

ՀԱՅԿԱՆ
ՃՐՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԿԵՄԻԱ

ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀՀ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ, ՆՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑՆԵՐԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՀԵՏԱԶՈՏՄԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ԳԵՅ
ՀԱՏՈՐՈՎ

ՎԵՐԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԴԱՐԱՆ

A-III
7379

ՀԵՏՈՐ
ԵՌԵՋԻՆ

ИСТОРИЯ
АРМЯНСКОЙ
АРХИТЕКТУРЫ

HISTORY
OF ARMENIAN
ARCHITECTURE

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Ե Մ Բ Ա Գ Բ Ա Կ Ա Ն Ե Ռ Ի Հ Ո Ւ Բ Գ

Թ. Ն. Առաքելյան, Լ. Ա. Բարսեղյան, Վ. Մ. Հարությունյան,
Մ. Մ. Հաւորայքան, Ս. Խ. Մնացականյան, Կ. Կ. Ղաֆաղյան

Հատուրի պատասխանատու խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր
Գ. Ա. Տիրացյան

Գիրքը հրատարակության են ներառվողի գրախոսներ՝
Կարգեմեթի Բ. Ն. Առաքելյանը
և հարտարակետության գրողներ Ա. Խ. Մնացականյանը

Հ. 53 Հայկական հարտարակետության պատմություն: Վեց հատորով
/ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ին-տ, ՀՀ մշակույթի, երիտասարդության հար-
ցերի և սպորտի նախարարության հուշարձանների հետադոտման
կենտրոն, (Խմբ. խորհուրդ՝ Բ. Ն. Առաքելյան և ուրիշ.), ՀՀ ԳԱԱ
հրատ.

Հ. 1, (Պատ. խմբ.՝ Գ. Ա. Տիրացյան).—1996.—298 էջ, 48 թ. նկ.

Հայկական հարտարակետության պատմության վեց հատորների առաջին հա-
տորն ընդգրկում է Հայկական լեռնաշխարհի հարտարակետական մշակույթի՝ հնա-
դուին ժամանակներից մինչև վաղ միջնադար: Հետդամանորեն ներկայացված են
նորանորարյան համայնական հասարակարդի կառուցողական արվեստը, ուրա-
րական հարտարակետությունը և ունեիկ շրջանի հարտարակետական մշակույթը
մինչև 111 գ. ներառյալ:

Հասցենադրվում է ընթերցող լաշն շրջաններին:

ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հայ ժողովրդի բազմադարյան մշակույթի համակարգում հարտառապետությամբ վերապահվում է բացառիկորեն մեծ ու կարևոր տեղ՝ պայմանավորված իր ազգային անկրկնելի ինֆնատիվությամբ, մեծահառուստ ավանդներով, միջազգային նաեաշում գոտած գեղարվեստական բարձր մակարդակով:

Հայաստանի տարածքում մարդու շինարարական գործունեության առաջին նետերը վերաբերում են հոր Բարե դարին: Մ. ք. ա. IV—II հազարամյակներից մեզ են հասել բազմաթիվ բնակավայրեր, բերդաններ, մեգալիթյան կառուցվածքներ: Այդ դարաշրջանում նախորդել են Բաղաշինական, ռոտոգլիֆական, քնակարանային հարտառապետության որոշակի սկզբունքներ, որոնք հարատևեցին հայ հարտառապետության զարգացման ողջ ընթացքում:

Հայկական լեռնաշխարհում մ. ք. ա. IX դարում կազմավորվեց հին աշխարհի ստրկատիրական հզոր պետություններից մեկը՝ Արտաշայան թագավորությունը (գրականության մեջ ավելի հայտնի Ուրարտու անունով): Նրա զարգացած Բաղաշինական և հարտառապետության մասին պատկերացում են տալիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գտնվող Էրեբունի, Թեյշեբանի, Արգիշտիսիների Բաղաշինները: Էրեբունիում, որն ըստ սեպագիր առձեռագրության նրմնագրվել է մ. ք. ա. 782 թ., կյանք գոյատևեց նաև Ուրարտական պետության անկումից հետո և հրա ժառանգորդը դարձավ Նեախը: Հելլենիստական մշակույթի ոլորտն ընդգրկված Հայաստանի արվեստի ու հարտառապետության բարձր մակարդակի վկայությունն են Նեկրի մայրաքաղաքների՝ Արմավիրի, Արտաշատի, և Գառնիի ամրացի հուշարձանները:

Հայ հարտառապետության ազգային ինֆնատիվ կերպարը նախորդեց և բյուրեղացավ վաղ միջնադարում՝ IV—VII դդ.:

Հայաստանն աշխարհի առաջին պետությունն էր, որ Տրդատ թագավորի բով Բրիտանեությունն ընդունեց իրեն պետական կրոն (301 թ.) և Բուռոդ դար միակ Բրիտանեական պետությունն էր աշխարհում: Քրիստոնեությունն ընդունելուց անմիջապես հետո Նեկում ծայր առավ պաշտամունքային շեմերի տիպերի ինֆնուտյն մշակումը: Հայ հարտառապետությունը վաղ միջնադարում, հատկապես իր զարգացման ոսկեդարում (VII դ.), ստեղծեց եկեղեցական շեմերի մի շարք ինֆնատիվ հարկվածքներ (Էլմիաժիմ-Բազարանի, Մաստարայի, Ավան-Հոփսիսի, «զմբերավար դեմիներ» տիպի), որոնք մտան համաշխարհային արվեստի գունձարանը:

Հայ հարտառապետության դասական շրջանն ավարտվեց VII դարի վերջում, Նք արաբները նվաճեցին Հայաստանը: Բայց IX դարում արդեն հայկական պետականությունը վերածնվեց և սկիզբ առավ Հայաստանի հարտառապետության զարգացման հոր շրջափուլը: Դա պայմանավորվեց, առաջին հերթին, Բաղաշինի մշակույթի (նախկին Նեկրի մայրաքաղաք Անիի)

վերելով, որի հետեւեմբ հղավ պաշտամունքային և աշխարհիկ հարտառապետության քուռն զարգացումը:

Երկրի ֆեոդալական մասնատվածությունը IX—XI դարերում նաեղեցեց Անիի, Սյունիքի, Լոռու, Վասպուրականի, իսկ XII—XIII դարերում Արցախի առանձին հարտառապետական դպրոցների ստեղծմանը:

IX դարում ձևավորվեց հուշարձանի մի նոր տիպ՝ խաչմար, եզակի երկփույթ միջնադարյան գեղարվեստական բովանդակ մշակություն:

IX—XII դարերի հարտառապետության մեջ կարևոր տեղ են զբաղում վառական համալիրները, որոնց մեջ կառուցվում էին նաև աշխարհիկ բնույթի շենքեր: Այս շարքում առանձնանում են գավարներն ու ժամատները՝ յուրօրինակ շինություններ, որոնք սովորաբար ծառայում էին որպես տապանատուն և ժողովատեղի:

Կիլիկյան Հայաստանը XII—XIV դդ. աչքի էր ընկնում զարգացած հարտառապետությամբ, հատկապես տիրոջաշինությամբ:

Քաղաքական և տնտեսական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով XV—XVI դարերում շինարարությունը Հայաստանում գրեթե դադարեց: Այդ ժամանակաշրջանում հայ հարտառապետությունը գոյատևում էր հայ գաղթօջախներում (Վրաստան, Իրան, Ռուսաստան, Անատոլիա, Ռումինիա և այլն): XVII դարի սկզբում միայն համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին երկրի վերակառգնման ու շինարարական գործունեության համար:

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին (1828 թ.) բախտորոշ նշանակություն ունեցավ ժողովրդի նյութական ու հոգևոր կյանքի բոլոր ուղիքներին, նաև հարտառապետության համար: Այն իր պատմության միջնադարյան շրջանից բնակիչից զարգացման մի նոր փուլ՝ ուռույն հատկանիշներով:

Առանձնապես նշանակալի և ծանրակշիռ է հայ հարտառապետության զարգացման խորհրդային շրջանը՝ ոչ միայն շինարարության աննախադեպ մեծ ծավալով, այլև հարտառապետական արվեստի աչքի ընկնող վարպետներով, մեծարժեք կորովներով, արգային ավանդների հորովի կիրառմամբ, արդիական հարտառապետության նկարագրի որոնումներով:

Հայ հարտառապետությունն անցյալ դարի 30-ական թվականներից դարձել է եվրոպայի և ռուս գիտնականների սևևոռն ուշադրության առարկան: Հայագիտության այդ նոր բնագավառի հիմքը դրեցին անվանի հնագետ և արգագրագետ Ղվեյսարացի Ֆրեյդերիկ Դյուրուս դե Մոնպերեն և ֆրանսիացի գիտնական Եսրլ Տեխինե՝ գրեթե միաժամանակ: Խառնց կատարած չափագրությունները, գրառակները, առանձին հուշարձանների վերակազմության նախագծերը ներկայացրին Արևմուտքին հայ հարտառապետության առավել նշանավոր կորողները: Իրենց որոշ կանխակալ և վիճելի տեսակետներով հանդերձ, դե Մոնպերենի և Տեխինեի աշխատանքները նշանակալի դեր կատարեցին եվրոպայում հայ հարտառապետական արվեստի ուսումնասիրման գործում: Մինչև XIX դարի վերջը ընդհանուր բնույթի կամ Հայաստանի ու Վրաստանի հարտառապետությանը նվիրված ուսումնասիրություններում արժաբեղել են հայ հարտառապետության հետ կապված բազմաթիվ խնդիր-

ներ: Այս առումով ուշագրավ են ֆրանսիացի Մաթի Բրասսի, գերմանացի Կարլ Շենազեի, անգլիացի Ջեյմս Ֆերգյասոնի և հատկապես ակնանվոր գիտնական Սկոտտ Շոուզիի (Ֆրանսիա) աշխատությունները: Համաշխարհային հարաառաքելությունը նվիրված իր ծագւոյն ուսումնասիրության մեջ նա տաւածին անդ է հատկացնում հայ հարաառաքելությանը, նշելով նրա դերն արեւելք երկրների շինարարական արվեստի առանձին ձևերի օտեղծման, ուսմանական ռեի կազմավորման մէջ:

Անցյալ դարում հայ հարաառաքելությունը դառնում է նաև ռուս արվեստարանների լեհուրյան առարկա (Ա. Մուրալյով, Գ. Գրիմ, Ն. Կոնզակով): Միամասնակ Հայաստանի շատ հուշարձաններ, վանական համալիրներ և դրանց վիմագրությունը ներկայացվում են նաև հայ նեղիմակների գործերում (Հ. Շանխարսեյանց, Ս. Ջալալյանց, Դ. Ալիշան, Ս. Էվրիկյան, Ն. Կալայան): Իսկ նույն դարի վերջին տասնամյակում սկսվում են միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Անիի սխառնատիկ պեղումները՝ խաչուարդուն գիտնական և հայագետ ակադեմիկոս Նիկոլայու Մուսի գլխավորությամբ: Դրանց շնորհիվ ձևավորվեց հայ միջնադարյան հարաառաքելության հիմնավոր ուսումնասիրության զարգը: Այդ գործում կարևոր դեր խաղաց Անիի գիտաբար, որը 1917 թ. վերածվեց Կովկասի առաջին գիտնականագետական ինստիտուտի: XX դարի սկզբում լույս տեսավ մեծանուն արևելագետ ու հայագետ Հովսեփ Մերիու աշխատությունների շարքը՝ նվիրված Հայաստանի նյութական մշակույթի տարբեր հարցերին: Բազմալատակ գիտնական, հարաառաքելու Բորու Թորամանյանը ծավալեց հայկական շինարարական արվեստի մասնագիտական խոր և բազմակողմանի ուսումնասիրության գործը և դարձավ Հայաստանի հարաառաքելության գիտական ուսումնասիրության հիմնադրերն ու խմբիւրան:

XX դարի սկզբից համաշխարհային մասնագիտական գրականության մեջ հայ հարաառաքելությունը զբաղում է ավելի ու ավելի աշխի բնկնող տեղ: Հատկապես արժեքավոր են Շ. Դիլի, Վ. Բախմանի, Գ. Ֆիվելյայի, Ն. Կիւշի, Յու. Ռայրոնայիիսի եվրոպական տարբեր լեզուներով լույս տեսած ուսումնաւիրությունները, որոնք մասամբ կամ ամբողջովին նվիրված են հայ հարաառաքելությանը: Այս շարքում առանձնանում են ավստրիացի խոշոր գիտնական, արվեստարան և արևելագետ Ի. Մորժիգովսկի ուսումնասիրությունները: Նա Հայաստանում հավաքած տվյալների, Թորու Թորամանյանի տպագիր ու անտպագիր մեծամանակ նյութերի հիման վրա գրեց և 1918 թ. Վիեննայում լույս բնծայեց երկհատոր «Հայերի հարաառաքելությունը և եվրոպան» կորոդային մեմագրությունը, որը մինչև օրս էլ չի կորցել իր արժեքն ու կարևորությունը: Մորժիգովսկին եվրոպացի արվեստարաններից առաջինն էր, որ բացահայտեց և հիմնավորեց հայ հարաառաքելության միջազգային նշանակությունը և ազդեցությունը Արևմտալի հարաառաքելությանը զարգացման վրա:

1920-ական բվականներից սկսած հայ հարաառաքելության ուսումնասիրության կենտրոնը դարձավ Խորհրդային Հայաստանը: Այս մամանակաշրջանին է վերաբերում Թ. Թորամանյանի գիտական գործունեության առավել բեղմնավոր փուլը, այս տարիներին հանդես եկավ հայ և ռուս հետազոտողների մի հոր սերունդ: Ազգային մշակույթի, առաի նաև հարաառաքելության ուսումնասիրությունը դարձավ պետականորեն ծրագրվող գործ: Հետազոտության առարկա դարձան հուշարձանների պատմությունը, վիմագրությունը,

հանդակն ու որմնակարը, սկսվեցին պղնձեհարյան և բրնձի ու վաղ երկաթի դարաշրջանի բնակատեղիներ՝ Շենգավիթի (Ս. Մարդարյան), Լեռշենի (Հ. Մնացականյան), Մեծամորի ու Զրահովիթի (Է. Խանգաղյան), Մոխրաբլուրի, Շամբրամի (Գ. Արեշյան) ուսումնասիրությունները, հաճախական ֆաղաֆների, Հին Հայաստանի մայրաքաղաքների (Իվին, Արմավիր, Արտաշատ), ամրոցների (Ամբեդ, Գանդի) պեղումները։ Կարմիր բլուրում ու Արինբերդում Թեյշեբաբեիի ու Էրկունիի սիսեմատիկ պեղումների (Բաբյա Պիտոռոպոլի, Խոնստանտին Հովհաննիսյան), ապա Արգիշտիխիթիլի—Արմավիրի պեղումների (Հաբուրյուն Մարտիրոսյան, Գևորգ Տիրացյան, Կորյուն Ղաֆադարյան) առդյունվեցին ու գիտական բարձր մակարդակով կատարված հետազոտությունները Հայաստանը դարձրին ուսումնասիրության հշանավոր կենտրոն։

Հելլենիստական Հայաստանի նյութական մշակույթն ու հարստագեոտությունն ուսումնասիրեցին Նիկողայոս Բունիարյանը, Բարկեն Ասաֆեյանը, Ալեքսանդր Սահինյանը, Գևորգ Տիրացյանը, որոնք և բացահայտեցին այդ ժամանակաշրջանի հայ արվեստի կարևոր նշանակությունը հայ դասական հարստագեոտության ծագման ու զարգացման ընթացքում։ Հայագիտական աշխի ընկնող երևույթ էր Թ. Թորամանյանի գիտական վաստակն ընդգրկող երկու ծավալուն հատորների տպագրությունը։

Հետպատերազմյան տարիներին գիտնականները ձեռնամուխ եղան ընդհանրացնող ընույթի հետազոտությունների ստեղծմանը, առաջին անգամ զորվեց հայ միջնադարյան հարստագեոտության պատմությունը, որի ներկայացնել էր աշխի ընկնող գիտնական Նիկոլայ Տոկարսկին։ Նա խոշոր վաստակ ունի նաև Հայաստանի ժայռափոր կառույցների, ամրոցների, վաղմիջնադարյան մի շարք հուշարձանների (որոնք ինքն էր հայտնաբերել պեղումներով), Տայֆի հարստագեոտական դարձի գիտական և անաշտ հետազոտման գործում։ Նորահայտ նյութերի նիման վրա կարևոր ընդհանրացնող աշխատություններ գրեցին Անատոլի Ցակոբսոնը, Յուրի Ցախալովը, Վարադատ Հաբուրյունյանը, Հովհաննես Խալիֆախյանը, Ալեքսանդր Սահինյանը, Սահվան Մնացականյանը, Մուրադ Հասարյանը։ Հետազոտության ստաբիլ դարձան հայկական հարստագեոտության առանձին հանգույցային խնդիրներ՝ Բաղախիչեական մշակույթը (Վարադատ Հաբուրյունյան, Արմեն Զարյան), աշխարհիկ շենքերը (Վարադատ Հաբուրյունյան, Հովհաննես Խալիֆախյան), կառուցվածքների տիպեր (Սուտիան Մնացականյան, Տիրան Մարտիրոսյան, Վանազն Գրիգորյան), առանձին կարևոր հուշարձաններ (Ալեքսանդր Ներսիսյան, Ալեքսանդր Սահինյան, Գուրգեն Շախիյան), հարդարանք (Շմավոն Ազատյան), հարստագեոտական դարձները (Սուտիան Մնացականյան), միջնադարյան հարստագեոտներ (Մեղրակ Բախուդարյան), ժողովրդական հարստագեոտությունը (Սողոմոն Վարդանյան, Էմին Հակոբյան, Նուբար Պապուխյան, Մարգիս Մաքսոսյան), վիսագրությունը (Հովսեփ Օրբելի, Գաբրիել Հովսեփյան, Կարո Ղաֆադարյան, Մեղրակ Բախուդարյան, Սուրեն Ավագյան, Պարսյու Մուրադյան)։ Մեծ է Անատոլի Ցակոբսոնի ավանդը հայ և հարևան երկրների (Վրաստան, Սիրիա, Բյուզունդիա) հարստագեոտական անշխարհներին, վանական համալիրների, խաչարհի հետազոտման բնագավառում։ Հայ խորհրդային հարստագեոտության նվաճումների ուսումնասիրությունը նու էլ քաղցեց հայ արվեստաբանության պատմության մեջ՝ մշակվեցին նաև տեղական հարցեր, ստեղծագործականի հետ մեկտեղ նաև գործնական խրդիրներ։ Ուղագրավ են հարձերային Հայաստանի ֆաղախիչեությունը (Հրայր

Իսաբեկյան), հայ խորհրդային ճարտարապետության անցած ուղին ամփոփող (Վարազդատ Հարությունյան, Կոնստանտին Հովհաննիսյան, Առն Քաբաչյան, Արծվին Գրիգորյան, Մարտին Քոչմասյան, Մուրադ Հառարյան, Կոռնա Դոյոլխանյան), հրա հիմնադիր Ալեհանդր Քափանյանին նվիրված (Առն Ջառ-յան), հրա ազգային առանձնահատկությունները բացահայտող (Յուրի Յառա-լով, Կարեն Քալյան) հետազոտությունները:

Հայ արվեստագիտական մտքի, ճարտարապետության գիտության ձևա-դարմանն ու զարգացմանը մեծապես նպաստեց ՀՀ գիտությունների ակադե-միայի արվեստների պատմության և տեսության սեկտորի հիման վրա 1958 թ. ստեղծված արվեստի ինստիտուտը: Նրա ճարտարապետության բա-ժինը ուսումնասիրում է հայ ճարտարապետության անցած բազմադարյա հաղթանակները՝ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը:

Ինստիտուտը համազորակցում է ինչպես հայրենական, այնպես էլ ար-տասահմանյան հայագիտական կենտրոնների հետ: 1960-ական թթ. եվրո-պական երկրներում վերստին ուժեղացավ հետախոնջողությունը Հայաստանի միջնադարյան արվեստի՝ մանրանկարչության, արմենիկաչության, բանդա-կազարծության, հատկապես ճարտարապետության հանդեպ: Այդ շարժումը սանհի կոչեցին իտալացիները: 1966-ին Հոմի համալսարանին աղբյուր ունեցող հայ ճարտարապետության ուսումնասիրման կենտրոն (ղեկավար՝ Պապո Կունեո), իսկ 1967-ին Միլանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտում՝ Հայ մշակույթի ուսումնասիրման ու վավերագրման կենտրոն (ղեկավար՝ Ալբիանո Ալվիադո Նովելո): Հոմի կենտրոնի զարգացման արդյունք էր Նովելոյի «Հայ ճարտարապետություն» երկհատոր աշխատությունը (1988 թ.), որտեղ քննարկված են IV—XIX դարերի պատմական Հայաստանի տարածքի ճար-տարապետական գրեթե բոլոր նշանավոր հուշարձանները՝ չափադրությունե-րով, լուսանկարներով, սեղմ նկարազրույթով ու հակիրճ զննատեսական մանրամասն մատենագիտությամբ: Համադրատաբանի արժեք ներկայացնող այդ աշխատությունը դարձել է հայ ժողովրդի շինարարական արվեստով զբաղ-վող արևմտյան գիտնականների սեղանի գիրքը: Ավելի բազմազան է Միլանի կենտրոնի զարգացման արդյունքը՝ Ա. Նովելոյի ղեկավարած կենտրոնը կազմակեր-պել է շրջիկ ցուցահանդես՝ աշխարհի երկրներին ծանոթացնելով հայ ճար-տարապետության արժեքներին, տարբեր լեզուներով լույս է բեմայել նրա կա-ռավարողները, հիմնադրել «Վավերագրեր հայ ճարտարապետության» բաժնո-րանի մատենաշարը՝ ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի համագործակցությամբ (մինչև այժմ լույս է տեսել երկու տասնյակ գիրք): Միլանի կենտրոնը հրա-տարակում է նաև «Հայ ճարտարապետության հետազոտություններ» մատենա-շարը, որից լույս է տեսել 25 պրակ:

Միլանի կենտրոնի և անձամբ Ա. Նովելոյի անմիջական մասնակցությամբ հրավիրվեցին հայ արվեստին նվիրված միջազգային գիտաժողովներ: 1975, 1978, 1981, 1985, 1988 թթ. Իտալիայում ու Հայաստանում կայացած գիտա-ժողովներին մասնակցել են աշխարհի տարբեր երկրների հաշուառավոր մաս-նագետներ, լավել են բազմաթիվ ղեկուցումներ, սրտեմ (տպագրված առանձին գրքերով) մի ետ աստիճանի բարձրացրին հայ արվեստագիտությունը: Պետք

րը, շինարարական տեխնիկան, արվեստների սինթեզը), շորհորդ հասարգ՝ IX—XIV, ճիւղերորդը՝ XV—XIX դարերի, վեցերորդը՝ Խորհրդային Հայաստանի հարստաբանությունը:

Վեցհատորյակն, այսպիսով, հայ հարտաբանական գիտության ավելի քան հարյուրնիսուն տարվա աշխատանքի համազգումարն է և ամփոփումը՝ այդ գիտության այսօրվա հնարավորությունների մակարդակով: Հասարակության դատին հանձնելով իրենց աշխատանքի արդյունքը, նեղիւնակները հեռու են այն մտից, որ վեցհատորյակը ներկայացնում է հայ հարտաբանական արվեստի բազմադարյա ստեղծությունը համակադմանի և կառարհիւղելու, մի քան, որ նմարավոր է իրազօրծել հետազայում, երբ հայ հարտաբանականության մասնականութայան ասպարեզում՝ իր վիրքեարի ժամանկային և տարածմային ընդգրկմամբ, այլևս չեն լինի օպիտակ կետեր, հետազառված կլինեն հայակառայց քալոր հուշարձանները ոչ միայն ներկայիս Հայաստանի տարածում, այլև ամենուրեք:

ՄԱՍ ԱՌԵՋԻՆ

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ
ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ**

Ն Ե Ր Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ՀԱՐՏԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՅՈՒՐ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՌԱՅՈՒՐ

Շինարարական գործի և ճարտարապետության ափունքները սերտորեն կապված են նախամարդու էությունը արհեստական միջավայրի ստեղծման առաջին փորձերի հետ: Վերջին տասնամյակներում կատարված հատուկ ուսումնասիրությունները հենարան դարձրին մի քանի դասեր, որոնք լուսավորում են ճարտարապետության առաջացման հանգույցային խնդիրը: Ճարտարապետության պատմության և, ընդհանրապես, հնագիտության մեջ նկատարվում էր, որ շինարարական գործն առաջացել է մարդկային մշակույթի աստիճանական կատարելագործման ընթացքում, հին քարեդարի (պալեոլիթի) դարձացած փուլերում: Մականյան Արևելյան Աֆրիկայում գտնվող Օլդովանյան հնավայրում կատարված հայտնագործությունները ստիպում են արմատապես վերանայել այդ վարկածը: Պալեոլիթյան ամենավաղ մշակույթը ներկայացնող քարե տարատեսակի գործիքների հետ մեկտեղ այդտեղ բացվել է ձվածիր հատակաձևով քարերի շարվածք, որով ամրացված է եղել հյուղերից ու խոտից շինված հորիվի հիմքը: Ենթադրվում էր, որ մեջ գտնվել է այդ շինությունը, 18-20 միլիոն տարեկան է: Յուսեն-Բուայի հայտնված պեղված Տերրա-Ամատա հին դարձագրության կայանում գտնվել են հնագույն շինակների հետքեր, որոնց պատերի հիմնականից կաղմել են ցցված ձողաններ, իսկ հատակները ծածկված են գլաթաքով: Օլդովանյան ժամանակաշրջանին հաջորդող վաղ աշխիւն վերադրված ձևավոր հատակաձևով այդ շինությունները (մոտ 380-450 հազար տարե նախքան մեր սերնդի խոշոր չափի են եղել, երկարությունը՝ 7-15 մ, լայնությունը՝ 4-8 մ):

Ճարտարապետության առաջացման համար առանձնապես կարևոր էր քարայրաբնակության զործները: Ապաստանելով քարանձավում, անբարենպաստ կլիմայական պայմաններում, նախաժամրդը սկսում է օգտագործել և դիտել այն որպես բնակարան, որի ներքին տարածությունը յուրացված է և ներթափ է կիրառական ստուգարմանման՝ սննդի մշակման, գործիքների արտադրության, օջախների տեղադրման, նկյեցայինների թաղման համար: Փարայրային բնակարանը հանդես էր գալիս իբրև կաղմակերպված միկրոկլիմա՝ ընդդեմ արտաքին աշխարհի քաղցի, լիստի պատահական լճի, որ աշելյան մշակույթներում զոլոթյուն ունեցած հնագույն շինությունները՝ պատերը և հյուղակները, կառուցվել են իրարից քարայրային բնակարանի բարայրի ներսում կամ մոտքի մոտ: Հաղարկի քարայրի (Ֆրանսիա) ուղ աշելյան ժամանակաշրջանի շինություն հայտնաբերվել է 11 մ երկարությամբ և 5,5 մ լայնությամբ մի կառույց՝ ձողանային հիմնակմախքով, որը նախկինում ծածկված էր կինդանների մոլորիներով: Նրա ներքին մակերևույթը, որը հավասար էր 58 մ², բաժանվում էր միջնորմով: Կացարանի մոտքը ուղղված էր դեպի բարայրի ներսը, իսկ քարայրի բացվածքում քարաշեն մի փոքրիկ պատ էր դրված եղևի, որը հյուղակը պաշտպանել է ձմռան ամիսներին ձյունից փչող քամիներից:

Փարայրաբնակությունը Հայկական լեռնաշխարհում արձանագործվում է առնվազն վաղ աշելյան (հին տերմինաբանությամբ՝ շելյան) ժամանակաշրջանից սկսած: Դրա վկայությունն է Լեռնային Ղարաբաղում գտնվող Աղոյի քարան-

ձալի 6-րդ շերտի մշակույթը, որը շարք 350—600 հազար տարեկան է։ Այդ ժամանակաշրջանից սկսած քարայրները Հայկական լեռնաշխարհում պարբերաբար զգալիորոշվել են քնակության համար մինչև մեր դարի սկիզբը։ Արդի տվյալներով լեռնաշխարհի քարանձավներում, բացի փնրաբերության (պալեոլիթյան) մշակույթից, հայտնաբերվել են միջին քարեդարյան (մեզոլիթյան), սղոծաքարեդարյան (էնեոլիթյան), վաղ և ուշ բրոնզեդարյան, վաղ երկաթեդարյան, դարպասած և ուշ միջնադարյան մշակութային շերտեր։ Զի բայանում, և եռլենսի հավանական է թվում, քարայրների բնակեցումը և քարեդարյան (նեոլիթում), ինչպես նաև առաջին շվկայված մշուս դար՝ շրջաններում, իսկ ուղարտական ժամանակաշրջանում և սույնի ուշ դարերում օգտագործվող բնական քարա՝ Հալիսի կղզիների կերպով են պաշտամունքային նշանակության մարտիրոս 'պալատա կուռքից եր.

Որոշ ուսումնասիրողներ ենթադրում են, որ Կախաձարը բնակվել է Աղթի քարայրում եռլենսի վաղ-աշխարհական ժամանակաշրջանից առաջ՝ օգտվելով դարաշրջանում, սույնից աչվ վարկածը լրացուցիչ փաստարկման կարիք ունի։ Հայաստանում կացարանների կառուցման հնագույն ձևերից մեկը էր քարեդարյան է վաղ պալեոլիթի վերջին՝ մոստուգյան դարաշրջանին։ Երևան—1-ին քարայրի մուտքի մոտ, երա ծածկից դուրս հայտնաբերվել են փայտե ձողաններից ու մորթիներից պատրաստված, տողանված հատակով հյուղակի հետքեր։ Ռադիոածխածնային անալիզի տվյալներով այդ հյուղակը գոյություն է ունեցել 48 հազար տարի առաջ⁵։

Ուշ պալեոլիթում Մերձավոր արևելքի տարածքում քնակության համար համատարած օգտագործվել են քարայրները։ Նույն դարաշրջանում գոյություն են ունեցել նաև բացօթյա բազմաթիվ բնակավայրեր, որտեղ պետք է կառուցված լինեին թեթև շինություններ։ Սակայն առ այսօր նրանց հետքերը չեն հայտնաբերվել։ Բացօթյա արհեստական հնադրյն շինություններ հայտնաբերվել է Պաղեստինում, Տիրեիլիս լճի արևելյան ափին գտնվող Այն Գե 1-ին հնավայրում։ Այստեղ բացվել է թեթև լանջի վրա փորված կուռքովն հատակաձևով փոս, որի մեջ անմշակ քարերից կիսակտր հատակազծով հենապատ էր կառուցված։ Շարվածքի բարձրությունը 0,4 մ էր։ Այս կառույցը պատկանում է էպիպալեոլիթյան

կերպարան հնագիտական մշակույթին և ռադիոածխածնային անալիզի չիման վրա վերագրվում է մ.թ.ա. 15—13-րդ հազարամյակներին⁶։

Անեոլիթյան կերպարան բնակչության հիմնական մասը զենուս ապրել է քարանձավներում։ Քարայրային կյանքը շարունակել են նաև նրանց 'եռնադրերը'՝ հաստիկյան մշակույթի կրողները։

Ճարտարապետության հնագույն փուլի ձևավորումը անտորեն կապված է արտադրող կերպարածական ուսման ուսուցչական տեսնետվյալն առաջացման հետ։ Մոտավորապես մ.թ.ա. X—IX հազարամյակներից սկսած Շիրակիցի վրա հաստատվում են բնակիչմուսուկան աչն պայմանները, որոնք քնդող են երկրաբանական նորագույն ենթադրանքին՝ հյուղաների Այնուհետև բնական միջավայրի փոփոխությունը ձևատարական նշանակություն է ունեցել միայն առանձին հատարածությունների գոյության համար։ Այդ փոփոխությունները միասնակ չէին տարրեր երկրամասերում և իրենց նշանակությունը չէին կարող համադրվել օտարապատման գործոնի հետ։ Հին հյուղաներում Առաջավոր Ասիայում սեղի է ունեցել մարդկության պատմության բնթագրի խոշորագույն հնադարյաններից մեկը՝ անցումը որսորդական-հավաքական յուրացող տնտեսությանից երկրագործության և անասնապալության միջոցով անհամաձայն արտադրությանը, որը ընդլայնվել էր հնագիտության անվանում է ստացել։ Արտադրող տնտեսության ձևավորմանը Առաջավոր Ասիայում համընկնում են մշակութային մի շարք կարևորագույն հայտնագործություններ, որոնք մեծ թափ են հաղորդել համաշխարհային պատմական առաջընթացին։ Նեոլիթում լայնորեն տարածվում է արհեստական առաջին շինանյութի՝ հում աղյուսի արտադրությունը, կավը օգտագործվում է իրեն աղյուս և քարի կառուցվածքների շարվածքի կապակցող նյութ, սկսվում է ճարտարապետության վերբնթաց դարգացումը, առաջանում և դարգանում է ինքնագործությունը, մասնագործությունն ու շուրճանակությունը, արմատապես կատարելագործվում է փայտամշակման տեխնոլոգիան, մարդը սկսում է ծանոթանալ մետաղին։ Նեոլիթից սկսած երկրագործությունը Առաջավոր Ասիայում և, մասնավորապես, Հայկական լեռնաշխարհում կապված էր ուղեղի ջրի օգտագործման հետ, ուստի ուղեղն տեխնիկական նույնպես սկսվում է այդ դարաշրջանում։ Այսպիսով նեոլիթյան հն-

դպրոցականները արտահայտում էր մարդկային գործունեության ամբողջ համակարգի որակական փոփոխությունը: Մարդկության պատմության ընթացքում առաջին անգամ Առաջավոր Ասիայում արտադրության միջոցով ստեղծվում է հասարակության գոյության արհեստական միջավայր: Նոր հիմքում ընկած արտադրության պրոցեսում ստացված հումքի՝ երկրաբորժական և անասնապահական անեղամթերքների, բարի, փայտի ու կավի, արհեստական շինանյութերի, գործվածքների վերամշակումը: Նեոլիթյան հեղափոխությունը Առաջավոր Ասիայում ընգրկվել է ջրայրային հաղաթուղայի միջև X—VIII-րդ հիսուսաց, մի ժամանակահատված, որ շինին էր մարդկության պատմության դրան նախորդող ամբողջ ժամանակաշրջանի համեմատությամբ: Այդ պրոցեսի սկզբնավորումը արտացոլում են այս տարածքի էպիպալեոլիթի (հետհիսթորիկ) կամ մեզոլիթի (միջին գաղաթային) հնադարյան մշակութայինը, իսկ հնադարյան հաղաթուղայինը՝ նեոլիթի (նոր գաղաթային) հուշարձանները արտահայտում են մերձավորարևելյան վաղ երկրաբորժական-անասնապահական մշակութայինների ընդդեմ հատկանշների ձևավորումը ու դարձադրումը:

Ներդիժյան հնգապիտուկյան և նրան հարոր-
դող զարգացած ներդիթի ժամանակաշրջանում
Առաջավոր Ասիայում ձևավորվում են ճարտա-
րապետական տարբեր աշխրհություններ, որոնք
հիմնականում արտահայտվել են այդ ընդարձակ
տարածքի տարբեր շրջանների քնակալաբանաշի-
նեռման միջոցով:

Ներդիրքյան հեղափոխության օգերնական շրջանում առաջացել են նոր տիպի ռաջօթյա բնակավայրեր։ Այդ պրոցեսը ըստառն կերպով բացահայտվում է նատուֆյան մշակութի նյութերում։ Միջդիրքյան (կամ էպիպալեոլիթյան) այդ մշակութի տարածված է իզել Աստրոքում և Պանստիկումն և մտատվոր կերպով իմպգրվում է մ.թ.ա. 10000—8000 թթ.։ Հարթեղենիով քարայրների առեւում գտնվող տարածութունը, նատուֆյեյները ստեղծել են օգտագործվող արհեստական հարթանիներ, որոնց մեջ կիրառական նշանակության փոսեր են փորվել (էլ-Ուադ)։ Օղտագործելով քարն լոր շարվածքը, նրանք թեք լանջերի վրա փոքրիկ հենադաստիներ են կառուցում, ստեղծելով արհեստական դարպիվանդակ, որպիսիք օգտագործվել են թեթև նյութերից հյուղակ-

ներ շինկուտ համար (Նահալ-Օրակն)՝ Կաղարաեստ- շինության առաջին հաջորդականները պարզորոշ դրանկութիւմ են հատուցյան մշակութի բաղադր- յա քնակավարերում։ Այն-Մալաւալում (էնան, կառուցված են եղի կլոր հատակակող 4-ից մինչև 9 մ տրամագծով կիսազետեպոր կաղա- րաներ, որոնց ստորոցից մասի հողը պատա- րել ամբարշտի են մինչև 1,20 մ քարծրությամբ քարերի անշաղախ շարվածքով։ Խոշոր կաղա- րաններում քայքիւ են պատին զուգահեռ, օղա- կածե զատակորությամբ փայտն սլուների լու- րեր, որոնք կարող էին կրել տանիքի զգալի ծան- րութիւնը։ Կաղարանները կարմիր գունով ենկ- ված սաւահատակներ են ունեցել։ Երեսներու- ների ներսում քաջիկ են կարգաւելի պահանա- ւորեր։ Այն-Մալաւալում միաժամանակ քնակեց- ված էր 25-ից 50 կաղարան։ Մտրերիթում (Եփրատի ափին) Ատրիբում) հատուցյան մշա- կութին անմիջականորեն հաջորդող շերտում քաջիկ են ալիքի հաստատուն շների մնացորդ- ներ։ Այն կլոր հատակագծով, 6 մ տրամագծով կիսազետեպոր տուն էր, որի պատը կալմի է կողք-կողքի ցցված զերանների շարքը, որնալի 10 մ հաստությամբ կավալաւով սաղաղած։

Նատգոյան մշակութիին մտադիտարկեն ժամանակակից և Զազրոյան լեռներում տարածված էպիպալեոլիթյան հնադրական այն մշակութիւնը, որը ներկայացված է Զապի-Զեմի-Շանդուր հուվարի նյութերով, Բաղանանայի ընդարձակ ալյւ բնակավայրում (մակերեսը շուրջ 275×215 մ է)՝ բացվել են կլոր, հատափայտով (մոտ 4 մ տարածածքով) քարե շարվածքներ, որոնք թիրևակադրանքի պատի ստորին մասն էին կազմում¹⁰, Գեղզդները շին կառողացել պարզել, թե արդյոք այդ կառուցվածքը վերցնույն, թե կիսագնդաձևի շինութիւն էր։ Այսուհանդերձ նույն տարածքում պեղված ժամանակագրական հազարը շրջանը ներկայացնող Թեյլ Մըլիֆայնի բնակավայրում հայտնի են կիսագնդաձևի ձվածիկ (3,5××2,7 կմմ 4×3 մ) կամ կլոր (4 մ տրամագծով) հատափայտով կառուցների¹¹,

Ճարտարապետական այդ ժառանգությունը վերաբերում է Էսպան հարստանում է Առաջը վեր Առիայի պատմության հաջորդ շրջաններում, որոնք վաղապես ներկի (պրոտոնեոլիթ) ու նախնական իկական ներկի անվանումն են ստանալի և կարող են թվագրվել մ.թ.ա. 3500-6500 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածով, որոտները-

A 7379

լիթի և նախահերամիկական նեոլիթի առաջին շրջանի հուշարձանները ներկայացնում են կառուցողական մտքի և շինարարական տեխնիկայի որոշակի զարգացում: Այդ ժամանակաշրջանում հայտնագործվում, իրականացվում և առարածվում է աղաստ կանգնած պատի գուղափարը, որը հնարավոր էր դարձնել վաժաճողի կուտակիցող հատկությունների բացահայտման շնորհիվ: Այսուհետև շարվածքը նաեղև է պսիս ոչ միայն յուրյուս, ևնապատ կամ իմամաշար, այլև ձևափոխում է կառույցների վերգեղեցում ծավալը: Շինությունները ավելի հիմնավոր են դառնում: Կիսադեռնոսփոր հյուղակների կողքին լայնորեն տարածվում են վերգեղանյա կացարանները: Այդ զարգացումը ցույցում կերպով ներկայացնում են Մյուրեյիթի պեղումները: Հայկատուֆյան շխարին անմիջականորեն «... լուրջ քնակավայրի գոյություն հրկրորդ փուլում կատարվում են վերգեղանյա և կիսադեռնոսփոր կեր հատակաձևի կացարանները: Դրանց պատերը կոմպակտ են: Շինությունների անբացման համար օգտագործվել են կավաշաղախով շարված քարե շարվածքները: Երկրորդ փուլի միաբերից կառույցներին կրորդ փուլում (10—17-րդ շինարարական հորիզոններ) հաջորդել են կեր քաղճարքից խոշոր (6 մ առամագծով) կացարանները: Դրանց արտաքին պատերը զանգվածիչ են, կավաշաղախով ամրացված միջին ու մանր քարերի շարվածքով կամ կավածեփի են: Ներսում կացարանները կավածեփ քարակ միջնորմներով հատվել են մի քանի բաժանումներով: Տանիքի համար օգտագործվել են քանակակա կառուցվածքներ, որոնք հենվել են սյուների վրա: Նույն փուլի վերջին շրջանում կեր հատակաձևով բնակելի կացարանների կողքին հանդես են եկել կիրառական յուրահատուկ նշանակության (հավանություն) տնտեսական) քարաշեն քառանկյունի քաղճարքից կառույցները: Այսպիսով, արձանագրվում է անցումը կեր հատակագծից դեպի ուղղանկյուն:

Սիրիա-պաղեստինյան նախալիթումիկական նեոլիթի հարաբարապետական նորությունը չեն սահմանափակվել վերոհիշյալ փոփոխություններով: Բնակատեղի պեղումների քննարկում արձանագրվել է հարթառուսիկ (պլանոկոնիկ) ձևի հում աղյուսի օգտագործումը, իսկ նաև՝ Օրենի 2-րդ շերտը ներկայացնում է բնական ուղիների քար լանջի դարավանդային կառուցապատման անալիզի փորձերից մեկը: Այդ բնակավայրում

պեղվել են արհեստական շորս դարավանդներ, որոնց վրա բացվել են կեր հատակաձևով 3—4 մ առամագծով միաբերից 14 կացարաններ: Տները պատերը կառուցվել են կավաշաղախով շարված քարերով: Կացարանները խմբավորվել են այնպես, որպեսզի ներքեում դրված տան լանջին հպված պատի հատվածը հենապատ ծառայի վերին դարավանդի շինության համար¹²:

Հարաբարապետական զարգացումը վաղաքուն նեոլիթի ժամանակաշրջանում վկայված է նաև «իրիա-պաղեստինյան մշակութային ոլորտի սահմաններից դուրս խոզիստանում պեղված Ալիկոյարհեստական լուրջ-քնակավայրի Քու Մարդի մշակութային փուլի շերտում բացվել են ուղանկյուն փոքրիկ (2,25 մ երկարությամբ) կացարաններ, որոնց պատերը շարվել են բնական կարմիրավուն գույնի կավաշերտից կտրված՝ 25×15×10 սմ չափի պրիզմայան կավապուրներով:

Նույն ժամանակաշրջանին է պատկանում Փերանշուհի մոտակայքում պեղված Գանջարահ բնակավայրը, որի D շերտը հոծ կառուցապատման պատկեր է ներկայացնում: Այստեղ բացվել են կողք կողքի կառուցված խորանարդաձև ծավալի բազմաթիվ փոքրիկ շինություններ, որոնց մի մասը թերևս պահեստային նշանակություն է ունեցել: Պատերը շինվել են հարթառուսիկի հում սղյուսներից, որոնց 1 մ-ի հասնող երկարությունը հուշում է Հյուսիսային Միջագետքում նեոլիթի ավելի ուշ փուլում տարածված կավի երկարուկ կտորներից՝ Շշերտերից պատեր կառուցելու ավանդույթի հնարավոր ակունքները: Բնակավայրի կենտրոնում պեղված մի քանի շինություններ ներկայացնում են բնակելի տան երկհարկ ծավալի ստեղծման փորձը: Պահպանվել են թեթև նյութերից կառուցված հատակների հետքեր, որոնք բարձրացված են ուղի փայտե շորանների վրա, տակից թողնելով հնթադրվող պահեստային նշանակության խորանարդաձև կառուցվածքներ: Կացարանների ծածկերում օգտագործվել է հորիզոնական գերանների վրա հենված, կավահողով ծածկված ճյուղերից կառուցվածքը: Գանջարահ D-ի հարաբարապետությունը ներկայացնում է կացարանների ներքին ձևավորման նոր տարրեր՝ շինություններից մեկում պաշտամունքային նշանակության խորք բացվել, որտեղ գտնվել է վայրի ոչխարների բարձր ամրացված երկու գանգ: Կենդանիների (մասնա-

վորապետ՝ ցւկրի) գանգերի օդտադործումը սլոր-
բարանների ներքին ձեւավորման համար րազ-
մատեստիկ եղանակով՝ անդես է գալիս ներլիթ-
յան մշակույթների զարգացման հաջորդ փուլում՝
Հարավային Անատոլիայում գտնվող Ջաթալ-Հու-
լուրում: Ընդհանրապես նորոգվեցին րազ-
մաշարուտ Կանդարեհ D շինութում հայտնաբեր-

վել է նաև Առաջավոր Ասիայում առաջոր հայտ-
նի հնագույն խեցեղեն (մ.թ.ա VIII հազարա-
յակի երկրորդ կես)՝

Մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանին են
պատկանում Հայկական լեռնաշխարհի ներլիթ-
յան նարաբազիտոթյան ալժմ հայտնի հնա-
գույն հաշարձանները:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԿԻՆԿԱՆ ԼՍՈՆԱԹՍԱՐԶԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԵՐՈՒԹ-ԼՆԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱՐԱԾՐՋԱՆՈՒՄ

Նորագույն հայտնագործող լյանների վկայությամբ Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետական տաշին հուշարձանները նույնքան հին են, որքան հին է Առաջավոր Ասիայի Նախաինչյանիական Նեոլիթի առավել զարգացած շրջանների ճարտարապետությունը։ Հայկական լեռնաշխարհում մինչև օրս պեղված հնագույն կառույցները վերաբերում են նախաինչյանիական Նեոլիթի երկրորդ փուլին։ Սակայն դրանք ձևերի ու շինարարական տեխնիկայի զարգացման աստիճանը հուշում են այդ ճարտարապետության նախապատմության գոյությունը, որը, թերևս, կարող է վերագրվել մեզոլիթի և պրոտոնեոլիթի ժամանակաշրջաններին։

Նշված կառույցները հայտնագործվել են լեռնաշխարհի հարավարևմտյան մասում՝ Հայկական Տավրոսի ստորոտում, Չայնու Քնիխի արհեստական բլուր-բնակավայրի պեղումների ընթացքում։ Հնավայրը գտնվում է այժմյան Դիարբեքի վիլայիթի էրզանի (Արզանա) քաղաքից 7 կմ դեպի հարավ-արևմուտք Հիլար (Մեմլերեն-փինար) գյուղի հյուսիսային եզրին, Բաղաշայ հեղեղափ ափին, Չայնու Քնիխի կառուցարար տարածքը շուրջ 3 հեկտար էր։ Այստեղ ներկայացված է բնակիչման երեք ժամանակաշրջան, որոնք իրարից անջատվել են ամպլոսյան երկարատև ժամանակահատվածներով։ Հիմնական հետաքրքրությունը ներկայացնում է մշակութային ստորին շերտը, որն արտացոլում է նայոնույն հնագիտական մշակույթը։ Այդ շերտի բնակավայրը վերաբերում է նախաինչյանիական Նեոլիթին և ռադիոածխածնային անալիզի

տվյալների համաձայն, զոյատեղ է շուրջ կես հազարամյակ՝ մ.թ.ա. VIII հազարամյակի ընթացքում։ Ստորին շերտը կամ լայնուկի փուլը պեղողները ստորաբաժանել են ժամանակագրական մի քանի ենթափուլերի։ Պեղումների միջոցով հայտնաբերված ճարտարապետությանը վերաբերող նախնական հաղորդումներից՝ կարելի է եզրակացնել, որ լայնուկի փուլի բոլոր ենթափուլերի բնորոշ էր քնակավայրի աշտմեքատի վերաբերյալ պատմությունը՝ առանձնացված դիրքով կանգնեցված կառույցներով։ Չայնուկի ճարտարապետական զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակը շնչում է ստանդարտ ձևերի կառույցների առկայությամբ։ Այստեղ բացահայտվել են շինությունների մի քանի տիպեր, որոնք առանձնանում են մեկը մյուսից ինչպես հատակագծային լուծումներով, այնպես էլ կիրառված շինարարական տեխնիկայով։ Պեղողները առանձնացրել են կառույցների 4 տիպ։

Ամենավաղ ենթափուլում կառուցվել են «վանդակաձև» հատակագծի հիմքի ունեցող կառույցներ, Բացվել են այս տիպին պատկանող միատնակ ամբողջական 7 շինություններ։ Արտաքին կողմից դրանք ուղղանկյուն են (5×7 մ չափի)։ Ներսից բաժանված են նեղ կողմին զուգահեռ՝ մի երկայնական պատից դեպի մյուսը ուղղահայթ ձգվող միջանկյալ պատերով, որոնց միջև մնում էր նեղ (մի քանի տասնյակ սանտիմետր լայնությամբ) ու երկարուկ մի տարածություն (միջանկյալ այդ պատերի քանակը հասնում է 7-ի)։ Պատերը շարվել են մանր ու միջին մեծությամբ անմշակ քարերի կավահողի շագախով ամրացված

շարվածքով, ենթադրում է, որ այդ Եվանդա-
կաձևն հիմքերի վրա գրվել է շինության փայ-
տե հասակը: Առաջավոր և Միջին Ասիայի ա-
վելի ուշ ժամանակաշրջանի վաղերկրագործական
շաղկապները: Դնակավայրերում հայտնի են ի-
բար զուգահեռ կողք-կողքի դրված կարճ պա-
տերի խմբեր, որպիսիք մեկնաբանվում են իբրև
ցորենի պահեստների հիմքեր: Այդ հուշարձանե-
րում դռանը հանդես են գալիս բնակիչի ընտյժի
այլ կատույցների նեո մեկանգու Ձրացասույթ
Ձայտուի սգալիսկանին հիմքերի նման մեկնա-
լանման նաթաղարկայնոր, նշենք, որ այս հու-
շարձանում դռանը գտնվել են այլ տիպերի կա-
տույցներից մի փոքր ավելի խորը, այսինքն ի
հաստատվել դռանց զոյակայությունը շինու-
թյունների մշտա տիպերի հետ:

Կատույցների երկրորդ տիպը, որ քրեան հան-
դես է եկել «վանդակաձև» նաթակագծի շինու-
թյուններից մի փոքր ավելի ուշ, չեկոզների
կարծիքով, ընդգծվում է երկու հատվածի շուր-
վերանց մեջ հատակի հարթիցումը կատարվել է
մանրակրկիտ և, իբրև շինարարական տեխնի-
կայի ներույթ, օգտագործվել են ուղղահայաց
կանգնեցված կրաքարի սալեր: Այս տիպի կա-
տույցները նույնպես ուղղանկյուն հաստակների
են և հասնում են խոշոր լավերի: Դրանցից մեկը
9,5X7,5 մ մակերես է ունեցել: Այդ շինություն-
ների հատակները սալապատվել են խոշոր, բա-
րակ սալերով կամ կառուցվել են «տեսացու»
անխելակայով: Այս տիպը առանձնանում է ևս
մեկ կարևոր հատկանիշով՝ ներսում շինություն-
ների պատերը օժտված են քարաշար որմնահե-
ցիքով, որոնք քրեան կրել են տանիքի կառուց-
վածքը: Այս տիպը պեղողները անվանում են
Ելանարձակ սալահատակոված հաստակագիծ
(broad pavement plan)

Նրբորդ տիպը, որը սրբիչաձև հասակագիծ ան-
վանում է ստացել, ներկայացված է ուղղանկյուն
նաձև շինություններով: Սրանք ունեցել են քա-
րաշեն ավելի բարձր գնահատարիս, որի վրա
դրված էր հում աղյուսից շարված պատը: Ներ-
սից նույնատիպ շարվածքի միջնորմներով շինու-
թյունները բաժանվել են ուղղանկյունաձև, մո-
տավորապես հավասարաչափ բլրների, որոնց
թիվը 6 է ավելի է: Այս տիպը առերիմում է
ովանդակաձև հատակագծի կատույցներից եր-
կայանական միջնորմների առկայությամբ, բլրի-
ների այլ համաչափություններով և պատերի աղ-

յուն շարվածքով: Կարելի է ենթադրել, որ սրբի-
չաձև հատակագիծ շինությունները պահեստային
նշանակություն են ունեցել:

Վերջապես կատույցների ևս մեկ տիպ հան-
դես է եկել լալոնույան մշակույթի վերջին, վե-
րին ենթափուլում: Սրանք նույնպես ուղղանկյուն-
նաձև հատակագծի քարաշեն պատերով խոշոր
կատույցներ են (մեկի լավի շուրջ 5,10X9 մ է),
ևս մեկ ներքին բաժանման հետք:

«Բլրաձև» հատակագծի կատույցներից մե-
կում հայտնաբերվել են Ձայտուի տների կավե
երկու մոդելներ: Դրանք ներկայացնում են հար-
մանիքով ծածկված շինություններ: Մոդելների
վերին կորի սակ գտնվում են տներից պահպ-
պահանքի նշաններ:

Ձայտուի մշակույթը ոչ միայն մատարա-
պետական նորությունով է նորոգում Այստեղ
հայտնաբերվել են քանդակարարական արտա-
ված մեծածաղ աստղիկներ, որոնք հնագույն են
մեր մշտրակում:

Ճարտարապետության պոտենցիալն անհանկ-
յունից Ձայտուի փուլը ևս կարևոր երևույթ է:
Ինչպես էլ մեկնարանելու լինենք կատույցների
տիպերի հագորդականությունը, շատ հավանական
է, որ այդ քանակավայրում միաժամանակ դրու-
թյուն են անեցել մեկ տիպից ավելի շինություն-
ներ: Այս կառուցման հետևում է ճարտարապե-
տության ֆունկցիոնալ ձյուղավորման հնարա-
վորությունը, այսինքն, կիրառական տարրի
նշանակության կատույցներ հանդես են եկել ճար-
տարապետական յուրովի լուծումներով, որպիսիք
և ապահովվել են շինության տաղվելապես նպա-
տակահարմար, մտնեցիտացված օգտագոր-
ծումը:

Ձայտու Թիփևոյն միակ հուշարձանը չէ, որ
քաղաքայնում է ճարտարապետության ֆունկցիո-
նալ ձյուղավորման օգերհավորումը Առաջավոր
Ասիայում մ.թ.ա. VIII հազարամյակում: Այս
տեղանկյունից նշանակալից են բերլիական Ձե-
րիքովի (Թիլ-է-Սուլան համայնք Պաղեստի-
նում) նախադրարիկական նեոլիթի առաջին փու-
լի շինությունի պեղումների արդյունքները: Ձերիք-
վի նախակիրաբարիկական նեոլիթի այդ փուլի բնա-
կավայրը շուրջ 3—4 հա մակերեսով ընդարձակ
տարածք էր զբաղեցնում: Այն ամփոփված էր
կավաշաղախով շարված քարաշեն պարսպով:
Պեղումների ամենաբնդարձակ տեղամասում այդ
պարսպը ունեցել է 3 մ հաստությամբ և պահ-

պանվել է 3,9 մ բարձրությամբ։ Նրան հպված է 8,5 մ բարձրությամբ պահպանված կլոր հատակագծով աշտարակը, որի հիմքի տրամագիծը 10 մ է։ Աշտարակի ներքին սնամեջ տարածությունը կարելի էր մտնել 1,7 մ բարձրությամբ գոնով։ Աշտարակի ստորին մասում մեծ հաստությամբ ունեցող պատը վեր բարձրանալով՝ հետքի տեսքով ներկայանում է, ներսից կազմելով համակենտրոն 22 աստիճան, որոնց միջոցով կարելի էր բարձրանալ աշտարակի դաշմթիվ։ Հետադուրող-ները իրավամբ նշում են, որ Յերիկոյի պարիսպը կոկեկտիվ աշխատանքների կազմակերպման արդյունք է։ Այսպիսով, մ.թ.ա. VIII հազարամյակում նկատվում է ոչ միայն կենցաղային-քանակի ճարտարապետության յուրահատուկ կերպման համար նախատեսված ճարտարապետական ձևերի մշակում, այլև ամրաշինության ձևավորում, որը վկայում է վաղնեկարգործական առավել զարգացած համայնքների հասարակական կյանքում տեղի ունեցած էական փոփոխություններից։

Մ.թ.ա. VII հազարամյակի ճարտարապետության զարգացման ընթացքում Առաջավոր Ասիայում ձևավորվում են կոռուցողական յուրահատուկ ավանդույթների տարածման շրջանները։ Այդ ավանդույթները համախառն համընկել են հնագիտական առանձին մշակույթների հետ։ Հարավային Փորթ Ասիայի աջ օձանակալից շրջանի ճարտարապետական ավանդույթը ներկայանում է Կոնիայի դարձավայրում պահվող Չաթալ-Հույուքի արեհայան բլրի պեղումների նյութերով, որտեղ տեսքին տեղի տալով, այսօրվա տվյալներով, բացահայտվում է ճարտարապետության և կերպարվեստի կայուն միացության հնագույն եղանակը։

Իրեհայան Չաթալ-Հույուքը հեռիկիան բազմաշերտ բլուր-բնակավայր է, որը դասկարգվում է շուրջ 13 հա տարածություն։ Նրա նեոլիթյան 19 մ հաստությամբ մշակութային նստվածքները ավելի հզոր են, քան առաջագործական մյուս բնակավայրերի նեոլիթյան շերտերը (Յերիկոյ՝ 12,7 մ, Մերսին՝ 9 մ, Թելլ Մադդալիա՝ 8 մ, Թեփի Գուրան՝ 7 մ)։ Չաթալ-Հույուքում շուրջ 4000 քառ. մ մակերեսով պեղվել են իրար հաջորդող շինարարական 12 հորիզոն⁵, որոնցից յուրաքանչյուրն առանձին բնակավայր է ներկայացնում։ Դրանք ամբողջությամբ, թիվս, գոյատևել են 7—9 դար և ռադիոածխածնային մեթո-

դով թվագրվում են մ.թ.ա. VII հազարամյակով։ Բնակավայրերի կառուցապատումը հոծ էր, հասակագծային որոշ կանոնավորության պահպանմամբ։ Տները բաղկացած էին ուղղանկյուն հատակագծով 1—3 սենյակներից, Հիմնական սենյակը, որի մակերեսը սովորաբար 25—27 քառ. մ է, ծառայել է իբրև բնակարան և խոհանոց, իսկ ավելի փոքր, օժանդակ սենյակները՝ պահեստներ։ Պատերն ունեցել են քառանկյուն կտրվածքի գերաններից կազմված հիմնականից, որի միջոցով տարածությունները շարվել են հում աղյուսներով։ Տան մուտքը տանիքի երդիկից էր որսեղից իջնում էին փայտե աստիճաններով։ Պատերի վերին մասում կային նաև լուսավորության համար թողնված լուսամուտներ։ Բակերը սակավաթիվ էին։ Այսպիսով, շարժումը բնակավայրի տարածքում կատարվել է հիմնականում տանիքների վրայով։

Չաթալ-Հույուքում պեղվել է մոտ 40 սրբարան, որոնք բնակիչի սենյակներից տարբերվում են միայն ներքին ձևավորմամբ։ Սրբարաններում պահպանվել են աստվածուհիների և հովանների պատկերներով կավե դոնաքորմած քարձրարանդակներ, ցուլերի կավե գլուխներ, վայրի ցուլերի ինքնուրույն զարգացման կուրսեր, որոնանկարներ, Որոմանկարներից առավելապես աչքի են ընկնում եղջերանների և ցուլերի որսի տեսարաններ, մարդկանց դիակների վրա՝ արձակվող ուրսուրներ, ձողերի պատկերներ, զարդանալով՝ հորինվածքներ, Հայտնաբերվել է հրաբխի մայրման պատկերով բնակարան Սրբարաններից մեկում բացվել է հատկապես թաղման արտոդրությունների համար կառուցված շենքի պատկերով որմնանկարը։ Դա ճարտարապետական կառույցի զննանկարական հնագույն պատկերն է, որը վկայում է բնակավայրից դուրս գտնվող պաշտամունքային հատուկ շինությունների գոյությանը և ճարտարապետության հետագա զարգացմանը։ Դա ճարտարապետության և կերպարվեստի միավորման առաջին փորձերից մեկը։ Սրբարաններից շատերում գտնված որմնանկարներն ու ծավալային տեղարմ պատկերները օրգանապես չեն կապվում պաշտամունքային սենյակի ներքին ծավալի ճարտարապետական ձևի հետ։ Նրանց տեղաբաշխումը սենյակի առանցքի երկայնքով

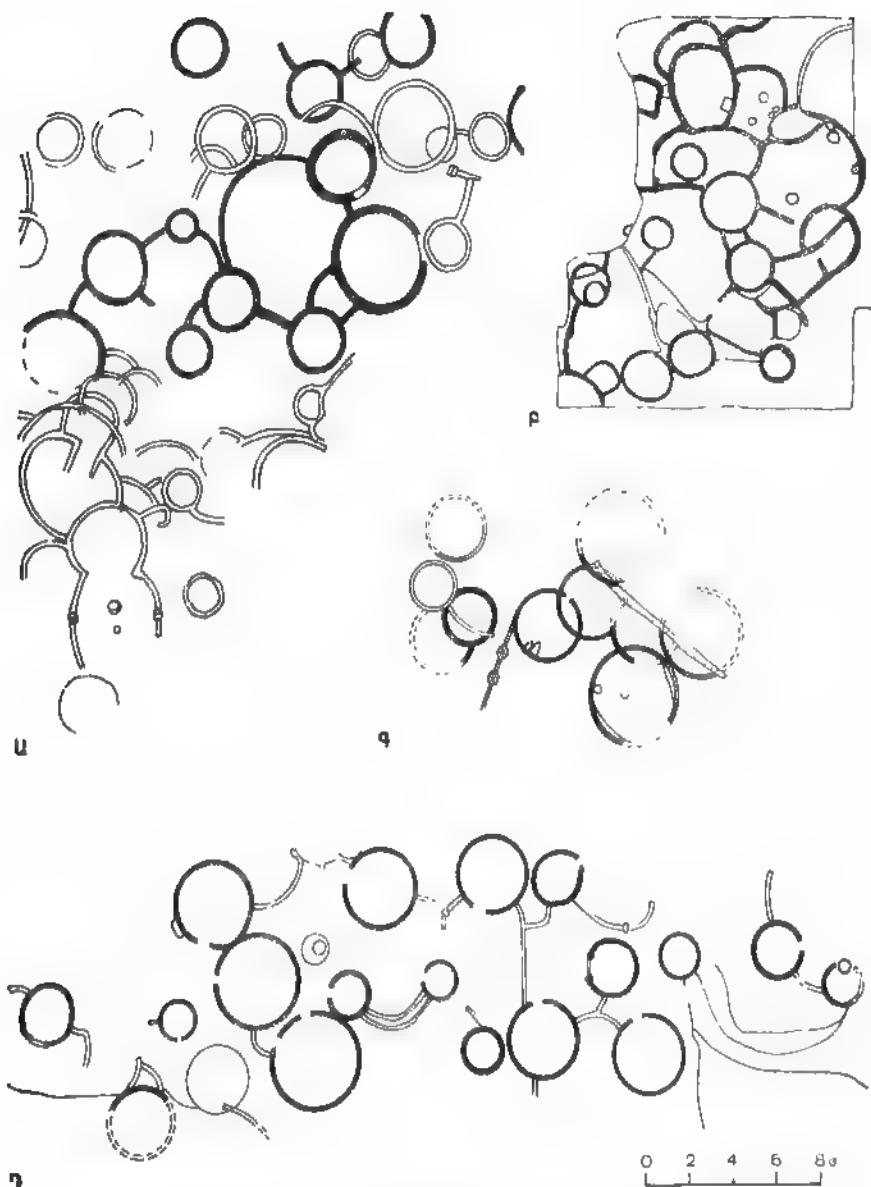
մամր հաճախ պատահական է և չի համ-
ընկնում նրա համալսարնություններին: Այս
ղեկչությամ կարելի է խոսել ճարտարապետա-
կան ձևի և կերպարվածսի դրածի միասնի-
կական միավորման մասին: Միակից սրբա-
րանների մյուս մասը ներկայացնում է կանխա-
մտածված լուծումների այնպիսի փորձեր, որ-
պիսիք հուշում են օրջանական համագործուն
սկզբնավորումը: Առաջին հերթին պետք է նշել
տների հիմնականիսիքի փայլուն լուստունների օգտա-
գործումը սենյակների ղեկավարական ձևավոր-
ման համար: Ուղղահայաց այդ լուստուններ որմ-
նահյանքի նման դուրս գալով պատի մակերև-
ւից նրա հարթությունը բաժանել են շրջանակա-
վորված հատվածներով: Ջորջոնները հաճախակի
գունավորվել են, իսկ շրջանակավորված մա-
կերեսները օգտագործվել են որմնակիսանների
համար աշխակա, որպիսիք շրջանակը որմնա-
նկարչական ամբողջական հորինվածք ամփոփում:
Իսկ 7-րդ և 6-րդ հորինվածքների սրբարաններում
շրջանակավորված մակերեսները զուգաշափորեն
դարձնում են ծավալային պատկերներ, որոնց
տեղարաշխումը կաղմակերպում է ճարտարապե-
տական ծավալը: Չափաշխուշում ճարտարա-
պետության և կերպարվածսի միավորումը դրսե-
վորվել է միայն ներքին ծավալներում՝ սրբա-
րանների ինտերիերներում:

Ենդիքիսան հետալայնք, որպիսիք որոշակիորեն
կարող են վերագրվել մ.թ.ա. VII հազարամյա-
կին, Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում առ-
այժմ հայտնի չեն: Պարզ լէ, թե ի՞նչ է հայտնի
Չայոնու Թեփիսի ճարտարապետական ավան-
դույթին: Մ.թ.ա. VI հազարամյակում Հայկական
լեռնաշխարհի հարավարևելյան ծայրամասում
տարածված էր Հաջի Ֆիրուզի հնագիտական մշա-
կույթը, որի անվանումը ծագում է Ուրմիա լճի
հարավային ափին, Մուրուզի հովտում գտնվող
համանուն խութ-քնակավայրից: Այստեղ բացա-
հայտվել է շինարարական 6 շենք: Հաջի Ֆիրուզի
քնակավայրերի կառուցապատումը խիստ էր: Տը-
ներն իրարից անջատվել են բակերի և նեղ ան-
ցումների միջոցով: 6,5×4 մ միջին չափի ուղ-
ղանկյունաձև հատակագծով տները կաղմված են
մեկ սենյակից, որի ներսում, սակայն, որոշակիոր-
բեն առանձնացվել են բնակելի, խոհանոցային և
պահեստային տարածությունները (գծագր. աղ-
Յա): Մուտքերը սկսվել են դրիթի պիտին մակե-
րեից, որի մակարդակի տարբերությունը տան

հատակից մեկ աստիճանից չի անցել: Որոշ տե-
րի հատակները ներկվել են կարմիր օխրայով:
Օջախները գտնվել են պատերի տակ, հարթակի
վրա բարձրացված: Միջնորմի միջոցով դրանք
հաճախակի անջատվել են պահեստային տարա-
ծություններից: Բացվել են տանիքի ծանրաթյու-
նը կրող հում աղյուսից շարված որմնահենքեր և
փայտե սյուների հետքեր: Պեղողների կենդանու-
թյամբ, վերնաշարի վրա հենված, ճյուղերից և
նշխնից կաղմված ու կավով ամրացված տանիքը
ջրամեկուսացման նպատակով կարող էր ձևավոր-
վել: Եթե հիմնական տների պատերը կառույ-
վել են կավաշաղկիով շարված կանոնավոր հում
աղյուսներով, ապա բակերի կողմից նրանց կըն-
ված օժանդակ կառույցների պատերը շինվել են
պեղարված կավացիքով: Հաջի Ֆիրուզի հնա-
գիտական մշակույթի որոշ աղբյուրներ ունի Հյուս-
սիսային Միջագետքում տարածված Հասունայի
մշակույթի վաղ փուլի հուշարձանների հետ:

Հաջի Ֆիրուզի մշակույթը հիշենքով ևս մեկ
հուշարձան պեղվել է Ուրմիա լճի ափերը, Թավ-
րիդից հարավ-արևմուտք: Այդտեղ գտնվող Սանիթ-
թիսի կրկու արհեստական բլուր-քնակավայրերից
փոքր (սրիսյան) բլուրը պեղողի կողմից վերա-
գործվել է ու ներդիքի մասնակաշրջանին: Ռադիո-
տեխնոսային անալիզի տվյալներով, այն պետք է
թվագրվել մ.թ.ա. VI հազարամյակում: Ամենա-
վաղ շնորհից պատկեր առաւ են հում աղյուսից
շարված զանգվածնող պատերով ուղղանկյունաձև
հատակագծով տներ: Ցանիթ-թիսիի փոքր բլրի
ուղ ներդիքյան ճարտարապետությունը խիստ հի-
շենքում է Հաջի Ֆիրուզի քնակարանները: Այս-
տեղ նույնպես պատերն ու հատակները ներ-
կերւ համար օդադարձվել է կարմիր օխրան,
իսկ հատ ու կարծր հատակները շինվել են դեպ-
սի շաղկապից:

Ենդիքիսի վերջում Հայկական լեռնաշխարհի
հյուսիսային և Հարավային Կովկասի կենտրո-
նական մասերում տարածված է կղի շուգվերի-
շումթիսիյան մշակույթը, որի ճարտարապետա-
կան ավանդույթը լիովին տարբերվում է Ուրմիա
լճի ավազանի նշված հնավայրերի պեղումներով
ընձևուած տվյալներից: Այդ մշակույթի առաջոր
հայտնի հիմնական հուշարձանները կենտրոնաց-
ված են Կուրի միջին հոսանքի աջակողմյան
մտակների (Խրամ, Դեբեդ, Աղսան) հովիտ-
ների ստորին մասում, սակայն հայանի են ա-
ռանձին փաստեր, որոնք հիմք են տալիս կուս-

Աղ. 1 ա) Իմիթրիս-զորա՝ բնակատեղիի ընդհանուր հատակագիծը, բ) հրամին Գիլի գորտի՝
 ընդհանուր հատակագիծը, գ) Գառգալար-Քեյիտի՝ բնակատեղիի պեղված հատվածի
 ընդհանուր հատակագիծը դ) Շոմու-Քեյի՝ բնակատեղիի պեղված հատվածի ընդհանուր
 հատակագիծը:

հելու նրա տարածումը նաև Արարատյան դաշտում։ Շուրջվերի-շոմոթիփյան հնագիտական մշակույթը ժամանակակից է Հյուսիսային Միջագետքի հաստիքի մշակույթի ու փոփոխության մշակույթին և թվագրվում է մ.թ.ա. VI—V հազարամյակներով։ Մի շարք բուր-բնականավայրերի (Շուրջվերի-գորա, Իմիրի-գորա, Կրոկիտ 1-ին, Նրամիս Դիդի-գորա, Շոմո-թի-փն, Քոլբ-թի-փն, Գառգալար-թի-փն) մեծածավալ պեղումները, որոնց միջոցով մի քանի նախորդ րաւ. մ մանրեքսով և մինչև 9 շինարարական հորիզոնների խորությամբ բացվել են հարադասական բազմաթիվ մնացորդներ, հնարավորություն են ընձևում վերականգնելու և մանրամասն ուսումնասիրելու շուրջվերի-շոմոթիփյան մշակույթի կառուցողական ավանդույթը (գծագր. աղ. 1 և—Գ)։ Այդ ավանդույթը բնորոշվում է հետևյալ երևույթների միասնականությամբ. ա) բնակավայրերի մնացորդները բալամշերտ են և, որպես կանոն, արհեստական բլուր-քանակավայր են կազմում, բ) քանկելի համալիրները խմբավորվել են քանակավայրի կենտրոնական հրապարակի շուրջ (Իմիրի-գորայի հրապարակի տրամագծով մոտ 12 մ էր), դ) կառուցապատումը հոծ էր, քանկատեղիի միջոց տարածքի նվազագույն մասն անցած աղատ չէր կառուցապատումից, ռ) կառուցապատումը կողմով էր բնակելի կառույցներից, պահեստային շինություններից և ցանկապատված բակերից, ե) քանկի շուրջը միավորված շինությունները կողմին են առանձին համալիրներ, զ) բոլոր տները, սրահները կառուցված պահեստային հորերը և քանկերի ցանկապատների մեծ մասը ունեցել են կլոր կամ ձվածիր հատակագիծ (կառույցների տրամագիծը տատանվում է 0,5-ից մինչև 5 մ), է) շինությունների ճեղղ մեծամասնությունը «մեղվանոցաձև էր, ալյուրե, հում աղյուսից կառուցված կնդ թաղը սկսվել է դեռևս մանրեքսից, շարվածքի ամենատարբեր շարքից, իսկ հարցը շարքերը 2—3 սմ-ի շնորհիվ տեղադրվել են դեպի կառույցի ներքուց։ Գլխավոր ստորին մաս ունեցող մի խումբ կառույցների նույնպես պատկերվել են աղյուսաշեն կնդ գլխիցներով, բ) բոլոր տները վերդանյա էին, անդրան չափով գետնի մակերևույթի մեջ խորացված։ Շարվածքի ստորին շարքերն ամրացվել են կառույցը արտաքին կողմից օղակող գետնի վրա դրված կավի բարձի

միջոցով. թ) պատերի հաստությունը պայմանավորված էր աղյուսի լայնքով ու այն ծածկող կավի սվաղի շերտի հաստությամբ և կազմում էր 20—35 սմ. ժ) օդադարձված գրեթե միակ շինությունը հարթատուցիկ (պլանոկոնիքս) ձևի հում աղյուսն էր, որը շարվել է կավաշաղկապով Իրե շինանյութ լի օդադարձվել ջրը, որը լայնարևի կիրառվել է վաղերկարադասական տարածքի մշակույթներում, հատկապես աղյուսաշեն պատերի գետնախարխիլների համար։ Կավածեփ տեխնիկայի կիրառման մասին տեղեկությունները գտնվում են Վերջապես, այժմ հայտնի հարյուրավոր շինությունների ճեղղ մեծածածկունքի կառուցման լիթացրած բացարձակապես լի օդադարձվել փայտը, փայտաշեն կառույցվածքի օդադարձման մի զեպ հայտնի է Իմիրի-գորայից, որտեղ թևիկ սյան վրա հենվել է ձողակալ հարթ տանիքը։ Փայտե սյան և, հետևաբար, նրա վրա հենված տանիքի հետքեր բացվել են Շոմո-թի-փնի կառույցներից մեկում։ Նրամիս Դիդի-գորայի բակերից մեկի պեղումների ընթացքում պտնվել են բարակ սյուների շարքի հետքեր, ուստի ենթադրվում է, որ բակի այդ մասը ծածկված էր փայտաշեն թևիկ կառույցվածքով։ Մակավաթիվ այս փաստերը միայն շեշտում են շուրջվերի-շոմոթիփյան մշակույթի շինարարական ավանդույթի փայտի օդադարձման խորթ լինելը։ Ոչ պակաս ուշադրում է Շուրջվերի-գորայի, Իմիրի-գորայի և Շոմո-թի-փնի բազմաթիվ շինությունների հատակագիծը ուղիղ գծերի լիակատար բացակայությունը։ Այսպիսով, քանի և փայտի օդադարձման բացակայությունը շուրջվերի-շոմոթիփյան մշակույթի շինարարական տեխնիկայում հուշում է հարադասական ուղի ավանդույթի ձևավորման ընթացքը լիակալ ալյուրե միջավայրում, որտեղ լինել այդ կողմ կարևորագույն շինանյութերը։ Միաժամանակ պետք է նշել, որ կլոր հատակաձևը և կառույցների մեղվանոցաձև ծածկունքի անուղիղադաս չափով նպաստակոչարվածքներն առավելագույն չափով նպաստակոչարվածք են աղյուսակալային հարստացվածության դարձումը համար։ Շինարարական բարդ, խճիղ ու դարձյալ սկսած և ժաղակտորներով վերջացրած, առատ էր Փոքր Կովկասի լեռների տարածքում։ Այդ ժամանակաշրջանում թրևա անմատչելի չէր նաև փայտը։ Այսպիսով պետք է եզրակացնել, որ շուրջվերի-շոմոթիփյան հար-

տարապետական ավանդույթը չի ձևավորվել այն տարածքում, որտեղից հայտնի են այժմ նրան ներկայացնող հուշարձանները:

Պետք է նկատարել, որ նեոլիթյան շեղափոխության ժամանակաշրջանից սկսած, Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր հատվածներում ապրող հասարակությունները անհամալսի են զարգացել: Արագընթաց զարգացում են ասարել հովիտներում կենտրոնացված վաղ երկրագործական մշակույթները, որոնք շրջապատված են հզել լեռներում և անտառներում բնակվող որսորդական-հավաքչական տնտեսություն վարող խմբերով: Փաստական տվյալներով այդ անհամալսիությունը բացահայտվում է ավելի ուշ դարաշրջանում: Այն ժամանակ, երբ լեռնաշխարհի հարավային և կենտրոնական հովիտներում սկսվել է խալկոլիթյան (կամ, այլ տերմինաբանությամբ, էնեոլիթյան՝ պղնձեքարեդարյան) մշակույթների զարգացումը, հյուսիսային մասի հովիտներում թեյրես հարատեղ են նեոլիթյան մշակույթները:

Մ.թ.ա. VI հազարամյակի երկրորդ և V հազարամյակի առաջին կեսում Հայկական լեռնաշխարհի զբաղի հատվածները (մասնավորապես՝ հարավ-արևմուտքը) ընդգրկվում են հյուսիս-միջագետքյան հայաթյան հնագիտական մշակույթի տարածման ոլորտում, իսկ ավելի ուշ՝ մ.թ.ա. V հազարամյակի երկրորդ կեսին Հայաստանում տարածվում է հայաթյան և հյուսիս-բելոյան գունապարզ խնցիղների խառնածին համալիրը: Հայաթյան, հայափոքրեղյան կամ նրանց հետ անջվող հնագիտական համալիրներ են ներկայացված են Վանա լճի ավազանում (Ես-միրամալթի), Գիարբերդի դաշտում (Գիբերդ-հաջիյան), Խարբերդի դաշտում (Տյուլին-թևիկ), Արարոյի միջին հոսանքում (Առաջին Քյուլ-թևիկի առաջին շերտը, Թեղուտ):

Հայաթյան դասական մշակույթի բնակավայր է Գիբերդ-հաջիյանը, որը գտնվում է քրիշտյոր դարի մոտ, երգանայից շուրջ 20 կմ դեպի հարավ-արևելք և թվագրվում է մ.թ.ա. VI հազարամյակի երկրորդ կեսով: Հայաթյան խնցիղների հետ մեկտեղ, բնակատեղիի ստորին շերտում բացվել է տուրի (կլոր հատակածևով կառույց, որին կցված է ուղղանկյունածև երկարուկ մի սենյակ) քարաշեն քանախարիսթը: Պրա կողքին պեղվել են կլոր հատակագծով ևս վեց կառույցների պահպանված առանձին հատվածներ, առանց ուղղանկյունածև կցակառույցների հետ-

քրիս Նույն շերտերում բացվել են ուղղանկյուն տների մնացորդներ, որոնքից վկայում են կլոր և ուղղանկյունածև հասակագծով շինությունների համատեղ գոյությունը: Պատերը կոպեկերա էին, սակայն ճշտված չէ՝ արդյոք կառույցին են դրանք ում աղուսից, թե՛ կավածների շերտերով:

Հայկական լեռնաշխարհի էնեոլիթի ժամանակաշրջանի մշակույթների ճարտարապետության ևսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունեն նախնականի մոտ պեղված Առաջին Քյուլ-թևիկի բլուր-բնակավայրի նյութերը: Նրա հսկայական հզորության (22 մ-ից ավելի) մշակութային շերտերում պահպանվել են ճարտարապետական բազմաթիվ մնացորդներ, սորեն, ցավով, բացահայտվել էին պեղավայրի խիստ սահմանափակ տարածքում: Առաջին Քյուլ-թևիկի շերտը 9 մ հաստությամբ ստորին (առաջին) շերտի շինարարական բազմաթիվ հորիզոնները վերաբերում են էնեոլիթի ժամանակաշրջանին: Ժամանակագրական արդի տվյալներով այդ շերտը բնագրվում է մ.թ.ա. V հազարամյակի առաջին կեսը: Այնուհետև բլուր-բնակավայրի տարածքում կյանքը զարգարել է և վերսկսվել է վաղ բրոնզեդարյան շինարարության հետգիտական մշակույթի ժամանակաշրջանում: Այդ մշակույթի մնացորդները կապվել են Առաջին Քյուլ-թևիկի երկրորդ 3,5—8,5 մ հաստությամբ մշակութային շերտը, որի ճարտարապետությանը կանոնադրանքը չաջորդ դիտվում:

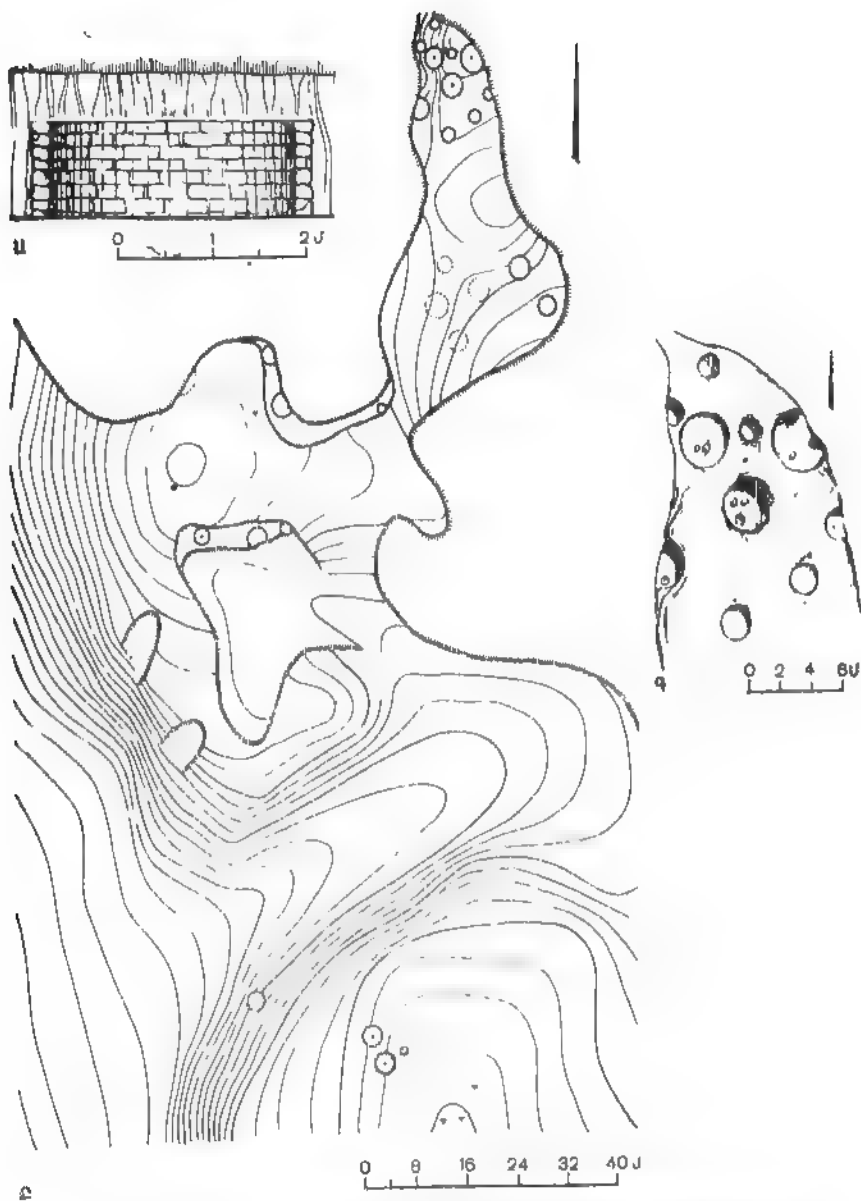
Այս հնավայրի պեղումների օգնականով տվյալների հիման վրա բացահայտվում է էնեոլիթյան ճարտարապետության այնպիսի մի ամանդույթ, որը էական տարբերվում է շուպիների շուրթներից: մշակույթի շինարարական ավանդույթից: Առաջին Քյուլ-թևիկի ստորին շերտին համանման հուշարձանների կառույց պեղումները անկասկած լրացնելու են վերակազմված ավանդույթի պատկերը, որն առայժմ ենթակաշնում է հետևյալ տարբերով. ա) բնակավայրի մնացորդները արհեստական բլուր-բնակավայր են կազմում, բ) շինարարական ամենատարբեր հորիզոններից սկսած (3-րդ շրջան, 21,4 մ խորություններից սկսած պեղված), առաջին շերտի գոյությունը կարևոր շրջաններին ընդդեմ է քառանկյուն և կլոր հատակագծի կառույցների կաշուն համարողությունը, գ) կառույցների մի մասը լավանիվ է քառանկյուն հատակածևով մի քանի սենյակների (շինություն 3614), որոնցից մեկի կրկնա-

թյունը 4, իսկ լանդսթյունը՝ 3,3 մ էր. դ) կլոր հատակածով կառույցները հիմնականում մեծ տրամագիծ են ունեցել (6–8,5 մ), միայն № 10 շինության ներքին տրամագիծը 1,5 մ էր, ե) բացառապես է հում աղյուսը Դրս փոխարեն պատերը կալվածիկ նշանակով են բարձրացվել, կանոնների կիրառվել է (առնվազն զետեմալարիտների կառուցման համար) միջին լափի ճաքաքարերից և գլաթթարերից կալվաշդախով ամրացված շարվածքը. զ) փայտե կառուցվածքների կիրառումը համատարած էր, Փայտը ոլորագործվել է ծածկերի համար, որոնք հենվել են փոսերի մեջ ամրացված ազատ կանգնած կրող սյուների վրա, է) ուղղագիծ պատերից մեկի հաստությունը մոտ 1 մ է, ուստի կարելի է ենթադրել, որ այն պատկանել է զանգվածեղ մի շինություն, որը կարող էր հասարակական նշանակություն ունենալ, Այսպիսով, ակնհայտ է դառնում շուլավերի-շոմոլեֆիան նեոլիթյան և բրոյթեֆիանի և նեոլիթյան մշակույթների շինարարական ավանդույթների տարբերությունը, Ըստ առարկայական կան այդ համալիրների ընդհանրությունը սահմանափակվում է երկու երևույթներով՝ դրանք հանդես են եկել արհեստական բլուր-բնակավայրերում և երկուսն էլ ներկայացնում են կրող հատակագծի իրականացման փաստը, Այդ ընդհանրությունները կարելի է դիտել Հարավային Թուրքմենիստանի (Անաու) միջին Բալխանյան թերակղզին տարածված վաղ երկրորդ դարձած ամենատարբեր մշակույթներում, Էսպես տարբեր են շուլավերի-շոմոլեֆիան մշակույթի և Անաուին Քյուլ-թեֆին առաջին շրջանի շինություններում օգտագործված շինանյութերն ու շինարարական տեխնիկան, Հարթառուցիկ (պլանոկոնվերս) աղյուսը շուլավերի-շոմոլեֆիան մշակույթի գրեթե միակ շինանյութն էր, մինչև Քյուլ-թեֆինում այն ներկայացված չէ և փոխարեն օգտագործվել են կալվածիկ տեխնիկան, փայտը և քարը, Առաջին Քյուլ-թեֆինի առաջին շրջանի կլոր հատակածով կառույցները հարթ կամ կոնաձև տանիք են ունեցել (առայծմ ավելի ստույգ որոշել հնարավոր չէ), Հետևաբար, այդ տանիքը պետք է հենվել պլանաձև ծավալի վրա, որը կարող էր կազմվել ուղղահայաց պատերի միջոցով, Տարբերվում են բնակիչի համալիրների հատակագծային և դրան համապատասխան ծավալային հորինվածքները, Եթե շուլավերի-շոմոլեֆիան մշակույթում այդ հորինվածքները

կազմվել են մեղմանոցաձև շինությունների խմբերով, ապա Քյուլ-թեֆինում ձևավորվել են ուղղանկյուն և կլոր հատակագծի կառույցների բառանկատ և դրանաձև ծավալների համադրություններով, Ոչ պակաս նշանակություն ունի շուլավերի-շոմոլեֆիան և բրոյթեֆիան կլոր հատակագծով կառույցների մակերևույթի ջայտուն տարբերությունը, Վերջին կարող է հուշել նրանց գործառական տարբերության հնարավորությունը, Քյուլ-թեֆինի կլոր հատակագծով կառույցն իր մեջ կարող էր միավորել մի քանի ֆունկցիաներ, որպիսիք թերևս բաժանված էին շուլավերի-շոմոլեֆիան մեղմանոցաձև տարբեր շինությունների միջև, Այս հանգամանքը կարող է հուշել շուլավերի-շոմոլեֆիան բնակատեղիների և Անաուին Քյուլ-թեֆինի առաջին շրջանի բնակավայրերի բնակչության ապրելակերպի միջև եղած տարբերությունները,

Վերլուծելով Առաջին Քյուլ-թեֆինի առաջին շրջանի ճարտարապետական հուշարձանները, անհրաժեշտ է նշել նրանց աղբյուրները հալաֆյան անադիտական մշակույթի շինարարական ավանդույթի հետ, Որպես մշակույթներին էլ ընդորոշ է պատերի կառուցումը կալվածիկ շերտերից, Քյուլ-թեֆինի կլոր հատակագծով կառույցների տրամադիրը մոտ է հալաֆյան մշակույթի համանման խոշոր շինությունների տրամագծին, Օրինակ, Առաջին Քյուլ-թեֆինի ստորին շրջանի տեղի տրամագիծը զուգընթաց դերադանոցում է Օսրիմ-թեֆինի 2-րդ բլուր-բնակավայրի շինարարական հնարույն (9-րդ) հորվածում բացված հալաֆյան բնակիչի «աղյուսներին» տրամագծին (3-ից մինչև 5,8 մ)¹⁰ և նմանվում է Արփալիյայի խոշորագույն աղյուսներին, որոնց արտաքին տրամագիծը 10 մ-ի է հասնում, Հալաֆյան «աղյուսներին» շատերը հարթ կամ կոնաձև տանիք են ունեցել (Յարիմ-թեֆինի 2-րդ) նման ծածկեր վերակառուցում են նաև Առաջին Քյուլ-թեֆինի ստորին շրջանի կառույցների ավալներով,

Կառույցների կլոր և ուղղանկյունաձև հատակագծերի համադրությունը բացահայտվել է նաև Կաշտային Ղարաբաղում գտնվող Իլանլի-թեֆին բլուր-բնակավայրի պեղումների ընթացքում, Այդ հուշարձանը թերևս մի փոքր ուշ է Առաջին Քյուլ-թեֆինի ստորին շրջանի և կարող է վերագրվել մ.թ.ա. V հազարամյակի երկրորդ կեսին, Իլանլի-թեֆինում գերակշռող են կլոր հատակագծով շինությունները, սակայն նրանց կողքին բացվել են

Աղ. 2 ա) Թեղուտի բնակատեղիի կապտյամբի կարվածքը, բ) Թեղուտի բնակատեղիի ջրհանաբար հատակագիծը, գ) Թեղուտի բնակատեղիի կապտյամբի ջրհանաբար հատակագիծը:

Նաև որդիանկյուն, որոք, բուժ և կրթաքցիմծ անկ-
շունենքքի յատակաձեերի (քծաք. աղ. 3 Բ) կո-
ռույցենր¹¹⁾ Այս Պատկարում անկյունաքիտր յա-
տակաքծոք կառույցենքք օժանդակ իշանակու-
թյուն նն ունեցել:

Հայկական լեոնաշխարհի էնեոլիթյան մշակութիւնը բնութագրող ճարտարապետական մեկ ուրիշ ամանդուլթ քաղաքայնություն է Արարատյան դաշտում՝ էքմիածնից հարավ պեղման Թեղուտի գոյակատեղիի նյութերով¹²։ Այս բնակավայրը ժամանակ է մի բանի տանալու՝ յանկեղծ ընկալաբուն, համանաբար մ.թ.ա. V հազարամյակի հրկրորդ կեսին կամ IV հազարամյակի սկզբին։ Կառուցապատման յուրահատկության հետեւնեւ բով բնակատեղի ամբողջ տարածքով մեկ մշակութային շերտ էր գոյացել։ Այսպիսով, ի տարբերութիւն վերոնշյալ հաշարմանների, Թեղուտը արհեստական բուր-բնակավայր չէր։

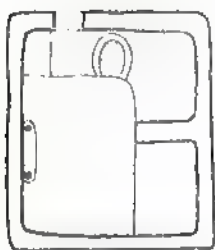
Քնդուտի կառուցապատման սկզբունքը միանգամայն հակադիր է թվում շուլալիերի-շոմսիկյան մշակույթի և Առաջին Վյուլ-թեմիկի ստորին շերտի նաքադարպիտոթյանը։ Առաջին Հեթթի, Քնդուտի կառուցապատման խառնվածքը նշված քահակավարերից մի քանի անգամ նվազ է։ Կառույցների միջև մտնւմ էին աղաւտ, բիւղաքանակ առաքառոթյանները։ Եթէ Թմիրիս-գորայում քահակավարի պլաները հաստակալծի կենտրոնը զբաղեցրել են արապարակը և նրան շրջապատող կառույցները, ապա Թիկուտի քահակառիկի հնաւուրը կենտրոնը կարելի է նկատարարւոհաւարան շինությունների խաւարման և կոտակման վայրը (զծագր. աղ. 2 Բ)։ Քնդուտում ընհայանաբերվիւլ քահակապատմած քակեր, Հեթթաքը ընհ բաղաւալութում նաև երանց միջոցով առանձնալված քահակի կառույցների համալիրները։

Քիզուտի հարստացողությունն յուրահաս-
կությունները է հայտ են դալիս նաև կաշարան-
ների մարտարակետական-մագլալային կատուց-
վածքի և շինարարական տեխնիկայի ընդլայնում
միջոցով։ Քնելուտի ուղղը կաշարանները, պահես-
տային շինությունները կարագետնավոր էին
(գծապ. աղ. № 7)։ Օրինակ, № 1 կաշարանի
հողի մեջ փորված մասի խորությունը 1,6 մ էր։
Կատուցների հիմնական մասը հողի մեջ իջեցվել
է շուրջ 1 մ խորությամբ։ Քնելուտի կաշարան-
ները հաստատված են Հարավային Կովկասում
և Հայկական լեռնաշխարհում էնեոլիթի ժամո-

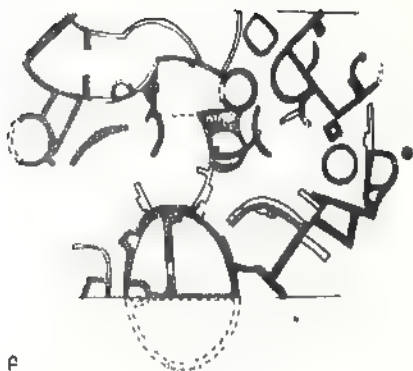
նույնաշրջանի կիսագետնափոր շինությունների պատվոթյունը, որը առաջին անգամ հայտնի է դարձել Ազախի մաս գտնվող Բարա-գիրվիշ լատավայրի սկզբումների միջոցով²։ Բնգոտի կառույցների զետեմափոր մասի պատերը շինվել են ասորբեր նղանակներով։ Այսպես, Ն Կ կառուցարանում այդ մասը կավածեփի էր, Մ Մ 2, 12, 13 կառույցներում՝ շարված էր մեկ աղուսի հաստություն ունեցող ուղղանկյունաձև հում աղ-յունների շարվածքով (գծապը. աղ. 2 և 3), Մ 7 կապարանում՝ ուղղանկյունաձև հում աղ-յունների և դարպարների խառը շարվածքով։ Առանձին խումբ են կազմում Մ Մ 3, 5, 8 կառույցները։ Դրանց պատերի ստորգրտնյա մասը կազմված էր կավային մաշր հողի կտրվածքով, որը միայն սփաղվել է կավի շաղախով։ Բոլոր կառույցները ունեցել են նաև պատերի վեր-գահիցյա հասվածքը, որի մասին վկայում են հա-տասնաթիվ ծածկող կամ զետեմափոր մասը լցնող հում աղուսի կամ կավածեփի թափվածքները։

Թեղուտի կառույցները դառնաձև ծավալի էին։ Դրա մասին են վկայում աղյուսե պատերի կան-
պուն մասերի ուղղահայաց երրոթյան քաղա-
կաչությունը, ինչպես նաև ծածկի կապն սկզբի
բեկդեմերի վրա պահպանված բարակ ճյուղերի
դարձվածները։ Այսպիսով, Հաստատվում է փայ-
տի կիրառումը Թեղուտի շինութուններում և
դուրդվում, որ այս քաղաքի շինարարները կիրառե-
նային շինությունների ստանդին ու զարտը կառուց-
վածքային առանձնացված տարրեր էին Այս-
տեղ գործում է Թեղուտի կաղաքաների և շու-
թավեր-շմուխիկուն մեղվանցանի շինութուն-
ների կառուցվածքային տարրերով։ Սկս
Թեղուտի կիսադեղնաձևի դյուղաները կրող և
կավող տարրերի միացությունից կազմված կա-
ռուցվածքների էին, այդ շուրջների-շմուխի-
կուն մեղվանցանի կառույցների կոնստրուկցիոն
ստիպատում էլ ու գտնադի սկզբներով։

Քեզուստի կապարաններում ծածկը կրող սյու-
ներ լին ներքև Կտրիկի է մտածել, որ փայտա-
կերտ տանիքը հարթ էր ու հեռադաժոյին չափ
թեթև։ Նրա մեջ պետք է տեղ պտներ լուսավոր-
խալին անցքը։ Կիտաղտանափոր հյուպաներից
Բորի է մեկում լին պահպանվել մուտքի բացված-
քի հետքեր, ուստի պետք է նեմադրել, որ դրան
նեղի են շինութունների վերգիտելու մասան։
Թերևս կապարան իշել են փայտե աստիաննե-
րի կապարան, հատուկների պատերի վեր-

Ա 0 1 2 3Վ

Բ

Գ

0 5 10Մ

Աղ. 3 ա) Հալի Ֆիրուզ բնակարանի հատակագիծ, բ) Իլահ ի Քանի պեղավայրի բնօրինակ հատակագիծը, գ) Տյուլին (Խոփե) պեղավայրի բնօրինակ հատակագիծը

դիտենք մասի բարձրությունը որտեղ է առեր-
վադն հաշվառար լինելու մուտքերի հետադար-
բարձրությունը: Արժանյան Ասիայի վաղ երկ-
րագործական մշակույթների առարկայով: Եր-
կանից դատելով, կարելի է եզրակացնել, որ
մուտքերի բարձրությունը 0,5—0,6 մ-ից պակաս
է: Բնդուտի Ն 1 կապարանը խորացվել է հո-
դի մեջ 1,6 մ-ով: Հետևաբար այդ կապարանի
պատի ընդհանուր բարձրությունը կարող էր լի-
նել 2,2—2,5 մ, իսկ վերգետնյա մասի բարձրու-
թյունը, որը կարված էր ստորգետնյա մասի
խորացման ատվանների՝ մասնավորապես Ա, Բ
1,6 մ: Այսպիսով, այսօր հայտնի հուշարձանների
շարքում Բնդուտի ներկայացրած հայտնարապե-
տական ավանդույթը ուրույն է իր կառուցա-
պատման սկզբունքներով, շինարարական անկա-
նեկայով, կառուցյունների ծավալային կոստյում-
նով, կիսապետնափոր ձևով, շինությունների տա-
րանման մասերի կոնստրուկտիվ փոխարարներու-
թյամբ: Այդ ավանդույթի կարծիքը առանձին
հասկոթյունը շինության կյուր հասկոթողի (որը
հատակագծի միակ ձևն է) և տանիքի փայտային
մասի համադրությունն է: Այս երկու տարրերը
ներկայացնում էին շինարարական տարրի հա-
րավորությունները: Կյուր հատակագծին ավելի
հարապատ էր կիցված թիակային մեղմանոցաձև
շինություններին, միևնույն փայտի օգտագոր-
ծումը տանիքի համար ենթադրում է շինության
իրանի և ծածկի կառուցվածքային և ծավալային
բաժանմանություն և կարող էր հանգեցնել ուղ-
ղանկյունաձև հատակագծի զարգացմանը:

Գիտելիքների արդի միժմակում նեոլիթի և էնեո-
լիթի ժամանակաշրջանի կառուցյունների կյուր հա-
տակաձևում ավանդույթի կենտրոնը կարող է
համարվել Կուրի միջին հոսանքի աջափնյա մասը
և Արարատյան դաշտը, որը երևան է զայն պեղ-
ված բնակավայրերում՝ այդ հատակագծի բա-
ցարձակ գերակշռությամբ: Հայկական լեռնաշ-
խարհի հարավ-արևելքի, հարավ-արևմուտքի և
այդ մասերին հարող շրջանների բնակարանա-
շինության մեջ կյուր հատակագիծը խաչաձևվել է
ուղղանկյուն հատակագծի ավանդույթի հետ կամ
մերձիկ գերիշխող է նույն:

Խաչաձևման լավագույն օրինակ է ներկայա-
յում հայաֆյան հնագիտական մշակույթը, որի
տարածման հյուսիսային շրջանների մասին խոս-
վել է նախորդ էջերում: Հայաֆ-ուրեդյան ա-
վանդությունների տարածման վամանակաշրջանում,

մ.թ.ա. V հազարամյակի երկրորդ կեսին, Հայ-
կական լեռնաշխարհի տարրեր մասերի հարուս-
տակաձև հուշարձանները հակադիր պատ-
կերներ են ներկայացնում: Վերը ներառված
Բնդուտի շինարարական ավանդույթին հակա-
դրելի է հարկերից դաշտում պեղված Տյուլին-
թեիի հարստարակետությունը: Այդ երկու բնա-
կավայրերը պատմամշակութային պարպուցման
մասավորապես նույն դարաշրջանի հուշարձան-
ներ են: Սակայն, եթե Բնդուտում հյուսիս-արևելյ
յան մշակույթի ազդեցությունը հեղափոխել է լիմ-
նականում խոցեղենի վրա, ապա Տյուլինթեիի
անմիջականորեն ընդգրկվել է լավաֆուրդյան
նադիրտեիտ համայնքի տարածման ոլորտը:

Տյուլինթեիի էլյավիցի 21 կմ դեպի արևելք
ցամաքի խոշոր արհեստական բլուր-բնակավայր
էր, որի վերին շենակերը երկաթագի կառուցման
աշխատանքների ընթացքում լիովին հանվել են՝
մինչև շրջապատող դեռնի ժամանակակից մա-
կարակեր նախկին բլրի կենտրոնական մասում
երևան են եկել ուշ հայաֆյան և հայաֆ-ուրեդյան
մշակութային շերտերը: Այդ ժամանակաշրջանի
բնակավայրը ընդամենը 0,25 հա տարածք էր
դրադելնում¹⁴, Միտ հետաքրքրություն է ներկա-
յացնում նրա կառուցապատման ձևը: Բնակա-
վայրի կենտրոնական մասում բնակելի համա-
լիրները կանոնավորությամբ տեղադրված են
ուղիղ տեղյան տակ հատվող շուրջ 2 մ լայնու-
թյամբ փողոցների ղոնով: Բնակատեղիի եզրերին
կառուցապատումը կատարվել է խառնող կու-
տակման սկզբունքով: Այդ մասերում ժամանակը
համարվել են իրենց անկախ են հաստատված
կառուցյունների միջև մեծ էին ապառ տարածու-
թյուններ, բակեր (զմպր. աղ. 8 Գ):

Յուրաքանչյուր բնակելի համալիրը բաղկա-
ցած է կրկու և ավելի սենյակներից: Արտաքին
կողմից համալիրներին մատվող կոտորումներ է
ուղիղ անկյուններով, որը սենյակների մեխանի-
կական ավելացման և համալիրի ընդարձակման
նշաններ է: Տները կազմված են մեկ-երկու
ուղղանկյուն հատակագծով խոշոր, բավականին
լայն սենյակներից, որոնք շրջապատված են
ենդ և երկաթուկ ուղղանկյունաձև փոքրիկ սեն-
յակներով:

Կոր դներ տները հատակադիրում լին արձա-
նագրվել: Տները ներքին հորինվածքի անբաժա-
նելի մասն էին կազմում օջախները ու վառա-

յանները, որոնք զտնվել են մեծ քանակությամբ ինյայն սննդամթերքում, այնպես էլ քանակարաններից դուրս՝ բակերում: Հնարավոր վերակազմակերպմամբ տների հարթ տանիքը փայտահողային կառուցվածք է ունեցել: Բացված բուրդը բնական համալիրները պատերը կառուցվել են ուղղանկյունաձև հում աղյուսից, առանց կավածեփի տեխնիկայի և քարի օգտագործման: Փայրքի օգտագործվել նույնիսկ զետեխարիսիաների մոմեր:

Լնտկարանաշինության ուղղանկյուն առատ կոճեման ավանդույթը պարզացած և ուշ խալկոլիթի (լնեոլիթի) ժամանակաշրջանում արձանագրվում է նաև Ուլոմի լճի ավազանում գտնվող մանիք-թևփերի մեծ ըլրի և Կյուլ-թևփերի հնավայրերում, որոնց համապատասխան շերտերում բացված ճարտարապետական մնացորդները կարող են թվագրվել մ.թ.ա. V հազարամյակի երկրորդ և IV հազարամյակի առաջին կեսով: Կյուլ-թևփերում բացվել են քարաշեն գետնախարիսիսի վրա ուղղանկյունաձև հում աղյուսներից կառուցված քառանկյուն հատակագծով սենյակները¹⁵, Յանիր-թևփերի մեծ ըլրի ուղ ճնեոլիթյան ժամանակաշրջանի շերտեր բաղկացած էր առանցքային շինարարական շորս հորիզոններից: Այդ հորիզոններում բացված ճարտարապետական մնացորդներով ներկայանում են բակերի շուրջը խմբավորված հում աղյուսից կառուցված ուղղանկյունաձև հատակագծով մի քանի սենյակներից կազմված բնակելի համալիրներ: Պեղվել են նաև օժանդակ նշանակության ուղղանկյունաձև կոթորիկ նեղ սենյակները¹⁶:

Հայկական լնեոաշխարհի էնեոլիթի ժամանակաշրջանի ճարտարապետական ավանդույթների փոփոխությունը բացատրելու համար կարևոր նշանակություն ունեն նրա անսխեմական հարեանությունը գանձող Ալիկմեմեկ-թևփերի բնակավայրի պեղումների արդյունքները¹⁷: Այս հուշարձանը գտնվում է Կոլր գետից հարավ, Մուղղանի տափաստանում, Աղբջեանական ՄՍՀ Զալիարի գյուղի շրջանում: Ալիկմեմեկ-թևփերի արհեստական ըլուր-քնակավայր է, որի 4 մ հաստությամբ էնեոլիթյան շերտը թաժանվում է շինարարական 6 հորիզոնների (0-ին 5՝ հաշված զագաթից դեպի հիմքը): էնեոլիթյան բնակատեղին ամբողջությամբ թվագրվում է մ.թ.ա. V հազարամյակի երկրորդ կեսով և, թերևս, IV հազարամյակի սկզբով: Բուրդ հորիզոններում տես-

քը շինվել են տարբեր չափերի ուղղանկյունաձև հում աղյուսներով: 5-րդ և 4-րդ հազարյն շինարարական հորիզոններում բացվել են կլոր հատակագծով 3,5 մ միջին տրամագծով շինություններ, որոնց կցված էին քառանկյունի տնտ. սական նշանակության փոքրիկ կառույցներ և բրտատաղորդական երկհարկանի վառարանների մնացորդներ: Շինարարական 3-րդ հորիզոնում պեղվել են միկրոնշա կլոր հատակագծով մի քանի, ինչպես և ուղղանկյունաձև մեկ կառույց, որոնց կողքին բացվել է նաև կիսաղետնափոր կլոր հատակագծով մի կացարան, որի կավով սվաղված պատերը ուղիսակցվել են կրով և ներկվել կարմիր ռոբաջով: 2-րդ շինարարական հորիզոնի ճարտարապետական պատկերը հայնս ապրելովում է նախորդ հորիզոններից: Այն պեղվել է համեմատաբար լայն տարածքում: 2-րդ հորիզոնի քնակավայրը կառուցապատված էր ապատ կանգնած քնակելի խոշոր համալիրներում: Դրանք անշատվել են շրջապատից հոծ ցանկապատով, որը ամրոպում էր քառանկյուն հատակագծով մի քանի սենյակ և ներքին բակը: Համալիրների արտաքին պատերը կարող էին նաև կորած հատակագծով ունենալ: Սենյակների ներսում բացվել են աղյուսաշեն մի քանի որմնահեցեր, որոնք ամրացրել են պատեր և կրել կառույցների հարթ ծածկը: 1-ին հորիզոնի կառույցները ուղղանկյունաձև հատակագծով էին: Բացվել է ավելի քան 7 մ երկարությամբ կորած մի պատ, որին երկու կողմից կցվել են տնտ. սական փոքրիկ (2—2,5 քառ. մ մակերեսով) շինություններ: Դրանց կողքին գտնվել են նաև քնակելի կառույցներ: Կարելի է ենթադրել, որ 1-ին հորիզոնը, 2-րդի նմանությամբ կառուցապատված է հղել բաղմասենյականոց առանձին համալիրներով: Ինչպես 2-րդ, այնպես էլ 1-ին հորիզոնում հայտնաբերվել են բրտատաղորդական ենթաղիցող երկհարկանի վառարաններ:

Ուլ խալկոլիթի (էնեոլիթի) ժամանակաշրջանում (մ.թ.ա. IV հազարամյակ) Հայկական լնեոաշխարհի հարավ-արևմուտքում հարստեղ է ուղղանկյունաձև շինությունների կառուցման ավանդույթը, որի հիմնական գծերը ներկայացրել ենք վերևում, Տյուլին-թևփերի ճարտարապետությունը նկարագրելիս: Այդ հարատման մասին են վկայում Նորդոն-թևփերի ուլ խալկոլիթյան շերտերում բացված աղյուսաշեն կառույցները¹⁸:

Հայկական լնեոաշխարհի ու Հարավային Կով-

կասի նեղիթի և էնեռլիթի մասնանկաշրջանի հնազդեական մշակույթները ներկայանում են նաև հասարակական շինարարական աշխատանքների խոտուն վկայություններով Գրանք բնակավայրերը շրջապատող կամ կարիքն զանվող արհեստական խանգարներ են, որոնք, անկասկած, փորվել են բնակավայրում ապրող լամաների ընդհանուր ուժերով, Այդպիսի խանգարներ հայտնաբերվել են իրամի գետահովտի ոտորին հատվածի բնակավայրերում (Արուխու 1-ին, Եմիրխու պորա), Միլ-Վարաբադի ստափաստանում (Ընս, Թեփե), Արարատյան գաղատում (Մասիսի բլուր)։ Այդ խանգարների ստեղծման լինական նպատակը ջրի պաշտի կուտակումն էր, որը կարող էր օգտակար լինի ոռոգման, ինչպես նաև տնտեսական առկա կարիքների լամաներ¹⁰։ Ջրի բացասումը էնեռլիթյան խանգարների նաև պաշտպանական նշանակությունը, որը, ուսկան, մինչև որոշ նստատեղիք չէ։ Արուխու 1-ին բնակավայրը շրջապատված էր համակենդանուր և կոտ խանգարներով։ Արարատյան խանգարի խորությունը շուրջ 2 մ էր, իսկ վերին մասի լայնությունը՝ 9,5 մ։ Խանգարը լցված էր հստակ ջրով։ Ներքին խանգարի թերևս ոչ շուրջ 11 մ էր հասնում, իսկ խորությունը շուրջ 3 մ էր։ Արհեստական այդ բլուր բնակավայրի տրամագիծը 150 մ է, ուստի պարզ է դառնում խանգարների շինարարության ժամանակ կատարված հողային աշխատանքի մեծ ծավալը, որը պահանջում էր համայնքի աշխատանքի համապատասխան կազմակերպում։

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհի և Հարավային Կովկասի նեղիթի և էնեռլիթի դարաշրջանի վաղ երկրորդ օրհան հնադարյան մշակույթները ներկայացնող ուշարձանների ընդհանրությունը բացահայտում է այդ ժամանակաշրջանի ճարտարապետության դարձյալման հիմնական ուղիները։ Լեռնաշխարհի որոշ մասերում դեռևս նեոլիթյան հողափորության շրջանում ճարտարապետությունը իր ժամանակի ամենաարագ մակարդակի է հասել (Ջայռու Թեփե)։ Առայժմ լի բացահայտվել միասնական ճարտարապետական ավանդույթը, որը կարող էր ընդգրկված լինել լեռնաշխարհի ամբողջ տարածքը նեոլիթի և էնեռլիթի դարաշրջաններում։ Հայկական դրան, հայտնի են ճարտարապետական տարրեր, յուրահատուկ մի քանի ավանդույթներ, որպիսիք համապատասխանում են հնագիտական առանձին մշակույթներին։ Այդ ավանդույթները բնավազող կարևոր գծերից է բնա-

կարանաշինության ասպարեզում կերը և ուղղանկյուն հատակագծերի կիրառման փոխհարաբերությունը։ Կյոք հատակագծի բացարձակ կիրառությունը բացահայտվում է Կուրի միջին հասանքի աշակերտ (չալավիթի-շառվիթի) և մշակույթ, Թեղուտ)։ Վաղ էնեռլիթի դարաշրջանում կյոք կատարներն ուղղանկյունաձև շինությունների նախնադրված՝ ամենալայն տարածում են ստացել հայկական խաղիտանյան մշակույթի դարձյալման և նրա ազդեցության ոլորտում¹¹։ Եվ հարավային երկրորդ և Կարաբաղյան տաշին կենտրոնի կենտրոնում և ուղղանկյուն շրջանում, մ.թ.ա. V հարավային կենտրոնի կենտրոն և IV հարավային, կյոք բնակարանաշինության տարածման արևայր թերևս, խիստ սահմանափակվում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասի և հարավարևելյան մասերում այդ ժամանակաշրջանի ճարտարապետությունը առայժմ ներկայացված է միմյան ուղղանկյունաձև կառույցներով (Խարթուրի գաղտ, Ուրմիտ լճի ավազան, Մուղանի տափաստան)։

Հայկական լեռնաշխարհի և Հարավային Կովկասի նեոլիթյան և էնեռլիթյան վաղ երկրորդ օրհան լայն հայտնի բնակավայրերը պարզապես չեն, Գրանք հանգես են դալիս արհեստական բլուր-բնակատեղիների ձևով, որպիսիք հայտնի են միմյան դարձյալման շրջանի լեռնաշխարհի և Հարավային Կովկասի տարածքում։ Պետք է ենթադրել, որ բնակատեղիներ կղել են նաև լեռնային և նախալեռնային շրջաններում, սակայն դրանք բլուր-բնակավայրերից տարբեր են։ Ձևայն բնակավայրերի կառուցապատված տարածքի էական տատանումներն (0,25 հեկտարից մինչև 3—4 հեկտար), նրանց միջև չի նկատվում արհապարանական տարբերություն։ Այդ ժամանակաշրջանի ամենամեծ աշխարհապետությունը հուշարձաններ Հայկական լեռնաշխարհի և Հարավային Կովկասի տարածքում տեսվում են հայտնաբերվել։ Մակայն ամենահարավ կուտակվում էր նրանց ստեղծման համար հաջորդ դարաշրջանում անհրաժեշտ շինարարական հասարակական աշխատանքի փորձը։

Հայկական լեռնաշխարհի նեոլիթի և էնեռլիթի հնադարյան մշակույթների ճարտարապետական ավանդույթները պետք է դարձանային ու կայան փորվելին հաջորդ ժամանակաշրջանում, մ.թ.ա. IV հարավային երկրորդ և III հարավային ուղղանկյուն կենտրոն, որը ամբողջ լեռնաշխարհի տարածքը ընդգրկում է մշակույթային երկրորդ փոփոխությունը։

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱԾԵԱՐՀԻ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ԾՐԱՆԵՐԻ
ՈՒՍՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՂ ԲՐՈՑՁԻ ՊԵՐՈՒՄ

(Մ. Թ. Ա. IV Ռազարաթյակի կեանք միմչև III Ռազարաթյակի
3-րդ բառորդը)

Մ. Թ. Ա. III հազարաթյակի առաջին կեսին ձևավորվում է Դաղստանից Պաղեստին ձգվող հնամշակութային մի մարզ, որը բաղկացած է մի քանի երեսից՝ հնազնիտական մշակույթներից: Մշակութային այդ ընդհանրության միասնականությունը արժանացել է մի շարք հետազոտողների ուշադրության: Այդ մարզը կազմող մշակութայիններից առավելագույնս ուսումնասիրված են Հայկական լեռնաշխարհի մեծ մասը զբաղեցնող շենգավիթյան հնազնիտական մշակույթը, որը, արդի տվյալներով, ընդգրկել է առնվազն Ուրմիո լճի արևելյան ափի, Կարնո և Նարբեթի դաշտերի միջև ընկած տարածքը և քրդերթիկերական հնազնիտական մշակույթը, որը տարածված էր Ասորիքում և Պաղեստինում:

Շենգավիթյան հնազնիտական մշակույթի գոյության ժամանակաշրջանը շրջադարձային էր Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պատմության համար: Էնեոլիթյան մշակույթների ուղեգնի երկրագործության ավանդույթների վերջնական դարգացումը շենգավիթյան մշակույթում հասնում է իր գագաթնակետին: Բրիտային երկրագործությանը փոխարինում է արորայինը՝ նշանակալիորեն աճում է անասնապահության դերը տնտեսական կյանքում: Արորային երկրագործության և արոտային անասնապահության տարածումը հնարավոր էր դարձնում բարձր լեռնային շրջանների տնտեսական յուրացումը: Շենգավիթյան մշակույթի բնակավայրերը հա-

վասարապես հայտնի են ինչպես դաշտավայրային, այնպես էլ լեռնային շրջաններում: Անասնապահության զարգացման և լեռնային գոտույուրացման հետ կապված մեծանում է որսորդության տնտեսական դերը, որը երկրորդական նշանակություն է ունեցել ուշ էնեոլիթյան և էնեոլիթյան դաշտավայրային երկրագործության մշակույթներում: Այսպիսով, եթե նեոլիթի էնեոլիթի դարաշրջաններում մշակութային առաջնությունը համար առաջատար մշակույթում են ունեցել դաշտավայրային հովտային շրջանները, ապա շենգավիթյան մշակույթի ժամանակաշրջանում դաշտավայրային և լեռնային մշակութային օջախների դերը հավասարվում է:

Շենգավիթյան մշակույթի ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհում սկսվում է վաղ բրոնզեդարը: Մենտադագործության և մենտադամշակման զարգացման հետ կապված էր աշխատանքի հասարակական բաժանման նոր փուլի ձևավորումը՝ սկսվել է արհեստների բաժանումը գյուղատնտեսությանից: Զենքի կատարելագործումը վկայում է ուսումնական գործի նշանակության կարևորության մասին:

Տնտեսական զարգացման հետևանքով ձևափոխվել է շենգավիթյան մշակույթի հասարակության կառուցվածքը: Գոյություն է ունեցել մասնավոր սեփականության իրավունքը: Փոքր ընտանիքներից կազմված դասիական համայնքները մի շարք շրջաններում արտիստաբար փո-

խարինիկն են յրամանված մեծ ընտանիքներից յազգայնոր՝ Դեմախիններով։ Կոզիպա տնտեսապէս առավել դարգացած յրջաններում առաջացել են քաղաքային ըաղաքակրթութիւնն առաջին տարրերը։ Այսպիսով, վաղբրտղեղաքարն շինգովիթյան հնագիտական մշակույթի ժամանակաշրջանի առաջին կէտ կայտը է դիտել իրրե ճայտարաններն նախնազարդան համայնական հատարակարդի դարգացման դապիթնակնոր, մինչդեռ էրիտորդ կեռում սրոշակիորեն նկատուում է ոյդ հատարակարդի քայքայման ոյրոցները։

Հայկական լեռնաշխարհի այդ ժամանակաշրջանի պատմութիւնն ընթացումն նկատուող մեռոհիշյալ երևութները որոշակիորեն արտահայտվել են նաև ճարտարապետութիւնն առաջադում։ Մինեռնյան մշակույթի սահմաններում հանդես են եկել ընակապարների կառուցապատման տարրեր եղանակները։ Եկատեղի են լեռնային և դաշտավայրային ընակապարների միջև եղած ճարտարապետական տարբերութիւնները։ Բնակարանաշինութիւնն առաջադում տեղի են ունենում հատակաքծման և հորինվածքի էական փոփոխութիւնները։ Զարգանում է քաղաքային քաղաքակրթութիւնն վաղագոյն փուլերին ընդորդ ճարտարապետութիւնն ֆունկցիոնալ ճշտաշարժութիւնը, որը ներկայացնում են պաշտամունքային և ամրաշինական մոնումենտալ ճարտարապետութիւնն հուշարձանները։

Դադատանա-պաղեստինյան հնամշակութիւնն մարդի ընակարանաշինութիւնն ակունքներն և հետագա զարգացման օրինակաբութիւններն բացահայտման համար հանգուցային նշանակութիւնն ունեն շինգովիթյան հնագիտական մշակույթի վաղագոյն հնակարները։ Արարատյան դաշտում, էյմիածնից 4 կմ հարավ գտնվող Մոխրաբլուր արհեստական թլուր-ընակապարում կատարվող պեղումների ընթացքում, չորտադրական կտրվածքի միջոցով ուսումնասիրվել է շինգովիթյան հնագիտական մշակույթի ավելի քան 7 մ հաստութիւնն մշակութային շերտը։ Այդ շերտում քայքայել է ընակելի ճարտարապետութիւնն շինարարական Յ հորիզոն (Յ-րդից—11-րդը, հաշվելով վերինց ներքև), որոնցից մի քանիսը (4-րդը, 5-րդը) կաքծված են կառուցողական մի քանի ենթաշրջանների միացորդնից։ Մոխրաբլուրի շինգովիթյան մշակույթի շինարարական հորիզոնները ներկայացնում են բնակելի ճարտարապետութիւնն զարգացման շրու փուլ։ Առա-

ջին, վաղագոյն փուլը միավորում է 11-րդից 9-րդ հորիզոնները, ներառելով՝ 4-րդից—6-րդ հորիզոնները, ներառելով՝ 5-րդ և 4-րդ հորիզոնները, իսկ շրտորդ փուլը ներկայացված է մեկ՝ 3-րդ շինարարական հորիզոնով։ Առաջին ու էրիտորդ, երրորդ ու շրտորդ փուլերի միջև հնարաւոր է մասնակաղաքական կարճատև խզում։

Առաջին փուլի շինարարական հորիզոններում, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. IV հազարամյակի ներքուրդ կէտով, քայքայել է ազատ կանգնեղված շինութիւններն առաջացած խիտ (բայց ոչ հոծ) կառուցապատման պատկերը։ Պնկված տմրողչական կառուցները առանց բացատրման կար հատակաքծով են։ Քայքայել են ուղղադի հարկերի միջև 2—3 փոքրիկ հատվածներ։ Շինութիւններն պատեր ունեցել են հում աղյուսների մեկ շարքի հաստութիւնն 1.8—2.5 մ որմնաղծով փոքրիկ շինութիւնների կողքին դաւելի են նաև մինչև 4 մ տրամագիծ ունեցող անկու Պոր տրամագիծ կառուցներից մեկը (Ձ 42), որը թիրս պահանատային նշանակութիւնն է ունեցել, ուղղադի միջնորմով նրկու մասի էր բաժանվում։ Այդ փոքրիկ շինութիւնների կողքին շինարարական տնիթկային նրկու նորութիւնը են ներկայացնում։ Դրանցից մի քանիսի պատերը շարվել են նեղ, երկար կողի վրա դրված աղյուսներով, ուստի պատի հաստութիւնը համաար է աղյուսի բարձրութիւնը, և կավն սվադի հետ կաքծում է 14—16 սմ։ Նրկորդ նորութիւն վերաբրվում է շինութիւնների պատերի ստորին մասի կառուցվածքին։ Շինարարական 8-րդ հորիզոնում պեղված Ձ 43 շինութիւնը կիրառական յուրահատուկ նշանակութիւնն պետք է ունեցած լինելու։ Նրա պատի ստորին մասը կաղմված էր նրկու համակենտրոն աղյուսն շարվածքներից, որոնց միջև ազատ տարածութիւնն էր մնում։ Վերջինս ամբողջութիւնն լցված էր շարված կավամանների բնկաղներով, կառուցի ներսում պատի տակ փորված մոխրով լցված զանազան փոսեր իրեն օջախ է ծառայել։ Այսպիսով պարզ է դառնում այդ շինութիւնն ներսում լորութիւնն պահպանման անհրաժեշտութիւնը, որը ապահովում էին բնկորների մեկուսացնող շերտը և շրտեղող օջախը։ Մոխրաբլուրի ամենավաղ, 11-րդ շինարարական հորիզոնում քայքայել է բաղականի հաստ ուղղադի մի պատ, որը շարված էր քառակուսի (10×16 սմ) հում աղյուսներով։ Ի տարբերութիւնն այդ փուլի մյուս կառուցների, այս պատի

հատուկությունը կազմել են երկու շաբաթ աղյուսակներ: Պատի կրկու մակերևույթը սվաղ շին անկյունի, իսկ շարվածքի համար օգտագործվել են երկու գույների՝ մուգ գորշ և բաց դեղինավուն աղյուսակներ: Յուրաքանչյուր շաբաթում մուգ գորշ երկու աղյուսակներին հաջորդել է բաց դեղինավուն մակ աղյուսակ, որից հետո գրված են եղել ևս մուգ գորշ երկու աղյուսակներ: Այսպիսով, կանգուն վիճակում աղյուսակների շարվածքի կարծրով բաժանված մուգ գորշ պատի մակերեսը զարգարված էր հորիզոնական առանցքով, որի մի կողմն էր պատի երկու կողմից:

Այսպիսով, Մոխրաբլուրի բնակիչի ճարտարապետության առաջին փուլում բացահայտվել է ճարտարապետության և կերպարվեստի պարզունակ սինթեզի փաստը:

Պեկարանաշինական նույն փուլում հանգին է եկել նաև պատի շարվածքի մի ձև, որը արձանագրվել է 10-րդ շինարարական հորիզոնում: Այստեղ բացվել է կլոր հատակաձևով շինության պատի մի հատված, որի հաստությունը կազմում է լայնությունը գրված աղյուսակների շարքը:

Այսուհանդերձ Մոխրաբլուրի բնակարանաշինության առաջին փուլում օգտագործվել են տարբեր չափի հում աղյուսակներ: 10-րդ և 9-րդ հորիզոնների պեղումները ցույց են տվել, որ աղյուսակների մեծ մասը հաստատուն լայնության էին՝ 21—22 սմ:

Մոխրաբլուրի առաջին փուլին հաջորդող հուշարձանը Նորոսաց բնակավայրն է, որը զբոսնորմ է Նրևանի մոտակայքում, ներքին Զարբախից 1,7 կմ դեպի հարավ—հարավ-արևմուտք: Այդ հնավայրի ժամադում պեղումները բացահայտում են Արարատյան դաշտի մ.թ.ա. IV հազարամյակի վերջին թաղուրդի բնակավայրային ճարտարապետության պատկերը: Նորարացի պեղումներով բացվել է շինգավիթյան հնագիտական մշակույթի շինարարական մեկ հորիզոն, որը կատարյալապես էր ազդեցության տակ գտնվում տեղաբնակների մեծ մասում: Տները միջին մեծությամբ և կառուցվածքով տեղաբնակների մեծ մասը հաստատուն լայնության էին՝ 21—22 սմ:

Միջին մշակույթի հորիզոնին երա պատկանելի առավել կանխածիլ է մնում: Մնացած բոլոր տները միատեսակ պատկեր են ներկայացնում (գծագր. աղ. 4 դ): Դրանք 4,8—7,5 մ արտաքին արմատագծով կլոր հատակագծով շինություններ են՝ յուրատեսակ կցակառույցներով: Տներից մեկը (Ձ 9) երկու բաժանմունքներից բաղկացած ուղղանկյունաձև հատակագծի կցակառույց է ունեցել: Ձ 4 կաջարանի կցակառույցը անկանոն հատակագծով էր: Մեծ հատաքերություն են ներկայացնում երեք տների (ՁՄ 3, 5, 7) կցակառույցները: Դրանք ստեղծվել են տան պատին արտաքին կողմից զուգահեռ կառուցված կոր պատի միջոցով: Այսպիսով երկու պատերի միջև ստեղծվում էր միջանցքային մասն երկարավուն տարածություն, որը որոշ դեպքում (Ձ 5 տունը) օգտագործվել է կենցաղային նպատակների համար:

Նորարաց բնակավայրում իրար կողքի հանգին են եկել դրանաձև և ժմեղվանոցաձև ժամայի շինություններ: Այսպես, Ձ 8 տան պատը ուղղահայաց կտրվածքում պահպանել է դեպի ներս թեքված կտրույթով, որը սկսվել է գրեթե գետնի մակերեսից: Իսկ Ձ 3 տան ներսում հայտնաբերվել է տանիքը կրող սյան խարխուլը և եղծիցի ու ճյուղներից կազմված սվաղված տանիքի մնացորդներ: Այս դեպքում տանիքը պետք է հարթ լիներ, քանի որ սյան խարխուլը տեղադրված էր ապակենտրոն դիրքով:

Նորարաց բնակավայրի շինարարական տեխնիկան որոշակի առանձնահատկություններ է ունեցել: Պատերը կառուցվել են հորիզոնական կտրույթում ունեցող հում աղյուսակներից: Այդ աղյուսակների պատի արտաքին մակերեսը կազմող երկար կողմը ավելի երկար է, քան ներքին մակերեսի կողմը: Երկար կողմի տարբերությունը 3—7 սմ է: Ամենաերկար աղյուսակների արտաքին երկար կողմը 60 սմ է, իսկ ներքինը՝ 53 սմ: Մեղանաձև կամ «կիսալուսնաձև» այդ աղյուսակները հարմար են հատկապես շրջանագծային շարվածքի համար և կառուցվել էին իրենց յուրահատուկ ձևը ստանալ միայն կլոր հատակագծման ավանդույթի դարավոր գերիշխանության և զարգացման պայմաններում: Նորարացի աղյուսակների երկարությունը գերազանցում է շինգավիթյան մշակույթի մյուս հնավայրերից հայտնի աղյուսակների երկարությունը խիստ փոփոխական է՝ 40—60 սմ-ի

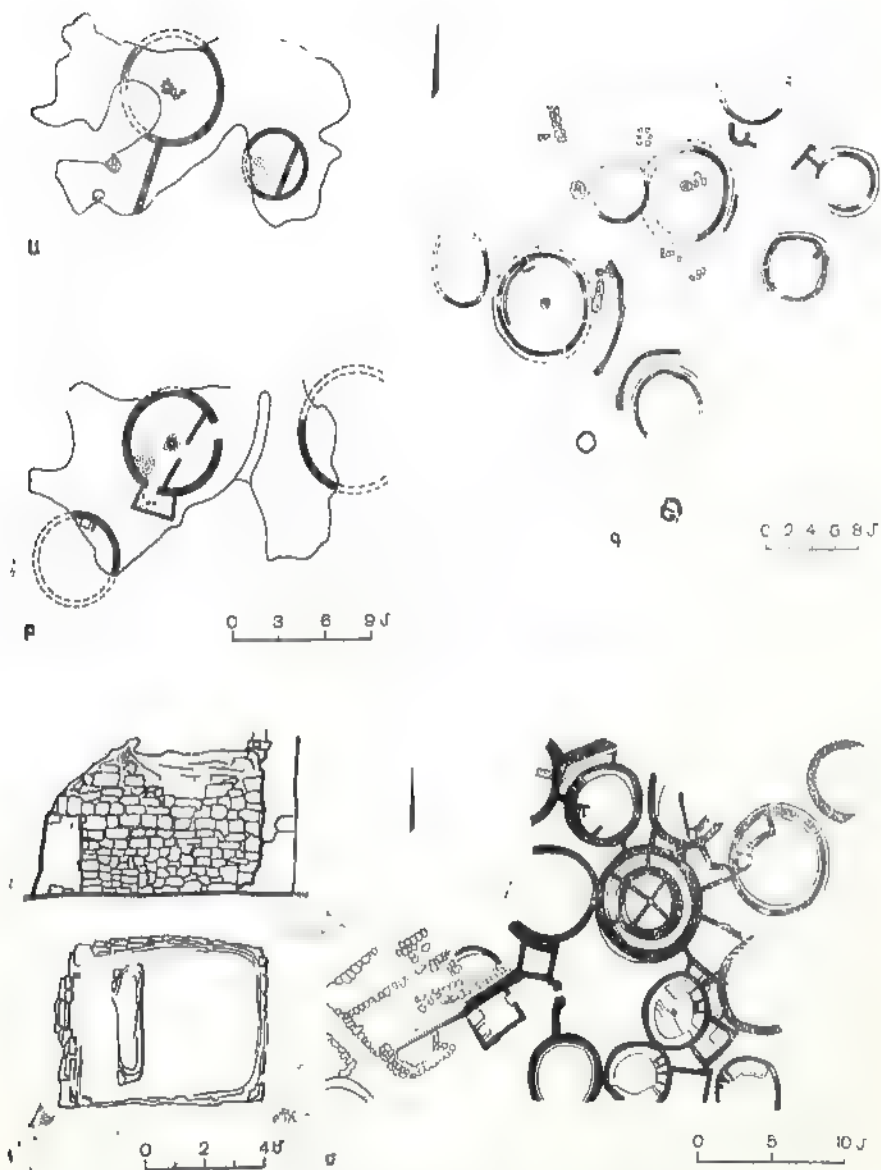
սահմաններում: Այդուհանդերձ նորարարացի աղյուսների լայնութիւնն ու բարձրութիւնը շատ անկէր կայուն է՝ լայնութիւնը՝ 22—23, իսկ բարձրութիւնը՝ 10—12 սմ: Նույն հուշարձանում կիսալուսնաձև աղյուսներից բացի հայտնաբերվել են նաև ուղղանկյունաձև աղյուսներից (չափը՝ 48×22×10/12) շարվածքներ:

Նորարարացի գլանաձև ժամկալի տներում պատի հաստութիւնը կազմում է հորիզոնական դրված աղյուսների մեկական շարքը, մինչդեռ եմիզմանոցաձև կացարաններում պատի հաստութիւնը կազմում են եեղ երկար կողմերի վրա շարված աղյուսների իրար զուգահեռ երկու շարքեր, որոնց միջև մնացած տարածութիւնը լցվել է կալվաշաղախով: Արտաքին և ներքին կողմից բոլոր պատերը սվաղվել են կալով, իսկ ներսից նաև սպիտակեղէնի են իրարին կապ գիպսային շաղախով: Պատերի հիմնաքանդած մասում են պատակով արտաքին կողմից դրանք օղակվել են աղյուսաշին թրաքանդով, իսկ խոնավութիւնից խտանալիչու համար շինութիւնն արտաքին կողմից հիմքի մոտ նաև լցվել են շարված կալվաժանների բեկորներից շերտեր: Նույն աղյուսներից մասերը օգտագործվել են նաև կացարաններից ներքին ձևավորման, մասնավորապէս՝ պատերին կից շարված նստարանների համար:

Նորարարացի կացարանների ներսում օգտագործվել են երեք տեսակ կրակարաններ՝ խոհանոցային վառարաններ, պաշտամունքային և ջեռուցման օջախներ, ուստի համապատասխան եղանակներով լուծվել է խիստ հեռացման և օգափոխութիւն հարցը: Պաշտամունքային և ջեռուցման բաց օջախների ծուխը քերկս դուրս էր բերվում տանիքում ստեղծված երդիկից: Մինչդեռ աղյուսե թաղակապ խոհանոցային վառարանները կառուցվել են պատերի տակ և նրանց ծուխը դուրս էր գալիս վառարանի և պատի հպման մասում հում աղյուսից պատի մեջ կառուցված ծխնելույզի միջոցով: Տան արտաքին կողմից ծխնելույզը բացվում էր դեռնի մակերեսից ոչ բարձր, վառարանի թաղի մակարդակին հավասար: Տներինց մեկում, պաշտամունքային օջախը, որը մայր հողի մեջ փորված գլանաձև փոս էր ներկայացնում, հպված էր պատին: Այսպիսով, Մոխրաբլուրի հետգույն փուլի և նորարարացի բնակիչի ճարտարապետութիւնն մի քանի ապրեր մոտենում են այդ հուշարձանները շուրջակից-շուրջակից մշակութային հար-

տարապետական ավանդույթին: Դրանք են՝ կառույցների գլանաձև և բեմգլանոցաձև ժամկալների համադրութիւնը, կլոր հասակագի բացարձակ գծերակշռութիւնը, ուղղակի պատերի հազվագէպ օգտագործումը, լիւթութիւններն օղակող թրաքանդի անկախութիւնը, պաշտամունքային օջախների տեղագրումը պատերի տակ և այլն: Այդ նմանութիւնները քերկս կարող են հիմք ծառայել շուրջակից-շուրջակիցային և շինգալիթիւն մշակութայինի ճարտարապետական ավանդութիւնների ազդակցական կապ ենթադրելու համար, սակայն չպետք է աշխտող անկախ հանգամանքը, որ մինչ այժմ հայտնի շուրջակից-շուրջակիցային մշակութային ուղի փուլի և շինգալիթիւն մշակութային վաղադուր հուշարձանները իրարից անշատած են մոտ 3-ից 12 դար ընդգրկող ժամանակաշրջանով: Ուստի միջանկյալ հուշարձանների ճարտարապետութիւնն անհայտ լինելու պայմաններում այդ ենթադրութիւնը չի կարելի վերջնական համարել:

Ենթադրութիւն հնագիտական մշակութային բնականի ճարտարապետութիւնն զարգացման հաջորդ փուլերը առկա են Հայկական լեռնաշխարհի բազմաթիւ համայնքներում: Մ.թ.ա. IV և III հազարամյակների սահմանագիծին և III հազարամյակի առաջին քառորդի բնակարանաշինական հաստակագծման սկզբունքներն արտահայտված են ուղղանկյունաձև կցապատույցներով մեկ սենյականոց կլոր տների գծերակշռութիւնը, որոնց կողքին քիչ քանակութիւնը հանդես են եկել ուղղանկյունաձև հատակագծով առանձնացված կառույցներ: Սմանօրինակ պատկեր են ներկայացնում Արաքսի միջին հոսանքում գտնվող Նախիջանի Առաջին Փուլ-թեփին մշակութային կրկնորդ շերտի ճարտարապետական մնացորդներ: Այդ շերտը պատկանում է շինգալիթիւն հնագիտական մշակութային և ունեցել է ծ.ճ.ճ. մ հաստութիւնով: Սույն շերտի պեղումների ընթացքում բացվել են հաջորդաբար իրար ծածկող շինարարական տասնչորս հորիզոն տնփոխող շերտի հաստութիւնը ընդամենը 4 մ է, իսկ յուրաքանչյուր հորիզոնի միջին հաստութիւնը՝ 0,33 մ: Երկրորդ շերտի զանգվածի վերին մասում կառույցների մնացորդները զբնթիւ լին բա-

Աղ 4 ա, բ) նախնական Քյուլ-Քեփե ի շերտի կացարանների հատակագիծը, գ) Նորաբաց բնակատեղիի ընդհանուր հատակագիծը, զ) Մոխրաբլուզ, առանարական աշտարակ, նակատ և հատակագիծ, ե) Ծանիք-Քեփե, հատակագիծը:

ցահայտվել, բացառությամբ 6,4 մ խորության մեջ պեղված 13-րդ շինարարական հորիզոնի շատ ուշագրավ հետքերի: Այս հորիզոնի ամփոփված է արդեն 1,2 մ հաստությամբ շերտում: Վերջապահ, 14-րդ հորիզոնի աննշան հետքեր գտնվել են 5,2 մ խորությունից: Շինարարական բոլոր հորիզոնները ներկայացնում են բնակարանայինական հատկագծման վերահիշյալ պատկերը:

Առաջին Քյուլ-Ֆեխերի երկրորդ շերտում ընդամենը բացվել է 40 շինություն, որից 28-ը կլոր հատակագծով կառույցներ են, իսկ մնացածը՝ կլոր կացարանների ուղղանկյունաձև կցակառույցներ կամ առանձին կանգնեցված ուղղանկյուն հաստակագծով մի քանի շինություն են (զծագր. ազ. 4 և Բ): Տեկը և նրանց ստորաբաժանումները ունեցել են գետնի մակերևույթի սկսվող 0,7—1,1 մ լայնությամբ մուտքեր: Քանի որ շինարարական մնացորդները բացվել են փոքր մակերեսում, դժվար է բնութագրել բնակավայրի հաստակագծային առանձնահատկությունները: Այնուամենայնիվ, կարելի է կզրակացնել, որ ստորին 12 շինարարական հորիզոնները ներկայացնում են առանձնապես ծավալներով, խիտ, բալյո ու հոծ կառուցվածքային:

Երկրորդ շերտի կառույցներում իբրև հիմնական շինանյութ օգտագործվել է հում աղյուսը: Աղյուսները տարբեր չափի են՝ $40 \times 20 \times 10$ սմ, $50 \times 24 \times 10$ սմ, $44 \times 20 \times 12$ սմ, $44 \times 22 \times 10$ սմ, $42 \times 18 \times 12$ սմ, $42 \times 22 \times 13$ սմ, $42 \times 24 \times 12$ սմ, իսկայն յուրաքանչյուր շինության կառույցման համար օգտագործվել են միևնույն չափի աղյուսներ: Տարբեր հորիզոններում ամենատարածված չափի եղել է $42 \times 18 \times 12$ սմ, 2—8-րդ հորիզոններում օգտագործված աղյուսների հիմնական լայնությունն է 22 և 18 սմ: 50 սմ երկարությամբ աղյուսներ հանդիպել են միայն 1-ին շինարարական հորիզոնում: Աղյուսները պատրաստվել են կաղապարի միջոցով: Հում աղյուսի կողքին բոլոր հորիզոններում լայնորեն օգտագործվել է կավածեփի տեղինիկան: Կապակցող միակ նյութը կավաշաղախն էր: Փայտը՝ ղերաններ, ճյուղեր, ձողաններ, եղձն սյուների, դռների և նյանց սեփնների համար:

Առաջին հայացքից թվում է, թե Առաջին Քյուլ-Ֆեխերի երկրորդ շերտի շինարարական բոլոր մնացորդները միապադարձ, տնփոփոխ պատկեր են ներկայացնում: Սակայն մանրադեփն քննությամբ

ստորին հորիզոններից մինչև վերինը բացահայտվում է ճարտարապետական մշակույթի որոշակի զարգացում, որը դրսևորվել է շինարարական կառուցվածքների և կառույցների ծավալների, փոփոխությամբ:

Ստորին 12 շինարարական հորիզոններում բացված կլոր կառույցների ներքին տրամագիծը փոփոխական է 3,5—8,3 մ սահմաններում: Սակայն ամենից տարածված է եղել 4,5—6,5 մ չափի: Ուղղաձիգ միջնորմներով կլոր շինություններն անհամասար մասերի են բաժանվել: Ստորին հորիզոններում բացված ուղղանկյուն կցակառույցները հիմնականում փոքր են եղել: Այսպիսի, որինսկի, թ 20 կցակառույցը $2,45 \times 1,35$ մ չափի էր: Առաջին և երկրորդ շինարարական հորիզոններում նույնիսկ ամենախոշոր՝ 7,3 մ, 8,25 մ, 8,35 մ ներքին տրամագծով տների պատերը բարակ են եղել (հաստությունը՝ 25—32 սմ): Դրանց հաստությունը կաղվել է երկայնական զբոլած աղյուսների մեկ շարք: Երրորդ հորիզոնից սկսած հիմնական կառույցների պատերի հաստությունը կրկնապատկվում է, հանգան է դալիս շարվածքի նոր ձև: Այս դեպքում պատերի հաստությունը կաղված է երկարությամբ դրված աղյուսների իրար հպված երկու շարքերով, որոնց վրա վերինը դրված շարքը կաղվում են լայնություն շարված աղյուսները: Ընդլայնական շարքը մի փոքր լայն էր երկայնական շարքերից, ուստի պատի մասերն ուղղված էր հորիզոնական իրար դուգահեռ ելուստ գոտիներով, որպիսիք վերացվել են մակերեսային կապամաղի հաստ շերտի միջոցով: Այդ հորիզոնից սկսած բարակ պատեր են ունեցել միայն աղյուսաշեն կցակառույցները կամ կավածեփ ու մեծ շինությունները: 11 մ խորությամբ ուղղանկյուն աղյուսներ (այդ խորությամբ մոտավորապես համապատասխանում են 5—8-րդ շինարարական հորիզոնները) երկրորդ շերտի պեղումների ընթացքում արձանագործվել է զաքաթի և զաշտաքաթի (խամ քար) կիրառությունը կառույցների զետնախարսի շարվածքի համար, մի ավանդույթ, որը պահպանվել է մինչև սոցյալ շերտի վերին՝ 14-րդ շինարարական հորիզոնը: Հիշենք նաև, որ քարաշեն զետնախարսիները հայտնի են նաև նույն բնակավայրի առաջին՝ 1-ին շինության շերտում:

Երկրորդ շերտի կառույցների ծածկը կաղված էր ղերանների, ձողանների ու ճյուղերի հիմնակմախքով, որը ծածկվել էր եղձների շերտով:

խիկ ահմուհետեւ սովորելի կապուի Այդ մասին են վկայում տոնիքների փայտե մասերի ածխացած մնացորդները Եւրոպի ստորին 12 շինարարական հորիզոնների կլոր տներին տանիքը հարթ էր։ Նման հետեւության կարելի է հանգել վերլուծելով № № 30, 28, 18, 7 տներում բացված ծածկը կրող սյունների սալային խարխուլների դիրքը։ Այդ տներում եղել է մեկական սյուն, որը փոքրացում էր ծածկվող տարածության թռիչքը։ Սյունը տեղադրվել է ապակենտրոն դիրքով, որը բացատրում է կոնաձև կտուրի գոյության հնարավորությունը։ Կարելի է ենթադրել, որ սյան շիւղումը կենտրոնից կարող էր պայմանավորված լինել լուսածախնելուլային անցքը կենտրոնում տեղադրելու անհրաժեշտությանը։ Վերջինիս կենտրոնական դիրքը թիրեւս պայմանավորված էր կիրառական (հալասար լուսավորություն) և պաշտամունքային գոյածոններով։ Նախորդների վերին մակերևույթը համընկնում էր տների հատակների մակարդակին, հետևաբար սյունը ծածկի կառուցվածքի կրող-կրվող տարրն էր։ Հնարավոր է, որ հարթ կտուրը կենտրոնական մասում մի փոքր բարձրացվել է, քանի որ լուսածախնելուլային անցքը կապող էր երկվել ձողանների պսակով։ Հարթ էր նաև նույն հորիզոններում բացված ուղղանկյունաձև հատակագծով կցակառուցների և առանձնապիսի շինությունների տանիքը։

Երևարարական 18-րդ հորիզոնը նախորդ հորիզոնների համեմատությամբ ներկայացնում է ճարտարապետական մշակութի առավել զարգացած պատկերը։ Այդ հորիզոնի կառույցների փլատակներից զոչացած շերտը զրեթե շրտ անգամ ավելի հաստ է, քան նախորդ լուրջանշույր հորիզոնի մնացորդը։

Այս փաստը հուշում է կառույցների չափերի և նրանց պատերի զանգվածողության տարբերությունը։ Այդ հորիզոնում բացված № 2 կրո հատակաձևով կառույցի ներքին տրամագիծը կարող էր (ըստ վերակազմության) լինել մոտ 12 մ։ Քարաշեն գետնախարսի վրա դրված նրա կապածիկ պատի հաստությունը 0,7 մ էր, իսկ կառույցի ենթադրվող մակերեսը՝ շուրջ 115 քառ. մ. էր։ № 2 կառույցում հայտնաբերվել են փայտե սյան ալրված մնացորդներ։ 30 սմ տրամագծով գերանի ծալը թաղված էր 35 սմ խորությամբ փոսի մեջ և ամրապնդված էր քարերով։ Այսպիսով, ի տարբերություն նախորդ հորիզոններից, № 2 տան սյունը կանգնած էր զաւտ կերպով և

ծառայում էր իբրև կառուցվածքի միայն կրող տարր։ Ուղազույթ է սյան ապակենտրոն դիրքը կառույցի ներսում։ Նրա հետավորությունը պատի մոտակա հատվածներից 3,5—4,5 մ է, որը համապատասխանում է ծածկի թռիչքի հնարավոր մեծությանը։ Սակայն սյան հետավորությունը պատի հանդիպակաց, հետավոր կետերից 6,9—3,7 մ է, ուստի պետք է ենթադրել, որ նման թռիչք ծածկելու համար կառույցի ներսում կանգնեցված էր ևս մեկ կամ թերեւս երեք ու ավելի սյուն։ Այսպիսով, № 2 կառույցը սյան տեղադրման նոր եղանակ ներկայացնելով, վաղերացնում է նաև բազմասյուն կառուցվածքների առկայությունը շենգավիթյան մշակութի ճարտարապետության կլոր բնակարանաշինության զարգացած փուլում։

Նախիջևանի Աւաջին Փյու-թեփի ներկորդ շերտի ճարտարապետական զարգացմանը նմանվող երկույթներ նկատելի են նաև էլմիածնի Մոխարբուրի բնակարանաշինության ներկորդ և ներկորդ փուլերում։ 11-րդ—9-րդ շինարարական հորիզոնների փոքր ու միջին տրամագծի կրո հատակաձևով տների փոխարեն, Մոխարբուրի 8-րդ շինարարական հորիզոնում հանդես են եկել անհամեմատ ավելի մեծ տրամագծի կրո կառույցներ, որոնք ունեցել են ուղղանկյունաձև կցակառույցներ։ Օրինակ, № 37 տան ներքին տրամագիծը 7 մ էր։ Այսուհանդերձ նրա բարակ պատը (հատությունը 25 սմ) կազմված է երկայնությամբ շարված 22 սմ լայնության աղյուսների մեկական շարքով։ Կառույցի ներսում բացվել են ապակենտրոն տեղադրությամբ սյան խարխուլներ, որոնց դիրքը վկայում է տանիքի հարթ ձևի մասին, որը, սակայն, լի բացատրում ծխալուսային անցքը եղողը բրգաձև պսակի գոյության հնարավորությունը։ Այսպիսով, Մոխարբուրի 8-րդ շինարարական հորիզոնը ցայտուն նմանություններ է դրսևորում Աւաջին Փյու-թեփի ներկորդ շերտի 1-ին և 2-րդ շինարարական հորիզոններին, որոնց կրո շինությունների պատերի հաստությունը նույնպիսի կազմված էր երկայնությամբ դրված աղյուսների մեկական շարքով։ Մոխարբուրի 7-րդ շինարարական հորիզոնից սկսած արձանագրված է ազատ կանգնեցված քառանկյունի հատակագծով կառույցների առկայությունը։ № 33 շինությունը զրեթե քառակուսի հատակաձևով էր (ներքին չափը 2,08×2,01 մ) նրա սլաղը կազմված էր լայնությամբ դրված աղյուս-

ների շարքով: Թեպետ Մոխրաբլուրի ստորին շերտերը բացվել են սահմանափակ տարածքում, այնուհանդերձ նրանց ճարտարապետական մեա-
ցորդները խոսուն փաստեր են ներկայացնում: Այսպես, 7-րդ և 6-րդ շինարարական հորիզո-
ներում պեղված կլոր կառույցների պատերը շարվել են ներկայությամբ դրված աղյուսների մեկական շարքով, որը և կազմել է պատի հաս-
տոյթյունը, մինչդեռ նույն հորիզոնների առանձին կանգնած քառանկյունի շինությունների և կցա-
կառույցների պատերը շարվել են նաև լայնու-
թյամբ դրված աղյուսների մեկական շարքով:

Մոխրաբլուրի բնակարանաշինության առաջին և երկրորդ փուլերում օգտագործված աղյուսների լայնության հիմնական լսիքը 22±1 սմ է:

Այսպիսով, աղյուսների լսիքերը կարող են առ-
մեք ներկայացնել շնչափթիթյան մշակույթի Ա-
րաքսի միջին հոսանքի հուշարձանների ժամանա-
կադրական հետազոտության համար: 50 սմ առ-
տասովոր երկարության աղյուսները գտնվում են նախիջևանի Առաջին Քյուլ-թեփի երկրորդ շեր-
տի միայն առաջին շինարարական հորիզոնում և
Նորաքաջում: Իսկ աղյուսի լայնությունն 22—23
սմ-ին համասար լսիքի ընդող է Մոխրաբլուրի
10-րդից—6-րդ, Քյուլ թեփի երկրորդ շերտի
2-րդից—8-րդ հորիզոնների և Նորաքաջի շինարա-
րական տեխնիկայի համար: Ահհրածնշտ է նշել
նաև, որ Նորաքաջի աղյուսների երկարությունն
ու լայնությունը նույնական են չուլավերի-չոմու-
թեփյան մշակույթի թնափայլերից մեկի՝ Շո-
մու-թեփի պլանեոնվեքս աղյուսներին: Սա-
կայն այս վերջին նմանությունը կարող է նաև
պատահական լինել:

Մոխրաբլուրի շերտադրական պեղավայրում
ուսումնասիրված բնակարանաշինության երրորդ
փուլում բացահայտվում են կարևոր մի շարք
նորություններ, որպիսիք անհայտ են երկրորդ փու-
լում: Առաջին և երկրորդ փուլերում շինարարա-
կան յուրաքանչյուր հորիզոնի ներկայացված է կա-
ռուցողական մեկական շրջանի և այդ շրջանի
կառույցների կործանմանը հաջորդող շրջանում
(այսինքն՝ հաջորդ հորիզոնում) շինությունների
հաստակագծային տեղադրությունը փոխվում է:
Երրորդ փուլի պատկերը (5-րդ և 4-րդ հորիզո-
ներ) միանգամայն այլ է: Այստեղ հորիզոնի հա-
տակագծային կմախքը կազմող կլոր կառույց-
ները բաղկացնում են իրենց տեղե-
րում, իսկ հաստակագծային փոփոխության նե-
րում,

թարկվել են այդ տները շրջապատող անկյունա-
վոր շինություններն ու կցականույցները: Այս-
պիսով, 4-րդ և 5-րդ հորիզոնների սահմանները ո-
րոշվում են կլոր կառույցների հիմնադրման և
վերջնական կործանման մակարդակներով: 4-րդ
շինարարական հորիզոնում բացահայտվել է կա-
ռուցողական շրաք շրջան, իսկ 5-րդում՝ ներկա
շրջան, երկուսն էլ ենթադրանքներով: Ցուրա-
քանչյուր նոր շրջան նշանավորող վերանորոգման
ժամանակ հիմնական կլոր տների պատերը քանդ-
վել-հարթեցվել են, իսկ այնուհետև հին պատի տե-
ղում ճշգրիտ կերպով տեղադրվել է կառուցողա-
կան նոր շրջանի պատը: Ուշագրավ այս երևույ-
թը բացահայտում է կլոր տների հատուկ նշա-
նակությունը քանակի համալիրներում, ինչպես
նաև թույլ է տալիս մտածելու, որ նախին տան
վերադարձությունը վերանորոգման ընթացքում
պետք է կատարվեր այդ տանը ընկվող ընտա-
նիցի կողմից: Ուստի կառուցողական մի քանի
շրջանների ընթացքում զոյատևած տներում
թերևս ապրել են մինեուն ընտանիքի տարբեր
սերունդներ:

Շինարարական շրջանակներից են հղանակի փո-
փոխությունը դրսևորվում է նաև շինարարական
հորիզոնների հզորության տարբերությամբ: Եթե
Մոխրաբլուրի բնակարանաշինության երկրորդ
փուլի յուրաքանչյուր հորիզոնի հաստույթյունը
0,4—0,7 մ է, ապա 5-րդ հորիզոնի հաստու-
թյունը՝ 1,8, իսկ 4-րդ հորիզոնին՝ 1,8 մ է: Շի-
նարարական հորիզոնների զանազանվածացումը
երկրորդ փուլից երրորդին անցման շրջանում
չպետք է բացատրել միայն կառուցողական շրջան-
ների քանակի տարբերությամբ՝ ալսինքն՝ վերա-
նորոգման շնորհիվ հորիզոնի առանձին շինու-
թյունների զոյատևման երկարացմամբ: Որոշա-
կիորեն նկատելի է նաև կառույցների պատերի
զանգվածի զանգվածային ընթացքը, որը պայմանավոր-
ված էր շարվածքի նոր տեխնիկայի առկայու-
թյամբ: 5-րդ շինարարական հորիզոնում պա-
տերը հաստանում են, լայնակալով մինչև 40 սմ,
իսկ 4-րդ հորիզոնի Ք Ք 6 և 7 հիմնական կլոր
տների պատը շարվում է երկարությամբ դրված
աղյուսներից՝ իրար հաված երկու շարքով: Այդ
եղանակով շարված Ք 7 տան պատի հաստու-
թյունը 68 սմ է: Այսպիսով, Մոխրաբլուրի
բացահայտվում է ընկնելի կառույցների զանգ-
վածի զանգվածային ալսիքի ընթացքը, ինչպիսին
դիտվում է նախիջևանի Առաջին Քյուլ-թեփի

երկրորդ շերտի 2-րդ շինարարական հորիզոնից 3-րդին և 12-րդին—13-րդին անցման շրջանում:

Մոխրաբլուրի բնակարանաշինության զարգացման երրորդ փուլում նկատվում են նաև հատակագծման նորություններ Շերտագրական պեղմասի տարածքը 5-րդ շինարարական հորիզոնի կառուցողական վաղ շրջանի վերջում հոծ կառուցապատման պատկեր էր ներկայացնում: Անկյունավոր հատակաձևի կցակառուցներով կլոր տեղերը շրջապատվել են զգալի մեծությամբ բազմանկյուն կամ քառանկյուն սենյակներով (լուսանկ. աղ. 1): Այսպիսով հիմք էր դրվում բնակելի բազմասնեյականոց համալիրների, որոնց առաջացումը թերևս պայմանավորված էր հայրիշխանական լրացման մեծ ընտանիքի ձևավորմամբ: 4-րդ հորիզոնում բնակելի համալիրները խմբավորվել են փողոցների երկայնքով: Այդ հորիզոնում փողոցի բացված հատվածի լայնությունը 1,75—2,50 մ է: Շինարարական 5-րդ հորիզոնի կառուցողական վերջին շրջանում տարածվում են նոր չափի $36 \times 27 \times 9$ մ աղյուսներ: Աղյուսների այս չափը բացարձակապես գերշնչող է դառնում 4-րդ շինարարական հորիզոնի պեղված կառույցներում: Այն ուղադրով է կողերի 1:3:4 համաչափ հարաբերությունով:

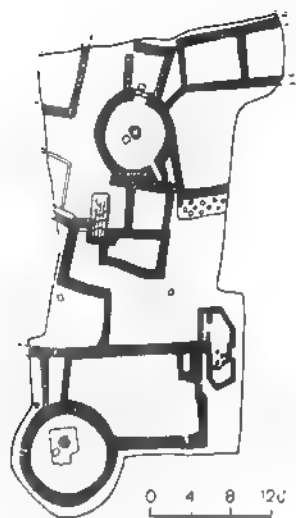
Մոխրաբլուրի բնակարանաշինական երրորդ փուլին համանման ճարտարապետություն ավելի մեծ մակերեսում բացվել է Զրահովտի (Մասիսի շրջան) բլուր-բնակավայրի պեղումների բնթացքում: Երևանից մոտ 18 կմ հարավ զրոնըվող այս բլուր-բնակավայրում պեղված 10,5 մ խորության շերտագրական պեղմասում բացահայտվել են շենգավիթյան մշակույթի տասնհինգ շինարարական հորիզոններ և կառուցողական շրջաններ: Առավել բնորոշի պեղումներ կատարվել են շենգավիթյան մշակույթի 3-րդ (վերին) սկզբում: Շինարարական հորիզոնում, որտեղ բացվել է փողոցի մի երկար հատված ու նրա երկու կողմերում հում աղյուսից կառուցված կլոր հատակագծով կառույցներ, հարակից տրանսեանական նշանակության շինություններով, բակով, որոնք փողոցից անջատվել են ցանկապատով: Տարբեր հորիզոնների կլոր կառույցներում գտնվել են խառնուրդային երկմասանի վառարաններ: Զրահովտի 3-րդ հորիզոնի շինությունների հատակագծային կազմակերպման առանցքը փողոցն էր, որը հոծ կառուցապատման

պայմաններում ապահովում էր բնակելի համալիրների գործառնությունը:

Մոխրաբլուրի շենգավիթյան մշակութային շերտի բնակարանաշինության շրջորդ փուլը (3-րդ շինարարական հորիզոն), որը հնարավոր է վերագրել մ.թ.ա. III հազարամյակի երկրորդ քառորդին, նույնպես ներկայացնում է փողոցների երկայնքով կատարված հոծ կառուցապատման պատկերը: Այստեղ վերստին հանգն է եկել աղյուսների քառակուսի ձևը նախկինում անհայտ լավիերով ($32 \times 32 \times 8$ մ): Քառակուսի աղյուսների օգտագործմանը ղեկավարող շարունակվել է ուղղանկյունաձև աղյուսների արտադրությունը: Այս և նախորդ փուլի տարբերությունը առաջին հերթին բացահայտվում է կլոր և ուղղանկյուն հատակաձևով կառույցների փոխհարաբերության ուսումնասիրության միջոցով: Եթե երրորդ փուլում կլոր կառույցները, շրջապատված լինելով անկյունավոր կցակառույցներով և առանձին կանգնած շինություններով, կազմել են բնակելի համալիրի միջուկը, ապա շրջորդ փուլի բնակելի համալիրը ձևավորվել է քառանկյունի խոշոր շինությունների հարակցման եղանակով, իսկ կլոր կառույցները ինչպես ցանկով, այնպես էլ դրադեցրած մակերեսով համահաստաբար շատ փոքր տեղ են զբաղել: Այսպիսով, Մոխրաբլուրի բնակարանաշինության շրջորդ փուլում դիտվում է վաղ երկրագործական մի շարք մշակութային լինորդ կլոր հատակագծման ավանդույթի հառաքանման վերջին շրջանը: Այդ շրջանի բնակավայրի պատկերը Արարատյան դաշտում ներկայացնում է ղեկավոր հնագիտական մշակույթի անվանադիր հուշարձան Շենգավիթը:

Այդ հնավայրը գտնվում է Երևան քաղաքի հարավարևմտյան կողմում, նախկինում Հրադեան գետի, իսկ այժմ՝ Երևանյան արհեստական լճի ձախ ափին: Հուշարձանը զբաղեցնում է 6 հա մակերեսով բնական բլրի դապարը և նրա լանջերի վերին մասը: Բլրի զազաթը Հրազդան գետի հունից բարձր է 25—30 մ-ով: Բլուրը հրվանդանաձև տեսք է ունեցել, չլուսխից և արևմուտքից այն եզերված էր Հրազդան գետով, իսկ հարավից՝ ոչ խոր փոստակով:

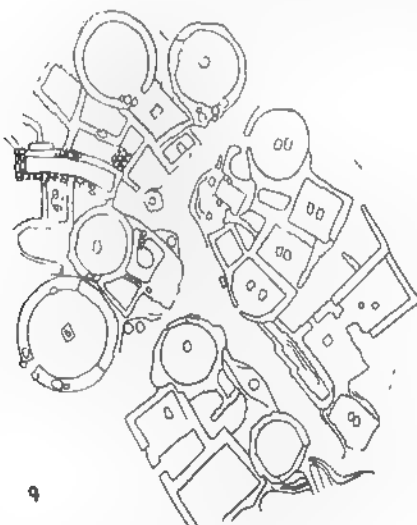
Շենգավիթի բնակավայրը պատկանում է բնական բաժանմանի վրա տեղադրված արհեստական բլուր-բնակավայրի տիպին: Մշակութային շերտի ամբողջ հաստությունը լավ պահ-

u

p

q

Այլ 5 ա) Շենգավիթի բնակարանների համալիրների հատակագիծ, բ) Գանի, բնակելի կա-
ռույցի հատակագիծը, գ) Շենգավիթի, քաղաքի հատակագիծ:

պանված կենտրոնական հատվածներում 3,4—4 մ է, Այն հիմնականում բաղկացած է շենգավիթյան հնագիտական մշակույթին պատկանող իրար հաջորդող չորս շինարարական հորիզոններից, քսո որում վերին հորիզոնի կլոր հատակածնով կառույցների մի մասի հիմքը դրված է նախորդ հորիզոնի կլոր շինությունների պատի տեղում, ուստի այդ երկու հորիզոնները թրկա կարող են դիտվել իրեն միևնույն հորիզոնի կառուցողական երկու շրջաններ, Շենգավիթյան մշակույթի ստորին երկու՝ 3-րդ և 4-րդ հորիզոնների կառույցների տեղադրությունը տարբերվում է մեկը մյուսից, ինչպես և վերին հորիզոններից, Տվյալների հանրագումարը թույլ է տալիս թվագրելու այդ չորս հորիզոնների ամբողջությունը մ.թ.ա. 2800—2500 թթ.:

Շենգավիթի վերին հորիզոնի բնակավայրի հատակագծում նկատվում է ժուռայի փողոցի մի հատված, որի երկու կողմերը հոծ կառուցապատում են ունեցել (գծագր. աղ. 5 ք): Դրանով Շենգավիթի պեղված մասի կառուցապատման եղանակը նմանվում է Մոխրաբլուրի բնակարանաշինական երբորդ և լորբորդ փուլերին և Զրահովի 3-րդ շինարարական հորիզոնին, Շենգավիթի վերին հորիզոնի բնակելի տները բաղկացած են եղել ուղղանկյուն հատակագծով (3×3 մ, 4×7 մ և այլն) մի քանի սենյակներից (մինչև 12) և կլոր հատակագծով մեկ շինությունից (գծագր. աղ. 5 ա) որը չտարաքանչուր տան համալիրում կարևոր նշանակություն է ունեցել (չուսանկ. աղ. 2 ա): Կլոր կառույցների ներքին տրամագիծը 6—8 մ է (չուսանկ. աղ. 2 բ): Սենյակներին կցվել են ցանկապատված բակեր, որոնցից մեկի չափերն են՝ 14,5×7,5 մ:

Պատերը գծառնախարհին են ունեցել, ստորին հորիզոններում գետնաքարով շարված, իսկ վերինում՝ միջին մեծությամբ քարով և գլաքարով: Պատի արտաքին կողմում դրված քարերը ներսի շարվածներից ալեին խոշոր են: Քարերը շարվել են կապշազախով կամ չոր շարվածքով: Գետնախարհին վրա դրվել է շրթած աղյուսով պատը: Հանգիպում են երկու լավի՝ 28×20×10 սմ և 40×27×10 սմ աղյուսներ: Այսպիսով, երկրորդ համալսական աղյուսները պատրաստվել են առաջինի կրկնակի մեծությամբ: Հանգիպում են նաև 12 սմ հաստությամբ աղյուսներ: Որոշ պատեր ամենաստորին շարքից սկսած շարվել են աղյուսից, առանց քարի գետ-

նախարսխի Պատերի հաստությունը 0,8—1 մ էր, իսկ պահպանված մասի բարձրությունը՝ մինչև 2 մ է: Ներսից և դրսից պատերը սվաղվել են կավով, հաճախ՝ առանց որևէ գործիքի օգնության, որի մասին վկայում են սվաղի վրա տեղադրված պահպանված մատնահանքերը: Մուտքերը երբեմն քարի շնամ կամ ասֆեռաներ են ունեցել: Հատակները շարվել են հում աղյուսով կամ մանր կոպիճի համակենտրոն շրջաններից բաղկացած շարվածքով, իսկ այնուհետև սվաղվել են 1—1,5 սմ հաստության կավի շերտով: Հատակի նորոգման ժամանակ այն ծածկվում էր նոր կավաշերտով: Սենյակների ներքում պատի պարագծով կառուցվել են նստարաններ (նստարաններից մեկը ունեցել է 45 սմ լայնություն և նույնքան՝ բարձրություն): Ենթադրվում է, որ որոշ սենյակների պատերը ներքում ներկվել են կապույտ կամ սպիտակադեղն ներկով:

Շենգավիթի բնակարանների ծածկերը ունեցել են կրող-կրող ալեպիսի կառուցվածք, որը երկալացվել է Մոխրաբլուրի և Նախիբեանի Քյուլ-Քիֆիկի բնակարանաշինության նկարագրությամբ: Ուղղանկյուն սենյակների ծածկը հավանաբար հարթ էր, իսկ կլոր շինությունների տանիքը ալեյի բարդ կառուցվածք է ունեցել: Դատելով նրանց մեջ հաստաբերված սյան խարիսխների ապակենտրոն տեղադրությունից և ռախների դիրքից, կարելի է ենթադրել, որ այդ կառույցների կտուրը կենտրոնական մասում ունեցել է գերանակապ պսակներ, որոնք օջախի վերևում հրդիկ էին ստեղծում: Այսպիսով, Շենգավիթի կլոր հատակագծի շինություններն արտաքինստ գլանաձև ծավալի էին, իսկ նրանց տանիքը, երբեքում հարթ լինելով, կենտրոնում որոշ բրգաձևություն է ունեցել: Վերջինս կարող է դիտվել իրեն զլխատան կառուցվածքի նախատիպերից մեկը:

Բաղմատենյակ համայնքների կլոր շինությունները, օպտադործվելով նաև կենցաղային նպատակների համար, հիմնականում պաշտամունքային նշանակություն են ունեցել: Այս կերպ բացատրվում է նրանց վերականգնումը միևնույն տեղում, շինարարական տարրեր հորիզոններում կամ կառուցողական շրջաններում: Շենգավիթյան մշակույթի բնակավայրերում հետաքրքիր այս երևույթը նկատվում է Մոխրաբլուրի բնակարանաշինական երբորդ փուլից ոչ ուսած: Շենգավիթի կլոր շինությունների կետրոնում

(ինչպես և որոշ ուղղանկյուն սենյակներում) տեղադրվել է արտաքին կողմից կտր, 0,5—1 մ տրամագծով պաշտամունքային օջախը;

Հասարակական գործերը կտր շինութիւնների վերացման կարեւորագույն պատճառներից էր: Զբաղմունքով նահապետական մեծ ընտանիքների տարածման հետևանքով ձևավորվել է բնակելի կառույցի նոր ձևը՝ ուղղանկյուն սենյակներից բաղկացած բազմասնյակ առումը: Այդ տան կազմում կտր սենյակը զեռ գոյատևում է վերապրուկի առաջով, կապված լինելով մարդկանց գործունեության ամենավերջական, զովարութիւնով փոփոխվող երևութի՝ ընտանեկան պաշտամունքի հետ: Պաշտամունքային ճարտարապետութիւնը տեղ-տեղ պահպանել է կտր կառույցի ձևը՝ դադատանա-պաղեստինյան հնամշակութային մարդի գոյութիւն նույնիսկ ուշ շրջանում: Դրա մասին է վկայում ամբողջութիւնը պեղված Կվադ-խնիքի բնակավայրի միակ կտր կառույցը՝ սրբաբանը, ինչպես նաև Փրբիթ-Կնիքի մոնումենտալ տաճարի ճարտարապետութիւնը:

Այսպիսով, զարգանալով Առաջավոր Ասիայի վաղ երկրագործական տարբեր մշակութիւններում, ներկայացնելով Հայկական լեռնաշխարհի մի քանի հազարամյակների ճարտարապետական ավանդութիւններ՝ կտր հատակագծով բնակելի կառույցների տիպաբանական խումբը վերանում է շինգավիթյան մշակութի զարգացած փուլի վերջում:

Շինգավիթի ժամանակակից է հնագիտական նույն մշակութիւնը ներկայացնող Գառնիի վաղ-բրոնզեդարյան բնակավայրը: Նրա շերտը հնագույն է անտիկ ամրոցի տարածքում: Գառնիի շինգավիթյան բնակավայրի տեղագրութիւնը տարբերվում է վերը հիշատակված հուշարձանների դիրքից: Այն զբաղեցնում է Գառնիի հուսկյունածն հրվանդանը, որի ժայռակալմ երկու կողմերը ուղղահայաց յիւրեղնով գտնի կրճի հետակը, անմատչելի են: Երրորդ հիմքից բնակավայրը պաշտանված էր անմշակ խոշոր քարերից շարված պարսպով: Այսպիսով, Գառնիի շինգավիթյան մշակութի բնակավայրը տեղադրութիւնը նման է բրոնզե դարի ավելի ուշ փուլիւն: Հայտատուում տարածված, այսպես կոչված, «կիկլոպյան ամրոցների» Գառնի և Նրան ժամանակակից ու համանման հուշարձանները սկսում են «կիկլոպյան ամրոցներին» տիպաբանական երկար շարքը, որը գոյատևել է մինչև

միջնադարը: Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան ամրոց-բնակավայրը թեև գտնվել է լեռնային հուշարձանների բնորոշ բնական միջավայրում, այնուհանդերձ միավորել է լեռնային և դաշտավայրային բնակավայրի հատկանշները: Հրվանդանի մակերեսի փոքր թեքութիւնը չի խանգարել տեղի բնակիչներին կիրառելու հարթավայրային կառուցապատման սկզբունքները:

Շինգավիթյան մշակութի շերտի առավելագույնս պահպանված հաստութիւնը Գառնիում շուրջ 2—2,5 մ է: Թնայտ պեղումների մակերեսը սահմանափակ էր, այստեղ բացահայտվել են հրեք շինարարական հորիզոններ: Ստորին (Ց-րդ) հորիզոնում բացվել է Յ, 7 մ տրամագծի մի կտր կառույց (զծագր. աղ. 5 բ), որի պատի քարաշին ստորին մասի տեղ-տեղ պահպանված բարձրութիւնը 1,2 մ-ի է հասնում: Պատը շարված է անհամաչափ մեծութիւն քարերով՝ մանր ու միջին չափի քարերի կողքին հանդիպում են 0,7 և 0,4 մ բարձրութիւն ունեցող քարեր:

Դրսից և ներսից պատը սվաղված է կավով: Արեւելյան կողմից բացված մտաքը ունի 1 մ լայնութիւն: Կառույցի պատի հաստութիւնը 0,9 մ է, որը կարող է ցույց տալ նրա՝ Շինգավիթում բացված կառույցների ժամանակակից լինելը: Շինութիւնի հատակը դրված էր մայր հողի վրա, որը հարթացվել է խմբարկերով, իսկ ներսից սվաղվել հարդախառն կավի հաստ շերտով:

Միջին (Ց-րդ) շինարարական հորիզոնի հաստութիւնը մոտ 0,4 մ է: Այստեղ բացվել են կտր հատակաձևով երկու շինութիւնների քարաշին գետնախարխիւների հատվածներ և հում աղյուսներից մի շարվածք: Որը հատել է Ց-րդ շինարարական հորիզոնի կտր կառույցի տարածքը:

Վերին (1-ին) շինարարական հորիզոնում, որի վերին սահմանը համապատասխանում է 1,3 մ խորութիւն, բացվել է Ե, 7 մ տրամագծով կտր հատակագծով մի կառույց, որի անմշակ քարերով շարված գետնախարխիւի բարձրութիւնը 0,5 մ էր, իսկ հաստութիւնը՝ 0,6 մ: Ուշագործ է 1-ին և Ց-րդ շինարարական հորիզոնների կտր կառույցների տրամագծի կրկնութիւնը: Ներսից և դրսից գետնախարխիւը սվաղված էր կավով: Գետնախարխիւի վրա պահպանված էր հում աղյուսից շարված պատի հետքեր: Պահպանված աղյուսների չափերն են՝ 26×20×10 սմ, Այսպիսով, Գառնիի 1-ին շինարարական հորիզոնի աղյուսները կրկնում են Շին-

գալիքի վերին (1-ին) շինարարական հորիզոնի փոքր աղյուսների չափերը, որը թերևս կարող է ժամանակագրական կոման ծառայել այդ հուշարձանների հարաբերական թվագրման համար: Գառնիի վերին հորիզոնի նկարագրված կառույցը կալվածքի հատակ է ունեցել: Այդ կլոր շինությունը հավանաբար ուղղահայե զանգված է 0,55 մ հաստությամբ ուղղաձիգ պատի ստորին մասի շարվածքը՝ անմշակ, միջին մեծության քարերից:

Ենթավիթին և Գառնիի ժամանակակից (մ.թ.ա III հազարամյակի կեսը) բնակավայրի կլոր և ուղղանկյունաձև կառույցներով կառուցապատման մեկ այլ տարբերակ բացվել է էլեառում (Արտվյան)⁹: Աշտարձաններով հարուստ այդ վայրում հայտնաբերվել են շենգավիթյան մշակութային ներկայացնող բազմաթիվ կառույցներ, որոնց ամենաուշագրավ մասը բացվել է Գարանի միջնուրարտական ամրոցի լանջերին¹⁰, Ամրոցի տարածքում մշակութային շերտի հաստությունը հասնում է 4 մ-ի, որի ստորին զանգվածում բացվել են շենգավիթյան մշակութային շինարարական երկու հորիզոններ: 2-րդ (ստորին) շինարարական հորիզոնում պեղվել է քառանկյուն շինություն ուղղաձիգ պատի մի հատված, որը շարված էր խոշոր քարերով: Հայտնի չէ՝ արդյոք այդ շարվածքը գետնախարի՞սն էր որի վրա բարձրացվել է հում աղյուսի պատը, թե՞ պատը ամրոցությանը քարաշեն էր: Ուշագրավ էր արժանի տեղում, շենգավիթյան մշակութային 1-ին (վերին) շինարարական հորիզոնում գոյություն է ունեցել կլոր հատակաձևով մի շինություն: Ուստի պետք է ենթադրել, որ էլառի վաղբոսզեղարյան բնակավայրում իրար կողքի հանդես են եկել կլոր և քառանկյուն հատակաձևով կառույցներ: Էլառի կլոր հատակագծով կառույցների հերթին տրամադիր 4—3 մ էր, իսկ պատերի հաստությունը, որը կազմված էր քարերի կրկնակի շարվածքով՝ շուրջ 1 մ էր: Մի շարք շինություններում պատի արտաքին շարվածքի քարերը ավելի խոշոր են, քան ներսից շարվածքի: Կլոր կառույցներում պատերի քարի շարվածքի պահպանված բարձրությունը 1,2 մ-ի է հասնում: Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ այդ տների պատերը կարող էին ամրոցությանը քարաշեն լինել և նրանց կառուցման համար հում աղյու-

սը թերևս չի օգտագործվել: Տևերի հատակները ծեփվել են կավով:

Ենթավիթյան մշակութային ճարտարապետական ավանդույթների ուսումնասիրության համար հատկապես կարևոր է բնակավայրի կառուցապատման այն եղանակը, որը վերակազմվում է էլառի սկզբումների ավայրների հիման վրա: Դառնի ամրոցի բլրի հյուսիսարևելյան լանջին բացվել են արհեստական երկու դարավանդների վրա կառուցված կլոր տներ: Մտորին դարավանդում պեղվել է երկու շինություն, իսկ վերին դարավանդում՝ հինգ: Դարավանդները իրարից բաժանում է մի քանի տասնյակ մետր լայնությամբ մի տարածություն: Այսպես առաջանում էին տների՝ մեկը մյուսից առանձնացված շարքեր և յուրաքանչյուր դարավանդ կամ իրար մոտ գտնվող դարավանդներ կարող էին հանդես գալ իրեն յուրատեսակ թաղամասեր: Ուշագրավ է շինարարական աշխատանքների կատարելու նպատակով բլրի լանջի արհեստական փոփոխման փաստը: Նույն բլրի հարավային լանջին կատարված պեղումները ևս արձանագրել են արհեստական դարավանդների ստեղծման փաստը, ընդ որում պարզվեց է, որ դարավանդի վրա կլոր տունը կառուցելիս, բլրի բնական լանջը կտրվել է և այդ կտրվածքին հենվել է տան պատը: Ուստի այդ կտրվածքը տունը միաձուլվում էր լանջի հետ: Այսպիսով, էլառի շենգավիթյան մշակութային բնակելի ճարտարապետությունը, հիմնականում նմանվելով նույն մշակութային այդ պլուի հայտնի մյուս շինարձաններին, ներկայացնում է կարևոր երեք առանձնահատկություն՝ ա) բնական թեքության արհեստական դարավանդման ավայրություն, բ) բնակավայրի կառուցապատման կազմակերպում ըստ դարավանդների, գ) տան հետին կողմը լանջի մեջ մտցված լինելը:

Նմանօրինակ կառուցապատում է ունեցել նաև Ախալցխայի մոտ գտնվող Ամիրբանիս-գորա բնակավայրը, սակայն այդտեղ կլոր տներ չեն հայտնաբերվել: Ամիրբանիս-գորայի կառույցների հիմնական ձևը քառանկյուն երկարուկ տունն է:

Էլառի ճարտարապետությունը ներկայացնում է Հայկական լեռնաշխարհի դաշտավայրային միջավայրում արմատավորված տան կլոր հատակաձևի փոխադրման փորձը: Թեք լանջերի վրա էլառում դեռևս լինեք տեսնում լեռնային բնակավայրերի կարևոր հատկանիշներից մեկը՝ կառույցների այնպիսի դասավորություն, որի դեպ-

բում ներքին դարձմանդի շինույթունների տա-
նիքը վերին շինությունների ծառայում է իրրև
բուկ։ Մակալն շինարարության նպատակով ար-
հեստական դարձմանդների ստեղծումը, ինչպես
նաև տան հետին կողմը լանջի մեջ թողնելու սո-
վորույթի առաջադրումը, անհրաժեշտ նախադրյալ
էին քնակավայրերի լեռնային տեղով ձևավոր-
ման համար։ Այսպիսով՝ էլառը կարող է դիտ-
վել իւրի դաշտավայրության ընտանավայրերից
լեռնայինին անցումնային տիպի օրինակ։

Արարատյան դաշտի և նրան հիդրոլոգի նախա-
լեռնային ու լեռնային գոտու տարածքում հայտ-
նի են տարբեր ծավալով պեղված շենգավիթյան
մշակույթի քնակելի ճարտարապետության մնա-
ցորդներ ներկայացնող նաև մի շարք այլ հու-
շարձաններ՝ Այդհանը, Էճափի բլուրը, Ռսկե-
րուրը, Աղարուրը (Կղզյակ բլուրը), Արնիկը,
Ձյանքերը (Հարավային Ղոթլուր), Կամարիսը
(Գյամիսից), Ֆրանգանոցը, Ախթամիրը (Ոսկե-
վաղ)¹¹։ Նախնական հաղորդմաններից պարզվում
է, որ այդ քնակավայրերում պեղված կառույց-
ների մնացորդները արտացոլում են շենգավիթյան
մշակույթի ճարտարապետական զարգացման վե-
րոհիշյալ երևույթները կամ մասամբ լրացնում
են նկարագրված պատկերը։ Այսուհանդերձ պետք
է շեշտել, որ Արարատյան դաշտի և հարակից
շրջանների տարածքում շենգավիթյան մշակույ-
թի բոլոր փուլերը հավասարապես ուսումնասի-
րված չեն։ Դեռ պետք է բացահայտվեն և ուսում-
նասիրվեն չհետազոտված փուլերի ճարտարա-
պետական հուշարձանները։ Բացարձակապես ան-
հայտ է շենգավիթյան մշակույթին անմիջապես
նախորդող ճարտարապետությունը։ Նաև հայտնի
է՝ ի՞նչ է հաջորդում Շենգավիթի 1-ին (վերին)
շինարարական հորիզոնին։

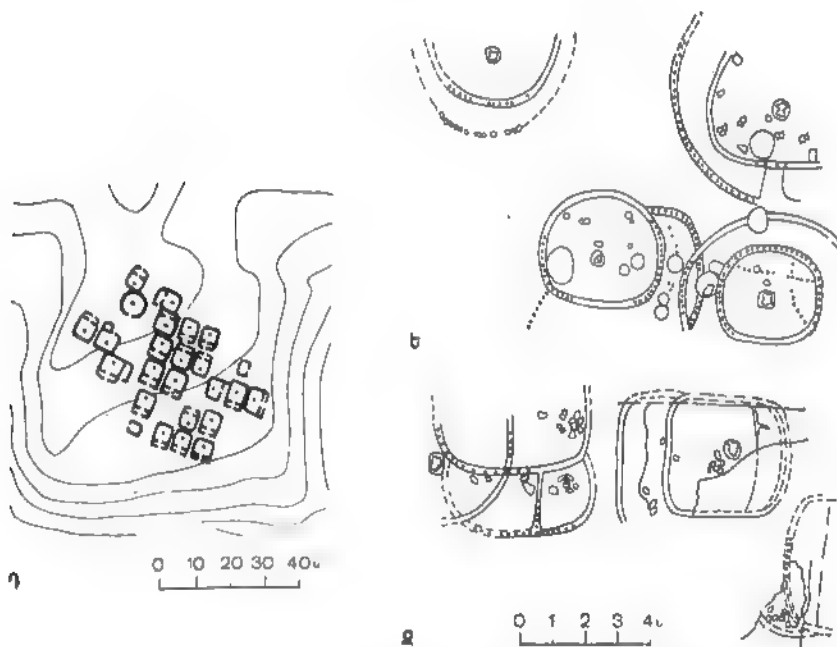
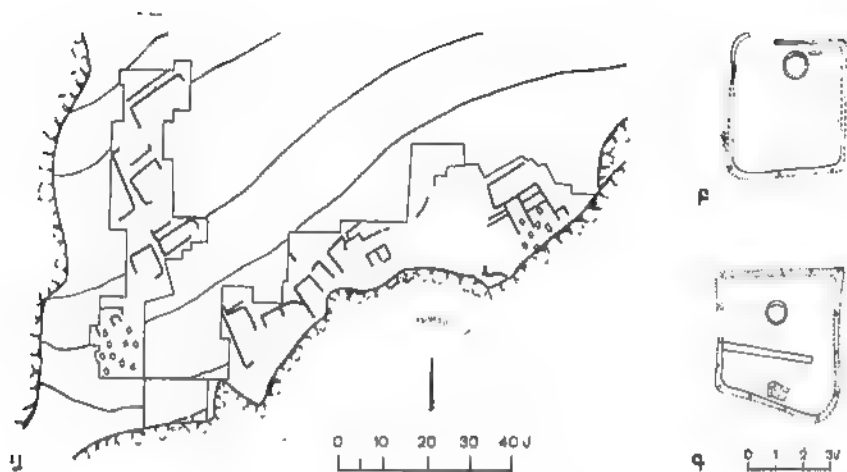
Քննենք քնակարանայինության դարգացման
ընթացքը շենգավիթյան մշակույթի տարածման
մյուս շրջաններում։ Բազմաշերտ մի շարք հու-
շարձաններ հայտնաբերվել և մասնակիորեն
պեղվել են Դաշտային Ղարաբաղում՝ Միլի տա-
փաստանի հարավային կողմում՝ Ղուրուշայի և
Քննդենկայի գետահովիտների ստորին մասում։
Այստեղ ուշադրության հատկապես արժանի է
Ղարաբեղոփակ-Քիփի բաղամշերտ քնակավայրը¹²։
Այդ հուշարձանում պեղված շենգավիթյան մշա-
կույթի շերտի շինարարական հորիզոնները բա-
ժանված են երկու ենթաշերտի։ Ստորին ենթա-
շերտում պեղվել են կլոր հատակաձևով 3,5—4 մ

տրամագծով մեկ սենյականի տներ։ Տեղ-տեղ 1 մ
բարձրությամբ պատնշանված աչյո կառույցների
պատերը շարված են հարթ սալիկներից և առ-
մշակ փսքը զուտտարբերով։ Ղարաբեղոփակ-Քի-
փի ստորին ենթաշերտի շինությունների հա-
տակներն ու պատերը սվաղվել են կավով և ներկ-
վել կարմիր ներկով։ Աշխարհագրական նույն
շրջանում գոյություն են ունեցել նաև կլոր հա-
տակաձևով քնակելի ավելի խոշոր կառույցներ։
Այսպես, Դյունեշ-Քնիփում պեղված տան տրա-
մագիծը 7 մ-ից ավելի է։ Օ,7 մ բարձրությամբ
պատնշանված նրա պատերը շարված են ավելի
խոշոր քարերով։ Ղարաբեղոփակ-Քիփի շենգա-
վիթյան շերտի վերին ենթաշերտում բացվել են
միմիայն քառանկյուն սենյակներից կազմված
քնակելի բաղամասնյակ համալիրներ։ Վերին են-
թաշերտում կլոր շինությունները բացակայում
են։ Բաղամասնյակ տների պատերը կառուցված
են ճեղքված խոշոր քարերից և դաշտաքարերից,
որոնք շարվել են կավաշաղախով։ Դրանց հաս-
տությունը 1 մ է, իսկ առանձին տեղերում դրանք
պահպանվել են 1,2 մ բարձրությամբ։ Ներսի
կողմից պատերը սվաղվել են կավով։ Թնայես
շատ հավանական է Ղարաբեղոփակ-Քնիփի հր-
կու ենթաշերտերի միջև մասնակագրական խզ-
ման գոյությունը, այսուհանդերձ տվյալ քնա-
կավայրի շերտագրությունը լավ է արտացոլում
շենգավիթյան մշակույթի քնակելի ճարտարապե-
տության զարգացման հիմնական օրինաչափու-
թյունը։

Շենգավիթյան մշակույթի զարգացման կարևո-
րագույն օջախներից է Պարակահայքը։ Ուրմիտ
լճի ափերին գտնվում են այդ մշակույթի տառ-
նյակ հուշարձաններ։ Մի կողմ թողնելով այդ շեր-
տնում կատարված հետախուզական աշխատանք-
ները, նշենք, որ դրանցից այս կամ այն չափով
պեղվել են երեքը. Ցանիք-Քնիփն լճի արևելյան,
Գյուլ-Քնիփն՝ արևմտյան և Հավտավան-Քնիփն՝
հյուսիսային ափին։

Ցանիք-Քնիփում շենգավիթյան մշակույթի հոր
շերտը պեղվել է արևմտյան (մեծ) բլրում։ Այդ
շերտը ծածկում է իրեն նախորդող շուրջ 8 մետր
հաստությամբ էնեոլիթյան (խակիթիթյան) շեր-
տը։ Շենգավիթյան շերտը բաժանվել է երկու
ենթաշերտի, որոնք անվանվել են Ցանիքի վաղ-
բրոնզեդարյան 1-ին և Ցանիքի վաղբրոնզե-
դարյան 2-րդ¹³։

Վաղբրոնզեդարյան 1-ին փուլը ներկայաց-

Աղ. 6 ա) Անիքրանիկ-գորա. ընդհանուր հատակագիծ, բ, գ) Դեկրմեն-Քեփե կապարանների հատակագիծ, դ) Սվաչխեղերի, Շ1 ջերարի ընդհանուր հատակագիծը, ե, զ) Խիզանանա-գորա. կապարանների հատակագիծ:

ված է ինչ հիմնական շինարարական հորիզոններով, որպիսիք իրենց հերթին ստորաբաժանվում են մի շարք կառուցողական շրջանների (14-ից 26-րդ վերնից ներքև)։ Այդ հորիզոններում պեղվել է հում աղյուսից կառուցված կլոր հատակաձևով 57 շինություն։

Յանիքի վաղորոնդեղարյան 1-ին փուլի շինարարական տարրեր հորիզոնների համադրումը բացահայտում է նախադասականության սրղ փոփոխություններ, որոնց դրսևորվել են կառույցների լավերի և քնակավայրերի կառուցապատման եղանակի միջոցով։ Այդ փուլի վաղապույն հորիզոններում պեղված կլոր տների արտաքին տրամագիծը ընդամենը 3,5—3,6 մ է։ Մինչդեռ 17-րդ (նույնը (F₄) B) կառուցողական շրջանում արտաքին տրամագիծը հասնում է 6,9 մ-ի (տուն № 2)։ Ստորին հորիզոնների կառուցապատումը ազատ աղյուսներառիվ է։ Առանձնացված կլոր տների միջև մնում էին կառույցներից ազատ մակերևույթներ, որպիսիք ապահովել են քնակավայրի տարածքում լշարժման ազատ հնարավորությունը։ Նույն վաղորոնդեղարյան 1-ին փուլին վերաբերող 17-րդ կառուցողական շրջանը շինությունների մեծագույն խտացման պատկեր է ներկայացնում։ Այն հետևանք էր քնակալության էական աճի։ Ենթադրվում է, որ այդ կառուցողական շրջանի զոյուվյան ժամանակահատվածում ջանիք-Քնիքի քնակավայրի ընակալության թիվը երկու հազարի էր հասնում։ Կառուցապատումը հոծ էր դարձել, սակայն նրա եղանակը մնում էր անկանոն։

Բնորոշ է պեղամասի այն հատակագիծը, որը 17-րդ կառուցողական շրջանն է ներկայացնում (գծագր. աղ. 4 և)։ Այստեղ բացվել է քնակավայրը շրջափակող պաշտպանական պարսպին կից մի հատված։ Պարսպի գիծը ընդհատվում էր նեղ մուտքի (կամ մուտքերից մեկի) բացվածքով, որից ներս գտնվում էր կառույցներից ազատ մի փոքրիկ տարածություն (Քնիք)՝ նրանցից սկիզբը)։ Պեղված հատվածում այդ տարածության մի կողմը լցված էր իրար կպած աներով։ Երկու տների (№ № 12 և 17) միջև մնացած մակերեսը բաժանվում էր ցանկապատով, որի ներսի կողմում գտնվող շուրջ 40 քառ. մ մակերեսով բակը նույնպես հզերված էր կլոր տների հոծ գծով։ Ցանկապատի մեջ եղած մուտքը կապում էր բակը պարսպից ներս ընկած ազատ տարածության և այսպիսով՝ քնակավայրի մուտքի հետ։

Բակը հիմնականում ծառայում էր № 1 շինությանը, որը, ամենայն հավանականությամբ, համայնքի ցորենի շտեմարանն էր։ Շտեմարանի նարտարապետական հատուկ ձևը հավանական է դարձնում այս վարկածը։ Բակը շրջափակող քնակի տների մուտքերը տարբեր կողմնորոշում են ունեցել, որը դժպցում մուտքերը ուղղված էին բակից դուրս։ Այս փաստը հուշում է, որ բակը չի ծառայել շրջապատի տները միավորելու համար, այլ ապահովում էր շտեմարանի շահագործումը։ Շտեմարանը թերևս միտումնավոր կերպով կապվում էր արտապարսպային տարածության հետ։ Կառուցողական 17-րդ շրջանը ներկայացնում է ցորենի պաշարների կուտակման և պահպանման խնդրի ճարտարապետական լուծման երկու եղանակներ, որոնց արտացոլում են համայնքի սննդամթերքի պահպանման և րաշխման ձևը։ Հասարակական շտեմարանի հետ մեկտեղ յուրաքանչյուր տանը եղել են նաև ցորենի աղյուսաշնի փոքր ամբարներ։

Ցանիք-Քնիքի վաղորոնդեղարյան 1-ին փուլի քնակի կառույցների դրժն միակ ձևը կլոր տունն է՝ քառանկյունի հատակաձևով փոքրիկ կցակառույցով։ Առանձին կանգնած քառանկյուն շինությունները հատուկ ձևեր են և քնակի լին ենդել։ Կլոր կառույցները տվյալ փուլի առըվազն միջին և ուշ կառուցողական շրջաններում հաճախակի հարատևել են երկու և ավելի կառուցողական շրջանների ընթացքում (շինություններ № № 2, 4, 10, 11, 12, 20)։ № 1 կառույցը՝ հասարակական շտեմարանը, նույնպես գործել է երկու (18-րդ և 17-րդ) կամ երեք (18-րդ—16-րդ) կառուցողական շրջանների ընթացքում։ Կլոր շինություններից շատերը վերականուցվել են իրենց նախնական հատակաձևի ուղղությամբ, մինչդեռ քառանկյուն կցակառույցները մեկ կառուցողական շրջանից ավել չեն գոյատևել։ Ենթադրվելով էական փոփոխություններով։ Այս պատկերը Ցանիքի վաղորոնդեղարյան 1-ին փուլի միջին կառուցողական շրջանները նմանեցնում է Մոխրաբուրի քնակարանաշինության երրորդ փուլին։

Ցանիքի վաղորոնդեղարյան առաջին փուլի տները ներսում հաճախակի բաժանված էին լարակ միջոցով։ Միջոցով։ Այս նույն երևույթը նկատվել է Նախիջևանի Առաջին Քյուվ-Քնիքի երկրորդ շերտի ստորին (5-րդ և 9-րդ) շինա-

յարական հորդոցներում (կառուցներ N 19 և N 5), ինչպես նաև Էջմիածնի Մոսթարպուրի 9-րդ շինարարական հսկվածում (կառույց N 42), Հատկանշական է Յանիքի կլոր շինությունների պատերի կառուցման եղանակը: Դրանք շարվել են հում աղյուսով, բոտ որում 17-րդ շինարարական շրջանի բնակելի տների պատերի հաստությունը «...ից—նՕ մմ է: Պետք է ենթադրել, որ Երևանի պատերը շարվել են ել՛ի պլանով: Գրված աղյուսների սեկեական շարքով: Ամենից առա է աստարական շանթարանի աղյուսաշեն պատը: Երկարությունը գրված մեկ շարք աղյուսների հաստության պատեր, ինչպես նշվեց, օսեցիակ էն Մոսթարպուրի բնակարանաշենական առաջին և երկրորդ փուլերի կլոր կառույցներում և Առաջին Քյուլ-Քևիկի երկրորդ շերտի ամենատարբեր՝ առաջին և երկրորդ շինարարական շրջաններում: Նույնիսկ էն Մյուլ-Քևիկի կլոր շինություններում օսեցիակ էն ինչ նախ Քյուլ-Քևիկի բնորոշ աղյուսաշեն շարվածքին՝ համեմատաբար զանգվածից պատերը ունենին իրար գաղափարական շինարարության երկու շարք, որի վրա գրված է լայնությունը զանափնված աղյուսների շարքը: Յանիքի կլոր կառույցներից շտառերի պատերը օսեցիակ էն սղաղահայաց կտրվածքով՝ զեպի ներս կրանալու նշաններ: Դրանց կողքին բացվել են սղաղահայաց պատեր օսեցիակ շինություններ: Ձ ԶՅ տանը դանդիլ էն նաև ալոված տանիքի մետաղադեր, որպիսիք ներկայացնում են ձողաններից և ձուղնրից կապված վերինից կապանի մի կառուցվածք: Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ Յանիքի կառուցապատման մեջ կուրք կուրքի զուգված են ունեցել մեղվանոցաձև (կեղծ-թաղակալ) և գլանաձև ծառայի կառույցներ: Այդ երևույթը, ինչպես նշվեց, նկատվել է նաև Նորաբացի բնակատեղիում:

Յանիքի կլոր տների մի մասը ունեցել է շինություն կենտրոնին մոտ գրված ծածկը պահող մեկական սյուն: Տարբերվելով Քյուլ-Քևիկի սյուներից մեծամասնությունից, Նորաբացի, Մոսթարպուրի, Երևանի շինությունը զուգվել են առիակ քարերի վրա և կառուցվածքի կրող-կրվող տարրն են հղել: Յանիքի սյուները ամրացվել են փոսերի մեջ: Փոսերի մեջ սյունիկի հիմքերը սկզբվել են քարերով կամ այլ զեպում սյան հիմքը օգտակում էր աղյուսի շտրվածքով, այսինքն՝

նրա բունը պլանաձև բարձրանում էր հատակի վրա: Հնախարաք, Յանիքի կլոր տների սյուները կառուցվածքի ազատ կանգնած միմիայն կլոր տարր էին: Սյունների տեղադրման նման հղանակ արձանագրվել է Առաջին Քյուլ-Քևիկի երկրորդ շերտի 13-րդ շինարարական հորդոցում (շինություն N 2) և Կվադրակիցում:

Յանիք-Քևիկի կլոր տների «տիպային» կառուցվածքն են սեկեյն Մոսթարպուրի կուրքի դանդիլ էն հում աղյուսից շարված արկիական փուլ: ամրա պահանքներ: Նկատվում է, որ դրանք պլանային ցածր օգտագործվել են ցորեն պահելու համար, սակայն, նրանց մեջ ցորենից բացի կարող էին պահվել նաև այլ մթերքներ: Ամրաքների երկրորդ դանդիլ էն կլոր շաղախի շերտով ծածկված հարթակ, որի վրա ինչ-որ մթերքներ են մշտվել: Այդ մշակման ընթացքում առաջացած հեղուկի հեռացման համար հարթակի կլորն ահու էր թողնված: Իրական հարթակի շարունակություն, պատի հիմքի պարագծով կառուցված էր մի նստարան, որի վրա շարվել են կավառիկներ: «Տիպային» այդ կառուցվածքը, որը վկայված է կլոր տների մեծամասնություններից, լրացնում են կիսաձվածիկ հատակաձևով խոհանոցային վառարանը: Որոշ տներում խոհանոցային մասը միջնորմով անջատված էր բնակիչի տարածությունից: Յանիքի «տիպային» կառուցվածքն առանձին տարրերը՝ ամրաքներ, նստարաններ, վառարաններ կամ նրանց համագործակցան միասնությունը հայտնաբերվել է նաև Նախիջևանի Առաջին Քյուլ-Քևիկի երկրորդ շերտում, Նորաբացում, Զրահովիտում:

Այսպիսով, Յանիք-Քևիկի վազրրոնիկարյան առաջին փուլի բնակիչի ճարտարապետությունը հիմնական տարրերով նմանվում է Նախիջևանի Առաջին Քյուլ-Քևիկի երկրորդ շերտի և Մոսթարպուրի բնակարանաշենական երկրորդ և երրորդ փուլերի ճարտարապետությանը: Հավանական է նաև երեսուց մասնակիցի լինելը: Յանիքի վազրրոնիկարյան առաջին փուլը թերևս ընդգրկում է նաև Մոսթարպուրի բնակարանաշենության առաջին և երկրորդ փուլերի միջև ընկած ժամանակահատվածը:

14-րդ կառուցողական շրջանի ավելումից հետո կանքը Յանիք-Քևիկում զարգանում է և վերահսկվում է երեք-չորս դար առաջ, մ.թ.ա. III հարյուրամյակի երրորդ քառորդում: Բնակավայրի ամրապնդման այդ ժամանակաշրջանը ներկա-

յաջեռում են Յանիքի վաղբորենդարյան երկրորդ փուլի կառուցողական շրջանները (13-ից—7-ը): Երկրորդ փուլի սկիզբը նշանավորվել էր ճարտարապետական ավանդույթի կտրուկ փոփոխությամբ: Բնակավայրի պեղված տարածքը կառուցապատված էր քառանկյունի հատակածևով սենյակներից բաղկացած քաղմասնեյակ տներով: Երբ հատակածևների նվազագույն հնարքի նկատմամբ Կառուցողապատումը իրիտ էր, բայց ոչ ուժ: Տները միջև մնում էին 3—4 մ լայնությամբ փոքրիկ բակեր, սիջանցիկ տարածություններ, որոնց միջոցով իրականացվում էր շարժումը բնակավայրի տարածքում (գծագր. աղ. 8 ա): Կառուցաների նման աղյուսի պատերի հաստությունը մասն էր 0,7—0,8 մ-ի: Բացված սենյակների մակերեսը փոփոխվում էր 5-ից—25 քառ. մ. սահմաններում, սակայն հավանական է նաև ափսի խոչոր սենյակների գոյությունը:

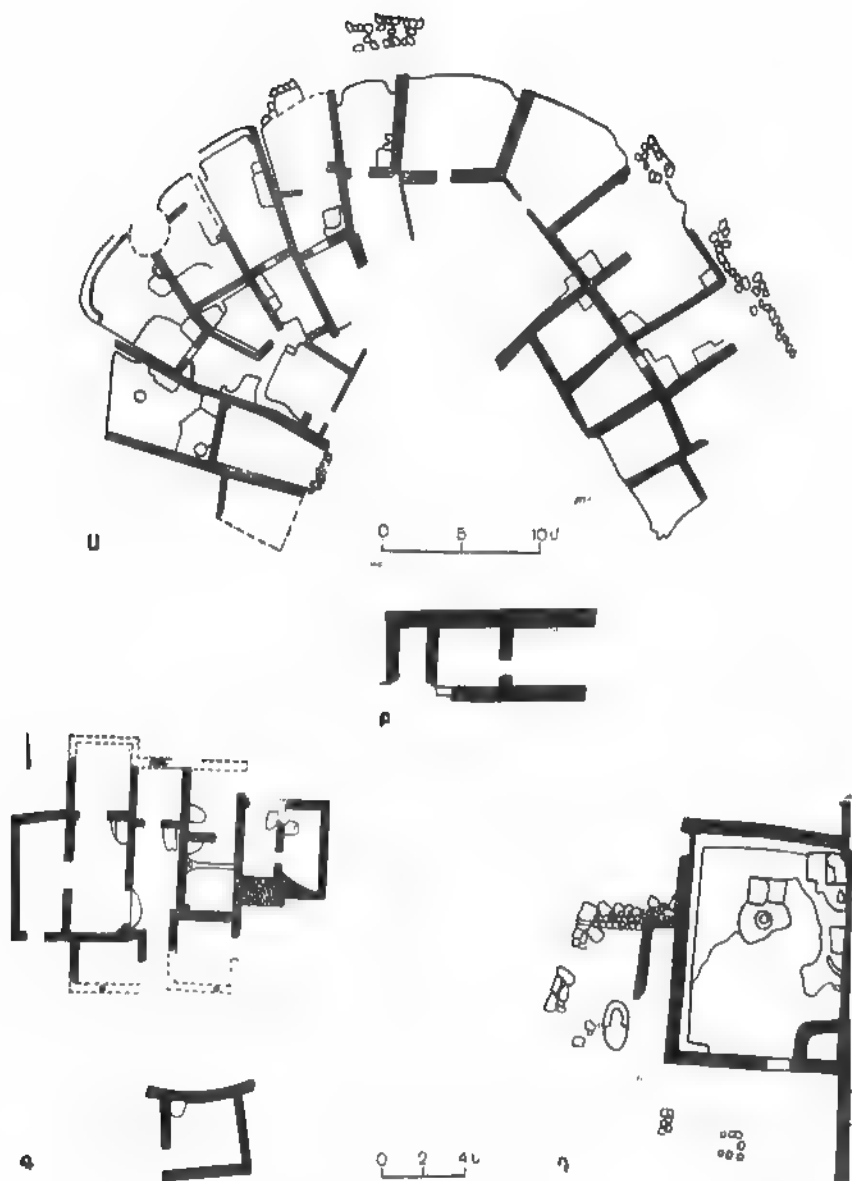
Յանիք-Քեփեի վաղբորենդարյան երկրորդ փուլի ճարտարապետության ամենանշանավոր նորույթը երկհարկանի տների առկայությունն է: 24 քառ. մ. մակերեսի № 5 սենյակի անկյունում մուտքի դիմաց գտնվող երկհարկան պատին ղուգաձևով դրված էր մեկ ուրիշ պատ, որի հրկաղությունը մոտ 2 մ էր: Վերջինս կործանվում էր սենյակի ներքում առանց որևէ միջանակ մյուս տատերի հետ: Սենյակի արտաքին պատի մեջ հատակից բարձր, տարբեր մակարդակներին պահպանվել են գերանների մնացորդներ, որպիսիք միացրել են այդ պատը կարճ պատի հետ: Պարզ է, որ սենյակի այդ անկյունում գոյություն է ունեցել վերին ճարկ տանող աստիճանավանդակը: Այսպիսով, Յանիքի վաղբորենդարյան երկրորդ փուլը Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում երկհարկանի տան առաջին հաստատապես հայտնի նազույն օրինակն է ներկայացնում: Յանիքի այդ փուլը պատկանում է ուսումնասիրվող հնագիտական մշակութային ընդհանրության գոյության ուշ շրջանին: Խնցղոնից բացի դրա ապացույցն է նաև տների ներքին ձևավորումը, որը պահպանվել է Յանիքի վաղ բրոնզեդարյան առաջին փուլի «տիպարային» կահավորման առանձին ապրիոր:

Քյոյ լան է հայտնի Ուրմիո լճի արևմտյան ափին գտնվող Պյու-Քեփեի ներտերում ներկայացված ընդամենի մշակութային ճարտարապետության մասին: Այդ հուշարձանը Հայկական

լեռնաշխարհի խոշորագույն արհեստական բյուրեղակավայրերից մեկն է: Նրա բարձրությունը մերձակա դաշտավայրի մակերեսվրջից 24 մ է իսկ մակերեսը՝ մոտ 20 հա է: Ենթավիթյան մշակույթի ներկայացնող շերտի հաստությունը՝ պեղված 1-ին փուլից, 6,7 մ է, որը ստորաբաժանվել է երեք ենթաշերտերի՝ K₁, K₂, K₃ (օրից K₁ ստորինն է, իսկ K₃ վերինն է)¹: K₁ ենթաշերտում բացվել են կորագիծ բայի շարվածքներ, որպիսիք թերևս կյոր հատակածևով տների աղյուսի պատերի զետեխարսիտներն էին: K₂ ենթաշերտում պեղվել է 1,7 մ հաստության ուղղաձիգ հում աղյուսի հողը մի պատ, որը, անկասկած, մոնումենտալ ինչ-որ կառույցի մասն էր: Սննդորվում է, որ այդ պատը կարող էր պաշտպանական նշանակություն ունենալ: Վերջագույն, վերին՝ K₃ ենթաշերտում գոյություն են ունեցել հում աղյուսով կառուցված քառանկյուն խոշոր կառույցներ, որի մասին վկայում է 1,4 մ հաստություն ուղղաձիգ պատի պեղված հատվածը: Այսպիսով, Պյու-Քեփեի K₃ շերտը կարող է ներկայացնել կյոր հատակածևով շինություններից ուղղանկյուն կառույցներին անցման հրեղություն:

Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան մասում, Խարրինդի գաղտնի (այժմ՝ Ալքինոն) մինչև Մայաթիա վերջին տարիների ընթացքում տարբեր հնավայրերում կատարված պեղումները բացահայտել են վաղ բրոնզեդարի հողը շերտեր, որոնց ընդամենի մշակութային աղգակից հնարարական մշակույթ կամ նույնիսկ այդ մշակույթի լուրջ (տեղաբնական) տարբերակ են ներկայացնում: Պեղումների ընթացքում բացվել են վաղբորենդարյան բնակելի տների տարբեր տիպեր, որոնք իրարից տարբերվում են ինչպես հատակագծային լուծումներով, այնպես էլ՝ կիրառված շինարարական տեխնիկայով: Տները այդ տիպերը հանդիս են նկի վաղ բրոնզեդարի տարբեր մոմանիակահավորվածներում, ուստի պետք է ներկայացրել, որ Խարրինդ—Մայաթիայի շրջանում, սկսած մ.թ.ա. IV հազարամյակի վերջից մինչև III հազարամյակի վերջը, հաջորդաբար փոխվել են բնակարանաշինական տարբեր ավանդույթներ:

Նորդոն-Քեփե, Տյուլին-Քեփե և Խան-Իքրահմ-Շահ բնակավայրերում հայտնաբերվել են կյոր հատակածևով կառույցներ, որոնց գոյությունը հաստատվում է Արաքսի միջին հոսանքի և Ուր-

Աղ. 2 ա) Մաքրու-Փուլուր. 10-րդ հարիզների ընդհանուր հատակագիծ, բ) Քարաբա-էլ-Աբրազ րնակարանի հատակագիծ, գ) Մաքրու-Փուլուր. 5-րդ շինարարական հարիզների ընդհանուր հատակագիծ, զ) Քւււ-Քուլեյլեհ. 11 շերտի րնակարանի հատակագիծ

[illegible]

Բեռեկեքն՝ Նյաա պատիկ Նաստույթյանք կազմված է
 Դուժ աղյուսեկիկ մեկ շարքից։ Այդ շինությունը
 կցված էր միշին մեծավայրու բառանկառն Նա
 տակնունով ապրասաշին մի կառույց, որի վերք
 մտան էր ընկնող պեղավայրի տարածքում։ Այս
 անդամանքը, որ պեղավայրի մեծ մասը ապաս
 էր շինություններուց, նայում է նույն շինությունիկ
 2-րդ շինության ձևերուցանված բնակավայրի սպաս
 էր աստղապատույթի 2-րդ բուցանված նաև, որ պեղ-
 ված տարածքում միայն էր նայում է բերվել բնակավայ
 րն ինքնուրույն մասու։

Խորհրդերը—կուսակիցայի չլրանիի մոլորադասիկներ
յան բնակավայրերի տարրեր շինարարում րաւ-
մում բնակիչի տարրերումը շնորհիւ անհեղ-
շարքում կրք կառուցիկներ շարժապաւն եւ աւ-
դիպում, իսկ Խորշում-Ֆիկիի եւ Խում-Խորշում-
Շամի կրք կառուցիկների շինարարական դեր
քր ղուշում է այց տարածքի ճարտարապետա-
Յւան մեջ կրք բնակարանաշինութեան ղանկարմա-
իկ եկրիւմման ղարավարութեանը Միկ զրա կու-
սակիւմ ձըրք Յուլ է ապիւս մտածելու, որ
Խորհրդերը—Մալուիիայի տարածքում կրք բնակա-
րանաշինութեան ալանաշինութեւ ղի ունիցել ալան-
իկ խոր տրմաներ, ինչպիսիք րաւաշնալումմ
նե կորի եւ կրքարի միջապաւնքում եւ Ուրմի ղի
տմապաւնում Կառարմում միկրմաւնիւմնք յուլ է
ուլան, որ Խորհրդը—Մալուիիայի մաղրքունդե-
շարքում բնակարանաշինութեան մեջ կրք ղառա-
ւանմը ղանիւս է կիկ ալանիւս ղամաղրութեամք,
որք բնորշում է կրք ղառականիւրիք ղառուի-
ումն ձկերիկ անցման փուլը ղառակապմունիկ
նեան պաւմիւրք պէտք է ղաղորդի Մերիալուրի
բնակարանաշինութեան Յ-րք փուլիկ, ինչպիւս եւ
Ղարակիւրի ղնկալութեան ղառապաւն մշա-
ւութի Յ-րք ղինարարական ղորքունիւս Իկլակս
ղղիւք, ալն առակիւպալս բնորշ է Շնիւպիկիկն
ե Մերիալուրի բնակարանաշինութեան ղարղա-
ման Գ-րք փուլն (Յ-րք ղինարարական ղորքունի)
կրք բնակարանաշինութեան ղարքունի Մա-
ւանիւրում իկիւս Խալորղիկ է կամ անմիջա-
ւան ղարղիկ է առն ալն տիւր, որք ներկա-
ւալմում է Մալուր-Փուլուրի¹⁰ (Մալուր-րուր)
1-րք—Յ րք ղիտարարական ղորքի ներւում (ն
իկունիկը ղամարակալմիկ են մերիկը ներքն) Իկլ
նիկը նիկ ու կրպար ուղղանկըւնման կամ ան-
ւանման ղառակապմութի են ե րաղիւպաւմ էին կերք
ալանք (փալուր. ալ. 7, ա) Կերքիկներա տառ-
ալանք են Ենուալանիւս պաւմիկ միկն ղալուր

մանկերանը բնդլայնական երեք պատերով հատկու միջոցով։ Երկաշխական պատերով վերափոխությունը միացնող պատը կազմում էր տան նստիկ կողմը։ Ընդլայնական միջին պատը բաժանում էր նեղ կողմերով իրար կցված երկու սենյակները, մինչդեռ տան ճակատային կողմի բնդլայնական պատը հավասարված չէր երկայնական պատերի ծալիքին, այլ դրված էր մի փոքր խորտաթյամբ, այնպես որ երկայնական պատերի զեպի ճակատն ուղղված վերափոխությունը մուկթերի (անտերի) տեսքով առաջ էր բերված։ Այդ երկու եղանակները և ճակատային բնդլայնական պատը կազմում էին երեք կողմից փակված և ճակատից բաց, վերևից ծածկված մի նախասենյակ։ Նախասենյակի և սենյակների բաժանող բնդլայնական պատերի մեջ մուտքեր էին բացված, որպիսիք կազմավորվել են տան երեք թանցիկի շարանային դասավորությունը երկայնական սուսնայքով։ Բնակիչի տան այս հատակաձևը հիշելիսում է հունական մեգարոնների հնադրյալ նախատիպերը, որոնց ձևավորման տարածքն է համարվում Արևմտյան Անատոլիան (Տրայա 1-ին և 2-րդ, Բելլեոսի և այլն) և Հյուսիսային Բալկանները։

Մարյուլ-Փուլուրի փաղարկեղևաբան իսրայելցի անհերքելի փոսեր, որոնք ծառայել են ծածկի կրող սյան տեղադրման համար։ Այսպիսով սյուների խորտաթյամբի ապաստանը կանգնած կրող տապան էր։ Հարկ տանիքները շինվել են պերաններից, ձողերներից, ճյուղերից և եղեղներից, իսկ վերինը ավտոպիկ են կառուցվել 11-րդ—9-րդ հարյուրամյակների կառույցների 30—80 սմ հաստությամբ պատերը շարվել են հում աղուտից։ Գրունց մեծ մասը դրված էր միջին և մանր լափի անմշակ քարերից՝ կառուցված ցածր պատի լափերի վրա։ Աղյուսները երկու լափի են, մեծը՝ 18×34×8 սմ, իսկ փոքրիկ լափը մեծերի կիսն է։

Հատուկ ուշադրության արժանի է Մարյուլ-Փուլուրի 11-րդ—9-րդ հարյուրամյակների երկաթաշխական բնակավայրերի կառուցապատման սկիզբը։ Տները կցված են իրար երկայնական պատերով և կապված են մի հոծ շրջանագծով, որի կենտրոնական մասում մեծում էր մեծ բակի կամ փոքր հրապարակի ազատ տարածությունը։ Այսպիսով, սենյակի հետին պատը հենվում էր բնակավայրի սրբուհու արտաքին պահպանող պատին, որը պաշտպանական պարսպի կամ հենապատի պիլ էր

կառուցում, իսկ ճակատային նեղ կողմը կամ նախասենյակի դուրս էր դալիս դեպի ներքին հրապարակը։ Այդ եղանակով ստացվում էր հոծ շրջանաձև կառուցապատում։ Մարյուլ-Փուլուրի ուսումնասիրվող հորիզոնների կառուցապատման եղանակը անկասկած շարունակում է ճարտարապետական այն ավանդույթը, որը բաղաձայն էր լեվիթիայում Մերսիի բլուր-բնակավայրի վաղվերջին (հենուրիկյան) շերտի պեղումների ընթացքում¹⁰։ Այստեղ, 16-րդ շինարարական հորիզոնում քաջվել է բնակավայրի պարագիծը շրջանաձև ռադիոլանկային աշտարակներով պարիսպը, որը կազմում է նրան հենվող բնակիչի տների հետին կողմը։ Տները բաղկացած էին սենյակների երկու շարքից։ Հստ որում, ներքին շարքի ճակատները նայում էին դեպի կենտրոնական հրապարակը։ Մերսիի 16-րդ հորիզոնը վերաբերում է ուղ ուրելյան ժամանակաշրջանին։ Այսպիսով, Մարյուլ-Փուլուրի 11-րդ—9-րդ հարյուրամյակների կառուցապատման եղանակը և տեղի հատակաշինության ձևը տեղ են առնում այն հնդկապետության, որ նշված հորիզոնների բնակավայրերի ճարտարապետությունը ավելի մոտ էր կանգնած Կիլիկիայի և Անատոլիայի, քան թե Հայկական լեռնաշխարհի այդ ժամանակահատվածի ճարտարապետական ավանդույթներին։

Կառույցների հատակագծի էական փոփոխություն է դրսևում Մարյուլ-Փուլուրի վերին, ավելի ուշ հորիզոններում²⁰։ 7-րդ շինարարական հորիզոնի բնակիչի կառույցների հատակագծային լուծման երկու տիպ է ներկայացնում։ Այստեղ հանդես են եկել առանձնացված դիրքով կանգնեցված ուղղանկյունաձև կամ զուգահեռակողմ հատակաձևով տներ, որոնք ներսից միջնորմի օգնությամբ բաժանվել են թառանկյուն երկու սենյակի։ Մենյակները իրար հետ չէին հարողակցվում։ Նրանց մուտքերը քաջվել են տան երկայնական պատերից մեկի մեջ կամ մուտքերից մեկը դռնվել է տան բնդլայնական, իսկ մյուսը՝ երկայնական ճակատի մեջ։ Այդ տների քնարող առանձնահատկություններից է դռան քաջվածքի տեղադրությունը սենյակի անկյուններից մեկում։ Տան այս տիպի կողքին հանդես է եկել նաև բնակիչի քաջմասենյակ համալիրը, որը կազմված է իրար կցված երեք, երկու և մեկ սենյակներից։ Քաջմասենյակի համալիրը, որը կազմված է երեքներից, ճարտարաշխարհի քիչը գրեթե առանձին մուտք է ունեցել և չի հազարապիկվել հատում։ Բնակիչի հետ։ Մարյուլ-Փուլուրի հաջորդ 6-րդ

շինարարական նորոգումում բազմառնակի նա-
մաշինների կողքին բացվել են նաև առանձին
կանգնեցված մեկ սենյակից բաղկացած քառա-
կուսյան տներ (15 և 23); Տան այդ տիպը գերիշ-
խող է դարձել նորերից—Մասթիայի տարածքի
վարդրոնիկաբայան բնակարանաշինության վեր-
ջին շրջանում:

Սաքյու-Փուլուրի 5-րդ շինարարական հորի-
զոնը արտացոլում է շինարարական տեխնիկայի
իմնական փոփոխություն: Այդ հորիզոնի պա-
տերը հում աղյուսից կամ անձնի բարից շար-
ված 50 սմ բարձրությամբ փնեմասխարիտոս են
սենյակի Գեանախարիսի արտաքին, ներքին և
նույնիսկ վերին հարթությանը խնամքով պատ-
վել են կավով: Ենթադրվում է, որ գեանախա-
րիսի շարվածքը երկու կողմից ընդգրկվել է
փայտե կաշապարով (опашка), որի մեջ և
լցվել է ջրիկ կավաշաղիլու Գեանախարիսի
վերին հարթության վրա բարձրացվել է պատի
կայտաշեն կառույցվածքը: Պատը ունեցել է դե-
րաններից ու ձողաններից կառուցված հիմնա-
կամաք, որի վրա հյուսվել են բարակ ճյուղեր:
Սենյակի ներսի կողմից հյուսվածքը ծեփվել է
կավով: Այդ ձողանկավ կառույցվել է բազմա-
սենյակ ընդարձակ մի համալիր, որը կաղմված
էր 11 սենյակից (գծագր. աղ. 7 Գ): Մի սենյակի
բացառությամբ, սենյակները միավորված էին
երկու բջիջներում: Բջիջի ներսում սենյակները
իրար հետ կապվել են մուտքերով, միջանցքով և
հախառնելակով: Մեկը մյուսից բջիջները ան-
ջատվել են խուլ պատով: Բջիջներից մեկը միա-
վորել է վեց սենյակի, մյուսը՝ չորս:

Փայտի կիրառումը Սաքյու-Փուլուրի 5-րդ շի-
նարարական հորիզոնի պատերի կառուցվածքում
պատահական չէր: Խաբրերը—Մալաթիայի շրջա-
նի պլուրալիզացիան մշակույթի գաղափար
փոխում ապրածում էր գտել քնակելի տան մի նոր
տիպ, որը ձողանների վրա հյուսված հիմնակամա-
քով կավածեփ պատերի շինարարական տեխնի-
կան է ներկայացնում: Այդ նոր տիպի հանդես
գալու հանկարծակրությունը որոշակիորեն նկատ-
վում է Նորշուն-թեփին և Դեյիրմեն-թեփին շեր-
տադրության մեջ: Դեյիրմեն-թեփում²¹ պեղվել են
վաղբրոնզեպարան շորս շինարարական հորիզո-
նի (հորիզոնները համարակալվել են վերից-վար),
որպեսզի իրենց հերթին կառուցողական ստանձին
շրջանների են բաժանվել (չուտանի. աղ. 4):
Պեղված պտորին՝ 4-րդ շինարարական հորիզո-

նում բացվել են ուղղանկյուն մի բանի սենյակ-
ներից բաղկացած տների պատերի բարձր
զնամախարիտոնի: Պատերի նաստոթյունը հա-
նում է 75—80 սմ-ի 3-րդ շինարարական հո-
րիզոնի մնացորդները միահղաման տարերի են:
Այդ հորիզոնի շինությունների նախք բարձր կամ
ում աղյուսը չեն օգտագործվել: Պատերի կա-
ռուցման բնիացրում փոսնյի մեջ ուղղաձայն
ամբացվել են ձողանների շարքեր, որոնց վրա
բարակ ճյուղերից և ձողիկներից հյուսվել է պա-
տի շինակամաքը: Այնուհետև ծեփվել է կավով:
Սակզված պատերի հաստությունը 15—25 սմ
էր: Այդ շինությունների ծածկը պետք է որ թեթև
լիներ: 3-րդ հորիզոնի վերին (ա) կառուցողական
և 1-ինի ստորին (բ) կառուցողական շրջանի
պեղումները քաջաձայն են հյուսված հիմնա-
կամաքով կավածեփ պատեր ունեցող բնակիկ
կառույցների ամբողջական հաստակագծի (գծագր.
աղ. 6 բ, դ), որոնց առանձնացված դրքերով
կանգնեցված կլորացված անկյուններով ուղ-
ղանկյուն կամ սեղանաձև հասակագծով տներ
են, որոնցից մեկը մի սենյականի կառույց էր,
իսկ մյուսը կավածեփ բարակ միջնորմով երկու
մասի էր բաժանված:

Ուսումնասիրվող աշխարհագրական շրջանում
շինարարական նման տեխնիկայի միջոցով կա-
ռուցված շինություններն պեղվել են Նորշուն-թե-
փին վաղբրոնզեպարանի շերտի ամենաստորին
հորիզոններում (22-ից մինչև 14-րդը) և Թաշկուն
Լեկի լեռնային շրջանում²²: Նորշուն-թեփին կա-
ռույցները մի փոքր տարբերվում են Դեյիրմեն-
թեփում պեղվածներից: Նորշուն-թեփին մի քա-
նի կառույցներում ձողանների վրա հյուսված
իմնակամաքով ծեփվել է միայն սենյակի ներսի
կողմից: Այս բնակավայրի հյուսված հիմնա-
կամաքով կավածեփ կապարանները ունեցել են
կլորացված անկյուններով ուղղանկյուն հաստ-
կաձև նմանորինակ երկու կառույցների հարակց-
ման միջոցով ընդարձակվել է քնակաբանի մա-
կերեսը, տունը երկմասանի էր դարձել: Հյուս-
ված կավածեփ պատերի տակ սենյակի ներսում
հում աղյուսից շարվել են ծնատարանները, ո-
րոնց վրա զբվել են զանազան իրեր: Նույն տե-
րում գտնվել են նաև պաշտամունքային նշանա-
կության հուսմա օջախներ և պայտաձև զոհա-
բաններ: Նորշուն-թեփին նույն շերտերում, հյուս-
ված հիմնակամաքով կավածեփ բնակատանների
կողքին, բացվել են քառանկյուն հասակաձևով

Նույն աղյուսից կառուցված սենյուր Հրտպարա-
կումներին նախնական բնույթը թույլ չի տա-
լիս վերջնական ներակացություն հանգել, սա-
կայն համանական է, որ տնկերի ներկա ձևերի միջև
զործառույթյան տարբերությունները չեն եղել Խնչ-
պես հյուսածո հիմնականաբար կապվածի տներն,
այդպես էլ՝ աղյուսաշեն կառույցները միասնամա-
նակի ծառայել են տարբեր նպատակներին՝ որպես
բնակարան, բնտանեկան պաշտամունքի վայր և
արտ. դրույթան տեղ։ Այսպիսով, ճարտարա-
պետական ձևերի տարբերությունները չէին կա-
րող բխել գործառական տարբերություններից։ Պետք է
ենթադրել, որ էթնիկական խմբերի տեղաշարժերի
հետ հարբերդի դաշտի աղյուսաշեն ավանդական
ճարտարապետությունը լուրջում տարածվել է
կապվածի հյուսածո հիմնականաբար շինարա-
րական տեխնիկայի ավանդույթով։ Վերջինս կա-
րող էր մոտիկ Հայկական լեռնաշխարհի հյուս-
սիսային և հյուսիսարևմտյան մասերից, ինչպես
ևս և Արևելյան Վրաստանի տարածքից, որտեղ
ներկայացված են այդ տեխնիկայի զարգացման
մի քանի փուլեր։ Եկվորենքը օգտագործել են
հարբերդի դաշտի պայմաններում առավել հար-
մարտավետ աղյուսաշեն ճարտարապետության մա-
ռույթները, սակայն իրենց համար կառու-
ցած նոր՝ հում աղյուսե բնակարանների կողքին
պահպանել են նախադարձիկից բերված հյուս-
ված հիմնականաբար կապվածի տան տիպերը։

Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետության
պատմության համար առաջնակարգ հետա-
քերորդություն է ներկայացնում հյուսված հիմ-
նականաբար կապվածի կառույցների տարածման
փառաք դարստանա-պոլիտիկային համաշ-
կույթյան բնահանրության գոյության պարզացած
և ուղի փոխելու։ Երևարարական այս տեխնիկան
մասնավորապես լավ է ներկայացված ներքին
Փարթիի (Միդատ-Փարթի) բնակավայրերում (հի-
գոնաանա-դորա, Կվադիկերի, Դուգորբերի)։
Այն տարածված էր նաև Աղստեխ օտորին հո-
սանքի շրջանում (Քարա-Դերվիշ՝ Գազախի մոտ),
ինչպես և Կուրի միջին հոսանքի հովտի ավելի
ստորին շրջաններում (Մինգեչաուր)։ Ուշագրավ է
Դադաստանի և Չենկոն-Ինգուլեթիայի վաղորոն-
գնդարյան մշակույթում նույն եղանակով կառուց-
ված շինությունների հանդես գալու փաստը²⁵։
Հյուսածո հիմնականաբար կապվածի մասն
շինա-
րարական տեխնիկան միանգամայն խորթ էր
Հայկական լեռնաշխարհի վերին ներկայացված վաղա-
նախնական փոքր բնակավայրերում՝

երկրագործական բոլոր մշակույթների ճարտա-
րապետական ավանդույթներին։ Այն կապում է
Հայաստանի վաղ բրոնզեդարի ուղի փոխելի ճար-
տարապետությունը Փոքր Ասիայի հյուսիսային
շրջաններին և Բալկանյան թերակղզու ճարտարա-
պետական հնագույն ավանդույթների հետ։

Խորհրդով—Մայսթիայի վաղորոնգնդարյան մշա-
կույթի պարզացման վերջին փուլի սկզբից լայ-
նորեն տարածվում է բնակելի տան մի նոր ձև,
որը տարբեր բնակավայրերում աչքի է ընկնում
միօրինակությամբ (տիպորենակությամբ)։ Նրա
հատկաձևը քառակուսու մոտեցող ուղղանկյունն
է, որն իր մեջ ամփոփում է մեկ սենյակ։ Սենյ-
անի մակերեսը տարբերակվում է 10-ից մինչև
22—24 քառ.մ։ Այդ տների կարևոր հատկանիշ-
ներից սենյանի կտր կամ ջախն է, որը սո-
վորարար տեղադրված էր մուտքի հանգիստաց
պատի տակ, սենյանի ներկայիսական առանցքի
վրա։ Ներկայացվող տիպի մյուս հատկանիշնե-
րից պետք է ընդգծել նրա տեղադրման եղանա-
կը բնակավայրի կառուցապատման ընդհանրու-
թյան մեղ։ Այդ տները մշտապես դիտվել են իրեն
առաջ կանգնեցված առանձնացված ծավալ, որը
սրբանալան չէր մտնում ավելի ընդարձակ հա-
մալիքների մեջ։ Նման ներկայացություն կարելի է
հանգել վերոնշյալ կառուցապատման այն եր-
կու նշանակները, որոնք բնորոշվել են այդ անե-
րի առկայությամբ։ Խիտ, բայց ոչ հզոր կառուցա-
պատման պայմաններում դրանք հանդես են եկել
իրեն քառանկյուն առանձին ծավալներով, որոշ
դեպքում ունենալով քառանկյուն հատակածով
փոքրիկ կցականություններ։ Հոգ կառուցապատման
մեջ այդ տները մեխանիկորեն կցվել են մեկը
մյուսին, այնպես, որ պատերի արտաքին մա-
կերեսները հաճախ իրար չեն հպվել։ Խսն
պատի հարթությունը կաշում էր հարևան տան
անկյանը։ Ներկայացվող տիպի առանձնանում է
նաև պատերի զանգվածաբանությամբ։ Դրանց հա-
տույթները որոշ կառույցներում հավանաբար է
1,05—1,10 մ-ի, իսկ նվազագույն դեպքում 0,5—
0,7 մ-ից պակաս չէ։ Թեփեղիկի պիլորմների ըն-
թացքում այս տիպի կառույցներում բացվել են
միջհարկային ծածկի մնացորդներ²⁶։ Այսպիսով,
կարելի է ենթադրել, որ ներկայացված այդ յու-
րահատուկ տիպի տների մի մասը, թերևս, իր-
հարկանի էր։ Դրանք հավանաբարպես հանդես են
եկել հարբերդի—Մայսթիայի դաշտավայրերի մեջ
ևս։ Նրանք բնակավայրերում՝

Բեփեքիզիս Խան Երբան՝ Եւթմ, Գեղեթեմ
Յեփեթմ²⁶ և այլ Հուշարձանների այն շէնքերում,
որտեղ Յովագրովում են մ.թ.ա. III հազարամյակի
կենտրոն և երկրորդ կենտրոն:

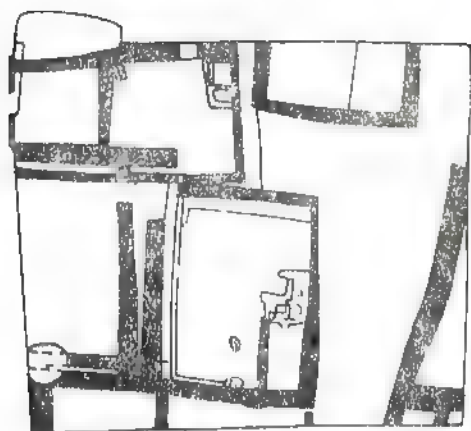
Առաջնափուլից տարածքի վտղ բրնձեղեղաքի
միջին և ուշ փուլերի բնակավայրերը, ինչպես
Եղեթեմ, կառուցապատման երկու եղանակ են ներ-
կայացնում: Փոքր բնակավայրերում գոյատևել է
հեռավորի և էնեոլիթի դարաշրջանի վաղ երկրա-
գործական բնակավայրերի կառուցապատման ա-
վանդույթը. Դրանից կառուցապատումը խիտ էր
(բաց չէ ոչ մի) ու աղյուսակառույց: Երբեմն
բնակավայրի ապրումնում իրագործվել է կա-
ռուցների միջև մնացած աղյուս տարածություն-
ների միջոցով (Գեղեթեմ-Յեփե, Քաջկուռ-Մեկիթ,
Խան-Երբան-Եւթմ): Խոշոր բնակավայրերի տա-
րածումն հոծ կառուցապատումը կատարվել է
փողոցների երկայնքով (Նորշուն-Յեփե, Յեփե-
զիկ): Հատուկ ուշադրության արժանի է փողոց-
ների ուղղադիր լինելը Նորշուն-Յեփեում բաց-
ված փողոցի լայնությունը 2—3,5 մ էր, իսկ Բե-
փեքիզիում պեղվել է ուղիղ տեղյունով հատվող
փողոցներից առաջացած խաչմերուկը:

Կառուցապատման այս երկու ձևերը արտացո-
լում են երկրագործական գյուղական համայնու-
թյան բնակավայրերի և ձևավորվող վաղ քաղա-
քային կենտրոնների միջև տառաջյուղ տարբե-
րությունը: Քաղաքային մշակույթը հասկանալի
ճարտարապետական ձևերից էր երկնային
բնակելի տները Սրիհարիտի բնակարանի առա-
ջուցումը միշտ չէ, որ կապված էր քաղաքային
մշակույթի ճարտարապետական ձևավորման
հետ: Բնակելի շարժական բնակարանի տարած-
ման այդ երկու եղանակները Յեփե հանդես են
կրել միեկտեղ մասնակիաշրջանում:

Հայկական բնակարանի վաղորենկհարյան
մշակույթի տարածման հետևանքով Սիրիտյուն և
Պաղհատիում առաջացած քրբրթ-կերական
ճարտարական մշակույթի ճարտարապետությունը
հայտնի է պահպան շարժելի Նրա բնակելի շինու-
թյանները պեղվել են Թել-Ջուղեղեթում, Քույ-
նաում, Գնահարում, Ջախալ-Հուլուցում (Ան-
տիոթի դաշտ), Քարաբու-էլ-Աքրադում (Հայկաթի
շրջանում—արևմուտք) Համայնում (Սրենտեի ա-
փուն), իսկ պաշտամունքային ճարտարապետու-
թյան մի Հուշարձան բնակելի ճարտարապետու-
թյան հետ մեկտեղ հայտնաբերվել է Քրբրթ-կե-
րական (Պաղհատի): Ուշագրավ է Թել-Ջու-

ղեղեթի շենքերի ճարտարապետական շերտա-
գործվածքը²⁷ և նյւ բուր-բնակավայրի մի քանի
շինարարական նորիցններով ներկայացված Ա-
մուկի մշակութային և փուլում (մ.թ.ա. III ...
հարյունյակի առաջին թաղը): զետեւ հայտնի
էր հաջորդ՝ V փուլում տարածված շենքավիթի-
յան մշակութային աղբյուրի կարծրան փայլեց-
ված խեցեղենի, որը բնիկ էր-կերական մշակույթ-
ի բնութագրող կարևորագույն տարրերից է:
Եսկույն և փուլի նորիցններում բացվել է հար-
առապետական աղագրավ պատերի՝ կոտորված
նախաձեւով նախ աղյուսից շարժված պնդվա-
նից պատերով կոտորվող, որը նախափակված էր
շարժան զետեւիարիսի միւս դրված աղյուսի
պատերով քառանկյուն հատակագծով շինու-
թյանների միջավայրում: Կար կառույցը գո-
յատենել է երկու շրջանների բնկայցում, միևնրեւ
նրա շրջապատում եղած քառանկյուն տները նույն
մասնակառույթից վերականգնման են ենթարկ-
վել: Դարձուր պետուհի այս պատերը խեղեն
նշվեց, նմանվում է շենքավիթյան մշակույթի
բնակարանայինության գարգացած փուլին: Ուշա-
գրավ է, որ Ամուկի Գ և Կ փուլերի միջև նկատ-
վում է անընդմեջ դարձացում: V փուլը, որտեղ
ձևավորված տեսքով ներկայանում է քրբրթ-կե-
րական մշակույթը, նախորդ փուլից ռահմանա-
դասվել է կարմրան խեցեղենի տարածմամբ:
Այսպիսով, Թել-Ջուղեղեթի շինարարությունը հա-
յում է, որ Հայկական բնակարանային վաղ բուրնի
դրյան մշակույթի աղբյուրությունը Սիրիտյուն տա-
րածումը սկսվել է քրբրթ-կերական մշակույթի
տարածմամբ անմիջականորեն նախորդող շրջա-
նում և առաջին հերթին արաքույվել է ճարտա-
բանականության արժանաշիններում:

Ամուկի V փուլում (քրբրթ-կերական մշա-
կույթ՝ մ.թ.ա. III հազարամյակի կեսը) Անտիո-
թի դաշտում տարածվում է այ միայն կարմրան
փայլեղված խեցեղենը, այլև պաշտամունքային
ոջախի այն տիպը, որը լայնահայտվել է Հայկա-
կան բնակարանի հյուսիսային մասի շենքա-
վիթյան մշակույթի ուղ փուլի բնակավայրերում
(Շիրակում, Արարատյան Ամիրանիս-գյուղ):
Այս փուլի բնակելի ճարտարապետությունը Թել-
Ջուղեղեթում ներկայացնում է ուղղանկյուն հա-
տակաձևով երկարավուն տները, որի երկու հիմ-
նական, քառակուսի հատակաձևին հարող սկյանկ-
ները առկաղված էին հյուսիս—հարավ առանցքով
(զծագր. աղ. 7 Դ): Տան մուտքը դռնվում էր

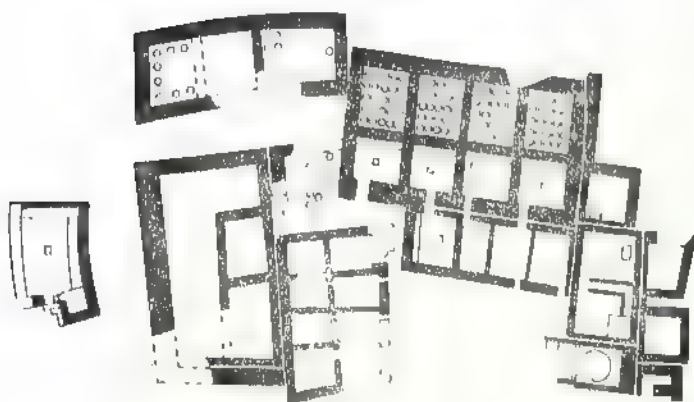
u

0 4 u

p

0 5 10 u

ii

0 5 10 15 u

Այս առաջ, ձախեր բնիկ, լեռնաբերդի տառապանքը (բ) Թեփիզի միջին բրոնզեդարյան շրջանի բնիկները (առաջնորդ, գ) Նոբրան բնիկ, պալատական կառույցի բնիկները (ա) տառապանք

երկայնական պատի մեջ, Այն բացվում էր հա-
րավային սենյակից, Հյուսիսային սենյակը դե-
պի դուրս բացվող դուռ չի ունեցել, նրա մուտքը
հարավային սենյակից էր, Այդ տան ապուսաշեն
պատերը զրկել են քարի զանախարակալի վրա
և կառուցվել են մեծ խնամքով, Արտաքին կող-
մից տունն ունեցել է շինարարական նույն տեխ-
նիկայով կառուցված թառակնյուն հատակածով
փոքրիկ կրակառուցներ:

Փիրբեթ-կերական մշակույթի նմանօրինակ
մեկ ուրիշ տուն բացվել է Քարարա-էլ-Արքադի
պեղոմենների բնակացում²⁷, Այստեղ 7-րդ շինա-
րարական հորիզոնում պեղվել է ուղղանկյունաձև
ձգված մի կառույց, սրբ միջնորմների միջոցով
ուղղանկյուն մի քանի սենյակներ էր բաժանվում
(գծագր. աղ. 7 բ): Սենյակներից մեկի մուտքը
գտնվում էր տան երկայնական պատի մեջ, իսկ
հարևան սենյակի հետ այն հաղորդակցվել է միջ-
նորմի մեջ գտնվող դռան միջոցով: Ճան ապու-
սաշեն պատերը դանդաղածղ էին, երկայնական
պատերից մեկի հաստությունը կազմել են երեք
շաբթ, իսկ մյուսինը՝ բարդ շարվածքի երկու շտաբ
աղյուսակներ:

Համայնում քիրբեթ-կերական մշակույթը ներ-
կայացված է K5—K1 հորիզոններում²⁸, Այդ հո-
րիզոններում պեղված բնակարանների զերիշխող
տիպը մեկ հիմնական քառանկյուն սենյակից և
նրա կողքերին կցված մեկ կամ երկու փոքր սե-
յակներից կազմված տունն է: Հում աղյուսից
էստուցված պատերը կանգնեցվել են անմշակ
քարից շարված գնախարսիսի վրա, հասակ-
ները ծիլվել են կավով կամ պատվել են կո-
պիձով: Տներից մեկը սալահատակ է ունեցել:
Միօրինակ այդ տներից տարբերվում են երկուսը:
Մեկը սեղանաձև հատակագծով կյորացված ան-
կյուններով տուն էր, որը միջնորմի միջոցով եր-
կու մասի էր բաժանվում: Մյուս կառույցի հա-
տակագծի մասնաձևում է մի կողմից կիսա-
շրջանաձև տեսքով: Ապսիդային հատակաձևի այդ
սենյակը միանում էր մեկ ուրիշ՝ քառանկյուն
նստակազոմ սենյակի: Համայն K4 հորիզո-
նում բացվել է մի փոքր, որի ներքև կողմը
կառուցապատված էր թնակիչ տներով:

Փիրբեթ-էլ-Կերական (Քիթ-Յերաշ), որը գրե-
նվում է Գուլիյան լճի ափին՝ Պագեստինում,
ուսումնասիրվել է այդ հնավայրի առումը կրող
հնադիտական մշակույթի 2 մ հաստություն
շերտը: Այդ շերտը, ինչպես և ամբողջությամբ

գիտված քիրբեթ կերական մշակույթի նմա-
պատասխանում է Պագեստինի վաղ բրոնզեդարի
3-րդ փուլին (մ.թ.ա. XXVI—XXIV դդ.)²⁹, Փիր-
բեթ-էլ-Կերականում բացված կառույցների մնա-
ցորդները ներկայացնում են Հայկական լեռն-
աշխարհում առաջացած դադեստանա-պագեստին-
յան հնամշակութային մարդի հարադարպետու-
թյան դարգացման այն աստիճանը, որը բնորո-
շում է ուսումնասիրող մշակութային ընդհան-
րության աշխարհագրական ամենալայն տարած-
ման ժամանակահատվածը:

Փիրբեթ-էլ-Կերականում պեղված բնակիչի կա-
ռույցների մեծ մասը կառուցված է կավապեղա-
խով շարված անմշակ որձաքարերից, առանց
նում աղյուսի օգտագործման: Հում աղյուսն
կառուցվածքները թեև հայտնի էին, սակայն երկ-
րորդական նշանակություն են ունեցել: Ուղղան-
կյուն և քառակուսի հատակաձևով սենյակներից
կազմվել են թնակիչ բաղամասնյակ համալիր-
ներ: Սենյակների շարիքը տարբեր են՝ 2×2 մ-ից
մինչև 7×8 մ: Քառանկյուն սենյակներից բաղ-
կացած թաղամասնյակ համալիրների կողքին
բացվել է կյոր հատակագծով թնակիչ շինություն
պատի մի հատված՝ ներսի կողմից պահպան-
ված աղյուսաշեն նստարանով: Սենյակներից մե-
կը որձաքարերից շարված սալահատակ է ունեցել:
Այսպիսով, Փիրբեթ-էլ-Կերականի բնակիչի հարուս-
տապետության համար բնորոշ է քառանկյուն հա-
տակազոման բացարձակ զերակցությունը, որի
կողքին հաստակետ հանդես են եկել կյոր հա-
տակաձևով շինություններ: Մեծան պատի հա-
տակաձևը, ինչպես նշվեց, ինտրուզում է էջմիածնի Մոխրա-
լուսի բնակարանաշինության դարգացման վեր-
ջին փուլը, ինչպես նաև Ենեզալիթի վերին շի-
նարարական հորիզոնը: Այս համադրությունը
ցույց է տալիս տվյալ շերտերի ճարտարապե-
տության ընդհանրությունը և հնարամտությունը է
բնիկում են թագերից: Նրանց ժամանակակից
լինելը:

Այժմ հնարավոր է նաև բացահայտել շեն-
դավիթյան մշակույթի բնակարանաշինության
դարգացման ընդհանուր օրինաչափությունը Հայ-
կական լեռնաշխարհի հյուսիսային և հյուսիս-
արևմտյան մասում: Այդ տարածքի վաղբրոնզե-
դարյան հնավայրերը անհամաչափ են պեղված:
Դրանք կազմում են տարածական երկու խումբ:
Մեկի ընդգրկում է Ջավախքը, Թուրքը, Եփրատի
ու Պագաթքը, մյուսը՝ Կարնո դաշտում էրզրումի

շրջակայքը: Այդ շրջանների հուշարձաններում գիտես չի բացահայտվել շենդավիթյան մշակույթի վաղագույն փուլերի ճարտարապետությունը. պեղված կառույցները պահպանում են այդ մշակույթի զարգացման միջին և ուշ շրջանին:

Փամբակի գետի ձախ ափին, Կիրովական քաղաքում պեղված Քոսի-Ճոթիքի բնակավայրում բացվել է Շենդավիթի բնակավայրին ժամանակակից մի կառույց (որը թերևս պետք է վերադրել մ.թ.ա. III հազարամյակի երկրորդ քառորդին): Սա կտր հասակաձևով բնակելի շինություն էր, որի քարաշեն պատը պահպանվել է մոտ 1 մ բարձրությամբ: Պատի հատուկությունը Օ,35 մ էր: Հատուկ ուղաղործվյալն արժանի է այն փաստը, որ պատը շարվել է լոր շարվածքով՝ մեջին մեծությունն անմշակ քարերից: Ներսիսյ ալն սվաղված էր կավով: Կացարանը հավանաբար ունեցել է փայտից և եղևնից շինված չողածածկ կտոր, կավածեփ հատակ³⁰: Մայկայի շրջանում գտնվող Օղնի հնավայրում պեղվել է կտր հատակաձևի մեծ տրամագծի շինության պատի ստորին քարի շարքը³¹: Շինարարական մի ուշադրված համալիր պեղվել է Մամշիլիդեի բնակավայրում³²: Նրա կենտրոնական մասը զբաղեցնում են կիսաշրջանաձև համակենարտ քարաշեն երեք գեոմետրիաներ, որոնց հասակաձևը հիշեցնում է Նորարացի, Յանիթ-Քեփի և հիդանաստ-գորալի համակենտրոն շրջանաձև կամ կտր պատերը: Կիսաշրջանների երկու կողմերին կցված էին քառանկյուն հատակաձևով սենյակներ, որոնք բնակելի և տնտեսական նշանակություն են ունեցել: Դժվար է վերականգնել Մամշիլիդեի կիսաշրջանաձև պատերով կառուցվածքի ճարտարապետական հարստացումը, ինչպես և որոշել նրա օգտագործման եղանակը: Կարևոր է, սակայն, այդ բնակավայրում կիրառվել և քառանկյուն հատակաձևերի ներդաշնակ համադրման փաստը: Հետաքրքրություն է ներկայացնում Մամշիլիդեի բնակավայրում պեղված կառույցների շինարարական տեխնիկան: Կավաշարախով շարված քարաշեն գեոմետրիան վրա դրվել է գերանային հիմնականաբար, որի վրա ամրացվել է ճյուղերից հյուսված կառուցվածքով կավածեփ պատի զանգվածը: Նմանվող շինարարական տեխնիկան, ինչպես նշվեց, հատկանշական է Սաքյու-Փուլտրի 5-րդ շինարարական հորիզոնի համար: Թևթի-Սղարյում³³ պեղված շենդավիթյան մշակույթի բնակավայրում իրարից ոչ

հեռու բացվել են կտր և քառանկյուն հատակաձևով բնակելի կառույցներ: Շինությունների պատերի պահպանված մասը շարված է անմշակ բարերի լոր շարվածքով: Կտր կացարանի տրամագիծը 6 մ էր, իսկ ուղղանկյուն շինությունների մեկը՝ 4×8 մ: Ուղղանկյուն պատերի պահպանված աստիճանների կրկարությունից ելնելով ենթադրվում է, որ քառանկյուն տների լայնությունը 5 մ-ից չէր անցնում, մինչդեռ երկարությունը՝ ասնում էր 9—10 մ: Այսպիսով, Թևթի-Սղարյի բնակավայրի բնակարանաշինական պատկերը մի շարք հատկանիշներով նմանվում է Շենդավիթի 1-ին (վերին) շինարարական հորիզոնին:

Ներկայացված նյութը ցույց է տալիս, որ Բնդ-Ջավախք-Շիրակ-Լուրի տարածքի վաղ-բրոնզեդարյան միջև որո հայտնի հնագույն բնակավայրերը, որպիսիք պատկանում են շենդավիթյան մշակույթի զարգացած փուլին, ներկայացնում են կտր և քառանկյուն շինությունների համադրությունը: Շենդավիթյան մշակույթի ուղիղություն (մ.թ.ա. III հազարամյակի կեսը և երրորդ քառորդը) կտր կառույցներն իսպառ վերանում են նաև այս տարածքից: Այդ ժամանակաշրջանի բնակարաններ պեղվել են Շիրակավանում, Կանոուտում, Հաթեռում (Շիրակ), Ախալցխայի Ախրանիս-գորայում (Զավախ):

Շիրակավանի շենդավիթյան մշակույթի բնակավայրի մնացորդները³⁴ բացվել են բլրի թեք լանդշի: Շինությունների սեղադրման համար լանդշի վրա անցմանը են արհեստական դարձվանդներ: Դարձվանդներից մեկի վրա բացվել է ուղղանկյուն հատակաձևով խոշոր մի կառույց, որին կցված էին նույնպես քառանկյունի ավելի փոքր կցակառույցներ: Այդ տան պատերը ամրոցործվածք շարվել են հողաշարախով ամրակցված միջին ու փոքր մեծություն ամուշով քարերով:

Հատիճում գտնվող շենդավիթյան մշակույթի ընդարձակ բնակավայրը զբաղեցրել է երկու ձուրով հղկված լեզվակաձև հրվանդանի մակերևույթ³⁵: Հրվանդանը իրեն աստիճաններով իջնում է հարավ-արևելքից դեպի հյուսիս-արևմուտք: Զգալի թևքով լույս ունի միայն առաջին (ստորին) աստիճանի մակերեսը, մինչդեռ մեջին (երկրորդ) և վերին (երրորդ) աստիճանների թևքով լույս տեսնվող աստիճանների մեծ տարածքը (առաջին աստիճանի մակերեսը 2,5 մ է, երկրորդինը՝ 2,8 հա, երրորդինը՝ 0,5 հա,

խիկ բնակավայրերի ու Իրազդ ասորաժող շարքի (Ն. Վեր), պետք է նեթադրել, որ այսուհի վաղ-լուսնի դարձան շինարարության համար արհեստական զորավանդներն (ևն ստեղծվել, ուստի բնակավայրերի կառուցապատումը դարավանդային չէր և տեղեր է առաջացրել Դեբիավայրային բնակավայրերի կառուցապատման սկզբունքները Լառիճի պղտուհիների ընթացքում բացվել են ուղղամիկյուն նստահանձումը կառուցողների պատերի հիմքերի բարձրան շարքերը և նվերի մանրամասն են հրապարակված Ախալցխայի Ամիրանիս-գորայի պահպանող կառուցապատման հրահանգները⁵⁶։ Ախալցխայից 2,5 կմ դեպի հյուսիս-արևելք գտնվող այդ բնակավայրը զբաղեցնում է փոքրիկ սարի պագաթը և նրա հարավային ու հարավարևելյան լանջեր են թաղվում է, որ բնակավայրի կառուցապատված տարածքը մոտ 3 հեկտար էր Լաջողվել է բացել միայն մեկ շինարարական հորիզոն (զոնադ, ազ. ճա)։ Պլանմաները հիմնականում կառավարվել են սարավանդին, որի թնթերթյունը 10 մետր-նան է։ Լանջի թնթերթյունը և հարավային ու հարավարևելյան կողմերում էր պայմանավորված բնակավայրի կառուցապատման ընդհանուր պատկերը Երևարարության նպատակով լանջը փորելու միջոցով ստեղծվել են իրար հանդիպող արհեստական դարավանդները Յուրայանդյունը դարավանդի լայնությունը 7—10 մ էր, իսկ բարձրությունը՝ 1-1,35 մ Կառուցողների առաջարկվել են ըստ դարավանդների, որի միջոցով կառուցվել է առանձին շինությունների խորանարդում։ Մի դարավանդի կառույցները ստորաբաժան լանջի հարվել մյուս դարավանդի շինություններին Բաղադրություն են կառուցում VI և VII կառույցները։ Ստորին դարավանդում կառուցված VI շինությունն սարավանդին հարված պատը հիմք է ծառայել նրանից վերի ընկած դարավանդում տեղադրված VII կառույցի երկնակամարն պատի համար։

Անբրանխ-պրալատ պեղվել են միայն քա-
նանիշուն հասակագծով շինություններ, որոնք
ներկայանում են հասակագծային լուծման և տե-
ղագրման եղանակի երկու ամպլիբով Առաջին
տիպը միավորում է բաժանվանաչափ լայն (3-4 մ
լայնությամբ) աղանիշյունածն՝ 20-ից 54 րմ
մակերեսի սննչաղով, ընտելիկ կտառցնիք (լու-
սանիկ, ագ. 3 ա), որոնք տեղադրվել են գլխա-
րանիշի երկրորդական աղպու՝ աղպու Այ. 1-ի 14,
15 և 16-ի անհամասնակ աղանիշ շառիկ նե-

Շինությունների բարձրությունը առնվազն 2,5 մ էր, ուստի լանդակողմյան պատը ստորդետնյա նստվածից բացի, անկառկամ, անկեցիլ է նաև Վերդեսանյա մասն էանքի թխտված ուղղությամբ գտնված պատերի լանդակողմյան մասը նույնպես պատը է որոշ լավով լողով ծածկված լինելու Այսպիսով, Ամիրանիս-գորայի կառույցների մի կողմից խորացված էր նաև մեկ Գարավանդանի փայտե բարձր լանդակ, հետևանքով, սուրբն շարժում դառնալով անկեցիլ ծածկերի մակարդակը չէր կորուց նստված նրան վերինից նստող շարքի կառույցների նստակների մակարդակին, Քանի որ սուրբն շարքը կապմոջ անկերի տանիքների բարձր էին մեկին պարզանցից, պատը էր հեթանոսի, որ անկեցիլ լավ բերի, միջև, պարզված ներքի եղբին պահպանվում էին սիրտիկ նորանցը ներքևից, բնական

Այսպիսով, բնականության կառույցն ապաստան խիստ էր, բայց հոծ չէր, նույն շարքում պահվող գործառական մեծանուն նշանակության կառույցները հասկանալի էին կցվում մեկը մյուսին, նրանց միջև միտում էին նեղ անցուղիները 170 175 քառակուսիներում պղծված քաղաքական կերպով համայնքները կապվել են առաջին և երկրորդ տիպի կառույցների մեծանունական հարակցման կառույցով Գարավանդանի վրա տեղադրվում էին տներին առաջադրված լանդակներ, որոնք օգտագործվել են տարբեր նպատակների համար, ներքինից երկրորդ դարավանդում բաղկվել է անկերի միջև գտնվող 120 քառ. մ մտկերակով քաղաք, որը եղբերվում էր քառից ցանկապատով Պեղումների ընթացքում չէր նախորդել պարզել՝ ո՞րն էր բնականության կառույցն ապաստան միջոցը, դարավանդներից բացի նրա կառույցն ապաստանը աղյուսը նույն ուղի՞շ կառուցվածք է ունեցել:

Ամիրանիս-գորայի տների պատերն ամրոց-ջուլյանը կառուցվել են կապալադիսով ոչ մեծ շախի անմշակ քարերից Պատի շարվածքը երկու մասի է բաժանվել Մարդաբանյա հաստիծում պատը լանջի կտրվածքն ամրացնող հինապատի նշանակության ունեցել Այդ մասի հաստիծում 30 մ է, որը կապվում է քարերի մեկական շարքից Պատերի վերջնական շարքը 70 մ հաստությամբ մասը շարված է երկհանակի շարվածքով, ներքին պատերը ավարդել են կապով Տների մեծ մասը ծածկված էր հողային հարթ տանիքով, որի հիմքն էր կապում երկայն-

նական պատերի միջև ձգված քարանների շարքը: Կառույցների տանիքը կրող կենտրոնական սյան հետքեր չեն հայտնաբերվել (XIII տան կենտրոնում գրված սանդի օգտագործված իրեն սյան խալիսիս շատ կառույցներ է), սուրի ենթադրվում է, որ անկերի մեծ մասը միաթիվ ծածկեր անկեր: Յուրաքանչյուր կառույցվածք է ունեցել է III կառույցի ծածկը Քառակուսի, նստակներով 2X2 մ շախի առջ շինության պատերի նստակները գտնվում էր քաղաքի սեղ շարքից: Մենայնի ներսում, պատերի առաջ, անկան-ներսում և պատի կենտրոնական մասին կից բացվել են առանկի սանքեր, սուրբ սեղանի կառույցով, ծառայել են իրեն սյան խալիսիսներ, իմեն աղ կենտրոնական համապատասխանում է իրականությանը, առաջ պատը է կարկանդակ, որ ծածկի խոնավոն ծանրությունը կրել են պատերի կողմից սրված սյաները: Սյաների նմանությունն անհավանական էր բնորոշ է հայկական պատերի կառուցվածքին:

Շինության կառույցն մշակույթի մյուս բնականությանը ինտերմիսում Ամիրանիս-գորայի տներում մասերի հանդիպակալ պատի տակ գտնվում էր սպասարի տեղադրման համար օգտագործված հարթ տիպի կամ քառակուսի, իսկ կենտրոնական մասում՝ օջախը, որի պլանիներում պատը է կառուցվել լանդակներով անհավանականում անցք՝ երկրից: Հորդա-նատ անձրևների մասնական հրդեհից կամ այլ անցքներից անհավանական լցվող ջրի հետագան նպատակով տոհմական կապից հետո անհավանականում անհավանական կառույցում, որը ուղղված էր հետի պատից պակի մուտքը:

Այսպիսով, Անալիսիայի Ամիրանիս-գորայի ներկայացնում է հարթավայրային կառույցն ապաստան և լանդային դարավանդային հոծ կառույցն ապաստան բնականության միջանկյալ տիպը: Այստեղ առկա են լանդային բնականության կառույցն ապաստան հատկանիշները՝ արհեստական դարավանդային շինարարության նպատակով, կառույցն ապաստան կապվածությունը ըստ դարավանդների, կառույցների հարակցում բնական լանջի կտրվածքին: Մակայն չի վերականգնվում լանդային բնականության մեկ այլ՝ սուրբն դարավանդների կառույցների տանիքների հարթության վերին դարավանդների հետ պարզապես կապվածության կարևոր հատկանիշ: Անցումնային այս տիպի կառույցն ապաստան դիտարկել էլառի բնականությանը, որը ինչ-որ չափով վաղ է Ամիրան-

նիս-դորայից: Ամիրանիս-պոսան բնութագրում են նաև ճարտարապետական այլ հատկանիշներ, որոնք ցույց են տալիս այդ բնակավայրի տիպարանական յուրահատկությունը՝ բազմակողմանի հարմարավածություն բնակվողական գործունեություն (լանջի կողմնորոշման ընտրություն, մուտքի ուղղվածություն, հատակների վերաբերմունք, կենցաղային դորածռական համալիրների կազմակերպում երկու տիպի կառույցներից, տան ժածկի տեղադրում պատերին կցված սյունների վրայ):

Կայան դաշտում՝ Էրզրումի շրջակայքում, պեղվել է շենգավիթյան հնադրական մշակույթի կերթ բնակավայր՝ Կարազը, Հյուսիսային (Կարնո, Փուլսրը (բլուր) և Գլուկելովան³⁷, Այդ հայտնաբերվել էրզը շերտերով արհեստական լուրջ բնակավայրեր են: Կարաշում և Գլուկելովայում շենգավիթյան մշակույթի շինարարական հորիզոններում բացվել են քարաշին գեոմետրիայիստեղծում, նաև աղյուսան պատերով, ուղղանկյուն հատակածիով շինություններ: Գլուկելովայի կառույցները աշխ են ընկնում խոշոր չափերով: Կարազի 12-րդ և 15-րդ հորիզոններում պեղված շինությունների առշուսների չափերն են՝ $30 \times 35 \times 12$ մ:

Շենգավիթյան մշակույթի միջին և ուշ փուլերի զարգացման կարևոր օջախներից էր Հարավային Կովկասի կենտրոնական մասը, հատկապես՝ Ներքին (Շիրա) Փարթին: Այստեղ ուսումնասիրվել են իրականանա-գորա և Կվադյանիցի բնակավայրերը: Իրականանա-գորայի ստորին շերտերը վաղ են Կվադյանիցիի հնագույն հորիզոններից: Հորիզոնների ամբողջությունը ընդգրկում է այդ տարածքում շենգավիթյան մշակույթի յուրահիշատակարար զարգացման ժամանակաշրջանը: Այդ երկու բնակավայրերի ճարտարապետությունը մանրամասն ուսումնասիրված է³⁸, տատի նշենց միայն նրա հիմնական գծերը:

Կվադյանիցիի C₁ հորիզոնի բնակավայրը հնում ամբողջությամբ բազկացած էր 35—40 տնիքից, որոնք տեղադրվել են կանոնավոր շրջերթով (գծագր. աղ. 6 գ): Այդ շարքերը ուղղված են ինչպես հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք, այդպես էլ՝ հարավ-արևմուտքից դեպի հյուսիս-արևմուտք: Շարքերի միջև մնում էին աղյուս տաթոթյուններ կամ փոքրիկ հրապարակներ: Ուշագրավ է այդ հորիզոնում պեղված տների կողմնորոշումը: Պեղված 25 կառույցներից 13-ի մուտ-

քերը ուղղված են դեպի հարավ-արևմուտք, 7-ինը՝ դեպի հյուսիս-արևելք: Ուսումնասիրողները նկատել են, որ հման կողմնորոշումը պայմանավորված էր գետահովտի այդ մասում տարվա բոլոր եղանակներին փոխարենական կամ արևմտյան քամիներից: Մուտքերն աչնակ են ուղղվել, որպեսզի քամին շնորհաժող ստանա՝ սահողներով անկայր կամ տարածելով օդային կառույցները, որը շատ վտանգավոր էր Կվադյանիցիի տների փայտուղի կառույցումների առկայության պայմաններում:

Իրականանա-գորայի և Կվադյանիցիի շինարարական հորիզոնների հաջորդականությունը երկու հաշվեմանում է ինակարանների հատակների փոփոխությունը, ուշագրավ պատկերը իրականանա-գորայի երկրորդ երկրորդ հորիզոնում բացվել են կրք և ձվածիք հատակածիով կաղտուր: Ներքին, սրբեր օգակված էին տուն պատի հետ համակենտրոն ենը շրջանցներով (գծագր. աղ. 6 և 7): Պեղվածքի տարածքում կառույցների ամբողջական հատակածներ չեն բացահայտվել, իսկ եղած տվյալներից կարելի է երկակացներ, որ շրջանցը օգակում էր տան պարսպի առնվազնիցը (տուն № 16), կամ կցված էր նրան մի կողմից (տուն № 16): Համեմատն շրջանցները, ինչպես տեսանք, ընտրում են նաև Նորարացի բնակավայրի ճարտարապետությունը: Իրականանա-գորայի հաջորդ C₃ և C₂ հորիզոններում կրք կառույցներն իրենց տեղը գրելու են կլորացված տնկյուններով ուղղանկյուն տներին, որոնք հանդես են եկել իրեն մեկանյակների ազատ կանգնեցված շինություններ (տուն № 13) կամ ունեցել են տան երկայնական պատին զրսից կցված կցակառույցներ: Այդ երկու կառույցները թերևս նախորդ՝ D հորիզոնում հայտնի շրջանցների ձևափոխումն են: Իրականանա-գորայի և Կվադյանիցիի C և B շերտերի բոլոր հորիզոններում տարածված էր տան մեկ այլ հատակած, որը միտրինակ վերարտադրվել էր կառույցների բացարձակ մեծամասնությամբ: Այս օտարալիցներն տները ուղղանկյունաձև էին, կլորացված անկյուններով: Ընդլայնական միջնորդի միջոցով տան ձևակառույցի կողմում առանձնացվել է նախասենյակը: Այսպիսով, տունը բաղկացած էր նախասրահից և հիմնական սենյակից (գծագր. աղ. 6 և 7): Տան և հիմնական սենյակի մուտքերը գտնվել են երկայնական ճակատ առանցքում: Այսպիսով, Կվադյանիցիի և Իրականանա-գորայի

«տիպօրինակ» տեկեր մեղադրանքն հատակադռով նման են Ախալցխայի Ամիրանիս-գորայի և Սաք-յու-Փսուլուի 11-րդ—9-րդ հորդոսների կառույց-ներին, որոնց մեղադրանքի նախատարհի պատա-րին ճակատային կողմը բաց է եղել, մինչդեռ նրկանախա-գորայի և Կվաքխիսիքի կառույց ներսում նախասենյակի ալը կողմից լոծ պատ է ունեցել: Այսպիսով, Շիզա-Փարթիում դիտվում է շենգավիթյան մշակութային բնակարանայինական նախապատկերի նույն փոփոխությունը, որը քնու-րջ է այդ մշակութային տարածման մյուս շրջ-անների, սակայն աղանդականությանը, Աշտուհ և Երի-պիս անցում է կատարվել կերպատեղանկից դեպի ուղղանկյունը, որին միայն լաջորդել է մեղադրանքն Ետիպօրինակ տեկերի տարածմանը:

Հատուկ ուշադրության է արժանի ինքնատեղանկ տարայի և Կվաքխիսիքի բնակավայրերի շինա-րարական տեխնիկան: Տների մեծամասնությունը սենյակի է ուղղահայաց ձողանների շարքի վրա նշուղներից յուսված, երկու երեսներից կախված ձևով: Հիմնականում պատեր (լուսանկ ուղ. 3 Յ) և Ռուրակ գերաններից և ճյուղերից կախված հարթ տանիքի կառուցվածքը ծածկ-ված է հողով: Պատերից բացի, տանիքը հենվում էր հիմնական սենյակում տան երկայնական ա-ռանցքի վրա տեղադրված քառակող սյան վրա: Սյունը սենյակի կենտրոնում դրված չէր, այլ նրանից մի փոքր տեղաշարժված էր տան հետին պատի ուղղությամբ: Սյունը հանդես է եկել իբրև կառուցվածքի միջին կողմը տարբեր նյութ հիմքը ամրացված էր 30—40 սմ տրամագծով փոսի մեջ: Կվաքխիսիքի Ը հորդոսի հողահման հե-տևանքով կառույցների հատակին բացվել են ծածկերի ածխացած մասեր, որոնց պրկարա-ցիան թույլ է տվել վերականգնելու տանիքի կա-ռուցվածքի մանրամասնությունները:

Հյուսված հիմնականում կախվածի պատերի շինարարական տեխնիկայով կառուցված տների կողքին բացվել են նաև հում աղյուսով կառուց-ված փոքրավիթ շինություններ: Միատեսակ 43×17×11 սմ լափի աղյուսները պատրաստվել են կաղապարման միջոցով: Որոշ կառույցներում զուգորդվել են շինարարական երկու տեխնիկա-ները:

Խարբերող-Մայաթիայի շրջանի վաղորեն զեղար-յան բնակավայրերում բացված հյուսված հիմ-նականներով կախվածի պատերով վերոհիշյալ

տեկեր առավելագույն նման են ինդոնախա-գո-րայի Ը հորդոսի կառուցվածքներին:

Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետության պատմության տեսանկյունից մեծ նշանակու-թյուն են ներկայացնում Կվաքխիսիքի մեղադր-նանք տեկերը: Բնակարանի այդ ձևը նարավային կողմից մեծ թվով բնակարանային տարածվել է Հյուսիսային Բայկալեններից մ.թ.ա. 111 հազարամյակի, և կրող քառորդում, էթնիկական տեղաշարժերի նա-մաներով³⁹:

Կլոր և քառանկյուն առավելակերպ փոփոխու-թյունը վկայված է նաև Դաղստանի վաղորեն Կ-դուրյան լեռնավայրերում, որոնք ներկայացնում են շենգավիթյան մշակույթի տեղայնական տար-բերակերպ: Սակայն այդ փոփոխությունների մա-մանակապետությունը նշանակալից է⁴⁰:

Այսպիսով, դաղստանի պաղեստինյան լեռ-նաշխարհային մարզի և հատկապես շենգավիթ-յան հնագիտական մշակույթի լեռնավայրերի և բնակարանաշինության ուսումնասիրությունը ու-շագրով պատկեր է ներկայացնում: Զարգանալով նեոլիթ-էնեոլիթյան մշակույթների ճարտարապե-տական ավանդույթների հիմքի վրա, շենգավիթյան մշակույթի ճարտարապետությունը հասել է դար-գային միանգամայն նոր մակարդակի: Ձևա-վորվել են բնակավայրերի կառուցապատման նոր սկզբունքներ: Առաջացել են բնակարանների նոր ձևեր, որոնց ստեղծումը պայմանավորված էր հասարակական-տնտեսական փոփոխություննե-րով, բնակիչմայական նոր շրջանների յուրաց-մամբ, էթնիկական տեղաշարժերով:

Շենգավիթյան մշակույթում առաջացել և դար-գացել է Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն ու-նեոլենտալ ճարտարապետությունը, որը հե-տևանք էր սոցիալական որոշակի զրոնքների ազդեցության: Մոնոմենտալ առաջին կառույց-ները վերաբերում են ամրոցաշինության ու պաշ-տատենքային ճարտարապետությանը: Թեև չի բացառվում Հայաստանում նեոլիթյան կամ էնեո-լիթյան ժամանակաշրջանների ամրոցաշինական հուշարձանների հայտնաբերումը, սակայն առ-այսօր հայտնի այդ կարգի մնացորդներ մ.թ.ա 111 հազարամյակի սկզբից վաղ չեն:

Վաղ բրոնզեդարի հենց սկզբից միջնդաշին ընդհարումների ուժեղացման պատճառով անհրա-ժեշտություն է դառնում բնակատեղիների ամրա-ցումը: Վաղադուրի փուլի մ.թ.ա. 3-րդ հազարամ-

[illegible]

Հավի անձնակազմի պատրաստման համալսարանում շարունակական գերազանցությունը, որը բոլոր կողմերից ամառական է, կապի հետևի հետև շարունակական Գերազանցությունների վրա պահված էր, իսկ ապագայից պատճառներով և ուղարկվելու արժանի են միայն միայնագործները, հրա երկու երկրորդից պետք է լինի պահպանված բարձր շարունակական առաջ են եկած, ըստի հետևյալը կապի է, որ միայն ծանկյալ է իր հիմքի վրա:

մշակ քարերից կառուցված էր Ենեգավիթի բնակավայրի պարտիկ¹⁴ զետեխարիսերը։ Այդ պարտիցը թևն վերակառուցվել է վաղ երկաթնեկարում, սակայն նրա հիմնադրումը մ.թ.ա. II¹⁵ չազարամյակի երկրորդ քառորդում, կոսկնոմ չի հարուցում։

Ենեգավիթյան մշակույթի ուշ փուլում սկսվում է պաշտպանության համար հարմարավիտ բնական սելեկթի լրացումն ու հզորացումը մոտորեն կառուցված արհեստական ամրություններով։ Այդ շրջանում ձևավորվում են ամրացների տեղադրությունն և դրան համապատասխանող պաշտպանական համակարգի, իմենական երկու տիպեր, որոնք աչնուհետև զոչյառնել են Հայաստանում մինչև պարզապես միջնադարը։ Ա) Ամրոցի կամ ամրացված բնակավայրի տեղադրումը կիրճերով կեղևորված ժառանգյն լրվանդումն էր։ Այս դեպքում ամրորարար համալրումը մասնի են պարսպով (կամ մի քանի պարսպներով), որը դրվել է սարահարթին միանալու տեղում։ Բ) Ամրոց-բնակավայրը կառուցվել է անադիկ, բարձր լլրի դազաթին և նրա լանջերին, իսկ պարսպները օդակն են դադաթը, ինչպես նաև կառուցվել են գոտեղերը լլրալը նրա լանջերի ամրացիո մակարդակներում։ Առանցքի տիպի տարացված բնակավայրերի օրինակ է Դանին, երկրորդ տիպի՝ Ջյաներիցը (Հարավային Ղոչթուր)¹⁶։

Դանինում շենկավիթյան մշակույթի բնակավայրի պարսպը կառուցվել է գրեթե այն ուրվագծով, որը հնադարում ունեցել է անտիկ ժամանակաշրջանի պարսպը¹⁷։ Հիմքի մոտ կարելիվ ամրացված էր բնակավայրում։ Դանինի վաղ բրոնզեդարյան պարսպը շարվել է ժառից պոկված, առանց կրիտակի մշակման քաղալտե հսկայական քարերից, որոնք զրվել են այնպես, որպեսզի լուրջաբանլուր քարի ձեղքված, համահմանաբար հարթ կողմը շարվածքում, ուղղված լինի դեպի դուրս։ Այսպիսով, ստացվել է պարսպի միանալը մակներևս քարերի միջև եղած արանքները լցվել են կավաշաղախով։

Ջյաներիցը զբաղեցնում է Արազածի լեռնադանգվածից դառնող բարձրագրի կուտտեների մեկը, որն իրենից ներկայացնում է երկաստիճան կոնաձև լավային բլուր։ Այն հյուսիսարևմտյան կողմում իջվածքի միջոցով միանում է լեռնադանգվածին, իսկ հարավային ուղղությամբ կտրուկ

իջնում է դեպի Արարատյան դաշտը։ Ջյաներիցի տեղանքը ամբողջությամբ իշխում է Արարատյան դաշտի հարող Արազածի՝ ողջ նախալեռնային գոտու վրա։ Ենեգավիթյան մշակույթի ուշ փուլի (մ.թ.ա. III հազարամյակի կեսի) ամրոց-բնակավայրը զբաղեցնում է լավային կոնի երկու աստիճանները և նրա արևմտյան ու հարավային ստորոտները։ Դադաթի հարթակի և նրան օգակող ստորին զարավանցի ընդհանուր մակերեսը մոտ 0,5 հա է, իսկ ամրոցը բնակավայրի սարածքը 1,5—2 հա-ից շի անցնում։ Բնակավայրը որոշակիորեն երեք մասի է բաժանվում. ա) լուսխարեմության և հարավային ստորոտներն ու լանջերին տեղադրված անպաշտպան շինակայաններ, ք) ստորին զարավանգը, որի եզրի պարագծով հողը պարիսպ է կառուցվել, գ) բլրի գագաթը, որը լույսպես պարսպապատ էր։ Երկու պարիսպների հասակազգծման սկզբունքն էլ հնթարկված էր և կրկնօրինակում էր դադաթի և ստորին զարավանցի սելեկթի ուրվագծին։ Երկու պարիսպներն էլ զերծ են ամրոցի պաշպանունակությունը հզորացնող արմահեցերից կամ աշտարակներից։ Երկուսն էլ կառարիլ են ինչպես պաշտպանական կառույցների, այնպես էլ հնապատերի դիրք։

Ջյաներիցի վաղ բրոնզեդարյան պաշտպանական կառույցների շինարարական տեխնիկայի նմուր բնորոշ է բազալտե հսկայական քարերի օգտագործումը, որոնք իրենց վրա շինկում մշակման սրիցի հետք։ Իրենց բնական ձևերով քարերի շարվածքի մեղ հարմարեցված են մեկը մյուսին։ Պատերի հաստությունը կազմված է հիմնականում քարերի մեկ, իսկ առանձին հատվածներում՝ երկու շարքերով։ Այս դեպքում երկու շարքերի քարերն էլ պատի հաստության մեղ թափանցում են մի շարքից մյուսը և այս եղանակով ազուցվում են միմյանց։ Եարվածքը նավանաբար լլր էր, առանց կապակցող շաղախի։ Նմարագրված շարվածքի տեխնիկան, որը դիտվում է հնադարյն մի շարք ամրոցներում, իրավումը կարելի է սելեկտայան անվանել։ Այսպիսով, Հայաստանում վկայված են շինարարական այդ եղանակի ձևավորման տարրեր փուլեր, որոնք բնդդրվել են մ.թ.ա. III հազարամյակի առաջին—երրորդ քառորդները։ Այնուհետև սելեկտայան տեխնիկան պարիսպաբար կիրառվել է Հայաստանում մինչև ողջ բրոնզի դարաշրջանի վեր-

ըր (մ.թ.ա. XIII—XII դարեր), երբ աստիճանաբար փոխարինվել է «միդիա» շարվածքներով և կողպատառ թարի օգտագործմամբ:

Շենգավիթյան մշակույթի մեծամեծն առև՝ Նոգնվոր ճարտարապետությունը Ներկայացված է տաճարներով և զամբարանային կառույցներով: Այժմ Հայտնի են զազդատանա-պաղնատիյան Մամշակավայրի բնգաներության մեծամեծն առևերի տաճարները՝ Մոխրաբլուրի (մ.թ.ա. III և IV դարեր) և Նոգնվորի (մ.թ.ա. III դար) և Քիրքի (մ.թ.ա. III դար) և Մոխրաբլուրի տաճարը⁶⁶ շինարարություն: Համապատասխանում է մոխրաբլուրյան բնակարանային-նոգնյան երկրորդ և երրորդ փուլերին: Տաճարի կառույցվել է բնակավայրի կենտրոնական շրայարանում, որտեղից նշուղավորվել են բնակիչ-առանձին Համայրիքի միավորող փողոցները: Պաշտամունքային այդ համալիրը բաղկացած էր հինգական երկու մասից՝ հրապարակային օհուհատալուծյունների համար կառույցված տաճարական քարաշեն աշտարակից և նրան կից գտնվող ոչ ամբողջ բարձր աղյուսաշեն կառույց-ներից: Տաճարի իմաստային, ֆունկցիոնալ և ժաղային միջուկը կազմող քառակող աշտարակը պահպանվել է 4,5 մ բարձրությամբ (զծպարազ. 4 գ): Այն կառուցվել է հողը բարձի վրա, որը տնտեսական կալվածի փոխ է Աշտարակի ենթարկվել է մի քանի վերապատկանությանների, սակայն պահպանել է ուղղանկյուն հասակածներ, որի երկայնական առանցքը ճշգրիտ համընկնում է արևելք—արևմուտք ուղղությամբ: Բարձի վրա անմիջականորեն զրկված հնազույն աշտարակի երկարությունը 5,4 մ էր: Այն շարվել է կավաշաղախով կապակցված տուֆի տափակ սալերից: Այնուհետև, երբ կառույցի ստորին երեք շարքերը թաղվել են մշակութային անոց շերտի մեջ, աշտարակը բարձրացվել է ավելի խոշոր քարերով, որոնց մեծ մասը տուֆ է, սակայն հանդիպում է նաև քաղալուր Մոխրաբլուրի տաճարի կառույցողական այդ շրջանում, աշտարակի պատերի տակ, հրապարակի մակերևույթի կառուցվելիս ևն տափակ սալերից ուղղահայաց փորքի կոթողներ, որոնց հիմքը ամրացվել է գլաբարով: Կառույցողական երրորդ շրջանում աշտարակի ալեյի է ձգվել արևելք—արևմուտք ուղղությամբ: Այդ շրջանում երա երկարությունը 7,4 մ էր, լայնությունը՝ 5,5 մ, իսկ բարձրությունը՝ 4—5 մ-ից պակաս չէր: Ծրեք շրջաններում էլ աշտարակի

կազմվելիս ուղղադրված էր հսկայական դահանգներ: Սա բազալտի վիթխարի կոթող է 3,9 մ երկարությամբ և 0,7—1 մ լայնությամբ, որի մակերևույթի պարզորոշ նկատվում են քարի երկայնական առանցքի զրկվել ուղղահայաց 8—12 սմ լայնությամբ ակտեներ: Դրանք կոթողը փայտե սեպերի և քրի միջոցով բազալտի մալից կտրելու հետքերն են: 6—7 առնիտ կշռող այդ միակարք բերվել է Մոխրաբլուր տնտեսից 5—12 կմ շեռտվությունից: Տաճարի զույգական վերջին շրջանում այն օգտագործվել է որպես զոհասեղանի և զրկված էր Նոգնվորական գիրքով աշտարակի լայնական պատին զուգահեռ 2 կմ բացավում, որ առաջին և երկրորդ կառույցողական շրջաններում կոթող կանգնեցված էր աշտարակի գագաթին, որի հետ միասին ստեղծվել էր 9—10 մ բարձրությամբ ուղղահայաց առանցքը՝ նախաբարովի կենտրոնում:

Այսպիսով, Մոխրաբլուրի տաճարի ճարտարապետական ձևերը նպատակաուղղվել են ամբողջ համայնի կողմից կատարվող բացօթյա օհուհատալուծյունների ապառվմանը: Դրանով բացառվում է աշտարակի արտաքին ծավալի շեռտումը, ինչպես նաև ամբողջ կառույցի ճարտարապետական ձևի միջոցով երկրի-ներկինք առանցքը վերադարձնելու բացահայտ միտումը: Արտաքին ծավալների նկատմամբ նախապատվությունն առաջացումը նշանավորվել է վաղ երկրադրածական մշակույթների ճարտարապետական մտքի խոշոր թռիչքը: Այդ մշակույթներում պաշտամունքային ճարտարապետությունը ավանդաբար զարգացել է ներքին ծավալի ձևափոխման ճանապարհով, որը վկայված է նեոլիթի և նեոլիթի դարաշրջանների բաղադրված սրբարաններից: Նույն ավանդույթին հետևել են Քիրքի-Կիրակի տաճարի կառույցողները⁶⁷:

Այդ տաճարի ճարտարապետական ձևը արդյունք է ներքին առանձին ծավալների զոհարման ու համադրման: Ուղղանկյուն հատակածով կառույցը զբաղեցրել է մոտ 1200 քառ. մ մակերես (30×40 մ): Այն կազմվել է ներքին բարձր իջարակող լաղայան 10 մ հաստությամբ պատի միջոցով, որի մեջ իրար կողքի գտնվել են կլոր հատակագծով 7—8 մ տրամագծով 9 տեղականներ: Ձախբանջուր սենյակը քարաշեն որմնակների միջոցով շրջա համապարմ մասի է բաժանվել: Ենթադրվում է, որ որմնակները պահել են հում աղյուսից շարված կոնո զմերթներ:

Թեև և՛ տաղտոտողների մեծ մասը դիտում է Քիր-
բևի էլ-Կերակի հակալական շնորք որպես տաճար,
սակայն չի բացառվում նաև նրա շտեմարան լի-
նելը:

Նկարագրված նշաբաժաններով չեն սահմանա-
փակվում շենգավիթյան մշակույթին վերաբերող
նասարակական շինարարական խոշոր աշխա-
տանքների վկայությունները: Այստեղ անհրա-
ժեշտ է նաև վիտրինը Ճանիր-Քևփիի հասարա-
կական շտեմարանը, ներառյալ խանդակը, Մոխ-
րուբուրի մեծածախ առևտրական գրամբարի
և պատվարովի:

Շենգավիթյան մշակույթի դոյության ժամա-
նակաշրջանում առաջանում է Հալկական լեռնաշ-
խարհի ճարտարապետության մինչև այդ անհայտ
մի քննադատ՝ դամբարանային ճարտարապե-
տությանը: Թեև Հայաստանում ոչ ոք չէ նկատի
զարաշրջանում թաղման ծնար շատ է բարգանում
նախորդ ժամանակաշրջանների համեմատու-
թյամբ (Փորուշու-Քևփի), սակայն թաղումը կա-
տարվել է տարբեր չափի հասարակ փուլերում
կամ կարաններում, որպիսիք չի կարելի դիտել
իրեն ճարտարապետության հուշարձանները: Դամ-
բարանային ճարտարապետությունը առաջանում
է վաղ բրոնզեդարի սկզբից, երբ ապրումվում են
դամբարանաբլուրային կառույցները և նրանց մե-
ռփռված թաղաշեն բարդ կառույցվածքները:
Դամբարանաբլուրները Հալկական լեռնաշխարհի
քնական լանդշաֆտի մեջ մարդու կռիվից մտցված
նոր տարր էին: Շենգավիթյան մշակույթին վերա-

դրելի դամբարանաբլուրներ պեղվել են Թահրում
(XXI և XXIV դամբարանաբլուրներ)¹⁰, իսկ նրա-
դածի հարավային ստորոտին՝ Մայիսյանում պեղ-
ված № 10 դամբարանաբլուրի տակ¹¹ (մ.թ.ա. III
հազարամյակի սկիզբ) հայտնաբերվել է մեծ
խեցեղավոր կառուցված թաղաշեն դամբարանաբլուր,
որը բրգածն ծածկ է ունեցել և դեպի հարավ
ուղղված՝ մուտք: Մուտքից ներս կառուցված էին
թաղաշեն երկու աստիճաններ: Շատ բարդ կա-
ռուցվածք են ունեցել Մայիսյանի դամբարանա-
բլուրների երկրորդ խմբի դամբարանաբլուրը
(մ.թ.ա. III հազարամյակի կեսը):

Այսպիսով, շենգավիթյան մշակույթի գոյության
ժամանակաշրջանում Հալկական լեռնաշխարհի
ճարտարապետությունը արևատափա կերպարա-
նափոխվում է: Այդ սրահական ձևափոխության
սոցիալական հիմնական գործոններից էր՝ հայր-
իշխանական կարգերի հաստատում, քաղաքային
բազմակամեղքության տարրերի ձևավորում, կյանքի
սաղմնականացում: Նոր փուլում սաղմնափուլվել են
ամբողջ բրոնզեդարին հասուղի ճարտարապետու-
կան ավանդույթները, որոնք սակայն նեոտաղաչում
աստիճանաբար չեն դարձան, քանի որ մ.թ.ա.
XXIV—XXIII դդ. զաղստանա-պաղստինյան
նեոմշակութային ընդհանրությունը և նրա միջու-
կը կազմող շենգավիթյան մշակույթը տրոհվել են:
Ուստի պատմական նոր պայմաններում Հայաս-
տանի ճարտարապետությունը նոր ուղիներ է
գտնում:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

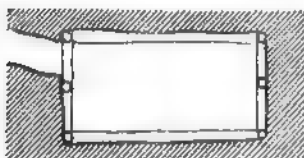
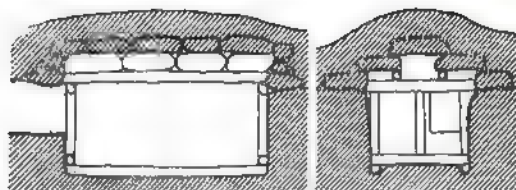
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱԾԵՍԱՐՀԻ ԾՄԱՐԱՄԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՎԱՐԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱՅՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ
Ե. ԲԱՆԻՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԺԼՄԱՆԱԿԱՐԾՁԱՆՈՒՄ
(Մ. ք. ա. III հազարամյակի վերջին քառորդից մինչև
մ.թ.ա. I հազարամյակի սկիզբը)

Մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջում և II հազարամյակի սկզբին Հայկական լեռնաշխարհի սոցիալ-տնտեսական և էթնիկական պատմության մեջ հզել են շրջադարձային փոփոխությունները։ Մ.թ.ա. III հազարամյակում ավարտվում է Հայաստանի պատմության նախնադարյան-համայնական հասարակարգի ժամանակաշրջանը։ III հազարամյակի վերջին քառորդից սկսած լեռնաշխարհի տարբեր մասերում զարգացել են վաղաստակաբանի հասարակություններ, ձևավորվել են պետական հնագույն կազմավորումները։ Լեռնաշխարհի պատմական և տնտեսամշակութային զարգացումը ալլա միասնական չէր։ Եթե հարավ-արևմուտքում շարունակվել է ներկադործական բնակավայրերի նվեջնեությունը (գծագր. աղ. 8 ք), ապա հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան մասերում վաղ բրոնզեդարի վերջին փուլում (մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջին քառորդ) և միջին բրոնզեդարում (մ.թ.ա. II հազարամյակի առաջին կես) նստակյաց կյանքի առանձին օջախներ շրջապատված էին զարգացած բարձր մակարդակի հասած կիսաքաղաքական անասնապահական հասարակություններով։

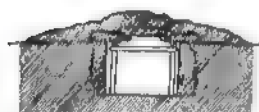
Մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջին քառորդում հարբերդի դաշտում գոյություն է ունեցել քաղաքային կյանքի խոշոր կենտրոն՝ Նորշեն-թեիսը։ Վաղ բրոնզեդարի ներքո փուլում (Երզնի արարական հորիզոն) նրա միջնաբերդում կառուցվել է պալատական տնտեսության պահես-

տային համալիրը, որը ուստիճանաբար ձևավորվել է հում աղյուսից կառուցված շորս խոշոր շենքերից (պծագր. աղ. 8 գ)։ Հատկապես ուշագրավ են այդ համալիրի մասանները։ Ամենախոշոր շենքը ունեցել է շորս մասան, որոնց մեջ տեղավորված էր Ծծ կարասի կայսաններ հզել են նաև մյուս կառույցներում։

Կուրի և Արարաթի միջադեպում մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջին քառորդի և II հազարամյակի առաջին կեսի ճարտարապետությունը ներկայացված է հիմնականում դամբարանային կառույցներով։ Հայ ճարտարապետության պատմության տեսանկյունից առավելապես հետաքրքիր են բարդ կառուցվածքի դամբարանների ձևակազմավորման ընթացքը։ Միջին բրոնզեդարի առաջին փուլի ընդհանուր մշակութային տարածում են գտել գերանակապ պատերով և ծածկով դամբարանների կառուցվածքները։ Միջին բրոնզեդարում, մ.թ.ա. XXII—XXI դարերում, Թևեզի հրակայանված դամբարանաբլուրները ամփոփել են մինչև 175 քմ. մակերեսով դամբարանաբաններ, նրկար ու լայն դամբարանաքեղծով (դրոմսենություն), տափան առևերից շոր շարվածքով կառուցված մինչև 6 մ բարձրությամբ պահպանված պատերով։ Այդ դամբարանաբանների գերանային ծածկը հենվում էր փայտի սյաների և քարաշեն որմնահենքերի բարդ կառուցվածքի վրա։ Միջին բրոնզեդարում և ուշ բրոնզեդարի վաղագույն փուլում (ներառյալ մ.թ.ա. XV դարը) կազմա-

u

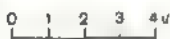
p

7

б

Աղ. 8 ա) Լուսի բերդ, դամբարան, հատակագիծ և կտրվածք, բ) Լճաշեն, կուրգանի կտրվածք, գ) Զորաց քար (Ղոշուն-դաշ), դ) Արիկ, կառահոմբային դամբարան, ե) Սշական, «Ողուզի տեղեր», դամբարան, հատակագիծ և կտրվածք:

վորվել է բարաշեն պատերով և սալալի են ծածկվել նրկարալումն և նամմատարաք նեղ դամբանա-
արաշի ձեղ, որը անդնո է եկել ծածկելի երեք
տարբերակներով. Ա) Ուղղահայաց պատերի վրա
հենված սալալին հարթ ծածկել: Այս տարբերա-
կում դամբանաարաշի լայնությունը պայմանա-
վորված էր ծածկանալերի երկարությամբ: Բ)
Դեղծ թաղով՝ ծածկված դամբանաարաշներ,
որոնք առաջին անգամ մանրամասն նկարագր
վել են Թ. Թորամանյանի կողմից և գրականու-
թյան մեջ հայտն են թողելի տներն ու տնտեսմի
(գծագր. աղ. Զ Ն): Այդ դամբանաարաշների տա-
փակ սալերից կառուցված պատերի շարվածքի
շարքերը բարձրանալով առօրինակաբար առաջ են
դալիս փորքացնելով ծածկի թռչըրը, որը փակ-
վում է առաստաղի սալերով: Գ) Ուղղահայաց
պատերով դամբանաարաշներ, որոնք ծածկված
են երկթեք ծածկի տարբերակով՝ երկանական
պատերի վերին շարքի վրա իրար դիմաց թիրու-
թյամբ դրվել են խոշոր սալերի մեկական շարք,
որոնք կախվել են դամբանաարաշի ներքին տա-
րածություն վրա և միացվել են իրար առաստա-
ղի հորիզոնական դրված սալերի շարքով (գծագր.
աղ. Զ Գ):

Մասնագիտական գրականության մեջ երկար
ժամանակ ամրել է հիմնավորված այն կարծի-
քը, որ թողսկի տները՝ կացարաններ են և դրանք
վերագրվել են լափաղանց վաղ ժամանակաշրջա-
նին: Մակալն վերջին երկու տասնամյակներում
կատարված պեղումները հիմնովին մոտել են
այդ ենթադրությունը, ապացույցելով, որ բոլոր
թողսկի տները՝ առանց բացառության դամբա-
նաարաշներ են և դրանց վաղագույն օրինակ-
ները ստեղծվել են միջին բրոնզեդարում և մ.թ.ա.
II հազարամյակի առաջին կեսից հին լեն: Դրա
վկայությունն է Լոսի-բերդի Թ Ծ դամբանը և
Ջավաթի մի շաք հուշարձանները:

Միջին բրոնզեդարում դամբանային մոնու-
մենտալ կառույցներից կաղմավորվել են ամբող-
ջական «մեռյալների քաղաքներ», որոնց լավա-
յուն օրինակը Զանգեզուրում Միսիանից մոտ
2 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք գտնվող Զորադ-
ջարն է (Ղարն-դաշ): Այդ հուշարձանի կերպ-
երնյալ նույնպես արվել են թյուր ենթադրությու-
ններ, Իրականում հուշարձանը իրենից ներկա-
յայնում է հրվանդանաձև բարձունքի վրա գըտ-
նվող շենգավիթյան մշակույթի բնակավայր, որի
տարածքում միջին բրոնզեդարում տաքացել է

«մեռյալների քաղաք»: Շրջակայից հայտնի են
նաև ավելի ուշ ժամանակաշրջանների դամբա-
նաներ: Դրականության մեջ լիշատակվող Զո-
րադ-բարի մեղալիթյուն կառույցները առանց բա-
ցառության միջին բրոնզեդարյան դամբաններ
են կամ նրանց հետ անշվող պաշտամունքային
շինություններ:

Զորադ-բարի միջին բրոնզեդարյան «մեռյալներ
քաղաքի» տարածքը շուրջ 7 հեկտար է: Այն սահ-
մանադատվում է սարահարթից շղթայած նե-
ղագլորված բալայրեի ցից կոնդեներով (սժնիթ-
ներով), որոնք սիվդորիկ ցանկապատ են կաղ-
մում: Առանձին «մեռյալների» բարձրությունը
2,5—3 մ է հասնում: Հուշարձանի ամենաբարձր
մասում, կոնդեների շարքում նկատվում է բաց-
վածք-մուտքը: Վերինիս մոտ ցից բարերի մի
ուրիշ շարք կաղմում է շրջանադիծ, օղակով
«երկթեք» ծածկով քարաշեն մի հսկա դամբա-
նան: «Մեռյալների քաղաք» խտությունը լցված
է դամբարաններով, որոնք գտնվում են ան-
ցուղիների երկարությամբ և տեղ-տեղ առանձին
խմբեր են կաղմում: Բաց վիճակում գտնվող
ամենախոշոր դամբանաարաշների երկարությու-
նը հասնում է 11—13 մ-ի (գծագր. աղ. Զ Դ):
Դամբարանային նշան ձևերի կողքին ուղ բրոն-
զեդարում տարածում են գտել բարե ծածկ (հա-
նալուսիկ)՝ կեղծ թաղը՝ կաղ գերանային կա-
ռույցմոտերի (Լուսի-բերդ, Լեռշեն) (գծագր.
աղ. Զ ա, բ) և ժուլի մեղ փորված կու. սկոմ-
բաներ (Արթիկ) (գծագր. աղ. Զ Գ):

Մ.թ.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին վեր-
սկսվում է քաղաքային քաղաքակրթության դուր-
գացումը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային
և հյուսիս-արևելյան շրջաններում: Այդ մասին
վկայում են Արարատյան դաշտի և նրան եղևող
նախալեռնային շրջանների մի շարք հուշարձա-
նիք՝ Դիլինը, Լաղարալանը, Մեծամորը, Ալանը,
Մոսկանը, Լանադուրը, Լեռշենը և այլն: Մեծ
հետաքրքրություն է ներկայացնում Լաղարալանը
(տեղական անվանումը՝ Գյալուր-դաշ)՝ որը
գտնվում է Աղարալի շրջանի նազրվան դյու-
ղին 1,5 կմ հյուսիս և դաղեղնում Շահվերտ
գետի կիբի արևելյան (ձախ) ափին տարածվող
գարավանդը: Քաղաքատեղիի տարածքը մոտ
35—40 հա է, որից 1,5 հա գրավեցնում է միջնա-
բերդը: Այն գտնվում է քաղաքատեղիի կենտրո-
նական մասում՝ արևմտյան կողմով հղված Շահ-
վերտի կիբին, որի կերպ մի պարիսպ է անց-

նում: Մնացած երեք կողմերից միջնաբերդը պաշտպանված է չղոր պարիսպներով, որոնք Վաթիվային կողմում հասարակ են:

Միջնաբերդի անասիրկությունը ապահովել են զենքի քաղաքն ուղղված տասը հսկա աշտարակները, որոնք ունեն ուղղանկյուն հատակագիծ և պարսպաշղթայի հիմնական զանգվածից դուրս են խոշանում 4—5 մ երանց ճակատային երկաթբոլիկներ հասնում է մինչև 17 մ: Միջնաբերդի ներսում նկատվում են մոնումենտալ ճարտարապետության մնացորդներ:

Քաղաքատեղին ունեցել է կանոնավոր հատակագիծ, ուղիղ փողոցների հրկու կողմերում տեղադրված են հզել քնակակի տներ, որոնց ավազակները առանձնապես լավ են նկատվում քաղաքի հյուսիսային կողմում: Ամենախոշոր փողոցների լայնությունը հասնում է 6 մ-ի: Առանձին տեղերում դիտվում են առանձնացող թաղամասեր և փողոցները միավորող հրապարակներ:

Ամրոցությունը վերացած՝ քաղաքատեղին ունի չլուսիսից հարավ ձգված տեսք, եղել է պարսպապատ, սրի հետքերը պարզորոշ նկատվում են արևելյան և հարավային կողմում:

Ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանի (մ.թ.ա. II հազարամյակի երկրորդ կես և I-ի սկիզբ) բնակարանային կառուցման մասին եղած տեղեկությունները սահմանափակ են: Կցկուսը ավալներ հայտնի են լեռնաշխարհի հարավարևմտյան մասի և Պարսկահայքի վերաբերյալ: Այսպես տարածքում աչք ժամանակաշրջանի բնակարանների պեղվել են Մեծասիրում, Լենինականում, Կուրմիր-յեղդում, Գեղարքունիքում՝ Լճուշիկում⁶, Առավելագույն ուստ մասնավորապես է Կարմիր բլուրի վաղերիսկիզբային նախաուսարածական բնակավայրը⁷: Պեղվել են նախաուսարածական շինարարական 4 հորիզոններ: Դրանցից 3-ում բացվել են կառույցների ավերակներ: Ուսումնասիրված կառույցները պատկանում էին բնակելի համալիրներին, որոնք բաղկացած էին անկյունավոր հատակագծով մեկ բնագործակ (մինչև 120 քմ մակերեսով) և 5—6 ավելի փոքր սենյակներից: Տները եղել են վերգետնյա, մի փոքր խորացված արտաքին մակերեսից: Դրանք կառուցվել են նախապատրաստված հարթակների վրա, որոնց մակերեսը հարթացված էր մանր պլաների, քարակերտների, խճի և մարուր կամի լինելով:

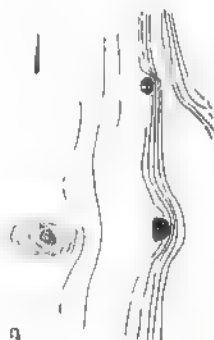
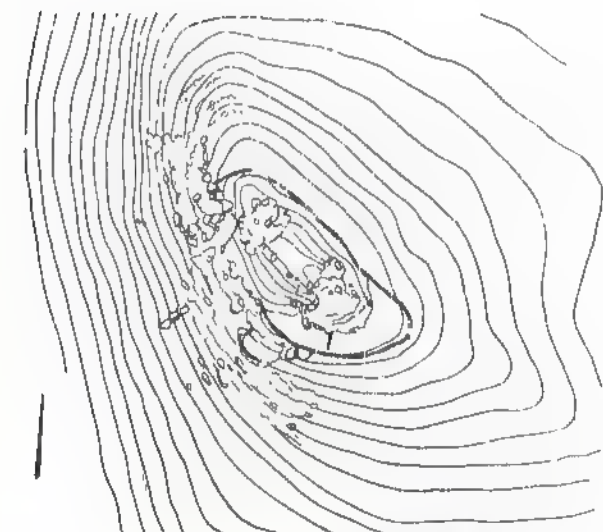
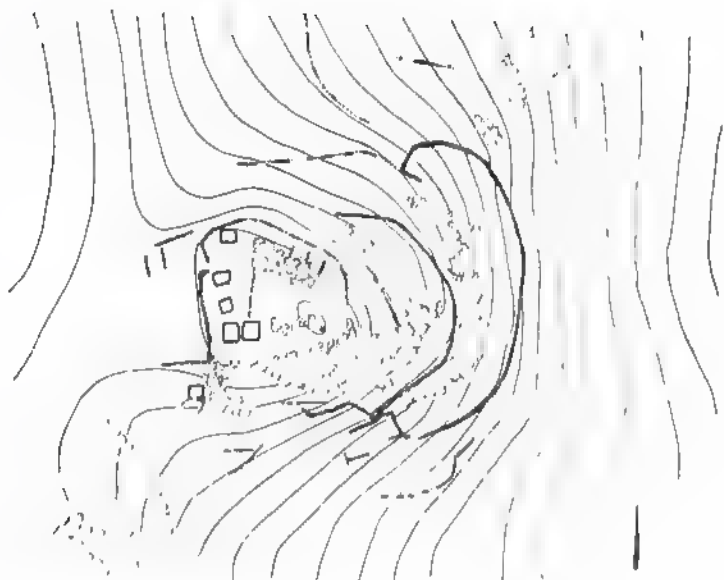
Հարթեցման շերտի հաստությունը 6—13 սմ է: Պատերը կառուցվել են միջին և մանր լսփի անմշակ քարաքեկորներից ու զլաքարներից՝ կավաշաղկապով և ունեցել են 0,75—1,20 մ հաստություն: Բնակելի 1-ին համալիրում բացվել է 2,20 մ հաստությամբ կարճ պատը, որի հաստացումը, հավանաբար, համալիրի ընդարձակման արդյունք է: Հատակները ծնփվել են 2—? սմ հաստությամբ հարդախառն կավաշաղկապով: Հարդակացված տարրեր նշանակության մոտեցնում են 0,80—3,70 մ լայնությամբ բացվածքներ: Սաճկերի համար օգտագործվել են փայտը, եղեգնը, կավը: Մեծ սենյակներում հայտնաբերվել են օջախներ, ջրոնի մեծ հորեր և քարի մարդակերպ կուրքեր: Հավանաբար, պեղված համալիրները մեծ քանակությամբ՝ զերգաստանների բնակարաններ էին: Նախաուսարածական բնակավայրի միջնաբերդը թերևս գտնվել է ուրարտական Թեյշեբախի քաղաքի միջնաբերդի տեղում:

Ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջաններում թեև բացահայտվում է բնակավայրերի սոցիալ-տնտեսական արագընթաց շերտագիտման պրոցեսը, սակայն դրանք ամենատարածված տիպերը ներկայացված են ամրոց-բնակավայրերով, որոնք նույնիսկում տասնմասերվել են որպես, այդպես կոչված՝ «կիկլոպյան ամրություն»¹⁰:

Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն ամրոց-բնակավայրերի թվաքանակն և մասնակապարտուն ստույգ տարրերական խնդիրը նրանց ուսումնասիրության դժվար հարցերից մեկն է: Կառուցված լինելով պաշտպանական տեսանկյունից հարմար դիրքերում, նրանց դարերի ընթացքում չեն կորցրել իրենց դերը, ենթադրվել են տարրեր մասնականների շինարարական վերանորոգումների և արմատական վերակառուցումների: Այժմյան վիճակով նրանք մեծ մասամբ պահպանել են իրենց դաշտամասն վերջին շրջանի հատակագծային պատկերը, որը, ըստ հնարամտական նյութերի, համապատասխանում է գերազանցապես ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջաններին: Այս ամրոցների դիմադրությանն են հանդիպել ուրարտացիները՝ Անգրիովիկայի տարածքում իրենց տիրապետության բնագործակման մասնակ:

Ամրոց-բնակավայրերի տարածման չլուսիսային սահմանն է երամի դեպի ավազանը, իսկ

Ն

Գ

0 20 40 60 80Մ

Այս և Ս) Մասնագրությունը վերի բնակչության թվով-քանակությամբ, Գ) Մասնագրությունը
Համակարգ (սխեմա)

արեւելյան սահմանը՝ Գյանջալայ դիտարւն Լեւոն-մեմատ զոժվար է հզարազեկ նրանց տաբամանի իարաւային և արեւմտյան օսմանները:

Ամրոց-րեակատեղիները համեմատաբար խիստ են տեղաբարձրված Արագած լեռան, Գեղամա և Սեանի լեռնաշղթաների լանջերին, որն արդիւնք է այս շրջանների ունեցած կենսական և պաշտպանական շահեկան պայմանների: Դրանք, առաջին հերթին, բնօրհան արոտավայրերն են և արդիւնքների առատութիւնը: Համախ կարելի է հանդիպել ամրոց-րեակատեղիների, որոնք միմյանցից ոչ մեծ հեռավորութեամբ և մեկ շարքով կառուցված են լեռան լանջն ի վար ինչո՞ղ միեւնոյն գետակի կամ հեղեղատի եզրին: Մեծ նշանակութիւն է ունեցել նաև թիկունքում բնկած լեռը, որն ինքնին բնական հզոր պատնէշ է հանդիսացել այդ կողմից թշնամու հարձակման դեմ:

Հայկական լեռնաշխարհի հնազույն ամրոց-բնակատեղիները, որոնք թիվը մի քանի հարյուրի է հասնում, պատկանում են համեմատաբար շրջ ռուսումնասիրված հուշարձանների թվին: Երբեք նմիքված աշխատութիւնները հիմնականում արդիւնք են ետխական, հետախուզական ռուսումնասիրութիւնների և քանակական առումով ընդգրկում են հուշարձանների փոքր մասը: Ի տարբերութեամբ նույն դարաշրջանի հնադիտական այլ նշանների, այս կառույցները գիտես լին ենդգրավվել գիտական շրջանառութեան մէջ և հազմազեկ են բնեարկիւն պատմաճարտարապետական խնդիրների առումով: Երբ շատ կարեւոր է հետազոտ դարաշրջաններում կիրառված ամրոցի-նական և քաղաքաշինական սկզբունքների ծագումնաբանութեան համար:

Մասնագիտական դրականութեան մէջ բնդունված է այս հուշարձանները տեղանիւ ճկիկուպյան ամրոցներու: Ընթացում է, որ նրանք կառուցված են առանց կապակցող շտապի, ախիհ-բրն, ի սկզբանին եղել են այնպիսին, ինչպիսին են այժմ: Այս ամբողջական պետք է վերադու խիստ պայմանական բնութիւն: Գալիւ շաղախի գործածութիւնը և հում աղւտի տեխնիկան, որ ծագում են հուր քարեդարյան ժամանակներից վաղ բրոնզի և հետագա դարաշրջաններում Հայկական լեռնաշխարհում ունեին համընդհանուր կիրառութիւն (աղւտաշին են վերը նշված Մոնրաբարբի, Գյուլ-թեփին վաղբրնեղեդարյան պարիտպները): Անենայն հայկականութեամբ, այս բնկաների մեծ մասն նրբմինի աղւտաշին վի-

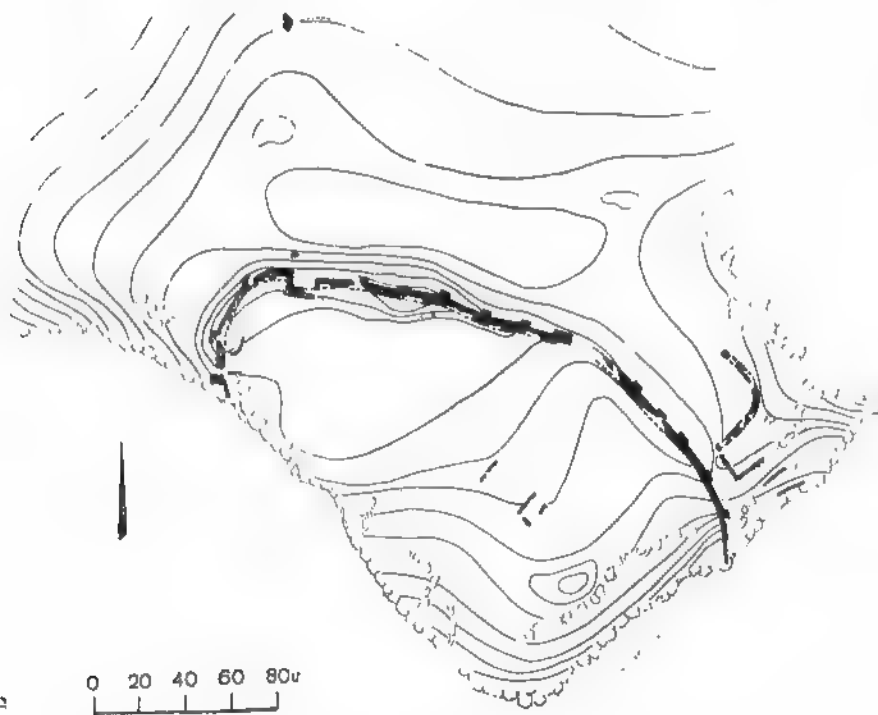
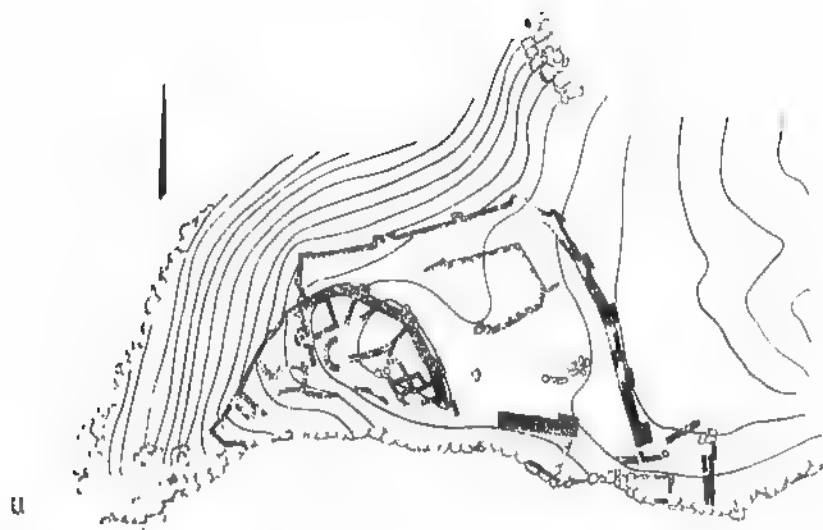
րին մասերը և քարե գետնախորհիւնների ու ամրոցորդին բարից շարված պարիտպների կալին շտախը դարերի ընթացում իսպառ հողմահարվել և քայքայվել են: Սա չի նշանակում, իհարկե, որ ամենեւին չեն եղել լոր ճկիկուպյան շարվածներու Այդդիւն. են եղել առաւել-չպես բնեատական կամ բնական դարավանդների եղբով կառուցված հետապատեր, որոնք շարված են խշոր ու տնն ժառարեկորներով և հիշեցնում են րարակուտեր: Այդպես են կառուցված Հոռոմի, և մասամբ Ստեանդրուրի վերի և Թոփ-դար ամրոցները, որոնցից վերջին երկուքը այլ ամրոցների թիվում կենդակաւցվեն տարին:

Հայկական իՍԷ Անիի շրջանի Աստաղբյուր գյուղի տարածքում գտնվում են շորս ամրոց-բնակատեղի, որոնք պատկանելով բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանների տարբեր ժամանակահատվածներին, բնորոշ օրինակներ են նույն շրջանների այլ հուշարձանների թիվում: Այս հուշարձանները համեմատաբար լավ են պահպանված և ունեն մեկ կամ երկու հնադիտական մշակութային շխտ, որը, ի տարբերութեամբ քաղմաշխտ հուշարձանների, պարզեցնում է ամրոցի գոյատեման ժամանակը որոշելու հարցը: Հուշարձանների միմյանց մոտ գտնվելու հանգամանքը քաջատում է նրանց՝ համեմատական վերլուծութեան ժամանակ տեղաշինական առանձնահատկութեաներին վերաբրելը, որոնք պարզորոշ գրեւորվում են տարածքային տարբեր շրջանների համամանտական հուշարձանների համագրման ժամանակ: Այս ամենը թույլ են տալիս ստորն ներկայացուլող հուշարձաններում դիտելու ամրաշինական ձևերի վարդապման որոշակի միտումներ ժամանակի ընթացում, որ սկզբունքներն ընդանրական կարելի է համարել Հայկական լեռնաշխարհի հնազույն ամրոցների համար:

Վեր լեւոլ կամ Ղապալի կուլում ամրոցը գտնվում է գյուղի արեւմտյան կողմում, մոտ 1 կմ հեռավորութեամբ, սարահարթի հըվանդանն ելուտի վրա (գծադր. տղ. 10 ա): Բարձուն-րլ հարթ զաղաթը, որ գրավում է մոտ քառորդ հնկտար տարածութեան, երազված է պաշտպանական պարսպով: Վերջինիս արեւմտյան հատվածը հատակագծում ունի ներձկվածք՝ մուտքի քաղմածքի համար, պաշտպանական առումով հարմար, ու ճակատային դիրքորոշում ստեղծելու նպատակով: Պարսպի երկուսն նկատվում են ուղղանկյուն հատակագծով կառույցների ներքին.

իսկ հրովանդանի արևելյան ժայռին կանգնեցված է մեն ինք: Հրվանդանի լանդերին, հիմնական պարտպին մոտավորապես զուգահեռ, պահպանվել են երկու, իսկ մի հատվածում՝ երեք այլ պարիսպներ, որոնք ստեղծելով արհեստական դարձվանդաներ, այս հատվածում աղկտնաձև շրջափակում են կենտրոնական ամրությունը: Եթե հիմնական պարիսպը կառուցված է կոպիտ մշակված քարերով, ապա դարձվանդաների հենասյուսու պարիսպները շարված են ըստ ընդհանուր անմշակ, խոշոր ժայռաքանդակների, նման են հսկա քարակոշտերի, որոնք տեղ-տեղ հասնում են մինչև 2,5 մ բարձրության: Հատակադեմ բոլոր պարիսպներն ունեն անկանոն կորածն հատակագծով՝ հարմարեցված բարձունքի լեկին՝ի պայմաններին: Պարիսպներից զուրա ամրոցը ունեցել է նաև բնակելի կառուցապատում, որից պետի մակերեսին պահպանվել են անհշան մնացորդներ և վերջնական հնարավոր հարուստ նյութի: Նույնի վերջինից, նկատի ունենալով նաև ամրոցի պարզունակ հատակադեմին ձևերը և շինարարական տեխնիկան, հուշարձանի հիմնադրումը կարելի է վերադրել մ.թ.ա. III հազարամյակի կեսերին, որ վերակառուցված և բնակեցված է և՛ դեռ նաև ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանում: Այդ են վկայում նաև ներքին ուղղանկյուն կառույցները և պարիսպը՝ ամրոցի մուտքի հատվածում: Վերի բերդից դեպի արևմուտք, կես կիլոմետր հեռավորությամբ, արտահայտիկ վրա բարձրանում է մի այլ բլուր, որի վրա կառուցված է Քսի-Ֆար կոչվող փոքրիկ ամրոցը (զմպր. աղ. 10, 1): Բլրի ժայռա զաղաթը պարուրում է մի պարիսպ, որը անկանոն զանադրությամբ հատակագծով և մեծածավալ, անմշակ քարերի անկանոն շարքով նման է Վերի բերդի դարձվանդաների պարիսպ-հենասյուսուին: Ամրոցի մուտքը, որի երկու կողմերում կանգնեցված են քարե հակաշարժական ներկու զանգված, ուղղված է արևելք՝ զեպի Վերի բերդը: Այստեղ, ի տարբերություն նախորդ ամրոցի, և՛ պարսպի ներսում, և՛ շրջակայքում չի հայտնաբերվել որևէ հնագիտական վերականգնող նյութ, որը վկայեր բնակատեղիի գոյության մասին: Այս հանգամանքը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Քսի-Ֆար ամրոցը չի ունեցել առանձին, ինքնուրույն նշանակություն, չի և՛ դեռ բնակեցված, այլ Վերի բերդի համար հսկայական է պաշտպանական պահակակազմը: Այդ են

վկայում նաև նրա համեմատաբար փոքր չափերը և արտահայտիկ նկատմամբ դերձիսող դիրքը, որ չունի Վերի բերդը: Մի այլ փոքր ամրոց, հավանաբար դարձյալ Վերի բերդին ժամանակակից և նրա պահակատեր հանգիստացող, գտնվում է նրանից հյուսիս՝ մոտ 700 մ հեռավորությամբ, նույն սարահարթի մի այլ հրվանդանաձև կուտրի վրա: Այստեղից հարավոր է հսկել և անհրաժեշտության դեպքում պաշտպանել ձորով դեպի բնակատեղի տանող ճանապարհը: Համարյա լրիվ ավերված այս ամրոցի փայլ չափերը և վերջնական հնագիտական նյութի սակավությունը դարձյալ օրհասում են նրա բնակատեղի լինելու հավանականությունը: Ստանդարտների վերահիշյալ երեք ամրոցները դիտելով մի քանիսուր միասնության մեջ, որի համար հիմք են ծառայում շինարարական տեխնիկայի և հատակադեմին սկզբունքների նույնությունը, պարզապեսական տեսակետից նպատակահարմար փոխադարձ դիրքորոշումը և հանուն նախնի ֆունկցիոնալ փոխհարաբերությունը, մեր առջև քայլում է զաղաթաշինական և պաշտպանական մի հատարքի համադրող կենտրոնական բնութագրի ամրոց-բնակատեղիով և երկու ամրացված պահակակետերով, որոնք ուղղադրված են ընդհանուր տարածքի լայն տեսանկյուն ունեցող և առավել խոցելի հատվածներում (զմպր. աղ. 10, 2): Պաշտպանական այսպիսի համակարգեր կարելի է դիտել բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանների ամրաշինական այլ հուշարձաններում ևս: Հստակ դրույի մոտ զանգվող բնակատեղիում, որի տարածքում գտնվող երեք բլուրներն էլ ամրացված են պարիսպներով, Տեղեր գլուղի հուշարձանում, որտեղ բարձրադիր կենտրոնական ամրոց-բնակատեղիից ալիկի ջածք գտնվող հրվանդանաձև երեք կուտների վրա տեղադրված են փոքր ամրոց-պահակակետեր, և այլուր: Ընդհանրապես, հավանական պետք է համարել այս հուշարձանների տարբեր ուսումնասիրողների արտահայտած այն կարծիքը, որ պաշտպանական համագործակցության է գոյություն ունեցել նաև առանձին ամրոց-բնակատեղիների միջև՝ առանց մեծ մասշտաբների: Վառված լինելով բարձունքների վրա, նրանք հնարավորություն ունենին միմյանց հետ անմիջական կապի

Այ 1) ա) Ստանադրյուրի Փարր բերդ, Բ) Ստանադրյուրի Մնծ բերդ

և վտանգի զեպքում պայմանական ազդանշանի միջոցով քննչաները ուժեղով դիմադրավելու միջնաժամն:

Պաշտպանական-ամրաշինական շամակագները, որոնց ծագումը և առաջին նմուշները տեսնում ենք բննարկվող դարաշրջանում, հետագայում՝ պետականության պայմաններում, պաշտպանական նարատրապետությունը և շինարարական տեխնիկայի կատարելագործմանը զուգահեռ, ունեցան իրենց զարգացումը և առանձին բազմաթիվների որոշակի ֆունկցիոնալ տարբերակումը:

Շիրքաւր ամրոցը գտնվում է Սառնազրյուր գյուղից հյուսիս, 3,5 կմ հեռավորության վրա, ձորի հյուսիսային կողմում: Ամրոցը երեք կողմից շրջապատված է թեք լանջերով և միայն արևելյան կողմից է հաղորդակցվում սարահարթին: Այս կողմից ևս, հնարավորին լավ դժվարամատչելի դարձնելու համար, ամրոցը սարահարթի հետ միացման պարանոցի նեղ մասում, ժայռերի մեջ, փորված է բավական խոր ու լայն մի խանգակ՝ վերջինիս նկատմամբ զերիշխող դիրք է զբաղում ամրոցի արևելյան ծայրին կառուցված շինությունը, որն ունիցել է նաև պաշտպանական հզոր աշտարակի դեր: Նրա հարավային՝ թեք լանջին կից մասում թողնվել է ամրոցի մուտքը՝ աստիճանաբար նեղացող միջանցքի նմանությամբ, որը հնարավորություն է ունեցնում մատչել թեքանուն հարվածելու միասնամանակ երեք կողմից: Պարիսպը, որի սրտաքին ստորին շարքերն են պահպանվել, հասակագծում ունի կլար, սկզբնական խիստ համապատասխան դժագրություն և միայն բարձունքի հյուսիսարևելյան համեմատաբար փոքր թեքությամբ ունեցող լանջի կողմից ամրացված է նրկո՝ փոքր և մեծ աշտարակներով:

Ամրոցի ներսում պահպանված կացարանները, ինչպես և արևելյան կառույցի սենյակների պատերն ունեն տեխնոններում կորացված, կամ լրիվ կոր հատակազգիծ Միայն հյուսիսային պարսպի կենտրոնական մասում, նրան կից մի շարքով կառուցված սենյակներն ունեն ուղղադիր և մուտավորապես փոխողահալայաց հատակազգային ցանցը:

Ըստ հնագիտական հետախուզական ուսումնասիրությունների, ամրոցը հիմնադրվել է միջին բրոնզի դարաշրջանում, սակայն կյանքը այստեղ հարատևել է մինչև մ.թ.ա. XI—X դարերը: Նախնական թվագրմամբ միջին բրոնզի դարաշրջանին

են պատկանում նաև լինանկերտ գյուղի մոտ գտնվող վերին բերդ և Վարի բերդ ամրոցները, որոնք Շիրքաւր ամրոցի հետ որոշակի ընդհանուրություններ ունեն պաշտպանական կառույցների շատակազգային լուծումներում:

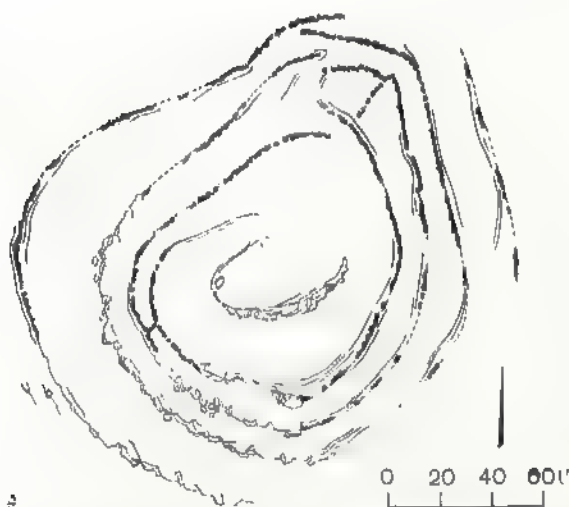
ՀՆԻՐ ԲՆԻՐ ամրոցը գտնվում է Սառնազրյուր գյուղից մոտ 2 կմ դեպի արևելք, կրկն՝ մեծ և փոքր ձորերի միացումից առաջացած հրվանդանի վրա (գծաթիվ. աղ. 11, ա): Մեծ ձորի կողմից նա բացարձակապես անմատչելի է, շերտիվ մոտ 20 մ բարձրությամբ քարափի և, ընականաբար, այս մասում ամրացված չէ պաշտպանական պարսպով: Հրվանդանի արևմտյան բարձրագույն մասում կառուցված է միջնաբերդը, իսկ նրանից արևելք, հրվանդանի լայնացող տարածքում՝ ոտորդին բերդը: Երկուսն էլ նկերված են 3—3,5 մ հաստությամբ պարսպներով, որոնք, ի տարբերություն նախորդ ամրոցների, ունեն որոշակի ուղիղ, կանոնավոր կառուցված ուղղանկյուն աշտարակներ: Նրկու զիջքում էլ մուտքերը թողնված են պարսպների հարավային՝ քարափին հարող ծայրերում, որ պաշտպանական տեսակետից առավել նպատակահարմար է համարվել: Ամրոցի ներսում պահպանվել են մեծ մասամբ ուղղանկյուն պատերով քանդակ կառույցների հետքեր: Հնատախուզական աշխատանքներով հաստատվելով հնագիտական նյութի միտոսոր է, և ամրոցը թվագրվում է մ.թ.ա. XI—X դարերով:

Փոքր բերդին մոտավորապես ժամանակակից է (մ.թ.ա. X—IX դդ.) Մեծ բերդը, որ գտնվում է նույն ձորում՝ 1,5 կմ ավելի հյուսիս, սարահարթի վրա, նույն քարափի եզրերին (գծաթիվ. աղ. 11, բ): Ամրոցի մուտքը թողնված է պարսպի կենտրոնական մասում, սարահարթի կողմից, որտեղ և տարածված են եղել ամրոցից դուրս գտնվող լինակի կառույցապատումը և քարաթղջային դամբարանադաշտը: Համեմատելով միջին երկու ամրոցները, տեսնում ենք նրանց պարսպների հատակազգային ձևերի սկզբունքային նմանությունը, որն ընդհանուր է ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանների ու միայն Արագածի, այլև Սևանի ափագանի և որոշ այլ շրջանների ամրոցների համար:

Հայկական լինանկերտի համաժամանակյա ամրոց-քանդակաշինություն, ընդհանրապես, պարզորոշ նկատելի են նաև տեղայնական յուրահատկություններ, որոնք դրսևորվում են ինչպես հնագործականի ընդհանուր հատակազգային կառուցված-

Ա

Բ

Փզ. 12 ա) Շամշադին Ղուղու ամրոց, բ) Շամշադին Մասմալար ամրոց

րում, այնպես էլ առանձին պաշտպանական կառույցները՝ պարիսպների, մուրաբերի հատակադրածային և ծավալատարածական լուծումներում: Այս երևույթն առավել ցայտուն է հիմում, երբ վերը ներկայացված հուշարձանները համեմատվում են Հայաստանի հյուսիսարևելյան շրջանների նույնատիպ հուշարձանների հետ, որտեղ պարիսպները դերադանցապես չունեն հատակագծային ուղղանկյուն ձևեր և զուգի են պաշտպանական աշտարակներին:

Սուրբ, որպես նմուշ, համառոտակի ներկայացվում է Շամշադինի շրջանի երկու ամբողջ-բնակատեղի:

Լոզլու ամրոցը գտնվում է Ղրդի գյուղից արևելք, 15 կմ հեռավորության վրա, Աղծից դեպի աջ ափին, մի փոքր բլրի վրա, որը հյուսիսարևելյան կողմից սահմանակից է հարթավայրին և նրա նկատմամբ ունի 20—25 մ բարձրություն (զծագր. աղ. 12, ա): Ամրոցը գրավում է բլրի հեռանկյունաձև հարթ գագաթը և, բացառությամբ հյուսիսարևմտյան կողմի, ունի գագաթը եղրագծող մեկ պարիսպ: Այս, համեմատաբար հարթ կողմում կառուցված են հենապատ-պարիսպներով ամրացված երկու դարավանդ, որ և բացվում է ամրոցի մուտքը:

Մասնալստ ամրոցը գտնվում է Ղրդի գյուղից 3 կմ հյուսիս-արևմուտք, սարահարթի նկատմամբ մոտ 45 մ բարձրություն ունեցող բլրի վրա, որի լանջերը երեք կողմից դաժնվայր են և մասամբ պատված ժայռերով (զծագր. աղ. 12, բ): Հյուսիսարևմտյան կողմում, որտեղ լանջի թեքությունը փոքր է, տեղադրված է ամրոցի մուտքը: Բլրի լանջերը ջլատված են երեք օղակաձև արհեստական դարավանդով՝ հենապատ-պարիսպներով նկերված: Հետաքրքիր և այս շրջանների հուշարձաններին բնորոշ կառուցվածք ունի ամրոցի մուտքը: Բլրի հյուսիսային լանջին դարավանդների պարիսպները մի փոքր շեղվելով մեկը մյուսից նկատմամբ՝ իրենց միջև ստեղծում են զնալի ամրոցի միջուկը տանող զալարապատույն ճանապարհ, որն ամբողջ երկարությամբ հրկեղովանի հարվածի տակ կարող են առնել ամրոցի պաշտպանները:

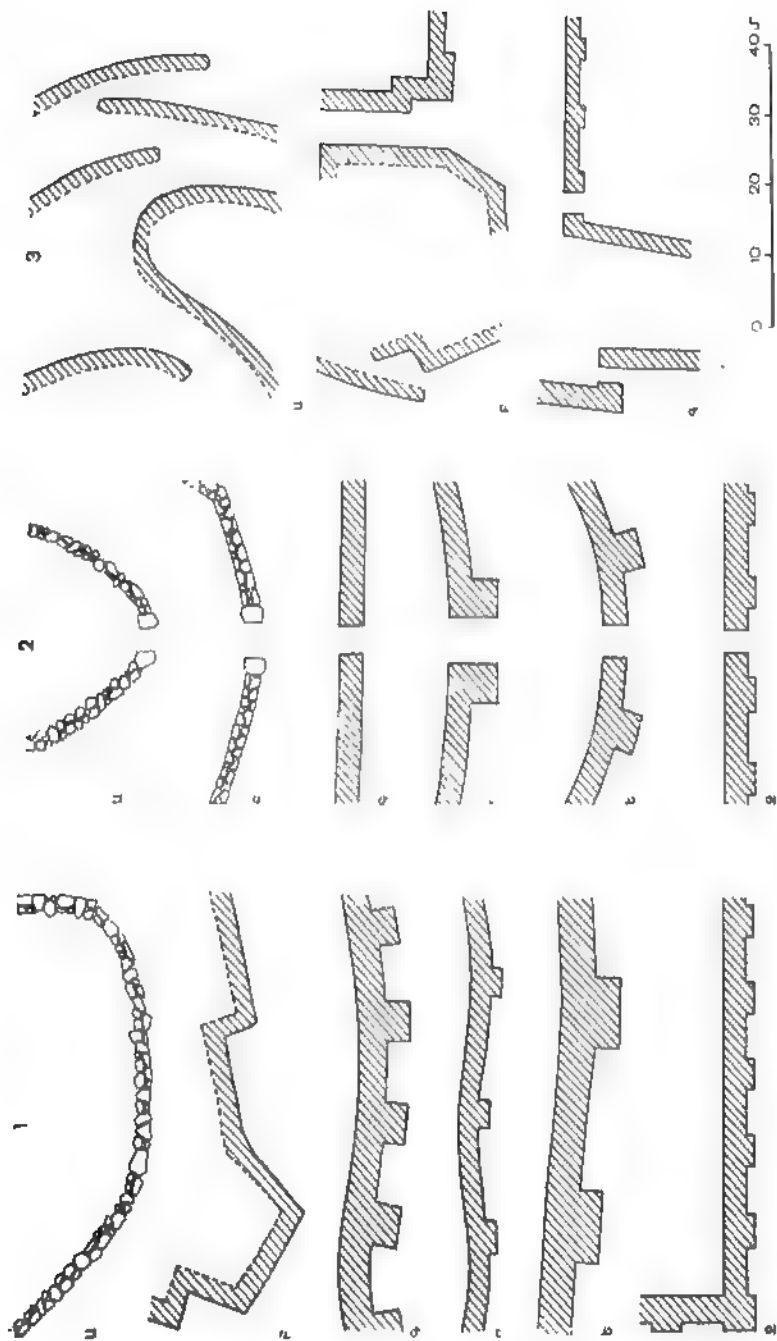
Նկարագրված երկու ամրոցներն էլ գոյություն են ունեցել մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջին և մ.թ.ա. VIII—VI դարերում արդեն եղել են լքված:

Չնայած բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջան-

ների ամրոցների դեռևս անբավարար առումնասիրությանը, հարաբեր է ընդհանուր գծերով պատկերել Հայկական լեռնաշխարհում ամրաշինական մտքի, պաշտպանական կառույցների ձևերի զարգացման ընդհանուր նկարագիրը: Այս դիպքում, իհարկե, պետք է նկատի առնել նաև այն, որ հուշարձանների հատակագծային առանձնահատկությունները, արտահայտելով նրանց զարգացման ընդհանուր պատկերը, ինքնին լեն կարող լինել որոշել կամ չափանիշ ժամանակագրության որոշման հարցում փաստ է տարրեր տրվելի միամասնական գոյությունը, որ արդյունք է տեղայնական ավանդների կարևորություն աստիճանի, ֆունկցիոնալ տարբերությունների և այլն:

Հնագույն ամրոց-բնակատեղիների պարիսպների կառուցված են բարձունքի հարթ (կամ լայն թևով) գագաթի եղրագծով, ուղիղ կամ լայնապատական անկանոն կոր գծագրությամբ (գծագր. աղ. 13, 1և): Շինանյութը պայմանավորված է տեղի հնարավորություններով: Լեռնային շրջաններում պարիսպներն ամրադրվել կամ մասամբ քարաշեն են՝ կառուցված մեծ և անմշակ ժայռաքանդակներից (Սառնապրյուր գյուղի Վերի բերդ և Թոփ-քար ամրոցները, Հոռոմ գյուղի բնակատեղին), դաշտային շրջաններում աղյուսաշեն են՝ լրիվ կամ քարե գետնախարիսից վեր (Մոխրաբլուր, Ցանիք-թեփ): Պարսպի հատակագծի այս ձևը պաշտպանական կառույցների զարգացման շղթայում բնորոշ պետք է համարել վաղ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանին, չնայած շատ հուշարձաններում ավանգարդ այն գոյատևում է բրոնզի և վաղ երկաթի ողջ դարաշրջաններում:

Անվիլի ուղ պարիսպը ոտանում է կանոնավոր շարվածքի ձև, հատակագծում որոշ ուղղագծություն կամ երկրաչափական կոր գծագրություն և, օգտագործելով ուղիղ կամ թեմեռած հնարավորությունները, արդյունավետ պաշտպանության նպատակով արվում են հատակագծային դիզայնային կամ աշտարակաձև նյութներ, որոնց մեջ կարելի է տեսնել պաշտպանական աշտարակի կամ որմնահենցի գագաթնալը (Սառնապրյուր գյուղի Շիրբլուր, Լեռնակիրտ գյուղի Վերի բերդ և Վարի բերդ ամրոցները, գծագր. աղ. 13, 1 Բ): Հնոսագույն այդ նյութներն ընդունում են ուղղանկյուն կանոնավոր ձևեր, որոշակի համաչափություն և ուղիղ՝ նշանակալի ֆունկցիոնալ պաշտպանական և,

Նկ. 13 Լիճքացիների պարիսպների տիպիկական, մասնագրի, պատկերի ձևեր

համեմատական է, արդեն զեղազորական նկատառումներինք. Պարսպի հատակագծային այս ձևը բնորոշ է ոչ բրոնզի և միայն երկաթի մամանակաշրջանին, սակայն, ինչպես վերը նշվեց, կարելի է նկատել նաև տեղացնական որոշ յուրահատկություններ. Եթե Սեանի ավազանի ամբողջներում աշտարակները զոնպվածային են (գնացր. աղ. 13, 1 Գ), իսկ Արագածոտնում, Արարատյան և Երբեկի հարթավայրերում՝ իսկառաջարկ փոքր են (գնացր. աղ. 13, 1 Գ), ապա Նյուտոնյան շրջաններում այդպիսիք հանդիպում են հազվադեպ.

Առաջինիցս աշտարակներով ամրացված է կար հատակագծով պարսպի ձևը համեմատաբար և լայն տարածում է սենցեղ ընդհանրապես Առաջարկ Ասիայի մ.թ.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսի և I հազարամյակի սկզբի ամրաշինության մեջ (նախնական, Աշտուր, Մամուլ և այլն)։ Ավելի ուշ՝ պարսպի հատակագիծը դառնում է կանոնավոր ուղղանկյուն, փոխառված հայաց հատումներով (գնացր. աղ. 13, 1 Ե), մի երևույթ, որի արտահայտիչը Հայկական լեռնաշխարհում Վանի թագավորությունն էր։ Անդրինիս ամրաշինությունը խարսխվեց տեղական, բրոնզեզարկյա ավանդների վրա՝ տեղանկով նրա զարգացման հարող զորակը և իր զարգացումն ապրեց Առաջարկ Ասիայի մշակույթի փոխառվածության ոլորտում։

Մուտքն ամրոցի պաշտպանական համակարգի ամենախոցելի հատվածն է։ Ամենամասնավոր ամրոցն անգամ ունի առնվազն մեկ մուտք՝ դուրսից ան տանող ճանապարհով, որից կարող էր օգտվել նաև թշնամին։ Հետևաբար, մուտքի կառուցման ժամանակ անհրաժեշտ էր առավելագույն խնամք և հնարամտություն՝ ստեղծելու պաշտպանական ուժերի հզոր կենտրոնացում և լայն ճակատով բազմակողմանի հարվածի հնարավորություն։

Հայկական լեռնաշխարհի և, ընդհանրապես, Առաջարկ Ասիայի ամրաշինական կառույցներում կարելի է տեսնել այս նույն խնդրների լուծման մեթոդներից տարբեր և դարերի ընթացքում զուգահեռաբար զարգացող երկու միջոցներ։ Առաջինը մուտքի ճակատային սթեռտրիկ տեսակարար է, որի դեպքում նրա երկու կողմերում կառուցվում են պաշտպանական աշտարակներ կամ մուտքի բացվածքը արվում է մեկ այլպիսի հզոր աշտարակի առանցքով։ Աշտարակների

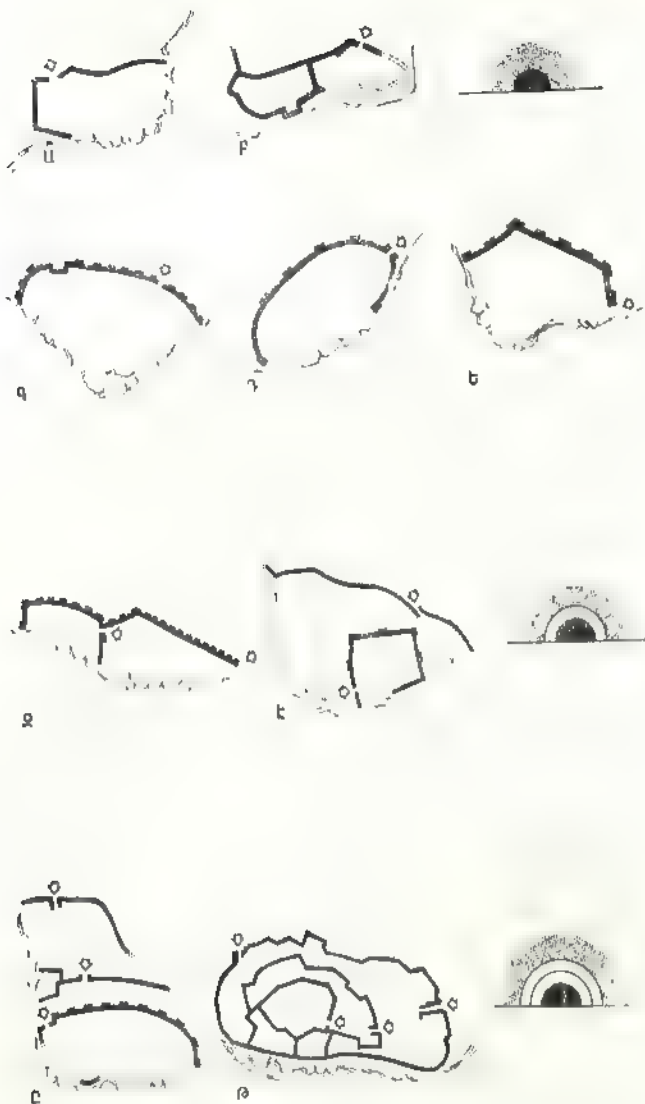
կամ որմնահենքերի համապարալլաք դիրքով բաժանված պարսպի միապարզ ֆունկցիոնալ մուտքի այսպիսի հորինվածքը նրան հաղորդում է շեշտված վեհություն, հանդիսավորություն, հզորություն։ Մուտքում կամ ճանապարհն այս դեպքում մուտքի առջև սովորաբար լինում է ճակատային պարսպին ուղղահայաց (գնացր. աղ. 13, 2 Ա—Կ)։

Ամրոցի մուտքի կառուցման երկրորդ սկզբունքի դիպումն, որի առաջացումը պետք է վերագրել այն շրջանին, երբ արդեն մշակված էին ուղղանկյունական որոշակի փորձ և հմտություն, որոշումով կաշտպանության հարցերը լուծվում են ավելի հնարամիտ միջոցներով։ Մուտքը սեղանաձև է պարսպի՝ առաջին հայացքից այլի ընդհանր առնվածային մասում, ինչ լանջին կամ քարափին կից, իսկ երբեմն՝ այդ նպատակով պարսպի հատակագծում արված շրջանավորման հատվածի խորքում։ Մուտքն այսպիսի կառուցվածքը հնարավորություն է տալիս սահմանափակել թշնամու գործունեության դաշտը և, հետևաբար, մուտքի առջև նրանց ուժերի կենտրոնացումը, երկու կամ երեք կողմից խալածն հարվածի տակ առնել հարձակողներին։ Բացի այդ, դեպի ամրոց տանող ճանապարհը մուտքի մոտ հնարավորաբար տեղանք է պարսպի որոշակի հատվածին զուգահեռ կամ նրա նկատմամբ փոքր անկյան տակ և միշտ կարող է պաշտպանվել այդ կողմից (գնացր. աղ. 13, 3 Ա—Գ)։

Ինչպես մուտքի տեղակայումն, այնպես էլ ամրոցը հուշարձանի հատակագծային հորինվածքի ձևավորման հարցում որոշիչ դեր ունեն տեղակայական յուրահատկությունները։

Ամրոցները, ինչպես նշվեց, կառուցված են բարձրադիր և զգվարամասյալի վայրերում, որոնք, ըստ տեղանքի բնույթի, կարող են դասվել երեք հիմնական տիպի՝ բլուր, սարահարթ և լեռնային հովիտներ։ Այս տիպերից յուրաքանչյուրը կարող է ստեղծել միայն իրեն խորոշ հատակագծային հորինվածք և քաղաքաշինական բաղադրիչներ որոշակի փոխառվածություն։

Բլրի վրա կառուցված ամրոցներ։ Այս խորին պատկանող պարզագույն հուշարձաններում (գնացր. աղ. 15, 1—7) ամրոցը գրավում է բլրի միայն գագաթի տարածքը, որն ունի մեծ մասամբ շրջանաձև կամ ձվաձև եղանակով, իսկ պարսպի զուգահեռ զանվող բնակիչի կառուցապատումը, եթե այդպիսին կա, տարածվում է նրա համեմատա-

Աղ. 14 Ամրոցների դասակարգման սխեմա

բար հարթ լանջերին և ստորոտում: Ընդհանուր հատակագծային այս սկզբունքը, անկախ հուշարձանի բացարձակ չափերից և կառուցողական մանրամասներից, սիմվոլիկ կերպով կարելի է արտահայտել երկու համակենտրոն շրջանների ձևով, որոնցից կենտրոնականը կապտիկի ամբողջ կամ միջնաբերդը, իսկ արտաքինը՝ նրանց շրջապատող բնակիչի թաղամասերը: (Հատակագծերի օբյեկտիկ կառուցվածքն արտահայտող սիմվոլիկը այս և հաջորդ աղյուսակներում դնագրված են նրանց աջ կողմում):

Աղյուսակում պատկերված ամրոցների հատակագծերը սկզբունքային այս ընդհանրություն հետ ունեն նաև զգալի տարբերություններ, կան կերպնակի մոտերքով ամրոցներ (Զուլակ, Վարդաձոր—2, զծագր. աղ. 15, Գ, Զ) և կան ամրոցներ, որոնց պարիսպները և, հատկապես, մուտքերը ամբողջված են աշտարակաձև ելուստներով կամ որմնահիլերով:

Բլրի վրա կառուցված մեկ պարիսպով հուշարձանների բնորոշ օրինակներ են Փոփ-քար և Տուֆաշի ամրոցները, որտեղ բլրի գաղաթի կղբագծով կառուցված պարիսպներն ընդհատվում են այն մասերում, ուղղ անմատչելի ժայռերը բնականորեն ապահովում են այդ հատվածի անհրաժեշտ պաշտպանությունը: Փոփ-քար ամրոցի միակ մուտքը, որ գտնվում է արևելյան կողմում, ճակատային մի պարզ բացվածք է՝ երկու կողմերում տեղադրված խոշոր ժայռաքիկոտներով (զծագր. աղ. 15, Ա): Տուֆաշին ամրոցն ունի երկու մուտք՝ կառուցված նրա հյուսիսարևելյան և հարավարևելյան անկյուններում:

Համեմատաբար բարձր հատակագծային կառուցվածք ունեն այն հուշարձանները, որտեղ պարսպի կամ հենապատի մի երկրորդ շարքով իզրագծվում է նաև բլրի լանջի քնական կամ արհեստականորեն ստեղծված զարավանդը (զծագր. աղ. 15, Ը—ԺԳ): Միջնաբերդը այս դեպքում դրանցիցնում է ոչ միայն բլրի գագաթի տարածքը, այլև լանջերի վերին հատվածը: Ընդհանուր հատակագծի այս պատկերը սիմվոլիկ կերպով կարող ենք ներկայացնել համակենտրոն երեք շրջանների ձևով, որոնք համապատասխանաբար կարտահայտեն միջնաբերդի, զարավանդի և քնակի թաղամասերի փոխադարձ դասավորությունը:

Աղյուսակում ներկայացված հուշարձաններից առանձնանում է Շամխորի մոտ գտնվող ամրոցը (զծագր. աղ. 15, Ժ), որը, չնայած փոքր

չափերին, ունի շոք մուտք: Սա կղախի երևույթ է՝ թևալողված, հավանաբար, մեղ անհայտ ֆունկցիոնալ պահանջներով:

Շուշարձանների այս խմբին ենք դասել նաև (ենթակերտ գյուղի Վերի բերդ ամրոցը (զծագր. աղ. 15, ԺԳ), որտեղ դարավանդը կառուցված է միայն առանձին լատիսներում: Նրա ամրոցականությունը խանգարել են բլրի լանջերի մաշակին երուստները:

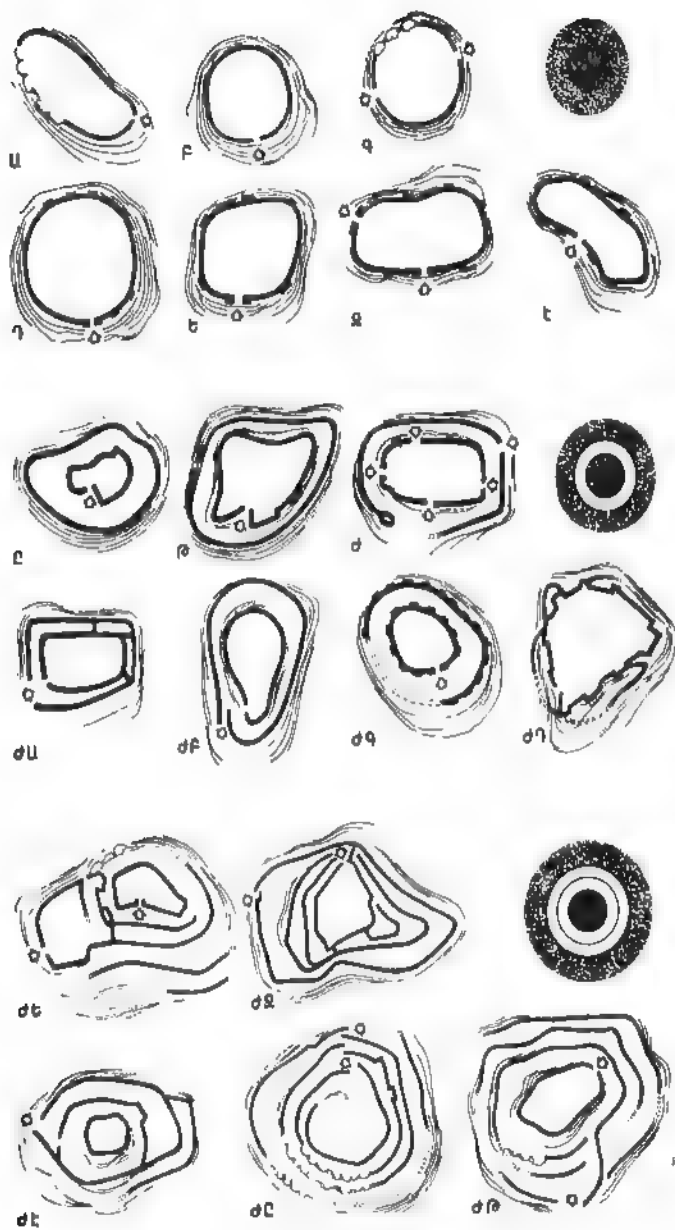
Կան ամրոցներ, որոնք մի քանի շարք դարավանդներով զրադեցնում են բլրի լանջերի պլակ մասը, երբեմն, ամբողջը՝ մինչև ստույտ (զգծագր. աղ. 15, ԺԶ—ԺԸ): Այսպիսի հուշարձանները հիշեցնում են առախնանի բուրդ, որի լուրարտոնչուր լատվածք պարագծվում է պարսպով կամ հենապատով: Նրանց հատակագծեր կազմվում է բլրի զնադրությունը համապատասխան մի քանի համակենտրոն շրջաններից, որոնք միմյանց հետ հադրողվում են մուտքերի անախ բավական բարդ համակարգով:

Հատակագծային այս կառուցվածքն արտահայտելու համար սխեմայում ավելացված է ևս մեկ միջանկյալ օղակ, պայմանականորեն պատկերելով մեկից ավելի զարավանդներ ունեցող ամրոցներ:

Այս հուշարձաններում ստորոտից դեպի բլրի գագաթը տանող ճանապարհը անհրաժեշտաբար մի քանի տեղում պետք է հասնին դարավանդները եղիլող հենապատերը: Բերենք այս համադրությունը լուծման միմյանցից տարբեր երկու օրինակ:

Մաղկահովտի ամրոցում (զծագր. աղ. 15, ԺԹ) ուղ ճանապարհը ձգվում է արևելյան լանջի երկուրովյամբ, հարավից հյուսիս՝ մոտավորապես լույն անկյան տակ հատկով բլրին օղակող դարավանդները: Ժանապարհն իր ողջ ներառությամբ ամբողջված է հատուկ հենապատով, որը վերնում միանում է առաջին դարավանդի պարսպին: Արդեն ներկայացված Մասմալար ամրոցում (զծագր. աղ. 15, ԺԷ) զարավանդների հենապատերը չեն փակվում և ստեղծում են բլրի գագաթը տանող ուղիսպարտույտ ճանապարհ:

Ամփոփելով բլրի վրա կառուցված ամրոցների վերաբերյալ ներկայացված նյութը, կարելի է նշել, որ այս դեպքում ռելիեֆը, անկախ ամրոցի լույսվիթից և չափերից, ստեղծում է հատակագծային համակենտրոն հորինվածքը: Այսպիսի ամրոցը սկզբունքորեն նախատեսված է բոլորաձև պաշտ-

Աղ. 15 Ամբոցների դասակարգման սխեմա

պանութեան համար, որտեղ չկան պաշտպանական ուժերի որոշակի կողմնորոշում և նրանց տեղաբաշխման տարածքային տարբերակում:

Մարտիանքի վրա կառուցված ամրոցներ: Այս հուշարձաններում որպես կանոն ամրոցը կառուցված է ձորի կամ կիրճի ելքին, իսկ պարսպից դուրս գտնվող բնակիչի կառուցվածքը զբաղվում են սարահարթի ամրոցին առնչվելու տարածությունում (զծագր. աղ. 14): Հուշարձանների հստակագծային ընդհանուր կառուցվածքը պատկերող որևէ մասում այն արտահայտված է համակենտրոն կիսաշրջանների ձևով, որոնց հատող ուղիղ զվոր պայմանականորեն ներկայացնում է սարահարթի ելքը: Հատակագծային ալիքի բարդ հորինվածքի դեպքում, ըստ ընդունված սկզբունքի, ամբլացվում են պաշտպանական պարիսպների շարքերի քանակին արտահայտող միջանկյալ կիսաշրջաններ:

Դիրքերով աղյուսակում բերված հատակագծերը, կարելի է նկատել, որ ամրոցների կառուցման համար միշտ ընտրվել են սարահարթերի հրվանդանաձև ելուստավորվող հատվածները: Ամրոցի ալսպիսի տեղագրությունը հնարավորություն է տվել զբաղվել առավելագույն տարածություն պաշտպանության նպատակով: Այսինքն՝ պարսպի նվազագույն երկարությունը պայմանականորեն: Սա ընդհանուր սկզբունք է այս խմբի ամրոցների համար:

Սարահարթերի վրա կառուցված ամրոցները պաշտպանական տեսակետից ունեն այն առավելությունը, որ ձորի կամ կիրճի կողմից մեծ մասամբ անմատչելի են և այդ հատվածում կարելի չունեն պաշտպանական պարսպի: Սակայն այս առավելությունը փոխհատուցվում է այն հանգամանքով, որ սարահարթի փողմից ամրոցի հարանրակյան բարձրությունը շրջապատի նկատմամբ աննշան է, որ պահանջում է հզոր պաշտպանություն: Ներկայացված հուշարձաններից միայն Արկալա ամրոցն է (զծագր. աղ. 14, Բ), որ պարսպապատված է համարահարթի ելքով:

Այս խմբի հուշարձանների տիպական օրինակ է Ստանաղլուր գյուղի Մեծ բերդի ամրոցը (զծագր. աղ. 14, Գ), որի միակ մուտքը գտնվում է աշտարակներով ամրացված պարսպի միջին մասում: Սակայն ալիքի ընդունված էր մուտքը կառուցել սարահարթի ելքին մոտ, ինչպես այդ տեսակով ենք մոդամարդ—2 ամրոցի հատակա-

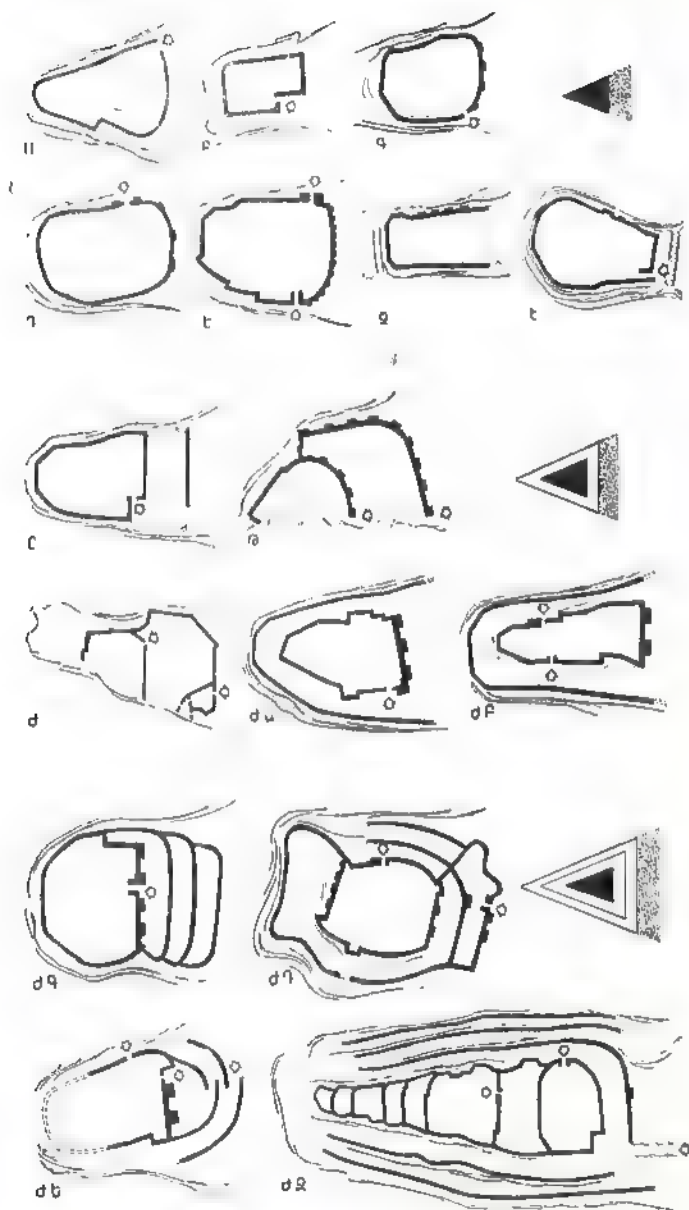
գծում (զծագր. աղ. 14, Ե): Ամրոցի մուտքի այսպիսի տեղագրությունը պայմանավորված է, իհարկե, պաշտպանական նկատառումներով, քանի որ սարահարթի ելքի առկայությունը նրա մի կողմում նույնպես պայմանական արգելք է, որ սահմանափակում է թշնամու նարձակման ճակատը:

Մուտքի հատակագծային ալսպիսի լուծում ունի նաև. Բանդան—2 ամրոցը (զծագր. աղ. 14, Զ), որ պատկանում է սարահարթի վրա կառուցված և կրկնակի պարիսպ ունեցող ամրոցների թվին: Հուշարձանների այս վերջին խմբում գոյություն ունի պարիսպների հարտերակյան դիրքի երկու սկզբունք: Մի դեպքում, սր պատկերված է այս զծագրում, երկրորդ պարիսպը ամրոցը լինի ընդգրկում միջնաբերդը, այլ՝ ոչինչը առնչվել առաջինից, ընդլայնում է սարահարթի պարսպապատ տարածությունը միայն մեկ ուղղությամբ: Մյուս դեպքում երկրորդ պարիսպն ալիքի մեծ շառավիղով ձգվելով սարահարթի մի երկից մյուսը, իր մեջ է ընդգրկում միջնաբերդի ամրոցը: Այսպիսի հատակագծով է կառուցված Արվաթար—1 ամրոցը (զծագր. աղ. 14, Է):

Այս խմբի հուշարձաններից առավել բարդ հատակագծային հորինվածք ունեն Ալթամիթ և Լանգաղլուր ամրոցները (զծագր. աղ. 14, Ը, Թ), որոնք գրավում են մի քանի հեկտար տարածություն: Այստեղ առանձին պարիսպներով ամրացված են և՛ միջնաբերդը, և՛ դարավանդները, և՛ բնակելի թաղամասերի ամրոցացվածություն: Հանգաղլուր ամրոցը, ի տարբերություն մյուսների, պարսպապատ դարավանդ ունի նաև ձորի կողմում, և այդ պատճառով նրա հատակագիծը որոշ չափով հիշեցնում է լլիքի վրա կառուցված և հատակագծային բարդ կառուցվածք ունեցող ամրոցները:

Անունային մրվալեղանի վրա կառուցված ամրոցներ: Լեռնային հրվանդանը ստեղծվում է երկու ձորերի կամ հեղեղանների միացման հետևանքով: Առաջին դեպքում այն ունենում է մեծ, իսկ երկրորդ դեպքում՝ փոքր չափեր: Սակայն անկախ նրա դրաված տարածությունից մեծությունից, ստացվում է մոտավորապես եռանկյունաձև հատակագիծով մի տարածք, որտեղ ամրոցը դրա զննում է նրա ծայրամասը, իսկ բնակելի թաղամասերը ուղարկվում են հրվանդանի լայն մասում:

Երկարալսպիսիան հման պատկերն էլ կարող

Նկ 16 Ուրուխների գոտավարդման սխեմա

է արտահայտվել այս խմբի հուշարձանների հատակագծային ընդհանուր կառուցվածքը պատկերող սխեմայի վրա:

Այս խմբի հուշարձանների հատակագծերը պատկերող աղյուսակում (գծագր. աղ. 16) առաջին հայացքից անգամ կարելի է նկատել, որ պաշտպանական տեսանկյանից առավել հզոր են կառուցված դեպի սարահարթի ուղղված պարիսպները, որոնք մեծ մասամբ ամրացված են նաև որմնանցներով և զանգվածից աշտարակներով: Ինչպես սարահարթի վրա կառուցված ամրոցներում, այս հուշարձաններում ևս նկատվում է որոշակի ձգտում՝ մոտոքերը կառուցելու ձորի կամ հեղեղի եզրին: Այսպիսի հուշարձանի պարզ և տիպական օրինակ է Յոզաֆաթ—1-ը (գծագր. աղ. 16, Գ): Երջուր ամրոցում (գծագր. աղ. 16, Ը), որտեղ հրվանդանը սարահարթին կապող պարանոցը ժայռոտ է և նեղ, այս կողմից պաշտպանությունը ուժեղացնելու նպատակով ժայռի մեջ, պարսպին զուգահեռ, լայնական ուղղությամբ փորված է խրամատ:

Լեռնային հրվանդանի վրա կառուցված ամրոցներում երկրորդ պարիսպը ընդհանրապես իր մեջ է ընդգրկում նրա տարածքի մի նոր հատված՝ սարահարթի կողմում (գծագր. աղ. 16, Բ): Սակայն, երբեմն, երբ լանջերի թեքությունը մեծ չէ, նա շրջանցում է հրվանդանի զազաթի խոր կողմերից. առաջին պարսպից որոշ հեռավորության վրա և նրան զուգահեռ՝ ստեղծելով օպակած զարավանդ (Ուշոն, Լուստիկերա, գծագր. աղ. 16, ԺԱ, ԺԲ): Կրկնակի պարսպով հուշարձանների բնորոշ օրինակներ են Բնշտաշենի ամրոցը (Վրաց. ԽՄԷ, գծագր. աղ. 16, Ժ), որն ունի ամրաշինական կառույցների ու հատկապես,

մոտորի լարդ և կատարյալ համակարգ, և Ստոնադյուր դյուղի Փոքր բերդի ամրոցը (գծագր. աղ. 16, Ժ), որտեղ մասամբ պահպանվել են ամրոցի ներքին կառույցների խմբերը:

Հատակագծային նորմավածքի բաղմամբով տարբերակներ կարող են ունենալ առավել մեծ ամրոցները և բնակատեղիները՝ լեռնային հրվանդանի ռելիեֆի պայմաններում: Այս կարգի հուշարձաններից նշանավոր է Մոտկան ամրոցը (գծագր. աղ. 16, ԺԶ), որի միջնաբերդի ունի մոտ կես կիլոմետր երկարություն, լայնական միջնապարիսպներով բաժանված ութ հատվածների, լանջերին ունի պարսպապատ մի քանի դարավանդ և բնակատեղիի հետ միասին զբաղում է մոտ 40 հա մակերես:

Ներկայացված ամրոցների ընդհանուր հատակագծային հորինվածքը, ինչպես տեսանք, հիմնականում պայմանավորված է ռելիեֆի բնույթով (լուր, սարահարթ, հրվանդան) և հուշարձանի մեծությունով կամ կառույցվածքային բարդությամբ, որ պայմանականորեն բաժանված է նույնպես երեք տիպի. պարզ՝ մեկ պարսպով, միջին՝ երկու պարսպով և բարդ՝ երեք և ավելի պարիսպներով:

Այս օրինակների տարբեր համադրություններով են ստեղծվել ամրոցների հատակագծերի բոլոր հնարավոր օկրեսներային տարբերակները, որ բնորոշ են ոչ միայն իրենց առաջացման և հանրահան դարպասման՝ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջաններին, այլև ունենալով փուլաբարձի հանրահան և պաշտպանական ռազմական բնույթ, ընդհանուր գծերով պահպանվել և դարգանել են հեռավորում՝ Վանի թագավորության, ասորի և միջնադարյան դարաշրջաններում:

ՄԱՍ ՆԲԿՐՈՐԴ

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐՈՒԴՈՒԹՅՈՒՆ

Հինարեւելյան աշխարհը, որը մամանկին տարածվում էր Առաջավոր Ասիայից մինչև Խաղաղ օվկիանոսի հեռավոր ափերը, իր կազմում բնորոշվում էր նաև Հայկական բարձրավանդակի երեսների հորը և մշակույթի անսակեփից զարգացած ուրարտական երկիրը։ Այդ են վկայում, պատմակ. և հին տարեգրություններից բացի, նաև հնագիտական ետազոլոյն պեղումների հայտնագործութունները, որոնց պարբերաբար կատարվում են Հայկական ԽՄՖ-ում, ինչպես նաև նրա սահմաններից դուրս՝ Երբումնի Ռարաբուտի պատմական տարածքում։

Ասորեստանյան տարեգրությունները, որոնք Ռարաբուտի պատմութան հետազոտության վաղ շրջանի հիմնական, իսկ որոշ դեպքերում նաև միակ աղբյուրներն էին, Ասորեստանից հյուսիս փոխված տարածքներն անվանում էին հավաքական և ինչ-որ լուրիով նաև ընդհանրադած ձևով՝ Նաիրի երկիր կամ երկրներ։ Նաիրին կազմված էր բազմաթիվ ցեղախմբերի միավորումներից, Այդ երկում է թեկուզ այն փաստից, որ Ասորեստանի Թուկուլթինինուրուա Ա (1243—1221) թագավորի օրոք Նաիրին կարողացավ ռազմի գաշտ գործա բերել 43 թագավորների ղրգրերը։

Այսպիսով Ռարաբուտի նախապատմությունը թուղված է խոր անցյույթ՝ նաիրի-ուրարտական բազմաթիվ ցեղախմբերի համատեղ գոյակցման վաղնշական ժամանակաշրջանում։ Դեռևս մ.թ.ա. II հազարամյակում Նաիրի-Ռարաբուտի այդ ցեղախմբերը, իսկ նրանցից հետո նաև Ասորեստանը, պատմական ժամանակաշրջանի որոշ հատվածում, մտնում էին հինարեւելյան Միտանիական հզոր թագավորության կազմի մեջ։ Միտանին եգիպտական աղբյուրների ծնախաբինա երկիրն էր, իսկ ասորեստանյան սեպագրերի

«նաիրիգարտաբ» գրավում էր Վերին Միջագետքի տարածքը՝ Խարուր և Բալիխ գետերի հովիտներ, իր Վաշշուդ նև մայրաքաղաքով։

Նաիրի-ուրարտական ցեղախմբերի ու Ասորեստանի պատմական համատեղ գոյակցումը Միտանիական թագավորության կազմում չէր կարող շանգրադանալ նրանց մշակույթների միջև գոյություն ունեցող ընդհանուր դժերիտ։ Այդ է պատճառը, որ հետադաշում, երբ կազմավորվում են ինքնուրույն ու անկախ ուրարտական և ասորեստանյան պետական միավորումները, նրանց մշակույթների տարբեր ոլորտներում տեսանկի են գաճում որոշակի գույահեներ։ Մենք մասնավորապես նկատի ունենք քաղաքաշինության, որմենակարտության և շինարարական արվեստի բնագավառները։

Տվյալ զուգահեռների ասումով արժանի է ուշադրության Ա. Խաշուրյանի՝ նույն հարցի վերաբերող հետազոտությունը, որի եզրակացությունները հանդում են նրան, որ Ռարաբուտի պատմությունը, որպես այդպիսին, Խուրի-Միտանի պետության պատմական կյանքի շարունակությունն է, որի համար, ինչպես կարծում ենք, առկա էին սրյնկաթիվ հիմքեր։

Նաիրի-Ռարաբուտի դարաշրջանում պետական մի այլ միավորում էր Հայաստ-Ազդին, որը նույնպես իր նշանակալից պատմական դերով դրսևորվեց Առաջավոր Ասիայի այս հատվածում։ Գեռև Սուպպրիտիումաս Ա թուղավորի ժամանակներից լինելով խնթկին ևնթական երկիր, միաժամանակ այն ուղիներ էր փնտրում ազատագրվելու այդ հզորագույն հարևանի կախյալ վիճակից։ Հայաստի հայերի քնորոտն էր, ինչպես գրում է Գր. Ղափանյանը։ Նրա կարծիքով, հայաստալիները կարողացան հայացնել Վի-

րին եփբարտի շրջանում ապրող մի շարք ցեղա-
խմբերի, այդ թվում՝ խնժերին, ինչպես և իրենց՝
ուրարապետներին՝:

Սակայն, պատմական տվյալ փոխակերպում-
ների բովանդակում մշակութային արժեքները, մասնա-
կերպակա ճարտարապետությունը, չէին կարող
անհետ կորցնել դարերով ստեղծված իրենց հա-
րուստ ազանդությունները: Ինքնակա ճարտարա-
պետության ազանդները, ամենայն հավանակա-
նությամբ, Հայաստան-Աղբյուրի մշակույթի տարածման
ուղիներով իրենց փոխակերպված արտահայ-
տությունը դասն ուրարտական շինարարական
արվեստում: Այս առումով ուրարտական ճար-
տարապետական մշակույթի անուններում, որ-
պես կազմավորող ազանդություններ, առկա են խն-
ժական, խուրի-միտանիական, ասորեստանյան,
ինչպես նաև Հայաստան-Աղբյուրի ճարտարապետա-
կան մշակույթներին հինարեւելյան խոր արժատե-
ները:

Սկսած մ.թ.ա. IX դարից նախքին ցեղախմբի-
րից անջատվում է նաևից ամենախոշորը և կազ-
մավորվում որպես ինքնուրույն ուրարտական
պետություն: Իսկ բուն նախքին, հիշյալ ցեղա-
խմբի միավորման մեջ կորցնելով իր քաղաքական
կշիռն ու ազդեցությունը, զրկվում է տարածքի
զգալի մասից, փոքրանում և իր անհետացման
շրջանում պարփակվում հուրուշեհի երկրի սահ-
մաններում, վաճառ լինից հարավ՝ Արեւիկյան Տիգ-
րիսի (Ռոստան) ափերին:

Նվազապետ, արդեն կազմավորված Ուրար-
տուն, որի մասին առաջին հիշատակությունը
ռուրարտարի անվամբ արված է Սալմանասար
I-ի (մ.թ.ա. 1284—1261 թթ.) սեպագիր արձանա-
գրության մեջ, գրավում էր վաճառ լինից հարավ-
արեւելյան տարածքները:

Ասորեստանյան աղբյուրները, որոնք թեև
կցկտոր տեղեկություններ են հաղորդում իրենց
հյուսիսային հարեանի մասին, անհուսմանալի
նշում են, որ Ուրարտուն, կամ այն ժամանակ
պես նախքին-Ուրարտուն, օտարազեան տեսակետից
ներկայացնում է բազմական թույլ միավորում, որը
համախ էր ենթարկվում Ասորեստանին:

Ուրարտուի միավորմանն ու հզորացմանն ան-
ուղղակիորեն օժանդակում էին նաև Ասորեստա-
նի բազմաթիվ արշավանքներն աչգ երկրի վրա:
Ուրարտական թագավորները հզորության ի-
րենց վերելքի տարիներին կազմակերպում են մի
շարք արշավանքներ, որոնցից լավագույնստա-

դիական առումով կարեւորագույններն ուղղված էին
դիպի հարավ-արևելք՝ Ռեթիա լճի շուրջը, արե-
մուտք, և դիպի հարավ-արևմուտք՝ հյուսիսային
Միդիա: Վերջիններս նպատակ ունեին տիրանալ
Միդիայի երկաթի հանքերին ու մետաղագիտական
կենտրոններին:

Արդիւտի Ա-ի և Մարդուրի Բ-ի օրոք արդեն
բազմական հզորացած Ուրարտուն ծրագրում էր,
ներթափանցելով թեև իրից՝ ասորեստանարար շրջա-
պատել Ասորեստանը: Ուրարտացիները նախա-
պես գրավում են Մանա, Մեկիդ ու Կուտա-
խա երկրները ու հանում մինչև Բաբելոնի տա-
րածքի Գիլգամեշի հսկային:

Խափանելով Ասորեստանի առաջնադարում
զեպի հյուսիս, ուրարտական թագավորները
սկսում են քննադիվ իրենց պետության նահա-
մանները, հիմա արևել, ի հսկային Աչգ երկրի,
որը գտնվում էր Արարատյան դաշտավայրում և
որը հետագայում նշանակալից դեր խաղաց Ու-
րարտուի տեսեսական, քաղաքական ու մշակու-
թային կյանքում: Աչգ երկիրը նվաճելու դոր-
մում առաջին քաղաքի կապված են Մենուա
թագավորի անվան հետ: Իր գահակալության
տարիներին նա հասավ Արարատ լեռան հյու-
սիսային ստորոտները և դուրս եկավ Արարաթի
աջ ափը: Գրավելով այս նոր տարածքները, ու-
րարտացիք այնտեղ հիմնադրում են իրենց ռազ-
մատարարական հենակետը քաղաք-ամրոցի
ձևով, որոնք մինչևայն ժամանակ հանգիստանում
էին նվաճված նահանգների նաև վարչական
կենտրոնները:

Վաղապես նման կենտրոններից մեկը՝ Մե-
նուսիսիսիյին, հիմնադրված է Մենուա թագավո-
րի կողմից՝ Արարաթի աջ ափին, ժամանա-
կակից Տաշլուրտի շրջակայքում: Անշուշտ Մե-
նուսիսի ռազմատարարական նշանակա-
ղաքականությանն էր, որ նուազայում տվեց իր
ցանկալի արդյունքները: Այսպես, Արարաթի ու-
րար (VIII դարի առաջին կես) ուրարտացիք շար-
վում են դիպի հյուսիս, անցնելով Արարաթի ձախ
ափը, հասնում մինչև Մանա լճի ու Արարաթ
լեռան շրջակայքը: Այս գրաված տարածքների
իրացումը ընթանում էր այնքան արագ, որ միայն
Արարաթի ժամանակ աչգ երկրի հիմնադրվեցին
այնպիսի խոշոր քաղաքներ, ինչպիսիք էին Էրե-
բունին ու Արգիշտիիսիսիսի: Ուրարտացիք աչ-
տեղ հիմնադրվել էին բազմակամարալի երկա-
պատե ու սմուր, մինչև իրենց պետության վերջ-

նական անկումը, այդ ընթացքում արմատապես հեղաքրկնելով տեղական ցեղերի պատմական ճակատագիրը և աստիճանաբար ու խորապես ենթարկելով նրանց իրենց մշակույթի ազդեցությանը:

Արդիշտի Ա-ից հետո Արարս գետից հյուսիս կատարվող նվաճումները շարունակում էր նրա որդին՝ Սարգսի Բ-ն, որն այդ ժամանակ արդեն իր ձեռքում էր պահում Միջերկրական ծովի առևտրական հիմնական տարանցիկ ճանապարհները, իսկ նրանից հետո էլ այդ նույն քաղաքականությունը շարունակում էր Արդիշտի թոռ՝ Ռուսա Ա-ն:

Սակայն, Ռուսա Ա-ի օրոք ուրարտացիները ստիպված էին ճաշակել նաև ռազմական անհաջողություններ Ժ.թ.ա. 714 թ. Սարգսն Բ-ի հայտնի արշավանքի ժամանակ: Անուամենայնիվ ուրարտացի շարունակում էին ամուր պահել իրենց ձեռքում ինչպես երկրի կենտրոնական մարզերը, այնպես էլ ծայրամասերը: Ավելին, նրանք շարունակում էին բերդաշինական հյուսնակալից աշխատանքներ ծավալել երկրի տարբեր վայրերում:

VII դարի (մ.թ.ա.) կեսերին Ռուսա Բ թագավորը Արարատյան դաշտում կառուցեց մի հռչակապ ամրոց-քաղաք՝ Քիչերախինին, որի հնագիտական ուսումնասիրությունը Ուրարտուի պատմության և մշակույթի, այդ թվում նաև ճարտարապետության համար շատ կարևոր է:

Մ.թ.ա. VII դ. վերջերին Ուրարտուն, ինչպես նաև Ասորեստանը զգալիորեն սկսում են թուլանալ ու երկյուղ կրել բարձրալյոջ Մարաստանի ու րյորկունական նոր ու հզորացվյալ ասորական զարական միավորումից: Եվ, իրոք, կարև ժամանակից հետո այդ միավորումը մահացու հարված հասցրեց Ասորեստանին ու, չնայած նրան օգնության հասնող երբևի՜ նրա արևելյաններ Ուրարտուի ու Մանայի մեծագույն ճիգերին, Ասորեստանը վերջնականապես անհետանում է պատմության ասպարեզից: Ուրարտուի երկյուղը անհիմն չէր. քանի որ նրան ևս շուտով վիճակվեց նույն ճակատագիրը: 590—585 թթ., քոտ Լեման-Հաուպտի, Մարաստանի հումկու հարվածների ներքո կործանվում է Ուրարտուի թագավորությունը:

Այդ իրադարձությունները շրջադարձային էին Հին արևելքի պատմական կյանքում: Կյուրտսի հիմնադրած, իսկ հետագայում Կամբիզեսի ու

Գարշի կողմից ընդարձակված արևմտահանները պետությունն իր զերիշխանությունը կենթարկեց ին աշխարհի մի զգալի մասը: Դժգոհված երկրների շարքում էր նաև Հայաստանը, որը պատմական առարկանում նոր էր փոխարինել Ուրարտուն ու զոհես լիովին չէր կազմավորվել որպես ինքնուրույն զոր պետություն:

Ուրարտական երբեմնի հզոր պետությունը հին արևելյան երկրների շարքում առաջավոր էր նաև իր մշակույթով, մասնավորապես ճարտարապետության դարգացման բարձր մակարդակով: Գրավայությունն են այն հուշարձանները, որոնք հայտնաբերվել են երկրի կենտրոնական մասում՝ Վան քաղաքի շրջակայքում, Բոփրալու-կալում, Ալթին-Քեփում, Կաշիլդեբում, Կեփ-Կալուկում, Արժկում (Արիլեազում), ապա էլիլումի երկրում, ինչպես նաև Ուրարտուի արևելյան մարզերում:

Վերջին տարիների հնագիտական հետազոտությունների նշանակալից արդյունքները զգալիորեն ընդարձակեցին մեր պատկերացումները Ուրարտուի արևելյան մարզերի ճարտարապետական մշակույթի մասին: Այստեղ հայտնաբերվեցին մի շարք քաղաքների ու բերդերի մնացորդներ՝ Ռուսա Բ-ի կառուցած նշանակալից Խուսախինիլում (Բասում), Վերախումում, Ալթինբրիքինկում, Կուլե Քուպուրույում, Գունախյույում, Ակուր-Քեփում, բազմաթիվ վիճապարկառույցներ, որոնք աչիք են բնկնում իրենց ճարտարապետության յուրահատուկ հարկավորներով:

Կրեկյան մարզերի ճարտարապետական մշակույթին իր տաճարային կառույցների հորինվածքների առումով որոշակիորեն առելվում է կենտրոնական մարզերի տաճարների ձևերի հետ, միաժամանակ տարբերվելով էթնանի երկրի ուրարտական նույն կառույցներից:

Ուրարտական ճարտարապետության հուշերի կառուցվածքներից առաջավոր են աշխարհի ու պաշտամունքային շինքերը, բայց մեծի վիճապարկ կառույցները, ստորման ջրանցքները, թունելներն ու մեմորիալ կոթողները:

Վերջին տասնամյակում կատարված պեղումները պարզում են այդ կառույցների ձևերը, շարքերն ու ժամանակը, հորինվածքների ու կառույցվածքային տարրերի բնորոշ կողմերը, շինարարական նյութերի յուրահատկությունները: Իսկ երկրներգում հաջողվեց հայտնաբերել նաև մի

շարք ուրարտական տերմինների ճարտարապետական արտահայտությունները, ինչպես, օրինակ, Arl; Susi, E-gal, burgān և այլն:

Ուրարտական մշակույթի կարևոր հայտնագործությունները դարձան նաև նրա քարձրարվեստ որմնանկարները՝ աշխարհիկ ու պաշտամունքային թեմաներով, որոնք ընդլայնեցին մշակույթի այդ բնագավառի մասին իզատ պատկերացումները:

Ուրարտուի մշակույթի հետ մեկտեղ, Հայկական լեռնաշխարհում դեռևս անհիշելի ժամանակներից սկսած ծագում էր տեղական ցեղերի մշակույթը, որը, լեթե դատելու լինենք պեղումներից հայտնաբերված նյութերով, գտնվում էր իր ժամանակի զարգացման քարձր մակարդակին: Տեղական ցեղերի շինարարական տեխնիկային կարելի է հետամուտ լինել մեզալիթյան մշակույթից, որից Հայաստանում պահպանվել են ինչպևս առանձին կանգուն կոթողներ, այնպևս էլ հուշարձանախմբեր (Ղոշուն-դաշ, Ուզ, Օշական և այլն): Մեզալիթյան այս կոթողներում դրսևոր-

վում են կեղծ թագի հստակ պատկերացումներ, դոմենների կատարյալ ձևեր, մոնումենտալ կրոմլեիներ: Սակայն, հատկապես բաղմազան են պահպանված բնակատեղիերը կամ, այսպես կոչված, օբերդշենները, որոնք սովորաբար կառուցվում էին քարձր յուրերևրի զազաթներին, ժայռոտ ձորերի ափերին կամ ալյուր, որտեղ ապահովված կարող էր լինել նրանց անառկությունը:

Ուրարտուի ու էթիուևի նրկրի տեղաբնիկների (որոնք էթնիկական առումով մոտ էին իրար) մշակույթների երկու զար տեղը համագոյակցության պայմաններում պետք է որ ստեղծվին այդ մշակույթների միաձուլված տարրեր, իսկ ճարտարապետության բնագավառում կատարյալ մի փոխներթափանցում:

Նշեկով այդ համոզմունքից, կարծում ենք, որ ուրարտական ճարտարապետության քաղմաթիվ կոթողներում պետք է տեսնել նաև տեղական ծագում ունեցող ձևերի արտահայտություններ:

ՎԵՐՈՒՆ ԲՈՒՋԻՆ

ՀԱՂԱՀԱԾԻՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ուրարտական բազաքները, օրպես կանոն, փոխված էին բարձր բլուրների ստորոտներում, որոնց գագաթներին, շրջապատված չ'ըստ պարիսպներով, վեր էին խոշանում նրանց միջնաբերդերը:

Բարձր բլուրները ռազմական արշավանքների ժամանակ միակ չ'ըստ ու հուռայի ապաստարաններն էին հինավուրց քնակավայրերի քնակիշենքի համար: Միջնաբերդերի խլոտը բարձր դիրքը իրենց առաջ փոխված հարթավայրերի նկատմամբ նպատակ ուներ տեսադաշտում պահել թուր այն ճանապարհները, որոնք առնում էին դեպի տվյալ քնակավայրը: Մյուս կողմից, բլուրների գագաթները պարփակող հզոր պարիսպներ քնակավայրերի պաշտպանության նեցուկն էին: Քնակավայրերի մահերենները սկզբնական շրջանում նվազագույն շախիեր էին հասցվում, քանի որ դրանով համապատասխանորեն կարճացվում էին բերդապարիսպների երկարությունը, որով առավել ինտենսիվ էր դասնում բերդերի պաշտպանման կոմպլաները:

Բերդերի նկատառումը արտադրում էր մի քանի շարք տրտալին պաշտպանական պարիսպների կառուցումով:

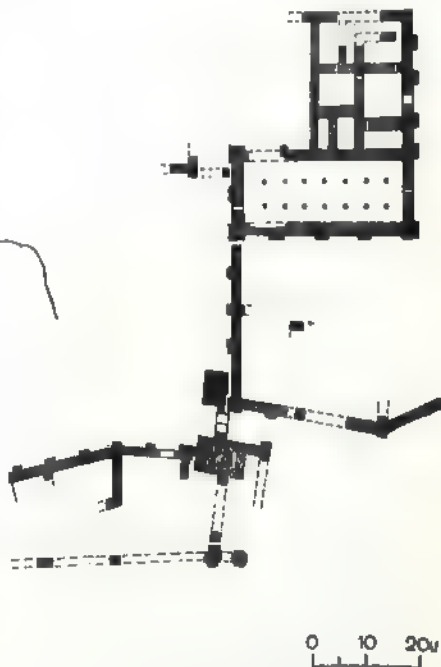
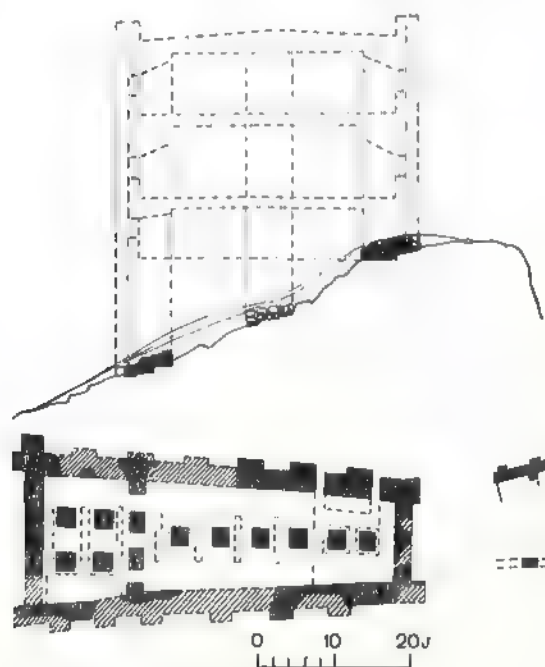
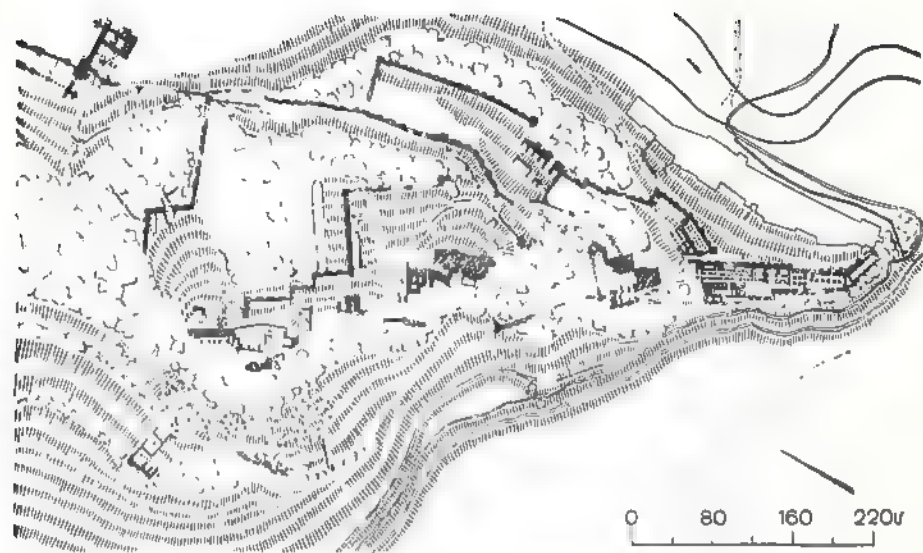
Թ, Թորամանյանի կատարած մի շարք կիկլոպյան բերդերի նկարագրություններից պարզվում է, որ նրանց պարիսպները, հատկապես բլուրները տարբեր մակարդակների վրա հորիզոնական ուղղությամբ, միեռայն ժամանակ հասնում էին բլուրների գագաթներին՝ դեպի ստորոտը իջնող տարածքը: Բլուրների ամբողջ բարձրությամբ ստեղծվով պաշտպանական խնդուրույն բխշներու: Մակայն զարգացման նախնական շրջանում

քնակավայրերը ամբողջովին ապափնում էր լուկ պարիսպների անադիկությանը: Այդ կապակցությամբ կ բլուրների կառուցվածքում համակարգում պարիսպները դառնում էին արտաքինպակա շեշովում նրա հիմնական տարրը, իսկ բլուր կենցաղային շինությունները նախատեսվում էին երկրորդ պլանի վրա: Թ, Թորամանյանը որպես նման քնակավայրերի արհեստ բերում է ժամանակակից բլուր, ժամանակային, որոշվող, թերևս ուրարտական կամ ավելի վաղ զարգացող: Հաջի-նախիլը, Հոսոմբ կ մշտները:

Հարկապես հետադա մուլին վերաբերող օրինակ կարող են ծառայել Սևանի հյուսիսարևմտյան ափերին, Հճաշին պլանի մոտ փոխած բերդի մնացորդները: Այստեղ երևում են պաշտպանական չ'ըստ պարիսպների երկու շարք, որոնք շրջապատում են բլուրը, ինչպես նաև ախպիսիք, որոնք հասնում են բլուրը շտապիկային սպառվածքի: Այստեղ, բերդի հյուսիսարևմտյան, արդեն տեսանելի է կենտրոնական բակի շեշոված տարածքը, որում նրա շինությունները, կառված տեղանքի ծաղերին, անկասն ձևով կցված են արտաքին պարիսպներին:

Նշված օրինակներն արտահայտում են բլուրների բարձունքների վրա հիմնված բերդերի նախատիպից սկսվող զարգացումը, որը հետագայում շարունակվում է հարթավայրի տարածքներում, ուր է ստեղծվում էին վաղնչական քնակատիղերի նախնական ձևերը:

Քաղաքաշինական նման սկզբունքը օրինականացվում էր Միջագետքում, որ պայմանավորված էր կրկրի զերպաղանցադեպ հարթավայրային տեղանքով: Դրա մասին է խոսում Միջա-

Աղ. 17 Բառուս, ընդհանուր հատակագիծ, մուտքի հատակագիծ, սլաքնադարձ դահլիճի մանր

գիտքի չօգտագույն ըլլալուն հետք մնի՝ Բել-Ակտորը, որն իր ռազմատարատեղական մեծագույն առավելություններով Կալիֆոնի (Նեմթուդ) հուսակի պաշտպանության նշանակել կարող էր լինել։ Սակայն ժամանակին այն չբաժնեց այդ քաղաքի հիմնադիրների ուղադրությունը և աստիճանական այդ մայրաքաղաքը զբաղեց Ս կամ հեռավորություն վրա հարթավայրի տարածքում վեր խոչանցող հիմնալի պաշտպանական շինակառույց։ Նման բյուրո, որը նեց այդ առումով էլ գրավեց մեր ուղադրությունը, իր արժանիքներով երբեք զուգահեռ չէր մեծ ուրարտական քաղաքաշինարարների տեսողաշարին։

Ուրարտական քաղաքները, որոնք սեպագիր արձանագրություններում նշվում են URU-գողաքազգրով (vntari), բովանդան համառ հիշատակվում են ուրարտական, ինչպես նաև ասորեստանյան տարեգրություններում։ Այդ տարեգրությունների հատկությունները ամուրում են, որ URU-ն նրանցում նշանակում է քրեականալիք ընդհանրապես, անկախ նրա մեծությունից կամ նշանակությունից։ Միայն այսպես կարելի է հասկանալ URU-ների մեծաքանակ գրավումները։ Մարդուրի Բ-ն հազարգում է, որ մեկ օրում իգանի նրկում գրավել է 200 քաղաք ու 35 բնրդ։

Նույն Մարդուրի Բ-ն Մեկնեղելի արձանագրության մեջ հայտնում է, ոմեկ օրում հաղթելի ես 55 քաղաք, միևնույն ժամանակ ավելացնելով, ղթագավորական կրկյանի քաղաքը, որը ամրացված էր, ես գերեղի մարտում։ Պարզվում է, որ մեկ օրում գրաված բազմաքանակ այդ քաղաքները փաստորեն ամրացված քնակալալիքի էին և, հասնապես, բոլորը չէ, որ գրավվում էին մարտական գործողությունների հետեանքով, ինչպես այդ ասվում է կրիխանի մասին։

Մյուս կողմից, ինչպես երևում է նշված մվերից, ավելի քիչ թվով բնրդեր էին գրավվում, յան քաղաքներ։ Հետեանպես, միշտ չէ, որ քաղաքներ ունենին բնրդեր։ Բնրդերը կազմում էին այն միջուկը, որոնց շուրջը փռված էին քաղաքները։ Այդ հաստատվում է յազմաթիվ բնրդերի, մասնավորապես՝ Անիաշտանիս բնրդի օրինակով, որն իր շուրջն ուներ 17 քաղաք։

Սակայն, բացի քաղաքներից, նրանց տարածքում էին գտնվում նաև ոռոգման ջրանցքներ, մշակվող դաշտեր, այգիներ, անտառներ, որոնք

միասին կազմում էին դուրառտեսեանի խոշոր միավորումներ։ Հասկանալի է, որ նման տարածքների պարսպապատումներն անմաստ միլոցառումներ կլինեին։ Նրանցում ամրացված էր միայն կենտրոնական քաղաքն իր բնրդով (E—gal)։ Այդ ամբողջ տարածքը, ինչպես կարծում ենք, Asuni էր, կամ «մարգ», ինչպես դա վերծանում է Ի. Կյակոնովը¹։ Կարելի է նաև պնդել, որ նման միավորումը արտահայտում էր տեսնական մի ամբողջ համակարգ։ Տարածական առումով այն պատկերում է կենտրոնական ամրացված քաղաք E—gal-ով, որի շրջակա տարածքներում փռված էին URU-ները կամ գյուղական այն միավորումները, որոնք կապվում են համակարգի տեսնական հիմքի։

Միայն այդ կենտրոնական քաղաքների մակերեսները, կնկնով պղզումներն ավարներից, հասկանալի կազմում էին շուրջ 100—200 հեկտար։ Սակայն այդ թվերը չեն կարող հաստատուն համարվել, քանի որ հիմնարկային քաղաքների մակերեսները խիստ տարբեր են։ Մեկից՝ օրինակ, սահմանափակվում էր ընդամենը 5 հեկտար տարածքով, Կախունը (նգրպտոս)² 10 հեկտարով, Դուռ-Շառունկինի տարածքը 274 հեկտար էր։ Արտակարգ մեծ չափերի էր Արգիշտի-խնիլին, որն ուներ շուրջ 400—500 հեկտար տարածք³։

Նման տարբերությունները գուցե հետեանք են այն յանի, որ հիմնարկային ոչ բոլոր քաղաքներն էին պնդված իրենց իրական տարածքների լրիվ սահմաններում։ Ինչ վերաբերում է Արգիշտի-խնիլին, կարծում ենք, այդ սահմաններում նկատի են ունեցել քաղաքի նաև գյուղական մոտակա բնակավայրերի տարածքները։

Քաղաքների տարածքները որոշ առումով արտահայտում են նաև քաղաքների ազդարանկություն քանակը։ Թիսշերախին, օրինակ, իր կառուցապատման խտությամբ, ի՞նչ այն սահմանափակ լինենք համամասն քաղաքների հետ, պնդք է ունենալ շուրջ 20 հազար բնակիչ։

Հարկ է, սակայն, ավելացնել, որ ամրացված քաղաքների ընդլայնմանը խոչընդոտում էին դրանք պարփակող ռազմական պահանջներով կառուցված արտաքին պարիսպները։ Այս պատճառով է, որ ուրարտական քաղաքներում առանձնապես սուր էին դրված հողատարածությունների նպատակահարմար օգտագործման հետ կապված հարցերը։ Համեմատաբար, այս պրոբլեմը ես

իր հերթին մեծապես խթանել է ուրարտական քաղաքներում բաղմահարկ բնակելի շենքերի առաջացմանը: Պարզ է նաև, որ բացի այդ հանդամանքից, բաղմահարկ շենքերով հարստացվում էին փողոցների ծավալատարածական հորինվածքները: Հարստացվող տեղերն արտահանվում էին քաղաքներից, սրունք բարձր արժանիքները, ի դեպ, տեղ են դնել Մովսես Խորենացու մոտ՝ Տուշպայի նկարագրությոններում:

Կայծում ենք, ուրարտական քաղաքաշինության այդ սկզբ ունիներ ժամանակին ափսիս սերտ պետք է կապված լինեին նաև խեթական ինչպես և հարևան Հայաստան-Աղդիր քաղաքաշինության ազանգություններին: Այն, որ քաղաքները բյուրեղի դազաներին ունեին ամբողջական միջնարկեր, սրկանալի էր խեթների մոտ, և դրան վերաբերում է ոչ միայն երկրի մայրաքաղաք իսթ-թուսայի ցայտուն օբյեկտով, այլև վկայում է թագավոր Մուրադի Բ-ի տարեգրությանը, որի մեջ, ի դեպ, նա դարձանք է հայտնում այն բանի համար, որ հարևան Պալա երկիրը շունքի ամբողջ քաղաքներ կամ պարսպապատված հենարկներ, Տեղանքի առումով բարդ պայմաններում էր գտնվում Հայաստանի դիմադրող քաղաք Ուրուն, որի բլրի զապալին կառուցված բերդից, ինչպես նաև դեպքերում նաև բոլոր ուրարտական բերդերից, դիմում էր հետևելը տարածվող ստրատեգիական կարևոր մարտունակ:

Ուրարտական քաղաքների պատմական կազմավորումը, մասնավորապես նրանց տեղի ընտրության տեսանկյունից, համաձայն ասորեստանյան աղբյուրների, պայմանավորված էր քաղաքների այնպիսի փոխադարձ գառավորությամբ, որոնք իրար հետ առնչվում էին տեսողական կապով: Բազմական կամ այլ վտանգի դեպքում քաղաքների բարձր բյուրեղների վրա գտնվող միջնարկերից, որոնք պահպանում էին տեսողական այդ կապը, վտանգը ազդարարում ու իրար էր հաղորդում խտրվելիքից բարձրացող կրակի պայմանական նշաններով, և դրանով փոխադարձաբար համաձայնեցվում էին քաղաքների ահհրաժեշտ ռազմական զորքերով: Մարտն Բ-ի նկարագրությոններից երևում է, որ ուրարտական ամբողջական վայրերը այդ ձևով կապակցվելով իրար հետ, կազմում էին մեկ ընդհանուր շղթայական համակարգ:

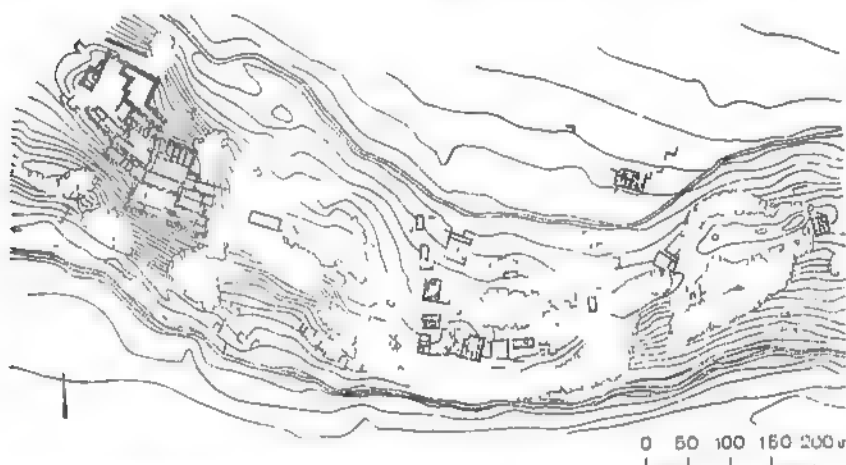
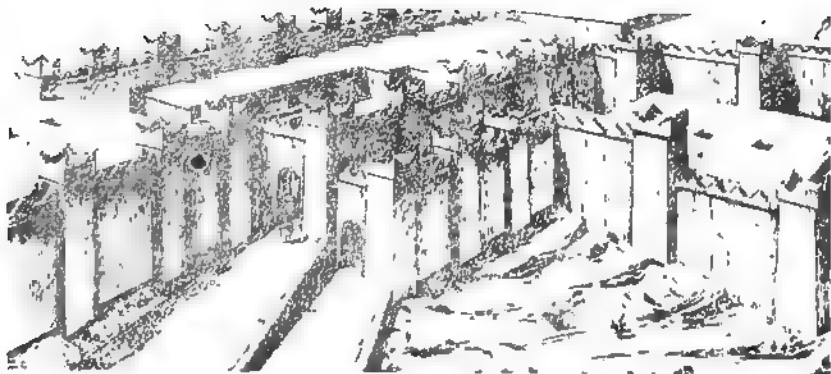
Ի դեպ, կրակի ազդանշանները կիրառվում էին նաև Ասորեստանում՝ հույժ կարևոր տեղեկու-

թյունները շտապիսով փոխանցելու համար: Այսպիսով, ուրարտական քաղաքաշինական ծրագիրը թևակոխում ու պայմանավորում էր հիմնադրվող քաղաքների ոչ միայն տաճարների արժեքավորման տեղային հանգամանքներով, այլ հիմնականում ու առավելագույն տվյալ տարածքի համակարգով փոխադարձաբար շաղկապված նրանց ռազմատարանական դիրքով:

Սակայն ամեն դեպքում չէ, որ հնարավոր էր քաղաքների միջև տեսողական կապ ստեղծել: Նման դեպքերի համար որպիս կապակցող անհրաժեշտ զոպակներ քաղաքների միջև վեր էին խոչանում աշտարակած կառույցներ՝ ուսման փակ ներքին տարածությամբ, ինչպիսիք էին Դանաթյուն, Ագրա-Բեփին (Իրան) և այլն կամ սովորական աշտարակներ, որոնք պատկերված են ուրարտական արվեստի տարբեր ձևերում՝ նրանցից վեր խոչանգող՝ նեղականման կրակ պատկերով նշանով:

Պաշտպանական միջոցառումներն ուրարտական քաղաքաշինության բնագավառում էլին սահմանափակվում էին բերած օրինակներով: Բազմական միջոցառումներ ձևավորվում էին նաև քաղաքների ներքին տարածքներն ապահովելու համար, այն հնարավոր իրավիճակների պահին, եթե այնտեղ ներխուժեին թշնամու զորքանակները: Այդ դեպքերի համար է, որ քաղաքների համալսանքը բաժանվում էին հզոր պարիսպներով, որոնք նպատակ էր խափանել քաղաք ներխուժած թշնամու աղաղակ տեղադրմանը և դրանով ստիպել ծանր մարտեր մղել ամեն մի թաղամասի համար:

Հատկազգծման այս սկզբունքները, որոնք խրադործվել են նաև Հին Հունաստանում, իրենց տեսական հիմնավորումը գտան Արիստոտելի երկերում: Սակայն, ռազմական պրոբլեմի հետ մեկտեղ, քաղաքաշինության մեջ ոչ պակաս կարևորություն ունեին նաև սոցիալական մեկնականները: Նորից անդրադառնալով քաղաքային պարիսպների համակարգին՝ կարող ենք նշել, որ դրանք կառուցվում էին ոչ միայն արտաքին թշնամիների դեմ, այլ միևնույն ժամանակ ապահովում էին պալատի մեկուսացումը քաղաքի բնակիչներից: Ուրարտական, օրինակ, Քեյքիսի-նիում, պաշտպանական նման պարիսպները ապահովում էին պալատի մեկուսացումը քաղաքի ստորադաս ազգաբնակչությունից: Բնորոշ է նաև, որ Քեյքիսի-նիում դեպի փողոց դուրս հ-

Աղ 18 Արդիշտիկնիւի ա) միջնորդի վերահսկմամբ, բ) ընդհանուր հատակագիծ
 գ) միջնորդի հատակագիծ դ) սիւնաշին հատակագիծ

կող ընտելիլ տները բոլոր արտաքին պատերը, սրբիտ կանոն, հին քրիստոնեական հարաբարակութեան համաձայնութեամբ, խոշ էին, իսկ տները միակ գոները բացվում էին թաղամասերի փողոցները վրա:

Եկն դեռարկներ Բնշէրափնի, ինչպէս և մշտն քաղաքների թաղամասերի կամ առանձին շէնքերի հասակագծերը, շտիկերը, անշակների քանակը, արտադրութեան թիւը, սնուցումը, լինչպէս և շէնքերի դիրքը փողոցների նկատմամբ, կայրիկ և պատկերացում կայրիկ սոցիալական տարրեր խոյրիկ տեղադրւածն սկզբունքները մասին քաղաքներում: Այդ հարցի պարզութեան համար առատ նշում են տալիս Բնշէրափնի քաղաքի պեղումները: Այնտեղ, վեր-

նախովի ընտելիլ տները կառուցված են սկզբին սկզբունքով, բազմական ընդարձակ ներքին տարածութեաններով ու սյունազարդ սենյակներով: Եվ այդ առումով որոշակիորեն արտահայտում են իրենց պատկանելութենը:

Սակայն նույն պնդումները սպառիչ պատկերացում չեն տալիս ուրարտական քաղաքների բարեկարգման մակարդակի մասին: Առանձին տեղեկութեանները կարելի է միայն ենթադրել, որ քանցում կելն են ջրմուղներ, ջրամբարներ, կահույքներ, դրոստայիներ ու բաղնիքներ: Պատկանում են նաև ասորեստանյան թագավորների ուղղակի վկայութեանները ուրարտական քաղաքների հրապարակներում վեր խոյրացող արձանների մասին:

ՈՒՐԱՐՏԱՆԻ ԶԱՆԱՔՆԵՐԻ ԿԱՆԱԿԱՐԳՈՒՄ:

Ուրարտում կային թագավորանիւտ, վարչատնտեսական, ուսումնական, ինչպէս նաև պաշտամունքային նշանակութեամբ քաղաքներ:

Թագավորանիւտ Բաղմէն: Այս խորին են պատկանում երկրի մայրաքաղաքները՝ Արշաշկուն, Տուշպան, Ռուսասիսիլիկն: Տուշպան եղել է երկրի խոշորագույն քաղաքական, տնտեսական, սպիտակաւ ու պաշտամունքային կենտրոնը և մայրաքաղաքը Ուրարտուի պատմութեան զրեթե ամբողջ ժամանակաշրջանում: Իսկ երկ խոշորացի էլ կամու-Հաւաքը, ապա Ռուսասիս օրը մայրաքաղաքին որպէս աշտոյիսին փոխարինել էր Ռուսասիսիլիկն՝ Ռոփուսի-կալում: Սակայն Ռուսաստանում չեն նշվում մայրաքաղաքների այնքան հաճախակի փոփոխութեաններ, որը բնորոշ էր Ասորեստանին:

Արշաշկուն: Արշարու լիստն շրջակայքում գրտնշով երկրի այս առաջին մայրաքաղաքի մասին (մ.թ.ա. IX դար), որը Սալմանասար III-ն (859—824 թթ. մ.թ.ա.) անվանում է Արամու ուրարտուց Թագավորանիստ քաղաք, մեր պատկերացումները միանգամայն մակերեսային են: Նրանք ստացված են Բաղմէնային դոնիկի վրա կառարգումը բրոնզային քանդակի սիստիստիկ գծապատկերից, որի քննութեանը ցույց է տալիս, որ միջնորդը գտնվել է ըրի վրա, ունեցել է երկու շարք ընդհանրապարհներ՝ աշտարակներով ու որմնահեցերով և մուտքերը ավարտվել են կամայինով: Այն փաստը, որ քաղաքը հարթաքանդակի վրա պատկերված է պաշարման ընթացքում այրվող

վիճակում, ցույց է տալիս, որ նրանում կային նաև փայտե կառուցներ:

Սալմանասար III-ի հաղորդումից պարզվում է նաև, որ քաղաքի իր շրջակայքում ունեցել է քաղմաթիւ ընտանիքներ, որոնք տնոն ու ավերել էր նա:

Հետեւողիս, Արշարու քաղաքի մայրաքաղաք լինելուց, կելն է նաև դուրաւտնտական բնակավայրերի կենտրոն:

Տուշպան փաղած էր վանա լճից արեւելք, առափնյա տարածքում և ունի ճորը միջնարկը: Քաղաքն ամրացված էր այնքան հուսալիորեն, որ ասորեստանցիները համարյա թն իրենց բոլոր արշավանքների ընթացքում հրամարում էին այն պաշարելու մարից: Այդ էր պատճառը, որ Տուշպան հրեք չի գրավվել թշնամու կողմից: Քաղաքի դռների քաղաքը պաշտպանվում էր նաև բոլորի համակարգով, որոնք դաւաղորդված էին Տուշպայի մոտակա ու հեռավոր մատուցներում: Դրանցից կարնորներն էին Հայկաբերդը, Նորդոնը, Անդաթը ու Արալեքը: Դրանցից Հայկաբերդը մայրաքաղաքի այն կարնորագույն առաջնպահն էր, որը գտնվում էր Ասորեստանից եկող ռազմաստրտեղիական հիմնական մայրաղբների վրա:

Տուշպան առաջօր դոն չի ենթարկվել հնարտական պեղումների, հետեւողիս նրա նշումական մնացորդների մասին շատ քիւրան է հայտնի: Մ. Նորհնային քաղաքի շինարարութեանը վերաբրում էր Ասորեստանի Շամբուր թագու-

հում: նա թողել է քաղաքի նկարագրությունը, որով որոշակի պատկերացում ենք կազմում այդ քաղաքի մասին:

«...Քիչ ապրիներից հետո,—գրում է Մ. Խոթենացին,—Շամիրումը գլուխ է բերում հրաշալի շինվածքը՝ ամուր պարիսպներով ու պղծակերտ դռներով: Փաղաքի մեջ շինում է նաև քաղմաթիվ բնօրի պալատներ, կրկնահարկ ու եռահարկ, զարդարված տեսակ-տեսակ գույնզգույն բարերով, և ամեն մեկում պատահաններ ըստ հարմարությունների: Փաղաքը մասերի է բաժանում: վեզեղիպոլուն և ընդարձակ փողոցներով: Երևում է նաև լքնաղ ու զարմանալու աղժանքի քաղիքները՝ համապատասխան քաղաքի դիրքին ու պիտույքներին: Գեանի մի մասը քաղաքի մեջ բաշխվում, անց է կացնում ամեն տեսակ պիտույքների, բուսատառնների և ծաղկանոցների ոռոգման համար, իսկ մյուս մասը (անց է կացնում) ծովակի ալ ու ձախ ափերով՝ քաղաքի և բոլոր շրջակայքի ոռոգման համար: Փաղաքի արևելյան, հյուսիսային և հարավային կողմերը զարդարում է դաստակերտներով, վարսազեղ սաղարթախիտ ծառերով՝ դանադանակնրայ պտուղներով ու տերևներով, և այնտեղ տնկում է բազմաթիվ առաստաբեր և զինիքներ այգիներ: Պարսպած քաղաքն ամեն կնրպ հոյակապ ու հոյակապոր է դարձնում և մեզը լրանցնում մարդկանց անթիվ բազմությունը»:

Ինչպես կարելի է տեսնել, Մ. Խոթենացին այստեղ շեշտում է քաղաքի միջավայրի կառուցապատման գեղադասական կողմը և նրա տարածքների ռացիոնալ օգտագործված լինելը:

Դրանից հետո նա շարունակում է՝ «Ես քաղաքի (վերի) ծայրը և այնտեղի հրաշալի շինվածքները մարդկանց շատերին անհասկանալի են մնում և պատմիչու հնարավորություն չկա: Այդտեղ դադարի շուրջը պարսպ քաշելով՝ ներք շինում է զովար մտնելու և զովար դուրս գալու ինչ-որ ծածուկ ու անհույս արքայաանաս շինվածքներ: Դրանց շինության որպիսությունը մենք ոչ ոքից ճշտությամբ չենք լսել, ուստի հարմար չենք դատում մեր պատմության մեջ հյուսել. այդքանը կասենք, թե, ինչպես լսել ենք, սրանք բոլոր թագավորական գործերի մեջ առաջին և վեհագույն են համարվում: Իսկ քաղաքային զեպի արեղակ դարձած կողմը, որտեղ այժմ և ոչ մի գիծ կա՝ բող է մարդ գծել նրկաթով՝ այսպիսի կարծր յարի մեջ, զսեղան սենյակներ, ննջարաններ,

զանձարոններ և երկար վահեր՝ նայտի չէ ինչ քանի համար հրաշակությունը»:

Տուշպայի միջնաբերդը կառուցված էր անտիկ ժայռերի վրա և ամրացված էր այնպիսի պարիսպներով, որոնք ամբողջությամբ շարված էին բազալտ քարից, հակառակ ամանդական սովորության, երբ երկրում, զրեթի ամենաերկրայանց օրմածրի վերին շարերը բարձրացվում է՝ ն հում աղյու սից (լաստիկ. աղ. Պ ա, բ) Այս արտակարգ կառուցադասումը մայրաքաղաքը դարձրեց անտիկ՝ Ուրարտուի բազում պատկազմներով լի պատմական կյանքի քննիցքում:

Տուշպայի մայրու լեռը հնարավոր դարձրեց այնտեղ ստեղծել վիճախոր կառույցներ՝ պաշտամունքային և աշխարհիկ նշանակությամբ, որոնք փռվելով տարբեր բարձրաթիվաների վրա, իրար են կապված բազմաթիվ սանդղղրներով, իրանց աստիճանների արձկությունը երկուն հասնում է մեկ մետրի:

Տուշպան, լինելով ուղղմաստրտեղիական քաղաք, հայտնի է նաև ռազմական նշանակություն ունեցող կառույցներով, որոնց մի մասը գտնվում էր մոտակա արվարձաններում, ամենայն հավանականությամբ, քաղաքից արևելք՝ Վարապա լեռան ստորոտում:

Քաղի մայրաքաղաքից, Ուրարտուում գոյություն ունեին նաև թագավորներին պատկանող քաղաքներ, այսպիսին էր Ռիսարը, որը Մարդոտրինեն էր, կամ Աբրուն, որը Ռուսայի տեհմական քաղաքն էր: Այդ քաղաքներից հայտնի են նաև թագավորներին պատկանող քաղաքները, որոնք, ինչպես կարծում է Գ. Ա. Մեխրեթլիյին, նրանց անձնական մեկականությունն էին:

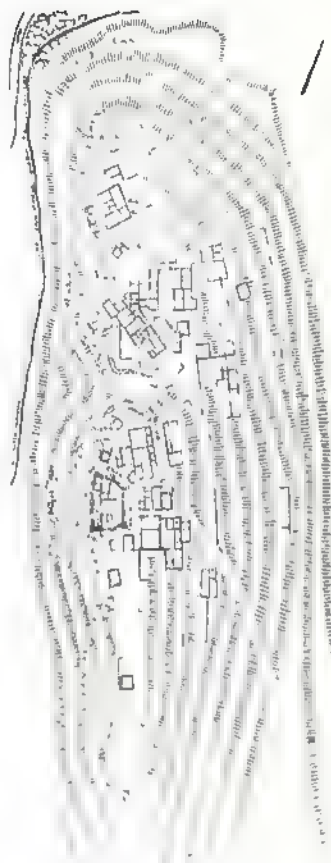
Վարապա լեռան նշանակությունը հազալեն:

Այս երկրորդ խումբը կազմում է երկրի քաղաքների հիմնական մասը: Այսպիսի քաղաքներն իրենց միջնաբերդերի շուրջն ունեին մի միասնական տնտեսական միավորում կազմող բազմաթիվ բնակատեղիներ: Նման միավորումը բացի բնակատեղիներից ուներ նաև դպրոցների արհեստական ոռոգման համար անհրաժեշտ դարդացած համակարգ ներկայացնող բազմաթիվ ճյուղավորումներ: Այդ համակարգի կազմի մեջ էին մտնում նաև ջրանցքները, թունիները, ինչպես նաև արհեստական մեծ ջրամբարները:

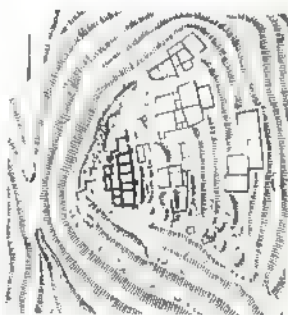
Ասորեստանյան աղբյուրները (զրանց ավիանում են նաև նորագույն հնագիտական պեղումների տվյալները) խոսում են երկրի քաղաքային

ա

բ

գ

0 80 160 220

Ազ. 18 Դյուղեր. ա) Շուշադի, բ) Թուրքի թեմի, գ) Կարի կաման

կենտրոններում կուտակված մեծ հարստությունների մասին: Այսպես, Սարգոն Բ-ն ղեկի Ուրարտու (մ.թ.ա. 214 թ.) կատարած իր հայտնի արշավանքի մասնակի, ավերելով երկիրն ու նրա հարուստ տնտեսական կենտրոններն իրենց պահետներով, վերջիններին մեղ զոհում է «սահաշիվ քանակությամբ հացահատիկ, գինի և այլն: Միայն մեկ ալդպիսի շտեմարանում գինու տարողությամբ կազմում էր 225 հազար լիտր, մյուս պահետներում տեղավորվում էր 102000 ռկապիս զրոյն:

Մթնշուհների զոյալի մասը սովորաբար վերամշակվում էր տեղերում, ուր ալդ նպատակի համար զոյալը ունեին համապատասխան արհեստանոցներ, որից հետո արտադրանքը տեղափոխվում էր երկրի մայրաքաղաք՝ Տուշպու: Կարմիր բլուրի միջնաբերդում հայտնաբերված են ձիթան, գինու և դարձյալի արհեստանոցների ալյն:

Արհեստանոցների դարդադրանքը քաղաքներում մեծապես օժանդակում էր երկրում իր ժամանակին հայտնի բոլոր անհրաժեշտ նյութերի առկայությունը՝ փայտը, քարը, կավը, մետաղը, նյութեր, որոնք արտահանվում էին նաև հարևան երկրներ:

Ուրարտական վարչատնտեսական խոշոր քաղաքներ էին Արդիշտիխիխին, Քիշնրախինին, Ալթին-թիլին, Ալվերդիդիդին, Վերախարմը և մյուսները, որոնք իրենց պարզապատշաճ միջնաբերդերով, շրջակա բազմաթիվ գյուղական ավաններով կազմում էին գյուղատնտեսական հողը համակարգը, ստեղծելով (քաղաքաշինական առումով) տարածական միասնական համակարգ:

Արդիշտիխիխին: Հիմնադրվելով մ.թ.ա. 776 թ., արդեն դարի կեսին այն դարձավ երկրի նշանավոր քաղաքներից մեկը: Նրա հիմնադիր Արդիշտի Ա-ից հետո քաղաքը պահպանեց իր անկախ նրա որդի Սարգուրի Բ-ի ժողով: Լինելով վարչատնտեսական հարուստ կենտրոն, Արդիշտիխիխին ուներ ռուդան ցանցի լայնատարած տնտեսական, Աղա երկրի հողերի տրգավանդության պայմաններում նպաստում էր քաղաքի տնտեսական կյանքի վերելքին:

Այդ են հաստատում ոչ միայն ուրարտական թագավորների սեպագիր արձանագրությունները, այլև շրանքների մնացորդները, որոնց հետքերը տեսանելի են 50 կմ երկալքով: Արարատյան բաշտավայրում, որը Աղա երկրի առաջին բեր-

քառա շրջանն էր, խոշոր քաղաքների առաջ գալը դառնում է առանձնապես հասկանալի: Դրա վկայությունն է Արդիշտիխիխին, որի տնտեսական կյանքը ալյն է ինտելիգենտ հողագործության պատկերը, համալի իր ամենամանրամասն գրվազներով: Հնագիտական պեղումները պարզի են, որ, իրոք, քաղաքն ունեցել է երկու տարածք՝ տարբեր շինություններով կառույցապատված: Կենտրոնական մասը և նրա օղակալն հատվածը ծոցայում էր հողագործական տնտեսությունների համար: Երկրորդ մասը իր ամերկեղով մի բանի անգամ ալյն էր առաջինից:

Կենտրոնական կառույցապատված մասը բաղկացած էր իրարից 2 կմ հեռավորության վրա գտնվող բլուրների զազաթիներին վեր խոյանցող երկու միջնաբերդից և քաղաքի ընտելի թույստնակից՝ (զմպր, աղ. 21): Սակայն, կարելի է կարծել, որ մնացած՝ թվով 6 բլուրները կառույցապատված լինելով, իրենց զազաթիներն մասերում կազմում էին մի միասնական համակարգ: Արմավիրի բլուրը, որը մյուսներից ավելի բարձր էր (76 մետր) և որից պարզ տեսանելի էր լայնատարած շրջակայքը՝ մինչև հեռավոր հորիզոնն ու հեռավոր մատուցներից երեսացող հանապարհները, ուներ ռազմատարառիկական նշանակություն: Սակայն, հավանական է, որ բլուրը ծառայել է ալյնի պաշտմանը քաղաքի նպատակների:

Հակառակ դրան, քաղաքի մյուս միջնաբերդը՝ Դավթի բլուրը, ինչպես ալդ պարզ տեսանելի է նրա ընդհանուր հատակագծից, աշխարհիկ կարծիքների համար կառուցված մի համալիր էր՝ իր պալատական շիներով ու տնտեսական պահուսային մասերով:

Այսպիսով, կազմելով մեկ ընդհանուր միասնություն միևնույն քաղաքի սահմաններում, ալդ միջնաբերդերը տեղ-տեղ պարիսպված էին պարիսպների 3 շարքով: Իսկ քաղաքի կառույցապատված միջին մասը, ամրոցությամբ վերցրած, պաշտպանված էր հզոր պարիսպներով, որոնց պահպանված առանձին հատվածներն ալյն էլ պարզ տեսանելի են: Քաղաքի ընտելի շիները հիմնականում հայտնաբերված են բլուրների շրջակայքում և նրանց թնջ լանջերի վրա, որտեղ դրանք կառուցվել են՝ հարմարացվելով մայրուտ տեղանքին: Հարթավայրի մասի շիները՝ ծածկված մնալով հողի հաստ շերտերով, անորոշ դարձրին քաղաքի ընտելիված տարածքի ընդ-

ւանոր Հատակագծման սկզբունքները: Պարզ է միայն, որ Հայտարարված շենքերի թիւը լանջերի վրա հաուուցադատված են, այսպէս կտշված, ազատ կաուուցադատման եղանակով ու դանդելւում անմիջապէս պաւատական շենքերի հարեանութւյամբ, հաւանաբար, կազմում են քաղաքի ազդարանկւոյթյան սոցիալական բարձր խաւին պատկանող հատվածը: Ամենայն հաւանակահաւութւյամբ, աղյաւ բնակչութւյան մի մասն էլ կազմել են պետական ծաուադոյներն ու աշհաստավորները:

Իր պատմական կյանքի ընթացքում քաղաւաներիդմէջ դարդադրել ու բնկւաիլել է: Այլ է աստատում ինտելիկ շենքերի նոր աղաւածներկի աուկադությունը նաև միշին քաղաքի պարիսպներին դուրս:

Արդիշտիինինին ուներ նաև խմելու ջրի համար հարմարաղկաւ ջրամբը՝ 70.000 լիտր ընդհանուր տարողութւյամբ, ինկղմված միջնաբերդի թեք սարալանջերի խորութւյան մեջ, պաւատական շենքի սահմաններում:

Քաղաքի դամբարանաղաւորը գտնվում էր նրա հարախարանմալան մասում:

Քաղաքաշինութւյան աուումով ընորոշ է ու ուշաւրամ, որ Արդիշտիինինին տարածքում հիմնադրվում է ու վարդանում Հալաստանի հին մալրաղաղքը Արամվիրը: Ուշագորտկան աղծանի է, որ ներքա դիպրան միտու տարբեր դարաշրջաններին՝ քաղաքաշինարարներին սաղդատարաուեգիակն, քաղաքաշինական ու ալլ աուումներով հաղասարալաի բաղարարել են սուղանքի միւնուոյն պալանաները՝ ըլուրն իր միջնաբերդով, իսկ ոուդուում քաղաքը՝ փուված հարթութւյան վրա:

Արդիշտիինինին շրջաղատի նշանաղոր պալաններին միկը դտնվում է Արարաւալան դաշտաղալրի ներկալին Արաղաւ գլուղում: Այն բաղակունին փարը է, նրա կաուուցադատման հնարերի տարածքը 10—15 հեկտարին չի անցում, մեուդած մասը, ինչպէս է նրա եղրագիծ սահմանները, աուանք հնադիաղական պղղութներին ուրոշվել ընն կարող (գծագր. ող. 23):

Այսուեղ՝ մալրաա ցածր ըլրաի վրա, պահպանված են քաուանկյուն հատակաղծով, աշտարակներով ու դուրհանցերով, հաղանաբար, երկհարկ պաւատական կաուուցի մնացորդները, որը ժամանակին իշիում էր շրջաղատի վրա:

Այլ կաուուցի հարաղաղանդան մասը պարողադատված էր նման պարիսպների մնա-

ցորդներն այսուեղ բաղական շատ են, հատակալան հարաղաղանդան մասում: Ընդ որում, էլնելով նրանք պատիկի երկարություներին, հաղանական պետը է համարել, որ նրանք պատահանում էին պահնատալին կաուուցների շենքերին, ուր հաղաղվում էր հողատարածներին ստաղղող բերքը:

Բնակիկ շենքերի սուղադրությունին կարելի է ենթադրել, որ նրանք դանվում էին մշակելի հողատաների վրա:

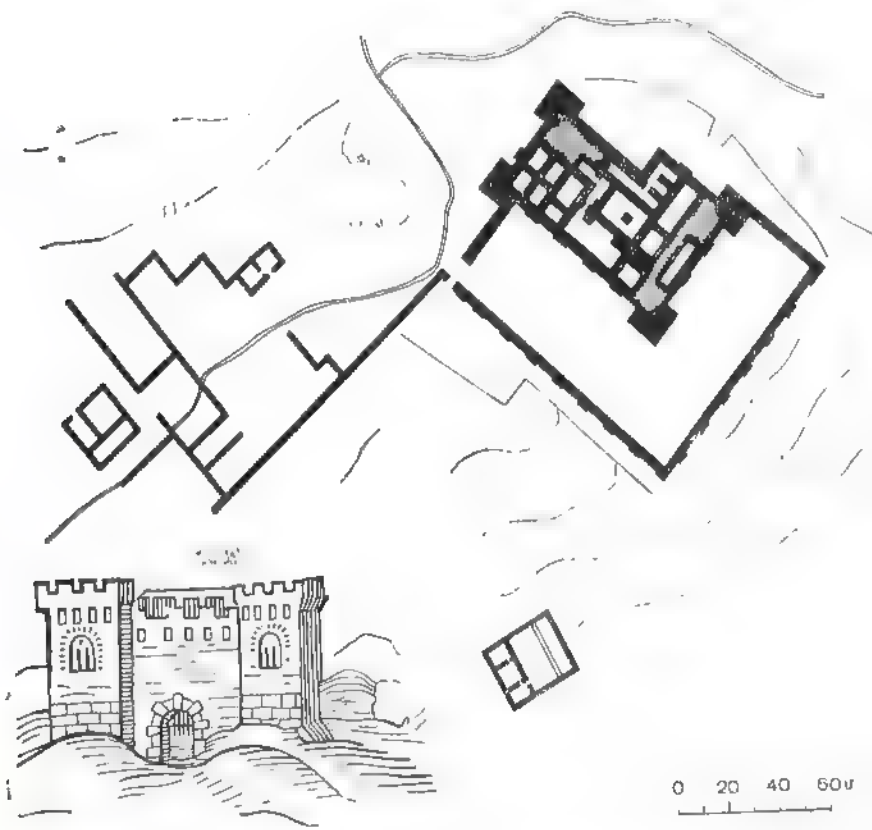
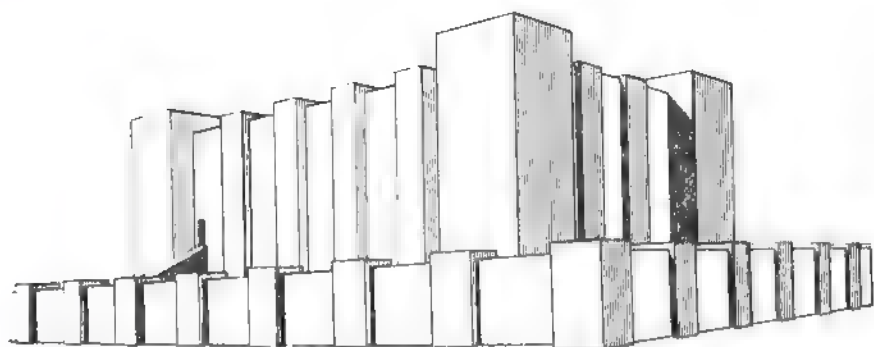
Շենքերի ներսում, ընտանի կենդանիներին ու աուաուանաղված հշանակալին մակերանկրող հաղաղաները հաստատում են աղյաւ աղանում նաև անանարումութւյան դարդաղման մասին:

Աղա երկրի միտս խոշոր վարաանտեղական կենտրոնը Թէլլերաինի քաղաքն էր:

Թէլլերաին: Ուրարտական քաղաքաշինութւյան սկզբունքներին աղիկի որոշակի անցում հայտված Թէլլերաինի հատակագծման մեջ, որը պարղվում է լալնատարած պղղութներին շնորհիվ:

Թէլլերաինի քաղաքն իր աղարհաղրական դիրքով գտնվում էր այն մալրուղու վրա, որը Աղա երկրի սահմաններում որակաւ հլակաւ ուներ Մենուալինինին, ու որի մի մշտուին անցում էր Արդիշտիինինին միտով դիպի աղեկը, դիպի Մենամոր, Թէլլերաինին, էրերանին ու ապա հարախ՝ դիպի Գարանին ու Սեանա լճի ափերին տարածված ուրարտական քաղաքները: Այս կապաղցութւյամբ Թէլլերաինի քաղաքի մարաշինական կաուուցներում պարղորոշ դրսեորված են ուղամասարատեգիական սկզբունքները, որոնցում նրա շինարարները դիկաղաղել են սկսած դիուես քաղաքի սուղին ընարությունին (լուսանկ. աղ. 6 ր):

Միանպամայն որոշակի է, որ քաղաքի սուղաղրումն իր միջնաբերդի հետ Հրաղդան գետի րարձր ափին՝ սալոանաղաղված է պաշտալանական եկատաուումներով: Փաղված լինելով հարթութալրի տարածքում, որը երեք կողմին եղրագծված էր խոր ձորերի մեջ հողող գետով, քաղաքը դրանով ապահովված էր դժկարամատշին, իսկ որոշ հատվածներում էլ գետի բողղութին անմանակ պատեղանման ափերով: Միւնուոյն ժամանակ, Արարաալան դաշտաղալրի կողմին, որտեղ ընական պատեղանքերը բաղադալում էին, Թէլլերաինին պաշտալանված էր հզոր բերդապարսպով, որի մնացորդները պահպանվել են սուղում:

(Գ շՊ Միլենարեղև. ա) Արաղամ միջնաբերդի ընդհանուր տեսքը, վերականգնություն, ի, Միջ
 Խարերդի համադրությունը, դ) Հին վերականգնված

Թիշերքախիի տեղի ընտրությունը պայմանավորված էր նաև տեղական նշանակության մի շարք էանապարհների տեղաշարժմամբ, որոնք հանդիմանում էին այսպես:

Ժամանակը ընել էր նրանց հետքերը երկրի վրայից: Դեռ և, ամենայն դեպ, տեղական հարմար տեղը, ուր կարող էին հանդիպել Թիշերքախիի մոտ տարբեր տեղերից եկող մանապուրները՝ և բխավայրի հաղավայրին մասն էր, միջնադարյան պլանովոր մուսար՝ դիմաց:

Բնում է, որ այստեղ գոյություն ունեցող հեղուկ մանապուրը ուղարկվում է մանապուրի ուղղության կրիստալներին և, ինչ վերաբերում է քաղաքի կապին՝ Հրազդանի գետի մյուս ափի հետ, այսպես կարող էր տեղի ունենալ հարավարևմտյան մասում, ուր տեղանքը համահամապարհ նպատակներ էր զետեղ անցման համար: Հատկապես այդ տեղում է, որ զանվել են թաղային մշակված բիդրները, որոնք մի մասը զեռ կանգուն է որմածքի մեծ և, հավանաբար, պատկանել է սերտորտական կամրջի հենակներին:

Թիշերքախիի կառուցապատված ամբողջական տարածքը նշված սահմաններում ձգված է արևելքից արևմուտք, կազմելով շուրջ 30 հեկտար տարածություն, որից է հեկտարը գրավում է արևելյան մասում վեր խողացող բլրի գաղաթին դանդաղ միջնաբերդը (լուսանկ. աղ. 8 ա): Այս տարածությունը համեմատաբար հարթ էր իր միջին մասում, ուր հայտնաբերված են քաղաքի թաղամասերի հիմնական հատվածները ու առավել ուղղահայաց փողոցները: Դրանցից արևմուտք, մինչև Հրազդանի գետի ափերը, սեղանը թաղամասերի կառուցապատման նման դասում էր ավելի անհարմար: Դեպի գետը քաղաքից տանում էին մի քանի ճանապարհներ, որոնցից մեկը լավագույն լայն է ու միանգամայն հարմար տեղիային տրանսպորտի երթևեկության համար:

Չնայած նրան, որ ներկայումս այդտեղ տեղի է թողարկել մի գոյություն ունեցող հայտնի են նրա մոտավոր սահմաններն ու նորարարներ, ասիային առաջադրել հարողվել պարզել քաղաքի տարածքին պարիսպների լրիվ զոհարությունը, բացի 1948 թ. հայտնաբերված նրա 500 մետրանոց մի հատվածից: Վերջինս, որն ունի աշտարակներ, որմահանքեր, սկսվում է միջնաբերդի հարավարևելյան անկյունից, երկարված է քաղաքի արևելյան մասը, ապա դեռիս ուղիղ ան-

կյան տակ թեղվելով դեպի հարավ-արևմուտք՝ ընդհատվում է մի մեծ աշտարակի ավերակներով: Պարիսպների 200 մետր երկարություն ունեցող մյուս հատվածը, որ սկիզբ է առնում միջնաբերդի հյուսիսարևմտյան մուտքից ու անցնելով հարավարևմտյան ուղղությամբ, զոհարում է քաղաքի հյուսիսային մասը տվյալ սահմաններում, նույնպես ընդհատված է: Այդ Յ մետր հաստությամբ ունեցող պարիսպներից պահպանվել են միայն ստորին 1—2 շարքը (լուսանկ. կապտա-սառ թեղանիքից):

Քաղաքի մյուս հատվածներում արտաքին պարիսպները նույնպես ընդհատվում են հենց այնտեղ, ուր ժայռոտ ափերի բնական նշաններն իրենցով ապահովում էին քաղաքի անստիկությունը: Այդպիսի մի հատված էր, օրինակ, քաղաքի հյուսիսարևմտյան պարիսպը:

Ինչպես ասվեց, քաղաքի միայն հարավային մասով կարող էին անցնել այն ճանապարհները, որոնք ժամանակին Թիշերքախիի կապել են մյուս քաղաքների հետ, հստակապես և այստեղ պետք է գտնվի նրա գլխավոր մուտքը: Սակայն արտաքին պարիսպատես այդ մասում այնքան է ավերված, որ բոլոր հետքերն անհետ կորել են:

Համակարգը այնտեղ, ուր ընդհատվում է միջնաբերդի հյուսիսարևմտյան անկյունից սկսվող պարիսպատեսը, քաղաքն ունեցել է ևս մի մուտք, որի տեղում ներկայումս զոհարվում են հիմքերի մնացորդները:

Բացի արտաքին պարիսպներից, մի շարք պատերի հետքեր են երևում նաև քաղաքի ներքին տարածքում: Այսպես, միջնաբերդի հարավային մասում, նրա կենտրոնական մասերի ձախ աշտարակի լուսավոր խողովոր քարերից շարված լավագույն լայն մի պատի մնացորդ միայն է բաղադրվում արտաքին պարիսպին, դրանով իսկ արգելակելով աղտոտ շարժումը քաղաքի մեջ: Բացի դրանից, մի շարք նույնանման պատերի հետքեր, որոնք պարզ ելումարվում են մակերևույթից, զոհարվում են քաղաքի այլ մասերում: Բերդապարիսպն ուղղակիան նշանակություն ունեցող այդ պատերի զուգահեռները տեսնում ենք: Դիտելով այս շատ քաղաքներում:

Այսպես էր կառուցված նաև խեթական խաթ-թուսան, ռափայն նրանում, բացի դրանից գոյություն ունեցող նաև ստորգետնյա ճանապարհ միջնաբերդից մինչև լրիկ ստորոտը՝ քաղաքի վրա պահող թշնամուն թիկունքից հարվածելու նպատ-

տախտի: Խնկիրը հաճախ էին իրենց քաղաքները պրտում կրկնակի պարկապենքում, խնդրեալ, օրինակ, այդ արժան է Սամալում: Նման դեպքերում ստեղծվում էր քառն միջանցք, որի միջոցով թշնամին վերցվում էր ծուղակի մեջ: Այդպիսին էր նաև պարսպապատերի մուտքերի կառուցման համակարգը, որի սրամիտ լուծումները ծառայում էին տակտիկական մասնաշրջաններին: Այդ ատումով խնկիրն օրինակներն ալիքի ցույցուն էին աշտաւալում քաղաքների ամրաւինակուն սկզբունքները: Էին արեւելում:

Սակայն ուղարկումներն քաղաքաշինութեան մեջ բաժանախն տեսանկի են դառնում նաև սոցիալական նախաձեռնները: Թեւեթարեւիկի համար այդ կարգի կարեւոր հարցերից մեկն է, օրինակ, քաղաքի սահմաններում սոցիալական տարրերի բաժանիքի տեղադրումն սկզբունքը: Համաձայն ի. Բ. Պիտարովիւ, քաղաքի հիմնական աղյուսակաւութեան կազմում էին սոցիալական պիւններն իրենց ինտանիքներով, պետական հոգեւոր մշակող և կախալ վիճակի մեջ գտնուող նախադրոնները, արհեստավորները, ինչպես նաև վարչական անձնակազմը:

Կարծում ենք, որ այստեղ, քաղաքի կենտրոնական մասում, տեղաւորված էին ուրարտական զորքն ու վարչական անձնակազմը, որոնք քնտիրարները գտնվում էին միջնաբերդին կից: Այդ են հաստատում մեծ լափերի սեկցիոն տունը և մշտաւ հարուստ մենտները (զծագր. աղ. 34):

Քաղաքի կենտրոնական մասում գտնվող թաղամասերի փողոցներն ուղղաձիգ են ու կառուցվածք (յուստեկ. սղ. 8 և 9): Հսկանակի գրանց, քաղաքի արեւմտյան մասի թաղամասերը հիմնականում են տեղանքի տեսակետից անհարմար վայրերում, անկանոն շարքերով և, համախաբար, հենց այն մասում էր ինտիվում քաղաքի աղքատ ազգաբնակչութեանը, որն աշտուկ էր բերված գլուխտեստակուն ուարերը աշխատանքներ կատարելու համար: Այն նախաձեռնքը, որ քաղաքը հիմնադրված էր պետական ենթակառուցվածքի ենը գտնվող ուրարտական զորքի, արհեստավորների, հողագործների և վարչական կազմի համար, առում է այն մասին, որ քաղաքի կառուցողը պետությունն էր, հետևաբար և նրա հիմնադրումը պետք է որ լիներ մի միասնական ճարտարապետական մտահղացման տրոլունք:

Հայտնի է, որ հինարեւելյան պետական իշխանութեանների կազմից սահմանվում էին քաղա-

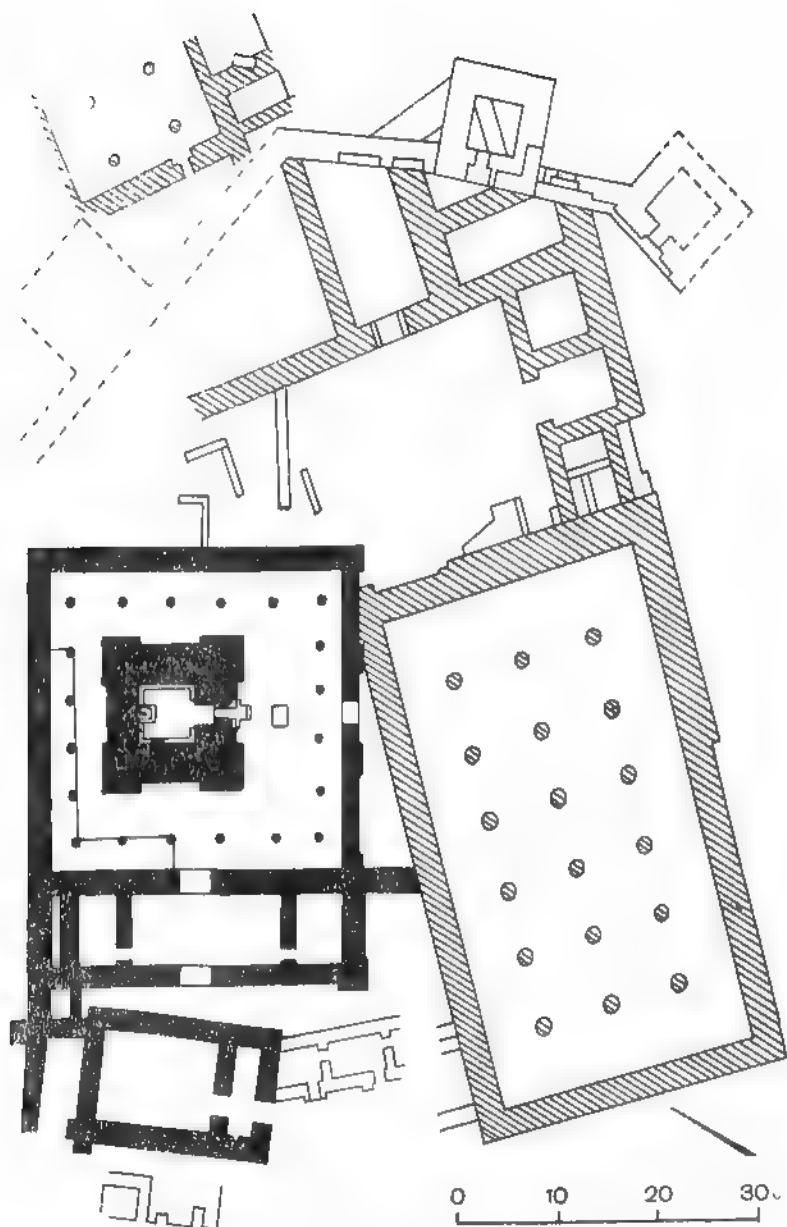
քաշինութեան կանոնները. օրինակ, Միթագետում նախահայտ էին Բարեկունի թագավոր Հասարաբիկի կամ Ասորեստանի թագավոր Մինասրեբիկի շինարարական օրենքները: Փաստերը նախատում են, որ Թեւեթարեւիկի կառուցապատումը ևս իրացվում էր նախապես կազմված ինքնատիպ քաղաքաշինական ոլորտակի ծրագրի նախաձեռն պատասխաններով նաև մասնական ուղղմանաբանական լուրջ պահանջներին: Այդպես քաղաքի տեսանկի նախաձեռնում կրում են ուղղաձիգ փողոցների բաժանական կանոնավոր կառուցապատումները: Քաղաքի կենտրոնական մասի կերպ փոքրներից կրկնող գրեթէ զուգահեռ են, սրտայից աւաղանն ունի մոտ 200 մետր երկարութեանը: Այն սկսվում է քաղաքի կենտրոնական մասից, հասնում մինչև միջնաբերդի գլխավոր մուտքը, ձգվելով արեւելքից արեւմուտք՝ 5,57 մետր լայնութեամբ և կառուցապատված է առանց որևէ խախտումների: Այս երկու փողոցները հասնում են երրորդ, ավելի լայն (9,46 մետր) փողոցով, որն անցնում է հյուսիս-արեւմուտքից հարավ-արեւելք:

Սակայն, քաղաքի երկրորդ մասի անխախտ արտասուրաի համար հարմարավորում ուղիղ աւաղան փողոցներից, Թեւեթարեւիկում կային նաև տեղայինները, որոնք նեղ աւաղանն էին, շինված էին բնից հերթին կառուցապատված էին տեղայիններ:

Թեւեթարեւիկում կային նաև հյուպատոսների, որոնցից մեկը գտնվում է միջնաբերդի գլխավոր մուտքի առջև: Արեւելքից հրապարակի կողմում էր պատում, արեւմուտքից 50 մետր հեռավորութեամբ: Նրան սահմանադրում են քաղաքի թաղամասերի կառուցվածքները: Քանի որ այստեղ էր միջնաբերդի գլխավոր մուտքն իր աշտարակներով, այն է՝ բաղադրի հարաբարադրական առանձին մոնումենտալ ու շինված կառուցք, որնան հրապարակը Թեւեթարեւիկի գլխավոր կենտրոնը պետք է լիներ (զծագր. աղ. 25):

Ուղարկական քաղաքների տարածական կենտրոնաւայտում էին իրենց կառուցվածքների հարթ ծածկերի հորիզոնական ուղղագծերով: Սակայն, դրա հետ մեկտեղ, Թուրքախ-կալիւում Կարմիր բլուրում, բրոնզա հարթաքանդակների, ինչպես նաև ոսկրն մանրակերտի ձեռք հայտնաբերված աշտարակները հաստատում են քաղաքների կառուցապատումներում նաև վերապաշտածականների ստիպալութեանը:

Թեւեթարեւիկի տվյալ մանրակերտն իր լեռնակն

Ազ. ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի պատմամշակութային հուշարձանների ցանկում

շափերով, հաժանաբար, ներկայացնում էր քառակուսի հատակագծով բաժանված վերնախց հորինվածքով Աշտարակին իր անկյունալին մասերում ունի նյութներ, որոնց հարթությունների վրա տեսանելի են վերին երկու հարկերի պատուհանանման խոյլ բացվածքները։ Կառույցը ավարտվում է հորիզոնական բաժանումներ ունեցող հզոր գոտիներով, ավանդական աստիճանաձև բուրգերով, միջին մասում վեր խոյացող դմբխձև ծավալով, իսկ ներքևում, այդ բոլորը պատող, ատամնաշար հիշեցնող պահպանակների շարքով։ Քիվի ձողը ձևը, էլենդով համալսարանի համապատասխան հանձններից, յստատարում է, որ աշտարակի ընդհանուր բարձրությունը պետք է որ բնական վիճակում լիներ՝ շուրջ 15—20 մետր, Հիշյալ մանրակերտը, հաժանաբար, պատկերում էր բազալի կանդուն աշտարակը։

Մեծ ընդհանրություն կա տվյալ աշտարակի և Ակսում քաղաքի (Ճմովլայի) կառույցն աշտարակների միջև, որոնց բարձրությունը հասնում է շուրջ 37 մետրի և որոնցում նույնպես երևում են համանման անկյունալին ելուսներ, խոյլ պատուհան պատկերող շարքեր՝ ըստ հարկերի և կիսակլոր վերջավորությամբ։

Փաղաքների նման կառույցներն իրենց վերնախց ծավալների հակադրամիասնությամբ պետք է որ զգալիորեն հարստացնեն նրանց կառուցապատումների ճարտարապետատարածական թիվատիկայի բաղմադանությունը։

Իմ աշակես, Արգիշտիխինին և Թեյշերախին, իրենց շուրջը փռված URU-ներով կապվում էին վարչադատնական դարզացած համակարգ կամ ASU.M՝ քաղաքի մարդը։

Ալավերդիենը։ Բնակավայրերի նման խոշոր կուտակումներ գոյություն ունեին նաև Ուրարտուի արևելյան մարզերում, գրեթե համանման բնովթով ու տարածական կառուցվածքով Այստեղ նույնպես խոշոր ու ամբարշտված բերքերի շրջակայքներում փռված են գյուղատնտեսական բնակավայրեր, ջրանցքներ ու մշակվող դաշտեր¹²։

Տնտեսական նման մի խոշոր համալիր էր իր բնորոշ արտահայտությամբ Ալավերդիքենդը, որը գտնվում է Ուրմիա լճից հյուսիս, Կարադիետդին արթավայրի արևելյան մասում, Բաստամից 20 կմ արևելք։ Տվյալ համակարգի կենտրոնը կառուցված է 40 մետր բարձրություն ունեցող բլրի գագաթին, որն ունի պաշտպանական նշանակության կառուցապատման պարզ հետքեր։ Նույն

նկատառումներով Ալավերդիքենդից 3 կմ հեռու գտնվող Ուլուր-Քեփե բլրերի վրա է խոչանում մի այլ, ավելի փոքր բլրով, որը իշխելով այնտեղ անցնող ճանապարհի վրա, իր տեսադաշտում պահում էր տվյալ տարածքը։

Ալավերդիքենդի՝ 134×152 մետր չափեր ունեցող ամրոցը պարփակված էր հզոր պարիսպներով։ Ամրոցը օժտված է կենտրոնական բակով, ուր կանգուն է քառանկյուն հատակագծով մի շենք (24×40 մ)՝ անկյունալին մասերում աշտարակներով և միջին մասում նույնպես բակով։ Բնրդի պարիսպներին ենթից կցված են տարբեր չափերի շինություններ, իսկ հարավ-արևմտյան մասում երկու շենքում աշտարակների միջև նրա մուտքն է, որի երկու ղոնկերը զասավորված լինելով իրար նկատմամբ ուղիղ անկյան տակ, խոչընդոտում էին անցումը տվյալ պարիսպված տարածքի մեջ (գծագր. աղ. 27)։

Նշված երկու բլուրների միջև տարածված էին բնակելի շենքերը, այստեղից էր անցնում նաև տվյալ հուղատարածքների համար շինված հնազույն ջրանցքը, որը իր 314 մետրով մտնում է առայսար դործող ջրատար համակարգի մեջ։

Այս ջրանցքները ոռոգում էին բլուրների շրջապատի տարածքներում փռված բնագրաֆի մշակվող դաշտերը, ներառյալ նաև Թուրքի-Քեփե, Գուլպագի և մյուս գյուղատնտեսների հուղատարածքները (գծագր. աղ. 28)։

Այլ տարածքում մշակվող դաշտերը քարե բնակարանով, խիստ կանոնավոր կերպով, բաժանված էին համապարհ՝ 40/50/75 մետր չափերի հուղամասերի Մշակվող հողերի նման ճորդիտ երկրամասական բաժանումը առաջին օրինակն է Ուրարտուում։

Համանաբար, այդ հողակտորները թաղավորական (պետական) վարչությունը վարձակալական սկզբունքով մշակման համար հանձնում էր նույն բնակատեղիների առանձին մարզիկանց¹³։

Ինչպես նշվեց, Արգիշտիխինիի համալիրի նման կային գյուղական բնակավայրեր, մշակվող հողատարածություններ, որոնցից է Թուրքի-Քեփեն՝ Բաստամից 45 կմ արևմուտք, 180—500 մետր չափերի բլրի վրա, կառուցապատված է առանձին բաղմախնայի բնակելի տներով¹⁴ (գծագր. աղ. 22 բ)։ Բլրի հարավարևմտյան մասում կանգնած է 35×60 մետր չափերով բլրով՝ իր կենտրոնական բակով (10×16 մետր), որի շուրջը, արտաքին պատերին կից են մի շարք սենյակներ։

իր հատակագծով այն նման է Շերապին Ամիրի կառույցի հատակագծին: Համաձայն Վ. Կլաշիկիսի հետազոտությունների, Քուրբի-թեկեն մ.թ.ա. 111 դարի գյուղական տնային բնակավայր էր, իսկ բերքը նրա տիրակալի նասանդին էր նման բերդեր, (ՏՃ՝ Երևանի, աղ 17 ա, բ, գ, դ) և

Գյուղական տնային նման մյուս վայրը Գուղապին է, որը գտնվում է Բասալամից 40 կմ հյուսիս: Բնակատեղիի փոփոխ է հյուսիսից հարավ ձգվող, շրջակայքի եկատմամբ 65 մետր բարձրությամբ ունեցող մի բլրի վրա, որի եզրագծերը մեծ թևերով մերձապատվում են շրջակայքին՝ (գծագր. աղ. 22ա)

700 մետր երկարությամբ ունեցող այդ բնակատեղին իր միակ պարսպով առջատվում է երկու մասի, որի հյուսիսայինը նրա զբաղվող հատվածն էր (260×360 մետր մակերեսով): Որոշակյունք ունեցող այս 95 մետրանոց պարսպը կենտրոնական մասում իր միակ մուտքով պատկերներ իշխում է հարավային հատվածի վրա: Այս վերջինի հարավարևելյան բարձրագույն մասի վրա կանգուն էին մի քանի շենքեր, որոնցից մեկը տվանդանիան քառակուսի հատակագծով ու անկյունային մասերում աշտարակավոր կտանոններով, Վ. Կլաշիկ կարծիքով, տաճարային կառույց էր, որը միասնական հովանակալն էր իսկ այդ նշանակում է, որ ոչ միայն քաղաքները, այլև գյուղերը Ուրարտում ունեին իրենց տաճարները:

Գուղապինի մյուս եկատեղի կառույցը, որը գրտնրվում է նրա հյուսիսարևմտյան մասում և 12.5×19.0 մետր չափերի է, Վ. Կլաշիկ համարում է պահեստային շենք և դա հավանական է, քանի որ Գուղապին, լինելով Արտիզիցիսից շրջապատող բնակավայրերի տնտեսական հիմքը, պետք է ունենար շտամարտն:

Արտիզիցիսիցի տնտեսական ուղղումը օգտին, Արտիզիցիսիցիցի ու Թեղեյիցիցի օրինակով, գտնվում էր Բասալամ քաղաքի չօգտնավորության ներքո, որը մասնավորապես պահպանում էր Արտիզիցի սկզբնավորվող ջրատար համակարգը, որպես միջանկյալ բերդ ունենալով Արտիզիցիցիցից 3 կմ հեռավորության վրա գտնվող Ուղուր թեկեն:

Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որ ուրարտական տնտեսական նման միավորումները ներկայանում էին ընդարձակ մարզեր՝ իրենց կենտրոնական ամրացված քաղաքներով և նրանց շրջակայքում փոփոխ ՍՐՈ-ներով, դաշտերով ու

սողոման ջրանցքներով, որոնք կազմում էին մի համակարգ՝ պաշտպանված ռազմական նշանակության քաղաքներով ու նրանց ենթակա փոքր բերդերի ցանցով:

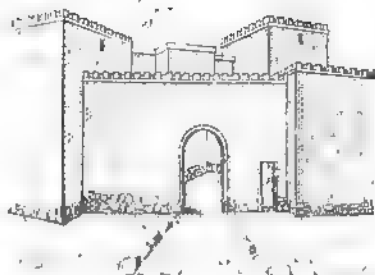
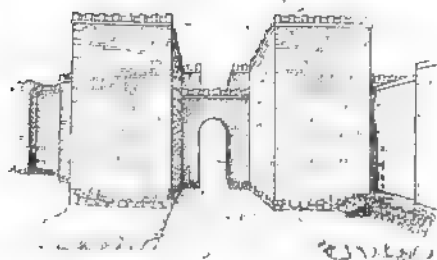
Արին-թեկեն: Այս քաղաքը ուրարտական վարչատնտեսական կարևոր կենտրոններից մեկն էր, երկրի հյուսիսարևմտյան ժայռամասում, փոփոխ լեռնակալի հարթավայրում, որը գտնվում է Երվուրմից Սիվաս տանող ճանապարհի մոտ Թաղաբ, որի տնտեսական տեղանքը հյուսիսի չէ, հետևաբար Քալիկ Ուղուրի կարծիքով, հովանավոր, հիմնավորված է մ.թ.ա. VIII դարում: Այն Արին-թեկեն գտնվում է երկրի արգավանդ հողատարածությունների վրա և, որ ղվաթուրն է, հետև շողոր Ասորեստանից, որից Նիդեկայի դաշտն առջատվում է բարձր լեռնաշղթաներով: Այս համայնքի շնորհիվ քաղաքը մեծացնում էր համայնքի ասորեստանյան բանակների համար ու լեռնարդից ավերածությունների, որոնց ժամանակին անդրդեղ ենթարկվել են Ասորեստանին սահմանամերձ ուրարտական մյուս քաղաքները: Դրանով էլ Արին-թեկենի միջնաբերդի կառույցները մեր օրերն են հասել համեմատաբար բարձր վիճակում, տուժելով միայն ժամանակի ավերածություններից:

Հարթավայրի վրա փոփոխ այդ հինավուրց քաղաքի միջնաբերդը կառույցված է հյուսիս-հարավ ուղղությամբ ու վեր է խոյանում բարձր բլրի դաշտին, ինչպես և Կրեթ բլրը ուրարտական քաղաքների միջնաբերդերը: Եվ շնայած, Արին-թեկենի միջնաբերդը հետև էր ասորեստանիցիական ճանապարհներից, այնուամենայնիվ, այն կարողված էր որմնահիսկեր ունեցող հզոր բերդապարիսպներով:

Ինչպես կարելի է կոտակ միջնաբերդում պահպանված առանձին կառույցների մեկտրոնների տեղադրությունից, այստեղ առկա է շինարարական մի քանի ժամանակաշրջան (գծագր. աղ 24): Նախնական տաճարային համալիրն է՝ իր հարակից շինություններով, իսկ կառույցիկ է ստանալաբղ մի զահիճ, որը գրտնախոյան մեջ երբեմն անվանվում է ապագանա և գիտվում որպես առանձին նույնատիպ կառույցների նախատիպերից մեկը:

Բացի այդ մոնումենտալ կառույցներից, միջնաբերդից դուրս գտնվել են պահեստային ընդարձակ շինություններ:

Արին-թեկենի այսօրվա դրությամբ ուրարտա-

Ար 59 Սելեւքիդների ժրճեմբարի արտաքին ժուրնը, վերահսկման բլուրի հարակից տարածքի
 հարաբերական դիրքը և շրջանակները

դիտարկումը հաղորդակից է զարմանալի մասնաձևերի մոնոմոլիտային շինարարության առանձին ձևերին, որպիսիք անհայտ էին Ուրարտուի մյուս բաղադրների ճարտարապետությանը: Խոսքը վերաբերում է նաև տարբեր ձևեր ունեցող դամբարանների կառույցներին, որոնք իրականացված են նեոսոմաթիկ թանգրով և կոնստրուկտիվ ուղղությամբ առաջընթացում:

Մակաչի տվյալները լիակատար կառուցվածքի առանձին տարրերի մասին: Այսպիսով, ըստ տվյալների, խոսքը վերաբերում է հրաբխային ծալում ունեցող մի խոչոր լայն: Այն տեղացիներն անվանում են Գիդիկանգ 1971—1983 թթ. պեղումների շնորհիվ: Ըրյի դադարված լայնվել է մի փոքրիկ, լավ ամրացված, մ.թ.ա. VII դարի ուրարտական ուժեղ սյուն իր գոյությունը պահպանել է մինչև մ.թ.ա. V դարը և հետագայում նրա փլուզումների վրա առաջացել է վաղմիջնադարյան բնակատեղի¹⁾: Ըրյի հյուսիսային լանջի սալոտեսներին պեղվել են նույն՝ մ.թ.ա. VII դարում կառուցված ուրարտական պալատական համալիրներ, որոնք, ինչպես և ամրոցը, հարատևել են մինչև մ.թ.ա. V դարը, իսկ նրանց փլուզումների վրա մ.թ.ա. III դարից սկսած կառուցվել են անտիկ դամբարաններ²⁾:

Ամրոցը ներկայացնում է մոտ 0,35 հա տարածություն ունեցող քառակուսի մի շինություն (զտագր. աղ. 38 գ): Սա ունի հսկայական պատեր՝ շարված կավե շաղախի օգտագործմամբ, լավ տաշված սուֆի խոչոր քարերից, որոնցից մի քանիսի երեսները ելքերը խնամքով օրհնված ված են (առատուկա): Եթե քարերի նման մշակումը լավ հայտնի է Թուրան-կալինի և Արգիշտիի խնամքից, ապա քարերի երեսների վրա նկատվող կլորավուն ելքատեսերը, ինչպես մեզ հայտնի են, հանդիպում են միայն Քիչլեքախի ներքին պարիսպների առանձին քարերի վրա³⁾: Պարիսպները լրացուցիչ ամրացված են պատերից 1—1,1 մ հեռավոր որմնահենքերով և փոքրիկ անկյունային աշտարակներով: Որմնահենքերի երկարությունը հասնում է 3,1 մ և իրարից հեռու են շուրջ 7 մ-ով:

Ըստ երևույթին արևմտյան պատի 2-րդ և 3-րդ որմնահենքերի միջև գտնվել է ամրոցի մուտքը, դեպի ուր տանում էր բնական ուղին:

Ամրոցի տարածական ներքին լուծումը ինքնա-

տիպ է, հյուսիսից նարավ անցնող պատով բաժանվում է երկու թևի՝ արևելյան և արևմտյան: Արևելյան թևի հյուսիսային մասը բաղադրում է մի խոչոր դահլիճ, որն ունի 260 մ² տարածություն, դրան կից երկու փոքրիկ սենյակներից և նկատենում է մի բնական ժայռաբլուր, որի վրա պահպանվել էին միջնադարյան մասունքի հետքեր: Մասունքի ուղղությամբ խախտված է դեպի նարավ և համայնքում է մասին վրա կառված ամրացված խոչոր երեսույթին մասունքի տեղում: Նույն ալյուր հարմարի վրա հղել է խոչոր պաշտամունքային կառույց և հարմարի խախտումը դեպի հարավ կատարվել է ամրոցի կառուցման մասնակցի Ամրոցի արևելյան թևի հարավային մասը ընկած է վերահիշյալ ժայռաբլուրից հետո և անշարժված է արևելյան թևից 24,2 մ երկարություն և 2,15 մ լայնություն ունեցող մի պատով, որը արևելյան արտաքին պատը միացնում է ամրոցը երկու մասի բաժանող միջանկյալ պատի հետ: Արևելյան թևի հարավային մասում պեղվել են հինգ ու մեծ սենյակներ, որոնցից հնում օգտագործվել են միայն Ձ 3 և 7-ը, իսկ մյուսները վաղ միջնադարում, Ա՝ 3 և 7 սենյակների պատերը կառուցված են ամրոցի հետ միասնական և շարված են նույն կարծր սուֆի մեծ քարերից: Ճիշտագույն պատերը պահպանվել են բավական մեծ քանակությամբ, սակայն սենյակները լուսնի դեմքի վրա սենյակների կոնստրուկտիվ առանձին հատվածները հնարավորություն են տալիս ենթադրել, որ ամրոցն այս մասում եղել է երկհարկանի: Այս ենթադրությունը հիմք է ծառայում այն հանգամանքը, որ Ձ 3 և 7 սենյակների արտաքին պատերն ունեն մեծ լայնություն և կառուցված են 2-րդ հարկի ծանրությունը կրելու համար: Սենյակները ծածկվել են լայնակի զցված դեղնաքարով, որոնք կազմել են 2-րդ հարկի հատակի հիմքը, որի մեջ բացվել են ողողանքներ, որտեղից ձևափոխադրվել են կարելի էր իջնել նկուղային սենյակներ:

Ձ 3 և 7 սենյակների միջև ընկած ազատ տարածությունը հնում ըստ երևույթին օգտագործվել է տնտեսական նպատակների համար: Այդ մեծ տարածությամբ ծածկը նույնպես կատարվել է դեղնաքարով, սակայն թեքերը փոքրացնելու համար այստեղ, ըստ երևույթին, կառուցվել է մույթի, ինչպես Արգիշտիի խնամքի և Քիչլեքախի միջև ընկած սենյակներում: Այս ծածկի վրա

բարձրանում էր մի դաշինք՝ երկու փոքրիկ հո-
ղային սենյակներով, կամ ափելի ճիշտ՝ 4—5
բնակիչի ափելի փոքր սենյակներով։ Առաջինի
դեպքում այս դաշինքի ծածկը պետք է չհեղին
այսպիսի վնաս, ոչի նման օրինակներ հայտնի են
նույն Ոչախանի պատմական շինություններում
կամ պետք է ունենաք լայնակի զցված դերան-
ներով կառույցում առկա տանիքը։

Երկրից հարավ-արևմուտքի ուղղությամբ
այսպիսի կառույցները, որ ամբողջ առա-
քին պայտյանդանական պարսկական ափելի բար-
ձր են հղի, բան էրկրորդ շարվի տանիքի մա-
կարագրի (5—9 մ) և կազմի են մատակարարին
9—10 մ։

Ամբողջ արևմտյան մասը խիստ բարձրված է,
ևրտ հարավային հատվածում պահպանվել է մի
խողոր փոս (լայնությունը՝ 3,7, խորությունը՝ 3 մ)
վերափոխված մատուռի ժայռալուրի և հարավա-
յին պարսիկ միջևի Փոսվածի պատերը և հա-
տակը խիստ բարձրված են։ Հետագայում կա-
ռուցված միջնադարյան շինությունների և մեր
դարի սկզբին նախկին Դաղայանի կողմից կատա-
ղված պեղումների պատճառով զոնվար է պարզել
հրա նշանակությունը, կարելի է միայն ենթադրել,
որ պատերը հետո սփռված են հղի կազմի և
այն ծառայել է իրյի ջրամուղին, ինչպիսին
հայտնի է Արիզախի խիլիի պեղումներից²⁰։
Արևմտյան թևի մյուս մասը, շուրջ 400 մ² տա-
րածություն, շինություններից դուրս փոր-ին
թևի լանջ է կազմում։

Ամբողջ ընդարձակ դաշինքների առկայությու-
նը հնարավորություն է տալիս ենթադրել, որ
հյանք հղի են այսնադարը։ Ամբողջ փաստացի
բնակելի տարածությունը հանդիսանում է արևել-
յան մասի հարավային հատվածի 2-րդ հարկը՝
125 մ բնահատուկ տարածությամբ, որ լավագույն
դեպքում կարող էին բնակվել մի քանի տասնյակ
գերիտերներ և թուրքեր։ Այդ պայմաններում վերո-
հիշյալ երկու՝ 700 մ² ծածկված տարածություն
անհնգող օրհանների առկայությամբ, որը կա-
ռուցվում է ամբողջ ափելի բան 25 տոկոսը, անհա-
կանալի է դառնում։ Ըստ ներույթին այդ տարա-
ծությունները օգտագործվել են ոչ թե կալադորի
կողմից, այլ ծառայել են բնակավայրի բնակչու-
թյան համար իբրև ապաստարան՝ հակառակորդի
հարձակման ժամանակ։

Ելնելով ամբողջ փոքր լայնության և նրա ներ-
սում բնակիչի պահանջային մեծ տարածություն-

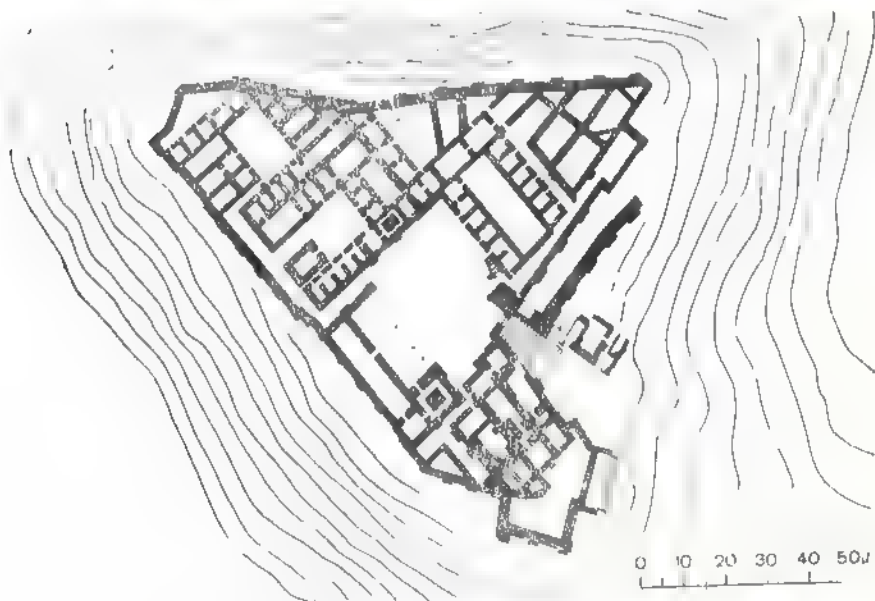
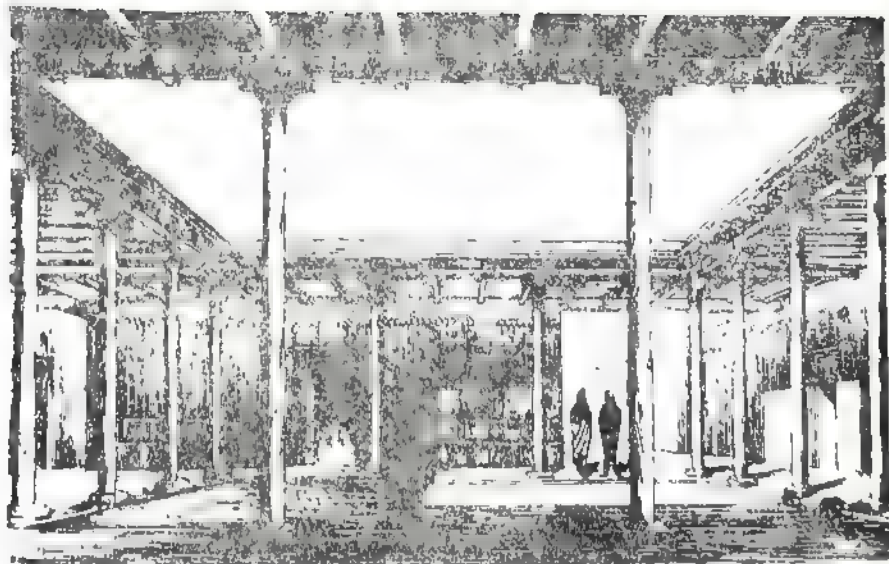
ների բացակայությունից, կարելի է ենթադրել, որ
այս ամբողջ օգտագործման ժամանակ հանգի-
սացել է իբրև պահակատ, իսկ խաղաղ պայ-
մաններում ծառայել է որպես ուղարկական կա-
ռույցների ամրոտային նստավայր։

Պայտյանական շինությունների կառուցմանը
հանդիմանում են Դիդի-կոնց բլրի հյուսիսային
լանջի ստորոտում նրանց վերերկրյա զինամե-
քայլում է, որ տեղ շինությունները բացակայում
են հղի 4—5 ամարիտերից։ Պեղված 1—2 ամ-
արիտերն ուղղված են հյուսիսից հարավ՝ 40
թեղվելով դեպի արևելք։ 3-րդ և 4-րդ համարի-
ները սեղանաձև են արևելքից դարձնելով հանդի-
սող հարավ (50—200 մ հեռավորությամբ), իսկ
5-րդը՝ արեմուտքից (100 մ հեռավորությամբ)։

1-ին համարից ուղարկական վարդիտների
պահպան առկայությունը հայտնի է նաև բացա-
րյա է 14 սենյակներից և 900 մ² բնահատուկ տա-
րածությամբ ունեցող բակից (Ձ 15 սենյակ)։ 2-րդ
համարից բացակայում է 23 սենյակից, բայց նրա
պեղումները ավարտված չեն (զոնվար, աղ. 36 բ)։

Ձ 15 սենյակը կամ բակը, ունեցել է երկու
մուտք։ Կենտրոնական մուտքը կառուցված է ար-
տաքին պատի արևելյան մասում և ունի 1,65 մ
լայնություն, նրա երկու կողմերից կան երկու
երես (3,2 2,5 մետր), որոնք կազմում են յու-
րահատակի զինվորատիվ աշտարակներ և նրան
տալիս են մոնումենտալ տնայ, որը հատակաշա-
կան էր արարտական և հինարևելյան ճարտա-
րապետության համար։ Երկու համարիների միջև
սեղանաձև բակի առկայությունը հույսալիս բնո-
րոշ էր ուղարկական հատակաշախի լուծման
համար (երկուսին, կողմնախիլի, Տուշպա)՝
երկրորդ մուտքը կառուցված է արևմտյան ար-
տաքին պատի հյուսիսային հատվածում և փո-
րիկ միջանցքով կապվում էր 2-րդ համարի
սենյակների հետ, սակայն շուտով այդ մուտքը
փակվում է պատով, իսկ միջանցքը վեր է ած-
վում պաշտամունքային որմնախորշի, որ տե-
ղադրվում են ֆալուտներ և կուրքեր։

1-ին համարից Ձ 13 սենյակի միջոցով միա-
նում է բակին, իսկ մի շարք այլ զոններով միա-
նում է Ձ 9, 11—14 սենյակների հետ։ Նրա
մնացած սենյակները բակի հետ չեն կապվել և,
ըստ ներույթին, ունեցել են ինքնուրույն մուտքեր
կապիս՝ Ձ 6 և 7 սենյակները միացած են զոնե-
րով, սակայն կապ չունեն մյուս սենյակների
հետ, իսկ Ձ 1 սենյակը բոլորովին մեկուսացված է։

Ազ 23 Լեւորուհի. ա) Յիւնազարդ բա.կ, վերականգնութիւն բ) Միջնաբերդի հատակագիծ

Միևնույն ժամանակ N 2—5, 8 և 10 սենյակները մեկը մյուսի նոս Կապված են գտնվում և ունեն ինքնուրույն մուտք՝ հատուցված 3-րդ սենյակի արևելյան արտաքին պատի լարավայրին մասում։ Այս լանդամաները նախատեսվում է ապրիս հե- իրացել, որ N 1—7 սենյակները նույնպես ունե- ցել են պարտաբին մուտքեր, որոնց նախերը չեն պա նպանվել, բանի որ պրտեց չյուսիսային պատը լամարյու ծաղված է շրջապատած անգանրի նոս։

2-րդ լամարյու բակի նոս միացվում է արե- ևլիկ պրիսուսար ձգվող մի շարք գոների միջո- ցով։ 1-ին գոնով, որը տանում է N 25 սրահը և 2-ով, որը բացվում է գեպի մի նեղ միջանցք, Կարելի է անցնել 2-րդ համարյու համարյու բո- լար սենյակներ, բացի N 21-ից։ 3-րդ և 4-րդ գոների միջոցով Կարելի է անցնել մեկնապարտված N 28 և 29 սենյակներ։ Ինչ վերաբերում է N 21 սենյակին, ապա նա մուտք ունի արևելյան պո- տում, որը տանում է գեոս շաղկված մի ալլ սեն- յակ, որոնց ընդ նանուր մուտքերը Կապարվեն 2-րդ համարյու արևելյան թեր պրիսուսար նոս։

Այս երկու համարյուները, անհատիս, Կառույ- ված են մ.թ.ա. VII դարի առաջին կեսին, Ուրար- տուի երկրորդ վերելքի ժամանակաշրջանում, որը հաստատվում է հնագիտական, հատկապես խե- քեղեն նյութով։ Սակայն դրանք Կառուցված են փոքր-ինչ տվելի ուշ, քան մյուս համարյուները և աճրոցը Այս մասին են վկայում N 3 սենյակում գտնված 2 սրարտական դամբարանները, որոնք ծածկված են սենյակի հասակով և մասամբ հյու- սիսային պատով։ Նման պատեր եկամտում է Կը- րիշտիխիսիսի պրիսուսարի ժամանակ, ուր նոր թաղամասեր Կառուցելիս անհատվում էին աղբա- տ խավերին պատկանող դամբարանները²⁰։

2-րդ համարյու, ինչպես նշվեց, նույնպես Կա- ուցված է VII դարում, բայց սրա ռչյուսիսային նախարան (որը նախում է գեպի բակ) տեսքը դիտելիս պարզ երևում է, որ սա Կառուցված է ա- վելի ուշ, քան 1-ինը։ Եր հաստակաթմում ալլ պատը ներկայացնում է կոտրված, ոչ Կանոնավոր դիմ, որը բնական է բակ դուրս եկող սենյակներ հա- մար Այդ հաստատվում է նաև շինարարական տեխնիկայով և հատկապես յանի տվյալներով։ Առաջին համարյու պատերը շարված են խոշոր, Կոպիտ տաշված ուղղանկյուն կամ քառակուսի բարեխից, Կալն շաղկալով։ Այս համարյու ունի պարզ հատակագիծ՝ եղավված 14 ուղղանկյուն սենյակներ, որոնց գոների մուտքերը ծածկված

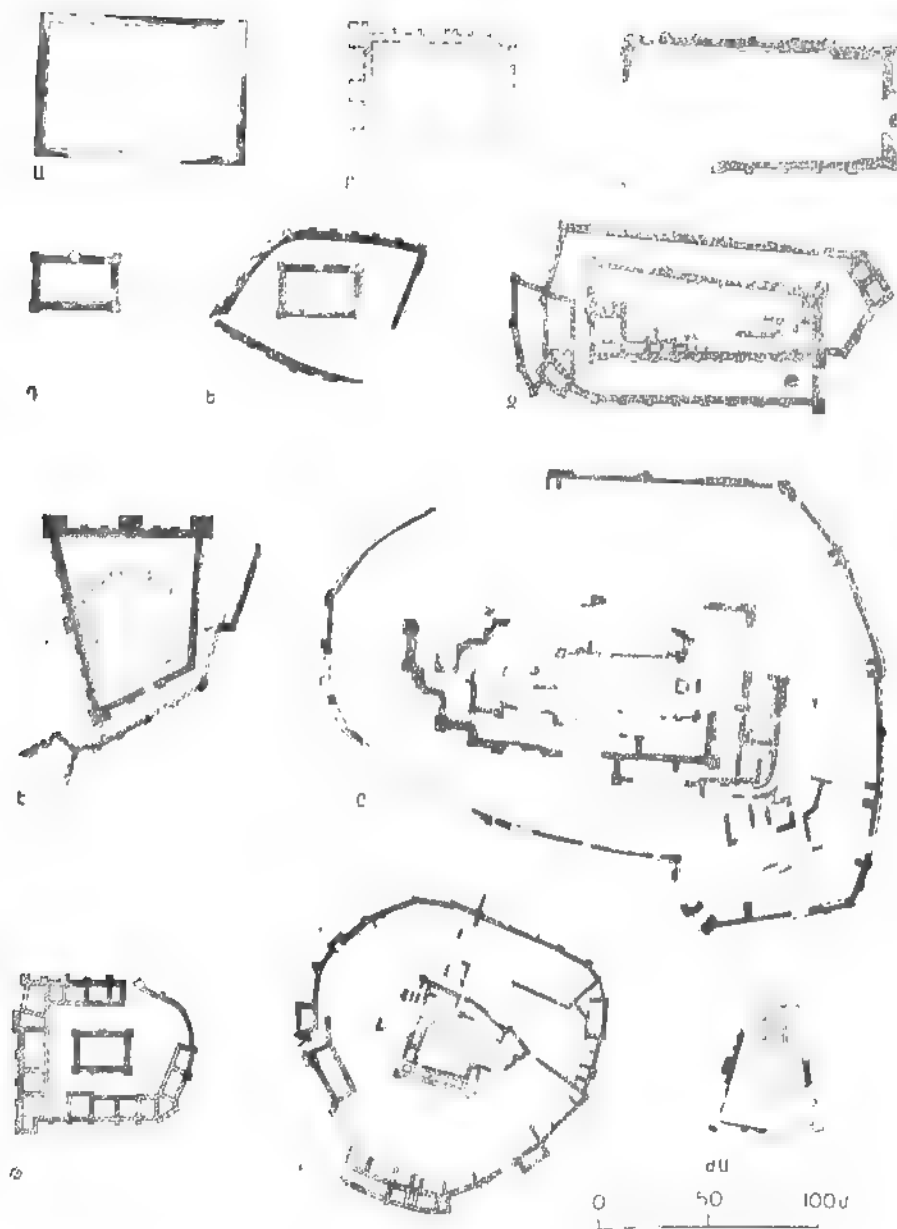
են խոշոր առեֆն ստելարի։ 2-րդ կոմպլեքսի պա- տերը Կառուցված են տուֆի շարգում ու գետա- լարերով և սվաղված են կալի բորակ շերտով։ Այս համարյու սենյակների նախակապիծը խիստ սեղանն է, ոչ համասար սեղաններով, որը հրտեց տալիս է տարբեր տեսք։

Չնայած երկու համարյուների շարվածքի և շի- նարյութի տարբերությանը նրանց պատերը տա- րբերվում չունեն չիտրի և պրիսուսարտային մասի միջև, վերջինս լանդանում է առաջինի բնական շարունակությունը՝ ինչպես նաև Արդիշ- ախիսիսիսի և Թեյիսիսիսի պրիսուսարտային պատերը։ Երկրորդ համարյու սենյակները տե- րապարտ են Դեյիս-Կոնդի փոքր բլրի շանդին՝ չյուսիսից պակի լարով, և քոս երևելյան ու- նեն առախնանա են տեսք։ Այս երկուսը խո- լար են տալիս ինչպես լանդի թիսային, ևլիսն էլ լար շարք արևելից պրիսուսար ձգվող մոսումենտալ պատերը, որոնք Կալն էին Կոնտարտովի ծածկալված և միամանակա ծառայում որպես իրենց ռա մոսումենտալ շինու- րարական տարածքների իմնապատեր (Կրեպի- դաներ)։

Կառուցողական ալլպիսի ևեր նեկատվել են նաև 2. Ա. Ուրիսու Կոնդից վանում և Հալկա- լիսը²¹, 4. Է. Հովհաննիսյանի Կոնդից՝ Թիսիս լարիսը²² և 2. Ա. Մարտիրոսյանի Կոնդից՝ Արդիշտիսիսիսիսիս²³, ևլիսն էլ մոսումենտալ իմնապատերի առկայությունը Ուսակումն ցույց է տալիս, որ ուրարտական ճարարարագիտության այս ձևն օրոտարծվել է ոչ միայն աճրոցի տե- Կան, այլև քաղաքագիտական շինարարական

Օշականի Կառուցելիս տանիքները փայտից էին՝ ծածկված եղեղներով և Կալն սղորով, որի մասին են վկայում պեղումներ ժամանակ հայա- նարիսում եղեղների մոխրի հոտերը։ Ըստ երևույ- թին այս սենյակների մեծ մասը, որոնք ունեն նեղ թուրք, ծածկված են եղել ապակի տանի- քով, իսկ N 25 և 27 սրանապարզ դահլիսներ, ինչպես նաև N 2, 12, 26—28 մեծ թուրքով սենյակները ծածկված են եղել հալկական գլիսա- տան ձևի ծածկով և լուսավորվել են վերից։

Յուրահատուկ ձևով է նշված դան բացվածք- ների լուծումը 1-ին համարյու բացվածքի առ- բող խարտիսում երկու Կոնդից տեղադրված էին խոշոր քարեր, իսկ շնմիրը ծածկված էին տուֆն ստիկով, 2-րդ՝ մանր քարերով և սվաղված կա-

Աղ 24 Միջնաբերդի հատակագծերի սխեմա

Այս կարելի է հղբակացիներ Սարգսն Բ-ի արդեն նշված տարեգրություններից, որ նա հայտնում է, որ Ուրարտուում տեսել է Վոթր ու զեղեցիկ բեր-
պիս 128 շնոր աղյուս տնեցող պատերի բարձ-
րությունը (կապում է 2-րդ 18 մետր)։ Բերդի-
սանին 2—3 շաբաթ պտորսաններ՝ իրենց աշտա-
րակներով ու որմնանցներով և տեղ-տեղ էլ ի-
րենց աղյուսն արված խրամատներով։ Այգյուրի-
րեն Ուսայիս, Արդիշարիս, Կալլանիս, Տարուի
ու Տարմակիս ու մյուս բերդերը։ Արդիշարի-
սանում ու Կալլանիսանում գտնվողների կաշազոր
ների մասին Սարգսն Բ-ն նույն տեղում ասում է,
որ սիրտնյում գտնվող կաշազորը կազմված էր
լավզուրյան մարտիկներից, մարտական կազմված
ու հաղթանակող զորքից²⁰։

Ինչպես պարզում են Արենիբրդի պեղումները,
ւրարտական ամրոցները լավ էին նորմալացված
երկայառակ պաշարումներին դիմադրող համար,
քանի որ նրանցում գտնվում էին ցորենի մեծ
շահմարաններ և ցրավաղաններ։ Ուրարտական
ամրոցների համարյա միշտ կանգնած էին բարձր-
լուրների վրա կամ կաշազմված խոր ձորերի
միջով հոսող գետերի ողորդապատկերով և
պաշտպանված էին անմատչելի, խիստ որոշ գեղ-
բերում էլ տեսարիկ, ուղղաձիգ ապարած ասիերով։

Իրևուրի։ Արարատյանի թաղաքների շաբ-
բում առավել նշանակալից էր էրեբունին, որը
իմնադրվել է մ.թ.ա. 782 թ., որպես Աղա-
րիկի հզորագույն ռազմատարածադեպան հե-
տակուն (յուսանիկ, աղ. 6 ա, 7 բ)։ Փաղաքի հիմնա-
դրման կապակցությամբ Արգիշտի Ա-ն թե՛ իր
խորթորդան և թե՛ էրեբունիի արձանագրության
ներում քննադատում է բաղաբի ֆունկցիոնալ նշա-
նակությունը։

Ենուպի որդին այս հզոր թերթը կառուցեցի...
Բիսյանից երկրի հզորության համար և թշնամա-
կան երկրներին ի սարսափ...»

Միջնաբերդի տեղի ընտրությունը Արենիբրդի
բլրի զագաթին՝ ուղարկված ասումով բա-
վական հանող էր։ Բլրի զագաթից պարզ երև-
ում են Արարատյան դաշտավայրը՝ իր մի շաբաթ
բնակավայրերով, ինչպես նաև էրեբունիի հեռա-
վոր ու մերձակա մատուցները հասնող զինա-
վոր մայրուղիները։

Փաղաքների այս շրջապատն կապի պայման-
ներում էրեբունիի նալդիի տաճարի աշտարակը՝
burgana-ն, բացի իր որոշակի նշանակությունից

պետք է որ աղյուսնայն տվող խաբուրդների տեղ
լիներ։ Խիստ այդ մեծ տաճարը, միջնաբերդի ըն-
դարձակ տարածքում, ապագայում էր էրեբունի
միջնաբերդում ու թաղաքում տեղավորված զոր-
քերին ճաճարում էին կատարվում խաղի աստ-
ծուն նվիրված զոհաբերությունները՝ զորքը մար-
տի գյուղ զուրա ընկնուց առաջ։

Բացի հայրամուկից, որ փակված էր Արենիբ-
րդի ստորակալից, թաղաքի սահմանների մեջ էին
մտնում նաև երեք բլրակներ, որոնք գտնվում
էին միջնաբերդից հյուսիս ու հարավ-արևելք և
որտեղ նույնպես պեղումների ընթացքում հայտ-
նաբերվում է ամսպատասխան հնադարական
նյութ։

Դատելով բազարի հարավարևելյան մասում
գտնվող բնակելի շենքերի մնացորդների հասա-
կապման լուծումներից, կարելի է հղբակացիներ,
որ այդ տների կառուցողականում կատարվել է
բավական խիստ ձևով։ Բնե վերջնականացված
պարզված ընդ այդ տների հաստակազմային հորին-
վածքները, ինչպես նաև նրանց հարստարարակա-
նայն առատաթևի ձևերը, սակայն արդեն որոշակի
ընդհանրություն կարելի է տեսնել նրանց և Բի-
շարիների ու Արդիշարիների թաղաքների քա-
կելի շենքերի միջև։

Փաղաքի երեք հատվածում հայտնաբերված 25
մետր երկարությամբ ուղղաձիգ պատը, կար-
ծում ենք, կարող է լինել ռազմական ձիերի ա-
խորդ պատի հատվածը։ Թվում է, թե Կարմիր
բլրից պեղումների ընթացքում գտնված ձիու-
մի ճակատադիրը՝ «Մենուս թագավորի ախորդ»
սեպագորով, ինչպես և այստեղ գտնված Մենուսի
մյուս իրերը պետք է պատկանեն էրեբունի
թաղաքին։

Միջնաբերդից 200 մետր հյուսիս-արևելք, 4
մետր խորությամբ վրա հայտնաբերվել է թաղա-
տե թաղերից կանոնավոր ձևով շարված բնաբ-
նակ մի հաստակ։ Սակայն, բացի կառույցների
նման մնացորդներից կամ նրանց հաղիվ նշու-
րելի հետքերից՝ մակերեսի վրա, էրեբունի թա-
ղաքի սահմաններում անհնարին է գծագրել փո-
ղոցների հետքերը, քանի որ ներկայումս խիստ
կառուցողականում է մասնականակց շենքերով։
Միայն թաղաքի առանձին հատվածներում կու-
տերի ձևով կարելի է նկատել կարմիր գույնի
կավ, որը, անկասկած, պետք է պատկաներ
հինավուրց շենքերի փլված պատերի վերին շաբ-
քերին։

Մեռաթիկի (Բառառ) Ուրարտուի արեւել-
յան մարդի այն աչքի ընկնող քաղաքն ու հրկրի
խոշոր սաղմական կենտրոնը գտնվում է ժամա-
նակակից Բաստամ գյուղի տարածքում, Մակուից
85 կմ հարավ-արևելք, իսկ քաղաքից հյուսիս
Փաղարք չիմնադրել է Ռուստմ՝ Արքիշտրի որ-
դին, մ.թ.ա. VIII դ. և կոչել է իր անվամբ սե-
պագիր այն արձանադրւթյան սկզ, որը մասն-
նակին Բաստամից տեղափոխուելուց հետո, ի վեր-
ջո նորից հայտնաբերվել է 1910 թ., այս անգամ
Մակու քաղաքում:

Փաղարք տարածվում է Սևու գետի շրջակայ-
ւում վեր խոշացող բարձր լլիթ ստանձին նոս-
վածներով, ինչպես նաև նրա առջև փոփած խո-
թովայրային ժանիքում (չուսանկ. աղ. 7 այ):

Բաստամի տեղանքը, իր ըլատված հատված-
ներով, համապատասխանաբար անդադարձել է
նրա տարածքի կառուցապատման կաղծավոր-
ման վրա:

Ձգվելով հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք,
նրա միջնաբերդի կառույցները խմբավորվել են
երեք մասում, որոնք համապատասխանաբար
ոտաօցել են ստորին, միջին ու վերին բերդեր ժա-
մանակակից պալմանական անվանումները: Փա-
ղարքի միջնաբերդի հիմնական կառույցները զբա-
նրվում են լլիթի հարավային մասում, որից հյու-
սիս, համեմատաբար հարթ տարածքում, փոփում
են քաղաքը սպասարկող արհեստավորական և ա-
ռևտարական խավին պատկանող թաղամասերը
(դժադք. աղ. 20):

Փաղաքի մյուս կառույցները գտնվում էին միջ-
նաբերդից շուրջ 500 մետր արևելք, որտեղ պահ-
պանվել են նաև ռազմական նշանակություն ու-
նեցող, 130X159 մետր չափերի կանոնավոր ձևով
դարսպադարձված մի քառանկյուն տարածք ու
նրանում գտնվող լավ ասանակի շենքի մնացորդ-
ները: Ըլթի ամենարարժք, բրդաձև զաղաթի մա-
սում վիր էր խոշանում ռազմասարատեղեկան
նշանակություն ունեցող մի դիտակետ, որն իր
տեսողաչառում էր պահում բնայի քաղաք ուղղու-
ված բոլոր մայրուղիները:

Թեև Բաստամի ոչ բոլոր հատվածներն են հա-
մաբարաչափ պնդված և առաջնոր հայտնաբեր-
ված կառույցներից էլ որոշ տեղերում պահպան-
վել են նրանց հազիվ նշմարելի հետքերը, սա-
կայն ընդհանուր առումով միջնաբերդի հատա-
կաղծային յորինվածքը պարզորոշ գծագրում է

նրա քաղաքաշինական բոլոր սկզբունքային մտա-
հացումները:

Միջնաբերդը պարփակված էր հզոր պարիսպ-
ներով, իսկ որոշ հատվածներում, հասկապես իր
հյուսիսարևելյան թևը սարավանդի երկայնքով, որ
նրա առավել խոցելի հատվածն էր, կնկրվել տե-
ղանքի բնույթից, ամրացված էր նաև հենապա-
տերով: Այսանդից էլ, սկսած ստորին բերդից,
Տուշպայից կնոյ և ափյալ հատվածում սալա-
ւատովված ճանապարհը տեղանում էր միջնաբեր-
դի հյուսիսային մասը նրա երկու մուտքով՝
չուսիսային ու արավելյին:

Ստորին բերդում տեղավորված էին զորանոց-
ները, ձիերի խոտոները, ինչպես նաև զբաղեց
ոպասարկող տնտեսական շինություններն ու պա-
կասերը:

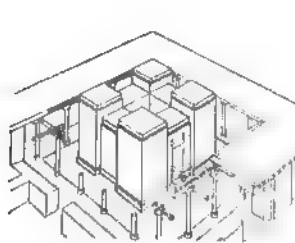
Բացի զորանոցներից, այստեղ առավել նշա-
նակալիցները ռազմական անխառնաշփոթ
ներկայացնող տիտոներն էին:

Նրանցում, ձիերի զանավորության առումով, ի-
րենց հատակագծային լուծումներով առանձնա-
նում են երկու տարբերակ՝ կյոց կառույցների
ներքին Ծափան մետր լայնութունները քա-
մանվում են կնոյ նավերի, ժամանակին քարի
խարիսները վրա կանգնած փայտյա սյունե-
րով: Ձիերը նրանցում կանգնեցվում էին կզ-
րային սալահատակված նավերում, զլուխներով
դեպի միջին նավը, սահմանաղատվելով նրանից
50—60 սանտիմետր լայնություն ունեցող ցածր
նստարանով, որոնց վրա դրվում էր կները: Կա-
ռույցի երկարությունը 42 մետր էր և նրանում,
համաձայն վ. Կլայսի հաշվարկների, տեղա-
վորվում էր շուրջ 70 ձի:

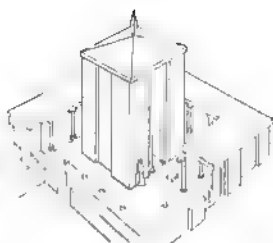
Արտոնների մյուս տիպի կառույցում, որտեղ
արտաքին պատերի տեղի էին գտնվում կերի հա-
մար 30 սանտիմետր բարձրությամբ կավակերտ
նստարանները, ձիերը կանցնեցվում էին հակա-
ռակ ուղղությամբ, գլուխներով դեպի դուրս:

Արտոնների առավել մեծ չափերի համալիրը
գտնվում է քաղաքի արևելյան մասի դաշտում,
Սևու գետի մոտ: Այստեղ այլ կառույցն իր առ-
ջև ունի պարսպապատված ընդարձակ հրապար-
չակ, որն, ամենայն հավանականությամբ, պետք
է ծառայեր ձիավարությունների համար:

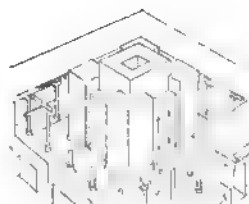
Վերևում արգեն ասվեց, որ ուրարտացիք ռադ-
մական ձիերի վարժեցման զործի հմուտ վար-
պետներ էին: Այդ մասին դիտելի առերեսումա-

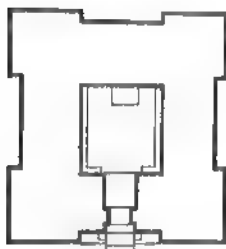
ա

բ

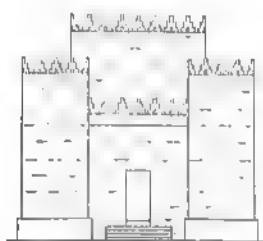

գ

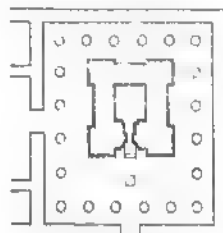

դ

0 2 4 6m

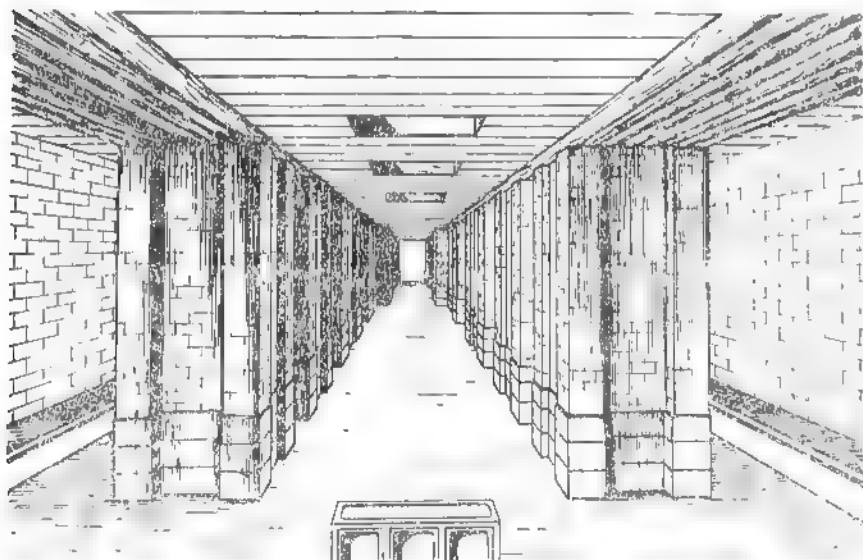

ե

զ

0 5 10m

Աղ. 27 Տոկոսեւ ա) բ) գ) նկար լուսի տառար զեր կողմերիցաներ, դ) Ստալի
դեր տառար տառարներ է) նկար լուսի տառար մոտիկ վերադարձում է
դ) նկար լուսի տառար տառարներ 1) նկար կողմեր, տառար երբին տառար, վերա
կողմեր

ցիւնները Սարգսն Բ-ն իր արձանագորութեաններէց մեկում հիշատակում է աշն մասին, որ Սուրբ Կաթողիկոսի (ժամանակակից Բաղրիշի շրջապատում) ընդհանրապէս աշխարհականութեան շնորհիւ իրենց լաւագոյնները:

Ուշագրաւ է նաեւ այն, որ ձիաբարձութեանը որոշակի սպորտային ձև մեծ տարածում ունէր հրկրում և նրանով զբաղւում էին նաեւ իրենք՝ թաւաբարձները: Հայտնի է, օրինակ, որ Մենուան Սպարիտի աշխարհի ձիաբարձութեան մարզիկներէն էր Սեփիւրի՝ իր ձիու վրա նա թռել էր 22 կանգուն երկուրորով, որը լաւագոյն էր 11 մետր 20 սմ:

Բաւարմի զինավոր ստիւնները կառուցւելէր օկրուները: Համայնական լուծում ունեն մ.թ. 1 հազարամյակում Մեղիգորում գոյութեան ունեցող նման համայնքի հետ, որը նույնպէս ձիաբարձութեան մասին ընդարձակ հրապարակ տեսներ Մեղիգորի համայնքը հայտնի է իր վերաբերմանով անհրաժեշտ նրանում լաւագոյն իրաւարարից ու արտադրիչի կառուցելից, կային նաեւ պահեստներ՝ ռազմական մարտականքի համար, որոնք պատկանում էին զորատեսակների աշխարհային տեսակներին: Նման միաբնակչութեան լաւագոյն էր նաեւ Բաւարմի ռազմական կառուցողը, քանի որ նրանում էս, ինչպէս նշում է Վ. Կլայսը, միջնաբերդի հյուսիսային մասերի մոտ հայտնաբերւած են մարտականքի կառուցողները:

Մ. Ռեմիսկոյիցիի այն կարծիքը, որ Ուրարտում կառուցւում էին լճակներ՝ ձիաբարձութեանը համար, համաձայն է Սեփիւրի Ռաւարտում, որպէս լաւագոյն կարող էր ծառայել Սեփիւրի արտադրողը:

Բաւարմի ստիւնի բերդում պահպանուել են պահեստային մեծ շէնքերի քաղաքական հաստատութիւն, պատերի ու մուրթերի մնացորդները: Նման մի շէնքի արտադրող լաւագոյնից, Վ. Կլայսը իր կատարած վերաբնակչութեան միջոցով պատկերել է ռազմահարկ տեսող (զոհար. աղ. 21):

Միջնաբերդի միջին հատվածի բարձունքի եղանակով, ինչպէս և Սեփիւր-Քեփիւնում կամ Կալաքիւնում մեր էր խոյանում արձագանքի քաղաքական հաստակագծով տաճարը: Դրա առաջ ստեղծւած էր 15X60 մետր լաւագոյն հրապարակ, որը, ինչպէս և Կալաքիւնում, աշխատանքով ու նախատեսւած էր մեծ ռազմութեան համար: Այդ կապակցութեամբ էլ գրեթէ հաստատուել կարելի է ա-

սել, եղնակով նաեւ մի շարք աշխատանքների համանման տեղագրումից, որ ուրարտական պաշտպանութեան ծիսականաբարձութեանը հիմնականում կատարւում էին տաճարների առաջ, բացօթյա տարածքում:

Անդրադառնալով Բաւարմի տաճարին, կարծում ենք, որ այն սպասարկում էր հիմնականում կալաքիւն ռազմական անձնակազմին, ինչպէս որ էրեւոյնի ծաղիկի տեսնու տաճարը: Ուրարտի և մեծ տարածութեամբ լաւագոյն հրապարակը նրա առջև անհրաժեշտ էր:

Մեր կարծիքը տաճարի սպասարկման ֆունկցիաների մասին խորախմբում է այն փաստի վրա, որ ինչպէս, բացի զինուորային անձնակազմից նաեւ պատերազմների տեսնու էր, իսկ Բաւարտում էլ գտնւում էր ռազմական կալաքիւն:

Ուրարտի Բաւարմի տաճարն այն սեպարատ արեւելաքրոնական միջ, որում խորախմբում է տաճարի կառուցման մասին, առաջին անգամ ուրարտական տարիգրութեանը հայտնւում է այն մասնաբաժնից, որ տաճարը հիմնւած է եղել տեղացիների վրա սարաւանդին:

Բաւարմի, ինչպէս արդէն ասելից, Սեփիւրիցիի անտեսանական համակարգի սպասարկման հոլանդիէն էր: Կարծում ենք, որ այն աշխարհին էր նաեւ մի շարք աշխատանքային կենտրոնների համար, որպիսիք գոյութեան ունեին Ուրարտի ընդհանրապէս տարածքներում: Մենք նկատի ունենք Վերաբարմի, Կիւրարմ և մյուսները (զոհար. աղ. 27):

Ինչպէս պարզել են Վ. Կլայսի հետազոտական տեղումները, Բաւարմի շարունակում էր իր կյանքը նաեւ հետադարձական դարաշրջանում: Այդ շրջանից պահպանուել են անունների կառուցների մնացորդները, ինչպէս նաեւ պարթևական գոմարարաններ՝ համապատասխան հետադարձական իրերով²⁸:

Այս ուղի-լիւիւի: Ուրարտական ռազմարտիկութեան ու համակարգի ռազմական ջաղագրների շինարարութեան ընդգամւում իր ուրարտական էր պարզում: Զինարարութեան, որի հետադարձական մնացորդները փոխւած են Վանա ընդհանրապէս արի մոտ գտնւող զաւաթաւարում:

Ինչպէս կարծում են այդ քաղաքի հետադարձները: Բարեհիւս ու Լաւոն³⁰, շինարարական աշխատանքները դրանց հիմնարկման մասնաբաժնի էին հասցւել իրենց արտադրիչ, և դա հաստատուում է այն հանգամանքով, որ քաղաքի բո-

չոր շենքերը շամաւաժասար պահպանել են միայն իրենց ճարի որմանքների առաջին շարքերը: Նույնը հաստատող նրանց մյուս կողմերը այն է, որ սովյալ տարածքում շեն դանդի նաև խնցիղն իրերի ուշադրով մնացորդներ, որոնց առկայութիւնն այնտեղ պարտադիր էր, կնիք քաղաքն ապրել է իր, թնկուղի կարճատև կյանքով:

Անկախ այս վիճակից, ներկա զնայում մեզ աւտովելապահ հետաքրքրում են քաղաքի հետա-նագծման սովյալ որուն սկզբունքները՝ իրենց տեսանկի փառաւանքն արտահայտութիւններ:

Զերնակի թեյեն, ինչպէս և յոյժը սրբաւան կան քաղաքները, կառուցված է բարձր բլրի ստորոտում փռված հարթավայրի վրա, իսկ միջնա-բերդը՝ այդ բլրի գագաթին: Սրանով սովյալ հո-րինգները՝ իրենց հատուկ և ուրախողական բա-ղաքաշինական հատկի աճանդուկներ՝ Սակիայի նորոյնը բաղաքի բնդ՝ նուրի շատակագծային հորինվածքի խիստ կանոնավոր երկրաչափական ցանցի լուծման մեջ է:

Այդ ցանցում գծադրված թաղամասերը միա-տիպ զտակուսներ են, յուրաքանչյուրը 35,0×37,0 մետր չափերի, որոնց արտաքին պատերը 1,40—1,50 մետր հաստութիւն ունեն, իսկ ներ-րինգները՝ 1—110 մ:

Այդ թաղամասերի միջև անցնող և նրանցով կազմված փողոցները համապատասխանաբար ուղղադիր էին, իսկ քաղաքի կամ ուղղահայաց և բլրային էլ 5 մ լայնութիւնով: Դրանց հետ մեկ-տեղ քաղաքի գրիթն առանցքներով անցնում են ուղիղ անկյան տակ իրար հետ հատվող երկու դիagonal փողոցները, յուրաքանչյուրը 7-ական մետր լայնութիւնով:

Այդպիսին են քաղաքի վերերկրյա, միայն տե-սանելի մասերը, շուրջ մեկ քառակուսի կիլոմետր տարածքով, ընդ սրում, ինչպէս երևում է նրա՝ հողով ծածկված նկարագորից, քաղաքի մակերե-սը շատ ավելի մեծ էր:

Միատիպ հատակագիծ ունեցող թաղամասերը կազմված են միջանցքով անցատված, համարյա թե նման դասավորութիւն ունեցող երկու խումբ սենյակներից, որոնցից յուրաքանչյուրն իր հեր-թին կազմում էր ինքնուրույն քնակելի տուն: Այլ կերպ ասած՝ ամեն մի թաղամասը կազմում էր 4 քնակելի տուն: Իսկ, ինչպէս կարծում են Բլրնիցը և Լափոնը, այստեղ կարող էր լինել 2-րդ հարկ, և այդ դեպքում յուրաքանչյուր տան նեղ սենյակ-

ներից մեկը պետք է որ աստիճանավանդակ լի-նէր: Համաձայն նրանց հաշիւարկների, Զերնա-կի-թնկին ունեցել է 7 հազար բնակիչ:

Կապվածից դուրս է, որ Զերնակի-թնկին քա-ղաքը, որպէս այդպիսին, նախատեսված էր միա-տիպ գործունեութիւնը զբաղվող բնակիչների համար: Դրա հետ մեկտեղ, ամենայն հավանա-կանութիւնով, քաղաքի բնակիչները գտնվում էին պետական խնամքի ներքո: Այդ է պատճառը, որ բնակելի շէնքերի ծավալատարածական հորին-վածքներին արված է նշված բնդ՝ նորութիւնը և միտքնակութիւնը:

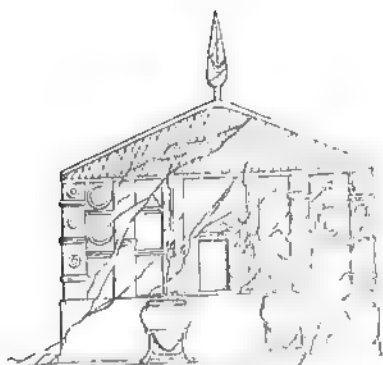
Այդ բոլորից պետք է նշանակաւորել, որ քաղա-քի բնակիչները կազմում էին համահալոսար վիճակում գտնվող զանգվածներ, որպիսիք կա-հել էին լինել ուրարտական ռադիկալիստ Զեռնա-պահ, Զերնակի-թնկին ուրարտական ռազմա-ստրատեգիական կենտրոններից մեկն էր, իր հա-տակավային ուրույն արտահայտութիւնով:

Հարկ է նաև նշել, որ քաղաքային օրդանիզմի հատակագծման սովյալ միասնական կոմպլեքսա-յին լուծումը (տիպային բնակելի շէնքեր) ու-րարտական քաղաքաշինութիւնը նշանակաւոր թարթազանքն արտահայտութիւնն է:

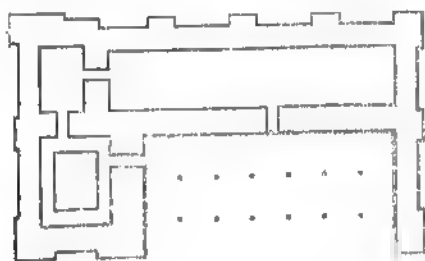
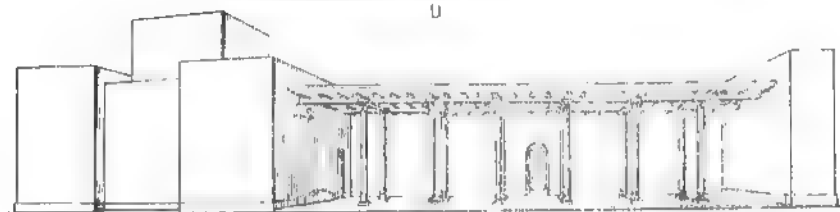
Այդ մասնաւորական, լայնատարած ու նույնա-տիպ կառուցների շարտարապետական առանձին ձևերը՝ համընդհանուր տարածական հորինված-քում, իրենց կերպի ընկալման մեջ ստանում են տեղական առումով միասնական (ներդաշնակ) արտահայտութիւն:

Ինչպէս պարզել են Բլրնիցն ու Լափոնը, հա-տակագծային այդ սկզբունքը կիրառված է նաև Վերին Անդաշի քաղաքաանդիում, որը դեռևս չի պնդված, սակայն իր արդի վիճակով որոշ չա-փով հիշեցնում է Զերնակի-թնկին հատակագծա-յին կանոնավոր ցանցը: Զերնակի-թնկին նման է կանոնավոր հատակագիծ ունեցող հին աշխարհի տարրի դարաշրջանների մի շարք քաղաքների: Նման կանոնավոր, ինչպէս նաև սիմետրիկ հա-տակագծով հորինվածքի օրինակի (պուղական վայրերի համար) նկարագրութիւնը կարելի է գտնել հնդկական հայտնի «Շիլպաշաստրալում», որն ամսվաւր մ.թ.ա. II հազարամյակի նյութերի հավաքածու է:

Բնորոշ են այդ առումով նաև հետադարձական դարաշրջանի Միլեթը, Վնիդուրը՝ իգնյան ձովի

Ս

Բ

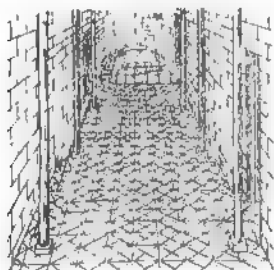

Գ

Դ

0 4 8 12

Ե

Շ

Այս նախագիծը ներկայացնում է հին քաղաքի պատմական հուշարձանների և շենքերի մասին տվյալները, որոնք հիմնված են հին քաղաքի պատմական հուշարձանների և շենքերի մասին տվյալների վրա:

ափերին, Տիմաշոյի՝ հոռեական-հյուսիսային Աֆ-
րիկայում, ինչպես նաև սելեկյան Դուրա-Եվրո-
պոսը և փրաստի մրտ և շատ ուրիշներ:

Յակաֆի այս բոլոր քաղաքների հետ առնչվող Լեւոնոսթյան հետ մեկտեղ Ջերուսալիմի և Երուսալիմի ազդեցությունը էր մի շարժառիթի, որը հիմն հետագա զարթոյի տվաւ քաղաքների հաստատեցմանը ներթոյում էին խոշոր հասարակական հրապարակներ, որոնց վրա վեր էին խաշնամամ աշխարհիկ ու պաշտամունքային մոնոսոփեանալ շներք ու ալլ հասարակական կառուցներ, որոնք իրենց շեշտված ուղղումից մեկտեղ քաղաքի իշխանութանը առիւթ էին տալիս համապատասխան ճարտարապետական տեսապատկեր ստեղծում, Ջերուսալիմի փոփոխում առարկայի կառուցմանն ալլ էր

Այստեղ ամեն մի ծավալ միտքերն անսխալման արտահայտություն էր, որտեղ ստեղծում էին համեմատական խոսքեր՝ քննակից տներին իրենց տիպային լուծումներով, Իսկ նման դեպքում, մեծ անդրադառնանք քաղաքի ամբողջական ծավալատարածական լուծմանը, ապա պարզ կդառնա, որ այն պետք է ունենալ հարթ ծածկով ավարտված շենքերին մեծ ընդհանուր միասնությամբ հորինված Պրա հիտ մեկտեղ, Զինանիկ-Քեմպի մոնոմենտը կառույցները՝ պլանտներն ու առհասարակ նրանց բնդապարիսպները, ինչպես է ամենաբեր տարատեսակն Բաղարները, վեր էին խոյանում իր քլույներին դադաթին և իշխելով քաղաքներին վրա, որդիս նրա վերաօլաց ու ուղղածիկ ծավալների, պետք է որ ստեղծվեն մեղ արդեն ծանոթ ձաքարաքաղաքական ձևերի հաղորդմիասնություն:

[illegible]

Ազգային-քրեական: Քաղաքների միջև կանգնեցված

աշտարակահան հիօթք լսավերի կառույցներից մեկը
 Աղդար-թևիհեն է, որի մնացորդները գտնվում են
 ուրաշտարական թաղավարության արևելքում՝ Հա-
 սանյուռի մոտ:

Երեզի՝ էլիսաբեթ մոտ պտտող տեսանկյնի հասա-
նակալից իր հազիվ 200 մ² պահպար ժայռերետով
բամանկված է փայրը հատվածների, որոնք շրջա-
փակվում են բազիլան հեղոր որմնահեղեղ ունե-
ցող ու արտակարգ հաստ պարիսպներով Բերդի
մուտքը, պարիսպի հարավային մասում, իր մեկ
մետր քայվածքով ծառայում էր միտան հետիսուն
անցյունների համարու Բերդի կառույցների մեկ
դեպի վերին հատվածը տանող աստիճանների
պահպանված հետքերը հաստատում են շենքի
արտաքին նաորակալից հատվածի մասկների աշ-
տարակիճը դարդապղծություն

Հասակավաճում սենյակների փոքր քանակը հաստատում է բերդի օաճմանափակ Ֆունկցիոնալ նշանակությունը, Այդ առումով կարծում ենք, որ Աղբար-թիվին պետք է դասվի ռալվուսաբառադիտական նշանակություն ունեցող կառույցների շարքը, թերևս օաճմանափակ ու մասնակի տակադիտական հարցերի բուժման համար, որպիսիք կարող էին լինել հաղորդումներ՝ կրակի պայմանական նշանակությունով, ռալվուսաբառադիտական նշանակության հակադրություններ և այլն)։

Այն խտաբով՝ դրանցով՝ իրացվող շղթայաձև աչք կապը տվյալ աարածքում ոտկցվում էր այն ուրույն նշանակություններ ճարտարապետական շաղակառույթ, որի մասին խոսվող մեկնում:

Վ. Կալաթը առնդարացումն առնող ուղի կարգի հուշարձաններին, նշում է իր առանձնահատկությունները (15x25) աշտարակաձև կառույցների առկայությունը Մարաշի հովտում: Էլ ավելի փոքր շափերի կառույցներ, կլոր Վառահիպետյան լճի առաջին թափից—Գիլարգան—Մարաշա երթուղուն դուրսհեռ լեռնային մասում անցնող պատմական ճանապարհների երկու կողմերում, որտեղ ժամանակին իրենց ճակատագրական տակ էին պահում նրանցին՝ հատարող շարժումը:

Ինչպես պետևել է Վ. Կլայսլը, կահնակագոր էլիտայի ձեռնիցող հատակագծով Փոքր Զաքը, որի ավերակները փոխած են Մարտնիզի Ց կմ հեռավորության վրա, Սուֆիանի³¹ մոտ, նաև փոքր չափերի ուրարտական բերրի էր, որն ուներ ապահովված ճշմաստվածություն և իր հսկողության տակ էր պահում այստեղից անցող ճանապարհը։

շինութեան և ընդհանրապէս ճարտարապետութեան քննադատութեամբ տվլալ կանոնավոր էլիպսաձևեր շունի ո՛չ իր նախատիպը, ո՛չ էլ հետագա դարգացումը:

Մենք գտնում ենք, որ տվլալ կառույցը պատկանում է ոչ թի ուրարտական, այլ ասորեստանյան ճարտարապետական մշակույթին: Իր արտաքին եզրագծով այն նման է ասորեստանյան, օրինակ, Սինախերիբի ռազմական ճամբարին, որն իր էլիպսաձև հատակագծով գրեթէ հար և նման ձևով պատկերված է մի շարք ասորեստանյան հինավուրց հարթաքանդակներում: Իր չափերով է՛լ 75×90 մ., համապատասխանում է վերջիններիս պահանջներին: Կաթում ևնք, որ այդ կառույցը, որ գտնվում է դեպի Ուրարտու 714 թ. մ.թ.ա. Սարգոն Բ-ի արշաւորդի ճանապարհին, լինելով, ինչպես հաստատում է Վ. Կլաւսը, նույն դարի գործ, ևղել է ասորեստանցիների ռազմական ճամբար: Այնտեղ է՛լ տեղի ունեցել նրանց հայտնի մարտը ուրարտացիների դեմ՝ Բելխուի համար (ժամանակակից՝ Մարտնդ):

Այլ էր ուրարտական ռազմական ճամբարի ծավալատարածական ճարտարապետական արտահայտութիւնը, որպիսին Որբնէյն ու Լափսնը տեսնում են Անզափուրի մնացորդներում: Նրանում գրեթէ չկան կառույցների հետքեր, ինչպիսիք պետք է լինեին ճամբարային տարածքում, քանի որ այնտեղ գտնվելու էր դորքը: Սակայն, միևնույն ժամանակ այնտեղ կար արհեստական լճակ, որը պետք է ծառայեր որպես ռազմական ձիւրդին լողացնելու աղբ: Իսկ կից բլրի բարձրութեան վրա երևացող քառակուսի հատակագծով, փոքր չափերի կառույցների հետքերը հաստատում են, որ այնտեղ էր ժամանակին գտնվում ճամբարի գերտակետը:

Այսպիսով, եթե հարթավայրերի պայմաններին բերող ռազմական ճամբարի ասորեստանյան տիպն ունեւր կանոնավոր էլիպսի ձև, ապա ուրարտական ճամբարները երևելով քաղաքայինական ուրույն սկզբունքներից, մշտապէս կցվելով բլուրներին, օգտագործում էին բնային տեղանքի առավելութիւնները:

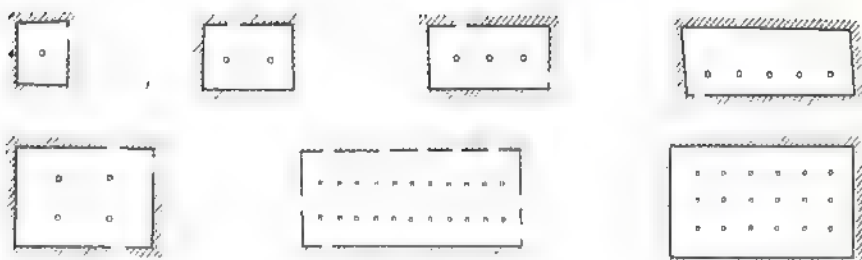
Պաշտամունքային ֆալաֆեներ: Այս քաղաքներից են ուրարտական պանթեոնի գերազույն երրորդութեան՝ Խալգիի, Քեյշեւայի ու Շիվինիի պաշտամունքային կենտրոնները: Ուրարտական գերազույն աստծո՝ Խալգիի պաշտամունքի կենտ-

րոնը ասորեստանյան և ուրարտական սեպագիր արձանագրութիւններից լայնորեն հայտնի Մուսասիր քաղաքն էր կամ Արդինին, ինչպես այն անվանում էին ուրարտացիք: Ուրարտական պանթեոնի մյուս աստծո՝ Բեյշիւրայի պաշտամունքի կենտրոնը Կումիսու քաղաքն էր, որը գտնվում էր Վանա լճից հարավ-արևելք, Վերին Ղար դե. տի միջին հոսանքի շրջանում: Մուսասիրի մերձակայքում Շիվինիի արևի պաշտամունքի կենտրոնը Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպան էր:

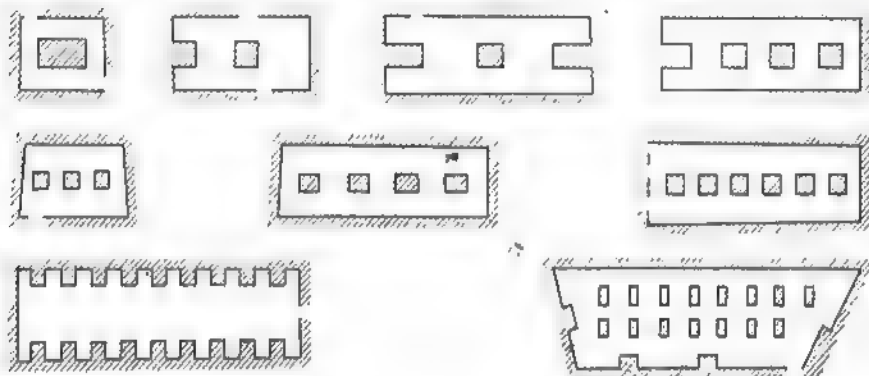
Մուսասիրը գտնվում է, ինչպես ենթադրվում է, նինվելից 120 կմ հյուսիս-արևելք, ժամանակակից Բեանդուր քաղաքի շրջակայքում: Դասելով Սարգոն Բ-ի Գուր-Շաուկինի պալատում գտնված դռան հարթաքանդակներից մեկի վրա պատկերված Մուսասիրի տաճարի և նրա շրջակա տեղանքի կառուցապատմից, քաղաքը գտնվում էր բլրաշատ վայրում, ուր բնակիչի շենքերը կառուցված էին թեր լանջերի վրա՝ աստիճանաձև հորինվածքով (գծագր. աղ. 28, ա):

Ի դեպ, նույն տեղում եղված է նաև, որ ասորեստանյան դորքի Մուսասիր ներսուման ժամանակ տեղի բնակչութիւնը հաճախել էր տների հարթ կառույցներին, ինչը համապատասխանում է հարթաքանդակի վրա գծագրված տների ձևերին: Այդ տները ոչ թե բաղմահարկ էին, ինչպես կարելի է պատկերացնել՝ նայելով այդ հարթաքանդակներին, այլ աստիճանաձև էին, որի յուրաքանչյուր շենքը գծագրված է ասորեստանյան մեջ ու ծովվելով մյուսին բնահատուր հարթութեան վրա արտահայտվում է բաղմահարկութեան տեսքով: Ուշագրութեան է արժանի նաև այն, որ յուրաքանչյուր շենքը կողքի կառույցից անջատված է ուղղածի՞ղ դնով, ինչը պետք է արտահայտեր շենքերի՝ մեկը մյուսից բաժանված վիճակը տարածքում:

Քանի որ Խալգիի երկրի գերազույն աստվածն էր, Մուսասիրն էլ իր հերթին Ուրարտուի կրոնական կյանքի կենտրոնն էր, այդ բանը ի վերջո նրան հասցնում է տնտեսական աննախնդրի պիւնդի ու հզորութեան: Խալգին միևնույն ժամանակ պաշտեղազմների հովանավորող աստվածն էր, որը իր հերթին քաղաքին տալիս է նշանակալից արտոնութիւններ: Դրանով կրոնական այդ կենտրոնի տնտեսութիւններն այնքան էին ուռճանում, որ դառնում էին նշութական մեծ պաշարների տիրապետողներ: Այդ պաշարները բաղ-

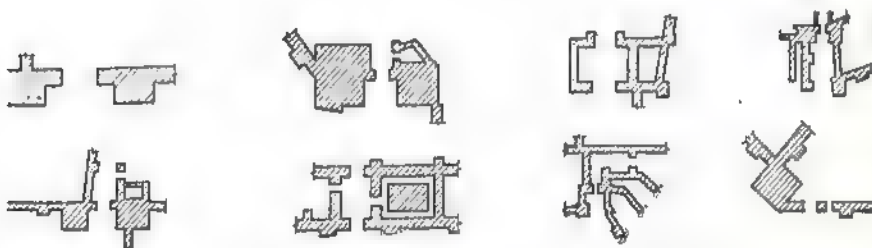
Ա

Բ

Գ

Դ

Ազ. 27 ա), Բ) Սյունապոլի և մայրաքաղաքի և գյուղերի համայնքների սխեմա,
Գ) Տառաքների մուտքի սխեմա, Դ) Ամբաստանի մուտքի սխեմա

մապատկվում է ինն, երբ ուրարտական թագավորներն ամեն անգամ հարուստ նվերներով այցելում էին խաղիթի պաշտամունքի այդ կենտրոնը։

Մուսասիրի հարստության չափը հայտնի է դառնում Մարդոն Բ-ի հաղորդումից, երբ նա, իր արշավանքի ժամանակ ավերելով այդ պաշտամունքային կենտրոնը, արձանադրում է նրանում բռնադատված հարստությունները։

Գաղաֆենի զասակաբզումը ըստ հատակադձային հռոփվածքների։ Ինչպես երևում է, քաղաքների աստվածաման հորինվածքների լուծման՝ այստեղ բերված մեր օրինակներից, նրանցում որոշակիորեն դրսևորված են ուրարտական քաղաքաշինության տարրեր սկզբունքները։

Դրանք են՝ ազատ հատակադձումը, երկրաշափական կանոնավոր ցանցի համակարգը, խառը կառուցապատումը և դարավանդային համակարգը։

Ազատ հատակադձման սկզբունքը ամենուրեք րածվածն էր և դարգանում էր տարերայնորեն, որի հետևանքով բնակատեղիների փողոցները ստեղծվում էին անամենջ տարածքներում։ Այդ կապակցությամբ էլ նման տարածքներում առավելապես շենքերում էին շենքերի ծավալները և ոչ թե հատակադձային որևէ լուծումները։ Տվյալ սկզբունքը հատկապես բնորոշ է դուռնական բնակատեղիների համար (Արագած, Թուրքի-Քեփի, Դուրդադի, Կայե-Կամանա և այլն³², զծագր. աղ. 22, 23)։

Ուրարտական քաղաքաշինության համար ուրույն սկզբունք էր հատակադձման կանոնավոր ցանցի համակարգը, և այդ կապակցությամբ Զեր-Նակի-Քեփին նրա նշանակալից երևույթներից է իր տեսակի մեջ։

Մակայն ուրարտական քաղաքաշինության ավանդական լուծումները առավելապես կառյած էին խառը կառուցապատման սկզբունքներին։

Յուրահատուկ է ուրարտական քաղաքների տն-դադրությունը լեռնային շրջանների տեղանքի մեծ թվաթվումների պայմաններում։ Նման տարածքներում քաղաքներն ունեին իրենց կառույցների աստիճանաձև փոխանցումները, որոնք, ի վերջո, կարծես ստանալով տեսական հիմնավորում, դառնում էին քաղաքաշինական հաստատուն օրենքներ։

Այսպիսին է Հայկաբերդը լակադ. 2. Օրբելու

նկարագրություններում։ Այն ունի հրեք արտաքին պարսպներ, մեկը մյուսից բարձրագույն տեղում, որոնց նաև տարածությունները մինչև համապատասխան ինչը լցված էին հողով՝ բնդլանելու նամար բերդի օգտակար մակերևույթ³³։

Ինչպես ասվից վերևում, այդպիսին է եղել նաև Մուսասիր քաղաքի կառուցապատումը, որը նույնպես գտնվում էր լեռնային շրջանում։ Կառուցապատման այդ եղանակը բավականին լայն դրսևորում ունեցավ ինչպես ուրարտական մամանակաշրջանում, այնպես էլ հետագա դարերում։ Այսպես, Ջանգեղուրում, Հայաստանի այդ լեռնային շրջանում, ինչպես նաև ընդհանրապես Անդրկովկասում, հիմա էլ կարելի է տեսնել նույն ձևով կառուցված բազմաթիվ բնակելի դահլածներ կամ, նույնիսկ, ամբողջական բնակատեղիներ, ուր շենքերն իրար սեղմվելով՝ լեռնային թևերով լեռների վրա ստեղծում են ծավալների աստիճանաձև փոխանցումներ և ներքին տան ծածկն օգտագործվում է որպես բակ վերին տան համար։

Տարածական կառուցապատման մեջ, այդպիսով, առանձին շենքերի ծավալներով ստեղծվում է հսկայական սանդղադ։

Ուրարտական քաղաքներում առավել սուղ էր դրված հողային ֆոնդի խնայողարար օգտագործման պրոբլեմը, որը բխում էր քաղաքների պաշտպանության ռազմատարածքիական սկզբունքներից։ Մովսես Խորենացու՝ Տուրպայի նկարագրությամբ լեռում է, որ այնտեղ գոյություն են ունեցել բազմաթիվ բնակելի շենքեր, մի բան, որ, հավանաբար, այդ նույն հողատարածությունների խնայողարար օգտագործման սկզբունքի արգասիքն էր։

Այն մեծ ընդհանրությունը, որ գոյություն ունի ուրարտական ու հետագա հայկական քաղաքների ծավալառարածական հորինվածքների միջև, հաստատում է ուրարտական քաղաքաշինական ավանդույթների շարունակությունը հայերի մոտ։

Քաղաքաշինությունը Ուրարտում ուղեկցվում էր հիտաբերքի ավանդույթով, ըստ որի քաղաքների հիմնադրումները նշանավորվում էին հատուկ հուշանվաններով։ Այդպիսի մի հուշանուն, որը նվիրված էր էրեբունիի հիմնադրմանը, գրանցվել է Կարմիր բլուրի պեղումների ընթացքում և պատկերում է զինվորի արձանիկ։ Այն դրված է բրոնզյա Յ տմ արմազծով և Յ տմ բարձ-

լուծվում էր գլանաձև պատկերային վրա, որի արտաքին մակերևին զրոշմված սեպագիկ արձանազարդությունը նախորդում է:

Սեպագիկ ամսօրն, իր տիրոջը, այս առարկան

(Շան) փայտից կրկիշտին Մեհաւոյի սրգին պատրաստելը, երկ էրերունի քաղաքը կատարելը:

Պարզվում է, աշտպիտվ, որ կրկիշտին բաշտպիտական նախորդիկը ավանգուդի սկզբնական շրջան է հղել:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

(ՀԱՍՈՒՄԱՆԱԿԱՆ, ՀԱՐՏԱՐԱՆՔԱՅԻՆ ԵՎ ԲԱՐՈՒՆԵՐ)

Կեցութեան հասարակական ձևերը, ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ Ուրարտուում, դրսևորում էին որոշակի հախադրյալներ ընտկարանային ճարտարապետութեան ստեղծման նամար:

Ուրարտուում բնակելի տները կազմավորումը մի զեպրում որոշվում էր բնակիչների աճահատական պահանջներով, մյուս դեպրում ուղկազմավորումը թեկադրվում էր բնակիչների հասարակական կենցաղի ուրույն վիճակով: Վերջինս վերաբերում է այն դեպքերին, երբ բնակիչները դիմվորական, ինչպես հաս վաղշահան մարմինների բարձրաստիճան գործիչներ էին, որոնց շունին սեփական տնտեսությունն և կենթակա էին պետական պարնեավորման:

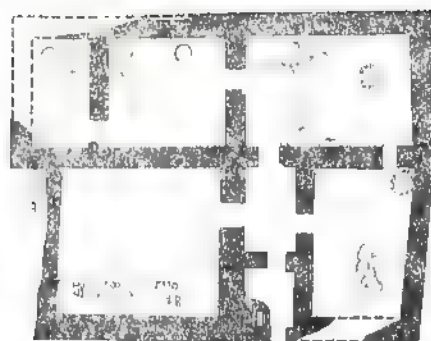
Այս իրավիճակն Ուրարտուում ստեղծեց բնակելի տան այնպիսի տիպեր, որ պետական իշխանությունն և նրա պահանջների արդասիքն էին: Նման բնակիչ տների հասակազոպին հորինվածքները խարսխվում էին ճարտարապետության բնագավառում առաջացող նոր, այն է՝ Ետիպալին լուծումների սկզբունքների վրա, իսկ դրա հետ մեկտեղ առաջ էին գալիս նաև բազմասեկցիոն ու բազմահարկ, ամեն առումներով իսկական քաղաքատիպ բնակելի շենքեր: Նման շենքերի առկայությունը ցույց է տալիս, որ Ուրարտուում, մասնավորապես բնակելի շենքերի հետ մեկտեղ, գոյություն ունին սոցիալական առումով բնակելի տներն նոր միավորումներ, որոնք կազմում էին պետական բնակարանային ֆոնդը:

Ուրարտուի բնակարանային ճարտարապետության մասին նախնական տեղեկությունները, թեև կրկուր, պահպանվել են Մոպսես Խորենացու

«Հայոց պատմություն» մեջ: Այդ տեղեկությունները հիմնված են նրա ստացած բառավոր հադրդումների վրա: Ըստ սրում, Մոպսես Խորենացու տեղեկությունները վերաբերում են միայն կրկրի մայրաքաղաք Տուշպային: Վերջինս, համաձայն նրա նկարագրությունների, բավականին մեծ, բարեկարգ, անառիկ բերդաքաղաք էր, բազմաթիվ երկու ու երեք հարկանի շենք շենքերով: Գետ այն ժամանակ, երբ ո՛չ Ուրարտուում և ո՛չ էլ Միջագետքի տարածքներում չէին կատարվում հնագիտական լույստարած պեղումներ, Մ, Խորենացու այդ տեղեկությունները Տուշպայի բազմահարկ շենքերի մասին անհավասար ու առասպելական էին թվում: Միայն, շուտով առաջին տվյալները, թեև անաղղակի, եկան հաստատելու դրա խղիվթանը: Խոսքը Ուր քաղաքի պնդումների մասին է: Միջադեպում, որոնցով այդ հիմնավորք քաղաքում հայտնաբերվեցին առաջին երկհարկանի բնակելի տան մնացորդները Հին Երևանում:

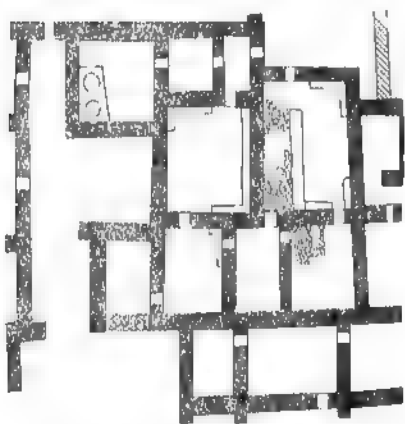
Հետագայում նոր ապացույց, նույնպես պեղումների շնորհիվ, հայտնվում է Վան քաղաքի մոտ, Թոփրախ-կալի լլուրի վրա, թեև այս անգամ բրոնզե հարթարձանակի ձևով, ուր պատկերված է հռահարկ բնակելի մի տուն: Այս վերջին հայտնաբերությունը արդեն կասկած չէր թողնում Ուրարտուում բազմահարկ բնակելի շենքերի առկայության մասին:

Ներկայումս բացի տվյալ հարթարձանակից ու այլ նյութերից, ուրարտական բազմահարկ շենքերն իրենց տեսանելի մնացորդների ձևերով հայտնվել են: Կարմիր լլուրի, Արազածի, ինչպես նաև, հավանաբար, եթև ճիշտ են վ. Կյայսի

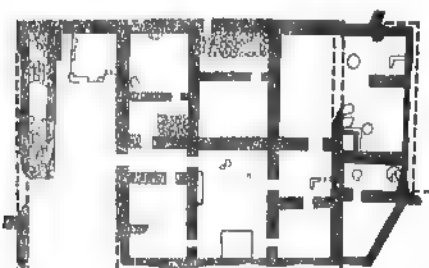
u

0 2 4 6 8v

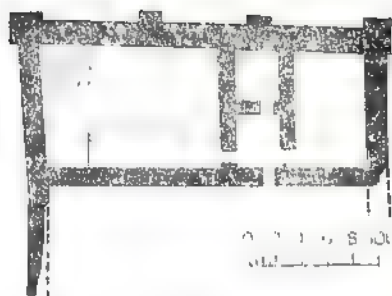
p

0 2 4 6 8v

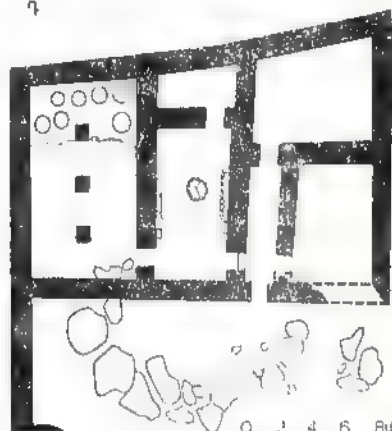
g

0 2 4 6 8 10v

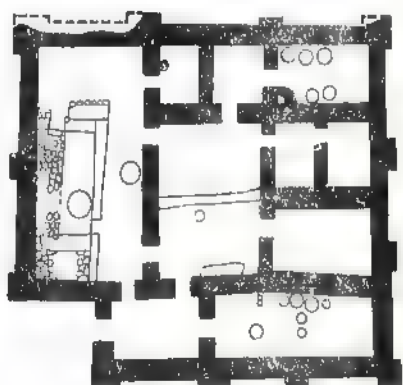
7

0 2 4 6 8 10v

6

0 2 4 6 8v

2

0 2 4 6 8 10v

Աղ. 28 ա, գ, դ, ե, զ) Արզիշտիկի բնակելի տան հատակադեղք, բ) Քառասուն բնակելի տան հատակադեղք

Միջազգեաբի այն մենատան հատակագիծը, որ հայտնաբերուած է Ուր բաղաբում և կառուցված էր մ.թ.ա. 11 հազարամյակում: Տարբերութունն այն է, որ վերջինի միջին մասը ոչ թէ զաւելե՛հ էր, այլ բակ: Հատակագծման այդ սկզբունքն իր որոշ տարբերակներով տարածված էր ընդհուպ մինչև Սեդիպուս Էնդ որում, Միջագիտումը քնակելի տան հատակագծային այդ հորինումները դարձաւ մոտամենապի՝ պայտասկան, ինչպիսի նաև պտառամոնեթային կառուցանքի հիմքում բնկած նրանց ընդհանուր հորինվածքի մենակեցիք: Ու դարձաւ ու Միջագիտի քնակելի այդ շէնքերում դասերում ճարտարապետական ընդհանրութիւններ աւելյալ կրկնելի պատմական դարաւոր կապելի որդապիք է:

Արդիշտիխիսի մենատաների հատակագծային լուծումների մյուս բնորոշ կողմը սենյակների կրկնաբար դասավորութիւնն է նրանցում՝ տարբերակների աննշան շնչումներով (զծագր. աղ. 31):

Մենատուն Աւագանում: Ունի քառանկյունի հատակագիծ և բազկացած է տարբեր նշանակութիւն ունեցող ու համարյա քառակուսի հատակագծով իրար կողքի դասավորված երեք սենյակներից և նրանց առջևում փռված բակից, որի մի հատվածը, հակադիր մասում, ծածկված էր: Այս մասը ընտանի կենդանիների համար էր նախատեսված, իսկ բակը ամբողջութեամբ օգտագործվում էր տնտեսական կարիքների համար (զծագր. աղ. 23):

Տան հարավային սենյակը պահեստ էր, նրանում գտնվել են 500 և 600 լիտր տարողութեամբ կրկու կարասներ, թեև նրանց ցանակը ավելի է եղել: Պահեստային այս սենյակի հատակը մյուսների նկատմամբ իջեցված է 80 սմ: Հատակների նիշերի նման տարբերութիւնը նպատակային էր, հատկապես պահեստային սենյակների համար, որոնք խորանալով հողի մեջ, զրանով իսկ պահպանվող մթերքների համար ստեղծում էին ջերմային անհրաժեշտ ուժիւ:

Հատակի խորութեան մեջ ընկնված նման շտեմարաններ կան նաև Եգիպտոսի այն քնակելի շէնքերում, որոնք կառուցված են Նոր թագավորութեան ժամանակ նեղոսի արեւոյան ափի Դեյր-էլ-Մեդինեի հովտում. դրանց ծախալային լուծումները մոտ են Արագածի տան համանման մասերին:

Բնակելի շէնքերի շտեմարանների կառուցողա-

կան այդ սկզբունքները աստիճանաբար զարգացան ու տարածվեցին և ստացան իրենց ձևերի ժամանակակից արտահայտութիւնը, իսկ հետագայում ստեղծելից անկաղային հարկը հասակագրութիւնը:

Մենատան մյուս սենյակը, որտեղ կանգնած էր փայտյա մեկ սյուն, ինչպես նաև երբորդ սենյակը, որն անմիջապէս զուտ էր զաւել բակ, բնակելի էին և նույնպես լուսավորվում էին երկրից:

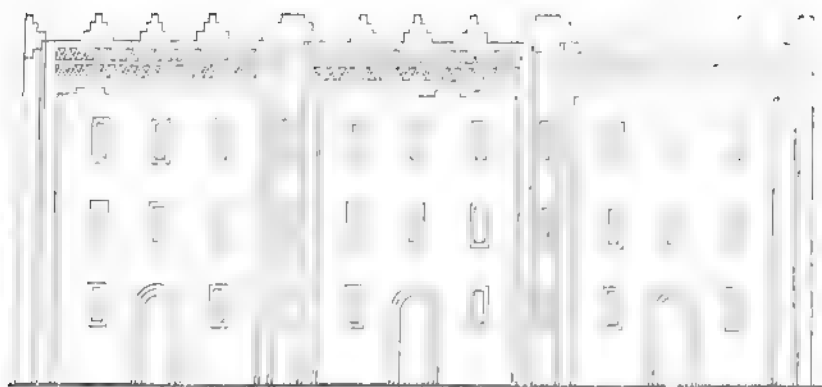
Եւեքի մոտ 1,0—1,2 մետր բարձրութեամբ բաւականին լավ պահպանված պատերը, ինչպես նաև ծածկի մնացորդները, հնարավորութիւն տւեցին կատարել Լրա լուսական կտրվածքի վերաբարտարութիւնը:

Եւեքում հայտնաբերված ֆայտը հաստատում է պաշտամունքին հատկացված հատակ սեղի առկայութիւնը նրանում:

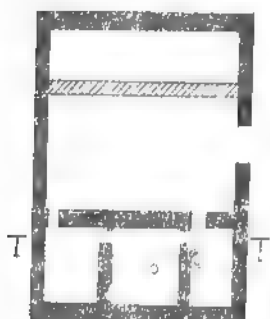
Պաշտամունքի վերաբերվող նման կոթողներ գտնում ենք նաև Կարմիր բլուրի, Արգիշտիխիսի, Էրեբունիի և այլ քնակելի շէնքերում: Հետևաբար կարելի է հղրակացնել, որ ուրարտական քնակելի շէնքերում առկա էին համապատասխան անկյուններ, որտեղ ընտանիքի կողմից կատարվում էին պաշտամունքի հետ կապված անհրաժեշտ ծիսակատարութիւններ: Այս առումով նշանակալից է նաև, որ Էրեբունիի տեղաքի հյուսիսային հատվածի քնակելի սենիքից մեկում, ուրարտական խնցրեցների հետ մեկտեղ հայտնաբերվել է եգիպտական Բես աստծո դիմակը: Բնւր Եգիպտոսում այն շատ տարածված աստվածներից էր, որը տան օջախի պահպանն էր լար ոգիներից, օձերից, որ հիմա արդեն համահամապար շափով նաև ուրարտական բնակելի տան պահպանն է դարձել:

Արագածի քնակելի այս մենատան հատակագիծն իր պարզ հորինվածքով զրիթն դասականի լափ տրպական է Ուրարտուի գյուղական քնակակայանների համար. այն արտահայտում է տան հիմնական կենսական պահանջների ծախալատարածական լուծումները: Սակայն, հատակագծման այս հորինվածքի սկզբունքային լուծումը կիրառվում էր նաև քաղաքային քնակելի տների համար, մասնավորապես այն կարելի է տեսնել Բիլլեքբաճի զաղաքում:

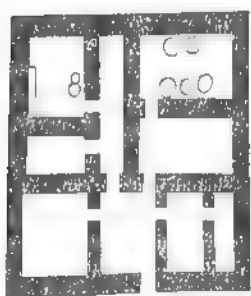
Մենատուն Թիլլեքիսիսի: Պահպանվել է պատերի բարձրութիւնը՝ 0,75 մ, շարված են կոպտատաշ տուֆից, իսկ որոշ մասերում նաև գետաքա-

և

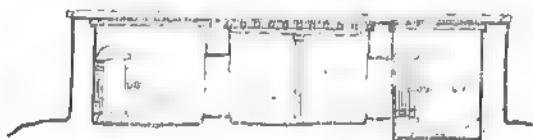

բ

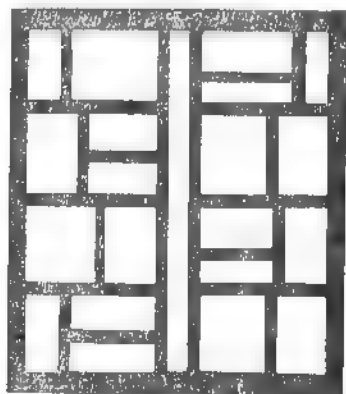
գ

0 2 4 6 8 10

դ

0 2 4 5

ե

Աղ 29 ա) Բազմոճարի բնակելի տան հսկայական զննարկումը, բ) Արվարձանի բնակելի տան հատակագիծ, գ) Արվարձանի բնակելի տան կտրվածք և վերահայտարարում, ի) Բազմոճարի բնակելի տան հատակագիծ, ե) Զերմակի-մեդեն բնակելի տան հատակագիծ

յնքերից: Գտնվում է նկատելի թիվով թանկացող աղաւ առաւելի փոքր, քաղաքի հարավարեւմտյան մասում:

Ժամանակին կառույցը ենթարկվել է պարզ տեսանելի վերափոխումների, որի հետևանքով նրա նախնական հատակագիծը բաժանվում է երկու հատվածի՝ ինքնուրույն մուտքերով (գծագր. աղ. 32): Իր նախնական հորինվածքով այն կառված էր հինգ սենյակից, մեկ մեծ դահլիճից ու բակից՝ 500 քմ ընդհանուր մակերեսով: Թեյ-շերտիկի քաղաքի հողային տարածքի սուղ պայմաններում բնակելի տան նման մակերեսը արտակարգ չափերի էր: Հետքահայտ են Հին տրեւի-թի չափաիշխեր նման տների համար: Օրինակ՝ Ախտատոն քաղաքում Եղիպտոսի գնդագուն բուրմի Պասալայի մեծատունն ուներ համարյա նույն չափերը՝ 550 քմ:

Սրանով պարզ են դառնում այն արտակարգ պահանջները, որ առաջացրում էր հինարևելյան ու մասնավորապես Քնյեբրաինի սոցիալական քաղաք խառնի՝ ներքին կենցաղի ձևերի կազմակերպման նման շենքերում: Այդ նկատելի է նաև նրա առանձին հատվածների լուծումները:

Այսպես, շենքի մուտքն ունի արտակարգ լայնություն (3,22 մետր), որը, հավանաբար, նախատեսված էր անցիվային տրանսպորտի, թերևս մարտականքի անցման համար: Նման ենթադրությունը միանգամայն հավանական է, քանի որ քաղաքում, այն էլ նրա այս հատվածում, բնակվում էին բարձրաստիճան պետական ու ռազմական պաշտոնյաներ, ու մենատունը կարող էր պատկանել նրանցից մեկին: Մնացած սենյակները բնակելի ու առևտրական կարիքների համար էին, ինչպես երևում է նրանցում հայտնաբերված համապատասխան հնագիտական նյութերից: Մեծ դահլիճը, սկզբնական շրջանում, ինչպես այդ պարզ տեսանելի է, ծառայել է որպես ընդունարան՝ սովյալ մենատան համար (քանի որ այն էլ կարող ինքնուրույն ու մեկուսացված կառույց լինել ու ֆունկցիոնալ առումով իր առանձին նշանակություն ունենալ):

Դահլիճի երեք սենյակները, որոնց քարն խորխոները պահպանվել են տեղերում, նրա ներքին տարածությանը պետք է որ համապատասխան ռիթմ հաղորդեին: Ըթն այս ներքին տարածությունը համեմատման էր երեքուկի պատասխան յուրաքանչյուր դահլիճների հետ, որտեղ ի դեպ:

սյունեքը նույնպես դասավորված են կենտրոնական երկայնական ուղանցքի մի կողմի վրա, պարզ կզանա նրանց սկզբունքային ընդհանրությունը: Քնյեբրաինի շինարարներին պետք է որ հայտնի լիներ Արգիշտիի պալատի ճարտարապետական կերպը էրեքունիում, քանի որ այդ տարիներին էրեքունի գեո կազմին և լավ վիճակում էր Մյուս կողմից, արդեն հաստատված ճշմարտություն է, որ պալատական կառույցների ճարտարապետական ավանդական ձևերի մեկնակետը ընկղմված է քնակելի տան ճարտարապետության սկզբնավորման մեջ: Հետևապես ընթանալով մեր օրինակները արգասիք են հենց այդ սկզբունքի:

Մենատունն այնքան լավ է պահպանվել, որ նրա նախնական ընդհանուր ժամայնատարածական ձևը վերաբնագրման իմաստով կասկած չառաջացնող բավականին պարզ կառուցվածք է:

Քնյեբրաինի մեզատեղ: Այս բավականին մեծ շենքը, որը գտնվում է քաղաքի զխավոր երկու փողոցների խաչմերուկում, իր ճարտարապետական հորինվածքով զգալիորեն տարբերվում է Քնյեբրաինիում եղած բոլոր մյուս շենքերից: Մենատուն զխավոր ձևկառույց իր լայն շքամուտքով լավ տեսանելի է քաղաքի կենտրոնական մասում, միջնոց, քաղաքի մյուս բոլոր շենքերի մուտքերը, որպես կանոն, դասավորված են նրանցից, կարծես, թողարկված հատվածներում:

Փողոցների սահմանները քաղաքի ընդհանուր հատակագծում նշված են բազալտե խոշոր բեկորներով, ինչը հաստատում է, որ հատակագիծը կազմված է եպիսոպոսի:

Քաղաքի այս մասում, հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ձգված փողոցը բնակվում է, շենքն իր ամբողջ խորությամբ բաժանվում է երկու հատվածի՝ դրսից ինքնուրույն մուտքով:

Ուշադրություն է արժանի այն, որ սովյալ տունը միակ հայտնի շենքերից է Քնյեբրաինի քաղաքում, որը դրսից երկու դուռ ունի և այն էլ իրենց ընդգծված տեսքով (գծագր. աղ. 32):

Շենքի հարավային ու հիմնական հատվածը, ինչպես այն պարզ երևում է նրա հատակագծի լուծումից, ընդունարանն էր: Այն բաղկացած էր լայն շքամուտքից, երկու սյուններով պատերի նյութատերի մոտ, երկու սյունազարդ սենյակներից, որոնցից երկրորդում կա օջախ: Շենքն իր հատակագծային հորինվածքով հիշեցնում է Տիրիթոսի «մեզարդն» կոչվող հյուրատունը և

այդ կապուկոյ-միամբ էլ Քեյշերախիէի ամբողջ
սենսացունն աւելցիւ էլ անվանեցանք:

Ան նորք տեղանքի պատմաբանով շնորի նախա-
նախնիքի քննարկումն է: Անպիւս, շրամատարի ներս-
րնկած պատը ոչ մի ազգայնացող է տան երկայ-
նական պատին, որ որ կրնանք յնական, այլ դու-
րանն է փոքրեցիկ, որով նրա անկյունային մա-
տերում ստեղծվել է շրամատարի նամուր հապա-
սոր խորհրդուն: Ապա՛ իմի շրամատարի հա-
նախնիքի անտը (պատի կուտար) կառուցված լի-
նէր իր պատի առանցքի շարունակովման վրա,
առանց այդ խախտման, այսպէս շրամատարի տա-
րածական նկարանն մեզ կխախտվի կուտա-
նէրի ան լրանելի հապապարտվումը: Այս լու-
ծումը հնարավոր է դարձրել այդ կուտարի մա-
տեցնել դուռն րազմաբք, որով այն համբնկել է
զխաղիւր ճակատի առանցքի հետ:

Մեզայանի շինարարի ուղարկութունից չի փր-
պել նաև դա՛ իննների միջև եղած պատի դիրքը:
Այն նույնպէս կառուցվում է երկայնական պատի
նկատմամբ որոշ անկյան տակ՝ դաշինքը քառա-
կուսի հատակագծին մատեցնելու միտումով:

Եւ, այսպիսի հողաքանդի հետ կապված շին-
քի հատակագծի ձևի նման շտրվածները շինա-
րարը աղթաճարել է վարդապետին ու կատա-
րելագետ:

Այսպիսով, ամբողջ կառուցվածքի հարադա-
տարական հորինվածքի նման ճշտակները, որոնք
կատարված են չափազանց պարզ ու հստակ, ի-
րացիւն են դասական հնադարեւ կառուցչի հո-
րինվածքի ձևին նորաճաշակ վարդապետի մի-
հարմարիւր րազը եղանակով, օգտելով դրա
համար ճարտարապետութեանը թնորշ օպտիկա-
կան ճշտումների միջոցներով:

Հարկ է նշել մի անուանահատկութունն ու մե-
նատան մեղարարի հատվածում: Դա նրա դուռը
ստեղծելի դասավորութեանն է դաշինքի լանկան
առանցքի վրա, թէն մեղ հարանի նման դեպ-
քերում նրանց դասավորութեանը կատարվում է
երկայնական առանցքով:

Մենատան հյուսիսային հատվածը նրա տնտե-
սական մասն էր, որը հնթարիվել էր վերական-
առւցման և երկու սյունաձող սենյակը ստու-
ցել էր ինքնուրույն մտաւ որպէս:

Ենեքի պահպանված մասերի հիման վրա հնա-
րավոր դարձավ վերաբարձրել նրա նախնական
տեսքը որով, լինդ որում այն ցույց տալ քաղա-

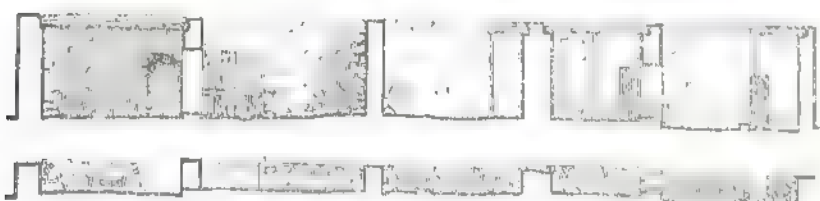
քի ամբողջ խաղնեղի միջոցառումն: Անհատն
նախնականութեամբ, սե տանը ամբողջովին
կառուցված է եղել րաբք, բայց որ քննարկներ
քննարարում վերջինս մեծ չափերով դուրս է բեր-
վել նրա տարածքից:

Ենեքի շրամատարին մասը, որը դուրս է դա-
լիս դեպի վաղորդի խաղնեղ, րաբքի բնական
էնքի համար նստն առաւելուկ լի է, որ
կարծում ենք, որ մասնականին ունեք հա-
նախնականութեան կեն կապող էր թու է չնկ,
ստան վանդ, որ դաճելով էր օպտիկի կենսա-
նակին լանդի մասնակի զեպ, հնադարեւ հո-
նարը վալին՝ նման նշանի կալում էր տնտեսում
Ուր րազմաբք շատ ամբողջ փոքր քրտնի կատար-
նելից մեղում համարուն հորինվածք անեղող
տալ մի համար:

Անպիւսի տեսք խմբում է կառուցվածքով:
Ենեքի վերին րաբքում, րա լանկանից ու
սեղիցն անեղի, պահպանվել է լանկանի կա-
ռուցվածքում լանկանի անեղ, որոնք թնթիս
կապում են լանկանի կառուցվածքում լան-
կանի մասը (պատը, աղ, ՏՂ) թնթիսի շին-
քից կառուցվածքում լանկանի անեղ
աղի է լանկանի մի շինք՝ արտաքին պատար-
ված է լանկանի անեղի րաբքում ու շտրված դաս-
քարիցով: Այն սեղիցն ենթ կեպ է առանձին
շինք, որին կցված մշտն շինքից նրա հետ կապ-
ված լանկանի շտրվածքով: Հատարում է, որ
աղ շինքը կառուցված է եղել մշտնակից շատ
տեղիկ աստը, ըստ որում, երբ դեպ լանկանի
փոքրիկներ ու հետապէս գոյութեան լանկանի
լանկանի թաղումներ: Այդ հատարումից շինքի
ներսում լանկանի րաբքի առաւելումը րաբքի անեղի
տեղիկայնութեամբ, որով ապացուցվեց, որ կոպի
պատերի վերին մասում երբեմն գոյութեան են
տեղիկ պատահաններ:

Կարելի է ենթադրել, որ աղ մեղարի կանգնած
փոքր մեղարիցով ու քառակուսի հատակագծով
կառուցված նախադաս եղել է արտաքին լանկանի
թնթիս և կապում է արտաքին րաբքի անեղի
նախնականութեանը համակարգի մի մաս՝ Աղս
կարելի է այս հատվածում, դեպ թնթիսի քաղա-
քի հիմնադրումից առաջ, որի մասին խոսելից
նախորդ գլխում:

Այս կառուցչի արեւմտյան պատին կցված է հ-
ղել համարյա նույն լանկանի սենյակ, իսկ նրանց
առաջ, հարաքանի մասում, ստեղծված էր պա-

Ն ՅՈՒՆԻՍԿՈՒՄԻ ընտելի տոտի բակի, գերակազմի բլուր, բնակելի խաղամասի նախնական
և գերակազմի բլուր, բնակելի խաղամասի հասանալի

ըրեսեպատ քակ, որի մի մասը ունեցել է ծածկ՝ սյուների վրա, քարե խարխախներով, որոնք պահպանվել են տեղում:

Տվյալ թաղամասի մյուս բոլոր շենքերը դանադան տարբերակներով կրկնում են նկարագրված տան հատակագծային սկզբունքները՝ տնեն անդամ հարմարվելով թաղամասի տարբեր եղբարդներին: Դրանով թաղամասում գոյանում են 2 և 3 սենյականոց բնակիչ տներ, համապատասխան բակերով, որոնցում, բացառությամբ ձմեռային ամիսների, կատարվում էին տան համարյա բոլոր տնտեսական աշխատանքները: Բակի ուղղահայաց կողմում, ծածկի տակ պահվում էին նաև ընտանի կենդանիներ: Բակի ուղիղ մասում գտնվում էր տան օջախը, իսկ նրա մի անկյունում գրված էր կարասը՝ խմելու ջրի համար, շուրջ 150 լիտր տարողությամբ: Բակում էր գտնվում քարե մեծ սալով անջատված տան զուգարանը:

Ուրարտական բնակիչ տները երկրի տարբեր շրջանների համար իրենց տարածական ձևերի լուծումների առումով երկու տիպի էին՝ առաջիններում տան սենյակները խմբավորվում էին բակի, իսկ երկրորդներում՝ կենտրոնական դահլիճի շուրջը:

Ստորև բերված երկու տան մակերեսների աղյուսակից պարզվում է, որ նրանց մակերեսները որոշակիորեն չափավորված էին քաղաքում:

Տների անվանումը	Մակերեսների բնակելի մասով			
	բնակելի սենյակ	տնտեսական մաս	բակ	ընդամենը
Առաջին տան երկրորդ տուն	21,80	23,57	55,20	99,57
	22,95	27,20	47,73	97,88

Աղյուսակից երևում է, որ բակների մակերեսները փոքր են, որ հետևանք է ոչ միայն հողատարածության, այլև նրանց տնտեսական նշանակության սահմանափակության:

Թաղամասի կառույցների պատերի շուրջ մեկ միտր շափով պահպանված քարծրությամբ հնարավոր է դարձնում նրա տարածական ձևերի համապատասխանությունը վերակազմության գծա-

թաղամասի կտրվածքի վերակազմության գծապատկերում տեսանելի են սենյակների հարթ ծածկի-

բը, բնակելի երկու շենքերի բակերի ներքին տնաբաժանի ձևերի հորինվածքները: Յուրաքանչյուր բակում թափվելից քարե կոյտերի քանակը լրացնում է պատերի ավերված մասը, որով նրանց քարծրությունը կազմում է շուրջ 3,5 մ: Նման քարծրությունը կոնստրուկտիվ առումով համապատասխանում է 0,7—0,8 մ լայնություն ունեցող պատերին, այդ համապատասխանությունը օրինաչափ էր նաև մոդուլների մեծ մասի համար:

Թեյշեբադի խմբային կառուցապատումով բնակիչ տները կազմել են մի շարք թաղամասեր, որոնք ունեն ճարտարապետության համանման տարածական ձևերի լուծումներ: Արտաքին աչք թաղամասերն ունեցել են հարթ ծածկեր, իսկ փողոցների երկայնությամբ փռված նրանց ճակատները խոշոր պատերի տեսքով էին, ինչպես այդ բնորոշ էր հինարևելյան նույն աչք թաղամասերի համար: Պատերի միակ բացվածքները դռներն էին, որոնք, սակայն, արված էին նորանշխունքի կամ առավել անտեսանելի տեղերի կողմից: Սա հնագույն մի պահանջ էր՝ տարածված դեռ Շումերում, ուր տան գրեթե դուռը պետք է լիներ նեղ ու անկատար, ինչպես իսկ ասված է ՎՏՆ-ային նախապաշարման տեքստում, որից մեջբերում է կատարել Լուևարդ Լուլլին:

Ռաստամի բնակիչ տները, Ռաստամը, որի բլրի ստորոտում է փռված հյուսիսարևելյան հարթավայրային մասի բնակիչ թաղամասը, ունի բնակիչ տների խիտ դասավորություն, և ինչպես կարելի է դատել տների վերերկրյա տեսանելի հնարքերից, նրանք ունեն տարբեր հատակագծային հորինվածքներ: Այստեղ, սույն թաղամասի հյուսիսային մասում մանրամասնորեն ունիված է միայն մեկ շենք, որը խմբային բնակելի կոմպլեքսի մի մեծ հատվածն է:

Ենթե իր պեղված մասում ունի 9 բնակիչ, տնտեսական, պահեստային սենյակներ, մեծ դահլիճ, բակ՝ տնտեսական կարիքների ու մի առանձին հատվածը ընտանի կենդանիներ պահելու համար (գոմար, սղ. 31 բ): Մեծ շափերի դահլիճը տան հիմնական մասն էր, որը կառուցապատված էր նրա միջին մասում և իրար հետ էր կապում նրա հյուսիսային ու հարավային շարքերի սենյակները: Դահլիճի հյուսիսարևելյան ու հարավարևելյան պատերի տակ կառուցված երկար նստարանները հաստատում են, որ այստեղ

րազմանկամ ընտանիքի հավաքատեղին էր: Քանի որ տվյալ դաշինն իր բոլոր կողմերից կառուցապատված էր, ուստի պետք է որ լուսավորվեր միայն վերևից, կրկինի կողմերից:

Դաշինի արևմտյան պատին կից բակը իր ծածկված հատվածով, որի մի մասը, անշատ վաղ լինելով քածո ցանկապատով, ինչպես Թեյ-շիրախիի բնակելի տներում, սալահատակված էր, նույնպես ծառայում էր ընտանի կենդանիների համար: Իսկ մնացած մասերի պատերի տակ շինվել են ևս տարաներ: Հետևապես հենց այստեղ էլ պատրվում էր տան ամստեսական աշխատանքների հիմնական մասը:

Տանը դռանը ուներ երկու մուտք, որից մեկը՝ բախի մուտքը, նաև տնային կենդանիների համար էր:

Ինչպես երևում է շինքին կցված հարևան կառույցների պատերի առանձին հատվածներից, տվյալ բնակելի տանը մեկ ընդհանուր կառուցապատված համալիրի միայն մի մասն է կառուցվում: Հետևաբար, ամբողջությամբ վերջրած այն կառույցն էր մեծ թաղամաս:

Իստատիկ այս բնակելի տունն ուներ փայտյա հարթ ճածի, քարե պատեր, իրենց հում աղյուսի վեճիկ շարքերով, այսինքն, կառուցված էր ուրարտական ճարտարապետության ավանդական սկզբունքներով:

Ակցիոն քաակլի տներ: Այս կարգի տները ստեղծվել են բնակիչների կենցաղի անհատական որոշանքների ընդհանրության հաշվառմով, ինչը պայմանավորված էր, ինչպես ասվեց վերևում, այնպիսի ապրելակերպով, երբ բնակիչը լուսնի մասնավոր տնտեսությունն է և նկատել էր պետական պարենավորման ներկա դեպքում, հավանաբար, դրանք ոչնչական ծառայության մեջ զբաղվող ուղիղ զորքի խնդիր:

Սեկցիոն տների հատակագծային լուծումների ախարախին սկզբունքները անակնկալ հորինվածքներ չեն Հին արևելքի ճարտարապետության համար: Օրինակներ էլ չեն ևս հայտնի, որտեղ նշանակալից էր ինչպես ևս ինչպես: Միայնակ-նառաջի կամ օղի համալիրում կառուցված բնակելի միատեղ շենքերը: Նպատակահարմար:

Մեկ նախնի սեկցիոն տուն: Տվյալ տունը, որ հայտնաբերվել է Թեյշերախիի տարածքում, իր բնակական հատուկ ճարտարապետական ձևերով, հավանաբար, ունեցել է զարգացման նախնական աստիճանները: Շենքը բաղկացած է չորս

միատեղ տներից, որոնց կառույցն են ընդհանուր քառանկյունիներ: Պահպանված մասը բարից է, շուրջ 0,80 մ բարձրությամբ, իսկ դրանից վեր պատերը շարված են հում աղյուսից, որոնցից կրում են առանձին հետքեր (զծադր. աղ. 31):

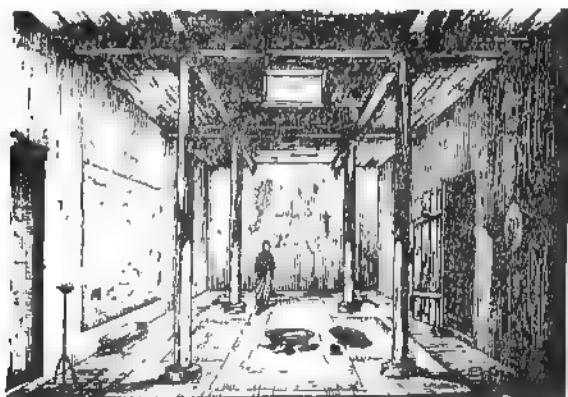
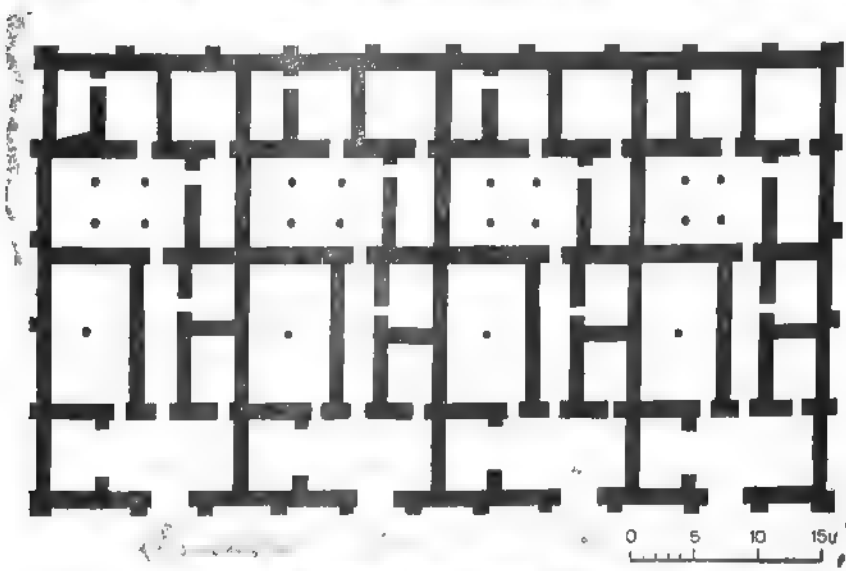
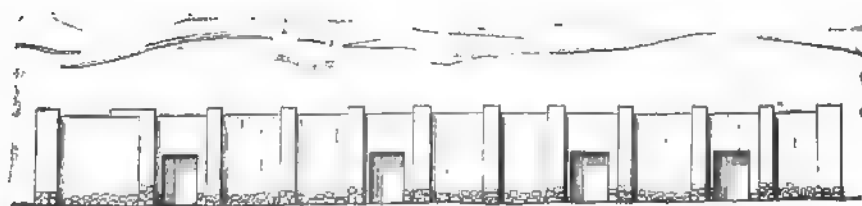
Տները միատիպությունը բարահայտում է նրանց ընդհանուր շինարարին, որը պետությունն էր, և շինարարության ընդհանուր ժամանակը: Ի դեպ, եզրպատկան կախուն թաղաքի կառուցապատումը ցայտուն օրինակն է այն բանի, որ համանման պայմաններում զտնվող բնակիչների համար կառուցվում էին ոչ միայն առանձին տներ, այլև թաղամասեր և նույնիսկ ամբողջական թաղաքներ:

Թեյշերախիի սեկցիոն տների երկու առաջին հատվածները ծառայում էին ծանոթ կարիքներին: Այդ արտահայտություն է թնկալ նրանով, որ նրանք շենքի մնացած սենյակներից անջատված են միջանցքով: Մյուս կողմից՝ բավականին լայն մուտքը զբաղեցնում է (2,05 մ) հաստատում է, որ այն շենքի միայն առաջին հատվածի կարիքների համար էր նախատեսված: Հավանապես է, որ ինչպես Թեյշերախիի նկարագրած նախորդ մենատներից մեկում, այստեղ ևս նման թացվածքը ծառայում էր կամ խոշոր կղզեկավոր անասունների, կամ, որ ավելի հավանապես է, միևնույն համար: Շենքը, ինչպես կարծում ենք, ուղղանկյուն թաղաքատիճան հրամանատարների համար էր, իսկ ձին նրանց մշտական ուղևորներ էր:

Տան կրկնորդ հատվածը՝ մեծ սենյակը, միայնակ սյունով, և նրա նկատմամբ սիմետրիկ դասավորված փոքր սենյակը, որը անմիջապես հանդերձվում է միջանցքի հետ, ծառայել են՝ առաջինը որպես շտեմարան, որտեղ նաև պատրաստվում էր կերակուրը, մյուսը՝ պահպանում:

Տան բնակելի մասը զտնվում էր նրա երրորդ և չորրորդ հատվածներում և բաղկացած էր հինգ սենյակից: Գլխավորը մեծ դահլիճն էր (6,15X4,10,15 մ), որը հանդերձվում էր մյուս սենյակների հետ, որոնց ֆունկցիոնալ ստույգ նշանակությունը հնադարական նյութի պահպանության պատճառով չի որոշվել:

Գլխավոր դահլիճը, համաձայն տեղում հայտնաբերված նրանց խորխուխուրի, ուներ 4 սյուն (D = 0,52 մ): Այն, հավանաբար, ուրարտական ճարտարապետության մեջ առաջին հայտնի նման տարածական հորինվածքն է: Դաշինը տան այն հիմնական ներքին տարածությունն է, որպիսին

Աղ. 31. Խնդրահան. բազմասեղանի բնակելի տան զլխավոր ճակատ, վերակազմավորն
 եռյակ տան հառաիագիծը, ներքին տեսքը, վերակազմավորն:

նախորդ մենատնեցում հանդիսանում էր բակը: Դահլիճի կոնստրուկտիվ կառուցվածքի էական մասը 4 սյուններով պահվող հարթ ծածկի կենտրոնական հատվածն էր, որտեղ պետք է որ գտնվեր նրդիկը: Կանավածից դուրս է, որ տան այս սենյակների լուսավորությունը կատարվում էր նրդիկների միջոցով, քանի որ կառուցապատված լինելով միմյանց կից և դասավորված լինելով զգալի խորությամբ մեջ, սենյակները չէին կարող լուսավորվել այլ եղանակով: Իսկ առանցին հատվածի մուտքին կից տարածությունը փոքր բակ էր կաղմում, որի միջնորդությամբ դռների միջոցով էլ լուսավորվում էին նրա հետ հաղորդակցվող սենյակները:

Այլ բոլոր սենյակներն են, որ ունեին օջախներ, հետևապես նրանք տարազորում էին շարժական օջախներով, որպիսիք էին րապտոն սալերը, սրունց մեծի օրինակը (0,40X0,60 մ) գտնվել է դահլիճում:

Շենքի մնացորդները հնարավոր դարձրին նրա արտաքին ու ներքին ճարտարապետական ձևերի վերաբրտադրությունը, չհաշված միայն շենքի յուրօրնության նախնական չափը: Այն ընդունված է որպես անոտնություն 5 մետր, հիմք ընդունելով ժողովրդական ճարտարապետության համանուն օրինակները, ինչպես նաև տվյալ շենքի պատերի հաստությանը համապատասխան հնարավոր բարձրությունը:

Շենքի արտաքին ճարտարապետական ծավալները մեր վերակազմության մեջ արտահայտվում են լակոնիկ ձևերով՝ որմնահենքերով ու դռների բացվածքներով նրանց միջև:

Այսպիսով, Քելզերախինի ռեկոնստրուկտիվ տան հատակադասին հորինվածքի լուծումը չէր պայմանավորվում նրա բնակիչների անհատական պահանջներով և ոչ էլ ընտանիքի անդամների քանակով, ինչպես այդ արտահայտված է քաղաքի մյուս շենքերում, այլ ստեղծվում է կանխադրյալ, ստանդարտ ու ենթադրյալ հնարավոր պահանջների հիման վրա, ուղղորդելով բնակչի համար:

Իսկապես, սակայն տուն: Ուրարտական ճարտարապետության տվյալ կառույցի կերպը հայտնաբերված է բոլորպես թիթեղի վրա՝ Թոփ րախ-կալումում, իսկ մի ուրիշը՝ բազալտի թեկորի վրա՝ Կեֆ-կալեհում: Դրանք որպես ուրարտական ճարտարապետության առկա թաղանթներն ամեն արտակարգ նշանակություն:

Հարկ է նշել, որ նման շենքերի մասին մեր բոլոր ներկայացուցիչները արվում են միայն նրանց ճանապարհի ճարտարապետական ձևերից ստացած ապավորությունների հիման վրա (գծագրեր, աղ., 29ա):

Պետք է նկատարել, որ տվյալ շենքերի կառուցապատված խորությունը մեծ չէր, քանի որ այդ շենքերում սենյակների լուսավորությունը վերնից քաջատվում էր: Բացի դրանից, այդպիսի շենքում քաջատվում էր նաև տնտեսական կարիքների համար մեծ տարածքների գոյությունը, ինչը հնարավոր էր մեկ հարկանի շենքերում:

Հետևաբար, ինչպես սենյակների քանակը, այնպես էլ նրանց մանրանունները նման բազմահարկ շենքերում պետք է որ խիստ օպտիմալիստ լինեին:

Վերջին տարիներին, կրթ. Բրիտանական թանգարանի պահանջներում դրսևելիս այդ տունը պատկերող բրոնզյա թիթեղիկների մնացած բնկորները, որոնք ժամանակին այնտեղ էին տարվել Թոփրախ-կալից, այս րվածք, որ շենքը ունեցել է հեծ սեղյակա:

Դատելով տվյալ շենքի հաստակածման հնարավորություններից ու բազալտիկով առ ժամանակից հուսարի շենքերի հետ, կարող ենք նրա ծավալները՝ որի վրա թեկորների մասին ստանալ մտածողոր պատկերացում:

Շենքի ունեցել է 3 շքամուտք, որոնք բացվում էին դուռի անորճանալանդակը: Նման եղրակացություն կարելի է հանդիս Կեֆ-կալեհի ժայռերից վրա հայտնաբերված համանուն տան գծագրից, որտեղ աստիճանալանդակների պատահանները, տեղադրված լինելով մուտքի առանցքի վրա, շեն համապատասխանում բնակելի հարկերի պատահանների բարձրությունը, ինչպես ժամանակակից բնակելի շենքերում:

Ինչև մենք չունենալ տվյալ շենքի կտրվածքը, սակայն սկզբունքորեն նրան կարող են փոխարինել Եդիպոսի Թուրանիքների բազմահարկ տան համապատասխան կտրվածքի գծագրերը՝ կատարված նրա դամբարանի պատերից մեկի վրա Թեքեում: Այդ կտրվածքներից մեկի վրա, որը որոշակիորեն արտահայտում է ժամանակի բազմահարկ բնակելի տան կոնստրուկտիվ համակարգը, աստիճանալանդակի ուղղահայանները նույնպես շեն համբնկնում բուն հարկերի պատահանների հետ: Բացի դրանից, շենքի հարկամիջյան ծածկերը աչտեղ պահվում են փայտյա

սյուններով, ինչը որոշ ազատություն էր ստեղծում կառուցապատման խորությամբ լավի ընտրության համար: Կտրվածքներից երևում է նաև, որ պատահանները դասավորված են պատերի վերևի մասում:

Հնագետակ Կեֆ-կալեսիի ժայռակերտի վրա պատկերված շենքի պատահանների դասավորության (լուսանկ. աղ. 28), Թոփրախ-կալեսի բրոնզյա հարթաքանդակի վրա պատկերված շենքի պատահանները մի գծի վրա են: Հավանաբար այս սուրբ շենքում, հակառակ նախորդ օրինակի, աստիճանավանդակը գտնվում էր շենքի խորքային մեջ: Նույն Թոփրախի տան կտրվածքից երևում է, որ աստիճանավանդակի նման դասավորությունը, լինելով կիրառելի հորինվածք եգիպտոսում, կարող էր հայտնի լինել նաև Ուրարտում:

Ի տարբերություն Թոփրախ-կալեսի բրոնզյա հարթաքանդակի վրա պատկերված բարավորների, Կեֆ-կալեսի բնիկորի վրա պատկերված պատահաններն ունեն ռավականիս պարզ գծված բորի և եկորներ:

Շենքերի մուտքերը երկու դեպքում էլ ավարտված են կամարակապ ձևով, որը բավականին տարածված էր ուրարտական ճարտարապետության մեջ և հայտնի է քաղմասիի համանման հին հարթաքանդակներում: Այս երկու շենքերի ընդհանրություններից հիշենք նաև, օրինակ, աստիճանավանդակների արտաքին ճակատային հատվածները, որոնք երկու դեպքում էլ վերջված են բավականին հզոր որմնահեղքերի միջև, երկու դեպքում էլ քիվիի տակ զարդանկարները բավականին լայն շերտով են արված. նրանց զննողությունները հռանկյունաձև են: Ուրարտուի տարբեր շրջաններում նշված նմանությունը հավաստում է քաղմասիի բնակիչի տան ճարտարապետության համար արդեն ստեղծված հաստատուն ավանդույթների մասին:

Ուրարտական արժանի է Անդրե Պառոտի կողմից անցկացված լուգահեռ ուրարտական տվյալ քաղմասիի տան և Առաջավոր Ասիայի արաբական քաղմասիի տների միջև նմանությունը այդ շենքերի միջև բավականին նշմարելի է, հատկապես շենքերի վերին հատվածներում քիվիի ճարտարապետական ձևերի, աշտարակաձև կառույցների միջև նմանությունը չի կարող տարակուսանքի տեղիք տալ, եթե նկատի ունենանք նրանց պատմական միջավայրը: Ինչ վերաբե-

րում է Անդրե Պառոտի բերած մյուս զուգահեռներին, որ նա անց է կացնում խորտարգի հայտնի հարթաքանդակի վրա պատկերված Մուսապիի շենքերի ու Մեյունի արաբական քաղմասիի շենքերի միջև, ապա նրանք անընդունելի են, քանի որ, ինչպես մենք ցույց ենք տվել, Մուսապիի տները ոչ թե քաղմասիի են, այլ թե սարալանի վրա տնտիճանաձև զառույցված մեկ տրվանի շենքեր են, որոնք, ապամեկուս հարկիվածքի ընկալման մեջ միաձուլվելով, ասորիստանյան հնագույն նկարում ստացել են քաղմասիի բնակիչի տան տեսք:

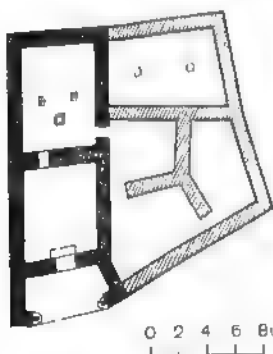
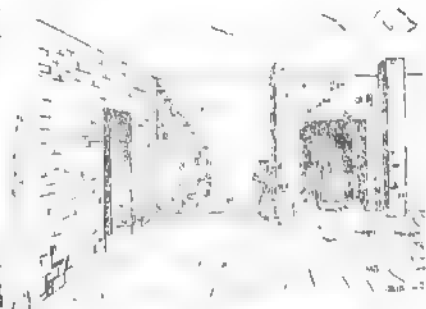
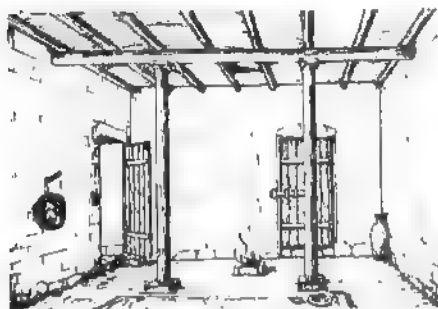
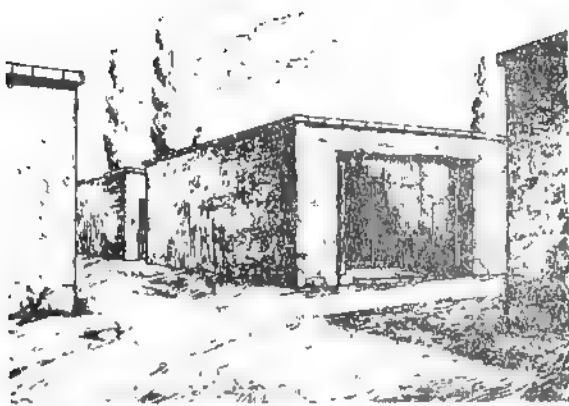
Մակայն միանգամայն համոզյալությամբ է Ուրարտուի հնագույն շենքերի համեմատությունը ժամանակակից արաբական քաղաքների բնակիչի տների հետ, որ կատարել է Լեոնարդ Վուլին:

Ի զույգ, որ համոզմամբ, Կեֆ-կալեսիի ուրարտական քաղմասիի շենքի կնիքը կարող է լինել ոչ թե կանգուն շենքի վերադարձություն, այլ, ամենայն հավանականությամբ, այն քաղմասիի շենքի «նախորդի» պատկերված քարի վրա: Այդ հաստատելու համար մեր կողման ալն է, որ քարի բնիկորի շարված նկար վրա պատկերված է սեպաձև զննողության մի հատված, որը պետք է թիվ լինի տվյալ նախորդի համար և ոչ թե ճարտարապետական մի զորված:

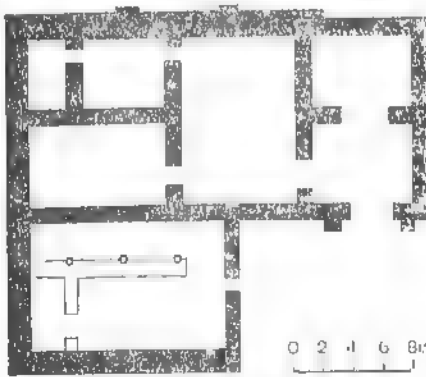
Քաղմասիի շենքի նկարագրությունից պարզվում է, որ նրանում անհնարին էր կատարել տեղափոխական լայնատարած աշխատանքներ: Եվ քանի որ նրա բնակիչները ամբողջովին ներկայում էին պետական պարենավորման, հավանաբար նրանց կարող էին պատկանել սոցիալական այն խավին, որը գտնվում էր ռազմական ժառանգության մեջ: Իսկ այդ դեպքում շենքը պետք է լինեք սովորական զորանոց (bazudibi-սուր.):

Այս առումով, թիրև, պատահական չէ, որ տվյալ հարթաքանդակը գտնվել էր այնտեղ, ուր նրա տարածքում, Մ. Ռիմշեյդերի կարծիքով գտնվում էր ձիերի լողաքնելու համար արհեստակետ լիճ, որի մոտեցրած, ի զույգ, Մեհուան կատարից իր հայտնի թիվը Արծիթի ձիու վրա, և որտեղ անհիշելի ժամանակներից ի վեր նույն զորանոց էր նաև այն շենքը Բաստամի ռազմական քաղաքում, որը, Վ. Կլայսի կարծիքով, նույնպես ռազմարկ էր (զմար. աղ. 20):

Բայց ինչպե՞ս է կոչվել զորանոցային շենքը

0 2 4 6 8m

0 2 4 6 8m

Աղ 32 Բելլեբրանի, մեզարոնի տիպի բնակելի տների բոլոր զերբաղադրություն մեզարոն տիպի բնակելի տան ենթքին տեսքը, վերակազմա թշուհ, հասակադիմ մենատան հատակագիծ

տրարտեղեն: Հանրահայտ է ուրարտական «barzudibiduni» առայսօր լիկրօնված անվանումը:

Գոթարենցի արձանագրությունում Մենուա թագավորը ասում է. «barzudibiduni» տունը կառուցեցի: Մենուա թագավորի (barzudi biduni տունը անունն է) նրա՝ խալդի աստվածը Հոդր է (ընդ որ) աստվածների շարքում:

Barzudibiduni-ին չէր կարող պաշտամունքային շինք լինել, ինչպես այդ կարծում էր Գր. Հափանցյանը, քանի որ նման շինքերը թագավորների անունով էին կոչվում:

Արձանագրության շարունակության մեջ ասված է. «Թող լինի այնտեղ Մենուա (թագավորին) ու, որը նվիրված է (?) նալը աստծու ռադիկին»:

Հնահայերեն՝ barzudibiduni-ում գտնվում էր ուժ, անշուշտ ռադիական ուժ, որը տվյալ ռադիկին էր նվիրված և որը, հետագայն, գտնվում էր այդ շինքում: Աղբյուրագրությունը կասկած չի հարուցում, որ barzudibiduni-ին զորանոցային շինք էր:

Բրահմիզմի ժամանակաշրջանի և արտադրական տների համադրումը հնաանվորություն է տալիս ժողովման արտադրական կապ սեռենք տեղական ընդերքի բնակիչի տան սանդղման նվաճումների և ուրարտական տների ճարտարապետական ձևերի միջև:

Նկատելի է նաև այն որոշակի ընդհանրություններ, որ առկա է հիտորիկական թագավորային և Նի-րիդովի երկու սեկսիանց տների ու նրանց բակի հորինվածքների և Թելչեբախիի համանման բնակիչի տների միջև:

Եթե անդադանալու լինենք ուրարտական բնակիչի շինարարական ժառանգությունը ու հատկապես նրա աղբյուրություններին, հին Հայաստանի բնակիչի ճարտարապետության կազմավորմանն ու հետագա զարգացմանը, կտեսնենք, որ այդ հատկապես արտահայտվում է Հայաստանի ժողովրդական ճարտարապետության դադարային ու լինանային շրջանում զոչուժում ունեցող իրարից տարբեր տիպերի հորինվածքներում:

Հարթավայրային շրջաններում, ինչպես և Թելչեբախիում? և Արագածում, տարվա տաք ամիսներին տան կենցաղային տնտեսական կյանքը ծավալվում էր բակում: Այս հանգամանքն է

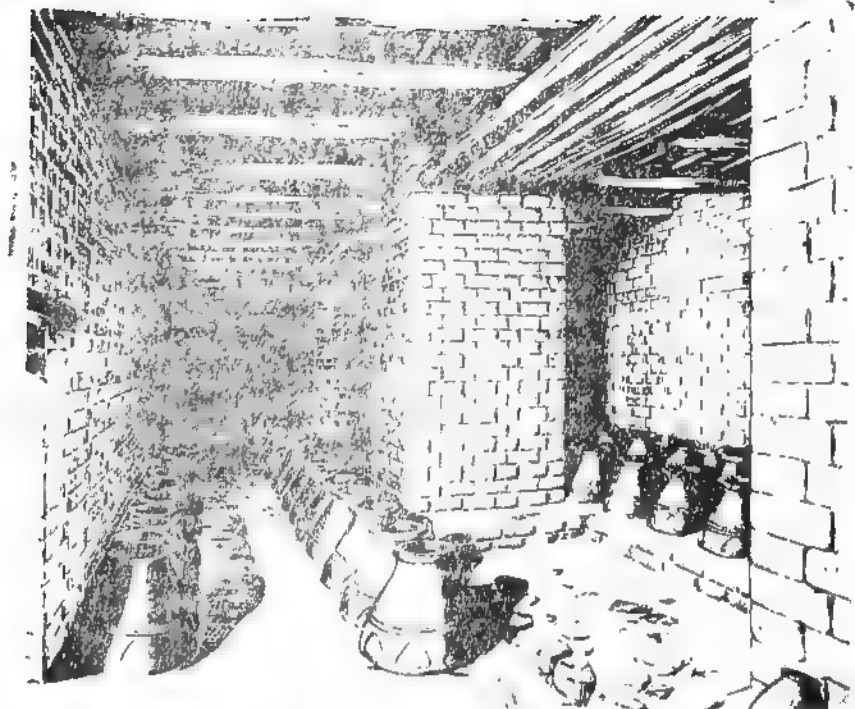
պատճառը, որ այդ տների հորինվածքներն էլ միանման էին, մանավանդ, որ նրանց շինարարությունը կատարվում էր միևնույն շինանյութից:

Հնունային շրջաններում զարգանում էր բնակիչի շենքի ալն տիպը, որը իր մեջ միավորում էր լուրթ սենյակներից՝ ռուսն համապատասխան տարածակն սիբուլ, սիլիս, ծածկված էր սիլիս բաշեն՝ կոչվող գմբեթային ձևով, որը համախոհնվում էր շորս սյուների վրա, ինչպես այն տեսանք Թելչեբախիի սկիզբի տան դարձնում:

Այսպիսով, շորս սյուներով, երգիկի միջոցով կենարտական լուսավորությամբ ներքին տարածություն կապավորված մեջ կարելի է որոշակիորեն տեսնել ուրարտական տիպերի:

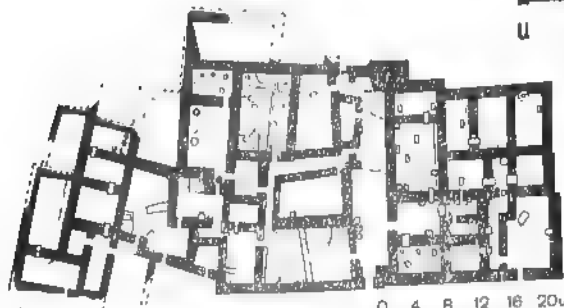
Ներքին տարածության այդ հորինվածքն անցնում է զարգացման մի երկարատև ուղի, որը սկսվելով ու միայն թնկարանային կառույցներում, այլ նաև միջնադարյան հայ ճարտարապետության դասական մոնումենտալ շինքներում, ինչը առաջին անգամ բացահայտվեց Սո. Լիսիցյանի հետազոտություններով: Բայց տարածական այս հորինվածքից, մենք նկատի ունենք նաև Մկրտիչի շրջանի և Հնունային շարքայի ժողովրդական ճարտարապետության մեջ պահպանված բնակիչի այնպիսի շենքեր, որոնց մեջ առկա է նմանությունը Թելչեբախիի քաղաքում հայտնաբերված բնակիչի շենքի մյուս տիպի՝ «միգարսին» ձևերի հետ: Համանաբար, վրացական ժողովրդական ճարտարապետության մեջ հայտնի բնակիչի տունը՝ դարբնի անվամբ, նույնպես կապված է ուրարտական «մեդարնո» կոչվող ձևի հետ, քանի որ վրացական այդ շենքերի՝ գլխավորի կոչվող փայտի ծածկի ձևը բնդահանուր առումով իր ծաղմանքանական կապերի առումով համանման է հայկական «հաղարաշեն» ծածկի ձևին:

Այսպիսով, ուրարտական բնակիչի շենքերի նորարարական սկզբունքները հետագայում իրենց հետքը թողնեցին Հայաստանի ժողովրդական բնակիչի շինարարության ճարտարապետության վրա մինչև մեր օրերը հասած նրա հարթավայրային ու լինանային շրջանների բնակիչի տների երկու արդեն նշված տարբեր տիպերում:

u

0 2 4 6 8 10

p

0 4 8 12 16 20

q

0 5 10 15 20

Ազ. 33 Քելշերարնի Տիգնարեբոյի գոլթաների ունյակ, զննողապնմութեան, ա) հատակագիծ, բ) ծածկան, քնակելի տան հատակագիծ, գ) ծածկան, ուրարտական ամրոցի հատակագիծ

Անազիններում կառույցների հիմնական մասը ծառայում էր արտադրական կարիքներին: Նրանցում զործում էին արհեստանոցներ, որտեղ ձուլում ու մշակում էին երկաթ, պղինձ, քրոմը, ինչպես նաև՝ տրծաթ ու ոսկին: Այստեղ պահվում էին զլորչատեսնական մթերքներ, որոնց զգալի օտար չափերում էր տեղի ազդարանկոթյունից որպես տուրք, իսկ մյուս մասը հավաքվում էր պալատներին ենթակա մշակվող հողերից:

Արարտական պալատների հարուստ շտեմարանների մասին իր սեպագրում մանրամասն պատմում է նրանց ակնանատեսը՝ Սարգոն Բ-ն, իր կատարած հայտնի արշավների ժամանակ դեպի Ուրարտու մ.թ.ա. 714 թ.վ: Այդ եռույն սեպագրերը բազմաթիվ կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում նաև ուրարտական ռազմական թերթերի մասին: Այսպես, նրանք վկայում են, որ ուրարտական E.GAL-ները շրջափակված էին հզոր բերդապարիսպներով ու խրամատներով և որ այդ բերդերում գտնվում էր ուրարտական թագավորների կայազորները կազմող լավագույն, փորձված ու մարտերում կոփված զորքը:

Ուրարտական պալատներն ու բերդերը իրենց մտնակա ու հնարավոր մատուցներում ունեին նաև սեպպիսի կառույցներ, որոնք որպես նրանց ռազմական առաջակներ իրենցով պատենշում էին այդ E.GAL-ները:

Պալատների պաշտպանությանը մեծապես օժանդակում էր նաև լուռնային տեղանքը, քանի որ, որպես կանոն, պալատներն ու բերդերը վեր էին խոյանում անտրիկ լուրների զագաթներին կամ նման տարածքների անմատչելի մասերում: Դրա հետևանքով այդ կառույցների հատակափայտի հորինվածքները ռադիոնալ կերպով կապվելով տեղանքին, ստեղծում էին ճարտարապետական ծավալների մտածված փոխանցումներ և օգտագործման համապատասխան հնարավորություններ:

Այդ են հաստատում նման ձևով կառուցված միջնաբերդերը՝ վանա ժայռի վրա, Հայկաբերդում, Ալթին-Քեփեում, Բաստամում, Կարմիր լուրում և այլուր:

Կառուցողական համանման սկզբունքները հայտնի են գեոևս խմբական ճարտարապետության մեջ, իսկ նրանից խիստ տարբերվում են արհեստական հարթակների վրա վեր խոյացող Միդագեստի մոնոմենտալ շենքերի կառուցողական սկզբունքները:

Ենթերը վարպետորեն կառուցվելով տեղանքին, ուրարտացի մշտական հաշվի էին առնում տվյալ կապերի ըուր անհրաժեշտ լուծումները: Հատկապես միջնաբերդի արտաքին հզորացերը կառուցապատվում էին ապաստմ քարերի հիմնապատերով, որոնք պետք է դիմադրեին սահմանին և պահպանեին կառույցների սովորաբար ոչ խոր հիմքերի կայունությունը:

Ինչև պալատների հիմնական մասը դեռ մեղում է հողի հատ շերտերով ծածկված, սակայն վերջին տասնամյակները պնդումները զգալիորեն ընդլայնեցին մեր պատկերացումները պալատների ճարտարապետության մասին: Պարզվել է, որ ուրարտական պալատները մեղումներալ կառույցներ էին, հաճախ կրկնաբանի, որմնանկարներով զարգարված ներքին տարածություններով, սյունազարդ բակերով ու դահլիճներով, ինչպես նաև բազմաթիվ օժանդակ սենյակներով:

Պնդումների ժամանակ հայտնաբերված ճարտարապետական տվյալ ձևերը լիովին համապատասխանում են նրանց այն նկարագրություններին: Որոնց հանդիպում ենք վերագրական նյութներում և հատկապես ասորեստանյան սեպագրերում, որ հաճախ ենք գտնում այդ կառույցների բարձր գնահատականները:

Անդրադառնալով միջնաբերդերի տարածական լեւերի հորինվածքների ճարտարապետական արտահայտություններին, կարող ենք դրանք դասակարգել ըստ հետևյալ տիպերի.

ա) Միջնաբերդ՝ առանձին կանգնած շենքերի համախմբային կառուցապատմամբ,

բ) Միջնաբերդ՝ կառուցապատված միասնական ծավալի ձևով,

գ) Միջնաբերդ՝ հզորազծային կառուցապատմամբ, միջնամասում վեր խոյացող օսովալային միջուկով:

Տուշպա: Նման դասակարգման համաձայն, առաջին տիպին է պատկանում Տուշպայի միջնաբերդը, որը ճարտարապետական առումով ամենաբնորոշը, ամենախոշորն ու անտրիկն էր, ինչպես այն իր նկարագրության մեջ ներկայացնում է Մոսկես խորենացին:

Տուշպայի միջնաբերդի մասին մեր տեղեկությունները բավականին աղու են, քանի որ նրանում երբեք չեն կատարվել հնագիտական պնդումներ: Այդ պատճառով մեր պատկերացումները նրա մասին սահմանափակվում են այն հզորաքոթ արտաքին պարիսպների տեսքից՝ ստա-

ցած տպավորութիւններով, որոնք Նամուպա-
տապանաւում են նրա Նոբուլայի մասին պատ-
կանւած տեղեկութիւններին (լուսանկ. աղ. 9 ա, բ):

Միջնաբերդի բեր ուրաւանջերը բազմաթիւ
հատվածներում ունեն աստիճաններ՝ փորված
անմիջականորեն ապաստմանէր մեջ, որոնք իրար
էն միացնում մի շարք վիմափոր աւ սլո կառույց-
ներ՝ ինչպէս աշխարհիկ, այնպէս էլ պաշտա-
ւոճերային կարիքներէ համար, և իրենց ձևերի
առանձնով ուրարտական հուշարարութեամբ
կարեւոր կոթողներէն են:

Անգրագաստութիւն Բոփրա-կալիէն (լուսանկ.
աղ. 5) լինելով որոնք, որ Բոփրա-կալիէն Ու-
սախիէնի անվամբ կարող էր լինի Ուրարտի ոչ
բն հերթական մայրաքաղաքը, ինչպէս այդ կար-
ծում էր ինքն Նուպա, այլ նախ Տուշպայի՝
նրա արվարձանում դանվող պաշտամունքային
կենտրոնը: Այդ են հաստատում պաշտամունքային
վերաբերող կառույցները, տաճարը, ինչպէս նաև
«Մհերի դուռ» կոչվող մայրաքաղաքի կառույցը՝ իր սե-
պագիր արձանագրութեամբ, որի մէջ թվարկված են
ուրարտական պանթեոնի համանաբար բոլոր աստ-
վածները և նշված է սահմանված կարգը՝ այդ
աստվածներից յուրաքանչյուրին մատուցվող զոհի
տեսակն ու չափը: Համանաբար քաղաքին էր
պատկանում Բոփրա-կալիէնում գտնվող պալատը,
որ բոլոր մշուս կառույցներէ հետ մեկտեղ կազ-
մում էր մի ընդհանուր պաշտամունքային հա-
մալիր, Թեև մենք չունենք այդ պալատի հատա-
կագիծը, քանի որ այն լրիվ չի պահպանւում ու չափա-
զրկել, սակայն նրա հարդարանքի առանձին պա-
տառները՝ քարէ մողաթի հատակը, մարմարի
պատերի քանդակները արտահայտում են նրա
ներքին տարածքի ճարտարապետական բարձ-
արդեւած իրադրութիւնները:

Եւերունի: Ազա երկրի ուրարտական քաղա-
քի այս հնագույն միջնաբերդը, որը փորված է
6 հեկտար տարածութեան վրա, 55 մետր բարձ-
րութիւն ունեցւոյ Արիւնիւրդ բլուրի գագաթին,
միջնաբերդի տեսչին տիպի առավել ցայտուն
օրինակն է (դժգալ. աղ. 26)՝ Միջնաբերդի հե-
ռանկունաձև տարածքը պարփակված է հզոր
պարիսպներով (լուսանկ. աղ. 10 ա, բ), որոնք
հարավարեւելյան մասում ունեն երկն շարք:

Այստեղ միջնաբերդի մուտքի մոտ պեղվել է
սյունաղաղ մի կառույց: Այն ունի բարձր հար-
թակի վրա կանգնած 6 սյուն, որոնք զեւարդում

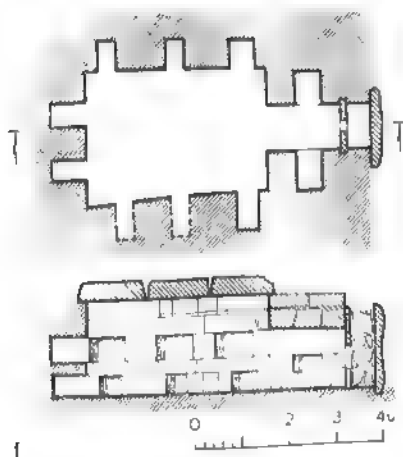
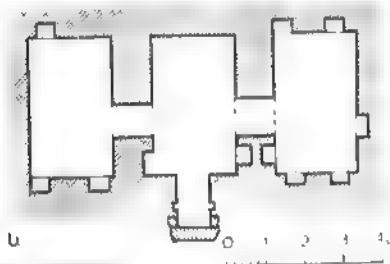
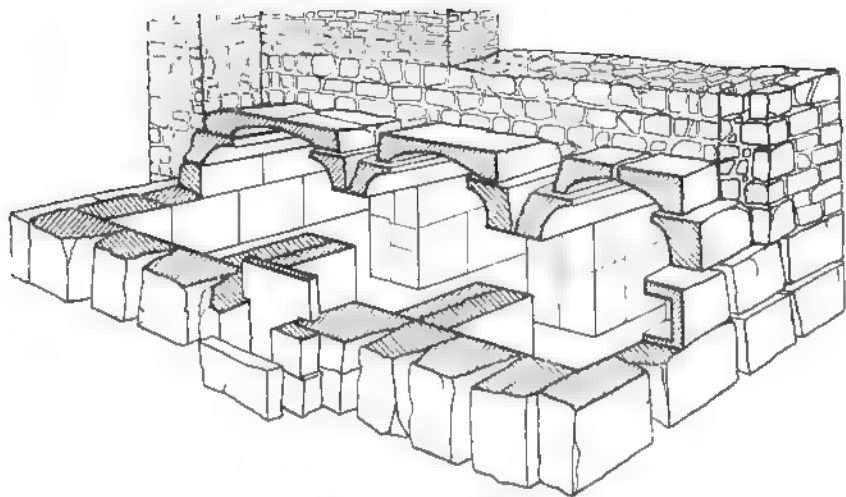
են որմնակարներով ծածկված շէտին պատի
ֆոնի վրա: Կառույցի հակառակին ամբողջ եր-
կարով մի փորված 6 տաքանաները շաղթողում
էն նրան հանգիստվոր տեսք: Ուշադրութեան
գրավող ճարտարապետական աջ ծավալը փո-
վում էր անպաւ ըլրի հետափոր մատուցներից:

Համանաբար այն ամբողջի կալագորի պատ-
կանում էր և միևնույն ժամանակ պետք է որ ի-
նքն նաև զեւարտների ու բարձրադասական հյու-
րերի դիմափորման պաշտանական վայրը: Այս
պատկանում էլ միջնաբերդի մուտքի կողմը ու-
նեղ ճանապարհի առնչութեամբ սյունաղաղ
կառույցի հետ սրբազան հանրապետութեան էր
հաղորդում տվյալ տարածքին: Միջնաբերդի բուն
մուտքը քարէ աստիճաններից էր կազմված (լու-
սանկ. աղ. 11):

Միջնաբերդի ընդարձակ համալիրը կազմված է
պալատական պաշտամունքային ու պահեստային
հատվածներից, որոնց միջև դրսևում է հրա-
պարակը: Նման լուծում առաջին անգամ է հան-
դիպում ուրարտական ճարտարապետութեան մէջ:
Պալատը, գրավելով միջնաբերդի հյուսիսարե-
ւելային հատվածը, ուղղված է դեպի Արարատի
և Արագածի վահանաք տեսարանները:

Պաշտամունքային մասն իր օժանդակ կառույց-
ներով գրավում է միջնաբերդի ամբողջ հարավ-
արեւմտին հատվածը: Հրապարակի առանցքով
վեր էր խոյանում խալդի տաճարը, որը մի մեծ,
մոնումենտալ կառույց էր՝ իր հակառակին մա-
սով փորված նրա ողջ երկարութեամբ և կազմված
աշտարակից կամ burgana-ից (ինչպէս այն ան-
վանում էին ուրարտացիք), կամ զիկկուրատի
(ինչպէս այն կոչւում էին ասորիստացիները)
և 12 փայտյա սյուններից (48 սմ տրամագծով)
բաղկացած շքամուտքից: Պալատի հակառակին
բաղկացած էր փոքր աշտարակներ ունեւն, ինչ-
պէս և միջնաբերդի մուտքը, որով նա ընդգծվում
էր դեռ հնովին: Այդ ծավալներն իրենց ուղիւ-
ղեցիկ, կազմակերպելով հրապարակի տարա-
ծական հորինվածքը, միևնույն ժամանակ ար-
տահայտում էին նրանում ուրարտական շինա-
բարենքի դեպի ասիմետրիկ լուծումներն ունե-
ցած որոշակի նախասիրութիւնները:

Այսպիսով, այստեղ ստեղծվել է ներդաշնակ
ընդհանրութիւն ճարտարապետական հակադիր
ձևերի, այն է հոծ աշտարակների, պալատական
խաւ հակառակների, ծանր որմնակցների ու վերա-
ցալ շարժումով օժտված տաճարի շքամուտքի

Աղ. 34. Պամբուհեն, Այբին-Յե-իւն ա) կտրվածք հեռանկարում հասակագին բ) հասակադիր և կտրվածք, գ) հասակագին

ներագեղ սյունների միջև: Մյուսները, որոնք ստեղծում են աչք վերադառնալիս հիմնավոր շարժումը, լրացարակի սկզբնաղբյուրներն են: Հաղորդվում էին լարված սիմվոլ արտահայտություն: Իսկ ի՞նչ նկատելի անկումն էր, որ ճարտարապետական տվյալ ասարածքի գեղագիտական ընկալման նպատակով միջնաբերդի բոլոր հնարավոր տեսակներում ստեղծված էր պոնեղ ու նշմարելի տարածական ֆուն (երբեմն որմնակաքանդակի լարող հորինվածքներով), որը տաճարային իրադրություն էր նախադրում էր հնդկական արվեստի, սակայն կրթական այն վեճաբան տեսարանը, որն առկա էր այնտեղ, այն էլ վեճապատճառ: Արարատ լեռան հիստորիա ուղիղաձիգի վրա: Գոյնը, այդպիսով, նախ և առաջ ավելի հեշտ էր դարձնում հենց իրենց՝ ճարտարապետական կառույցների ձևերը:

Բացի այս կենտրոնական հրապարակից, միջնաբերդի տարածական հորինվածքի համար ընտրվում են սյունաշարեր ու բաց բակերը, անցումները բաց աստիճանների ձևով, որոնց համար տեղ-տեղ բլուրի գագաթը հարթեցրել են:

Այսպիսով, էրներոնի միջնաբերդում, ուր առկա է առանձին կանգուն կառույցների համալիրային միասնություն, կատարված են ճարտարապետական ձևերի էֆեկտիվ արտահայտություն նախնական իրոքները:

Հարկ է հիշատակել նաև, որ հնդկական պեդումների ընթացքում պարզվել էր, որ միջնաբերդի արտաքին ճղարկներ ու հատկապես հատակագծի անկյունային մասերը ժամանակին ենթարկվել էին ղզալի վերակառուցումների, որը բավականին դժվարացնում էր նրա նախնական հորինվածքի ճշտումը: Այդ պատճառով էլ նրանց վերակառուցման ընթացքում ընդգծվեցին հատակագծային հորինվածքների առավել ճշգրտում ու տեսանելի ձևերը:

Արդիչոի Ա-ի պլատի (E.GAL) մասին նրա մուտքի մոտ պահպանված արձանագրության մեջ ասված է՝

«Եսպի մեծությամբ Արդիչոին՝ Մենուսի որդին այս հրակապ պալատը կառուցեց» (լուսանկ. աղ 12):

Ինչպես ասվեց, ուրարտական սեպագրերում պալատական կառույցները հաճախ են հիշատակվում տաճարների հետ միասին: Տվյալ դեպքում այդ հաստատվում է առարկայական ձևով in situ, քանի որ պալատի ներսում կանգուն է

ևս: Կոչվող տաճարը, որի մասին հասցեագրված արձանագրություններ էլ լինում են, ևս մեծ շենքի գլխավոր նախագիծն է:

Պալատի բլուր աննշաններ իմաստավոր են պնդում: Այն անհատական լավ էր, և ևս մեծ դաշինքի շուրջը Պելիստի բուրի շուրջը դասավորված են պալատ, լինակի, պարսպանական կառույցներն ու տաճարը, որը մի փոքր խախտումով ընկած էր բակի երկայնական առանցքի վրա, իսկ բակի միջին մասում դտնվում են դեմոստոկոնն ու նրան կից պոստի տակ՝ կապվակիտ նստարանը Պելիստի բակի աջի է ընկնում նաև իր գտնային արտահայտությամբ՝ նրա մոզ կարմիր պատերը SUS՝ տաճարի կապույտ պատի հետ ստեղծում են նրանց հակադրամիասնությունը:

Տաճարի հակադիր կողմում գտնվում են շրջառնակ, որոնցից մեկը պերիստի բակի լանդսկային ունեցող, որմնակառույց՝ գուրգուլում դաշին է, իր նախասնակների սիմետրիկ դասավորությամբ, որոնք ստեղծում են հատակագծային կուռ հորինվածքի ու ճարտարապետական ձևերի հանդիսավորություն: Մյուս դաշինը, որը գտնվում է պերիստի բակի հյուսիսարևմտյան մասում, սյունաշար էր, կապված նրա տարանով՝ երկայնական պատի տակ: Ժամանակին դաշինի առատապը կապվել են կողերը առանց, կողք-կողքի կիպ շարված ու մոզ կապույտով ներկված հեծանները, որով ընդգծվում էր նրա հանդիսավոր տեսքը:

Այս երկու դաշինների միջև գտնվող կարասների պահեստային սենյակում պահվում էր գինի, որ, առհասարակ համանականությամբ, ծառայում էր պաշտամունքային նպատակների, սպահնակով բակի կենտրոնական մասում գտնվող դեմոստոկոնի մոտ կատարվող ծիսակատարությունները: Միզանական շրջանում պահեստի երկայնական առանցքի վրա եղել են երկու սյուն, որոնցից պահպանվել են երկու կանոնավոր խալիսի, իսկ հետագայում, համապատասխան ծածկի վերանորոգման կապակցությամբ, նրանց կողքին կանգնեցվում են ևս երկու սյուն: Գոյնը այս քանցում կապված է վերին լուսավորության համակարգի կարգավորման հետ:

Պերիստի բակից հյուսիս փոխվում է երկրորդ բակը, որի շուրջը, նրա թևը առաջանալի վրա շինված կառույցներն արաքանապես կապվում էին աստիճանաձև ծավալներ: Այստեղ էր գտնվում

վում պատյառը սպասարկող տնտեսական մասը Տնկում, գրկվե յուր սննդակներում պահպանվել են տարբեր չափերի խնցղակներ մնացողները: Պալատի տնտեսական մասն ունի շուրջ 20 սենյակ:

Պալատային մասի մյուս հատվածը, որը կառուցված էր շինարարական հաշորդ փուլում, գտնված է միջնաբերդի բովանականայի ընդգծած համե տեղում, խալի տաճարի դիմաց: Այն բաժանված աշարի մեծ, արևադարձ դահլիճ է՝ 12,0 x 39,0 մետր չափերի, երեք կողմից սենյակներով կառուցապատված (տեսակ. աղ. 13):

Դահլիճի երկայնական առանցքի վրա կանգնած փայտյա հինգ բարձր սյուներն իրենց ուղղածից գինձմիկայով առաջացնում էին տարածության խորություն տպավորություն և ընկալման խտություն, որով և դահլիճը ստանում էր մոտմենտալ տեսք: Այս դահլիճի հանդիսավորությունը լրացվում էր ճոխ ու գունեղ որմնակարներով: Նրանց մեջ գտնում ենք խիստ ուշագրավ և ուրարտական արվեստում առաջին անգամ հանդիպող աշխարհիկ բնույթի որմնակարներ, որոնց անվթար պահպանված առանձին բեկորների վերարտադրությանը դիտելի են դառնում որսի, հողագործության, խաշնարածության, ինչպես նաև պաշտամունքային թեմաներին վերաբերող տեսարաններ: Այստեղ երևում են ֆիդուներ, ճահճոտ տարածքներ՝ եղգնուտներով, անտառ խորհրդանշող ծառեր, ինչպես նաև կենդանիներ՝ ցուլեր, շատ փոքրիկ ցլիկ, բծավոր ընձառյուծ, ձիեր, շներ, ոչխարներ, կոճեր և այլն: Իրենց սլացիկությամբ, ներքին դիմամիկայով տվյալ կենդանիների պատկերները միանգամայն նոր խոսք են ասում ուրարտական արվեստի մեկնաբանությանը: Դառնություններ հասկացության առումով:

Դահլիճի հյուսիսարևելյան կողմից կառուցապատված էր աստիպ սենյակներն ու տարբեր չափերի դահլիճները, հավանաբար, զորանոցային կառույցներ էին՝ միջնաբերդը պահպանող քաղաքի կայազորի ռազմիկների համար: Դրանցից արևելք միջնաբերդի պահեստներն էին, ուր, համաձայն սեպագրերի, գտնվում էին աՂ-ները, ալիքներ, ցորենի շտեմարանները՝ կառուցված Արպիշտի Ա, Սարգուրի Բ և Ռուսա Գ թագավորների կողմից:

Միջնաբերդն ուներ ջրմուղային ինքնահոս

համակարգ, որ խմելու ջուր էր մատակարարում քաղաքի մոտակա լեռների աղբյուրներից: Զրմուղի խողովակաշարը անցնում էր ստորգետնյա եղջիկներով, որով ապահովվում էր նրա անխափա աշխատանքը նաև միջնաբերդի հնարավոր պաշարման պահերին, իսկ էրեքունիի միջնաբերդը հարմարեցված էր նրկարատես պաշտպանության համար:

Ալլիմ-քնիի: Ուրարտական նշանավոր վարչատնտեսական թաղարի այս միջնաբերդը վեր է խոյանում 60 մետր բարձրությամբ ունեցող բլրի գագաթին, գրավում է շուրջ 4 հեկտար տարածություն և շրջափակված է որմնահենքեր ունեցող երկու շարքով կառուցված հզոր պարսպներով: Ճագրեական պեղումներն այստեղ հայտնաբերել են մի շարք մոնումենտալ կառույցներ՝ սյունազարդ մեծ դահլիճ, տաճար (ավանդական քառակուսի հատակագծով՝ պարփակված պիրոստիլ բակում), ինչպես նաև մի շարք սահմանային շինքեր: Բլրի արևելյան լանջերի թեքությունը հայտնաբերվել են մի շարք ճարաշին գամբարաններ՝ ճարտարապետական էներքով (գծագր. աղ. 24):

Միջնաբերդում հայտնաբերված ճարտարապետական կառույցների մնացորդները հաստատում են, որ տարբեր ժամանակաշրջաններում այստեղ տեղի են ունեցել վերակառուցումներ: Ընդ որում էլ, թե տաճար, ինչպես նաև պալատական մեծ դահլիճը, տարբեր ժամանակների կառույցներ են, ինչպես այդ կարելի է կոհել նրանց՝ իրար նկատմամբ ունեցած շերտադրական դիրքից: Ակնհայտ է, որ սյունազարդ դահլիճը կառուցված է տաճարից հետո, քանի որ մեկ անկյունով նա կանգնած է տաճարը եղբայրով պերիստիլ բակի հարավարևելյան պատի մի հատվածի վրա: Նման կառուցապատման հետեվանքով դահլիճն իր ժամանակում մեծապես խափանել է տաճարի բակը առանց մուտքերից մեկը, թեև նրա զվաճվոր մուտքը:

Բացի այս մոնումենտալ կառույցներից, նրանց շրջապատում տեսանելի են միջնաբերդի մի շարք պալատական սենյակների և մի այլ սյունազարդ դահլիճի, ինչպես նաև պարսպների հետքեր՝ քառակուսի հատակագիծ ու ներքին տարածություն ունեցող աշտարակներով:

Ալլիմ-քնիի սյունազարդ դահլիճն ուրարտական ճարտարապետության առաստի հայտնի

աշխարհիկ կառույցներից ամենամեծն է, որի շա-
փերը ներսից հավասար են $25,30 \times 19,0$ մետ-
րի: Այդ ներքին տարածությունը բաժանված է
կղզի կրկն օշոնաշարերով՝ չարախաչալուսում
ճակահանում: Տեղում պահպանված են նրանց
բավականին հզոր քարե կլոր խորխուխուրը, ո-
րոնց տրամագծի չափերը հավասար են 1,5 մետ-
րի:

Դռնշիճի պատերի առաջին շարքերը քարեց են,
խաղ նրանցից վեր՝ հում ալյուսիք, և սղաղված ու
ծածկված են կղզի հարուստ սրմանկալքներով,
որոնք պետք է որ դաշիճի ներքին տարածու-
թյանը հաղորդեն արտակարգ շքեղություն: Այդ
որմնակալքներն իրենց հորինվածքներով, զար-
դանկարներով ու նրանցավորումներով նման են
էրերունիի օրինակներին, ընդ որում այստեղ ևս
մեծ տեղ է զբաղում աշխարհիկ թևամասկան:
Ուրող է հատկապես դադաններին նվիրված տե-
սարանն անտառում, որը պատկերում է սու-
յուծի հանդիպումը հզլերուի հետ:

Ալթին-թինիի այս մեծ դաշիճն իր որմնա-
նկալքներով ողբարտական արվեստի ուշագրավ
կոթողն էր:

Մական, գունեղ որմնակալքների առկալու-
թյան պայմաններում դաշիճում պատշաճ ձևով
պետք է կազմակերպված լինեի բնական լույսի
նեթափանցումը: Համանական է, որ դաշիճն
սկսեցել է լույսի համատեղ երկու աղբյուր՝ եր-
դիկից և կողքի վերին պատուհաններից:

Պալատական մյուս սենյակները, որոնք զբա-
ղվում են սյունադարձ դաշիճից արևելք և նույն-
պես ծածկված էին գունեղ որմնակալքներով,
կազմում էին դաշիճի հանգիստավոր նախա-
մուտքը:

Ալթին-թինիի սյունադարձ դաշիճի ճարտա-
րապետական ձևավորմամբ կարելի է հիմնավոր-
ել այն փաստը, որ Աքմենյան իրանի ապա-
դանների նախասիրվող պետք է փնտրել ուղար-
տական ճարտարապետության մեջ: Մական,
վերջինիս արմատները, կարծում ենք, թաղված
են խիթական աշխարհի ճարտարապետական
մշակույթի մեջ: Մենք նկատի ունենք Բուդադքոյի,
հնամենի նաթթուսայի միջնաբերդում պեղումնե-
րով հայտնաբերված քառակուսի հատակագծով
25 սյունանոց դաշիճը, որն ակներևաբար հա-
վաստում է, որ խիթերն են ստեղծել բազմասյուն
այն դաշիճի հորինվածքը, որը հետագայում

նշանավոր ապագահների տեղում հայտնվում է
Աքմենյան իրանում:

Սակայն Ուրարտուն դարդղաման էվոլյուցիոն
այս շղթայում կազմում է այն միջանկյալ աղակը,
որի միջոցով տապալանի ճարտարապետական
ձևը ներթափանցել է իրան: Այդ հաստատվում է
նրանով, որ սյունադարձ դաշիճների առիթո-
ման պահին իրանում խիթական տվյալ ձևերը
վաղուց արդեն դադարել էին գործող շենքեր չի-
նելուց ու զրիթի անհետացել էին, միևնույն ու-
րարտական օրինակները, ինչպես, Ալթին-թինիի
սյունադարձ դաշիճը, դործող կառույցներ էին:

Հետագայում ապագահային ձեռք դառնալով
պալատական դաշիճների կառուցման ղեկավար
թևա, խաղ տեղատեղի միջոցների կիրառման
շնորհիվ ստանալով մոնոմենտալ արտահայտու-
թյուն, որպես իրանի դասական ճարտարապե-
տության գլուխգործոց, մեր է խոյանում նրա
Պասարգադը, Պերսեպոլիս, Սուսի քաղաքնե-
րում:

Ապագանայի ձևը լայնորեն տարածվելով Ի-
րանում, սկսում է մուտք գործել նաև Առաջավոր
Ասիայի երկրները, հատկապես Միջագետք, իսկ
հետո Նիգիպտոս և նույնիսկ հոսում է մինչև
Հնդկաստանի Պատալիպուտայի՝ Աշոկա թագա-
վորի պալատը:

Այսպիսով, իրանի դասական ճարտարապետու-
թյան ամենաբերդը ու կատարյալ կառույցի այս
ձևը անցել է խիթական աշխարհից Ուրարտու-
նիան և այլ երկրներ:

Ալթին-թինիի մյուս նշանավոր կառույցը նրա
տաճարն է, որն ունի ավանդական քառակուսի
հատակագիծ՝ անկյունային ելուստներով ու հա-
մապատասխան ճարտարապետական հորինվածք:
Ծիսակատարությունները արվում էին դիսավոր
ճակատի առջևում և շենքի նստի մասում, ուր
պահպանվել են զոհաբանների մնացորդները:

Միջնաբերդի պահպանված հատվածը իր մի
շաբթ սենյակներով բաժանվում է բլրի հյուսիսարև-
ելյան լանջերի վրա: Դրանցից առաջին լավ պահ-
պանվածն ու մեծը $10,00 \times 15,80$ մետր չափերի
կառույց է, որի ծածկը պահվում էր 4 փայտյա
սյունիքով, որոնք ունեն 67 սմ տրամագծով բա-
զալտե սրբատաշ խալիսիներ:

Պահպանելով պահպանվել են բազմաթիվ մեծ
լափերի կարաններ, որոնք սովորականի պես կի-
սով չափ իջեցված են հատակի խորություն մեջ:

Այդ պահանջներում, ինչպես նաև տաճարում հայտնաբերված հնագիտական բարձրարվեստ իրերը՝ բրոնզից, փղոսկրից ու փայտից, հաստատում են միջնաբերդի բնակիչների հարուստ ու ճոխ կենցաղը։

Կալալիդեոն. ժամանակակից այս գյուղը, որտեղ պահպանվել են ուրարտական կոթողներ, դրսևում է վառա լճից 100 կմ հյուսիս-արևմուտք, Արածանիի աջ ափին փռված Մշո դաշտում, որը ուրարտական թագավորության հիմնադրման ժամանակներից ի վեր նրկրի կարևորագույն մարզերից էր։

Հնագիտական հուշարձանների մնացորդներն այս տարածքում իրենց առանձին հատվածներով նրբաման անասնիկ են տեղում՝ գրեթե միայն ջնջված հետքերի ձևով։ Սակայն տարիներ առաջ հնագիտական մասնակի պեղումների հայտնաբերելիս 80×100 մետր չափի ունեցող միջնաբերդի մի քանի նշանակալից կառույցներ, որոնց դրսևորում են ուրարտական թագավորության կենտրոնական մարզերի ճարտարապետությանը բնորոշ մի շարք զայտուն հատկանիշներ։ Այսպես, միջնաբերդի կառուցապատված հատվածը, որն իր հյուսիսարևմտյան կողմում հղորդված է ժայռոտ կուռտներով, ձգվում է հարավ-արևելք, ուր լանջերի մեծ թեքությունների հետևանքով շինությունները նրանում աստիճանաձև են՝ ուրարտական ճարտարապետության համար բնորոշ հորինվածքով։

Միջնաբերդը գտնվել է ապակած բլրի վրա, որը կաղնված է փոքր տեսակարար կշիռ ունեցող հյարխային վարդապույն կոնգլոմերատից, սակայն միջնաբերդի շենքերը կառուցված են բլրի շրջակայքում գտնվող հանքերից բերված բազալտ քարից։ Միայն այդ կառույցների պատերի որմածքի միջուկն է, որ լցված է այդ կոնգլոմերատի բնկոռներով։

Միջնաբերդի տարածքը, ընդամենը պաշտպանող իր բնական ապահով դերքին, այնուհանդերձ շրջակայի վրած էր հզոր պարիսպներով, որոնց առանձին, բնկոռում, բաժանակի զայքայված հատվածներն են, որ հայտնաբերվեցին պեղումների ընթացքում։

Միջնաբերդը պեղող հնագետ Ջարլը Բրենկյ դտնում է, որ բլրի վրա ժամանակին կատարվել են որսալի վերականգնումներ, որոնք, նրա կարծիքով, կաղնված էին անհրաժեշտ ու հրատապ պաշտպանական միջոցառումների հետ։

Այդ վերաբերում է մի քանի պատերի վերակառուցումներին ու հատկապես մուտքերին, որոնցից ներքևից, որը 2,80 մետր լայնությամբ ունեւր ու նախատեսված էր մարտականքերի անցման համար, նեղացվում, հասցվում էր մինչև 1,50 մետրի։ Իսկ ախտեղ գտնված խորիխները, Ջարլը Բրենկի կարծիքով, ժամանակին տեղադրված էին մուտքի մոտ և իրենց սյուներով ստեղծում էին ճարտարապետական համապատասխան հորինվածք։ Տվյալ հատվածում պեղումներով հայտնաբերված նիւակի ծալքերը հաստատում են այստեղ տեղի ունեցած մարտերի մասին։

Միջնաբերդի մուտքից, որը կառուցված է բլրի հյուսիսային հատվածում և որտեղ պահպանվել են նրա մնացորդները, սկիզբ է առնում սահաճաճաճ մի նեղ փողոց, որը շարունակվում է մինչև բլրի կենտրոնական մասը, ուր արդեն տեսնում ենք բավականին ընդարձակ ու նույնպես սալահատակված հրապարակ։

Այդ հրապարակի վրա ժամանակին վեր էր խոյանում միջնաբերդի՝ ճարտարապետական առումով շեշտված կառույցը՝ տաճարը, ալանդական քառակուսի հատակագծով, որի մնացորդները լրիվ պահպանված են։

Իր դերքով շրջապատի տարածքի նկատմամբ, Կալալիդեոնի այս տաճարը հիշեցնում է Ալթին-թեփեի տաճարի համանման հորինվածքային լուծումը։ Սակայն Կալալիդեոնի տաճարը որակական առումով խիստ զիջում է Ալթին-թեփեի տաճարի շինարարական արվեստին։

Կալալիդեոնի տաճարի մուտքի առանցքով, իրապարակի միջին մասում, նրբաման կանգուն էր քարե մի կոթող և նրան կից շարժական ղոհարան, որի մետաղյա ոտքերը առայսօր քարե սալերի մեջ թողել են իրենց պարզ տեսանելի հետքերը։

Միջնաբերդի այլ հատվածներում, որոնք նույնպես չեն ենթարկվել հնագիտական ծավալուն պեղումների, նշմարվում են պահեստային մի շարք մեծ շինությունների հետքեր (լուսանկ. աղ. 18 ա, բ), որոնցով այս միջնաբերդը կարելի է դասել ժամանակի տնտեսական նշանակալից կենտրոնների շարքը։

Բլրի լանջերի մեծ թեքությունների վրա կառուցված այդ պահեստային շենքերը միայնվիջ շինություններ են, որոնցում լիան մուլիք, որոնք ալնքան բնորոշ են ուրարտական պահեստային շենքերին։ Միայն նրանցից մեկում

գտնված է հիպոթյա սյան քարե կլոր խարխուս, որը միակ հաստատումն է այստեղ ոչմանաշն-ծային կոնստրուկտիվով համակարգի Այդ է պատ-ճառը, որ այստեղ պահանջատային շենքերը, ինչ-պես և համաձայն տեղանք ունեցող ուղարտա-կան շատ այլ կառույցներ, իրենց հորինվածքնի-րով արտաքինպես կղև են աստիճանաձև:

Կալալիդեոնի միջնաբերդը, որը կառույցված է ապահած բլրի վրա, առավելապես հայտնի է իր դամբարան-քարայրով՝ իր չափերով, ծավալով քարայրը ուրարտական ճարտարապետության առաջնոր հայտնաբերված ամենալայնատարած քարայրներից է: Թեև այն բացված է իր մի շատվածով միայն, սակայն ծավալով մտանում է եղիպտական ճարտարապետության համանուն ուղարձանները չափերին և շինված է նրանց կառուցողական արվեստի սկզբունքներով:

Գամբրանը փորված է ըլլի լանջի քերտվան մեջ, միջնաբերդի հարավային ծայրում, նրա արտաքին պարսպից դուրս ու նրանից մի փոր-տվածից ցած, որտեղ էլ գտնվում է նրա մուտքը:

Այսպիսով ի հայտ է գալիս մի բնորոշ սկզբունք, ըստ որի, ուղարտական դամբարանն ըր հաճույս կառուցվում էին բլուրների վրա սա-բալանջերի խորությամբ մեջ, ինչպես Ալթին-Քե-փեում կամ վանում: Թեթև ու դա արվում էր տպա-հովումներով նկատառումներով:

Պետք է ննթադրել, որ Կալալիդեոնի միջնա-բերդը, իր շինությունների աստիճանաձև ծավա-լներով փոխած լինելով ըլլի լանջերին, ինչու էր գեպի նրա ստորոտային մասերը, որտեղ, ի դեպ, պահպանվել են շինությունների առանձին մնա-ցորդներ:

Միջնաբերդերի նրկորդ տիպին՝ միջնաբերդի կառուցապատված միասնական ծավալի ձևով, պատկանում են՝

Արգիշտիխեիլի երկու միջնաբերդերը, մեկը քաղաքի արևելյան մասում՝ 78 մետր վեր խո-լացող Արմավիր բլրի գագաթի շուրջ երկու հեկ-տար մակերեսի վրա, մյուսը նրանից արևմուտք՝ 52 մետր քարձրություն ունեցող ու Գավիթի բլրի զագաթի՝ նույնպես իրկու հեկտար մակերեսի վրա (գծաք. աղ. 21):

Քաղաքների միևնույն տարածքներում երկու առանձին բարձրությունների վրա միջնաբերդի լույսերն են նաև Կըլ-կալնիում, իսկ քաղաքի մոտ, Կայե-Իսմայիլ-աղալում, Ուրմիա լճից արև-

մուտք, ինչպես նաև Ուրարտուի արևելյան մար-զերի մի քանի այլ քաղաքներում:

Արգիշտիխեիլի տարածքը դուրադուրեւեւ-բյան զարգացման համար տներ լավ նախաըը-լալելի, որոնք զգալիորեն կրկնապատկվեցին, երբ նրա հովիտը, Արգիշտի Ա-ի ջրանցքաշինա-կան միջոցառումների շնորհիվ դարձան ռոտոնդի միակցաշինական աշխատանքներն այստեղ կատարվում էին նաև հետագայում, ուրարտա-կան թագավորներ Սարգուրի Բ-ի, Ռուսա Գ-ի կողմից: Այդ միջոցառումների շնորհիվ Արգիշ-տիխեիլին դառնում է զարգացած դուրադուրեւեւ-անսական բնակավայրերի կենտրոն:

Քաղաքի արևելյան միջնաբերդի կառույցները, կենտրոն բլրի տեղանքի ձևից, ձգվում էին արևել-բից-արևմուտք և պարփակված էին հզոր պա-րիսպով, որը միևնույն ժամանակ կատարում էր միջնաբերդի կառույցների արտաքին պատի դեր:

Իհն արևելյան ամրացի կառույցների նախա-կան նստակազմի հորինվածքը զնոս լրիվ չի բա-լահայտված, սակայն ուրարտական ճարտարապե-տության բնորոշ հատկագծային սկզբունքները նրանում որոշակիորեն նկատելի են: Այդ հատ-կապես վերաբերում է տեղանքին համապատաս-խան ծավալների սովորական առավելումներն ընդունելին, սենյակների հեղ ու կրկար. առա-կազմային ձևերին, սյունահանքերի տեղադրվալները:

Միջնաբերդի քարձրագիր մասում նշմարվում են տարբեր ժամանակաշրջաններում վերահասուց-ված ծավալների տեղանքային ձևերի մեացորդներ, որոնցում դժվար է նկատել նախնական հորին-վածքի հատկագծի Սակայն ննթադրվում է, որ ժամանակին այստեղ կանգուն էր աշխարա-կական կառույց կամ թե տաճարային շենք՝ ջա-ռակուսի հատակազմով, անկյունային աշտարակ-ներով, ինչ որ բնորոշ էր կենտրոնական մար-զերի տաճարների ձևերին:

Հավանաբար այդ կառույցներին էին պատկա-նում տվյալ տարածքում հայտնաբերված քաղա-ան սրբատաճ այն բնկորները, որոնք պատկե-րում են խորածեղ խուլ պատահաններ՝ իրենց արարավորներով, որպեսզի կարելի է տեսնել շեն-քեր պատկերող Թոփրախ-կալիի և Կեֆ-կալիսիի ուրարտական մի քանի հարթաքանդակների վրա: Արգիշտիխեիլիում գտնված քաղաք քարերի մյուս տիպի, նույնպես սրբատաճ բնկորները, ո-րոնք կազմում էին ջառակուսի հատակազմով

մուլթեր» իրենց սնկյունալին ելուստներով հայտ-
նի կարմիր բլուրի ու Կեֆ-կալսիի միջնա-
բերդերից, հավանաբար պատկանում էին այս-
տեղ գոյություն ունեցող մի ալլ տիպի դահլիճին,
որն, ամենայն հավանականությամբ, ինչպես և
Կեֆ-Կալսիում՝ պաշտամունքային մոնոստենալ
մի կառույց է հղել:

Պեղումների ընթացքում միջնաբերդի տարածքի
տարրեր հատվածներում հայտնաբերվել են որմ-
նանկարների ստանձնին բնկորների, որոնց առկա-
յությունը հաստատում է, որ, ինչպես գրեթե բո-
լոր ուրարտական նշանակալից պալատներում,
այստեղ էս, ալլ տիպի որ ու պաշտոնական ըն-
դունելությունները համար հղել են ճոխ զար-
դաված զօհրճաններ:

Ամրոցի կզրամասում, մուտքի մոտ գտնվող
միանման փոքր լափերի սենյակները ծառայել են
ամբողջ պալատկապորտի: Մեծ, երկրորդուն սեն-
յակները ծառայում էին որպես շտեմարաններ ու
պահուստներ:

Փողոցի պատմական կյանքի համար բնորոշ
է նաև հեղինիստական դարաշրջանի գրսևտորմը
միջնաբերդում, թեև այն հանդես է գալիս ավե-
լի վեպակառուցումների ձևով:

Գավթի բլրի վրա կառուցված Արդիշտիխինիլի
մուտ, արեմայան միջնաբերդն իր հաստակագծով
տարրեր գաղաղջաններին վերականգնողունների
արգասիք է¹⁰, Այստեղ, ինչպես և շատ տեղերում,
բլրի զապաթը կառուցապատումից առաջ նախա-
պես մասնակի հարթեցվել է: Իսկ պալատի ալի
մասը, որը կառուցապատված է բլրի թեք սարա-
լանելի վրա, նույնպես ուներ շենքերի աստիճա-
նական ծավալներ, որով ավելի էր շեշտվում
կառույցի մոնոստենալ արտահայտությունը տեղ-
յալ տարածքում:

Չնայած միջնաբերդի ընդհանուր կառուցա-
պատման ունի մխրճված հետադա շինարարական
ծավալներին, նախաստեղծ ճարտարագետական
ձևերն այստեղ շատ ավելի բարձր վիճակում են,
քան արևելյան բլրի վրա և հանդես են գալիս
իրենց պարզորոշ արտահայտությունը:

Տարածական ընդհանուր հորինվածքի միջոցով
նրա ընդարձակ բաժնի է, որի հարավարևելյան
հատվածը գրավում է միջնաբերդի հիմնական
կառույցը՝ պալատն իր համապատասխան շինու-
թյուններով: Բնակելի ու տնտեսական կարիք-
ներին ծառայող սենյակները տարածված են բա-

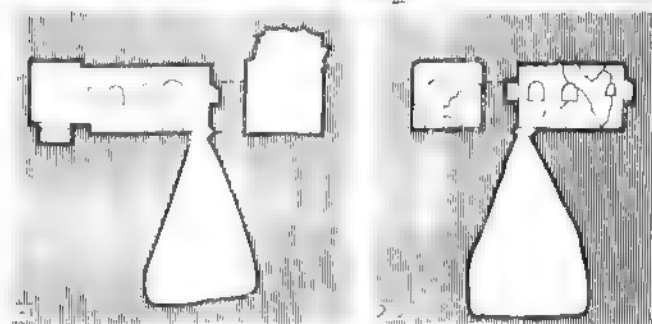
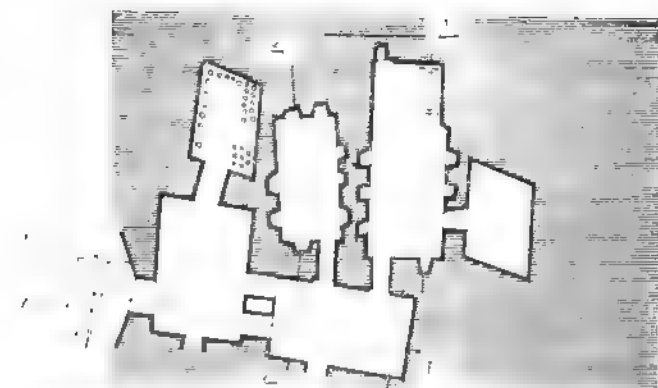
լի շուրջը, իսկ հյուսիսարևմտյան բարձունքի
վրա վեր է խոյանում արտակարգ հաստ պատե-
րով մի կառույց, որը հնագետ Հ. Մարտիրոս-
յանը համարում էր միջնաբերդի տաճարը:

Կենսալուսկան բազն իր արտաքին մուտքերով,
օրգանապես իրար կապվելով բլուր հարակից կա-
ռույցները, կազմակերպում էր միջնաբերդի
շարժման գրաֆիկը: Ընդ որում, առանձնապես
նշմարելի է հյուսիսարևմտյան մուտքի կառույցա-
պատման լուծումը, որը առկալիսկան առումով
քարակերտ մի ժուլակ էր, որում միջնաբերդի
պաշարումը թշնամու կողմից պետք է ուղեկցվեր
մեծագույն կորուստներով: Ի դեպ, կառուցողա-
կան այս սկզբունքները մեծ չափով անշլում են
Խեթական ու սիրիա-խեթական համանման կա-
ռույցների լուծումների հետ, ուստի և որոշակիոր-
քն կապված են հինարևելյան ստղմաճարտա-
րագետական համապատասխան ավանդույթներին:

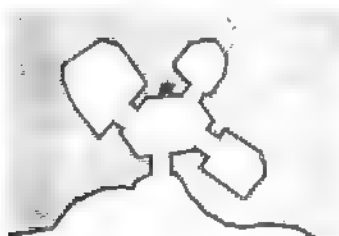
Միջնաբերդի հյուսիսարևմտյան ու հարավարե-
ւելյան թեք սարալանջերը, կառուցապատված լի-
նելով աստիճանաձև շինություններով ու ժամա-
նակին ամրացվելով հենապատային շարքերով,
ըզալիտուն ընդալնել են միջնաբերդի օգտագոր-
ծելի մակերեսը: Մասնավորապես հյուսիսային
մասում դրանցով գոյացած հարթակներից մեկը
կարող էր մարտականքերի և ընդհանրապես ա-
նիվային տրանսպորտի ընդարձակ կանգառը լի-
նել:

Միջնաբերդի հիմնական մասը գրավում է պա-
լատական շենքը՝ E.GAL-ը: Ստեղծվելով միջնա-
բերդի ընդհանուր կառուցապատման հետ միաժա-
մանակ, E.GAL-ի հատակագծային լուծումը
բնորոշվում է իր ինքնուրույն հորինվածքով, որին
մի կողմից հարում են իրարից անզատ բնակելի
սենյակներ, որոշ մասերում նաև իրենց նախա-
սենյակներով: Պալատական շենքի հանդիսավոր
մասը կազմում է սյունազարդ մեծ զահլիճը՝
երկու շարքով դասավորված ջսան սյուններով,
իսկ մյուս կողմից տնտեսական մասը՝ իր մի
քանի կարասային պահեստներով, ինչպես նաև
օժանդակ սենյակներ՝ պալատի պահակային
անձնակազմի համար:

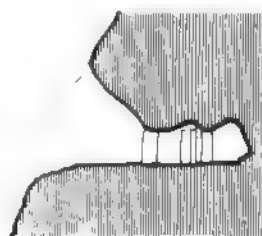
Ուշագրություն արժանի է այն զուգահեռը, որ
գոյություն ունի Արդիշտիխինիլի ու Ալեքի-թի-
իի համանման զահլիճների միջև, թեև վեր-
ջինում սյուների շարքերը երեքն են: Սակայն,
այնուհանդերձ, կարող ենք տեսնել, որ սյունա-

U

Բ

Այ՝ ՅՏ Վիճափառ կառույցնաւ այ Եւթաւիգիւրն, Նառուկաղիժ, Կորվածք, Բ) Կուլն Հոգաք, Նառուկաղիժ, Կորվածք

գարդ դպիհներէ հօրինվածքը, որպէս այդպիսին, ուրարտական ճարտարապետութեան մեջ դառնում է նրա ամենդանեան ձևը:

Այսպիսով, Արդիշտիսինիլի բաղարի դեկավար կենտրոնները տվյալ երկու միջնաբերդերէն էին և, համաձայնաբար, դրանցից մէկը՝ արևմտյանը, վարչատնտեսական, մյուսը՝ արևելյանը, պաշտամունքային ֆունկցիաներ էին տնօրինում:

Թելչերանի միջնաբերդը Ազա երկրի մյուս մեծ ու նշանակալից քաղաքի կառույցն է, որը վեր էր խոշանում Կարմիր բլուրի վրա, միջին մասում՝ երկու հարկով, քաղաքի կողմն ուղղված երկու թևերով ու այդ մասերում գտնվող մուտքերով ու ճակատային մասը պարփակող հզոր պարիսպներով¹¹: Այսպիսով միջնաբերդը ներկայացնում էր մեկ ընդհանուր կառույց՝ իր մոնումենտալ միասնույթ ծավալով, որի հզորությունն ամփոփ էր շեշտվում բազմաթիվ աշտարակներով ու որմնակներով (գծագր. աղ. 25):

Կառույցի հատակագիծը տեղանքի թիւք ունիւնի հետևանքով քամանված է առանձին ու ինքնուրույն հատվածների, որոնք այստեղ հիմնականում լուսն են: Ամեն մի հատվածը գտնվելով մեկ հարթության վրա, մյուսի հետ կապված է աստիճանավոր միջանցքներով:

Միջնաբերդից պահպանվել է միայն նրա առաջին հարկը, որը դրսից լուսնի անմիջական մուտք. ժամանակին անցումը իրացվում էր միայն երկրորդ հարկից, որը հիմա, բացի իր աղյուսների մի քանի շարքերից, լրիվ ավերվել է: Ներքնահարկի, հատկապես պահեստային մասերը լայնացնելու նպատակով նրանցում կառուցվում էին հաստ մուլիեր, ինչպես նաև որմնաժայռեր, որոնք հնարաւոր էին դարձնում երկրորդ հարկում ունենալ բնակիչ սենյակներ, ինչպես նաև, ըստ երևույթին, հանդիսավոր ու պաշտոնական ընդունելությունների համար՝ դահլիճային մեծ տարածություններ: Այդ մասին են խոսում այն գունդ ու ջրհի բուսական ու կենդանական աշխարհը պատկերող որմնանկարները, որոնց պատառիկների մի մասը միջնաբերդի հրդեհի ժամանակ այրված վիճակում վերելից բնկել էին ներքնահարկը: Ներքնահարկում էին գտնվում պահեստներ, շտեմարաններ, մառաններ, ինչպես նաև արհեստանոցներ (լուսանկ. աղ. 15):

Կառույցի հյուսիսարևմտյան հատվածն ունի երկու կարևոր արտադրամաս՝ նրանցից մեկում

արտադրվում էր գարեջուր, որը բաժանվանին տարածված էր Ռւրարտում: մյուսում արտադրվում էր քնջութի ձեթ: Պահպանված քարե ավազանն ու այլ հարմարանքները պատմում էին ձեթի պատրաստման տեխնոլոգիական ողջ ընթացքի մասին:

Միջնաբերդի արտադրական գործունեության է վերաբերում նաև նրա քաղ հարթակը հարավարևելյան մասում, որը ստեղծված էր երկրորդ հարկի մակարդակի վրա: Այնտեղ թվով 30 կահույքներ պահպանում էին գինին կիտլ աբի սակ՝ հասունանալու համար: Պատրաստելուց հետո այդ գինին տեղափոխվում էր մառաններ ու պահվում կարասների մեջ (լուսանկ. աղ. 14): Շտեմարանները, ինչպես նաև այն անմիջականորեն, որոնք իրար հետ անմիջականորեն զոններով լինի կապվում, 3,5 մետր հաստություն ունեցող պատերի մեջ, հատակից մարդու հասակի բարձրությանը, ունեն 15X15 սմ չափի անցքներ բանավոր հալորդակցման համար:

Այսպիսով, առաջին հարկարմինը, իր շուրջ 140 շտեմարաններով, պահեստներով, մառաններով ու հատկապես իր արտադրական արհեստանոցներով, անտեսական մի մեծ համալիր էր, որի իր ենթակայության ներքո ունեւ հողային մեծ տարածություններ՝ դուրաւտնտեսական միջոցներ ստանալու և վերամշակելու համար: Այդ է հաստատում Ռուսա II թագավորի կողմից կառուցված մեծ ջրանցքը, որը, անցնելով Թելչերանի քաղաքի արվարձանով, ոռոգում էր մոտակա Կուարիինի կովղող հողերը, որի մասին է վկայում Զվարթնոցի հայտնի սեպագիր պրճանագրությունը: Այդ նույն են հաստատում միջնաբերդում գտնված մի շարք սեպագիր աղյուսակները, որոնցում նշվում է գլուղատնտեսական աշխատանքների ուղարկվող բանվորական անձնակազմի մասին:

Քանի որ այս շտեմարաններում պահվում էին նյութական մեծ արժեքներ, միջնաբերդի տնօրինությունը մշտապես մտահոգված էր նրանց հաստատումը ու անխափան պահպանությունը: համար: Այդ մտահոգության իրականացումը, հին արհեստական կյանքի նորմերի համաձայն, արտահայտվում էր աստվածներին զոհաբերություններ մատուցելով: Այդ կապակցությամբ այստեղ, ներքևահարկի տնտեսական սենյակների շարքում, ստեղծվել էր դահաւարհ՝ համապատասխան ծիսակատարությունների լամար: Զոհաբերություն-

ների համալիրը բաղկացած էր երեք սենյակից, որոնցից մեկը պնդումների մամանակ լցված էր հորթների ոսկորներով՝ 0,4—0,5 մետր բարձրությամբ, որոնք հավաքված էին ալյտեղ կողքի սենյակում գտնվող դոհասեղանից՝ ֆինակատարության արարողությունը կատարելուց հետո:

Մակահն, միայն սրահով չէ որ քամաբարվել են միջնաբերդի տերևը: Կարասներին ամենամեծ մտահանքերից մեկի հատակի վրա պատրաստված կավաշեն զոհարանի վրա նույնպես կատարվել են աստվածներին մատուցվող զոհաբերություններ՝ հանուն ալյտեղ կուտակված բարեքնների ապահովության: Պահեստային տաբածքներում զոհասեղանների առկայության ալյանդուլթը ծանոթ է դեռ Ուր քաղաքի մեծ պահեստներին, որտեղ կուտակվում էին նաև աստծո տնտեսության համար նվիրաբերված մթերքները, որոնց պահպանության համար նույնպես զոհներ էին մատուցում:

Թխչեքախիի միջնաբերդում կային նաև պաշտամունքային կառույցներ: Այդ են հաստատում միջնաբերդի հարավարևմտյան մասում հայտնաբերված տաճարին պատկանող սեպագրի արձանագրությունների բեկորները, որոնք, ի մի բերվելով, ցոփաբերում են էրեքունիի SUSA տաճարին մոտ հատակագծի:

Պիտը է նիթագրել, որ այն տաճարը, ինչպես է տաճարների որը համալիրը սպասարկում էր քաղաքի բնակչությանը, որոնց համար էլ պատրաստված էր այն ճանապարհը, որը, սկսվելով միջնաբերդի հարավային մուտքից, 3,75 մետր լայնությամբ թեք հողաթմբով բարձրանում էր միևնույն պաշտամունքային կառույցների հարթակը: Այսպիսով, միջնաբերդի հատակագծից բնորոշվում է իր տարբեր հատվածներով, որոնք զասպեղված են տեղանքի թեք սարավանդի վրա, աստիճանաձև, հաճախ սիմետրիկ լուծումներով, օւնենալով կառուցապատման մեծ խորություն: Այդ կապակցությամբ էլ նրա ներքին տարածությունների լուսավորության համար ալյտեղ ստեղծվել էին իրար հաջորդող վերնից բաց սենյակներ:

Ընթ սարավանդի վրա աստիճանաձև կառույցների զեպրում ներքին տարածությունները լուսավորվում էին նաև պատերի վերևում տեղադրված պատուհաններով: Այդ են հաստատում պնդումների ընթացքում հայտնաբերված միջ-

նաբերդի պատուհաններում օգտագործված փայտյա բարավորները:

Նման պատուհաններ, շուրջ մեկ մետր բացվածքով, լայնորեն հայտնի են ուրարտական ճարտարապետության մեջ, մասնավորապես բրոնզի և արծաթի թիթեղների վրա, որոնք պատկերում են Թոփրախ-կալիի, Կնֆ-կալիի բնակիչների ճակատները:

Թխչեքախիի միջնաբերդն աչնքան լավ է պահպանվել, որ հնարավոր եղավ նրա առանձին ճարտարապետական ձևերի համոզեցուցիչ վերականգնումը: Մասնավորապես ներքնափայտերի, մահոնների ու սենյակների տեսքի վերականգնման նախագծերը կատարվեցին ամենաջն ճշգրտությամբ՝ առկում ընկած ծածկերի կոնստրուկտիվ ձևերի, լրիվ պահպանված հիմանների ու պատերի բարձրության վրա մնացած նրանց տեսնելի հնարքի համաձայն: Հնարավոր եղավ վերականգնել նաև միջնաբերդի հարավային ու հյուսիսարևելյան մուտքերը: Մրանք կառուցված էին հուժ արշուխյ, քարի շարքերի վրա և ունեին քաղալտե սլրասած քիվեր, որոնց պահպանված առանձին բեկորները լրիվ վերատառգրվում են իրենց նախնական ձևերով (գծադր. աղ. 16):

Մուտքերի ճարտարապետական աղբ ձևերի վերականգնումը հիմնված է տեղում գտնված բեկորների, հատակաղծային հորինվածքի, ինչպես նաև հին հարթաքանդակներում պատկերված մուտքերի ձևերի (Արդաշկուն՝ Ուրարտուում, Խշարի մուտքը՝ Բաքեղունում, պալատը՝ Դուռ-Շարտիկում) հիման վրա: Դրանց վրա է հիմնված նաև միջնաբերդի լրիվ պնդված հարավարևելյան հատվածի արտաքին ձևերի վերակազմությունը: Նրանում արտահայտված են ընդհանուր ժամանների աստիճանաձև կառուցվածքը, նրանց կապը տեղանքի ծալքերին, ձորի կողմը ուղղված երկրորդ հարկի բաց սյուսասարհն իր բաղալուն մուլթերով ու որմնահենքերով, որոնք ընդհանուր ձևերին հաղորդում են մոնումենտալություն:

Թխչեքախիի միջնաբերդի ներքին հարդարանքի համար կարևոր հայտնագործություն էր պնդումների ընթացքում գտնված բրոնզյա քիլիկիլիկի ուսանին պատասխինները, որոնցով պատում էին սլալտակնե դռները: Այն զնայում միջնաբերդի ճարտարապետությունը հանդես է

հայրս նոր ու ձեռն տեսքով, իր դուզահեղեղներն ունենալով ասորեստանյան ու բաբելոնական պալատների հարդարանքներում:

Միջնաբերդի արտաքին ճարտարապետական ձևերն իրենց աշտարակներով ու օրմահանցքերով ունենին ծավալների ուղղահայաց շլատում և իրենց դեպի վեր ուղղված դիմալիկ ու մննումենտալ շարժմամբ իշխում էին քաղաքի ողջ տաճարածրու, նրա բնակելի շենքերի ծածկերի հորիզոնական ծավալների հետ կաղմկյով ցայտուն հակադրամիասնություն:

Քիչընթախելի միջնաբերդն ապրեց պատմական կարճատև կյանք, որը դադարեց սկստվածքների կողմից VII դ. վերջում քաղաքի վրա կատարված աղավաղանքի հետևանքով:

Առաջած դարում (եթիմածնի շրջան) գտնվող միջնաբերդը բնորոշվում է ճարտարապետական արտադրին ձևերի նորովի արտահայտությամբ¹², Այն ներկայացրեում է երկհարկանի միջնաբերդի ցույցուն օրինակ (գծապլ. աղ. 23): Միջնաբերդը դեռ XVII դարում իր վրա էր գրավել Ֆրանսիայի ճանապարհորդ Պոլ Լեկուզի ուշադրությունը, որն անցնիլով այս գլուղով հուշարձանի վերակազմությունը կատարել էր ճիպանկարի ձևով և հրապարակել Ֆրանսիայում: Նրա նկարում հուշարձանը օրոշակորեն պատկերված է երկհարկանի: Հասկանալի է, որ Պոլ Լեկուզի օրոք, այն է՝ շուրջ 350 տարի առաջ, կառույցը պետք է որ ավելի լավ պահպանված լինեք և իր տեսանելի մնացորդներով որոշակիորեն կարող էր հաստատել երկրորդ հարկի առկայությունը նրանում: Սակայն բոլորովին անհիմն են նրա վերակառուցման զծագրում տեղ գտած՝ տվյալ հուշարձանը XVII դարի ճարտարապետական ոճին վերագրող զրվագները:

Ի դեպ, Պոլ Լեկուզի այդ զծագրով ժամանակին ներկայացվեց առաջին հայտը Նվրոպայում պատմական հուշարտարապետության ուսումնասիրության ուղղությամբ:

Միջնաբերդի երկրորդ հարկի առկայությունը ժամանակին հաստատեց նաև Թ. Թորամանյանը: Նույնը հաստատվեց նաև 1955 թ. մեր կատարած մանրամասն պեղումների արդյունքներով: Այդ ընթացքում հուշարձանի արևելյան մասի տեղանքի ժառոտ նրանների միջև մասնակի կերպով դուրս եկող երկայնական կիսամուկի երկու կողմերի ծավալների մեջ բացվեցին դեպի վեր պանոլ հում աղյուսի աստիճանների մնացորդ:

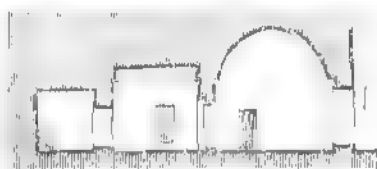
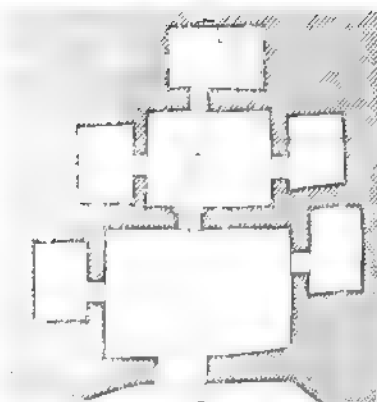
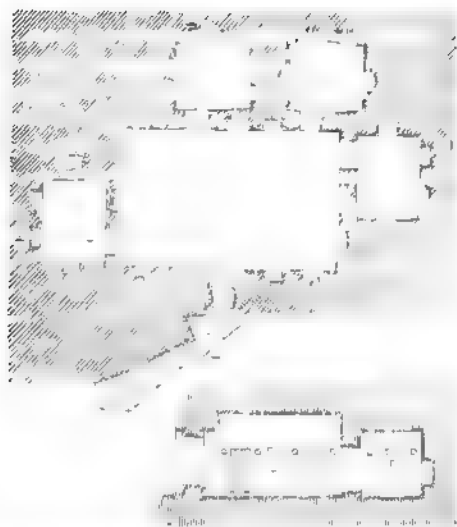
Ներսի Տեղում գրեթե հիմնովին կործանված որմածքին պատկանող հում աղյուսներից պատահմամբ պահպանված մի քանի օրինակներ, իրենց ձևերով ու շափերով նման են Կարմիր բլուրի միջնաբերդի աղյուսներին: Դրանով էլ, ի դեպ, Արագածի ուրարական հուշարձանը թվագրվեց մ.թ.ա. VII դարով:

Մեր պեղումները հաստատեցին նաև, որ հուշարձանն ունի հարթ ծածկ՝ փայտյա հենանների վրա, տարածական ճարտարապետության մեջ տարածված կոնստրուկտիվ ձևերի հայտնի օկղյուսներով:

Հուշարձանի հատակաղծային հորինվածքը՝ ճառանկյան ձևով անկյունային նյութներով և որմնահանցներով նրանց միջև, ծանոթ էր հինարևելյան ճարտարապետությանը: Անշուշտ, որոշակի զուգահեռներ կօրելի էր գտնել նաև Միջագետքի դեռ IV հարյուրամյակում ստեղծված Թիֆու-Պաղարայի, Արու-Մարայինի կամ Նրիդուի ու այլ համանման հուշարձանների մեջ, սակայն կարծում ենք, որ Արագածի միջնաբերդի նախնական ձևն իր պարզ օրինակով առկա է Դնակուի հուշարձանում: Վերջինս, որի լավ պահպանված մնացորդները գտնվում են Արագած լեռան հարավային լանջին, Բյուրականից քնչամենը երեք կիլոմետր հեռավորության վրա, իր հատակաղծով նույնպես քառանկյուն է, օակայն, իր ճակատների հարթ, լակոնիկ մշակմամբ՝ առանց որմնահանցների:

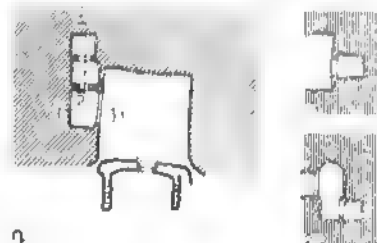
Արագածի միջնաբերդը իր արվեստյան և հարավային կողմերում ունեց փոքր շափերի բակ, որը սահմանադրված էր հղոր պարիսպներով: Տվյալ հատակաղծային հորինվածքը համոզում է, որ առաջնայինը այստեղ պաշտպանական նկատառումներն են, որի հետևանքով էլ ստեղծվել է այսպիսի հատակաղծային լուծում: Իսկ միջնաբերդի արևելյան ու հյուսիսային տարածություններում, որտեղ տեղանքն իր բազմաթիվ նյութներով աղղեն իսկ տպահովվում էր անհատեշտ պաշտպանությանը՝ նման պարիսպներ չունեք:

Ձևայած միջնաբերդի խիստ քաղաքային միջնակին, այնուհանդերձ կարելի է հղղղակցեցն, որ նրա բնակելի մասը տեղավորված էր դրեթե լրիվ կործանված Ձ-րդ հարկում, իսկ պահպանված առաջին հարկը տրամադրված էր օժանդակ օննյուկներին: Կասկածից դուրս է, որ տվյալ բնակատեղիի պահեստային մասերը տեղադրված էին միջև բլուրի առաջին հարկում, ինչպես, օրինակ, դա արվում էր Թեղեբախեթում և այլուր: Մա-

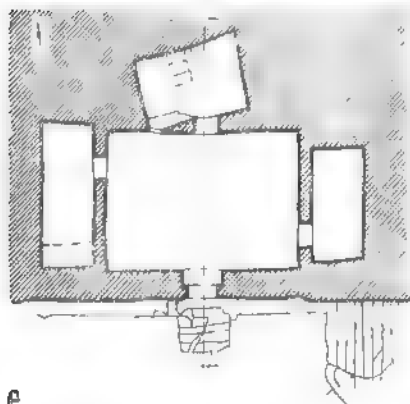

9

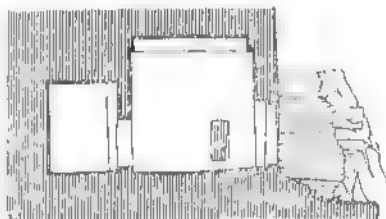
u

7

բ

0 2 4 6 8

Այս թե վեճա ժալա զինափոր կառույցներ. ա) Հատակադիմ, կորվածք, բ) հատակադիմ, կորվածք, գ) հատակադիմ, կորվածք, դ) հատակադիմ, կորվածք

կայն միջնարկայի տաճմանափախ մակերեսի պատ-
նառով տնտեսական պատկանելիք, ինչպես էա-
րելի է կառահել պեղումների նյութերից, գտնվում
էին նաև միջնարկայից ցուրտ, նրան կից տա-
րածքներում, որտեղ յայտնաբերված են բազա-
կանին մեծ լավեր ունեցող կառույցի հնաքերը։

Քանի որ Արապածի բնակատեղին մի սովորա-
կան URU էր, որը, հավանաբար, Արդիշտիխի-
նիլիի ապումեպացային հզոր համակարգի կազմում
մի գյուղական միավոր էր, սակայն և չէր կարող
ունենալ մեծ միջնարկի՝ իր պահեստային մու-
սերով, որոնք այդտեղ տաանձին մեկուսացած
կառույցների ձևով պետք է փոխված լինեին հա-
մանաբար ամբողջ տարածքում։

Սեբագմային կառուցապատում ունեցող՝ միջ-
նամասում վեր խոյացող ծավալային միջուկով
սիլեաբերդերի տիպին պատկանող կառույցներ։

Արապածի տնտեսական արևելյան մասը, որտեղ
նույնպես Ուրմիա լճի շրջակայքում, փորվի
տարիների ընթացքում վ, Կլայսի հնաքիտական
արշավումների կողմից հայտնաբերվել են բազ-
մաթիվ ուրասական բնակատեղիներ, բերդեր,
ինչպես նաև վիմափոր կառույցներ։ Այդ բոլոր
հուշարձանները, իրենց հատակագծային հորին-
վածքի լուծումներով, դրսևորում են ուրասական
բերդերի նոր կողմեր, ուրասական մարտաբա-
սկետովյանը բնորոշ ու նրան հատուկ խորապն-
ինքնատիպ մակարկակ (գծագր. աղ. 27)՝¹⁾։

Սակայն, հարկ է նշել նաև, որ այդ հուշար-
ձանները գրեթե պեղված չեն ու որոշ դեպքերում
էլ հայտնի են միայն իրենց հաղով տեղանկի
վերերկրյա, ներքին էլ խիստ նդված հնաքերով
Ուանն այն է, որ որոշ հուշարձաններում երբեմն
խառն ուշնայնել են պատերի հում աղյուսի
շարքերը, իսկ Նիրքեի քարե շարքերում հաճախ
պահպանվել են միայն նրանց բեկորների տան
քարակույտները, որոնցով ոչ միշտ կարելի է կա-
հել նախնական հատակագծային հորինվածքի
ստույգ ձևերը։ Հետևապես այդ ընդհանուր նդ-
րակապողությունները պետք է ընդունվեն խիստ
վերապահումներով։ Այս բոլորը չի կարելի տա-
րածել պեղումների հետևանքով համեմատա-
բար լավ ուսումնասիրված Բաստամի վրա, որը
հանգիս է գալիս իր բարտարապետական նո-
րույթներով։

Այս երկրորդ տիպի կառույցներին վերագրվող
բնորոշ հորինվածքը պարզ նկատելի է իր զար-
գացման էվոլյուցիոն ընթացքով՝ հատկապես

Ուրարտուի արևելյան մարզերի միջնաբերդերում,
որոնք և պատկերված են մեր աղյուսակում։ Դրա
նախատեսողը ձեր պարզ փառանկչում էր, ինչպես,
օրինակ, Տուշպայից արեկը գտնվող ներքին
Կնդափի բերդը, որի կարգավոր պատերը չունեն
սլ շտարակներ, սլ էլ որմնահեցեր։

Այսպիսին էր Ուրարտուի վաղ շրջանում կա-
ռուցված պատերի մեծ մասը, այդ թվում նաև
Տուշպայի շրջակայքում կառուցված Սարգուրի
նայանի փոքր սուրբից պատը, որոնք, սակայն,
նույնպես ստանալով աշտարակիկ ու սրմ-
նահեցեր, գտնվում են կոտ համակարգի
(գծագր. աղ. 44)։

Այսպիսի մի քառանկյուն հատակագծով, աշ-
տարակներով ու որմնահեցերով կառույց էր Կա-
լի-Քեդի Դոգադը, հիմնված VIII—VII դդ.
(մ.թ.ա.), Ուրմիա լճի հարավային ափերից 20 կմ
ստիճանորը։ Դրա փոքր չափերը ենթադրել են տա-
րի, որ այն ծառայում էր որպես ռազմական
առաջապահ՝ Ռեզայի ձգվող ճանապարհի ուղ-
կովյանը։ Նման փոքր չափերի էր, բայց ավելի
ձգված հատակագծով, Ուզուր-Քեդի բերդը, որը
գտնվում է Ուրմիա լճից հյուսիս, Բաստամից
30 կմ արևելք, և Նուշյուկն ռազմական նշանա-
կություն ունեցող մի առաջապահ էր։

Տվյալ տիպի հորինվածքի զարգացման հետա-
յա աստիճանը կարելի է տեսնել Շերագի-ամիր,
ինչպես նաև Կուխ-ի-Սամբի բերդերի հատակա-
գծային լուծումներում։ Սրանցից առաջինը գտ-
նվում է Մարանդից 25 կմ հյուսիս-արևմուտք
լեռնային հարթավայրի եզրին, որից արևելք փե-
ղված են ուրարտական մի այլ բերդի մնացորդ-
ները։

Շերագի-ամիրի միջուկը, որը 18×31 մետր
չափերի քառանկյուն կառույց է՝ աշտարակնե-
րով ու որմնահեցերով, իր միջնամասերի պատե-
րին կից ունեթ սենյակների շարք, իսկ մնացած
մասը բավական ընդարձակ դահլիճ էր։ Այս մի-
ջուկը, ինչպես ըույց են ավել վ, Կլայսի հետա-
դոտովյունները, հետագայում կառուցապատվել է
հզոր բերդապարիսպներով և դրանով էլ, ինչպես
կարծում ենք, հիմք է դրվել բերդերի՝ վերննե-
րում նշված նոր տիպին։ Նման վերակառուցումը
հետագայում դառնում է ճարտարապետական օրի-
նաչափ ձև՝ էվոլյուցիոն ընթացքի իր նոր արտա-
հայտություններով։

Այսպիսին էր նաև Կուխ-ի-Սամբի բերդի
զարգացման ընթացքը, որը գտնվում է Ռեզա-

յից 37 կմ Հյուսիս-արևելք, Ուրմիա լճի և Գեղի մոտ գտնվող լեռան վրա:

Քաղաքատարածքի մեծ մասը զբաղեցնում էր այս կառույցը պալատն ու բնակարանները, որոնք հիմնականում կառուցվել էին Բաղրամյանների կողմից:

Կուսի-Սամբիլ բերդը շինարարական մի քանի փուլերի արդյունք է: Նրա նախնական՝ 42/105 մ չափերի բազիլիկային ձևով միջուկի իր Հյուսիսային ճակատային մասում ունի զոր աշտարակներ, ինչպես նաև որմնահենյալ Այս քաղաքական հատկագրով ունեցող կառույցի ներքնամասում են գտնվում բերդի Հիմնական սենյակները: Հետագայում այդ միջուկը կառուցապատվել է իր մնացած ծավալներով, որով և այն ստացել է իր արդի տեսքը:

Նույն կերպ են բնութագրվում նաև մյուս բերդերը, այդ թվում մ.թ.ա. VII դ. Կալի-Սիբիլը՝ կառուցված Մեկուրի 36 կմ արևելք, մ.թ.ա. IX դ. Կալի-Կալիսի՝ Շվեդուի մոտ, որոնք, Վ. Կալիսի կարծիքով, վերակառուցվել են մ.թ.ա. VII դարում: Կիզ-Կալիսի միջնաբերդի չափերը (175/245 մ) թույլ են տվել նրան հաստատելու, որ այն քաղաքացիական նպատակներ է եղել:

Շուշարձանի սեղաների բնույթը հատկանշել են նրա մեծ թևերով ունեցող, որոնց հետևանքով Կիզ-Կալիսի միջուկը, կառուցված լինելով աստիճանաձև հորինվածքով, ցայտուն օրինակ է դառնում շենքը սեղաների ծալքերին ամենայն խստությամբ կապելու սկզբունքի, որով կրճատվում կամ բլրորդի վերացվում է քարի որմնածալի աննպատակ օգտագործումը: Դրա հետ մեկտեղ աստիճանաձև ծավալները պետք է որ շենքի արտահայտությունը հազարգինի վերապացու մոնումենտալ տեսք:

Հետագայում գտնվեց այս հորինվածքի նոր տարբերակ՝ Կալի-Քաղաքալի, Այսվերդիսի՝ և մյուս միջնաբերդերում: Սրանցում արտաքին, եզրագծային պատերի իրենց ֆունկցիոնալ առումով շարունակում են մնալ ոչ միայն պաշտպանական տարրը, այլ ներսից կառուցապատվելով սենյակներով, ստանում են ծավալատարածական ներքին հորինվածք:

Քաղաքալի բերդում, 10X18 չափերի առանձին կառույցով կառուցված հատակահարկով, հավանաբար նրա նշանակալից ու պաշտպանական մասն էր Իսկ նրա 10 մետրանոց լայնու-

թյունը հաստատում է, որ ծածկը նրանում պալատն էր սյունահենանյայն կոնստրուկտիվ համակարգի միջոցով:

Պահպանելով նույն սկզբունքը, անկանոն էլիպսի մոտեցող Այսվերդիսի հատակահարկի իր միջին մասում ունի տարբեր շինությունների պարզ տեսանելի շեղանի, որոնցից առավել ցայտունը ներկայացնում է 28X38 մ չափերի քառակուսի շենքի հատակագիծ՝ իր դուրս կողմնակցումային աշտարակներով: Այս շենքին հատկանշական են նրան եզրագծով պատերի միջև գտնվող երկաթնալար սենյակները, որոնք խիստ բնորոշ են Միջագետքի մոնումենտալ ճարտարապետությանը: Կառույցի միջին մասի 15X25 մ չափերի տարածքը, որը նրա շենքաված մասն էր, կարող էր լինել բակ կամ դահլիճ:

Սակայն այս անցումային ձևերը, իրենց դարձյալման մեջ ստեղծելով իրար հետ շարժական արտահայտություններ, դառնում են հասկանալի: Այդ առանձնապես պարզ տեսանելի է Դանաբուրի փոքր չափերի բերդի ձևի մեջ, որ վերևում նշված որոշումները, կարծես նրանում խտացվելով, ամփոփվել են ծավալատարածական լուծման մեջ: Դանաբուրի տարածքի միջին, որը պարզակալված է աշտարակներ ու որմնահենք ունեցող պատերով, իր քառակուսի հատակագիծը (6X8 մետր արտաքին չափերով) վեր էր խոյանում մի կառույցի, որի ներքին տարածության աննշան մակերեսը հաստատում է նրա վերապացու աշտարակի լինելու հանգամանքը: Այդ են հաստատում նաև նրա շուրջն ընկած կավաշեն պատերի մնացորդները, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, պատկանում էին աշտարակին: Հետևապես այս բարձր ու վերապացու մի կոթող էր, որի հիմնական նպատակը ամրալ տարածքի հսկողությունն էր:

Ուշագործյան է արժանի նաև այն, որ ուշագործական պալատական շենքերը, որոնք իրենց հատակագծային հորինվածքի հիմքում ունենին մեծ դահլիճ ու երկայնական կողմերին կից սենյակներ, դարձան դասական հայ ճարտարապետության պալատական շենքերի մեկնակետային ձևեր: Ինչպես ցույց է տվել ճարտարապետ Վ. Պաղարյանը, խարսխվելով այդ ձևի վրա հայ ճարտարապետության մեջ առաջացան Արուճի, Դիլիսի պալատները, Անիի Հյուրանոցի և մյուսների ցայտուն հորինվածքները:

ՊԼԱՆՄԱՐՈՒՄԵՐԱԿԻՄ ԶԻՆՔԻՐ

Ուրարտուտի հասարակական կյանքում, ինչպես ամենևոքեց հին աշխարհում, կրոնին վերապահված խոշոր դերը պարտվում էր իր տարբեր արտահայտություններով։ Ուրարտական բազմաթիվ աստվածները իրենց պանթեոնում դաստիարակված էին խիստ հիերարխիկ կարգով, որի բարձրագույն տոտիմանին կանգնած էր գերադույն Նուալը՝ խալդին, Քեյշեբան և Եփինին։ Աստվածների գասակարգումը պանթեոնում համապատասխանում էր երկրի աստվածաբանական հասարակության առօրինական կառուցվածքի համանման կարգին։ Այդ իրողության արտահայտություններից մեկն էլ այն է, որ Ուրարտուտի աստվածները, երկրամասերի վարչական իշխանության կուսակալների նման ունեին իրենց աթոռանիստ քաղաքները, որոնք նրանց պաշտամունքային կենտրոններն էին։

Ուրարտական ծիսակատարությունների մասին մեր տեղեկությունները չափազանց թերի են։ Հայտնի է միայն, որ լայնորեն տարածված էին զոհաբերությունները, ընդ որում ինչպես խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների, այնպես էլ անողկանց, ինչպես այդ կաթնով է Բ. Բ. Պիտտորովին։ Մարդիկային զոհաբերությունները, հասկանալիորեն, զբաղվում ունեին Հին արևելքի ժողովուրդների պաշտամունքային սովորություններում, մասնավորապես խեթերի մոտ, որ վկայվում է խեթական մի կնիքով. պատկերված է զոհի կիկլոր ժխտական պարերի ու երաժշտության ներքո¹⁴։ Մեկայն, ինչպես գտնում էր Ա. Բ. Տուրանը, մարդկային զոհաբերությունները Հին արևելքում հազվագեղ էին, իսկ հետագայում իսպառ վերացվում են, տեղի տալով կենդանիների զոհաբերություններին¹⁵։

Բացի զոհաբերություններից, աստվածներից նվիրաբերում էին նաև զանազան իրեր՝ զենուրառիվ վահաններ, սաղավարտներ, կապարճներ, դեղեր, որոնց պահվում էին տաճարներում, իսկ վահանները կախվում էին նրանց պատերին։

Զոհաբերությունները, ինչպես այն պարզվել է Արիերիդի ու Կարմիր թլուփի պեղումների ընթացքում, կատարվում էին աստվածներին արձանիկների կամ նրանց որմնակալների առջև՝ ուղեկցվել նյութական քարեքների և ընդհանրապես բարձրագույնությունների կոնկրետ աղերսալանքներով։

Հայտնաբեր ծիսակատարությունները կատար-

վում էին մեծ շրջաօրվամբ, որի ընթացքում աստված էր մահանգիտվի հանքաքարը՝ շրջապատը լուսավորելով ասանձիտհատեղի պաշտառությամբ։ Դրա համար Թիզլը. Պալատար 1-ը պարտավորեցրել էր Միլդդի ցաղաքացիներին որդիս առաքել. «նե՛նե՛կ մե՛կ ամիրա» այդ հանքաքարից՝ զոհաբերությունների ընթացքում տաճարներում օգտագործելու համար։

Մեզ հայտնի լին հռոմ լրմերի գործունեության մանրամասնությունները և նրանց հիերարխիկ դասավորությունը տաճարներում։ Մեկայն, հավանական է, որ ուրարտական տաճարների կրոնական գործիչներից որպես քուրմերի պաշտանակատարներ՝ ավիտների ու պուպի կոչվածներն են, ինչպես այդ կնիքադրում է Ն. Հարուսյանյանը՝ 1962 թ. Կարմիր թլուփում հայտնաբերված Ռուսա II արձանագրության վերժանման հիման վրա¹⁶։ Հայտնի է նաև, որ շումերական տաճարներում աղորթները, հիմները կատարվում էին ուղեկցվելով իրզերով ու նվազով՝ երաժշտական գործիքների վրա, այդ թվում ժընձըգանիքով։ Քեյշեբախի միջնաբերդում պեղումների ընթացքում գտնված նման ծնծղայի օրինակը հաստատում է այդ սովորությունը գոյությունը նաև Ուրարտուտի տաճարներում։

Հայտնաբեր ուրարտական խոշոր տաճարներն չ'ալքանակ համալիրներ էին, որտեղ պաշտամունքային կառույցները միավորվում էին աշխարհիկ տնտեսական, արտադրական ու պահեստային շենքերի հետ։

Քուրմերի գործունեությունը տաճարներում չէր սահմանափակվում միայն կրոնական ծիսակատարություններով, ինչպես և այդ տաճարները միայն նյութական արժեքներ չէին կուտակում իրենց մեջ, այլ դրանք հանդիսանում էին նաև ռազմական հզոր կենտրոններ։ Նրանցում գործում էին զենք պատրաստող արհեստանոցներ¹⁷։

Ուրարտական ճարտարապետությունը ստեղծել է տաճարային կառույցների մի շարք ձևեր, որոնց բացի բազմաթիվ սեպագիր արձանագրություններից, հայտնի են նաև պեղումներից զետեղված օրինակներով։ Ուրարտական սեպագրերում հիշատակվում են այդպիսի կառույցների հետևյալ տարրերակները՝ E—տուն (աստոն)—տաճար, E BAR—տաճար, isarani—մատուռ, šis-tile —աստվածների դարպաս։ Պաշտամունքային է կոչվել նաև այն կառույցը, որ սեպագրերում հիշատակվում է suse անունով։

Հանձնարարք, որպեսզի օնթոյնին ինչ կողմ նաև
հիփոթեկային և կրօնական հաստատություններ, որոնք
ի. օ. գլխ. ինչպես ի. կողմ, որ ինչպես
հաստատություններ հիմնականում զարգացնեն
թույլին կը ստացն ինչ հաստատություններ, որոնք

Իհիկ, տրամադարձի՝ անհիւ, զընթացս նշման եւ արեւիկայի մի շարք տեսանկէք, զյաւանջ ճաշատէսի մոտ ձեռնիլ իրենց լաւաւարացմանն շոքին, մաքրելով իրենք եւս՝

- թուրքականի՝ Դաւանկոյնով — ազգանկյան Զատե-
կացով՝ էթկոյնական — առանցքով — ազգանկյան
Հասարակացով՝ բնական — առանցքով:

դ. Տախաբեկե Բազումյանի հետազոտությունը

Արարտակաւ տաճարայինութեան մէջ կատու-
ցի ուշ տեղադրեալ շինութիւնն ու տարածված
հարստութեանը նշան էր Պատմիչ աստիճանի հար-
կի օրինակներէր մեղացորդները հաստատեցիւմ են
էկիւրի. իւրիւր ի կողմում, Լեւոյ ի օր-
թիւնում, զայնուցեղներն, Վերախորամում, Պա-
նախորամ և այլ տեղերում:

Արկիմ-թեֆանի տանտը այս ախյի լավագույն պահպանված կառույցներից է, որը նշանաբեր դեղ է 1961 թ. կառուրված պեղումների ժամանակ, 60 մ բարձրություն ունեցող բլրի զազաթին¹⁰, ժամանակին իշխելով տվյալ տարածքում, տաճարն իր ծաղկելովով դարձ սեռանելի պետ է ինկեր տարրերի կղմերից (չուսանի, աղ, 18 ա, Գ)։ Տաճորի քառակուսի հատակը զրի անտեճնու-անալուսթյունը նրա ճանխունային կուստներն էին կառման

Տնամուրը դրսևում էր 27,00×27,00 մ չափերի պիլոտիսի լավի կենտրոնական մասին քիչ հեռավորության վրա։ Քանի որ ծածկված մուտք արտաքին տեսքի ներքո էր։ Քանի որ մուտքից սառնահամակցած էր նաև տեղի ջրամուղիների ճանապարհը (սեպտ. աղ. 24)։

Պաշտպանության նիստի արարովյալ շահերը կատարվում էին շենքի ներսում, ինչպես և բաղնիքում, որ հաստատում են աշուտեղ պահպանված մի քանի ղոհարանները, մեկը՝ տաճարի զլխավոր ճակատի առջև, նրա մուտքի առանցքով, մյուսը՝ դռանից Յ մետր հեռավորության վրա, իսկ նրբորդի միացությունը գտնվում են տաճարի հետևի

Տաճարների շրջապատում, բացօթյա կոտորվող զոհասրբությունների ամանդական զարձած սովորաբան շտապաօգնություն է հասնում Բուրբուխ-կույիև ու Կոչարիբերիև օրինակով, Վերջինում, նույն պես տաճարի առջևի մասում գտնված հրապարակում, որը սաղաշատակված էր, կիսավեր վիճակում պահպանված զարմանալի վրա կանգնած էր կոթողը՝ կիսակործանված, վերջինից, իսկ նրա մասը բացառապես ստորաբերվող շարքում հարկի վրա, պարզ առանձին ձևով, պահպանվել են բոլորիցս հուշարձանի շարքում ամբողջական պահպանվել են շտապաօգնությունը առանձին պահպանված շտապաօգնություն մի հատակագիծ:

Տանարի նկարի մասը (որի քառակուսու մի կողմը 5,20 մ էր կամ 10 կանգոն) թեև բավական ժողոր է, սակայն, աշտուղ ևս մուտքի դիմացի պատի տակ տեղավորված էր զոհարան, որի պահպանված ստորին շարքերը սրբաօսաշրջապալախի էին Պատերի եզրով կատարված էր հռոտորան՝ նույնպես սրբաօսաշրջապալախի սովորական էին ուղարտական այլ տաճարների Տանարու Հետապալա ուղարտական տաճարների ծխախոտարարությունների ժամանակ հետաժամիցանը օրհնակահաղված էր։

Տառադի հոմ աղջուսն պատերը ինչպիս Կա-
շաիդդիսնում, ախպիս էլ իկիին-թիկիսում և մյուս
համանման կառույցներում, բաժանակներն շատ
էին, որ, ինչպիս կարծում ենք, պայմանավորված
էր նրանց ծածկի մասերի փոխադրվելու առանձ-
նահատկություններով:

Ինչպե՞ս արգեն պարզվիլ է, մոռումհեռաւ որմ-
նանկարմիրը ռուրալտեան կառւայցնիւր անրա-
ժանելի մ'աւան են կազմելու Ալթին-Քիփեում աւ-
հարի արտաքին ու ներքին, նստ նրա Բըրս
գծող պիւրիտիլ ըսկի պատերը, ինչպիս ցույց
են տալիս զտեղիւմ առանձին բեկորները, նույն-
պիս ժածկած էին ճոտ որմնանկարներով, որով
էլ ազդիլ էր շէշտեւում ամլոյ տարածքի ճար-
տարապետական Հայդգամաւորը

ի դեպ, տաճարի զատաժողովյալներ պերիստիլ բակի միջին մասում ունի փյուռնիկյան Ամրիկյադաքի տաճարի տարածական կազմավորման նման լուծում: Այնտեղ, ժայռի մեջ փորված քարե 25×48 մ տարածքի միջին մասում կանգնեց տաճարը ըզբարձակված էր պոռնակադրք սրահով, որի ծածկի փայտյա հենանները մի ծայրը պահ-

վում էր ժաշուր մեջ մայրված, իսկ մշուքը հեն-
վում էր փայտյա սյուների վրա²⁰։

Այսպիսով, Ալթին-թեփեում, Կալալիդեքում և
ալլուր լայնորեն տարածում գտած քառակուսի
շատակազոծով տաճարները բնորոշվում են ոչ
միայն ձևերի, այլև չափերի համանմանությամբ։

Սակայն այդ տաճարների քալալոված վիճակը
զմեղաբացնում է նրանց ձևերի նախնական նորին-
վածքի վերականգնումը և տեղի տալիս մի շարք
փոփոխությունների։ Այդ կապակցությամբ «Խշտառակե-
լի են, օրինակ, Ալթին-թեփեի տաճարի ճարտա-
բազմաթիվ ձևերի վերականգնման ուղղությամբ
կատարված փոփոխությունները (գծագր. աղ. 28)։

Առաջին փոփոխությունը կատարվել է ճարտարապետ
Արտուրյանի, որի վերականգնումն առաջադրված ան-
կյունային աշտարակաձև ծավալները բարձրաց-
ված են ավելի, բան կառույցի միջին ծավալն է
ճարտարապետական տվյալ ձևն ընդունված
սկզբունք էր Արարատում։ Հին արևելքի տարած-
րում կարելի է գտնել համանման բազմաթիվ
լուծումներ, մասնավորապես, օրինակ, Դուռ-Շա-
ռուկլինի պալատական մուտքի ճարտարապետա-
կան ձևերում և այլն։

Սակայն տաճարի ներքին տարածության լու-
սավորության պարզեցումն է, որը վերականգնման
տվյալ նախագծում լուծված է բավական պար-
զունակ կերպով, այն է՝ ի հաշիվ ծածկի վե-
րացման։

Ալթին-թեփեի տաճարի նախնական ձևի մա-
սին Արտուրյանը աշտարակաձևները Վ. Կալալի
սխալ է համարում և կազմում նույն տաճարի
վերականգնության իր տարբերակը²¹։

Այդ նախագիծում նկատելի է, որ Վ. Կալալը
տաճարը դիտում է որպես աշտարակաձև կառույ-
թածք՝ բավականաչափ վեր խոչաղող ծավալնե-
րով։ Նրանում կերպաված է ծածկի համար վրա-
նաձև ծավալը, որն, ինչպես երևում է, Մուսա-
սիբի տաճարի ծածկի յուրովի բնկալման փոխա-
կերպված ձևն է։

Վ. Կալալն էլ իր նախագիծում չի լուծում տա-
ճարի ներքին տարածության լուսավորության
հարցը, ծածկի մեջ լծողնելով ոչ մի համապա-
տասխան բացվածք։ Իսկ այս դեպքում, ներքին
տարածության վեր զարգացող ու խալարի մեջ
ընկնված ծավալը, որը չունի նույնիսկ զուսակե-
րանից բարձրացող ծխի համար որևէ կնի, բացի
մուտքի բացվածքից, նույնպես անհավանական է,
Դժվար է պատկերացնել, որ ծխի ու խալարի մեջ

պետք է անտեսանելի թաղնիկներ դրան բացված
քիչ վեր զանվող պատերի վրա կատարված մատ
ու գունեղ որմնակարները։

Ճարտարապետական աչաղոթի հորինվածք ու
նկող տաճարների Արարատում բավանդակի առ-
թածված լինելու նախադրանքը մեզ ստիպեց անդ-
րադատել նրա նախնական կերպի վերականգ-
նությանը։

Վերականգնության մեկ իմնական գրույթները
հետևյալն են.

ա) Տաճարի ներքին տարածությունը ելել է
ծածկված, որի մեջ լծողնված էր երկնային ման
բացվածք՝ ներքին տարածության լուսավորու-
թյան և ծխի զուրու գալու համար։

բ) Տաճարի արտապարզ հաստ պատերը իրենց
մի մասի վրա կրում էին ծածկը, որը բարձրա-
նում էր անկյունային աշտարակաձև ծավալներից
վեր։ Ծավալների նման արվարձիք, որն իր բնո-
րոշ արտահայտությունների ունի «խալար»-ի և
բազմաթիվ նման հուշարձաններում, պարզ տե-
սանելի է հատկապես Հերոսիի խաղի տաճարի
ՆԱԽԱԳԻԾ, կազմող ծավալների մեղադրանքների մեջ
վերականգնման մեջ։ Սրանով է լուսավորվում
նման փոքր ծավալ ունեցող տաճարի արտապարզ
հաստ պատերի առկայությունը։

Տաճարի վերականգնման մեկ զննարկում շենքի
քիվերն արտահայտված են տարաբան ճար-
տարապետություն համար ավանդական առաջ-
նախորդ շարքերով, որոնք վերականգնվում են Կեթ.
կալալի տաճարի տարածքում պեղումների ըն-
թացքում հայտնաբերված համապատասխան ըն-
կերի հիման վրա։ Տվյալ քիվերը պահպանված է
իր վերին փոքր մասով միայն, այդ պատճառով
էլ ծամանակին նրա պեղումների կազմից չնանալ-
վեց իր իսկ բուն նշանակությամբ։

բ. Տաճարների կալալական մատակարարում

Այս տիպի կառույցի ամենաբնորոշը ՏԱՏԻ տա-
ճարն է, որը գտնվում է Հերոսիի պալատի պե-
րիտիլ բակի կալալական առանցքի աղմուկյան
հատվածում (գծագր. աղ. 29 գ)։ Տաճարի մա-
սին տեղեկություններ են հաղորդում դիտարկ
ճակատի մուտքի երկու կողմերում փոքրագրված
նույնանման սեպագիր արձանադրությունները
ՆԱԽԱԳԻԾում ուղղորդական թաղավոր կերպով
Մեհուրյան օրգին, հաղորդվողով տվյալ տաճարի
կառուցման մասին առում է.

սիվաբշա աստծուն, այս տունը (Susi) Արդիշ-տին՝ Մեհուացի որդին կառուցեց: Արդիշտին ասում է՝ Հողը (այս անգամ) ամայի էր (Susi) ուշիչ աշտեղ չէր կառուցվում: Արդիշտին Թագավոր է՝ Նոր, Թագավոր է մեծ, Թագավոր է Միաշխի կրկին, Տաշտա քաղաքի տիրակալը: Ինչպես կարծում է Գ. Ա. Միկրիշվիլին, Իվաբշան լուսինահատ-փոքրոտական տաճարն էր, որի մասին հիշատակում են Քոդադայի խնամական թարգմանությունները²⁹, Հեռախարար, Արդիշտին աշտեղ հիմնում է Խաթի և Սուադանի կրկնների աստծուն Նիլիթում տաճար: Եթե ճշյալ է այս փարվածը, միտն է անհասկացի, թե ինչ կարիք ունեին պալատական բնակիչները պաշտելի կուր դարձնելու հարևան երկրի աստծուն, մի բան, որ շատ հեռու էր հին արեևելյան սովորություններից ու բարքերից:

Թեև Susi կոչվող տաճարները փառաց էին՝ չալտի ուրարտական տրանսպորտայիններից, սակայն նրանք ճարտարապետական տեսանկյունից Հայտնաբերված են միայն էրերունիի արվեստի կառուցում:

Երկրորդի Susi-ն ուղղանկյուն հատակագծով փոքր ծավալի մի կառույց է, 5,05×8,08 մ ներքին և 10,00×13,5 մ արտաքին չափերով: Կիսկրով պալատական տաճար, շուրջ 40 քմ. մակերեսով, այն հետևապես սահմանափակ թվով մարդկանց համար էր նախատեսված:

Տաճարը երկրի կողմերի նկատմամբ տեղադրված էր շեղակի, ինչը բնորոշ է Միջագետքի տաճարաշինության համար: Գ. Ֆրանկիորտը գտնում է, որ տաճարների նման տեղադրումը Միջագետքում պայմանավորված էր պաշտամունքային նկատառումներով և որ այդ հանգամանքը կապված էր երկնակամուրթի այն լուսատուների հետ, որոնք արտահայտվում էին համարյա տասնյակն աստվածություններով:

Տաճարի ճարտարապետական արտաքին ձևի կրկին պահպանված մնացորդներից դատելով, պարզ նկատելի է դառնում, որ նրա պուսպ լապտիկի ծավալներն անմիջականորեն բխում են կառույցի պարզ ուղղանկյուն հատակագծից: Միայն գլխավոր ճակատի միջնամասում, որտեղ դան քաղցվածքն է՝ ճակատը մոտ 0,27 մ ներքի է զանալ Տվյալ հատակագծին համապատասխան, տաճարի արտաքին զանգվածը, ինչպես և ներքին տարածությունն իր սահմաններով ուղղագծում է ճշգրիտ կառուցված երկ-

րաշտական ձև, որի բնորոշ արտահայտությունը նրա սիմետրիկ լուծումն է: Այդ վերաբերում է տաճարի հատակագծի ու ճարտարապետական արտաքին ձևերի հարկիվածությունն ու նույնիսկ նաև զլխավոր ճակատի վրա սկզբակի տրանսպորտայինների տեղադրվածքը:

Գլխավոր ճակատի պուսպ պահպանվել է շուրջ 2,6 մ բարձրությամբ: Գլխի հակառակ, արեմալյան պարս միայն Նադիվ նշմարվում է: Պատի Նադիվ տեսանկյուն հիմքերին դուրս ետ, ամբարձրված լուսնավաճառ պահպանվել են մի այլ հիմքի մեացարդներ, որոնք պատկանում էին այսուհետ կամ զուգարանին:

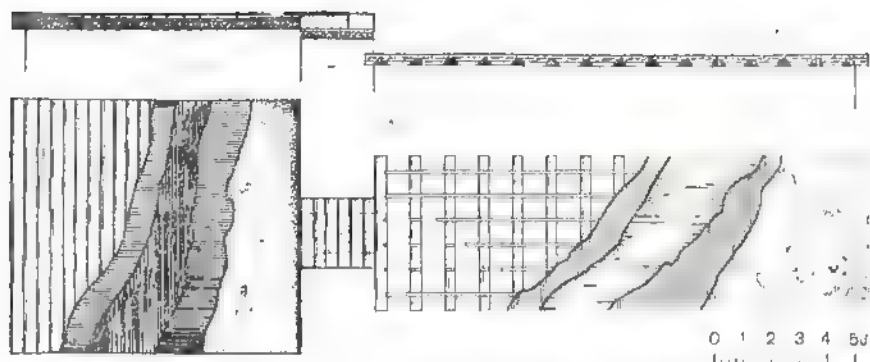
Տաճարն ունեցել է հարթ ծածկ, որից մեկ են Նադիվ նրա հիմնիները ու խաբիների անխույստ մեացարդները, այսինքն այն բոլորը, ինչից կապված էր կառույցի ծածկը: Ամենայն հավանականությամբ, այսուհետ, ինչպես և վերը քննարկված քառակուսի հատվածով տաճարներում, ներքնամասը լուսավորվում էր աստաղի մեղրացված երկրից:

Տաճարի ճարտարապետության համար բնորոշ է նաև նրա երեսպատման համար օգտագործված սրբապաշտարարի, այն է՝ շատ ամուր գորշ գույնի սուլիի խնայողությամբ օգտագործումը:

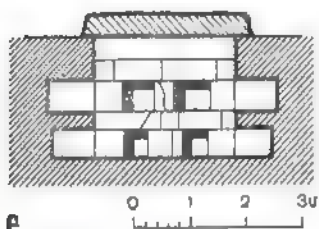
Այդ պատճառով է, որ քարը տեսնում ենք կառույցի որմածքի միայն ստորին երկու շարքերում, ըստ որում, սրբապաշտ քնկորնկորով շարված են միայն զլխավոր ճակատի այն մասերը, որտեղ մուտքի երկու կողմերում փորագրված են սեպագիր արձանագրությունները, ինչպես նաև՝ ներսից քայքայման ենթակա դռան անկյունները մասերը: Ժակտների մեացած մուկրիները սկզբված էին ու ներկված կապույտով, իսկ քիչից ցած, ամբողջ կարգվածով, տաճարն ուներ գոտիման գարգանկար:

Տաճարն իր սովորական տեղով պետք է որ աչքի ընկներ ձևերի զանգվածայնությամբ ու հստակ-սովորություններ, որոնք արտահայտում էին լակու-նիկ հարկությունները ու ռադիոնալ պարզությամբ գծային ձևեր: Սակայն նկատելի է նաև, որ պիրսիտի բակում այս տաճարն ընկալվում է ոչ թե իր ճարտարապետական ձևերի մեղուսացված արտահայտությամբ, այլ այսուհետ ստեղծված սովորական միջավայրի մեացած կառույցների հետ ձուլվելու չափ ներդաշնակ միասնությամբ:

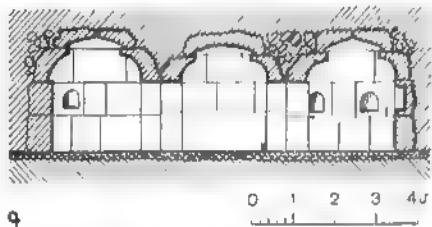
Հանգիստավոր էր նաև տաճարի ներքին տարածությունը, որտեղ ի հայտ է բերված փուլաված

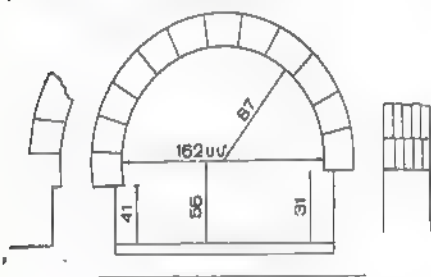
ա

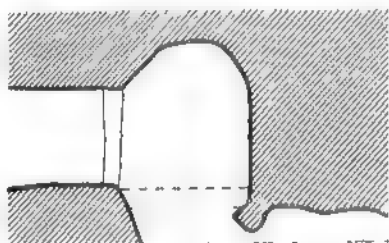
բ

գ

դ

ե

Աղ. 38 Մասկերի ձևեր

պատերի կապտադուլն ծեփը, որի վրա պահպանված են հորադարդային որմնանկարների հետքերը: Հավանաբար կապտուրը ավանդական էր ուրարտական տաճարների համար. այդ դուլ-նով էին ներկված մի շարք այլ տաճարներ ևս, էրեբունիի՝ ևս չլիի. Կալաշիդերի, Ալիխ-Ֆիսիևի մյուս տաճարները:

Տաճարի ճարտարապետական բնութագրումը կարելի է լրացնել նրա հատակադասին հորինվածքի նամակ: Գտնվելով հարավ, որոնք արտահայտված են ԵՄՏ հարթի, ուլիամբ:

Սրբարար, սկզբում, ետո, կոր Հայաստանը և թաղիվել պահանջան իշխանության տիրապետվել. նր, էրեբունիի որարտական շինությունների հիմնական մասը, այդ նոր իշխանություն, հայտնի է ինչպես ինչպես մեր:

կառուցումների: Այդ ընթացքում ՏՄՏ տաճարը և նրան հարող պերիստիլ բակը վերակառուցումների հետևանքով դառնում են արևմտյան պաշտամունքային կառույց, հյու տաճար-առարար: Այդ վերակառուցումը ՏՄՏ-ն և պերիստիլ բակը մտնում են Մուգուշի (Մաշի) արևմտյան հյու տաճարի ստորագրական ձևերի հորինվածքին:

Այսպիսով, այնտեղ, ուր ուսուց պաշտում էր ուրարտական Իվարշա աստվածը, նրան փոխարինում է Արևմտյան Իրանի մեծ աստված Ահուրամազդայի պաշտամունքը:

Մուսասիրի տաճարը թվե մեզ հայտնի է միայն իր գլխավոր ճակատի հարթադասակի ձևով, բայց այն դասում ենք երկրանական հատակադոմ կոտույցների շարքը: Այդ միտքը պայմանավորված է շենքի հորինվածքով, որի գլխավոր ճակատն ունենալով ճակատի ու նրան համապատասխան երկթեք ծածկ, ավանդական բոլոր հայտնի սրբանությունների համաձայն, ուղղանկյուն հատակագծի կարճ կողմը պետք է լինի (գծագր. աղ. 29):

Մուսասիրի տաճարը, որը նվիրաբերված էր երկրի գլխավոր աստծուն՝ Խալդիին, կառուցված էր հենց նրա պաշտամունքի կենտրոնը հանդիսացող Մուսասիր քաղաքում, որը միևնույն ժամանակ համան էր երկրի պաշտամունքի կենտրոնն էր և զոհելում էր, ինչպես կարծում է Լեման-Հատուրը, ծամանակալից Ռեանգուսի մոտ, վան լճի հարավ-արևելք: Տաճարը ուրարտական ամենաավել շրջանի կառույցներից էր և, հավանաբար, հիմնվել է մ.թ.ա. IX դարում: Բարձրա-

լանգակի վրա պատկերված տեսարանն արտահայտում է Մարգոն II-ի զորքի կողմից տաճարի կողոպուտը, մ.թ.ա. 714 թ, հանրահայտ արշավն էր ժամանակ: Կարճում ենք, որ տվյալ հորինվածքի կենտրոնում պատկերված տաճարի շենքը մեկն էր միայն այն մեծ տաճարային համալիրի մեջ, որը պետք է, որ այստեղ գոյություն ունենար:

Տաճարն իր ռեալիզմի կառույցներով հիմնադրվել էր, հավանաբար, բարձր բլուրների գագաթին՝ հարթադասակում ըստ դասակարգի պայմանական դասակարգումը արտահայտված բլրի ուղիղագծի համաձայն, մի բան, որ անուղղակի նստատեղի էր, որ Մուսասիրը գտնվում էր լեռնային տարածքում, որպիսին է այժմյան Ռեանգուսի տեղանքը:

Տաճարի գլխավոր ճակատն ունի պարզ ու լահոնիկ ձևեր, որի սյունաշարքը հունական ճարտարապետության մեջ ընդունված բնորոշումներին համապատասխան անվանվում է հնրաստիլ: Կառույցի բարձր ձախմակ իր առջև ուսումնող լայնությունը պետք է ունենար աստիճաններ, որոնք տաճարին հաղորդում էին հանգիստությունը և մոնումենտալություն:

Այսպիսով, տաճարի ճարտարապետական ձևերի հորինվածքն արտահայտված է երեք հիմնական տարրերով:

ա) Դարձված, որպես այդպիսին, ուրարտական ճարտարապետության մեջ կիրառվել է նաև Թուրիս-կալիի և Արգիշտիի խնդիրն արտահայտում, ինչպես և էրեբունիի սյունադարձ շքամուտքում: Սակայն այն ավելի բնորոշ է Միջագետքի ճարտարապետության համար: Ուրարտում այդ ձևը, ըստ երևույթին, պետք է համարել ներմուծված երևույթ: Ընդ որում, և ինչ տաճարների հարթակները Միջագետքում պարտադրվում էին այդ կառույցների պաշտպանության համար՝ տեղանքի ջրերից, այսպիսով Մուսասիրում այն, ամենայն հավանականությամբ, կառուցվել էր լեռնային տեղանքի հարթեցման համար:

բ) Սյունաշարքը ուրարտական ճարտարապետական կառույցների բաղկացուցիչ ու բավականին տարածված հորինվածքն է կազմում: Սակայն Մուսասիրի տաճարի սյունները, որոնք, նկատի ունենալով թևկուղ միայն նրանց տրամագծի չափերը, քարից էին՝ մինչ հիմա մեզ հայտնի երկրի օրինակներից են: Կարելի է ենթադրել, որ ամբողջ տաճարը կառուցված էր քարից և ոչ Ռե-

լա ու ուկրա ընդդիմադարձ շքնդ վաճառներով, որոնք նվիրարկելով էին խաղի աստծուն, որի տաճարը, ի դեպ, կոչվում էր ռվաճանների տուն՝ Կապված վաճառի պաշտամունքի հետև Հայտնի է, որ այդ պաշտամունքը գոյություն ուներ ոչ միայն Ուրարտուում, այլև լայնորեն տարածված էր Միջերկրական ժողի շատ երկրներում (Կրետե, Իդոլոքրիա, Նին Լուսառտան և այլն)։

Ամենայն սովանականությամբ, Մուսասիրի տաճարի ունեցել է նաև հարուստ որմնանկարներ, քանի որ երկրում բոլոր տաճարներն անխտիր արդարված էին նրանցով, Նետապեն երկրի զելանվոր տաճարը չէր կարող բացառություն լիակցել։

Մուսասիրի տաճարը պատկերող քանդակի վրա կարել է տեսնել նաև բրոնզյա երկու կավաններ, որոնք պետք է որ հնդման գինու համար լինեին։

Աղբաղանալով տաճարի ներքին տարածությունը, կարծում ենք, որ այն շատ ավելի ընդարձակ էր, քան այդ մասին քանդակից ոտացած տպավորություններն են հաղորդում։ Այդ ենթադրությունն այն բանով ավելի իրերը, որոնք համաձայն լուսնյան աղյուսակի, գտնվում էին տաճարում, այդ թվում՝ բազմաթիվ մոնումենտալ արձաններ ու նույնիսկ մարտականքեր։

Ուրարտական ճարտարապետության մեջ Մուսասիրի տաճարի ճարտարապետական հետքերը պարզապես նախնական աստիճանը դնեն մենք և նույնպես Պարզ է միայն, որ տաճարը կառուցված էր իր մասնակի մոնումենտալ ու դեկորատիվ արվեստի արտակարգ զարգացած սկզբունքների հիման վրա։

Մուսասիրի տաճարի ուրույն ձևերի հորինվածքը պարզորոշ վկայում է, որ հինսիրիկյան մշակույթում Ուրարտուի պաշտամունքային ճարտարապետության զարգացումը բնորոշվում է իր սրբաշակիքներն ինքնուրույն ուղիներով։

գ. Տանահներ լայնավառ հատակագծով

Խալվիի տաճարը Եփրատիում լայնակառուցողական հատակագծով տաճարների կատարյալ առկայան է Ուրարտուում։ 1950—55 թթ. ընթացքում պեղումներով հայտնաբերված այս տաճարը կառույցների մի մեծ համալիր է։ Մի կողմ թողնելով հետագա դարերի կառուցապատումները, կոտանանք տաճարի նախնական հորինվածքը՝

կազմված մեծ դահլիճից, կից ժամհանի սենյակից, աշտարակից (burgana) և սյունաքահից, Առաջադ հայտնի ուրարտական բոլոր տաճարներից խաղիի տաճարը ամենամեծն է, ինչպես նաև նշանակալիցը իր ճարտարապետական հորինվածքի առումով (զծագր. աղ. 28)։

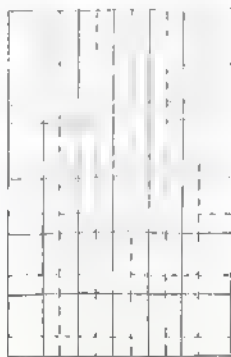
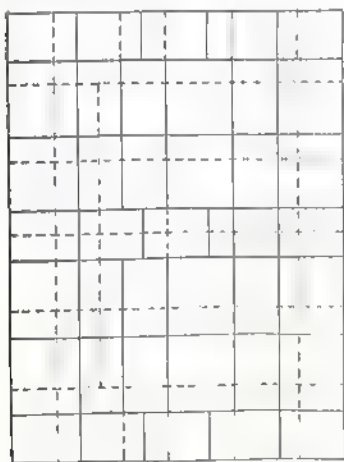
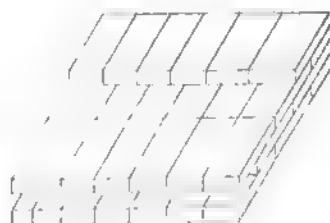
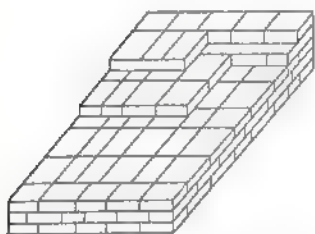
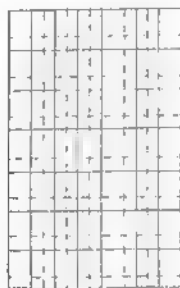
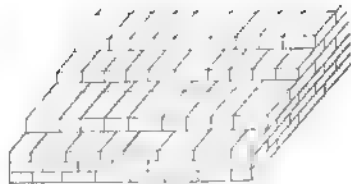
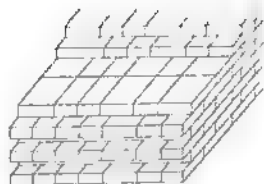
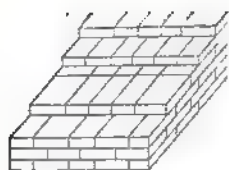
1968 թ. աշտարակի վերջնական պեղումների մասնակի նրա ճակատային մասի ներքևում յՈՒՆԵՍԿՕ-ի գտնվող սեպագիր, որի մեջ կարդացվում է, ճակագի աստծուն (իր) տիրողը այս տունը Արգիշտին Մենուայի որդին կառուցեց, Արգիշտին ասում է...»

Մնացած 4 տողերը չեն վերծանվում։ Սակայն, ոչնչանն էլ բավական էր, որ պարզվեին կառուցման հանգամանքները։

Տաճարի ներքնամասն է կազմում դահլիճ՝ տեղավորված միջնաբերդի արտաքին եզրագծին կից, որի հետևանքով տաճարի հարավարևմտյան պատը միաժամանակ նաև միջնաբերդի արտաքին պատն է։ Այս պատի ուղղությամբ փոխած դահլիճը 7,2×37,0 մետր չափերի է, որի հարակալին պատին կից գտնվում է նրա լայնությունը հավասար է նրա հետ հաղորդող տաճարի պահեստային կարիքներին ծառայող փոքր չափերի մի սենյակ։

Խաղի աստծու այս տաճարը իր ճարտարապետական ձևերով մոտ է ասորեստանյան տաճարներին, հատկապես Աշուրեսսիրպալ II-ի պալատի տաճարային կառույցներին, որտեղ տեղափոխված էին թագավորի արձաններն ու զոհարանը։ Երբեմնի տաճարի դահլիճի լայնական ձևը, ինչպես և Միջագետքի ավանդույթների համապատասխան երկրի կողմերի նկատմամբ շինությունը տեղադրված լինելը նույնպես բնորոշ են Ասորեստանի տաճարներին։ Նրա զխավոր ճակատի լուծման մեջ նկատվում է, թե ինչպես այդ կառույցներին այնքան բնորոշ հաստահողություն ու մոնումենտալ պատը հա է մղվում և տաճարի առաջին պլանի վրա հայտնվում է սրահն իր փայտյա թիթև սյունաշարով։ Այս սյունաքահն ունի երկշարք անդամորված 12 սյուներ, որոնք ուղղահայաց ուղղիկությամբ համապատասխան դինամիկ շարժում էին հաղորդում գլխավոր ճակատի այդ հատվածին։

Սյունաքահի պատերի տակ, նրանց երկայնքով տեղադրված էին կավակներտ նստարաններ (լուսանկ. աղ. 18), որոնք նախատեսված էին մեծ թվով մարդկանց համար։ Այդ սյունաքահը

Ազ. 39. Ազգուսի շարվածքի հմուշներ

Գտնելիս՝ Արգիշտի I-ի վաճառքների վրա թողած
 արձանագրության լուսննորում ասված է.

ժնադրի ասածոն, տիրակալին, էրբունի քաղաքի Համար այս վահանը Արդիշտին Մենուայի որդին պատրաստեց: Արդիշտին Մենուայի որդին թագավոր է հորը, թագավորը Ռիայնի էրկրի—տերը Տաշպա քաղաքի:

Ռոխի ձևավորված վաճառների համակենտրոն
երկրյունների վրա առյուծների ու ցուլերի պահելը-
ներ են զրկվել, ըստ որում նկատի է առնվել
վաճառի ուղղահայաց դիրքը, քանի որ նրանք
կախվում էին տաճարի պատերին: Տաճարներին
են նվիրաբերվել նաև սաղավարաններն ու կա-
պարճները, որոնք թեև հայտնաբերվել են Կուր-
նիքի թլուրում, սակայն նույնպես ճիշդորոշական
ծառում՝ ունենա

Քանի որ Ռադդին միաժամանակ պատերազմ-
ների աստված էր, իսկ Էրերտեին՝ հրկրի խոշո-
րագույն ռադմական կնիտրոնը, անհիմն չի կա-
րող համարվել մեկ այն նպասկացույցներ, թի-
տանաբը ծառայել է էրերտեի ռադմական կա-
պալորի պաշտամունքային պատանդներին, Բանն
այն է, որ միջաբանդի պայման ունեն իր տա-
ճարը SUSI-ն և Հետևաբար Կալդիի տաճարը պետ-
ք է ծառայեր միջնաբերդի մնացած մասի բնակիչ-
ներին, այսինքն՝ զորքին, որը տեղակայված էր
ինչպես միջնաբերդում, այնպես էլ քաղաքում:
Այսպես, Հալոմաբար, կատարվում էին Ռադդին
նվիրված իր զոհաբերություններ՝ զորքը առաջ
մանադատ զուրյա բերնից առաջ:

Էրոսունիի՝ Խաղի տաճարի ճարտարապետությունը բավականին որոշակիորեն անշվում է հինարևելյան համանման կառույցներին, որոնք ունեն տարածական ներքին ձևերի դարձրացում, հատկապես Միրյանաթի տաճարներում։ Իսկ ինքնին տրեքսը ավելի կոնկրետ ակունքներ, կարելի է մտադնենշել Իշտարի տաճարը Աշուրում, Ուպիի տաճարը, ինչպես նաև Հյուսիս-աֆրիկյան Նշա-նաժդը կառույցի տիպը՝ հանրահայտ Քիտ-Հիլա-նին՝ այդ նազարդ մուսթոյի տաճարը ժամանակին այս վերջին տիպը բազմաթիվ ընդօրինակություններ է ունեցել, որի մասին հիշատակվում է նաև Սարգոն II-ի բր հոր մայրաքաղաքի՝ Տուտ-Տառուսենի հիմնադրումն կապակցությամբ⁹⁷։

Սրանով, որպես մի կարևոր միջանկյալ օղակ,

տասը է մղվում Հյւսիսային Միթոյի կամ սի-
բիւս խեղճական անբաժանելի և աշակերտի
էկոր խեղճ-սրբաբանան կոսկրեւոյ

Ինչպես ՏԽՄՀ-ի, ԽՍՀՄ-ի ատճապը եւ արեմեն-
յան սփրապետության որոշ ենթարկվող հիմնա-
կան վերականգնման եւ շարունակելի իր պատ-
աստիւն. հյանքի հետագա՝ երկրորդ փուլը:

[illegible]

«Լեք-Լալեսի»։ Բարբառական կենտրոնական մարզերի քաղաքներում կատարված միջնադարյան շարքում իր տրտվն տակն տնի Գեֆ-կույնսին, որը դասվում է վանա լեհի Զոլուսինում տեղադրված Ռեֆլեկտը (Ռեֆլեկ) քաղաքից Ե կմ հեռավորության վրա, Սիվան ասրի Զարաթուստրայում մասում։ Այստեղ, միջնադարյան համալիրը կազմող քաղաքային աշխարհի ու պառնասային կառույցների շարքում ուղարկվող են մի ինքնատիպ դասի հիմնականում առանձնահատկությունները և նրա՝ մանուկներու ձևեր ունեցող ճարտարապետական շարք (գծագր. աղ. 28)։

Այստեղ գտնված գաղաքաբնակներով ծածկված սարն իր նոր թևակոթների վրա (յուսանիկ. աղ. 23), կրաշված անպակեր որձախաղրոթյանների րսւ-
վանդակաթխոյնից պարզ է դառնում համայնի րսւ-
նը նշանակաթխոյնը: Թին արձանաղրոթյանը
բազմանիւն է եղծված է, ասիայն նրա րսւնդա-
կաթխոյնից, ալնաւովնաթխոյնը, պարզվում է, որ
կարգիւնի րսւն: Ուսում թաղաղորդ նալից ասանո-
միւնթխոյն պաշտաւաթխոյն ալս անդր շինել է դ-
ւարթխոյնթխոյնի համար, որոնց ընթացքսւմ դի-
նի է հնդկն:

Տվյալ տարածքում պիտմեներով բացվել են
մեծ լափերի երեք մասաներ, որոնցում սլահ-
պանված կարամները պինդ հեղման համար էին,
սոց. պտանառով էլ այս մասաները կառուցված
են հանդիսավոր արտադրության համար

նախատեսված դահլիճին կից, ճիշտ այնպես, ինչպես այդ արված էր էրևրտների պատատում:

Դա պիճի ներքինամասում առանձնապես շեշտված էր մոնոմենտալությունը. այնտեղ կանգնած էին բազալտե չորս մուլներ, քանդակագործ խորանարդաձև բնկորների ու կազմակերպ նստաբաններ՝ պատերի ողջ եզրագծերով, որոնք հաստատում են, որ դահլիճը նախատեսված էր մեծ բազմություն, մասնատանի բնակիչի արարողությունների լամբար:

Մուլները երկու զուգուհու շարք էնի կազմում յուրաքանչյուրում շորտանիսն, մեկը մուտքին 7 մետր հեռավորություն վրա՝ կրկնանկյունի և 5 7 3 մետր լայնական ուղղություններով: Իրենց լատանիազծում նրանք 3,00 X 3,60 մետր չափերի են որոնց անկյունային մասերը զուրո են բնակված բառանկյան ընդհանուր եզրագծից և դրանով հարևանան են Կարմիր բլուրում հայտնաբերված իսպառի մուլիներին:

Մուլիները դասավորությունը լատատում է, որ դահլիճը բազմականին մեծ էր և ուներ շուրջ 20,0 X 60,0 մետր չափեր: Մածիք պատյոց այդ մուլները, որոնք երեք շարք քարի որմամբից վեր շարված էին հուժ աշյուրից, ինչպես և պատերը, ծածկված էին գոճեղք որմանկարներով: Մակայն ուղի հարդարանքից ստացված տպավորությունները լրացվում էին 1,40 X 1,40 X 1,10 մետր չափերի բուդայտի խորանարդաձև ծածկաների նախատախին հարթությունների վրա կատարված բուժականին հարուստ հարթարանկաներով: Քանի որ նրանց բնկորների թիվը դահլիճում վերջ է, և եկատի աննկարող նրանց բնկած տեղերի դիրքը, պետք է ենթադրել, որ նրանք ժամանակին դասավորված էին մուլների միջև: Այդ զիպրում նրանց քանդակված մանկերունիքը հավաստյապես կզիտվեն բլուր կողմերից: Նրանց չորս միտման ճակատներում պատկերված են առնձեների վրա կանգնած աստվածներ, իրենց ճակատում նապատաններ պահած որմեղներ, որոնք քանդակված են իւսերիտների կառույցի ֆոնի վրա: Արժիվները այլ տեղ կարճեն հաստատում են են իրենց պաշտամունքի առկաությունը: Արարտաում և խորհրդանշում են, ինչպես և հին Բաբելոնում, Թագավորական իշխանությունը: Այդ քանդակների վրա, աշտարակաձև կառույցի ներքին մասում անասնի են զմագրություններ, որոնք հնագետներ էմին Բիլգիլի և Բաքի Օպանը համարում են ինգլիզի ծայրեր

կամ նոններ: Մենք կարծում ենք, որ դրանք պատկերում են կրակի լիզված՝ արտահայտված իրիպի ծայրի ձևով: Չիրավի, եթե անդրադառնանք, որին, Ուր-Նամուռ Եթեղը հեշտակներին կոթողը վրա պատկերված աստծու և աստվածուհու զուգարեությունների տեսարաններին, այնտեղ ևս կանանեք լոցի նույնտեղ պատկերը: Այդ զմագրությունը մոտ է նաև Աշշուրի լուսնեղաններից մեկի ճակատին քանդակված պատկերը:

Մենք փորձեցինք ավելի դահլիճի վերահանգնված լոցի նույնոր ճարտարապետական տեսք ներկայացնել ճակատների ձևով, հենվելով հնագետներ էմին Բիլգիլի ու Բաքի Օպանի կատարած՝ դահլիճի բազմականին մանրամասն նկարագրությունների վրա²⁸:

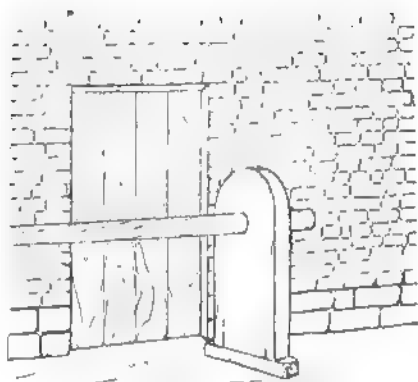
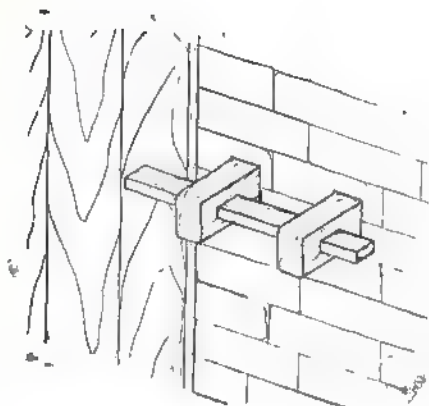
Դահլիճի ծածկը հարթ էր, ինչպես երևում է տեղում պահպանված առաստաղի այրված հեծաններից, իսկ լատավորությունը երանում վերջեր էր՝ ծածկի մեջ պատրաստված երդիկանման բազմաճյուղից:

Այսպիսով, մեր առջև է ուրարտական առաջադր անհայտ այն կառույցների ձևերից մեկը, որտեղ կատարվում էին մասնաշխատանքային զուգարեություններ և սրտեղ այդ ծիսակատարությունները, համաձայն պահպանված սեպտղերից, ուղիկներում էին հեղձում զինով ու պետք է ենթադրել, կատարվում էին մեծ հանդիսավորությամբ ու միտմամանակ դահլիճի տարրեր տեղերում:

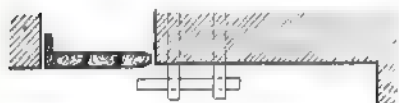
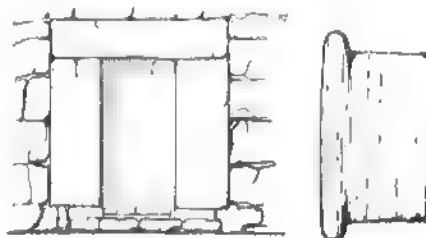
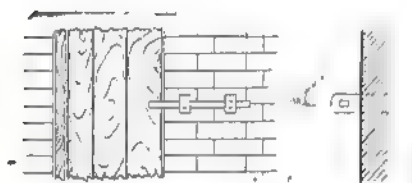
Գուցե այդ տունը կոչվել է ուրարտական սեպտղի արձանագրություններում համախ նշվող «Միբիխանի» կամ «Աղանիսի» պաշտամունքային կառույցներից մեկի անունով:

Ուրարտական մանուկներու պաշտամունքային կառույցները նշանակալից դեր են խաղացել հայ դասական ճարտարապետության կողմավորման զարթում: Վերջինիս ստղծավորման որոշման առնչվից ուրարտական քանակաձև ու լայնական զարգացում տեղեղ կառույցների ավանդույթներից հետ ու կոնստրուկտիվ նոր մտահայտանիքով ստեղծվեցին նոր գոգմանների պատաններին համապատասխան կրոնական նոր շենքեր:

Կորագներ: Պաշտամունքային հուշարձանների շարքին են պատկանում նաև ուղղահայաց դիրքով կանգնեցված տախտակաձև ու կրակալը վերջավորությամբ քարի այն կոթողները, որոնք ուրարտացիք անվանում էին «պուլուսի»-ներ:

P

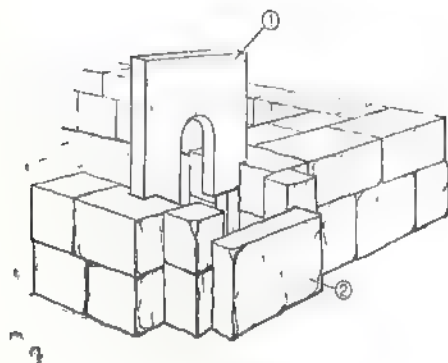
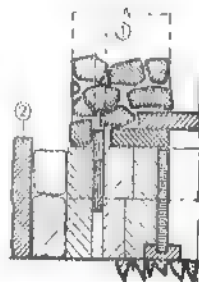
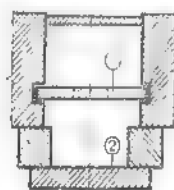
U

0 40 80 120 160 см

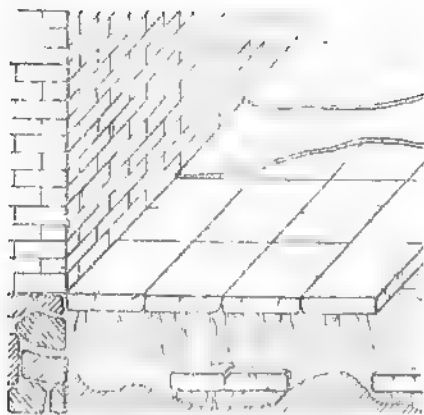

0 40 80 см

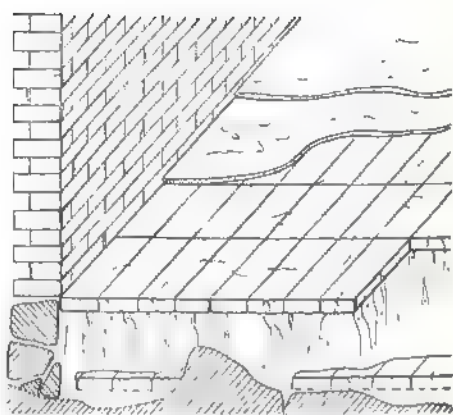
9

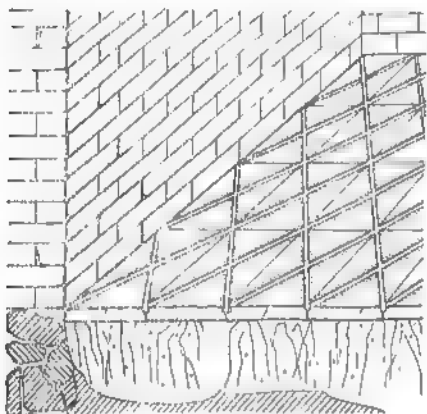
Ил. 40. Фигурные кирпичи

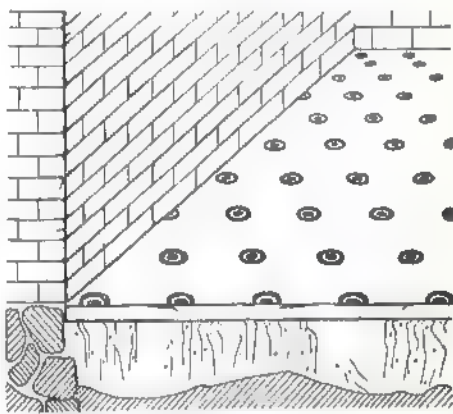
u

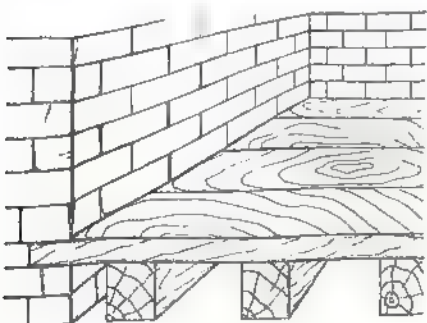
բ

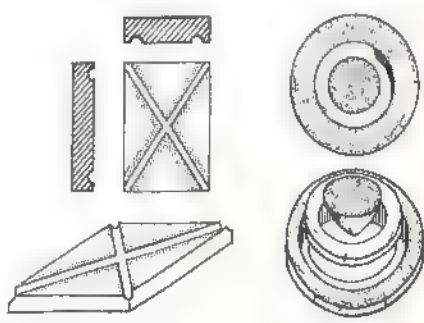
գ

դ

ե

Հիմք

Մրանց բարձրությունը հյուսիսից հարավ մեծապես աճելիք է: Այս կոթողները կանգնեցվում էին կա՛մ առանձին, ինչպես, օրինակ, Էջմիածնում, կա՛մ թե շարքով՝ իրար կազդի, ցածր խառնապատկեր վրա, թվով մինչև հինգը, ինչպիսիք կային Ալթին-Քիսիկում:

Անդրադառնալով Ալթին-Քիսիկի հինգ կոթողներին, կարող ենք նշել, որ նման խմբավորությանը այլ, կաթոլիկ ստեղծում են իսկև ռաժական յուրահասակ բնկայումք և ստեղծում փոքր ձևերի մի յուրահասակ համալիր (լուսանկար, 20):

Ուշուհ կանոն կոթողներին իրենց վրա արձանադրություններ լին կրում: Սակայն, առանձին դեպքերում նրանք կրում են ուղեբռներ առավաճեհին, որոնցում թաղավորների համար աղերսվում են՝ կյանք, երջանկություն, հաջողություն և այլն:

Բոլորակ-կալում գտնված մի կնիք պատկերում է երեք նման կոթողներ և նրանց առջև կատարվող արարողության պահը²⁹:

Այսպիսով, այս կոթողները կամ պուլսուսները կապված են ուրարտական կրոնի հետ աշնայն, ինչպես որ օրենքները եղբայրություն: Քաջի գրանից ուրարտական աչք կոթողները գրեթե հար է նստն են հիթվապան (Ահուսի) այն կոթողներին, որոնք նույնպես կառուցված են տաճարների շրջապատում: Մրանք ևս քարե հարթ, ուղղահայաց սալեր են՝ նման կիսակլոր վերաժողությամբ, իրար հետ կապված հորիզոնական բաճակուսի սալով, որի վրա ղոհարեություն տեսողը նշված է օղակաձև ելունով, ձիշտ այնպես, ինչպես Ալթին-Քիսիկում:

Չոհարանների նման ձևերը, տեկտո իրենց բաղաձայն շափերի տարբերություններից, տարածված էին Հին արեկյում:

Քնորը է, որ երբ միջնադարյան Հայաստանում պետք էր պատկերել ղրկատունություն խորհրդանշել՝ խաչն իր մոնումենտալ արտաայտությամբ, դրա համար քնորվում էր ուրարտական կոթողի ձևը: Հիբոլի միջնադարյան Հայաստանի տառերի խաչարարներն իրենց արտաքին ձևերով մ.տ են աւարտական այլ կոթողներին: Ավելին, գտնվել են մի շարք ուրարտական կոթողներ՝ սեպագիր արձանագրություններով, որոնց վրա հետադարձում բանդակված էին բրիտանական խաչարար, եվ, ինչպիսիք, նույն բերքանի շրջանից կան ինչպիսիք խաչարար, որոնց դարձարանդակները պարզորոշ կերպով իշնեում են ուրարտական արվեստին պատկանող գրվածքներ՝ սրբալուսն ծառեր՝ աստվածահաճ պատվանդանների վրա, կլոր դարդեր:

Այսպիսով, կարելի է հաստատել, որ կոթողի այս ձևը հավասարապես բավարարել է տարբեր դարաշրջանների պաշտամունքային կարիքներին, ինչպես նաև նրանց կերտող արվեստագետներին, որոնք այդ կոթողի հարթության վրա, որպես մի կիզակետում, ի մի են բերել իրենց հորինվածքները: Հետևապես, իրավամբ, կորող ենք հաստատել, որ հայկական խաչարարի ձևերի սկզբունքային լուծումներն իրենց ծագումով կապված են ուրարտական պուլսուսների հետ, թեև նրանց ձևերի համընդհանուր մեկնակետը, հավանաբար, մեղալիթյան մշակույթի մեկնակետն են:

ՎԼԻԽԻ ԶՈՐԿՈՐԻ

ԵՄԵՆԱԿՈՐ ԻՆ ՎՅԱԿՈՐ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐ, ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐ

Սերպետեան լինելով լեռնային երկիր, իր տարածքի տարրերի վայրերում ստեղծել է բազմաթիվ վճարափոր կառույցներ, որոնք կազմում են նրա շինարարական արվեստի զգալի մասը։ Այս կառույցները նույնիսկ ունեն իրենց առանձին՝ ներքինի ունեւումը։ Դրանց թվին են պատկանում՝ ժայռափոր ստեղծողները, խորշերը, պաշտամունքային ու դամբարանային կարիքներին նվիրված արհեստական քարայրերը, թունդները և այլն։

Վճարափոր կառույցներում, ժայռերի կարծրութունը շնորհիվ, դրեթե նախնական տեսքով պահպանվել են վերերկրյա շենքերում վաղուց անհետացած կամարներ, թափեր ու նույնիսկ քարե շինարարական արվեստի փորը դրվագները։

Վճարափոր կառույցներում ուղիղաձիգները հաղթահարելով ապառաժ լեռը, մշակել են այն որպես երկրաշարժիկան հասակ ձևերի ճարտարապետական հուշ դրոշմներ։

Մոռումենտալ ճարտարապետական ձևերին մոտեցող վճարափոր կառույցների հիմնական մասը հանդիսացող դամբարաններն առնչվում են հինատրեւյան համապատասխան ավանդական սկզբունքներին։ Ինչպես մյուս մոլորվորները, ուրարտացիք և ունեն հանդերձյալ կյանքի մասին եղած հայտնի հակասություններ, որոնց համապատասխան, մարդը հիմամբ շարունակում է դուրստել, հանապաի անհրաժեշտ է մարմնի պատշաճ պահպանություն, իսկ դամբարանները դրա անհրաժեշտ առաջին նախապայմանի ճարտարապետական արտահայտությունն էին։

Եթե նկատի ունենանք, որ ուրարտական ժայ-

ռափոր դամբարանների կառուցման համար, ինչպես, օրինակ, Կալաթգերեն է, պահանջվում էր տարիների ծանր ու երկարատև աշխատանք, պարզ կդառնա, որ դրանք են Եգիպտոսի դամբարանների նման հիմնադրվում էին նախապես շամբարար դրա հետևանքով է, որ մի շարք համարաններ մեր օրերն են հասել անավարտ վիճակում, ընդհատված, իրենց բուն նպատակին ժառանգելուց առաջ։

Բացի դամբարանային ձևի թաղումներից, Ուրարտում կատարվում էր նաև դիակիդում, որը կարող էր արտահայտել հասարակարգի ոտքիալան, էթնիկական կամ ժամանակագրական տարբերությունները։

Ժայռային կառույցների ամենապարզ ձևերից են սանդղաձևերը, որոնք փորվում էին լեռնային թևք լանջերի ինչպես վերերկրյա մասերում, այնպես էլ ստորգետնյա ուղիներում՝ իրենցով լեռների խորություն մեջ։

Վերերկրյա սանդղաձևերի առավել ուղղորակ օրինակներ գտնվում են Տուշպայի, Վերեն Անգա-Ֆի, Բոտանակայայի միջնաբերդերում և այլուր։ Նրանք այստեղ կապակցում են տարբեր մակարդակի վրա դրանցով վճարափոր կառույցները, երբեմն կառուցվելով մեծ թեքություն ունեցող լանջերի վրա և նույնիսկ այնտեղ, ուր այդ ժայռերը կաղնում են դրեթե ուղղաձիգ պատ։ Ելնելով տեղանքի նման բնույթից, շատ հաճախ լեռնային սանդղաձևերի յուրաքանչյուր աստիճանը հասնում է մեկ մետրի։ Դա է, որ հնարավորություն է ունեցում կապակցել լեռնային կառույցները։

Սակայն, ինչպես կարծում էր Հ. Օրբելին, ելնելով ստատիստիկական արտասովոր թեքություն-

րից, հրտար միջնադպրերի պարիսպների համար ժառանգում էին որքան հիմնապատկեր Անտու-մենայնիպ, այդ կարծիքը պիտի էր ընդհանրաց-նել, քանի որ աւանդուքների դասավորութիւնը, արինակ, վանքի միջնադպրի տարածքում, չե-ռաւ է որեւէ կառույցի համար հարմարակցեալ տա-տակապնայնի հրքինումը նախադիւրաց:

Անտուի մէծ բաղադրութեանը հետ էին կապ-ված ստորգիտեալ սանդղդների կառուցումները, որոնց աշխատի օրինակները գտնուում են Քոփ-րտի կայանում, Միանդարում, Կալէ-Ազգարում:

Քոփրտի-կայանում այդ աստիճանները, որոնց շանակը հասնում է 56-ի, մահկերպից իջնում են 10 մետր խորութեամբ, 2 մետր լայնութեամբ ու-նեցող միջանցքով:

Սանդղդն տշտեղ տանում է զեպի ստոր-դիտեալ մի լուսին, որը հաստեանում ունի քա-անկեղան խորացում, որովհետեւ գոյութեան տնի նաև վանաւ ժայռի մէծ թափախումը է. Օրբիւտ կարծիքով, այն նախատեսված է պաշտամունքա-լին նպատակների համար: Սակայն կարելի է ընդունել նաև, որ այնպէ կառուցւոյր դամբարան էր, այլ զնայում հաստեան կատարված խորացումը պետք է որ սարկոփագի համար նախատեսված լինէր:

Արմինա լճից հարավ-արևելք, Միանդարի շրջակայքում գտնվող համանուն ստորգիտեալ սանդղդները տեսանելի են վերինդրոյա մասից 37 աստիճանի խորութեամբ միայն, իսկ մնացա-ծր ծածկված է ավելիված ժայռի քնկրոնիքով:

Համանուն է նաև Կալէ-Շոգարի կառուցվածքը, որը, սակայն, նույնպես լրիվ չի բացված (լու-սուելի. պ. 23 ր): Կատարված փուլումների հե-տեանքով ծածկվել են աստիճան աստիճանները, տեսանելի են միայն 28 ցած իջնող վերին աս-տիճանները:

Հալանաբար, բոլոր այս և նման տիպի կա-ռույցները պաշտամունքային բնույթի կամ, թերևս, դամբարանային հուշարձաններ էին:

Համանուն օրինակները շատ են Ադիպատում, որտեղ զեպի ստորգիտեալ դամբարանները իշ-նում էին նույնպես աստիճաններով և, որոնցում նույնպես դահլիճներ ու խորացում տեղեր կա-լին ստորհիֆագների համար (Սեթի I-ի, Քոթան-համունի դամբարանները Ֆիլիում և Աքրանիի հովտում, Ամենիմեթի III-ից՝ Խալարում, Զո-տերիւն՝ Մախարում և ուրիշներ):

Այլ բնույթի են նաև, մասնավորապես, Միան-

դարի ու Կալէ-Ազգարի կառույցները, որտեղ զե-պի ստորգիտեալ շրքը տանող գաղտնի ուղի-ները էին կառույցների ուղղութիւն համակարգը նույնի են զեան վաղ բրոնզի դարաշրջանից օրինակ՝ Շենգավիթում, իսկ նախադասում՝ Կա-րկղում:

Ժայռային մշտն պարզ կառույցներն են խոր-շերք, որոնց առավել մշակված ձևերը Եովորա-լար ունեցել են պաշտամունքային նշանակութեան և կոչվում են Անտու-ձևերի պնէր, ինչպիսիք են արինուկ, Աշրա ար դուրը՝ վանաւ և Ռարմա լճի միջոց գտնվող Անտու-ձև (Անտու-ձև) գոյացում, Մ. Էրի գոյուր (Խոփրտի-կայան), Բաւանի-լայի գոյուր և մշտնները Բոստանիկայի խորշի առջև, ժայռի հարթիցված մակերևութի վրա պարզ տեսանելի են բրոնզի դամբարանի ոտքերի հետ-քեր միայն, որով հաստատվում է այս կառույց-ների պաշտամունքային նշանակութեանը:

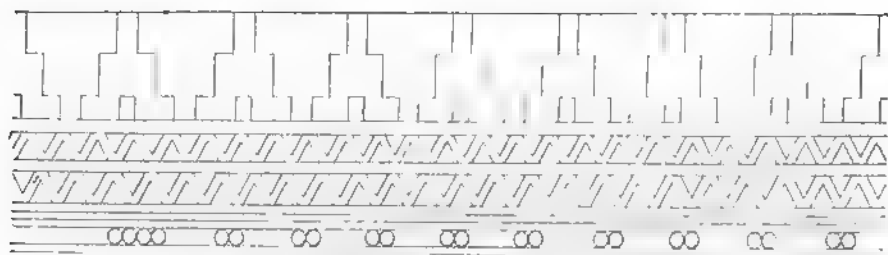
Կարծում ենք, որ այն արհեստական խորշը, որը շինված էր Մ. Էրի գոյուր մոտ, նույնպիսի կարծիքների համար էր: Դա հաստատում է Մ. Էրի գոյուր հարթիցված վրա պահպանված և ուրարտագիտութեան մեջ լայնորեն հայտնի Իշ-պոփիի թագավորի և նրա որդի Մենուայի ռա-վական ընդարձակ սեպագիր արձանագրութեանը, որը վկայում է օրինականացված կարգը՝ ուրար-տական պանթեոնի յուրաքանչյուր աստծուն մա-տուցվող զոհերի տեսակի ու քանակի մասին:

Մ. Էրի գոյուր եղբորված էր աստիճանաձև շրք-շանակով, որի բարձրութեանը 10 կանգուն էր կամ 5,18 մետր (լուսանկ. աղ. 22 ա):

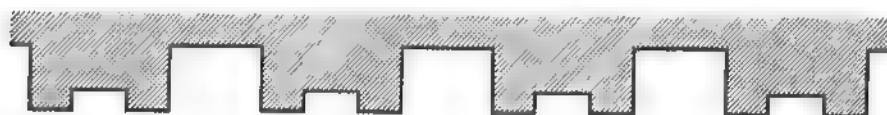
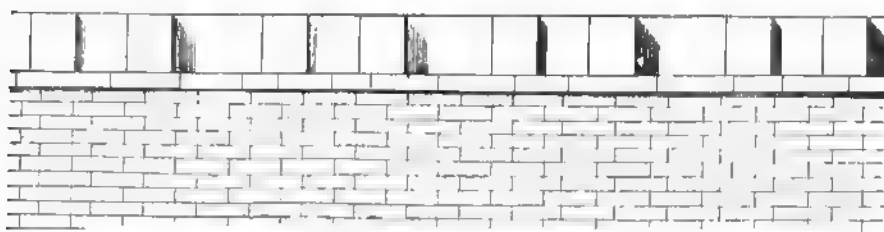
Նման դնելից Լաշի, հայտնի են նաև խորշեր՝ իրենց սովորական ձևով: Մենք նկատի ունենք 1916 թ. Հ. Օրբիւտ կողմից վանաւ ժայռի հյու-սիսային լանդին, հայտնաբերված ու պնդված այն խորշը, որոնց պատերին պահպանվել է Ար-ցիշտիի որդու՝ Սարգուրի թագավորի բաղանա-րնդարձակ արձանագրութեանը, որ ուրարտական տարիգրութեան ամենանշանակալից կոթողն է:

Ժայռի խորութեան մեջ կնքոված այդ նրկու խորշերն իրենց կիսակտր վերջավորութեամբ ու-նեին խորանարդաձև հիմքերի վրա կանգնեցված կոթողներ, որոնցից պնդման պահին պահպան-վել էր միայն մեկում: Խորշերի միջև, արտաքին ճակատային հարթիցված տակ և նրա լայնքով մեկ տարված նստարանը միավորում էր դրանք, կարգավորվում միասնական հորինվածք:

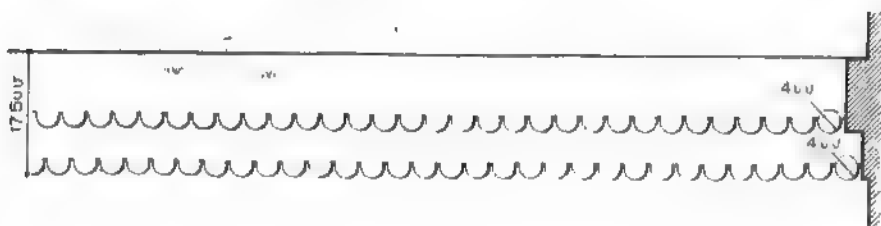
Այս խորշերի շարքին իրենց ճակատային մա-

u

p

q

r

կուրծում ենք, որ պաշտամունքային նպատակի համար էր նաև մի այլ վիճաբոր, որը գտնվում է Բայազետում՝ Լ. Ա. Իվանովսկու կողմից ստանձնադրված ու մանրամասնորեն նկարագրված այլ բարայր իր ձեռքով շատ է տարբերվում Վանի տարածքում գտնվող տիպիկից: Այդ նկարագրությունների հիման վրա հավաստի կարելի է պատկերացնել կառույցի ներքնամասի հարկնվածքը: Վիճաբորը երկնաքանի է և այդ առումով էլ նրա կի է ուղարկված նման կառույցների մեջ:

Առաջին հարկի կենտրոնական դահլիճը մուտքի պիմացի պատի մեջ ունի կրակակայր հատակագծով խորը՝ հասած պանի ձևով: Վերջինս ուղարկված հարադարձակառնված հագվածակ ուղարկված է:

Կենտրոնական սենյակից աջ գտնվում է փոքր չափերի մի այլ սենյակ, իսկ ձախ կողմում տեղավորված է կրկնորդ հարկը տանող փայտակոթ սանդուղցը: Դահլիճը թաղակալ է, ինչպես շատ ուլ բարայրներում:

Մուկայն, այդ կառույցի ուղարկված հանգամանքը նրա ձախատային հարթություն մշակման մեջ է, որտեղ բացի զույգ բացվածքից, նրա երկու կողմերում պատկերված են ընկան մեծությամբ մարդիկային նրկու ֆիգուր: Մարդիկանցից մեկը ձեռքին բռնած ունի այծ, որը ուղարկված գոհարկությունների ավանդական կենդանին էր և հաճախ է պատկերվում հատկապես որմնանկարներում:

Դուսն բացվածքի մյուս կողմում գտնվում է մարդու մի այլ հարթագանդակ՝ զավագանը ձեռքին, որն առաջինի նման պատկերված է քալելիս: Այսպիսով, տվյալ քանդակը արտահայտում է թափոթի շարժումը դեպի ծխակատարության վայրը: Մա առաջին դեպքը չի ուղարկված արվեստում, երբ ծխակատարությունը պատկերված է շարժման ընթացքում: Միայնված ընթերցանի, եթե համարենք, որ տվյալ քանդակի թեմատիկ բովանդակությունը պաշտամունքային լինելով՝ բնորոշում է նաև ուղի կառույցի ֆունկցիոնալ նշանակությունը:

Պաշտամունքային է նաև Իրանի Մակու բաղադրի 7 կմ հեռավորության վրա, Սենգեր գետի մոտ գտնվող բարայրը: Մա նույնպես բաղադրված է երեք բաժնից՝ դահլիճից ու երկու փոքր

սենյակներից: Դահլիճն իր երկաթնական առանցքի վրա ունի քառանկյուն հատակագծով օրմնախորշ:

Քարայրն ուսումնասիրել են Վ. Մինոսիսին և է. Ջիրկովը, այն համարելով կրակի տաճար կամ ուղարկված կառույց:

Այսպիսով, Սենգերի հուշարձանը, համաձայն նրա հետազոտողների, պաշտամունքային կառույց էր, ունի էլ կապված կրակի պաշտամունքի հետ: Ժամանակին նշելիքն այն պոզահանները, որոնք առկա են Սենգերի ու Էրեբունիի արձաննայն շրջանի կրակի փոքր տաճարի միջև: Վ. Մինոսիսը այն տեսակները, ըստ որի Սենգերի ուղարկված Բայազետի վիճաբորի նախատիպն է, պայմանավորված է երկու կոթողների ուղարկված հարադարձակառնված արձանի լինելու հանգամանքով:

Անդրադատելով մյուս վիճաբոր կոթողներին, տեսնում ենք, որ նրանցում առավել ցայտուն է արտահայտված դամբարանային կառույցներին բնորոշ նրանց ֆունկցիոնալ իմաստը: Դրա առավել ցայտուն օրինակը Վանա մայրի ապառաժ լեռան խորություն մեջ կերտած, այսպես կոչված, Փոքր խորխորան վիճաբորն է: Եթե այս կառույցը համեմատելու լինենք հետագա դարերում ստեղծված արձաննայն Իրանի նաքշ-ի-Ռուստամի հայտնի դամբարանի հատակագծի հետ՝ ընդհանրությունը կգտնենք ավանառ: Երկու դեպքում էլ դրանք լայնական դահլիճներ են, որոնք ձգված են վիճաբոր կառույցների ձախատային հարթություններին զուգահեռ: Ներքնամասերում, ձախատային պատի գիմաց, այդ պատի խորքային մեջ երկու դեպքում էլ փոխված են իրար կողքի երեք մեծ և մի ավելի փոքր խորշեր:

Այս զուգահեռներն այնքան ակնհայտ են, որ գրեթե կասկած չկան առաջացնում, որ Փոքր խորխորան վիճաբորը նույնպես դամբարան էր և, ամենայն հավանականությամբ, նախատիպն էր նաքշ-ի-Ռուստամի դամբարանի, ստեղծված լինելով նրանից շուրջ երեք դար առաջ:

Դամբարան է նաև Վանա լեռան վերին հարթակի տակ գտնվող փոքր չափերի քարայրը, որը Փոքր խորխորան դամբարանից տարբերվում է իր խորշերի դասավորությամբ, որոնք այսպես տեղավորված են ոչ թե մի շարքով, այլ կենտրոնական փոքր սենյակի շուրջ:

Վան քաղաքի բերդի մոտ գտնվող մի այլ վիճաբոր կառույց իր տարածական հարկնվածքով

կղակի գործ է ուրարտական տվյալ բնակավայրի համար Բեն մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված է այն համարել դամբարանային կառույց, սակայն թվում է, որ այդ բնորոշումը մնում է վարկածի սահմաններում:

Այս հուշարձանի պլանովոր, առաջին սենյակի մակերեսը 29 մ է՝ 2,25 մ բարձրությամբ, ունի ներքի կողմից փակվող դուռ և նրա առջև երկու աստիճան: Բացի դրանից, արտաքին պատին կից սենյակի անկյունային մասերն ունեն անցքեր՝ լույսի և թարմ օդի համար: Մուտքից ձախ, ժայռի խորություն մեջ է գտնվում թարասոցների շարքը՝ լաղկացած երեք փոքր սենյակներից: Նրանցից առաջինը (1,42×1,76 մ է, բարձրություն՝ 0,50 մետր) այնքան ցածր է, որ շարժվել կարելի է միայն սողալով: Կից սենյակը տվելի յարձք է ու դմբիթած ծածկով, իսկ ճատակը մի ամբողջական սալ քարից է, որն իրենով փակում է նրանից ներքև գտնվող դադանարանը: Սրան կից է նույնանման, թվով չորրորդ ու վերջին դադանարանը:

Վանի վիժափոր այս կառույցում հայտնաբերված գմբեթի ճարտարապետական ձևը հիմք է տալիս կարծելու, որ տվյալ կոնստրուկտով համակարգը նախապես գոյություն է ունեցել վերերկրյա շենքերում, որտեղից էլ այն կարող էր անցնել վիժափոր կառույցներին:

Հայտնի է, օրինակ, Ասորեստանի հինավուրց այն քանդակը, որի վրա պատկերված է գմբեթավոր շենք՝ Խորասբաղում: Այն գտնվում էր Ուրարտուի սահմաններից ոչ շատ հեռու Բացի դրանից, գմբեթը որպես այդպիսին, գոյություն է ունեցել գրանից էլ վաղ, Ուր քաղաքում, Արարդի, Շուքրաթ և այլ դամբարաններում, որտեղի գմբեթները աղյուսաշեն էին և, նույնիսկ, արսիդներով: Դա հիմք է տալիս և, Կուրիին հանգելու այն մտքին, որ Ուրի բնակիչներին դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակում արդեն հայտնի էին ճարտարապետական բոլոր ձևերը:

Ուշագրավ կառույց է նաև Կալի-Հողարում պետությունից վիժափորը, որը տեղագրված էր Ուրմիա լճից 30 կմ հյուսիս-արևմուտք, նրա լճնային մասում: Այն կերտված է ուղղանկյուն ժայռի շուրջ, 10 մ բարձրության վրա, դեպի ուր տանում են խիստ քաջալիված աստիճանների հետքերը: Հիմնական դահլիճը, որը 5,30×10,70 մ չափերի է, քառակույմ հատակագծով և 2,40 մ բարձրությամբ, իր պատերի տակ ունի ցածր նստարան-

ներ՝ բաղժություն համար (գծագր. աղ. 35 ը): Դահլիճի ձախ մասում բացված մուտքը տանում է դեպի փոքր չափի սենյակը, իր ավելի ցածր առաստաղով (չուստեղ. աղ. 22): Մուտք և ենթակից դադանարանի և, որը մուտքի դիմացի պատի տակ է և խորանում է ապտոսի մեջ մոտ 2,4 մ չափով:

Այս վիժափորը գրեթե՝ իր ճակատային մասում, գտնվելի լայնության չափով որոշակի ընդգծված էր ընդարձակ մի խորշով ու կենտրոնական իր մուտքով:

Դրանից բավականին քիչգծված է նաև վերախորամ վիժափոր կառույցը՝ իր 11 աստիճան ունեցող սանդուղքով: Կալի-Հողարի անտվարտ մուտքած մյուս վիժափորը կամ Կուրի Իսմայիլ Աղան, որտեղ լեյն թողարկվում գրեթե: Հետազոտյալ այս սկզբունքի ավելի ակնառու է դառնում արևմենյան դարաշրջանի Իրանում, խիստ պեճադարգրված տեղը ունեցող նրա Նազդ-ի-Ռուստամի վիժափոր դամբարանների ճակատային հորինվածքներում:

Խալախղերի դամբարանը գտնվում է Վան լճից հյուսիս-արևմուտք, Վարդ քաղաքի մոտ, Արածանի գետի աջ ափին վեր խոյացող բլրի հարավային թեք ստրալանքի վրա: Այստեղ բլրի բազալին փոխված են ուրարտական միջնաբերդի մնացորդները՝ Խնյակա հածատառում են բլրի հնագիտական ուսումնասիրությանը, այս դամբարանը միակը չէ: Մյուսանից, գտնվելով բլրի թեքության տարբեր բարձրությունների վրա, հիմնականում կոտրված են, փորված ցածր տեսակաբար կշիռ ունեցող հրաբխային կազմի խորություն մեջ: Բնակարկվող դամբարանը այսօր հայտնի է իր բացված վեց սենյակներով, որոնց, ի դեպ, կառույցում են նրա հատակագծային հորինվածքի սիմետրիկ դասավորված սենյակները ձախակողմյան հատվածը յիսուն (գծագր. աղ. 36 ա): Նույն կնոյ դասավորված աջակողմյան սենյակների շնորհիվ, որոնցից երեքում են միայն մուտքերը, Կալի-Հողարի վիժափորը ուրարտական դամբարանների շարքում ամենաընդարձակն է:

Կալի-Հողարի վիժափորը ևս ընդգծված է արտաքուստ մուտքի ավանդական աստիճանած կտրվածք ունեցող շրջանակով, նման Մհերի դռան ձևավորմանը:

Ի տարբերություն մյուս դամբարանների, այստեղ մուտքը շարված էր մեծածավալ քարերով, որով ապահովվում էր դամբարանների անձեռն-

միջնորդությունը, Միջնաբերդի այս մասում կառուցված էր ևս մի պատու Բացի այս բուրքից, մեծածավալ քարերով էին ծածկված նաև դամբարանի ներքնամասի բոլոր դռները և, այսպիսով, դամբարանն ապահովված էր կողոպտովիւց։

Սակայն, յնայած այդ միջոցառումներին, դամբարանը զեռ Հին ժամանակներում արդեն կողոպտվել էր, ինչպես Հինասերևյան դամբարանների մեծ մասը։ Կողոպտիչները շրջանցել են պատեններն ու, վերից մուտք բացելով, մտել ներս։ Դիակալոր մուտքը դրսից ունի 4 աստիճան, իսկ երանց աջակողմյան մասում՝ զրնեամսային համակարգ, խոշորդոտեղու համար անձրևային ջրերի մուտքը ներքնամաս։

Վիճակոր դամբարանի սենյակների հատակներում բացվել են բաժականին մեծ և խոր հորեր, որոնց բերանները ծածկված էին սալ բարերով։ Հավանաբար այս հորերը ծառայել են օրպես թաքստարաններ։

Հավանաբար ծխական նշանակություն ունեին Ե-րդ սենյակի հատակում փորված թվով 33 կլոր փոսիկները, ինչպիսիք կան նաև ինչչերախինում հայտնաբերված առանձին քարի վրա։

Անդրուպտուլում զտորարանի ճարտարապետությանը, նրանում տեսնում ենք վերնիկայա կառույցներում վաղուց անհետացած ձևերը։ Այդ վերաբերում է դռների կամարածակ վերջավորություններին, ինչպես նաև 2-րդ սենյակի առաստաղային մասում հայտնվող գմբեթի ձևին։

Արիկ-բվդիկի դամբարանները։ Այստեղ հայտնաբերված թվով երեք դամբարանների կառուցված են բլրի հարավարևելյան լանջի վրա։ Դրանք սրմածոսյունի կառույցներ են, շարված մեծածավալ բազալտ քարից և օրպես աշպիտիք ուղարտական ճարտարապետության մեջ առայսօր հայտնաբերված եզակի կոթողներից են (լուսանկ. ազ. 24 ա, բ, 25)։ Սրանցում հարուստ են շինարարական եախաստեղծ կոնստրուկտիվ ձևերը, որոնցից են հեծանները, թաղերը, կամարները և նրանց տարբերակները, ինչպես նաև մուտքերը կասեղանային սալերով փակելու եղանակը (զծագր. ազ. 37 ա)։

Այս դամբարանները, մինչև նրանց պատահաբար հայտնաբերումը 1938 թ., պարունակել են հնագիտական արժեքավոր իրեր՝ ոսկուց, արծաթից, փղոսկրից, թանկարժեք քարերից ու փայտից, ինչպես նաև բարձրարվեստ կահույք, որոնց մեծ մասը, ստիպին, այդ ժամանակ էլ անհետացել է։

Առաջին դամբարանը ամենափոքրն է և ունի պարզ հասակագծային լուծում։ Այն մի ուղղանկյունի է՝ կողերի տարբեր չափերով, որոնցից մեկը 2,75 մ է, դիմացինը՝ 2,50 մ, երկարությունը՝ 4,0 մ, բարձրությունը՝ 2 մ։ Դամբարանը ծածկված է 5 խոշոր սալաքարերով։ Պատերի հաստությունը 1, 25 մ է, որոնք դրսից շարված են կոպտատաշ, իսկ ներսից սրբատաշ բեկորներով։ Նրանցում բացված են երկու շարք խորշեր։

Դրոժոսը, ձկն կարելի է աչպահ անվանել 0,90 մ լայնությամբ, 2,50 մ երկարությամբ և 2,25 մ բարձրությամբ մուտք-միջանցքը, դրսից փակված էր մեծ սալաքարով, իսկ միջանցքի մասում՝ կասեղանային ձևով, 0,25×0,50 մ անցքով իր միջին մասում։

Դամբարանի առաստաղի սալաքարերը ծածկված էին խճաքարի և կավի 1,50 մ ընդհանուր հաստությամբ շերտով, իսկ կառույցի եզրագծով բարձրացող քարե պատերը պարփակում էին աշտարակած ներքնամասը, որը կազմում էր նրա երկրորդ հարկը։ Ինչպես կարծում է Թահսին Օզդուլը, այդ հարկը ծառայել է պաշտամունքային ծխականատարություններին՝ նվիրված հանգուցյալի հիշատակին։

Այս կարևոր հայտնագործությունը տվյալ կատարվել նմանեցնում է Աղցի դամբարանի հետ, որը եուլյանես իր վրա ուներ աշտարակած ծածկալ, ինչպես և խորշեր դամբարանի մասում։ Կառույցների նման հորինվածքով՝ ստորգծանյա դամբարանը և վերջնանյա աղոթասրահը հետագայում դասական հայ ճարտարապետության մեջ լայնորեն տարածվում և ընդունում է արտաքին ձևերի վերապալց արտահայտություններ։

Երկրորդ դամբարանը ծավալով ավելի մեծ է և ունի երեք, իրար հավասար ներքնամաս, յուրաքանչյուրը 2,0×3,05 մ չափերի և նախորդ դամբարանի համեմատությամբ ավելի բարձր (2,25 մ) առաստաղով։ Պատերը շարված են երկու շարք սրբատաշ քարերով, որոնք սենյակների երկալանական առանցքով կրում են կեղծ կամարների կաղմող 3-րդ և 4-րդ շարքերը։

Պատերի մեջ բացված են կիսակլոր վերջավորություն ունեցող խորշեր։

Դամբարանը դրսից, կենտրոնական սենյակի առանցքով ունի 0,80×1,27 մ չափերի մուտք, որը փակված է երկու սալաքարով, որոնցից ներսին կասեղանային ձևով է։

Վերջին եղանակով մուտքը փակելու ձևը հայտ-

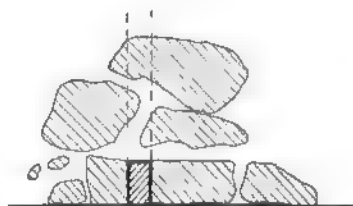
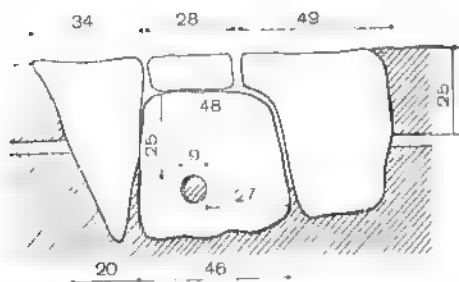

u

0 20 40 60 cm

Р

г

Աղ. 43. Զրատար խազողակների նկեր

նի էր գեղեակ Եղիստեսուն: Քննախի բուրգի մի-
ջանցքը այգուկն էր փակված:

Ալթին-Քննիկն այս դամբարանը ևս նախորդի
նման իր ծածկի մասում ունեցել է կավի ու
խճաքարի իրար չափերով 1,04 մ ընդհանուր
հաստությամբ շերտ, ուր կազմել է 2-րդ հարկի
սենյակի նստակը: Սակայն սենյակի պատերը
ու թև քարից էին, ինչպես առաջին դամբարա-
նում, այլ հում աղյուսից: Նման լորիվածքը,
որտեղ երկրորդ հարկը նույնպես նախատեսված
է ծխախառնությունների լամպար, լավանա-
բար, ավանդական էր: Նմանը գոյություն ունի
հուե փյունիկյան Գերելում (Իրիլս) գետ 11 չա-
ղարանյակի սկզբում այնտեղ կառուցված դամ-
բարաններում:

Ալթին-Քննիկի այս երկու դամբարանները, ո-
րոնք գտնվում են իրարից ընդամենը 2 մետր
հեռավորության վրա, ինչպես եզրակացնում է
Թ. Օղզյուլը, կազմել են մեկ միասնություն:

Երրորդ դամբարանը գտնվում է առաջինից 16
մետր հեռավորության վրա, իսկ նրանց միջև ըն-
կած է կառուցապատման համար անհարմար ու
մեծ կարծրություն ունեցող ապառաժն լեռան
հատված: Այս դամբարանը նախորդներից ավե-
րի մեծ է և կազմված է 3 ներքնամասերի:

Առաջին սենյակը, որն ընդամենը 3 քառա-
կուսի մետր մակերես ունի, դամբարանի նա-
խամասն է: Դրան կից է ավելի մեծ 2,5×4,0 մ
շափերի հիմնական սենյակը, որտեղ պատերին
կից անկախորդված են իրար նկատմամբ ուղիղ
անկյան տակ գտնվող երկու սարկոֆագ: Թ. Օղզ-
յուլը հանգում է այն եզրակացության, որ նրանց
դասավորության մեջ կողմնորոշումը որպես այդ-
պիսին հեկատի չէր առնվում: Այս սենյակի պա-
տերի մեջ, ինչպես և մյուսներում, արված են
խորշեր:

Երրորդ սենյակը, որն ամենավերջին է (2,00×
2,50 մ), նախորդի հետ կապված է դռան հեղ
րացվածքի միջոցով (0,75 մ), իսկ դրան դուռը
կապված է մյուս դամբարանների նման: Այս
կառույցը իր կառուցողական եղանակով նման է
նախորդներին: Այստեղ ևս ծածկը 3 մ երկա-
րությամբ ունեցող հարթ սալաքարերից է կազ-
մված: Նրանց վրա բարձրանում էր երկրորդ
հարկը, որի պատերի միայն պահպանված մա-
սերի բարձրությունը 4 մետր է: Հետևանքիս, այս
դամբարանը ևս մյուսների նման իր արտաքին
փափալներով աշտարակաձև կառույց էր:

Սակայն մյուսների համեմատությամբ այն շատ
ավելի հարուստ էր հնագիտական նյութերով՝
սեղաններ, աթոռներ, գահերի մասեր, խեցեղեն
ու բրոնզյա իրեր, թանկարժեք քարեր, արծաթյա
ու ոսկյա, փղոսկրյա առարկաներ: Այս դամբա-
րաններում մի շարք իրեր ունեն սեպագիր ար-
ձանագրություններ, որոնցով հաստատվում է կա-
ռույցների ժամանակաշրջանը: Այսպես, առաջին
դամբարանի բրոնզե մի սարկոֆ իր վրա կրում է
կրիլիկյան թագավոր Ուրիկիկի անունը, որը թա-
գավորել է մ.թ.ա. 740—732 թթ.:

Երրորդ դամբարանի բրոնզե իրերի վրա հայտ-
նաբերված արձանագրության մեջ կարդում ենք
Լուսալի որդի՝ Արգիշտիի անունը, որով էլ ո-
րոշվում է տվյալ կառույցի ժամանակաշրջանը՝
մ.թ.ա. 714—685 թթ.:

Այն հանգամանքը, որ 3-րդ դամբարանի եր-
կու սարկոֆագից մեկում ամփոփված էր տղա-
մարդու, իսկ մյուսում կնոջ անոնը, որն, ի դեպ,
հարուստ զգեստով ու թանկարժեք քարերով էր
զարդարված, հաստատում է, որ կառույցը բարձ-
րասոցիման անձանց ընտանեկան դամբարան էր:

Այսօր հայտնաբերված ուրարտական դամբա-
րանները գտնվում են կամ միջնաբերդի բլուր-
ների թևք սարալանջերին և կամ մոտակա լեռ-
ների վիմափոր կառույցներում, կամ նրանց հա-
մար նախատեսված առանձին տարածքներում,
ինչպես այդ կարելի է տեսնել Եղիստեսուն,
աքիմենյան Իրանում և այլուր:

Թաղման դամբարանային ձևը վերապահված էր
տվելի վերնախավին: Անդաքսնակության մյուս
խավերի համար ընդունված էր դիակիրդումը ու
մոխրի պահպանությունը համապատասխան ուս-
փուրներում: Մի շարք այդպիսի միատիպ սա-
փուրներ, ընդ որում մի քանիսը մոխրով լի ու
իրենց նախնական վիճակում, պահպանվել են
կրթորդ դամբարանի հատակի 10—20 սանախ-
մետր խորակի մեջ:

Եթե ուրարտական վիմափոր դամբարաններն
ընկղմված են ապառաժ լեռների խորությունում, ապա
վերերկրյա դամբարանները զարգանում էին
ուղղաձիգ ուղղությամբ իրենց երկու հարկով, որ-
տեղ առաջին հարկն ինքը դամբարանն է՝ փոքր
շափերի պահպանություն: սենյակով, իսկ երկրորդը
ծխական արորողությունների համար էր նախա-
տեսված:

Ալթին-Քննիկի դամբարանների կառուցողական
արվեստում առանձնակի շեշտված է քարե ռա-
յոնիսը՝ ռադիալորումը:

ԳԼԽԻՆ ԼՅՆԳԻՆՈՒԿ

ԾԱՐՏԱՐ ԱՂԻՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՐԱԾՑՆԵՐ

Ռադամ ջրանցքեր ու ջրատար մամուկարգեր

Հայտնի է ոռոգման ղեքը Հին արեւելքում¹⁾ Ուրարտուի լողազործության, այգեգործության ու անասնապահության զարգացման հույժալուրդությունները սկսած հայրենի կապված էին արհեստական ոռոգման հետ, որի շնորհիվ գյուղատնտեսությունը երկրում կարձալ առաջատար քաղաքականներից մեկը

Հարկ է հիշատակել, որ ջրանցքաշինությունը Ուրարտուում գտնվում էր կենտրոնական իշխանության ձեռքում. այդ տեսակետից հասկանալի աչքի ընկնում է Մենուա թագավորի գործունեությունը, որի թողած արձանագրություններից 1-ը վերաբերում են ջրանցքաշինությանը

Ջրանցքները, որոնք ույարտերեն կաշվում էին րիլի, երկրում կաշվում էին լաշն ցանց, կապելու գրանք մեղ մեծ դանակը, որոնց ոչ ուրարտացիներն են մեզ հասել²⁾ Հայտնի են միայն Գաինալու-տինին, որը նույնացվում է Արածանիի հետ, Ալախին, Բենդի-մախին, Իլդարաուխան, որը Հրազդանն է Բաջի գետերից, ջրանցքները նաև ջրային ալն պաշարներն էին, որոնք դաշնում էին լեռնային աղբյուրներից, լճակներից, ինչպես նաև լեռների ծալքերում մթնոլորտային տեղումներից կուտակված ջրերից

Արարատական ջրանցքների հատուկ աշխատանքում կառուցվել են լճակային ջրաղբյուրում համակարգեր էին և համարյա միշտ ջրարաշխական ցանցեր ունեւ նաև տեղական նշանակության ճյուղավորումներ

Ջրանցքներն անցնում էին իրիրարանական ցածր հաղթահարելի տեղանքներով, ուղղաձիգ ժայռերի ստորոտներով, թունելներով, երկմե էլ

ստորգետնյա արհեստական ուղիներով, դաշտավայրերով կամ ջրանցույցների վրայով Հաճախ ջրանցքների համակարգում ջրերի ռոքը կայուն պահելու նպատակով կառուցվում էին կալցավորիչ ջրամբարտակներ

Մյուս կողմից, ջրանցքների ջրերն առավելագույն արդյունավետությամբ օգտագործելու նպատակով նրանց վրա շինվում էին ջրաղացների շարքեր

Ուրարտական ջրանցքներից պահպանվել են Լուրմաթիվ, Նուշնուկ աստված ցործող կառույցներ, որոնցից առավել կարևորն են՝ Մենուայի կամ Շամիրումի ջրանցքը, որը շարունակում է ոռոգման ու խմելու ջուր մատակարարել վանաղաթին, Մարտուի ջրանցքը՝ պոտմական Ուլխու քաղաքի մոտ, հասնալու ջրանցքը, Մենուայի տեղադիր արձանագրություն մեզ հիշատակված Մենիդաինի քաղաքի ջրանցքը, որը, նախադարձ, կառուցված էր Արածանիի ձախ ափին, Հոխմեմեդեռանի ջրարաշխական ցանցը Ումեդինին, որը սկիզբ է առնում Հրազդանից և առայսօր գործում է Գործող է նաև Նրան քաղաքի մյուս ուրարտական ջրանցքը Գալմալում և վերջուպես Ալախիդիրինդի ջրանցքը երկրի արեւելյան մարզում և այլն

Ջրարաշխական համակարգերի մեջ մտնող առավել նշանակալի ջրամբարներից է Քեշիշ-դյու կաշվածը

Արարատական ջրանցքները իրենց կառույցներից պահանջում էին ֆիզիկական ուժերի ցերբաբար, հատկապես ալն հատվածներում, որ պետք էր հաղթահարել լեռնային ապառաժները

Իրենց աշխատատարությանը դրանք կարող են դառնալ Հին արևելյան համայնական կառույցների շարքը:

Մենուայի ջրանցքը: Այս ջրանցքը, որը հայտնի է նաև Շամիրամի ջրանցք անունով, իր ամբողջ երկարությամբ ընկ Քիվով 14 շինարարական սեպագիր արձանագրության:

Սեռալի աստծու մեծությանը, Մենուան Իշաուիիի որդին, այս ջրանցքը կառուցից Մենուայի ջրանցք է անունը (նրա):

Համահարա ջրանցքը հիմնվել է ժ.թ.ա. IX դարի վերջում, VIII դարի սկզբում: Այս ջրանցքի ջրերը սկիզբ են առնում Հայոց ձորի հարավում գտնվող Լորտա լեռնաշղթայի Սարը-բուլալ սարի շրջակայքում, խոշոր գետից 5 կմ հարավ, Վերին Մոնկերտ գյուղի քաղաքի մոտ, աղբյուրներից: Այս ակունքներում գտնվում է 20 մ² մակերես ունեցող ջրամբարում, որի ջրերը գոհվում են հատակից ծախքող աղբյուրներից: Այս, Քիլիի հարավայինում՝ ջրամբարում քաղաքի աղբյուրները միասին մեկ վայրկյանում տալիս են շուրջ 1500 լիտր ջուր:

Մենուայի ջրանցքի երկարությունը 70 կմ է, սկիզբ առնելով Վերին Մենկերտից, այն անցնում է դալիի մոտով և հասնում մինչև խոշոր գետը, որը լաղվահարում է փայտաշեն ջրանցքից: Ողնաշենում Վերին թաղից մեկ կառույց է, մոտ 16 մ երկարությամբ, 3 մ լայնությամբ և 3 մ բարձրությամբ: Ջրանցքից դուրս, աղիկի ընդարձակ տարածքներում, ջրանցքի լայնությունը հասնում է մոտ 4,5 մետրի: Հոսանքի տարածքները կազմում է 3 մ վայրկյանում:

Ջրատարի կառուցման առաջին փուլերին հատվածները Արտամեդի լեռնային տարածքներն էին, որովհետև նրա շինարարության նամար պահանջվել էր կատարել մի շարք բարդ ճարտարագիտական կառույցներ: Ջրատարը շրջանցիկով անցնում էր Լորտա գետից, որը ընդարձակ էր ակունքներից, անցնում նրանց առաջատմերով, որոնք նրա հակադիր կողմերը ամրացվում էին ձորի հենակառույցով: Մյուս կողմից, որից հարավ, իրականացվում էր բազալտի մեծածավալ բեկորներից, իսկ պատերի բարձրությունը երբեմն հասնում էր շուրջ 20 մետրի, որն իր արտաքին տեսքով նրանցում էր Հին արևելյան բնորոշ ճարտարապետական ոճերում: Կառույցներին՝

Մենուայի ջրանցքով առատորեն հոսող ջրերը

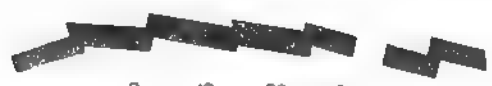
Վերին Մենկերտի սահմաններում ստեղծել էին բարենպաստ պայմաններ նաև նրանց կրկնակի օգտագործման, այն է՝ ջրաղացների աշխատանքի: Նրան համար Իշաուի ցույց է տալիս ավանդական «Ջը-ար» անվանումը, որը ջրղորներն նշանակում է «բառասուն ջրաղաց», այստեղ Լորտ են բառասուն ջրաղացներ, որոնցից մեկ դարի առաջին քառորդում գործել են շուրջ կեսը, ի դեպ, վարած լեռան մոտ գտնված ջրաղացի քարերից մեկը, որը ներկայումս պահվում է Վրաստանի պատմության թանգարանում, Գ. Մերթթեր կարծիքով, ինչը ուրարտական դարաշրջանի է:

Ջրաղացների գոյությունը Ռարաթում վաղ շրջանի պարզեցնակ աղբյուրների հետ միասնական հաստատում են տնտեսության անցումը տեխնիկական ավելի կատարյալ ձևերին:

Մենուայի հրաշակերտ ջրանցքը, ինչպես այն անվանել էր ինչը, ուղղակի ջրերի իր հիմնական մասը մատակարարում է ժամանակակից վան թաղերի Շամիրամ թաղամասի ալգիններին: Հետագայից են Մոմսեն խորհրդանշում այն հաղորդակները, որոնցում ասված է, թե զգեստի մի մասը թաղերի մեջ բաշխվում (Շամիրամը) անց է կացնում ամեն տեսակ բորսատանների ու ծաղկանոցների ուղղման համար, իսկ մյուս մասը (անց է կացնում) ծովային աղ և ձախ ամբողջ թաղերի և բոլոր շրջակայքի ուղղման համար: Այսպիսով, Տուրպան ժամանակին եղել է կանաչապատված ու բարեկարգ թաղեր՝ զարդարված անընդմեջ ու անխափան գործող Մենուա ջրանցքի շնորհիվ: Ինչպես կարծում է Բ. Բ. Պիտտրովսկին, ջրանցքի պահպանությունը ապահովում էր խորում պլուզի մոտ գտնվող միջին լճերի մի բերք, որն ինքսում էր վանա լճի հարավարևելյան ամրոց հարթավայրի վրա, որանկից էլ անցնում է այդ ջրանցքը:

Ուղղման ջրանցքներին մոտ կառուցված բերդերը, ապահովում էին ուղիղ համակարգերի անխափան գործունեությունը՝ պարբերաբար վերանորոգումների միջոցով վերադառնալով վթարները: Այն նույն ջրանցքի պահպանության համար նրան նշանակություն ունեցող բերդերի շարքին է դասվում նաև Հայկաբերդը, որը կանգնած էր Բուլ-դաղ լեռան բարձունքին՝ վանից 25 կմ հարավ:

Ստեփան, ինչպես էլ մեծ ու կատարյալ էր Մենուայի ջրանցքը, նրանով չի սահմանափակվել Տուրպանի շրջանի տարածքների ուղղման խնդիրը:

Ուշ. 44. Ամրոցների պատերի ձևեր

ների լուծումը: Այն անցել է շատ ավելի բն-
դարձակ և զարգացած ջրաշինական քաղաքային
կառույցների մեծ համալիր:

Մենուայի չրուկցիի համակարգին միացած
արհեստական Քեշիշ-գյուղ կոչված լինը, որը
գտնվում է Տուշպայից 40 կմ արևելք, Տուսի
գյուղի շրջակայքում, կառուցվել է հետագայում
մուսա Ա-ի կողմից և նրա անունով էլ կոչվել:
Այդ լինը, սեփական շրջակա լեռներից հասող ձյան
և անձրևաջրերի հաշվին, ամլայ համակարգի ու-
սողող ջրերի կարգավորիչ կառույցն է: Ինչպես
աղբորդում է մուսայի սկզբագիր արձանագրու-
թյունը, լինի դուրս բերված ջրանցքները ուղղված
էին դեպի Ռուսախիլիկին (Քուրախ-կալ):

Ուլխուի ջրանցքը գտնվում էր պատմական
համանուն քաղաքում, Ուրմիա լճից 40 կմ հյուս-
սիս-արևելք, ժամանակակից Մարանի քաղաքի
սահմաններում: Այդ կառույցի մասին մանրա-
մասն տեղեկություններ է հաղորդում Սարգոն
Բ-ն: Վերևում նշված արձանագրության մեջ, որը
ուրարտագիտության մեջ հայտնի էր Վուլլսթան
աղյուսակի անունով, միակ աղբյուրն է այդ կա-
ռույցի մասին, մանավանդ, որ տեղում հնագի-
տական աշխատանքներ չեն կատարվել և որի է-
հետք չի երևում:

Ինչպես հաղորդում է Մարգոն Բ-ն, Ուլխուն
գտնվում էր ըրի ստորոտում: Զրանցքը, համա-
նաբար, անցնում էր քաղաքի միջով և այն հատ-
վածում, ուր մուսա Ա-ն կառուցում էր իր պա-
լատը, ջրանցքն այնքան լայն էր, որ Մարգոն
Բ-ն այն համեմատում է Եփրատի հետ:

Զրանցքի համար անհրաժեշտ լայնության
տեսկծումն այստեղ հնարավոր էր, քանի որ Մա-
րանիի այդ տարածքն առավելապես հարթավա-
րային է: Մարգոն Բ-ի հաղորդումից պարզվում է,
որ հիմնական ջրանցքից ճյուղավորվում էին
օրազմաթիվ առուներ, որոնցով ստեղծված էր
լայն ցանց՝ մեծ տարածքների ոռոգման համար:
Տեղանքի պայմանները հնարավորություն էին տա-
լիս ստեղծել այս ջրանցքի ավելի պարզ ճար-
տարադիրտական կառույցներ, քան Մենուայի
Տուշպայում: Զրանցքն ունից պլանմասի կա-
ռույց, ինչպես նաև ստորգետնյա խողովակներ,
որոնք հիմնովին ավերվել էին ասորեստանցի-
ների կողմից: Գլխամասը Մարգոն Բ-ն փակում
է, որի հետևանքով ջրերը ծածկելով դաշտերը,
առաջանում են ճահճներ, իսկ ստորգետնյա

խողովակաշարի մասին նա տալիս է. «Են ցույց
տվեցի արևին»՝ այսինքն ավերելի:

Ումեշեի ջրանցքը անցնում է Կարմիր բլուրի
հյուսիսային սահմաններով: Այն կառուցվել է
Ռուսա Բ թագավորը, որը թողել է լայնական ըն-
դարձակ սեպագիր արձանագրություն: Սկզբագիրը
հայտնարելված է Զվարթնոցի տաճարի պե-
ղումների ընթացքում: Այդ արձանագրության մեջ
նշվում է, որ ջրանցքը սկիզբ է առնում Իլդա-
րանի գետից, որը ձրաղանան է, և ոտողում է
Կուարլիխիի հովիտի (այժմ՝ Էջմիածնի շրջան) հո-
ղերը, որոնք առաջ ամալի էին: Ռուսա Բ-ն Կու-
արան նշում է պաղտառ և, մասնավորապես,
խաղողի այգիների մասին, որ նա այստեղ անեց-
րել է, որոնք հետագա դարերում մեծ տարա-
ծում ու համարվ առաջան:

Ումեշեի ջրանցքի ընդհանուր երկարությունը,
ժամանակակից վերականգնումներով, կաղծում է
մոտ 2,7 կմ: Կարմիր բլուրի տարածքում այն
անցնում է Հրազդանի աջափնյա ժայռի ուղղա-
ծից պատի տակով: Այս հատվածում է գտնվում
ջրանցքի ճարտարագիտական կարևոր կառույցը՝
նրա թուխը (լուսինը. ազ. 28 ա, ր): Վերջինիս
երկարությունը 220 մ է, որը փորված է անդե-
զիտարալատի ապարած լուսն խորություն մեկ:
Ուրարտացիների օրոք ջրանցքի կարողությունը
մեկ վայրկյանում $1\frac{1}{2}$ մ³ էր, որով ոտողվում էին
Կուարլիխիի շուրջ 1000 հեկտար հողատարածու-
թյունները:

Արարատում դաշտավայրի ամլայ հատվածի
այն հողերը, որոնք գտնվում են Ումեշեի ջրանց-
քի նիշից քարծր ու հետեապես չէին կարող ու-
նազվել նրա ջրերով, ոտողվում էին մի այլ՝ Գալ-
մայի ստորգետնյա ջրանցքով:

Այդ ջրանցքի ժամանակակից անվանումը
պարսկերեն ռզալմինա լուսից է, որը նշանակում
է աստիճանային անցք: Եվ, իբրեք, ջրանցքի եր-
կարությունը մոտ 7 կմ է, որն անցնում է Երեա-
նի տարածքի մակերևույթից 6 մ ցած և որի 51
450 մ հատվածներն անցնում են թունելների մի-
ջով, որոնք խնկապես ավելի շատ անցքի են նման,
քան թունելի:

Կարծում ենք, որ ուրարտական այս Գլուխի
տիպի ստորգետնյա ջրանցքները հայտնի բյու-
րեղների նախատիպերն էին, որոնք ժամանակին
լայնորեն տարածվել են Իրանում, Իրաքում, Աֆ-
ղանստանում և այլուր:

Արկշախիսիկի ջրանցքի մեղադրողները գրո-

ներվում են քաղաքի շրջակայքում: Ջրանցքը ուսումնական էր լայնատարած հողամասեր և Ուրար-տուի ոռոգման համակարգի կարևոր կառույց-ներից էր Արարատյան դաշտավայրում: Այդ կա-ռույցի մասին հաղորդում է Արզիշտի Ան-Սար-դարապատի արձանագրության և իր հայտնի խոր-խորյան տարեգրությունում: Նա Սարդարապատի արձանագրության մեջ ասում է, որ Արաքսից 4 ջրանցք է անցկացրել, իսկ խորխորյան տարե-գրություններում հասկանալիս նշում է, որ ջրանցքը կառուցված է Ազա երկրի համար:

Մայր ջրանցքի գլխամասն իր սկիզբն առնե-լով Արաքս գետից՝ Ղարաղալայի մոտ, ձգվում է հյուսիս-արևելք, իր երկու ճյուղերով Արգիշտի-խինիլին ամփոփելով իր մեջ հյուսիսից ու հա-րավից:

Համաձայն Հ. Մարտիրոսյանի հետազոտու-թյունների¹², Ազա երկրի տվյալ տարածքի բո-լոր ջրանցքների երկարությունը, իրենց առուններով հանդերձ, կազմում էր շուրջ 40—50 կմ, ո-ռոգման ցանցի մի մեծ ու դարգացած համալիր ծիծ նկատի ունենանք, որ ժամանակին ջրանցքի հոսն ուներ 10 մ լայնություն և 1,5 մ խորու-թյուն, ապա այն իրոք մի դետի պետք է նմա-նվեր, ինչպես Սարգսեը բնութագրում է Ուլխուի ջրանցքը:

Այդ ջրանցքի ողջ համակարգը ոռոգում էր Ար-գիշտիխինիլին պատկանող մի ընդարձակ գյու-ղատնտեսական շրջան, որի մակերեսը կարող էր հասնել մոտ 10000 հեկտարի:

Առ այսօր, Թեև մասնակի, զործող մի այլ ջրուղիք անցնում է Ուրարտուի արևելյան մարզի դու-ղական բնակավայրերի կենտրոն հանգիստացող Ալավերդիցինեղ քաղաքի շրջակայքում, որը դրսե-նելում է Բառտամից 20 կմ արևելք: Ջրանցքը ոռոգում է գյուղական մեծ ու ըստ երևույթին, բավական բարեկարգված տարածքները: Այստեղ պահպանված գյուղատնտեսական մշակելի հո-ղամասերի առանձին տնտեսությունների համար նախատեսված հատվածների սահմանադրույթնե-րը, իրենց տեսակի մեջ պահպանված նշանի որինակ են: Հարկ է նշել, որ սահմանադրույթը կատարված է երկրաչափական աչքաբե-հշտու-թյամբ, որը յուրահատուկ էր Ուրարտուի հաշ-վարկային գործին:

Ի մի բերելով ոռոգման գործի հետ կապված շինարարական բոլոր կարգի աշխատանքների մասին եղած տվյալները՝ Ուրարտուի լուսնային

տեղանքի բարդ պայմաններում, գալիս ենք այն համոզման, որ այդ աշխատանքները կատարվել են անհրժեշտ իրադրությունը էմպիրիկ փորձի հի-ման վրա, որը ի վերջո ձևակերպվեց որպես կա-ռուցողական արվեստի անխախտ օրենք: Խոսքը վերաբերում է տեսականորեն իմաստավորված ընդհանրացումներին, որպիսի մտքին է մեզ հան-դեցնում նեպոլեոնիկան Ամենհոթիպ Ա փարու-վանի մոտ աշխատող Իրտիանե քանդակագործի ինքնակենսագրական մի տարեգրությոն, որի մեջ նա, թվելով իր գիտելիքները ստեղծագոր-ծական տարածք բնագավառներում, ի թիվս այ-լոց, ասում է՝ «Ես գիտեի ոռոգման քանա-ձևները»¹³, Իր դամբարանում թողած ինքնակեն-սագրության մեջ բաժրաստիճան Նիխորուն հա-ղորդում է, որ Թագավորի հրամանով ջրանցք-ներ է բացել Եգիպտոսի հյուսիսային ու հարա-վային մասերում՝ Նախագես մշակված նախա-գծներով¹⁴, Ինչպիսիք էլ լինեին այդ բանաձևերը, պետք է առնչվին տվյալ առարկայի տեսական կողմին և, հավանաբար, տարածված էին նաև ուրարտական շինարարների մոտ:

Հրամատակարարման համակարգեր: Ուրար-տական քաղաքներում խմելու ջրի մատակարար-ման գործը բարելոք վիճակում էր: Այդ են հաս-տատում տարբեր աղբյուրում, հնագիտական հե-տազոտությունների ու պեղումների ընթացքում ջրատար խողովակների (գծագր. աղ. 43), ինչ-պես նաև տարբեր շափերի ջրամբարների միա-ցույթների հայտնաբերումները: Դրանից է Զի-վիստանի ջրամբարտակը, որը կերտված է միջ-հարկերի ժայռի խորություն մեջ՝ հարավարևել-յան կողմից: Զուրն աշտանը կոտակվում էր փոր-ված ջրատար անվակի միջոցով: Նման ջրամ-բարտակ կառուցված էր Բոստանիկայից միջ-նաբերդի արևելքին, Նույնպես ժայռոտ հատվա-ծում, Անզավուրում, Ալաշի-կալում, ինչպես նաև մի մեծ ամբարտակ՝ Արգիշտիխինիլի արե-մքոյան միջնաբերդի թեք սարավանդի վրա: Այս ջրամբարտակը առանձնահատուկ կառույց էր: Խմելու ջուրը երբեմն բերվում էր տասնյակ կիլո-մետր հեռավորության վրա գտնվող լեռնային օռոտորակ աղբյուրներից: Ջրատար նման համա-կարգերն ունեին ժամանակին համապատասխա-նող տեխնիկական բարձր մակարդակի: Բացի ինք-նահոս ջրատար համակարգերից, երբեմն օգտվում էին նաև դետերից վերցրած ջրերից: Տնային պլաններում ջուրը նախապես մաքրվում էր

թորման եղանակով՝ քարակոփ ափազանի միջոցով, որպիսին, օրինակ, գտնվել է Էրեբունիի տարածքում:

Էրեբունիի միջնաբերդում է հայտնաբերված ուրարտական ջրատար համակարգի լավագույն օրինակը, որը պատկանում է VIII դ. մ.թ.ա.: Զրամատակարարումն այստեղ իրացվում էր ինքնահոս ջրատարով, հետևապես ջուրը միջնաբերդ էր հասնում նրա նիջից շատ ավելի բարձր դիրքում գտնվող աղբյուրներից: Քանի որ նման աղբյուրները, ելնելով տեղանքի աշխարհագրական դիրքից, կարող էին գտնվել Վնտավոր լեռների բարձունքներին, ուրեմն ջրատարի երկարությունը պետք է լիներ շուրջ 10 կմ: Զուրը քաղաք էր բերվում տափն խողովակներով, ստորգնդանյա ճանապարհներով: Այդ տարածքում լկային ինչպես Տուշպայում կամ Ուլխուլում, ճարտարագիտական քարզ կառույցներ՝ թունելներ, ջրանցքներ, ջրամբարտակներ և այլն:

Միջնաբերդի պաշարման պահերին ջրատարի անխափան գործունեությունը ապահովելու նպատակով այն կառուցված էր օսորգնդանյա հատակաքի ձևով: Այդ պատճառով էլ միջնաբերդում լկար ջրի պաշարների կուտակման համար սովորական ամբարտակ, որպիսիք կային այլ միջնաբերդերում:

Էրեբունիի ջրմուղացանցում օգտագործված քարն խողովակները պատրաստված են մեծ վարպետությամբ՝ նրանց միջին երկարությունը մեկ մետր էր: Արտաքինապես նրանց զգանաձև են՝ 0,40 մ զբսի և 0,10 մ ենրսի տրամագծով: Խողովակի մի ժայրից դուրս է գալիս նրա միջուկը 0,20 մ մետր շափով, մյուս ժայրը ունի սրան համապատասխան խորություն՝ կողքի խողովակի ելուտային մասն ազուցելու համար: Ընդ որում, նրանց միացման տեղում ստեղծված կարծրը հուսալիորեն ավաղվում էին:

Խողովակաշարի առանձին հատվածներում կային ափսիսները, որոնք իրենց վերին մասում ունեին լայն բացվածք՝ ջրատարի ստուգման ու մաքրման համար:

Պետք է ենթադրել, որ դարերի ընթացքում ջրատարն իրեն լրիվ արգարացրել է, քանի որ այն շարունակել է գոյատևել հազարամյակներ շարունակ: Նման ձևի խողովակներով ջրմուղի մի այլ համակարգ, նույնպես սուֆաշեն, հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված է Երեվանի կենտրոնական մասում:

Սակայն, ուրարտական քաղաքներում ջրատար ցանցը, բացի քարն խողովակներից, ունեցել է նաև կավե խողովակներ: Նման խողովակներ կան Կալվիդիների միջնաբերդում, որոնց երկարությունը 52,5 մ է, այսինքն՝ մեկ կանգուն, իսկ արամաքի՝ դրսից 17,5 մ, ներսից՝ 12 մ: Այս խողովակներն էլ իրենց նեղ մասով մտնում էին մյուսի լայն լացվածքի մեջ, ճիշտ այնպես, ինչպես իրար էին միանում ուրարտական քարն խողովակները: Նման կավե խողովակների բնորոշներ՝ 6 մ տրամագծով, գտնվել են նաև Քեշշերահիի տարածքում:

Էծղակա-րուսաղի աղբյուրը մի ժայռափոր կառուցվածք է, որը գտնվում է Ուրմիա լճից հարավ-արևմուտք, ժամանակակից Ուշնավիեց 18 կմ հյուսիս (Իրան): Աղբյուրը մի խոր է՝ 1,5×2,5 չափերի կիսակլոր վնդավորությամբ և 0,8 մ խորությամբ: Այստեղ հայտնաբերված են լուր՝ նույն բովանդակությամբ սեպագիր արձանագրություններ, որոնց մեջ ասվում է.

«Նաղի առտոն հզորությամբ, Մենուան, Իշպուրեն որդին, թագավոր է հզոր, թագավոր է մեծ, թագավոր է Բիայնիի երկրի, տերը Տուշպա քաղաքի: Մենուան այս աղբյուրը շինեց»:

Ինչպես կարծում է հուշարձանը ուսումնասիրող և արձանագրությունը վերծանող Մ. Սալվինին, աղբյուրի ջուրը խորից դուրս էր գալիս համապատասխան խողովակով և կուտակվում էր այստեղ կառուցված, իսկ այժմ անհետացած ամբարտակում:

Մ. Սալվինին գտնում է, որ Էծղահա-րուսաղի աղբյուրը կամ ջրհորը, պատրաստված էր ուրարտական այն դրամասների ու քարավանների սպասարկման համար, որոնք անցնում էին այդ հին ճանապարհով՝ Ուրմիայի հարթավայրի և Ուշնավիեի միջև Եթն ճիշտ է նրա այս վարկածը, այդ դիպում է Էծղահա-րուսաղը հիշեցնում է եղիպտական Ալիվադի այն ջրհորները, որոնք նույնպես կառուցված էին համանման երթուղիների վրա: Հայտնի է, որ Խամզե 1-ը սահմանաձևեր Ջարու բերդից, անապատի միջով, գնալի Ասիա գնացող ռազմական ճանապարհի ողջ երկայնքով կառուցել էր խմելու ջրի ջրհորներ, ինչպես նաև այդ տարածքի ողջ երկայնքով բերդեր՝ նրանց պաշտպանության նպատակով:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՒՄ

ՇՆՈՍԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏՆՆՆԻԿԱ

Անդրեոս Հարմարավետ տարածական միջավայրի ստեղծման համար հինարեւելյան շինարարները շինարարական նախնական տնտեսներից ունեին պարզ ու ավանդական քարը, կավը, փայտը ու երկաթը, որոնք կրում էին կառուցների կոնստրուկտիվ ու ճարտարապետական ձևերի կազմավորման ֆունկցիան:

Այդ շինանյութերի օգտագործմամբ ուղարտական շինարարական տեխնիկան և ընդհանրապես ճարտարապետությունը բնորոշող քաղաքաշինական սկզբունքները՝ մտնում են նաև կառուցման, ջրատար համակարգերը, ներառելի կատարված որմնակարները, ճարտարապետական համալսվածությունները և այլն, շինարարական մշակույթի դարգացման քառածր մակարդակ ստեղծելու ներկրում: Հինավուրց վարպետների շինարարական ակտիվությունը, որոնք ստեղծվել են փորձի անընդմեջ կիրառման ու դարգացման հիման վրա, ի վերջո պրակտիկայում դարձան այնպիսի հաստատուն կանոններ, որոնց վրա խարոխվում էին Ուրարտուի տարբեր դարաշրջանների շինարարական ավանդույթները:

Դրա հետ մեկտեղ դրեքի անհայտ են մնում շինարարական դրածի կազմակերպման ձևերը երկրում, բայց նրանից, որ այդ բնագավառում լայնորեն օգտագործվում էր ստրուկների աշխատանքը:

Շինարարական բարձրորակ աշխատանքների կատարման համար անհրաժեշտ էին համապատասխան մակարդակի վարպետներ: Այդպիսիներն էին նկարիչները, որոնք պլանտների ու տաճարների պատերը ծածկում էին գունեղ որմնանկարներով: Բարձր վարպետություն էր պա-

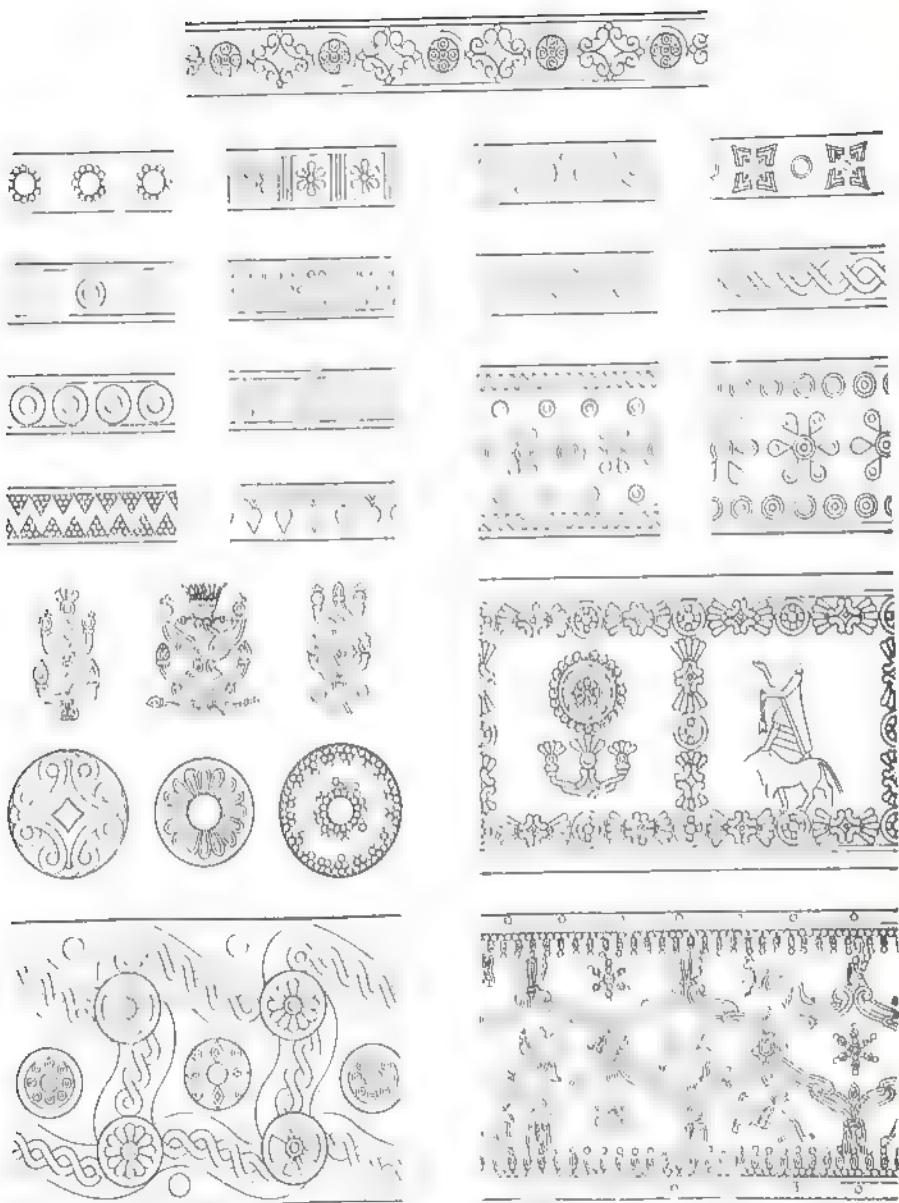
հանջվում նաև մոնումենտալ քանդակով դրադվող վարպետներից, ինչպես նաև քարգործ վարպետներից, հողաշահներից, ջրմուղների ու բլուրների գաղաթների և նրանց թեք լանջերի վրա միջնարկի մոնումենտալ շինքերի կառուցողներից: Հավանաբար, վարպետների այդ մասը հղի էին վարձու արհեստավորներ: Ի դեպ, շինարարական տեխնիկայի դարգացումը ձեռքում դպավորների պայմանավորված էր մետաղագործության դարգացմամբ, որը երկրում ուներ իր նշանակալից ավանդույթները՝ սկսած Մեծամորի արտագրական շրջանից: Մետաղագործության նշանակությունը հատկապես մեծ էր աշխատանքային գործիքների ու զենքերի պատրաստման գործում:

Չնայած ուրարտական կառուցներից շատ քերի են պահպանվել ու մեղ հասել գիշ թե շատ ամբողջական վիճակով, և հնագիտություն էլ իր հերթին դեռ չի ասել իր վերջնական խոսքը նրանց մասին, այնուհանդերձ, թեկուզ մասնակիորեն, պարզվել են կիրառվող շինարարական նյութերի ու կոնստրուկցիաների սեսակները, ինչպես նաև զծային լայնիքի ու ճարտարապետական համալսվածությունների առանձնահատկությունները:

Ա. Ծինարարական նյութեր

Հնագիտական սովյանքը հաստատում են Ուրարտուի պատմական տարածքի հարատևությունը՝ շինարարական նյութերով:

Ուրարտական կառույցների հիմնական շինանյութերը բացի քարից ու փայտից, նաև կավն էր, մետաղն ու նեղեղը: Քարը որպես արժեքավոր

Աղ. 45. Բարդանկարներ. էրկրոնի

շինանյութի նույնիսկ արտահանվում էր Հյուսիսային Միջագետքը:

Քաղաք: Ուրարտուի պատմական տարածքի երկրաբանական հիմքը բնորոշվում է հրաբխային ծագում ունեցող քարի բազմազան տեսակներով, որոնցից անցյալում օգտագործվել են տարբեր տեֆատեսակներն ու բազալտը: Ուրարտական կառույցների որմածքում բազալտը և տուֆը օգտագործվում էին միաժամանակ, խառը ձևով: Սակայն տուֆը հիմնականում օգտագործվում էր հիմքերի, ինչպես նաև պատերի ներքին շարքերի, զանախարիսխների ու աստիճանների համար: Տուֆը օգտագործվում էր նաև խարիսխների, բարակերների, ջրատար խողովակների ու նման պոմպների պատրաստման համար:

Բազալտը օգտագործվում էր սալաքարերի, խաբիսխների, կոթողային հուշասյուների, դամբարանների և մոնումենտալ քանդակների, սեպագիր արձանագրությունների, տնային ամենատարբեր իրերի պատրաստման համար (լուսանկ. աղ. 32):

Կավը ամենատարածված շինանյութն էր, որից պատրաստված հում աղյուսներից շարժվում էին բնակելի տների, աշխարհիկ ու պաշտամունքային մոնումենտալ շենքերի պատերի վերին շարքերը, նույն կառույցների հատակները: Կավով ծնվում էին պատերը և ծածկերը: Կավը խառնրվում էր մանրացրած դարձանի հետ, որը նրան հազորդում էր անհրաժեշտ ամրություն:

Աղյուսները պատրաստվում էին փայտյա հատուկ կաղապարների մեջ և օգտագործվում ինչպես հում, այնպես էլ թրծած վիճակում:

Կավի շաղախը օգտագործվում էր որպես կապակցող նյութ, որը որմածքը դարձնում էր մեկ բնդհանուր կավի մոնոլիտ պանզի:

Աղյուսի չափերը տարբեր հուշարձաններում

Հուշարձանի անվանումը	Ուղղանկյուն աղյուսի չափերը սմ-ով	Քառակուսի աղյուսի չափերը սմ-ով
1. Երեբունիում	33,3 47,4 12,6	47,4 47,4 12,6
2. Թեյշեյարիում	35,8 51,8 14,0	31,8 51,8 14,0
3. Արտաշատում	35,3 51,8 14,0	51,8 51,8 14,0
4. Թոփրա-կալուսում	35,0 53,0 14,0	53,0 53,0 14,0
5. Կեֆ-կաթնիում	35,0 53,0 14,0	53,0 53,0 14,0
6. Ալիքին-թե-փեում	35,0 52,0 13,0	---
7. Աշտարակ-թե-փեում		60,0 60,0 10,0

Որպես կանոն, աղյուսները երկու տիպի էին՝ քառակուսի և ուղղանկյուն, բնդ որում, նրանց երկարությունը հավասար էր մեկ կանգունին:

Ուրարտում, ուր ավանդական շինանյութը բարն էր, կավի օգտագործումը մոնումենտալ կառույցներում Միջագետքից ներմուծված շինարարական սկզբունք էր: Միջագետքում կավը նաև պաշտամունքային հատուկ նյութ էր, քանի որ, բայց բաբելոնյան ավանդության, մարդը ստեղծվել էր կավից և այդ տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ երկրի ղեկավարն ստեղծված Մարդու էր իմաստուն էաի խորհրդով կավը հուցել էր արյուն հատ:

Շինարարական վալալ: Ուրարտական կառույցներում օգտագործվում էին ուժին, կողմին, հանդերձին ու կաղամախին:

Պեղումները պարզեցին, որ փայտը որպես շինանյութ արտահայտ դիմացկունություն ունի, թեև այդպիսի շենք փայտի, որպես շինանյութի մասին նախկինում պոլսյուն ունեցող կարծիքները Այդ հաստատվեց Երբունիի պեղումների ընթացքում, երբ այնտեղ խաղիի տաճարի պեղումների ժամանակ հայտնարելուցին թվով 8 հեծաններ, որոնք ավելի քան 27 դար անընդմեջ կրում էին տաճարի հոծ պատերի մի հատվածը՝ մեկ միտարանց թուրք ունեցող առվակի վրա (լուսանկ. աղ. 29 ր): Հաստատվեց նաև, որ այդ հեծաններն իրենց արդի տեխնիկական վիճակով օգտագործելի և դիմացկունության տեսակետից էլ միանգամայն հասարի շինանյութ են: Փայտի բոլոր գրվագները, ինչպես քնդդում են հնոագիտությունը, պահպանվել են առանց քայքայվելու: Հնոագիտությունները պարզել են, թե որքան ուժոր ու երկարակյաց կարող է լինել փայտը որպես շինանյութ, եթե այն համապատասխանաբար պահովված է կենսաբանական քայքայումների:

Այն մասին, թե ինչ արժեք ունի ուրարտական շինարարական փայտը Ասորեստանի համար, կարելի է դատել մ.թ.ա. 714 թ. Սալման II-ի հայտնի արշավանքների նկարագրություններից, երբ Ասորեստան էին տարվում ուրարտական Ուլախ քաղաքի գերբնած պալատի նույնիսկ ծածկի հեծանները: Սակայն, ոչ միայն Ասորեստանում էլ արժեքավորված ուրարտական շինանյութը ինչպես երևում է եզրյալական Ամենոփի-Նրիտրոզ փարավոնի արձանագրությունից (1485 թ. մ.թ.ա.), Հայաստանից Եգիպտոս էր տեղափոխ-

վում հատուկ ամբողջուն ունեցող սյն փայտը, որից նրանք պատրաստում էին իրենց մարտակառքերը, Հազանական է, որ այդ անսակը աճում էր Արարատ լեռան շրջակայքում:

Բ. Ծինարարական գործիքներ

Նկատի ունենալով ուրարտական շինարարական տեխնիկայի կատարողական արվեստի բարձր ուրակը, կանգնածից դուրս է, որ նրանց կառուցողներն այն ժամանակ ունեցել են շինարարական հայտնի բոլոր գործիքները, Թեև նրանց հետքերը պարզ տեսանելի են պահպանված կոնստրուկցիաների (մշակված քարի, փայտի, մետաղի) վրա, սակայն առայժմ հայտնաբերված օրինակները լրիվ չեն:

Կացիս է հայտնաբերվել Քոփրախ-կախում, որն այժմ պահվում է Ռեդինի ֆանդարառում²։ Ուրարտուի արևելյան մարզերում (ժամանակակից Իրանում) վ. Կլայսը հայտնաբերել է քարի մշակման համար լավ պահպանված երկաթե մուրճ՝ 19,5 սմ երկարությամբ, որի բարակ ու սուր ծայրը քարի տաշման համար է, իսկ բութ ծայրը՝ քարը հարթեցնելու: Մուրճը կամ դարաշր ունի համապատասխան անցք փայտե կոթ հաղցրենելու համար: Սա արդեն ուրարտական շինարարի այն իսկական գործիքն է (ի դեպ՝ մոտ մեր ժամանակվա համապատասխան մուրճի ձևովին), որով նա մշակել էր քարը³:

Հավանաբար, եղել են նաև արածայր այնպիսի գործիքներ, որոնցով քաղալու քարի վրա փորագրվում էին կամ փորվում սեպագործ արձանագործիչների մանր ու հավասարառաջ սեպերը:

Փայտ, օսկոր, եղջյուր մշակելուն էր ծառայում մետաղյա սղոցը՝ գտնված Կարմիր բլուրում⁴:

Գտնված իրերի շարքում են նաև ասորեստանյան աիպի թղիգատիս-ները՝ խոշոր չափերի բրոնզյա մեխերը, որոնք, հավանաբար, օգտագործել են շինարարության ընթացքում, մասնավորապես փայտյա մասերը միացնելու կամ բրոնզյա ֆլեթիղների փայտյա մակերեսներին ամրացնելու համար:

Նկարիչների գործիքներից էին կարկիներ, որ օգտագործվում էր որմնանկարների շրջանաձև հորինվածքներում դարձաքանդակներ գծագրելու համար:

Գ. Ծինարարական կոնստրուկցիաներ

Դատելով ուրարտական քարե ու փայտյա կառույցների ճարտարապետական ձևերից, կարելի է ասել, որ շուրաքանչյուր ձևը զարգանում էր տվյալ շինանյութի հատկություններին համապատասխան:

Այդպիսով, անխղճի կապի մեջ գտնվող կառույցի կոնստրուկցիան ու ճարտարապետական ձևն իրենց կազմավորման ֆունկցիան կրող շինանյութի հետ մեկտեղ կազմում են ներդաշնակ միասնություն:

Քառն կոնստրուկցիաներ: Քարը օգտագործվում էր պատերի հիմքերի համար, ընդ որում, հաճախ նրանց համար ստեղծվում էր ափելի լայն հիմնատակ (լուսանկ. աղ. 29 ա): Կոնստրուկտիվ այս կատարելագործումը իրացվեց Թեյշեբանիի շինարարների կողմից, որոնք նկատի ունենալով տեղանյի նույնիսկ ամենալինին թևությունը, համապատասխանաբար, իջեց մասի կողմում ստեղծում էին աստիճանաձև հիմք՝ իր հիմնատակով: Հիմքերի առավելագույն խորությունը գրեթե ամենուրեք հազիվ մեկ մետր է: Քարն պատերը սովորաբար կազմում են հիմքերի շարժանակությունը՝ վերերկրյա մասում պահպանելով նույն հաստությունը:

Սովորաբար, շուրջ 3—4 մետր բարձրություն ունեցող այդ պատերը շարվում էին կոպտատաշ քարերով, կալն շաղախով: Երբեմն գետնախարիսներ կազմող որմածքներն ամուր տուֆառանակներինց են, շարված խորանարդաձև քեկորներինց: Դրան հակառակ, էրբուլուի 3535 տաճարի գլխավոր ճակատի որմածքն ամուր տուֆառանակից է, հղման աստիճանի մշակված: Ընդ որում, ասճանի հիմքերն ու գետնախարիսները ու միայն իրարից տարբերվում են, այլ նաև կառուցված են տարբեր եղանակով:

Պատերի շարվածքում ափելի մեծ չափերի քարերի ենք հանդիպում: Հայկաբերդում (լուսանկ. աղ. 30 ա), էրբուլուում, իսկ Սարգուրի Ա թ. օրոք Տուշպայի միջնաբերդի պատերի կառուցման համար օգտագործվել են խոշոր չափերի կրաքարեր, որոնք Տուշպա են բերվել առայժմ անհայտ Ալինանի քաղաքից:

Սակայն մշակված ու կանոնավոր երկբաշափական ձևերով քարի (բազալտ) կոնստրուկցիաները, արտահայտվելով կառուցվածքի ծավալա-

տարածական լուծման հաստատությունն ու պար-
կությունը, ջաշտուն կերպով դրսևորվում են Ալ-
վին-Քեփին դամբարաններում, որոնք այդ առու-
մով ուրարտական շինարարական արվեստի ա-
մենակատարչաւ օրինակներն են: Այդ են հաս-
տատում քարե հեծանների վրա պահվող լայն
ծածկնալները կամ կեղծ կամարի սկզբունքով
առանձին բեկորներից հավաքված թաղակապ
ծածկերը: Ի դեպ, դրանցից առաջինը հիշեց-
նում է Եգիպտոսի սֆինքսի տաճարի, իսկ երկ-
րորդը Արիդոսի ու Դևլը-էլ-Ռախրի կառույցների
ծածկերը:

Քարային էին նաև մուտքերի աստիճանները,
որոնց հայտնաբերվել են էրեքունիում, Արդիշ-
տիխիևիկում և այլուր (լուսանկ. աղ. 11, 12, 33):
Փարի մշակման ամենատարածված ձևը Ու-
րարտում արհեստական քարայրերի ստեղծումն
էր: Եթե նկատի ունենանք, որ քարայրերն ամուր
բաղալտի մեջ խորասուզված մեծ տարածքներ են,
այսպե պարզ կդառնա նրանցում ներդրված դեր-
ժանը աշխատանքների ողջ պատկերը:

Այս աշխատանքները սկսվում էին մուտքից,
այսպե, ընդլայնվելով, տարածվում խորտվյան
մեջ: Հսկանաբար, այդ ընթացքում էլ աշխա-
տանքների կատարումը ենթարկվում էր համա-
պատասխան հաշվարկների, ինչպես կարծում է
Զարլը Բըրնեյլը՝ Կալադրոնիի քարայրի պատե-
րին հնում փորագրված գծիկների միջոցով կա-
տարված նշումների հիման վրա⁵:

Անդրադառնալով ուրարտական բերդապա-
րիսպներին, պետք է ասել, որ նրանք ունեին հո-
րմվածքների տարբեր ձևեր՝ աշտարակների ու
որմնահենքերի համապատասխան դասավորու-
թյուն, որոնցում նկատելի է նրանց ստեղծողների
ձգտումները՝ բերդապարիսպներին հաղորդել
կոնստրուկտիվ հաստատուն կայունություն ու
չդորոթվել, հետեւապես՝ պաշտպանական ու-
նակություն⁶:

Կալադրոն կոնստրուկցիաներ: Սրանցում ամե-
նատարածվածը հում աղյուսի որմածքն է (գծագր.
աղ. 29): Ստեղծված երկու տիպի՝ քառակուսի և
ուղղանկյուն աղյուսների օգտագործումով ապա-
հովվում էր որմածքների շարքերի կապը (լուսանկ.
աղ. 30 բ): Այդ կապն իրականացվում էր նաև
պատերի լայնական և երկալանական ուղղությու-
նում, որոնցում որմածքի վերին շերտի աղյուսի
շարքը մի քանի ասնաթմհարով տեղաշարժվում
էր երկալանական առանցքի ուղղությամբ:

Որմածքի աղյուսները շարվում էին ճակատա-
յին մասից, որից հետո շարվում էին միջին աղ-
յուսները և այդ ընթացքում առաջացած անճշտու-
թյունները մարվում էին ի հաջիվ ներքի շարքե-
րի Ուրարտական կառույցներում հում աղյուսի
պատերն ունեին 2,12 մ մինչև 3,77 մ լայնու-
թյուն: Չափերի հիմքում ընկած էր ուրարտական
կանոնորդ, որով և շարվում են պատերը (շորս,
հինգ և յոթկանգունային պատեր):

Հատակը: Հատակի կառուցվածքին նախորդում
էր սենյակի ներքնամասի հարկիցումը նրա ողջ
տարածքով, որից հետո այն շարվում էր մի շերտ
աղյուսով, այսպե ծածկվում կալով: Հարկիցված
մակերևույթի վրա շարվում էր աղյուսի երր շերտը,
որը ծածկվում էր 5—7 սմ կալաշերտով և նո-
րից հարկիցվում կալի 2 սմ սվաղված շերտերով:

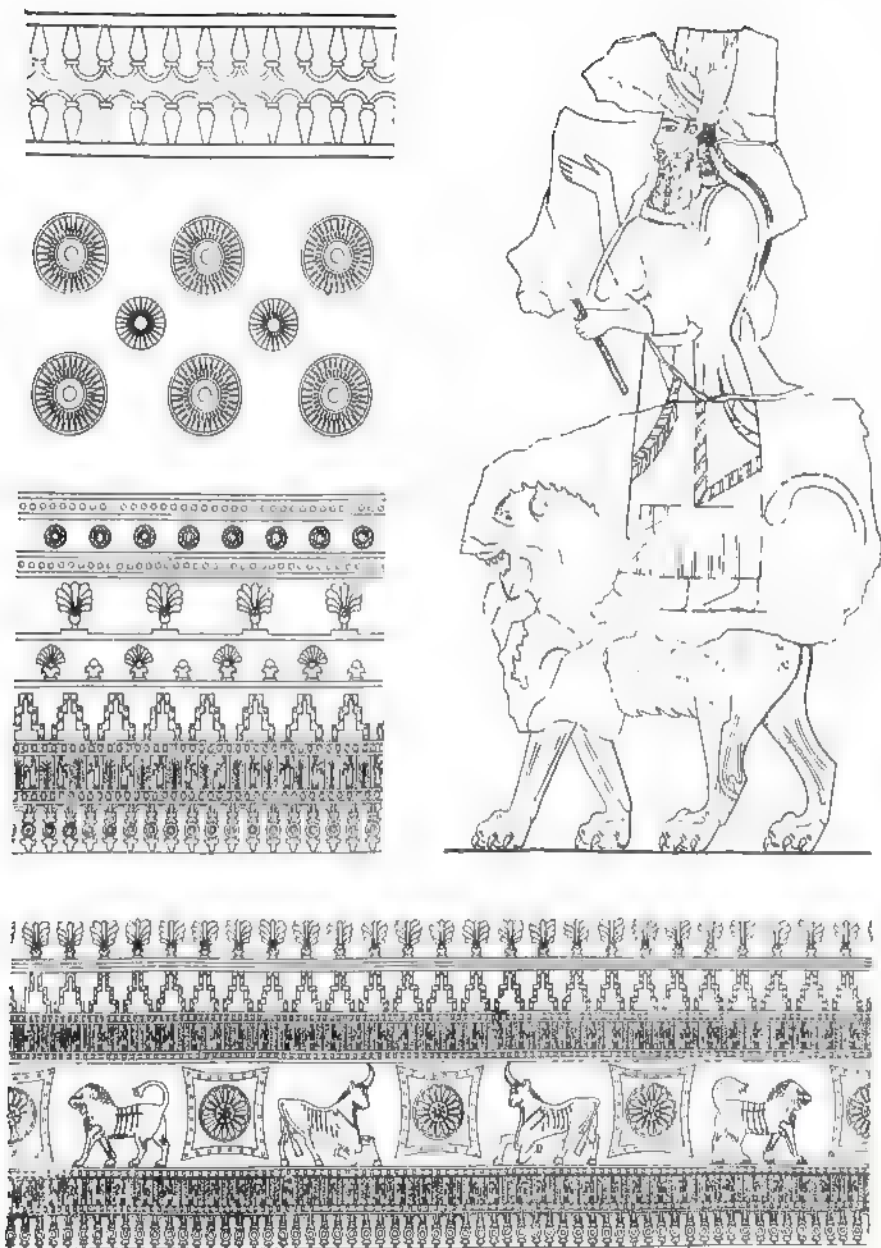
Մի շարք այլ սենյակներում հատակների կա-
ռուցումն այլ էր. փայտե նախադաս հարկիցվում
էր և այսպե ծածկվում խճի ու կալի շերտերով,
այսպե սվաղվում կալով (գծագր. աղ. 41):

Մածկերը: Կամարը ուրարտական ճարտարա-
պետության մեջ հայտնի է վիթափոր կառույց-
ներում, կառույցներ պատկերող հարթաքանդակ-
ների վրա (լուսանկ. աղ. 21 բ): Հայտնի են նաև
աղյուսներից շարված կամարներ (լուսանկ. աղ.
31):

Կամարները շարվում են Եգիպտոսում և Ասո-
րեսանում ընդունված համակարգի ձևով, այսին-
քըն՝ ճակատային մասից շերտ առ շերտ, իրար
վրա:

Փայտե կոնստրուկցիաներ: Փայտը հիմնակա-
նում օգտագործվում էր սյունահենածանային հա-
մակարգերի, միջհարկային և այլ տիպի ծա-
կերի, կտուրների, ինչպես նաև հակասեյմիկ պո-
տիների ու քարաժողերների համար: Մյուս համար
օգտագործված կլոր գծրանքների աստվիլ մեծ
տրամագծերի հավասար է 43 սմ-ի:

Կառույցների ներքին տարածքների ձևերից
երեւում է, որ հաճախ, ինչնով նրանց մակերես-
ների ընդլայնման անհրաժեշտությունից, փայտյա
հենածանների թռիչքների սահմանափակ հնարավո-
րության պատճառով կիրառվում էին փայտյա
սյուների ու մուլների լրացուցիչ հենակներ: Նրա-
ման հենակների քանակը մեծ միավորից աստի-
ճանաբար աճում էր, իսկ երբեմն էլ նրանք դա-
սավորվում էին երեք շարքով, ինչպես այդ պատ-
կերված է մեր աղյուսակում՝ կազմված համա-
պատասխան օրինակների հիման վրա:

Աղ. 48. Զարդանկարներ և օրմենակազմեր. Էրեբունի

Էրեբունիի միջնաբերդի համապետի պատերի շարվածքը ամրացված էր փայտյա կապերով, ունեւն շինարարական այդ միջոցառումը ի վանական կառույցական ավանդույթների տրամաբան է, մասնավոր, պետք է նկատի ունենալ Զինվորի համանուն շինարարական կոնստրուկցիոնները:

Փայտյա միջնաբերդի համապետի միջնաբերդում հայտնաբերված միջնաբերդի ծածկի առանձին մասերի վերականգնված կոնստրուկցիան հետևյալն է. առնուհետև քառակուսի կտրվածքով հեծաններ (30×32 սմ)՝ դասավորված 50 սմ հեռավորությամբ, որոնց վրա փռված տախտակները (լայնությունը 35 սմ, հաստությունը 18 սմ) կազմում էին երկրորդ հարկի հատակը: Պատերի խորությունը մեջ ընկնողված այդ հեծանների ծայրերը նստում էին համապետի նախապես փռված ավազաշերտի վրա:

Ուրարտական կառույցների հարթ ծածկերից հայտնի է 2 տիպ:

Առաջին տիպի ծածկի կողմ հեծանները, որոնք տեղադրվում էին ներքին տարածքի լայնական ուղղությամբ, 30—40 սմ հաստությամբ և կողմերից տաշված կիսազերաններ են, դասավորված իրարից 80 սմ հեռավորության վրա, որոնք իրենց հերթին կրում էին քառակուսի կտրվածք ունեցող (22×18 սմ) հեծաններ՝ դասավորված սեկյանիկների երկայնական ուղղությամբ: Հեծանները ծածկվում էին ծառի ճյուղերի 5 սմ շերտով, որոնց վրա փռված էր եղեգնի շերտը, որից հետո նույն կարգը կրկնվում է և այդ բոլորը հարթեցվում 15 սմ հողի շերտով:

Երկրորդ տիպի ծածկն ունի համանման շերտեր, այն տարբերությամբ, որ նրանում հեծանները կողմերից տաշված էին և այնպես դասավորված, որ հպվեն իրար, այդ պատճառով էլ առատաբար ներկայացնում էր մի տարող տախտակամած:

Երկրորդ տիպի համապետի տաշարը երկրի տանիքով շերտ էր: Ամենայն հավանականությամբ, ծածկի այդ ձևը Հայաստանում ուրարտական շինարարական ավանդույթների արդարևիք է:

Բարավար: Թեյշեբախի միջնաբերդում հայտնաբերված փայտյա բարավորի լայնությունը 1,59 մ է, իսկ իր բացվածքում այն հավասար է շուրջ 1,10 մ: Բարավորն իր ծայրերով նստում էր

պատի, իսկ կից նստվածով՝ փայտյա ուղղանկյուն հենարանների վրա, որոնք բարավորի նստման տեղ կազմում էին պատուհանի բացվածքի օտարման շրջակայքի մեջ: Կառույցը հենարաններով միասնապես էր բարավորի վրա հարթության հետ, որը և դրա օգնությամբ ամուր էր պահում նրան:

Թեյշեբախի թաղաքային շինքերում պահպանված են նաև առաջին քաղաքի դեղին քարերի բարավորները: Դրանցից մեկը «Երևան»-ում, որտեղ ունի առանձնաշար նրա արդյունք է օտարման օգնությամբ բացվածքի լայնությունը էր պահվում ներքինում:

Ղոնախ: Մեր կողմից հրատարակված մի պատկերի վրա պատկերված է Թեյշեբախի միջնաբերդում պահպանված մի դռան մեքենայի վերականգնված ձևը, իրեն փակող հարմարանքով, որն իրացվում էր փայտյա երկու պահուհակների անցքերով շարվող սողնակի միջոցով (գծադր., աղ. № 40):

Նույն կերպ էր փակվում նաև Թեյշեբախի քաղաքի քանդակի մի տան պահուհակի լայն դռանը: Պատի մեջ խրված պահուհակի փոխարեն այստեղ կանգնեցված էր ուղղանկյուն սալաքար, որի վերին մասի համապատասխան կլոր անցքով, սողնակի նման անցքում էր դռան լայնությունը հավասար մի դռան, որը խափանում էր դռան բացումը:

Ձուրդիսակ է Արվիշտի խնամքի մոսկտոր քարի դռան, որը շարվում է առանց կաղնի իր ելունների միջոցով, աղյուցված քարի փոսիկների մեջ: Հար և նման բաղադրանքները դռան նման թաղաքային կառույցներում են Թալիսի շարվածք-արևմտյան Մարգարի այգիների կառույցներում պարսկական մեջ, Դրոնք, հավանաբար, վերջված են ուրարտական հինավուրց շինքերից:

Բիլիս: Ուրարտական քաղաքի տարբեր ձևերն են (գծադր., աղ. № 2): Այն ժամանակ, որոնց տեղը պահպանվել է պատկերված որմնակապների ու հարթաքանդակների վրա, գրեթե հար և նման են Միջագետքի քաղաքներին: Ուրարտական այդ քաղաքներն առանձնավոր են, որոնցից ներքև դարձաքանդակների շարքն է և այդ բոլորը հաղիվ նըմանաբար դուրս են գալիս հակառակից պատի հարթությունից: Հավանաբար նման քաղաքներում էին քարերից, քանի որ կապակերտ ձևերը դիմացկուն լինելու էին կարող:

Թեյշեբախի միջնաբերդի վրա, որը բարձր է, կաղնիված է հարթ սալաքարի վրա շարված սղո:

խտաշ վեմերից (լուսանկ. աղ. 32): Մրանք հասկատալին ընդհանուր հարթութիւնից դուրս եկող ծավալներն են, որոնք արտահայտւում են նրանց միջև եղած տարածութեան նկատմամբ 5×3 հարաբերութեամբ: Այդ ծավալների միջին մասը հետ է մնում, իսկ դրանից ալիելի հետ է ծավալների միջև եղած հարթութեամբ: Այդպիսով, ամբողջ քիվը ունենալով 3 հարթութիւն՝ իր սաղմերները միջոցով ստեղծում էր նրա ծավալների արտահայտիչ գրեհորում:

Այս քիվը, համանաբար, ուրարտական ճարտարապետութեան տարածված ու հնազույն ձևերից էր, քանի որ այն տեսնում ենք գեո Մոսաուիքի տաճարը պատկերող հարթաքանդակի մշուս շէնքերի վրա:

Մյուս քիվը կամ համանման ձևը, որը գտնվում է Վանա ծայրի Նաֆի-կույու կոչվող վիմափորում, ներկայացնում է պատի հարթութիւնից դուրս եկող դուռ՝ իր նրկշարք կիսակոյր դարգաքանդակները վերջավորութեամբ:

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԵՐԿԱՐՈՒԹՅԱՆ ԶԱՓԻ
ՄԻԱԿՈՐԸ՝
ԿԱՆԿՈՒՆԸ ԵՎ ԾԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԶԱՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Սկսած XIX դարից, երբ Յալդինգը ճարտարապետութեան (ինչպես բնութեան) համաշխարհայինների հիմքում մատենանշեց «սոսկ հատման» առկայությունը⁹, նրա այդ տեսությունը արագորեն տարածվեց ճարտարագիտութեան մեջ, ինչպես և իր որոշակի կիրառումը դառավ գործնական աշխատանքներում: Այդ ժամանակից ի վեր՝ սոսկի հատմանը՝ դարձնելով այն ղեկավար սկզբունքը, որով փորձում էին բացատրել տարբեր դարաշրջանների ու տարբեր ոճական ուղղությունների պատմական հուշարձանների ճարտարապետական համաշխարհայինները, ընդ որում, երբեմն այն հաշտվում էր կատարել րավականալարի համոզիչ կերպով: Այս հանգամանքը դժգոհութեան օժանդակեց Յալդինգի տեսության հետագա զարգացման ու տարածմանը, երբ այդ կապակցութեամբ առաջացան համաշխարհային նաև նոր համակարգեր, որոնք իրենցով դուրս մղեցին վաղուց գոյություն ունեցող մոդուլարին համակարգը, որ ժամանակին մանրամասնորեն մշակված էր Վիտրուվիոսի¹⁰ ու Վինչուչի¹¹ աշխատություններում:

«Սոսկի հատման» վրա հիմնված մի շարք համակարգերից առավել մեծ տարածում գտան ժողովրդագր¹², Համբրի¹³ ու Մանսելի¹⁴ տեսությունները: Գ. Համբրի ի վերջո եկավ այն եզրակացության, որ պարակտիկ աշխատանքներում արվեստագետին հաղթել թե վիճակվում էր լավագույնը շատ զբաղվել հաշվարկներով:

Իրոք, հին հուշարձանների ճարտարապետական համաշխարհայինների պրոբլեմն առաջօր մնում է անալիտիկ մի տեսություն, քանի որ նրա բազմաթիվ հետազոտությունները դեռ ի մի շեն բերված իրենցին համակարգում: Այնպես, Հին աշխարհի ճարտարապետության այնպիսի հետազոտողներ, ինչպիսիք են Հալիկառնասցին կամ Վիտրուվիոսը, ամենին էլ չեն հիշատակում «սոսկի հատման» գոյության մասին՝ ճարտարապետության համաշխարհային մեջ, այլ դրան հակառակ՝ նշում են միայն մոդուլային համակարգը:

Հենկելով մեր հետազոտությունների վրա, հակված ենք ուրարտական ճարտարապետության մեջ տեսնել ոչ թե «սոսկի հատման» համաշխարհայիններ, այլ մոդուլային համակարգ, որը կապված է երկրի գծային չափի միավորի՝ կանգունի հետ (գծագր. աղ. 37 ա): Թեևս ուրարտական կանգունն արտահայտված էր սովորական պարակտիկական փայտի տեսքով, եթե միայն նրա մասին գտնելու լինեք եզրակացականի օրինակով: Մենք գիտենք, որ ճարտարապետ Նեխնանը լինելով իր եղբոր օգնականը, հետագայում հուշակալոր ճարտարապետ Պեպի I-ին փարսլտին բուրգի կառուցողը, ի թիվս այլ պարականությունների, կրում էր եղբոր ժառանգական փայտը:

1943 թ. Ա. Վ. Սիվկովը, ուսումնասիրելով Թեշ-շերաինի միջնաբերդի կառույցները, նրանցում հայտնաբերեց 51,8 մ չափի կանգուն, որը հավասար է նիպուրային կանգունի չափին¹⁵, Հետագայում մեր ուսումնասիրությունները Թեշ-շերաինում հաստատեցին այդ կանգունի գոյությունը: Միաժամանակ մենք ևս հայտնաբերեցինք մի այլ կանգուն, որը հավասար է 52,5 սմ-ի: Ընդ որում, պարզվեց, որ տվյալ կանգունը բաժանվում էր 3 հավասար մասի, յուրաքանչյուրը 17,5 սմ, որը հաստատվեց մի շարք լավությունների Վանդունի այս 52,5 սմ չափով մեծությունը: Հայտնի դարձավ նաև կալիդոնի հուշարձանախմբի չափամեծերով և, ինչպես պարզեցինք, այստեղի չափամեծերի մեջ ևս առկա է

ներա շ/3 չափի՝ 17,5 սմ մեծությունը, Այսպես՝ դրենաժային խողովակներն այստեղ 52,5 չափի են, իսկ նրանց տրամագիծը 17,5 սմ (1/3):

Հերթերին միջնաբերդում կանգունի համար բն-
դունված էր 47,7 սմ չափը:

Ուրարտուում ամենուրեք կանգունին համա-
պատասխանում էր մոնումենտալ կառույցների
աղյուսի հրկարությունը: Ընդ որում, հայտնի չէ,
թե այստեղ ևս, ինչպես և Բաբելոնում, որի մա-
սին հաղորդում է Հերոդոտոսը, սովորական կան-
գունների կողքին գործում էր նաև «թաղավորու
կան կանգուն», Յ մասով մեծ մյուսներին, թե՛
պարզապես գործ ունենց տարբեր չափերի գծա-
յին միավորների հետ:

Հայտնաբերված գծային միավորները ղգավոր-
բեն օժանդակեցին Ուրարտուի նարտարապե-
տական համաշխարհայինների հետազոտություն-
ներին, քնն որում, ինչպես ղգային հատվածնե-
րի, այնպես էլ քառանկյուն մակերևույթի:

Մեր հետազոտությունները պարզեցին, որ ու-
րարտական համաշխարհայինները խորոխված
են 5×8 հարաբերության վրա, որի չորսքսնչ-
յուր միավորը ծառայում էր որպես մոդուլ և
պայմանավորված էր կանգունով, այսինքն՝ գծա-
յին կոնկրետ մեծությամբ:

5×8 համաշխարհայինների առկայությունը բա-
ցահայտինք առանձին օրինակով:

Վանա և Ուրմիա լճերի միջև գտնվող Սալ-
խանի գյուղի արվարձանում գտնվող Մեշրուտի
դուռն ժայռակերտ խորշի քառանկյան բացված-
քը՝ $2,61 \times 4,10$ մետր $2,61 : 5 = 0,52, 2, 4,10 : 8 =$
 $= 0,51, 2$ (1 սմ):

Համաշխարհայինների սկզբունքը կիրառվում էր
նաև որմնակարներում: Որմնակարների օրի-
նակներին ակնհայտ է, որ ինչպես ուրարտական
արվեստում, այնպես էլ նրա նարտարապետու-
թյան մեջ համաշխարհայինները պահպանվում

էին բոլոր մանրամասներով: Այսպիսով պարզ է
զանոնում, որ ուրարտական արվեստում սանդ-
ված դեղարվեստական ձևերի ներդաշնակությունը
հիմնվում էր պարզ թվային հարաբերությունների
խստորեն սահմանված համակարգի վրա, որի
հիմքում ընկած է գծաշափի իրական միավորը
կանգունը:

Որմնակարները համաշխարհային կանոնների
հիման վրա իրանախանցելը Հին արևելքի համար
օրինականացված սկզբունք էր: Նդիպտոսում
նույնիսկ գույթյուն ունեին համապատասխան
ձեռնարկներ¹⁶: Դրանցից մեկը, որը կոչվում էր
«Որմնակարների կատարման և համաշխարհային
կանոնների շարադրանք», պահվում էր էգիպտ
տաճարի գրադարանում մինչև ատղուներսյան
ժամանակները: Նդիպտոսում կային նաև դրքեր
մոնումենտալ քանդակների համաշխարհային-
ների վերարկրալ, որի մասին վկայում է Դեհ-
ղեա տաճարի պահպանված արձանագրությունը¹⁷:

Մեր հետազոտությունները հաստատեցին, որ
պարզ թվային հարաբերությունների վրա հիմ-
նված համաշխարհայիններն, իրենց հիմքում
ունենալով գծաշափի իրական միավորը՝ այն է
կանգունը, տարածված էին նաև Հին արևելքի այլ
երկրներում: Սակայն այստեղ հիմքում ընկած էր
սչ թև 5×8 , այլ 7×11 հարաբերությունը:

Մեր ուսումնասիրությունները պարզել են, որ
 7×11 համաշխարհայիններ բավական տարածված
է հզել նաև միջնադարյան հայ նարտարապետու-
թյան հուշարձաններում¹⁸:

Հարկ է նշել, որ ինչպես 5×8 , այնպես էլ 7×11
համաշխարհայինները մոտ են ռոսկե հատման
համաշխարհայիններին, այն տարբերությամբ,
որ վերջինս պայժանավորված է երկու հատված-
ների հարաբերությամբ, լատելվելով, սակայն,
կանգունի հետ, որի հիման վրա էլ հենց կառույց-
վում է թվային հարաբերությունների համակարգը:

Հետգիտական պեղումները, որոնք վերջին 40 տարվա ընթացքում անընդմեջ ու մեծ ծավալով կատարվում են Ուրարտուի պատմական տարածքում, բացահայտել են նրա սոցիալ-տնտեսական կյանքը, քաղաքաշինությունը, ճարտարապետությունը, շինարարական արվեստը, ինչպես նաև մտնում են տալ որմնահիւրը պլանը:

Ուրարտական ճարտարապետությունը, կաղմավորվելով դարերի ընթացքում՝ առնչված Առաջավոր Ասիայի, ինչպես նաև տեղական ցեղախմբերի մշակույթների հետ, ի վերջո հասնել տեխնիկական այնպիսի մակարդակի, որին հավասարապես մոտ էին ինչպես լեռնային, այնպես էլ հարթավայրային ճարտարապետական սկզբունքները թե՛ իրենց ձևերի և թե՛ կոնստրուկտիվ հնարավորությունների իմաստով: Այդ ճարտարապետության բնորոշ հատկանիշն է նաև այն, որ նրանում ինչպես քարե, այնպես էլ փայտյա կոնստրուկտիվ յուրահաստակ տեխնոնիկ ձևերի արտահայտությունները դրաներով են ինչպես ինքնուրույն, այնպես էլ միահյուսված ձևով:

Ուրարտական ճարտարապետությունն իր հատկություններով առնչվում, որոշ դեպքերում նաև մերվում է մի կողմից՝ լեռնային աշխարհի լեռնային ճարտարապետության քարե ու փայտյա ձևերին, մյուս կողմից՝ Միջագետքի հարթավայրային ճարտարապետական սկզբունքներին, ընդհուպ մինչև հում աղյուսի օգտագործումը:

Ուրարտական ճարտարապետական ձևերի հետադարձադարձման սաղմերը պարզ տեսանելի են առավելագույնս պատմական Հայաստանի դասական ճարտարապետության մեջ: Վերջինիս կաղ-

մավորման ու դարձադարձման ընթացքը սերտորեն առնչվեց ուրարտական շինարարական մշակույթի հետ:

Սակայն, ուրարտական մշակույթի ազդեցությունները չէին տարածվում միայն հայերի կամ կովկասյան մյուս ժողովուրդների մշակույթների վրա: Այդ ազդեցությունները տարածվել էին նաև Փոքր Ասիա, Իրան ու Միջագետք, ուր ամենուրեք զոյություն ունեցող մշակութային այդ կապերի համար ստեղծվել էր պատմական բարենպաստ, միջավայր: Իսկ եթե նկատի ունենանք աքեմենյան Իրանի դասական ճարտարապետությունը, կարող ենք համոզվել, որ նրանում տվյալ միջավայրն առավելագույնս բարենպաստ էր: Այդ պատճառով էլ այստեղ տեղի է ունեցել ոչ թե էվոլյուցիոն զարգացմանը բնորոշ սովորական ընթացք, այլ կատարվել են թուրջածե պոթնկումներ Պասարգադքի, Պեղսպոլիսի, Սուզայի և այլ ճարտարապետական համալիրների կատարյալ հորինվածքների ստեղծման գործում, որոնց հիմքում դրված էր այդ ճարտարապետությունների փոխներթափանցումը:

Հարկ է նշել, այնուամենայնիվ, որ ուրարտական ճարտարապետության վերաբերյալ այստեղ բերված նյութը լիովին չի արտահայտում շինարարական այդ մշակույթի ամբողջական ու հարուստ պատկերը, որի հուշարձանների մի մասը հաղարամյանների ժամրոթյան ներքո վերացվել է, իսկ մյուսը առայսօր ծածկված է դուրնի հողի հաստ շերտով, որի տակ էլ թերևս գրեթե չկան մշակույթի ամենաքայտուկն ու բնորոշ կոթողները:

ՄԵՍ ԵՐՐՈՐԴ

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ
ՀԱՍՍՐԱԿԱՐԳԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ**

(VI Դ. Մ.Թ.Ա.—III Դ. Մ.Թ.)

ԿԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՎԱՐԼ ԷԱՅՎԱԿԱՆ ԴԱՐԱՐՈՒՄՆԵՐԻ ՃԱՌՏԱՐԱԿՆԵՐԻ ԹՅՈՒՆԸ

585 թ. (մ.թ.ա.) կործանվեց Հին արեւելքի պետություններից մեկը՝ Ուրարտուն և նրա հրեմեմի պատմական տարածքում ձևավորվեց Հայաստանը։ Այդ ալն դարաշրջանում էր, երբ Հին արեւելքի տվյալ հատվածը ապրեց իր շրջագարծային մասնակաշրջանը։ Պատմության գիրքին տեղան ոչ միայն Ուրարտուն, այլ նաև հզոր Ասորհաստանը, Բաբելոնը։

Հայաստանի պատմական կյանքի սկիզբը զուգադրյալում է նաև Մարաստանի, ապա Աքեմենյանների՝ այդ հզոր երկրի մեծապետական ձգգողմանին։ Հայաստանն այդ հզոր հարձակմանը կարողացավ հակադրվել իր ողջ ուժով ու նեփարվեց նրան հինգ արշումահեղ ու ծանր ճակատամարտերից հետո։

Հայաստանում կազմավորվեցին Աքեմենյան իրանի 18-րդ և 18-րդ սատրապությունները։ Հայաստանը անկախություն ձեռք բերեց Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների հետևանքով։

Անցնելով պատմության գիրքը, Ուրարտուն, սակայն, իր թողած մշակութային ժառանգությանը ներթափանցեց հաջորդ դարաշրջաններում կազմավորվող հայ դասական ճարտարապետությանը։ Այդ մեջ, Միասմանակ ալն մեծապես նպաստեց արեմենյան ճարտարապետական արվեստի ձևերի զարգացմանը։ Այդ սովեր հնարավոր էր, քանի որ դեռ երկար ժամանակ կենդանի էին ուրարտական շինարարական ավանդները, դուռն չէր անհետացել նրանց կառուցողական հմտությունը, իսկ նոր ժամանակներն էլ չէին դերազանցել այդ հմտանք մշակույթը։

Վաղ հայկական մասնակաշրջանի շինարարական գործունեության ցատուն օրինակներ

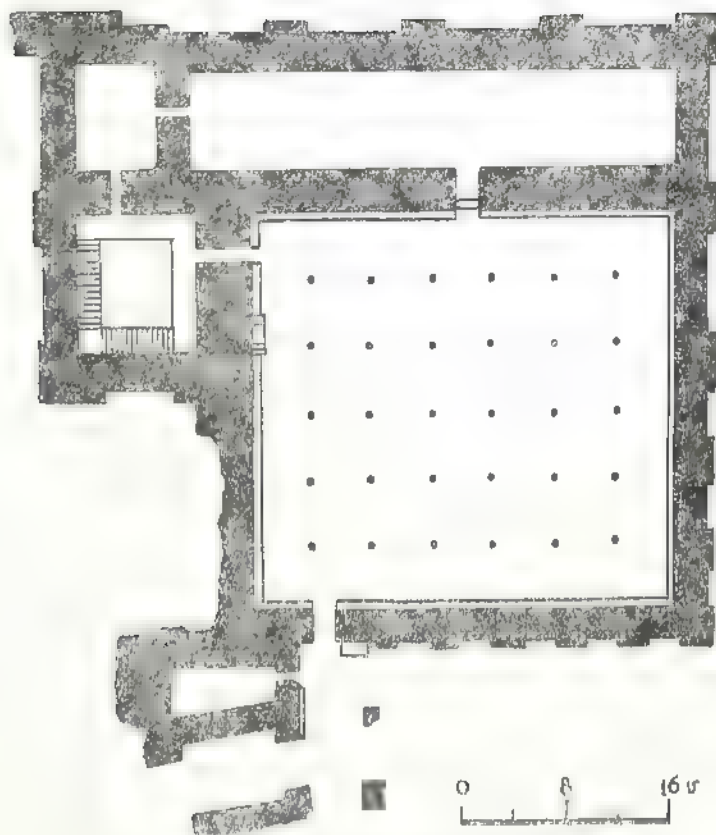
պարզորոշ արտահայտված են էրեքունիի միջնաբերդի տարածքում։ Գրանք հիմնականում արտահայտվել են ուրարտական շինությունների հետագա կառուցապատման կամ նրանց վերակառուցման մեջ, որով ստեղծվել էր ճարտարապետական ձևերի խոնական մի համակցություն։

Նախ տանը, որ կատարված վերակառուցումների հետևանքով մեծապես վերափոխվեց էրեքունիի միջնաբերդի կենտրոնական միջուկը, նրա հրապարակի հատակագծի հորինվածքը։ Վերադրվեց միջնաբերդի հրապարակը և նրա տեղը գրավեց արեմենյան իրանի ճարտարապետության համար բնորոշ սյունազարդ դահլիճը՝ ապագան, որը այդ ճարտարապետության առաջատար ու դերշնչող ձևն է։ Այն ծառայում էր արեմենյան թագավորների համար որպես ընդունարան դահլիճ՝ իր շրջազարդ ձևերով արտահայտելով նրանց հզորությունն ու մեծությունը։

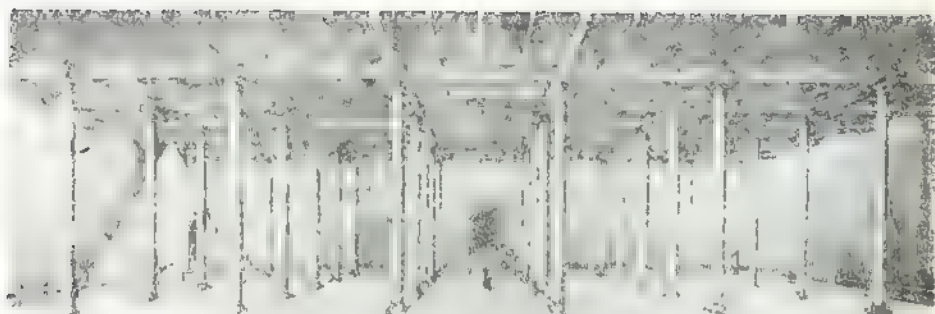
Ապագան հիմնական ճարտարապետական տարածական ձև էր արեմենյան իրանի՝ Պասարգադի, Պերսեպոլիսի ու Շոշի (Ուլուսի) խոշոր համալիրներում։

Այդ առումով էրեքունիի ապագան տեղական կառավարչների համար ծառայել է տաշտոնական ընդունելությունների նպատակին։

Էրեքունիի ապագան գոյացել է իսլախ աստծո տաճարի 12 սյունանոց նախամուտքին 18 սյունանոց մի շինություն կցվելու ձգտանքով, որով ստեղծել են մեկ ընդհանուր ներքին տարածություն 29×33 մետր չափերի (գծողք. աղ. 47)։ Այս դահլիճի հիմնական կոնստրուկտիվ տարրը լիանյակ սյուններն են, որոնց համալսվ հերթականություններով թե՛ մակառույց թե՛ խորություններով տարածքի ճարտարապետական ու կոնստ-

47 Էքեհեմիթի սուրբ Նստողութի գոյացիւնը Եւսեփի խառնակապիւնը

Աղ. 48. Նյուսեպարի դռնի և փեղի վերակազմություն

Աղ. 49. Հրո մեծ տաճարի հատակագիծը

բուկտիվ ձևերին հաղորդվել են միտանական տեսար կես վերջինս բնորոշվում է իր լայնու-
ժամյալ ձևերի հանդիսանալույթայնամբ ու ճոխու-
թյամբ և բարձր սյունիերի վերադասից շարժանալ
տանդիված ներքին ճարտարագիտական ձևերի
չհիմանիկ արտահայտուծայնամ (գծագր. աղ. 45) :

Ապագանայի՝ հում աղյուսով շարված նորա-
կառույց արտաքին պատերը, որոնց ղեկնախա-
րիսխները մի շարք սրբատաշ քաղալտի քարերից
էին, օժտված էին որմնահեկերով ամրոյշ շար-
վածրի ամբոյճաւ համար:

Ակադադեմիայի հարավային պատին հիջ կա-
վաշեն նստարանի վրա շինված է հասարական
ըսհանգան՝ 86 ամ բարձրությամբ: Նրա վրա
պահպանված էին մոխիր ու ածուխ, իսկ պատի
վրա՝ մուր: Այդ նշանակում է, որ ակադեմիան
ոչ միայն հանդիսավոր ընդունելութուններ, այլև
այդ կապակցությամբ իրագործող գրեական
ճեպակա տարությունների համար էր նախատես-
ված Գոթիայի այդ առումով է, որ Պոպը, ինչ
պես նաև էրդմանը, Պերսպոլիսը համարում էին
նախ և առաջ պաշտամունքի վայր:

Անդրադառնալով ապագանայի նարտարապետական ձևերի ծագմանը, այժմ արդեն, հատկապես Բողազքոյի և Ալթին-Քեփիի պատմական տարածքներում նման կառույցների հայտնաբերություններից հետո, ավելի որոշակիորեն կարելի է ասել, որ դրանք ծնունդ են առել աշխարհիկ կառուցվածքներից, իսկ պատմաաշխարհագրական առումով առաջացել են խնթական հողի վրա: Խոսքը վերաբերում է Բողազքոյի հնամենի Խաթթուսայի միջնաբերդի պեղումներից հայտնաբերված խոշոր, քառակուսի հատակագծով 25 սենյականոց (5×5) դահլիճին², Տվյալ կառույցի նարտարապետական ձևերն ակներևաբար հաստատում են, որ խնթերն են եղել նարտարապետական այդ հորինվածքի սկզբնավորողները, որը հետագայում նշանաւոր ապագանաների տեսքով հայտնվում է արձանների Իլանի դասական նարտարապետության մեջ:

Նույնաման մի այլ դաշինքի հայտնաբերումը ուրարտական Ալիկին-Ֆեփեի միջնաբերդում, հուշում է, որ Ուրարտուն այն միջանկյալ զգալն էր, որի միջոցով այդ ձևերը կարող էին թափանցել ի, առն Ոսանն այն է, որ իրանական մայրաքաղաքները երեսան դաշու և դարբացման ժամանակաշրջանում խնժկական այլ կառույցների վաղուց ազդեն դարարել էին զործող լինելուց, մինչդեռ

աբարտական ամիսնդույթները կենդանի էին ի-
րենց կանգուն շինքերի հարտարապետական ձևե-
րի ամբողջական արտահայտվածությունով: Մի-
անգամայն բնական է, որ աքնմանյաններն իրենց
ապագանաների ստեղծման ընթացքում լայնու-
րան օգտագործած պետք է լինեին շինարարա-
կան ազդեցությունները:

Արեմենյան Իրանի ճարտարապետության աշխատական կոթողները, ժամանակի ընթացքում դուրս գալով Իրանի սահմաններից, տարածվեցին նրան ննջակա երկրները, ընգծույզ մինչև ներդրուտու Միաժամանակ ապագան տարածվում է նաև Իրանին ոչ ննջակա երկրներում, էյն կարելի է տեսնել Հնդկաստանում, որտեղ Պատմաբանությունը Աշխարհ թագավորի պալատում (III դ. մ.թ.ա.) կատարվում էր համանուն քաղաքական մեծ դասերը:

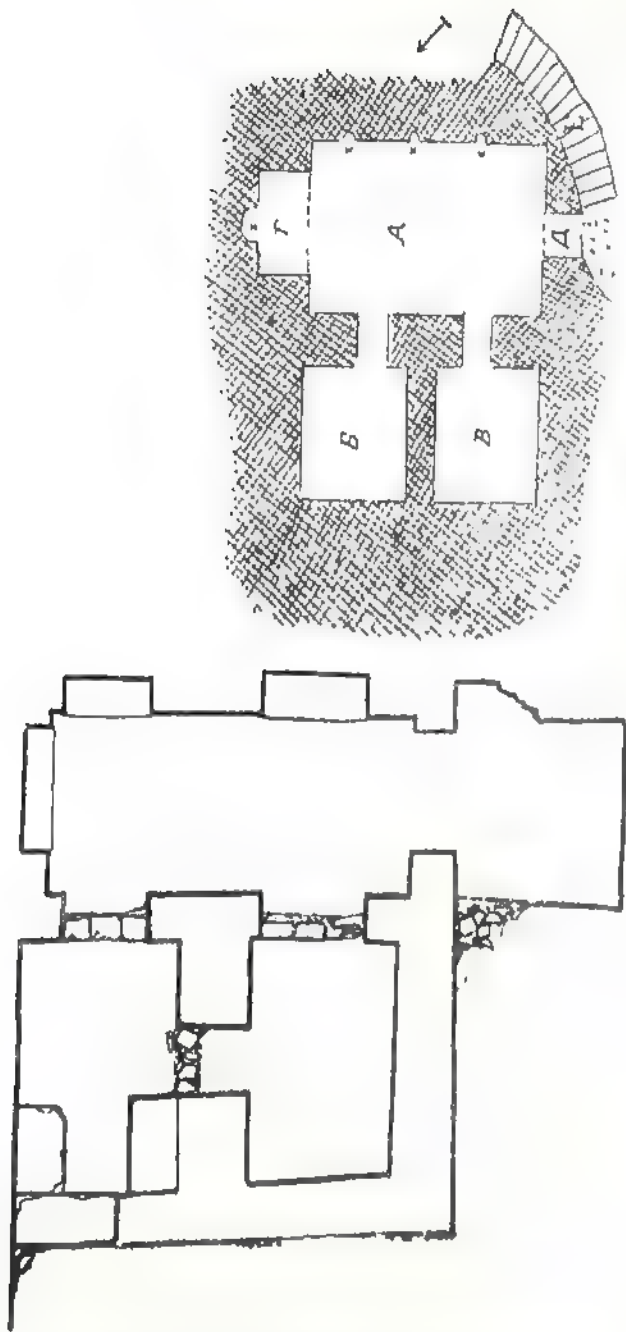
ժխտելի են, աշխարհով, բուրբ աչև դրույթները, ըստ որոնց ապադանան առաջացել է եղբայրական տանտերերի հիպոստիլ զարհններից և կամ Բիւռ-Հիւանիի ձևերից: Այս վերջինից սուրդուհան քիւնցում է ին Կոդիկիկը, Հերցֆելդը, Գլուկը և ուրիշներ: Սակայն միանգամայն իրավամիտորոն չեն հերքում իր Ֆրանկֆորտը, իսկ այժմ՝ նաև՝ Ֆրանկովիլը:

Անգրագաճանալով էրիտունիի ապագան աշին, կարող ենք ասել, որ նրա կառույցողները տեղական վարչականներն էին, քանի որ շնքի բոլոր Կանգուններում նկատելի են ուրախակամ շի ներառություն մեջ լայնորեն օգտագործված ա-

Հուր տանահմուտ: Անդրադառնալով էրեւոնկի միջնաբերդի մյուս վերակազմաւթլուններին, կարող ենք նկատել, որ նրանցում, ինչպես և տաճարի շէնքում, արեմենյանների օրոք արմատապես փոխվել են պալատի կառուցվածքի հատակազածային հորինվածքը և ծափալատարածական ձևերը: Նրանք, այսպիսով, ոչ թէ հարմարվում էին դաւաթլուն ունեցող կառուցվածքներին, այլ, դրանք հիմնովին վերակառուցելով, ստեղծում էին թիմատոփի նոր մտահղացմամբ ճարտարապետական շինութլուններ:

Այսօրվան համարը պատկանում է Երևանի քաղաքապետարանին, որի միջոցով համարը հասնում է ընթերցողին։

Առաջին տարիները ընդամենը է պաշտոնի պե-

Աղ. 50 Հրա փոքր տաճարի և Յնեղարի վերնագործ կառույցի նախնականները

յիստիյ լուիր և նրան կից սենյակները: Բակի
• սենյակը 12 ասենյակ: Նապար. ավ պարտէ մի-
ջին մասնով բաղկիւ: 15-19 մ ենքրին ընդար-
ձակ տարածութիւնը՝ երեք կողմերից եւրամիւ-
ւած անկո՝ երով, իսկ արեւմտայն շողմի վրա
լատեալան Սուսի տաճարի զիւսպոր նախադուր
Տնկալ տարածքի հյուսիսային մասում բակը հա-
տում է որմնաշենքի ունեցող պատը, որով տա-
ճարի սարածութիւնը մեկտեսցնում է միասց. Թ
մտափայ ճառարի այդ հատվածում ստեղծվել է
լուսն՝ ծխափատարութիւնների համար և նրա շա-
րունակութեանը կազմող, նույն այդ ստանքի
վրա գտնվող Սուսի տաճարի շենքը՝ (գծագր.
աղ. 19):

Բակն այստեղ պաշտամունքային արարողու-
թյունների վայր է, նրա միջին մասում պահպան-
վել է մոխիրը վրան զոհասեղանը, ինչպես նաև
նրան կից պատի տակ գտնվող նստարանը:

Պերիստիլ բակի և Սուսի տաճարի հիման վրա,
այստեղ ստեղծված նոր ժամայապարտական հո-
րինավածք իր օկլրումնով դրեթի նման է Մոչի
(Սուզայի) հայտնի տաճարի հորինվածքին:

Սուսի տաճարը, որը դարձել էր մշտական
կրօնի պահպանման սեղը, պարիսկված էր բա-
կը հասող պատի շարունակութիւնով՝ ամեն կար-
գի հնարավոր սրբապղծութիւններից այն մեկու-
սայինը. համար ինչպիսի Եփրատ, աստու-
րը արևի ճառագայթներից մեկնուսացնելու հա-
մար, նրա դռան առջև կառուցվել է մի մեծ մուլթ,
որը հոսալիորեն խոչընդոտ էր արևի ճառա-
գայթների ներթափանցմանը, ինչը դրադաշտակն
կրօնի հիմնական, սկզբունքային պահանջն էր:

Ուրարտական տաճարը և նրան հարող աշ-
խարհիկ կառույցը՝ պերիստիլ բակը, այսպիսով,
ճարտարապետական վերամարմնավորման են-
թարկելով, դառնում են արժեմնեյան կառույց՝
հրա տաճար Այնտեղ առաջ պաշտվում էր ուրար-
տական Յուրդուս աստվածը, հիմա արգեն պաշտ-
վում է արեմենյանների մեծ աստված Ահարա-
մազդը:

Հրո մշուս տաճարը, որ բացվել է 1957—58 թթ.
պեղումների ժամանակ, պալատի ճակատին կից,
նրա զիւսպոր մուտքից 20 մետր դեպի արևելք,
իր ժամայապարտական հորինվածքով նորովի
մի ձև էր (գծագր. աղ. 50): Նրա հատակագիծն
իր արտաքին 8×12 մ չափերով կազմված էր
երեք մասից. մեծ դահլիճից՝ երեք օրմնախոր-
շերով և նրանցում կազմաշին նստարաններով,

փոքր սենյակից, որտեղ պահվել է տնչիչ հուրը
և իւրյի նորոր, սենյակից, որտեղ պահվում էր
զատակականց չափաված մոխիրը: Պարզ է, որ
ծիւսակապարտութիւնները կատարվում էին դահ-
լիճում, ուր կային ոչ միայն նստարաններ հա-
մապատասխան քանակով այցելուների համար,
այլ նաև ամբողջ հասակը ծածկված էր 15 մ
մոխրի շերտով, որը կուտակվել էր զոհասեղանից:
Շենքի որմնախորշերը, ինչպես և նրա բոլոր
• ուները, վերջավորում են կամուրջներով, որոնք
այդ հորինվածքի նախնական օրինակներն են
Հայաստանի վերերկրյա հինավուրց շենքերում,
թեև հորինվածքի նման ձևը լայնորեն հայտնի էր
ուրարտուի թե՛ վիմագոր կառուցներում և թե՛
հարթաքանդակներում: Այդ կամարները երկ-
կենտոն են՝ շարված արևի տակ չորացած աղ-
յառով և կավաշաղախով:

Ինչ վերաբերում է շենքի ծածկին, այն հարթ
էր, փայլելի, որը վկայում են պեղումներից
հայտնույնը ցած գերանները, եղնիկ ու հեծոնների
ածխացած մնացորդները, այսինքն՝ ուրարտական
ծածկերի այնպիսի տարրերը:

Կոնստրուկտիվ նման օրինակների ձևերը կի-
րառվում էին նաև Հուսիսային Միջագետքի
Հատարայում, Արեւելյան Միդիայի հատարանում,
Միդիայի Արաքսի և այլն:

Ներքի անդրադառնալով էրիսունիի հրո փոքր
տաճարի հատակազգծին, հարկ է նշել, որ այն
որեւէ դրագահու շուրջ արժեմնեյան տաճարաշի-
նութեան մեջ:

Սակայն նման պոպահու մենք տեսնում ենք
Մակուից ? կմ հեռավորութեան վրա, Բայազետի
սեղութիւնում, Սենգեր գյուղի լեռնային մասում.
մի վիմագոր տաճար, գրեթե հար և նման էրե-
րունիի հրո տաճարի հատակազգծին:

Հուշարձանի ուսումնասիրող՝ Վ. Մինորսկին
դրում է, որ նման կառույցները, որոնք առաջ հա-
մարվում էին հրո տաճարներ, այժմ դառնում են
խաղկյան (ուրարտական)՝ 4. Հ. մշակույթի ոլոր-
աղ: Հատկանշական է, սակայն, տաճարի մուտքի
մաս, վիմագոր պար ծածկի մասում, ղեպի ուր
տեսնում են աստիճանները, ժամանակին տվյալ
հուշարձանի մի այլ ուսումնասիրող՝ Է. Չիրիկովը,
դառն է կրակի զոհարանների հետքեր:

Իրանում արժեմնեյան հրո տաճարների ծաղումն
արդյունք էր երկրում տեղի ունեցող կրոնական
մեծ պայքարի, որ մղվում էր Արեմենյանների
կրոնում Իրանի հին ցեղերի աստվածների պաշ-

տամսերի փոխարեն երկնքի մեծ աստղով՝ Ահու-
րամաղդայի պաշտամտները հաստատելու համար
Այդ պայքարը, որ ի վերջո հասցրեց կրօնական
բարենորոգության, պետության կենտրոնաձիգ
ուժերի ամրապնդման իմաստ ունեւր:

Այդ պայքարը սկսեց Դարեհ I-ը, այն ամար-
տեց նրա որդին՝ Քոնրդուհար Այդ մասին է
պատմում պերսիպոլյան հայտնի արձանագրու-
թյանը, որը հայտնարկել է ու յետադարակել է
է. Հերոդոտոսը 1937 թ.:

Էրեբունիի Հայաստանում այն միակ վայրն է,
որտեղ պահպանվել են արեմենյան ճարտարապե-
տական կառույցների մնացորդները: Մակայն,
Նավանարար, Հայաստանում արեմենյան շինու-
թյաններ են եղել նաև Տուշպայում, ինչպես հի-
շատակում է Քոնրդուհար Նոյեմբրյան արձանա-
գրության մեջ՝ փորագրված Վանի մայրի վրա:
Արեմենյանների շինարարական գործունեու-
թյունը Տուշպայում թերևս բացատրում է այն
նմանությունը, որ առկա է Վանի խորխորյան
փոքր ալյուրի և Նակի-Իրուտանի վիմափոր դամ-
բարանների հատակադժային լուծումներում, ո-
րոնց ընդհանրությունը լրացուցիչ պարզաբա-
նումներ չի պահանջում:

Այսպիսով, էրեբունիում մենք գտնում ենք ա-
րեմենյան ժամանակաշրջանի կառույցներ, որոնք
թեև իրենց ձևերով և թեև թեմատիկ մտահղաց-
մամբ համապատասխանում են արեմենյան ճար-
տարապետության ուղղությունը: Նույնը, սակայն,

չի կարելի ասել այդ կառույցների շինարարական
տեխնիկայի մասին, որը անասարկելիորեն զա-
լիս է տեղական ավանդույթները:

Հայաստանում այդ ժամանակ ռաբարական
կառույցողական ավանդույթները դեռ կենդանի
էին և, անկասկած, դեռևս կային փորձառու շի-
նարարներ: Հենց նրանց ձեռքով էլ պետք է կա-
ռուցված լինեին էրեբունիի արեմենյան բոլոր
շինքները:

Նրկու և կես հարյուրամյակ անց Հայաստա-
նում, ինչպես և Առաջույթի Արեմենյան կա-
ռույցներում վերջ տրվեց Երանի Արեմենյանների
տիրապետությանը: Արեմենյանները, սակայն, ի-
րենց տիրապետության ընթացքում, չփոխեցին
ապագայում ճարտարապետությանը պարզ ցու-
յունը: Նույնպես ուղղությունը, քանի որ տեղական շի-
նարարական ավանդույթներն ավելի կայուն
գուրս կկան:

Այս նույն ժամանակաշրջանի ժողովրդական
տեղերի վերարկայալ ուղադրամ տեղեկություններ է
'աղբյուրում հույն պատմիչ Քսենոֆոնը (V դ.
մ.թ.ա.): Նա 401—400 թթ. (մ.թ.ա.) Հայաստա-
նի հարավային մասում հանդիպում է թղչակ
ամրոցների՝ շրջապատված բնակավայրերով,
որտեղ տեղերն ունեին աշտարակներ, իսկ կենտ-
րոնական մասում նա տեսել է դեմոկրատիկ
դիվիզիոն տեղեր, ուր ապրել են նաև ընտանի
կենդանիները:

ՎԼԻՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԻ

ԱՆՏԻԿ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆԻ

ՔԱՂԱՔԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱՇԻՍԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՄԸ ԱՆԿՆԵՐ

Հայ ժողովուրդն իր մեջ կրելով տեղական էթնիկական խմբերի շինարարական մշակույթի ավանդները և ժառանգելով Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված Հայաստանի և ուրարտական ժամանակաշրջանի կառուցողական արվեստը, հայկական պետականության սկզբնական շրջանից ձևավորված էր շինարարական ընդարձակ գործունեություն: Հին քաղաքներում շարունակվող կառուցողական աշխատանքներին զուգընթաց ժամկետով է բազմաթիվ մեծ ու փոքր նոր քաղաքների շինարարությունը: Միջազգային տարանցիկ առևտրի ճանապարհների հանգույցներում ստեղծված առանձին քաղաքներ վեր են ածվում ժամանակի առևտրաշահագործական խոշոր կենտրոններին: Ինքնին հասկանալի է, որ այդ առիթներ, հատկապես նորաստեղծ քաղաքների ծավալուն շինարարությունները, պետք է ազդակ հանդիսանային ճարտարապետական արվեստի զարգացման գործին:

Այդ քաղաքներից առաջմ հայտնի են՝ Ալեյ: Անի (Կամախ) քաղաքը գտնվում է Գարնադի գավառում՝ արևմտյան Եփրատի վրա: Հեռավոր անցյալում Կամախ (հին՝ Կոմմախա) քաղաքը հանդիսացել է Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան հատվածում երբեմնի գոյություն ունեցած Հայաստ կամ Հայասա-Ազգի երկրի՝ Միս-գավորության (XV—XIII դդ. մ.թ.ա.) մայրաքաղաքը:

IV դարի վերջում (մ.թ.ա.) Անի-Կամախը դառնում է նախկին Հայաստանի տարածքի վրա ստեղծված Փոքր Հայքի հայկական ինքնուրույն թագավորության կենտրոնը:

Անին հիշատակվում է նաև իբրև հայկական պանթեոնի գերագույն աստված Արամադդի պատվունքի գլխավոր կենտրոն:

Այստեղ էին կառուցվում մեծ թվականության I—IV դդ. հայ կրքահունիների «պինդ ու ճարտար շինվածք» ունեցող դամբարանները՝ Ըստ երևույթին, այդ դամբարանների օրինակով է IV դարում կառուցվել Աղցի թաղական քանդակարար դամբարանը:

Բնական է, որ հաղարամյակների ընդերքից եկող քաղաքի կառուցվածքները պետք է վճռական նշանակություն ունենային նույն վայրում տեղի ունեցող կառուցողական արվեստի կազմավորման գործում:

Վառ: Վանը (Տուշպա) պեռն IX դարում (մ.թ.ա.), իբրև Ուրարտուի հզոր պետության կենտրոն, ունեցել է զարգացման բարձր աստիճանի վրա գտնվող ճարտարապետություն: Թե ի՞նչ կարգի կառուցվածքներ կարող էին գոյություն ունեցած լինել Վանում՝ ուրարտական և նրան անմիջապես հաջորդող հայկական ժամանակաշրջանում, որոշակի գաղափար են տալիս ճարտարապետական այն բազմաթիվ հուշարձանների մնացորդները, որոնք պահպանվել են քաղաքում ու նրա շրջապատում: Այս տեսակետից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Մովսես Խորենացու մոտ հիշատակված վանի կառուցման հայտնի նկարագրությունը:

Խորենացու մոտ այնքան էջմարտացի է տրված Վանի ու նրա շուրջը գտնվող տեղանքի նկարագրությունը, որ իրավաքերոն են թվադրվում է, թե պատմիչն անձամբ տեսել է այն: Հետևապես

քաղաքում չէ, որ նկարագրվող կառուցվածքների մի մասը գոյութուն ունեցած լինի պատմիչի ապրած ժամանակաշրջանում (V դ.) և նա տեսած լինի դրանք, իսկ որոշ մասի վերաբերյալ տեղեկությունները քաղած լինի տեղացիների մոտ պահպանված՝ նախնիներից նկող հիշողություններից:

Հետաքրքրական է, որ նթե քաղաքի մի մասի կառուցվածքների վերաբերյալ պատմիչը տալիս է մանրամասն նկարագիր (շինքերի տեսակները, նարկայնությունը, շինանյութը, գույները, անգամ ասանձին շինքի լուսամուտների զասավորությունը), այսպե որոշ մասի նկատմամբ, նյալած խոսում է մեծ անհեռանդությամբ, սակայն բավարարվում է միայն թվարկումով, նշելով, որ նրանց շինության մասին ստույգ ոչ ոքից չի լսել և հարմար չի պահում իր պատմության մեջ հյուսիսը:

Նշանակում է, մանրամասն նկարագրվող կառուցվածքները կամ հա իրոք տեսել է, կամ նրանց վերաբերյալ տեղեկել առավել ստույգ տեղեկություն:

Ութ արարական պետության անկումից հետո Տուշպան (Վանը), իբրև մամանակի հայտնի քաղաքներից մեկը, շարունակում է գոյություն ունենալ նաև հայ ժողովրդի կազմավորման ժամանակաշրջանում: Վանի ժառի վրա պահպանվել է Փանքթան Աքեմենյանի նուախոտ արձանագրությունը:

Ութ հարյուր տարի անց Շապուհ II-ի՝ Հայաստանում կատարած ավերածությունների նկարագրությունների մեջ, երկրի առավել նշանավոր քաղաքների թվում նշվում է նաև Վանը՝ ձևառան նաև Վան ամուր քաղաքը Տողր գավառում, կրակ տվին, այլևային, հիմարը քանդեցին, այնտեղից էլ դուրս բերին հինգ հազար տուն հայ և տասնեութ հազար տուն հրեանք:

Նշանակում է, մինչև Հայաստանում քրիստոնեական կրոնի ձախառնումը, Վանը իբրև քաղաք ունեցել է ավելի քան հազարամյա շինարարական կյանքի փորձ: Կասկածից վեր է, որ ուղարարական կառուցվածքները պետք է որոշակի դեր խաղային տվյալ միջավայրում բարձրացվող հայկական շրջանի նորակառույցների ստեղծման գործում, իսկ այդ ամենն իրենց հերթին, մեծադուրյն նշանակություն ունենալին քրիստոնեական կրոնի ընդունումից հետո նույն վայրում կենտրոնը ճարտարապետության համար:

Արմավիր* — Արմավիր քաղաքի և նրա ճարտարապետության մասին նախնական տվյալներ մեզ հաղորդում են գրավոր աղբյուրները, պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», հույն աշխարհագիր Պտղոմեոսը, անադոլիկոսներն նաև՝ Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները: Այս աղբյուրներից երևում է, որ քաղաքը միջնաբերդով հանդիսանում էր իրարատյան դաշտում, Արաքսի ափին, Արարատ նահանգի Արաղածոտն գավառում: Մովսես Խորենացին հիշատակում է Արևի ու Լուսնի (Ապուլոնի և Արտեմիդի) և թագավորական դինստուրայի նախնիների տաճարը, պատգամախոսությունը՝ սոսկիների պուրակը, որտեղ կատարվում էին դուշակություններ:

Արմավիրի հիմնադրումը որպես Հայաստանի մայրաքաղաք տեղի է ունեցել IV դ. (մ.թ.ա.) երկրորդ կեսում, հավանաբար 330-ական թվականներին: Գաղղաձեղալի ձախառնարտից հետո, երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացին փայլուն հաղթանակ տարած պարսկների դեմ, Հայաստանի կառավարիչ Շրվանդ-Օրոնտսը իրեն Աքեմենյան Իրանից անկախ հայտարարեց և մայրաքաղաքը Վանից տեղափոխեց Արմավիր: Այստեղ, դեռևս Աքեմենյանների օրոք, տեղի էր ունեցել Արմավիր բլրի շրջապատում գտնվող քնակավայրերի համալիրում պաշտոնը՝ Արմավիրի տաճարային համայնքի շուրջը՝ Այդ մասին են ակնարկում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գլխի համապատասխան հատվածներ, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունների սվալները:

Արմավիրից երկու մայրաքաղաք պատահամար լինի ընտրել Արմավիրը: Այն ամեն քաղաքաշինական քաղաքի առանձնահատկություններ՝ արարակալական մեծ առավելություններով օժտված բլուր-միջնաբերդ, որի շուրջը փռված էր քաղաքը: Քաղաքի և միջնաբերդի հարավային ծայրերը ողողված էին Արաքսի ջրերով, որոնք օգտագործվում էին ոռոգման ու խմելու նպատակով: Քաղաքը գտնվում էր Արարատյան դաշտից դաշտում, այն պետության տեսակական կենտրոնն էր, իր դարպասած կրկնապարտություններ, որը հաղորդվում էր միջոցով էր հարևան նախալինային և լեռնային շրջաններում ծաղկող անասնապահության հետ: Այս դաշտում էին

* Տեսքաղ. Գ. Ա. Յիսաղյանի

խաշաձեկում դեռևս հետոց հայտնի առևտրական ուղիները:

Արաքս գետի հեռանալու կապակցությամբ Երվանդունի թագավորը մայրաքաղաքը տեղափոխում է Երվանդաշատ, Արաքսի ու Ախուրյանի միախառնման տեղում: Մակայն հնագիտորեն ապացուցվեց, որ մայրաքաղաքը մ.թ.ա. III դարի վերջին Երվանդաշատ տեղափոխվելուց հետո Արմավիրը շարունակեց պահպանել իր դոլոմիտան ու նշանակությունը նրա հաջորդ դարերում, մի հանգամանք, որն իր արտացոլումն է գտել նաև հույն աշխարհագիր Պտղոմեոսի վկայությամբ մեջ:

Մյուս պատճառը, որ Երվանդունիները Արմավիրը ընտրեցին որպես մայրաքաղաք՝ այստեղ գոյություն ունեցող ուղարտական քաղաքի ճարտարապետական մնացորդներն էին: Առաստիճարներից է վառահողմյա մի պնդել, որ Երվանդունիները օգտագործել են ուղարտական ամրաշինական կառույցները, պալատական և տաճարային շինքերը, պահեստները և այլն: Արմավիրի բլրում, նրա ստորոտում և հարևան գյուղերում դեռևս անցյալ դարում գտնված ուղարտական սև-պագիր արձանագրությունները վկայում են, որ հին Արմավիրի տեղում գտնվելիս է նեղել Արգիշտիիսիլի ուղարտական քաղաքը:

Հնագիտական պեղումները քաջահայտեցին Արգիշտիիսիլիի քաղաքաշինական առանձնահատկությունը: Նրա քաղաքային թաղամասերը տարածվում էին երկու՝ Արմավիրի և ս. Դավիթ բլուրների միջև ընկած տարածությունում և վերջինից էլ այն կողմ: Բլուրների վրա տեղադրված էին քաղաքի երկու՝ արևելյան ու արևմտյան միջնաբերդերը: Ըստ սկզբագիր արձանագրությունների տվյալների, որոնք հաստատվում են հնագիտական պեղումների արդյունքներով, քաղաքը բարգավաճել է հատկապես VIII դարում, հիմնադիր Արգիշտիի ու նրա որդի Սարգուրիի օրոք: Այն սրող լճացում ապրելուց հետո վերականգնացել է VII դարի վերջին, իր անկման նախօրյակին: Անկումը հղել է թանի, թշնամու ձեռքով, քաղաքը հրդեհվել է ու ավերվել: Քաղաքի արևմտյան հատվածները վեր են ածվել դամբարանադաշտի: Արևելյան մասում կյանքը շարունակվել է և աշխուժացել մ.թ.ա. IV դարից սկսած, Արմավիրը մայրաքաղաք դառնալուց հետո:

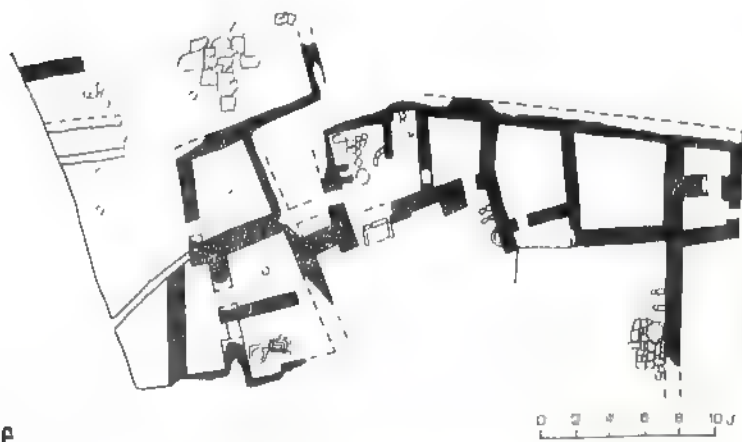
Հետախուզական պեղումները պարզեցին, որ

Արմավիրի քաղաքային թաղամասերը ձգվում էին բլրից գեպի արևմուտք¹⁰, դեպի ս. Դավիթ բարձունքը ձգվող ժայռոտ բլրաշարի սկզբնական մասը, որտեղ տեղադրված էր մի հետաքրքիր համալիր՝ հելլենիստական ժամանակաշրջանի ագարակը: Մոտ 100 հեկտար տարածություն զբաղեցնող քաղաքի սահմաններն էին Արաքսի, ինչ հույն՝ հարավից, նոր Արմավիր գյուղի բլրաշարը՝ արևմուտքից, այժմյան Բուժարկաշատ գյուղի՝ հողային տարածությունները՝ հյուսիսից, Արմավիրի բլուրը՝ արևելքից¹¹:

Արմավիրի միջնաբերդի ճարտարապետական կոմպոզիցիայի մասին խոսելիս պետք է օգտագործված ուղարտական կառույցները տարբերել մ.թ.ա. III—II դարերում կառուցվածներից: Օգտագործվող կառույցներից պետք է նշել պարիսպը, որը բլրի գագաթի շրջափակում էր շրա կողմից և որի մուտքը գտնվում էր ամրոցի հյուսիսարևմտյան մասում: Պարիսպ մեծ աշտարակներով ամրացված էր արևմտյան մասում և փոքր կոնտրեֆորտներով մյուս հատվածներում: Պարիսպը կառուցված էր լճիված աղյուսներից՝ քարի ներքնամասի վրա: Պարսպի քարերը մշակվածությամբ տարբեր ձևի ու աստիճանի էին: Հանդիպում են կիկլոպյան շարվածք՝ ինքնուրույն կոտիլ մեծակված քարեր, հղիքը հանած (ռուստովկա արված) և երեսները լրիվ հարթեցված քարեր:

Այնտեղ, ուր պարիսպը հանդիպում էր բնական ժայռին, այն ուղարտական սովորության համաձայն մշակվում էր և ստանում աստիճանավոր տեսք: Աստիճանների վրա բարձրանում էին պարսպի քարի շարքերը¹², Երվանդունիների օրոք, ամրոցը նրա հյուսիսարևմտյան կողմից ավելի ապահով դարձնելու նպատակով, լանջն ի վայր կառուցվում է մի կիսակլորավուն աշտարակ: Նրա թվագրման համար նշանակություն ունեցող տարրերից առանձնահատկություններն են իրար միացող վանքերի ծայրերին փորված ծիծեռնակի պղծ հիշեցնող փոսերը¹³ (լուսանկ. աղ. 37): Նրանց մեջ դրվում էին քարերը իրար միացնող մետաղյա կամ փայտե կապերը, որոնք Հայաստանում հանդես են գալիս IV—III դարերի սահմանադիրին և հարառումն են ամբողջ հելլենիստական ժամանակաշրջանում:

Հնագիտական տվյալները հաստատում են, որ Երվանդունիների օրոք օգտագործվել են ամրոցի արևելյան մասում տեղադրված, նեղ միջանցքով բաժանված երկու մեծ, հինգ սենյակա-

Աղ. ՏՏ. Արժափյւ. ա) 12-րդ դարի եկեղեցու գլխավոր մուտքի պլանը, բ) 12-րդ դարի եկեղեցու պլանը

նոց շենքերը: Ուրարտական այս շենքերում նկատվող ավելի ուշ ժամանակի¹⁾, առաջին հերթին հելլենիստական ժամանակաշրջանի ընակության հետքերը կարող են վկայել այն մասին, որ նրանց ծառայել են նույն նպատակին որդիս բնակելի պալատական շենքեր երվանդունիների շամար:

Ուրարտական մյուս կառույցը, որն օգտագործվել է հին հայկական ժամանակաշրջանում, տեղագրված է ըլրի դազաթին: Նրա շինարարական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այն երկբարկվել է վերափոխությունների, վերջինս՝ միջին դարերում, երբ այն վեր է անվել փոքրիկ ամրության: Ուրարտական ժամանակաշրջանում ունեցել է քարե հարթի, որի վրա քարհարցել է տաճարի շենքը: Որ այն այդպիսի բնույթի շենք է եղել, երևում է ոչ միայն նրա ամրոցի տարածքի նկատմամբ զբոհչող դիրքից ու ուրարտական տաճարներին ընդող հարթակի առկայությունից (Թոփրախ-կալն), այլ նաև նրա շարվածքում օգտագործված խոշոր, հոյակապ մշակված քարերից:

Որ ուրարտական այս շենքը օգտագործվել է հելլենիստական ժամանակաշրջանում, երևում է նրա հարավարևելյան մասում կոտարված վերափոխության աշխատանքներից: Այստեղի քարերի վրա երևում են այդ ժամանակաշրջանին բնորոշ ժիժնոնակապույն ձև ունեցող՝ կապերի շամար արված բեկեր (լուսանկ. աղ. 35) և նման կապեր հաստատված շին ուրարտական ճարտարատեսության մեջ. նրանք Հայաստանում հանդես են գալիս ավելի ուշ: Այդ մասին են վկայում Հառան-դաղյան վտղ հելլենիստական ժամանակաշրջանով թվագրվող դամբարանարդի թուղման սենյակի պատերի քարերը, ինչպես նաև Տաշուրսում Գուպտիկում, Չիրնակի-թեփեում, Խեփում, Երվանդակերտում հանդիպող և, սակայն, մ.թ.ա. III—I դդ. թվագրվող քարերը²⁾: Երևարարական տեխնիկայի այս բնորոշ առանձնահատկությունը, հայտնաբեր, Հայաստանի է մուտք գործել արևմտային, հունա-լիգիական աշխարհից, որտեղ այն հանդիպում է դեռևս մ.թ.ա. VI դարում: Ինչպես երևում է Գառնիի ամրոցի պարսպի ու տաճարի օբիսակից՝ ժիժնոնակապույն ձև ունեցող կապերը փոխադրվում են փակագծաձև սնկաձևավոր կապերով, որոնց ծալքերը մաղվում էին իրար միացող վեմերի հատուկ փոսիկների մեջ և լցվում արճիճով: Արամիրի հելլենիստական

դարաշրջանի Արևի ու Լուսնի և թագավորական տախնիկների տաճարի հատակագծային ու ծավալային առանձնահատկությունները մեղ աճահայտ են: Այն, ինչպես և ուրարտական տաճարային շենքեր քարծրային է քարի հարթակի վրա: Հավանաբար նա ունեցել է հույն ձևը, ինչ որ իրեն նախորդող ուրարտական տաճարը: Ուրարտական պաշտամունքային շենքի օգտագործումը հելլենիստական ժամանակաշրջանում, թեև ուղի սրը վերուփոխություններից հետո, հաստատում է հին հայկական ճարտարապետության վրա ուրարտական ճարտարապետության թողած ազդեցության մասին վաղուց արտահայտված տեսակետը:

Արամիրում ուրարտական ճարտարապետական կառույցների օգտագործման նաև այլ փաստեր են հայտնի, ինչպես դա երևում է, այսպես կոչված, միլիտանարային շենքի օբիսակից³⁾: Ուրարտական աղյուսաշին սենյակների վերին շերտերում հանդիպող հելլենիստական շրջանի հնագիտական բնորոշ նյութը, խճեղները, այդ թվում և զոնազարդ քարե սպասքի բեկորները, մետաղե իրերն անհայտորեն վկայում են այդ սենյակների վերին հարկությունների բնակեցման մասին մ.թ.ա. III—II դարերում:

Հելլենիստական դարաշրջանում ամրոցի արևմտյան մասում ծնունդ է առնում մի փոքր թաղամաս, որը, դասվելով նրա իր շարք առանձնահատկություններից, կառուցվել է ամրոցի շարքային բնակչության համար: Այն բաղկացած է քառանկյունի հատակադիր ունեցող բավականին պայտ սենյակներից (գծագր. աղ. 37 ա):

Միջին դարերում կատարված ավերածությունները մի կողմից և այդ կապառանքների համեմատաբար համեմատ բնույթով մյուս կողմից, առայժմ հնարավորություն չեն ընձևում վերականգնելու ամտիկ շրջանի այս թաղամասի ճարտարապետական մնացորդների քիչ թիվը շատ ամբողջական պատկերը⁴⁾:

Ուրարտական շենքերի փլատակների վրա առանձնահատկապես ժամանակաշրջանի կապառանքներ, որոնց հատակագծման ալանձնահատկություններից մեկն այն է, որ նրանց մեծ մասը կոթնած է անմիջականորեն ուրարտական հին պարսպին: Այստեղ հնարավոր եղավ պարզել շինարարական երեք հորիզոնների դրություն փաստը: Սենյակների պատերը, ի տարբերություն ուրարտական սենյակների պատերի, ավելի նեղ են (0,80—1 մ) և կառուցված են միջին ու փոքր

լափերի բարեկրից Պատերից մենկում օգտագործված էր ուրարտական ժամանակաշրջանի խաբիսի:

Երկու իրար դուգանեալ, բայց տարբեր աստիճանի վրա կանգնած պատեր, որոնք իրենց մի շարք հետևիչներով արմատապես տարբերվում են ուրարտականներից (մեկի լայնքը 0,50, մյուսինը՝ 1 մ, իսկ ուրարտական պատի լայնքը 2,80 մ), շարված են ուրարտական պատի քարե հիմքից վերև: Հնարավոր եղավ որոշագծել մի սենյակի քառակուսի (6,50×4) հատակագիծ: Պատերի պահպանված վերջին շարքերը կազմված են անմշակ քարերից՝ հարթ երեսները դեպի դուրս: Պատերի լայնությունը 0,70—0,80 մ է:

Սենյակի շերտազրական առանձնահատկությունն այն է, որ նրա հարավային նեղ պատը տեղադրված է ուրարտական պատի քարե լայն ներքնամասի վրա, որից բաժանված է մոտ 0,30 մ հաստությամբ հողի շերտով:

Նոր Արմավիրի բլրաշրջի արևելյան մասում բացվող համալիրի մնացորդները վերաբերում են հելլենիստական դարաշրջանի ազարալիին: Այն բաղկացած է բնակելի ու տնտեսական բաժանմունքներից՝ խմբված ներքին բակի շուրջը (զծագր. աղ. 51 ք): Բնակելի սենյակները շեռույցով ունեն բուխարիների օգնությունը, որոնք իրենց զուգահեռներն ունեն հելլենիստական քաղաքներում: Տնտեսական մասն աչքի է ընկնում իր հնձաններով: Նրանցից մեկն ունի խաղողի տորման սվաղապատ հրապարակ՝ համեմատաբար մեծ զանակով հումք մշակելու համար: Մյուս հնձանը բաղկացած է խաղողը ձգելու քարե սալի և խաղողի հյութը կուտակող քարե դռնից: Ազարալիում հստակ երևում են շինարարական երկու շրջաններ, սակայն ազարալում գտնված հնագիտական նյութը և առաջին հերթին խեցեղենն ունի իր անմիջական դուգանները միջնաբերդի նյութերում, որով ազարալը թվագրվում է մ.թ.ա. III—I դարերով¹⁸:

Արմավիրի հելլենիստական դարաշրջանի բնակելի ճարտարապետություն օրինակները, միջնաբերդի արևմտյան փողոց թաղամասում և ազարալում, որոշակի նշանակություն ունեն Հայաստանի հելլենիստական բնակավայրերի, ինչպես նաև բնակելի համալիրների հատակագծման ու շինարարական տեխնիկայի առանձնահատկությունները հատկանշալու համար: Միևնույն ժամանակ Այրավիրը Հայկական լեռնաշխարհի առ-

աջին հաղվագյուտ հուշարձաններից է, որտեղ ակնառու է հին հայկական (հելլենիստական) և ուրարտական շերտերի փոխհարաբերությունը և որտեղ հին հայկական ճարտարապետությունը ակնհայտորեն զարգացել է ուրարտական միջավայրում:

Արշամաշատ: Արշամաշատը հիմնադրվել է III դարի կեսերին (մ.թ.ա.) և հանդիսացել Մոփքի Արշամ թագավորի թողնուցած քաղաքը: Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան մասը, ուր գտնվում էր Մոփքը, տնտեսական և մշակութային առումով առավել զարգացած էր: Այդտեղով էր անցնում Դարեհի՝ արևելքն արևմուտքին միացնող, այսպես կոչված, Պարսլա-կան ճանապարհը: Հ. Մանանդյանն այդ նպաստավոր պայմաններով է բացատրում այն հանգամանքը, որ հին Հայաստանի անդրանիկ քաղաքները հիմնադրվեցին Մոփքում¹⁹:

Արշամաշատը ստեղծվել էր իբրև հելլենիստական տիպի քաղաք և, որպես այդպիսին, Հայաստանի առաջին քաղաքներից մեկն էր:

Արկարիոկետ: Արկարիոկետը կամ Կարեհաթիոկետ քաղաքը եղել է Մոփքի թողնուցած մյուս քաղաքը: Ենթադրվում է, որ այն հիմնադրել է Մոփքի Զարիսպես թագավորի որդի Արկարիսպը²⁰:

Արկարիոկետի ճշգրիտ տեղը հայտնի է²¹: Պլինիոսը հիշատակում է միայն, որ Արկարիոկետը գտնվել է Տիգրիսի մոտերքում:

Արշամաշատի նման, այս քաղաքը նույնպես ինչ Հայաստանի հելլենիստական բնութիւն անդրանիկ քաղաքներից է:

Երվանդաշատ: Երվանդաշատը հիմնադրել է Արտաշես Առաջինի նախորդ Օրոնտես-Երվանդը (մ.թ.ա. III դարի վերջերին)²²: Խորենացին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում ոչ միայն Երվանդաշատի տեղի, այլև նրա կառուցման վերաբերյալ. «Տաուրոս սորա փոխին արքունիքն լիբմալին անուանեալ ոլորտ, քանզի էր հեռացեալ գետն Երասխ, և ի յերկարի ձմերայնոյն, և ի դաւանհատ փշմանէ հրախոջ պաղացեալ ձուլեալ վտակն՝ ոչ ոստեք արքուցումն բաւական թագաորականին գտանէր տեղոյն: Ընդ որ նեղեալ երուանդայ, նա և ամբարտնի ևս տեղոյ կշեալ ի խեղիք՝ փոխն զարքունիսն յարեմատոս կոչա, ի քարեկտոր մի բլուր, զորով պատ առնալ Երասխայ՝ ընդդէմ Ախուրեանն հոսի գետ: Պարսպէ զբլուրս, և ի ներքստոցն քան զպարիսպն ընդ

բաղում տեղիս կարեւալ զբարիքս մինչև ի յա-
տակա ըրլոյն հաստատոյ զետոյն, մինչև դիմել շուրջ
զետոյն ի փորձածն, յըմպելեաց պատրաստու-
թիւն: Զմիքնաբերոյն ամբագրուանէր բարձր պա-
րսպօրէն և դրօսն պղնձիս կանգնել ի միջոցի պա-
րսպին, և ելանկիս երկաթիս ի ներքուստ ի վեր
մինչև զգլուսն, և ի նմա որոգայթս իմն ծածուկո-
րնդ մեջ աստիճանացն, որպէս զի ըմբռնեսցի՝
հիթէ որ դաղտ ելանկով դաւել կամիցի զարքայու
նէ էր, ասնէ, երկդիմի, որպէս զի մինչ լիցի
սպասածորայ պրօսնի և ամենայն կեմտից ճա-
նապարհ՝ տուրջնիային, իսկ միտն գիշերային և
մարգդառայն»²³ (ընդգծումը մերն է—Ա. Ս.):

Յովանդաշատը, աշտպիսով կառուցվել է Արար-
սի ափին, նրա՝ Ախուրյան գետի հետ միացման
տեղում և հանդիսացել է Հայաստանի նոր մայ-
րաքաղաքը:

Նորասանդո՞ մայրաքաղաքից ոչ հեռու կառուց-
վում է մի փոքր քաղաք՝ Բաղարսունը, որ Արար-
սիից տեղափոխվում են պաշտամունքի բոլոր
կուռքերը. «որայց Երուսեղայ շինեալ զքաղաքն
իւր և փոխեալ անգոր դամբնայն ինչ յկրմաւոյն
ուրոյն ի կողմն, զոր ոչ օղոտ իւր համարեալ
յիւրն փոխել ի քաղաք... այլ հնաւորայն ի հմա
նէ... նման իւրոյ Բաղաբէն շինեաց Բաղա փոխ
ի վերայ փետայն Ախուրեհայ, և անուանեաց Բա-
ղառան, այս ինքն թէ ի նմա զբաղեաց յօրինեալ
է զկապմութիւն. և փոխեաց անգոր կամենայն
դիւտան որ յկրմաւոր»²⁴ (ընդգծումը մերն է—
Ա. Ս.):

Թե ինչպիսին էր Յովանդաշատը կամ ինչ կա-
ռուցվածքներ են եղել նրանում, անհնարին է
առանց մանրամասն պեղումների որդէ ասույզ
սոն առել: Մակայն պահպանված վերերկրյա
տվերակները մնացորդներն անհավ ճարտարա-
պետական-կառուցողական արվեստի տեսակի-
սից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Թորամանյանը, որ անձամբ ճշել է ավերակ-
ների վաշտը, գրում է. «Երբ անցաւ Ախուրյանի
ձախ ափը... ամեն քաջափութին կնկատուէին մե-
ծամեծ շինութեանց հնարեալ՝ ջրված մինչև Հաջի-
բաշարամ զյուզի ստորին օսահմանները: Երուզը
(Հաջի-բաշարմը), կարելի է ըսել, ամբողջովին
ջրբաքստոված է պարտկոյնիւմ ու բանջարանոց-
ներով, որոնց բոլորտիքը իրեն շրջանակ շարված
են իրեն շինարարներս Բանդոված մեծագանգ-
ված Բաւեր, որոնց վրա պանված են աւակալին

երկաթե կապներու տեղեր»²⁵ (ընդգծումը մերն է
—Ա. Ս.):

Մեկ այլ տեղ, անդրադառնալով Յովանդաշատի
շինարարութեան մեջ երկաթի գործածության մա-
սին խորենացու ղկայութեանը, Թորամանյանը
գրում է.

«...նա ինքս տեսել եմ Յովանդաշատի բերդի
մեջ պարիսպներէյն թափված ջուրերի վրա երկա-
թի կապի նշանները: Երվանդաշատի բերդը շին-
ված էր հնագուէն պարիսպների նման, մեծա-
զանգված որժճարի անտաշ Բաւերով, որոնք
միմյանց մոտ լավ ամբապնկուր համար կպցված
էին երկաթե կապերով, թեև երկաթները հան-
ված են, սակայն կապի տեղերը փորված մնում
են քարերի վրա»²⁶ (ընդգծումը մերն է—Ա. Ս.):

Հետևաբար Յովանդաշատը իբրև մայրաքա-
ղաք ոչ միայն ունեցել է ճարտարապետական
քաղաքային կառուցվածքներ ու բարձր պարիսպ-
ներով շրջապատված անտառի միջնաբերդ, այլև
շինարարական աշխարհի ավանդույթներ, երբ
պարիսպների ղոները կառուցվում են ուղիծից,
օտարեանները՝ երկաթից, իսկ պատերի կառուց-
վածքներում, իբրև շաղկապող միջոց, օգտա-
գործում մետաղյա գամեր:

Մնականադար շինարարական նման ավան-
դույթներով ստեղծված կառուցվածքները պէտք է
որ լինեին մայրաքաղաքին արմանի՝ ճարտարա-
պետական բարձրարժեք հուշարձաններ:

Յովանդաշատը դասակարգ: Յովանդաշատի
կառուցումը խորենացին վերագրում է Յովանդա-
շատի հիմնադիր Յովանդին (III—II դդ. մ.թ.ա.),
«Քաղցր է ինձ ասել քաղաքս դեղիցիկ դասա-
կերտին Երուսեղատիկոյի, զոր յօրինեաց նոյն
ինքն Երուսեղ դեղիցիկ և յնալ յօրինեալովքս
Անուհան, հովիւրդնով պայծառ շինեալովք
լուսաւոր» կառուցվածքները, գրում է. «Եւ այս-
պիսի գեղեցկութեան դեր» անբխիլ իմն գողցն
ի բարձրաշինական թաղատորոնիստն զհայնցուածն
ունի, և արդարեւ բերքի և թողատրական դաս-
տակերտն»²⁷:

Յովանդաշատի կոչումը կիրառվել է շինարարական
այն տեխնիկան, ինչ Յովանդաշատում:

Թորամանյանը, խոսելով հնագուէն մի կառուց-
վածքի մասին, գրում է. «Երվանդակերտի մեջ
եթէ մի տաքերութեան կա, այն ալ Բաւերուն
երկաք կապեալով իւրա կապված լինիլն է, շատ
մը Բաւերուն վրա անցած մնացած են կապերու
տեղերը»²⁸ (ընդգծումը մերն է—Ա. Ս.):

Արտաշատ²⁶: Հին Հայաստանի Արտաշատ մայրաքաղաքը հիմնադրվել է մ.թ.ա. II դ. 180—170-ական թթ.-ի Տա տեղի է ունեցել մի դարաշրջանում, երբ Մերձավոր արևելքի ժողովուրդներին, նաև հայ ժողովրդի կյանքում կատարվում էին պատմական խոշոր, կարևոր է տեղի, շրջադարձային նշանակություն ունեցող անցքեր:

Արտաշես Ա-ն (189—160) պետական խոշոր գործիչ ու պարավար էր և լավ էր հասկանում, որ երկրի դժվարությունը նվաճված անկախությունը պահպանելու համար պետք էր միավորել հայկական հողերը, գործընթացն էլ հայկական թագավորությունը, որին միացվեցին հայ բնակչության ունեցող մի քանի ժայռամասային նահանգներ և գավառներ: Նրա օրոք մեծ հռչակագրություն ցուցաբերվեց երկրի տնտեսության հիմքը հանդիսացող երկրագործության զարգացման նկատմամբ²⁶: Դա ամենը չէր, պետք էր ստեղծել երկրորդ քաղաքականապես միավորող հենարան-մայրաքաղաք և հիմնադրել քաղաքներ՝ արհեստագործությունը, առևտուրը զարգացնելու և քաղաքները թագավորության տնտեսական և քաղաքական հենարանը դարձնելու համար: Արտաշեսը հիմնադրեց իր և իր հոր՝ Զարեհի անունը կրող մի քանի քաղաք և քաղաքատիպ ավան: Վերջական Արտաշեսի մեծագործությունների պատվին կազմվեց Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը:

Արտաշատը հիմնադրվեց Արարատյան դաշտի առավել բերրի և ջրառատ մասում, առևտրական ճանապարհների հանգույցում, Արարատ լեռան դիմաց, Արաքս և հնում Արաքսի ալյուրեղ միացող՝ Մեծամոր գետերի միջև ընկած հունկյուռնու վրա: Տեղանքն այժմեղ հարմար էր. Արաքսի ափին գտնվում էր մի ընդարձակ բլրախուժ՝ Նրա առջև խոյով արգելանք դառնալով, պաշտպանված ջրային շուր պատնեշներով: Քաղաքը շրջափակվեց ընդարձակ պարիսպներով, ջրով լցվի՝ փռսով:

Հույն հռոմեացի և հայ հեղինակները մեծ գրվածատեղով են խոսում Արտաշատի մասին: Ստրաբոնը Արտաշատի մասին գրում է. «Այս վերջինը գեղեցիկ է շինված և երկրի թագավորախոս քաղաքն է: Նա գտնվում է ղետածոցում, որը նման է թերակղզու, և նրա շուրջը, բացի պարիսպների մասից՝ ղետի առջև ձգվում է պարիս-

պը, իսկ պարանոցը փակված է խրամով ու պատվարով²⁷: Պլուտարքոսը խոսելով Արտաշատի հիմնադրման մասին, ներառեցնում է՝ «այսպիսով կառուցվեց մեծ և խիստ գեղեցիկ քաղաք, որն անվանվեց թագավորի անունով և հռչակվեց Արտինիայի մայրաքաղաք»²⁸:

Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը խոշոր նշանակություն ունեցող իրողություն էր, ուստի նրա արձագանքները շուրջ յոթ դար անց հասել են Մովսես Խորենացուն, որը բերում է նաև ավանդաբար պահպանված որոշ տեղեկություններ. «Երթնալ Արտաշատի ի անդին, ուր խառնին Արաքս և Մեծամոր, և հաճեալ ընդ բլուրն շինեց քաղաք լիար անուն անուանեալ Արտաշատ: Անանուտ լինի նմա և Երասխ փայտիք մայրեաց, վասն որոյ անաշխատ և երազ շինեալ՝ կանգնեց ի նմա մեհան, և փոխի նա ի Բագսարան՝ զպատկերն Արտեմիդեան և զամենայն կուռքս հայրենիս. քայց զԱրտղունի պատկերն արտաքոյ քաղաքին կանգնեց հույ՝ ի հանապարհս: Եւ յարուցանեց ի քաղաքէն Նրուանգալ դիրուքին Հրէիցն, որ փոխեալ էին անգր յԱրմաւրալ, և նստուցանեց ղնոսա յԱրտաշատ: Նա և զամենայն վայելչութիւն քաղաքին ծրարեալով, զոր տարեալ էր յԱրմաւրալ և զոր անգնէ արարեալ Նորա՝ փոխեց յԱրտաշատ, և առաւել եւս յինքնէ յօրինեց իրլիս կքսովար արքայանիտս»²⁹:

Արտաշատը արապ աճելով դարձավ Մերձավոր արևելքի առևտրական-տնտեսական և մշակութային խոշոր կենտրոններից մեկը: Մեծ էր Արտաշատի նաև վարչաքաղաքական դերն ու նշանակությունը: Նա գործել էր Հայոց աշխարհի սիրտը և մայրաքաղաքի տնտեսական-քաղաքական ու մշակութային կենտրոնի նշանակալից դերը կատարեց շուրջ 500 տարի:

Արտաշես արքան իր բազմախոզմանի և ժալմալուն գործունեությունը հանդիսացավ հայկական հողերի միավորողը, հայիկական միասնական և հաստատուն պետության հիմնադիրը:

Գտնվելով Հայաստանի հին պատմության կիզակետում, Արտաշատը, բնականաբար, բաժանել է հայ ժողովրդի ճանապարհը՝ հաճախ է դարձել ռազմական ընդհարումների թատերաբեմ, ավերվել է, նորից վերականգնվել:

Մ.թ. 58 թ. աշխարհ հռոմեական զորքերից՝ Կարպուսի զյառավորությամբ զբաղեցին Արտաշատը և 59 թ. դարձան, սաղմոված լինելով հեռանալ:

²⁶ Տեքստը՝ Բ. Ն. Առաքելյանի

Հիմնահատակ ավերեցին և հրկիզեցին քաղաքը՝ Բայց շուտով այն վերականգնվեց:

II դարում, երբ Վաղարշապատը թագավորա-նիստ դարձավ, Արտաշատը չկորցրեց մայրաքաղաքի իր դերն ու նշանակությունը: Բայց 360-ական թթ. Սասանյան Շապուհ արքայի ղոթքեր-ը կործանեցին քաղաքը և իրա՝ Վաղարշավոր քանդվածքին գերի տարան: Ավերված, խիստ թուլացած Արտաշատը V դարում՝ մայրաքաղաքի գերը դիչեց Դվին քաղաքին և, կորցնելով երբեմնի խոշոր քաղաքի նշանակությունը, քայքայվեց իր խզուկ գոյությունը մինչև VII—VIII դդ., ապա անհետացավ պատմության թատերաբեմից:

Մինչև 1920-ական թթ. Արտաշատի տեղն իսկ հայտնի չէր, իսկ երբ այն որոշվեց, քաղաքի հետքերը չէին երևում, ուստի տարակուսանքը շարունակվեց և հաղթահարվեց միայն ձևական-ված պեղումների շնորհիվ:

1967 թ. Հին Արտաշատի տեղանքին կից գտնվող Փոքր Վեդի գյուղում ջրմուղի գիծ անց-կացնելիս հայտնաբերվեցին լատիններեն ար-ձանագրություններ, որոնցից մեկը փորագրված էր հինգ սալ քարերի վրա՝ 8,5 մ ընդհանուր եր-կարությամբ և 80 սմ լայնությամբ³⁵ (գծադր. աղ. 54 դ):

Արտաշատի պեղումները ձեռնարկելու լուս-առիթ էր առաջացել և որոշ նախապատրաս-տական աշխատանքներից հետո Հայկական իմ-է դիտությունների, ակադեմիայի հնագիտության և աղագրության ինստիտուտի հնագիտական ար-շավախումբը 1970 թ. սկսեց անցյալի այդ նշա-նավոր քաղաքի հնագիտական ուսումնասիրու-թյունը:

Առաջին հարցը, որը փորձեց պարզել Արտա-շատի հնագիտական արշավախումբը, վերաբի-րում էր քաղաքի տեղանքին և պահված տաքած-քին: Սակայն քաղաքի սահմաններն սառյգ սրու-շելը մեծ գծվարությամբ էր ներկայացնում այն պատճառով, որ այստեղ գաղտնիք դարձրեց շա-րունակ մշակվել են, գլուղիք են հիմնադրվել և քաղաքի հարթավայրային մասում փակված թա-ղամասերի հետքերն անհետացել են: Այնուհան-դերձ կարելի է ասել, որ Հին Արտաշատը գրավել է շուրջ 450—500 հեկտար տարածություն, այսին-քն շատ ավելի մեծ քաղաք է եղել, քան կարե-լի էր ենթադրել պեղումներից առաջ:

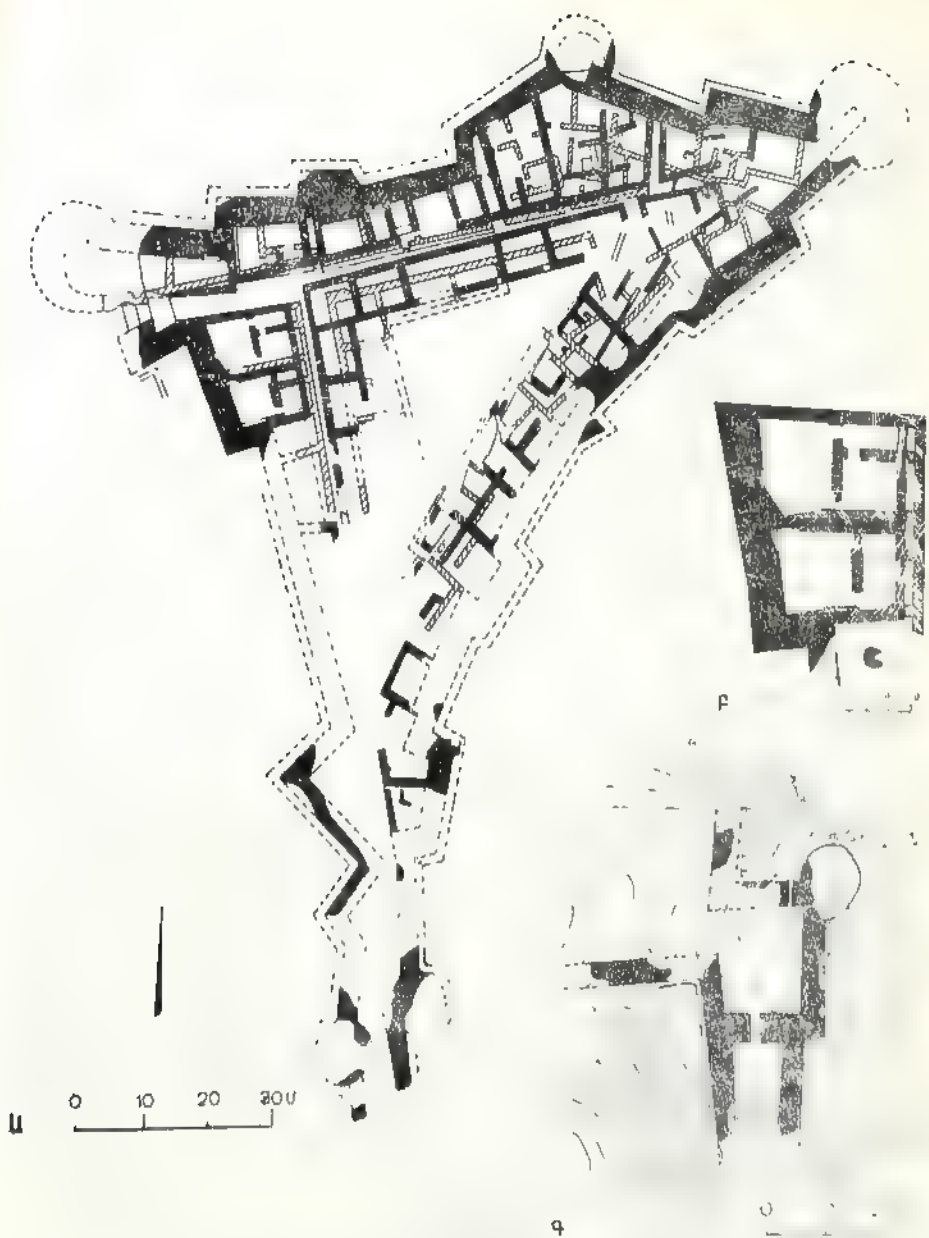
Քաղաքի տեղագրության հետ սերտորեն կապ-

ված է նաև նրա պաշտպանական համակարգի նաբերը: Վերևում նշվեց, որ Մուսինա խորհնացու վկայությամբ քաղաքը պաշտպանված է եղել Արաքս և Մեծամոր գետերի ջրային հոսք պատ-նելով, իսկ Ստրաբոնը վկայում է քաղաքի պա-րիսպների և ամբարտակների մասին: Տեղումքի դերումն այժմ ներկայացնում է հետևյալ պատ-կերը. քաղաքի միջնաբերդը և կենտրոնական ողջ թաղամասեր տեղադրված են եղել խորվիրապի մեծ բլրախումբ կազմող ինը ժայռոտ բլուրների վրա, որոնք բռնում են շուրջ 100 հեկտար տարա-ծություն, իսկ նրանց առջև հարթավայրում՝ գե-պի հյուսիս-արևելք և հարավ փակած են եղել քաղաքի թաղամասերը: Այդ բլրախմբից 350—400 մ դեպի՝ Վարավ-արենից գտնվում են ևս եր-կուս բլուր, որոնց վրա պարիսպների հետքերը նույնպես պահպանվել են:

Պարսպով շրջափակված են եղել խորվիրապի բոլոր բլուրները, բայց պարիսպները կառուցվել են ոչ թի իրարից անջատ, այլ կաղմել են մի միասնական, ընդարձակ և պաշտպանական հոսք համակարգ: Կողք կողքի գտնվող կամ կից բլուր-ներն օղակող պարիսպներն իրար միացած են նրանից միջև գտնվող ցածրադիր մասում կա-ռուցված ղուգահեռ պատնիսով կազմված միջանցք-ներով: Պարսպի հիսքերը նկատելի են բոլոր բլուր-ների շուրջ, բայց սեղ-տեղ նրանց բոլորովին չեն պահպանվել, քայքայվել են սեղմա նրանց հիմքերի առկի ժայռերը: Պարիսպը կառուցված է եղել տեղական կամրավում, կաթժր, բայց ճեղքներ տվող և քաջալիտ քարից, օգտագործ-վել է նաև տեղական մոխրավուն մարմարը՝ ոչ սրբաուաշ, կեպիտ մշակմամբ (լուսանկ. աղ. 38 ա): Վեմերով շարված են եղել, հավանաբար, պա-րըսպի հիմքերը, իսկ վերևում թերևս եղել է հում աղյուսի շարվածքը, սրի հեաքերը երևան եկան հյուսիսային (I-ին) բլրի պարսպի որոշ հատ-վածներում:

Պարիսպը վարպետորեն հարմարեցված է տե-ղանքին, մեկ դուրս, մեկ ներս թիգելելով և առ-կյունները կաղմելով հնարավորություն է ընձևել թշնամուկ հարվածներու կ՝ ճակատից, կ՝ թեկից, իսկ բլուրների անկյուններում կանգնեցված են եղել կիսաշրջանաձև կամ 3/4 շրջան կաղմող աշ-տարակներ:

Ամենամեծ և բարձրագիյ բլրի հյուսիսարևել-յան լանջին պեղումներով լացվից պարսպի եր-կու գիծ: Արտաքին պարսպից, որն ավելի հինը,

Որ. 52. Արտաշատ, ա) 1-ին բլրի վրա բացված ամրացի նստակայանի բլուրի վրա բացված դարբնացի (դիմագործի արհեստանոցի) տեսակետից, գ) 1-րդ բլրի նստակայանի վրա գտնվող հետք

նախնականն է, պահպանվել են լավ մշակված քարերից շարված հիմքերը՝ կանոնավոր հենապատնեղով (կոնտրֆորտներով) և անկյունային $\frac{2}{3}$ շրջան կազմող աշտարակով. ներքին պարիսպը կառուցված է ավելի ուշ, առաջինին ղուգահեռ և երկուսի միջև թողնված է 40—70 սմ նեղ միջանցք: Ներքին պատը, որ բացված է 2—3 մ բարձրությամբ, ամբողջովին շարված է ճեղքված քարերով: Այս պատի մեջ տեղ-տեղ հանդիպում են ավելի հին, հավանաբար, արդեն շենքերից վերցված լավ մշակված օրթոսաշ քարեր, որմնասյան բեկորներ՝ կաքաղից:

Արտաշատի հիմնագրման ժամանակ հիմնական պարիսպը կառուցված է ամբողջաշինության պահանջների հմուտ կիրառմամբ և ալքի է ընկնում իր ընդարձակությամբ: Ուղապրավ է, որ հռոմեական պատմիկ Կոռնելիոս Տակիտոսը 59 թ. Արտաշատի ավերումը և հրկիզումը հռոմեացիների կողմից փորձում է արդարացնել քաղաքի պարիսպների ընդարձակությամբ: Նա գրում է, թաղաքը հրի ճարակ գառնալով հիմնահատակ կործանվեց, որովհետև պարիսպների ընդարձակության պատճառով չէր կարելի պահել այն առանց պահպանների հզոր գեղի և մենք բավական զորք չունենինք՝ և՛ քաղաքը պահելու, և՛ պատերազմելու համար, իսկ եթե այն կանոնը և անպահպան թողնվեին՝ կկորչեին քաղաքի ուռման և՛ փառքը, և՛ օղորտը³⁴: Տակիտոսը արդյո՞ք այն պարիսպների ընդարձակությունն է նկատի ունեցել, որոնց հետքերը երևում են բլուրների վրա, թմ³⁵ եղել են պարիսպներ նաև հարթավայրում փռված թաղամասերի շուրջը, առայժմ պարզ չէ, թեև Մտրաբոնի հիշատակությամբ քաղաքի շուրջը և դեռի առջև ձգված է եղել պարիսպի Տակիտոսը նույնպես վկայում է, որ Արաքսի շրջը թրջում են քաղաքի պարիսպները³⁶:

Պարսպի հատակից մինչև տարբեր մասերում տարբեր է 2,50 մետրից մինչև 4,50 մետր Պարսպի, ինչպես և շենքերի հիմնաստույների հետքեր կարելի է նկատել խորվիրտայի բլուր բլուրների վրա: Ենթերի հետքեր տեղ-տեղ երևացին նաև հարթավայրում՝ բլուրներից հարավ և արևելք:

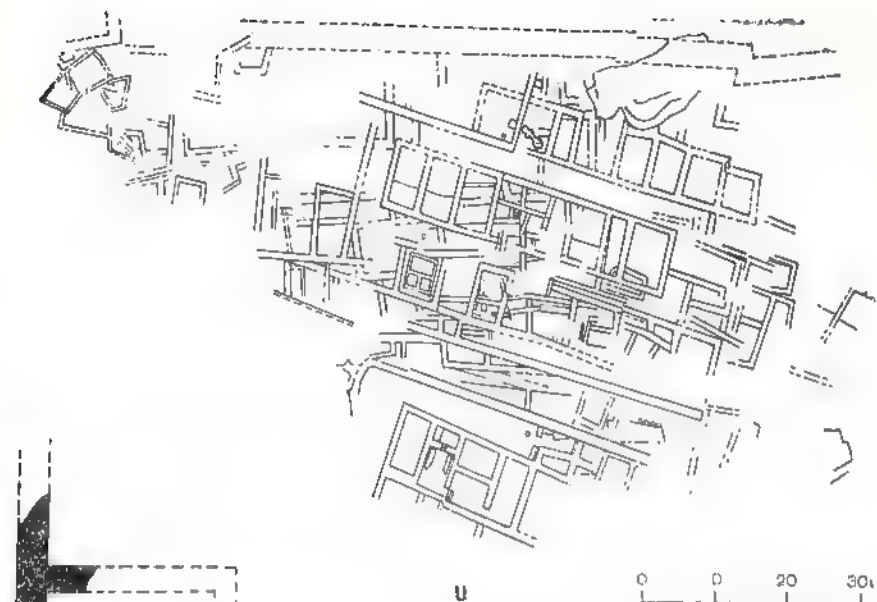
Միայն պեղումները կարող են պարզել շենքերի լուսնյակը և շինարարական սկզբունքներն ու առանձնահատկությունները, փաստական նյութ տալ լուսաբանելու հինավուրց քաղաքի կյանքին, կենցաղին և մշակույթին վերաբերող շատ հարցեր: Այդ նպատակով էլ Արտաշատի հնագիտական

արշավախումբը ձեռնարկեց քաղաքի պեղումները, աշխատանքը կենտրոնացնելով առաջին հերթին բլրախմբի հյուսիսային ծայրի (1-ին) բլրի վրա և 1973 թ. ավարտեց նրա համառոտած պեղումները: Բլուրը շրջափակված է ոչ շատ կանոնավոր հռոմեական տեսք ունեցող պարսպով: Արևմտյան անկյունում գտնվող մուտքին կից, արևելյան անկյունում և հյուսիսային պատի կենտրոնական մասում տեղադրված են աշտարակներ: Երեք կողմերից պարսպին հարում են բնակիչի սենյակներ և դարձեց-դինագործական արհեստանոցներ: Հյուսիսարևմտյան և հյուսիսարևելյան կողմերում այս կացարանների և արհեստանոցների շարքը ոչ լայն միջանցքով անջատված է ավելի նեղ, բնակած շենքերից: Այդ հանգամանքը դյուրացնում էր զինվորների շարժումը պարսպի մի հատվածից մյուսը, իսկ միջանցք-փողոցից տեղ-տեղ անցում է թողնված զնայի պարսպի աշտարակները և անկյուն կազմող մասերը: Բլրի հարավարևելյան կողմից կացարանների և արհեստանոցների շարքն անմիջապես հինվել է պարսպին և դեպի ներս նրանց մուտքերը բացվել են բակի վրա: Միանգամայն ակնհայտ է, որ բլուրը կառուցապատվել է միասնական նախագծով: Բլրի վրա պարզ նկատվում է շինարարական երկու շրջան՝ առաջին շրջանի շենքերը քանդվելուց կամ ավերվելուց հետո բլուրի կրկին կառուցապատվել է նախկինը հիշեցնող նախագծով, միայն թե միջանցք-փողոցների փոքր-ինչ նեղացել և ավելի են մոտեցվել պարսպին (զմայր, սղ. 52 ա):

Բլուր շենքերը կառուցապատված են տեղական ճեղքված և կուպիտ մշակված, ոչ սրբատաշ քարերով և, հավանաբար, ունեցել են կավե սեղան: Դարբերի դիմազարծի արհեստանոցներից երկուսը կառուցված են միևնույն նախագծով և ունեն երեք բաժանմունք՝ քուրացի, ընդհանուր սենյակ և քուրացի սենյակին կից միջանցք, հավանաբար վառելիքի համար. միայն բաժանմունքների լսարանն են ապրքեր (զմաք, սղ. 52 բ):

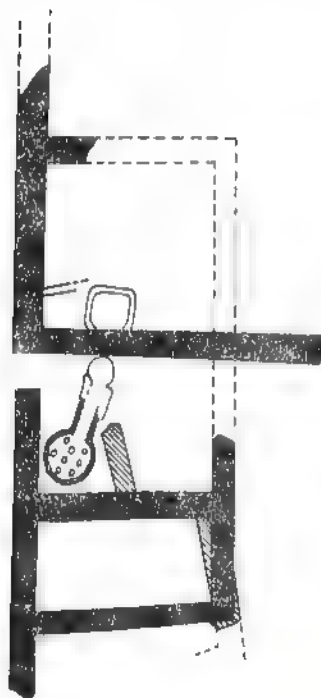
Ավելի լավ են պահպանվել հյուսիսարևելյան հատվածի կացարան-սենյակները, որոնց պատերը տեղ-տեղ կանգուն են մնում 2—2,50 մ. բարձրությամբ: Սենյակներից մեկում դրված է կրաքարից փոքր լսարանի երկու խարիսխ՝ հավանաբար փայտյա սյուների համար:

Պարսպին հարող բնակիչի սենյակները հասակազոտված և կառուցվածքով մեծ մասամբ նման են

u

0 10 20 30

p

0 1 2 3

q

Աղ 53. Առաջին ա) 8-րդ դարի տեղումներով բացված հատվածի հատկագրերը, բ) 8-րդ դարի վրա բացված ինքնուրույն առնետանոցի հատկագրերը (բրժան հնգյով), գ) 8-րդ դարի վրա բացված լավերի հիպոկառ տաղ մեխանիկ հատկագրերը

իրար, Հալիանաբար դրանք եղել են զինվորական կացարանները:

Միջանկյալփուլայնից չենք ընկնող սենյակ ներքև ավելի լեռնադաշտակ են: Նրանցից մեկի մեջ տեղադրված են կարասներ, որոնց մեջ նավթ (մազալթ) է լցված եղել: Ինչպես երևում է, այս բոլորը քնակեցված է եղել զինվորականներով և նրանց բնատեղիներով: Բայց մարդը ընթացումը ունեցել է պաշտպանական նշանակություն:

Այս բլրի վրայի կառուցվածքները երկիցս տվելով են և երկու անգամ հիվանդվել: Հրդեհի լիարժեքը նկատելի են ամենուրեք: Շենքերի մի մասն սնկեցել է արթթ ծածկ, գերտեղների վրա փռված է եղել եղևյն, որի հետքերը վաղված միջնակում պարզ նկատելի են ծածկերի փլվածքների տակ: Պետք է ենթադրել, որ բլրի կառուցվածքներն առաջին անգամ թշնամին ավերել է մ.թ. 58 թ. պարսկացի, երբ Գորգուսի գլխավորած Հռոմեական լիգաները սարքապետ ավերեցին և հրդեհեցին հայաց մայրաքաղաքը:

Բլրավանդի հարավարևմտյան կամ Արաքսի ափին մոտեցող, ծայրի 8-րդ բլրի վրա են բացվեցին պարսպի առանձին հատվածների հետքեր և բաղնաքանի շենքերի հիմնապատեր, որոնք գաղտնիված են պարսպին զուգահեռ ընթացող փողոցների երկու կողմերում, արտաքին շարքով հարեղով պարսպին: Այստեղ նկատելի են շինարարական տարրեր, նույնիսկ երեք-չորս շրջանների հետքեր: 8-րդ բլրի վրա են կանգն սկսվել է մ.թ.ա. II դ. քաղաքի հիմնադրման օրից, և ի տարբերություն 1-ին բլրի, հարատևել է մինչև IV դարը: Այս խոսքով, այս բլրի վրա հայտնաբերված թի՛ ճարտարապետական կառուցվածքները և թի՛ հնագիտական նշանները վերաբերում են Արտաշատ քաղաքի գոյության համարյա ամբողջ ժամանակաշրջանին և դրանով իսկ մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում:

8-րդ բլրի վրա են շինարարությունը կատարված է միտանական նախադիմում և նույն սկզբունքով, ինչ 1-ին բլրի վրա: Բացված փողոցների երկայնքով երկու կողմերից ձգվում են շենքերի արտաքին պատերը, որոնք մի ամբողջական գիծ են կազմում, իսկ ներսում բացվում են սենյակներ ըստ մասնաճյուղերի (գծագր. աղ. 58 ա, լուստեկ. աղ. 37): Շինարարական երկրորդ և հետագա շրջանում փողոցների և շենքերի նախնական գծագրի որոշ խախտումներ են նկատվում: Առաջին փողոցի վրա կառուցված է եղել նաև

մի բաղնիք (գծագր. աղ. 58 գ): Բաղնիքից ոչ հեռու բացվեցին իրար կից չբաղնաքաններ՝ մեկը մեծ, երկուսը փոքր: Իրանց պատերը կառուցված են կրաշաղախով, որի մեջ աղուցված եղևյնի ցողունների տեղերում պահպանվել են ուղղահայաց անցքեր: Ավազանների հատակներին շարված են եղել թրծած աղույաներ: Ինչպես երևում է, ավազանը բաղնիքի հետ կապված չէ: Առաջին փողոցի վրա բացվել է նաև խեցեղործական արհեստանոց՝ խեցեղեն թրծելու հնոցով (գծագր. աղ. 58 բ):

Շենքերի հետքեր բացվել են նաև հարևան 7-րդ բլրի վրա, որտեղ նույնպես շինարարական տարրեր շինարարի առկայությունն անհերքելի է:

Արշավանքի համարակալմամբ 8-րդ բլրի վրա, որն ամենամեծն է ու բարձրագույնը, նկատելի են անտիկ դարաշրջանի բաղնաքանի շենքերի հետքեր, որոնց պատերը շարված են անդակալի կարգադրված ձևերված քարերով: Սակայն այս բլրի վրա բնագրական տարածությունը թափված են կրաքարի մանր ու մեծ տաշվածքներ, ուստի պետք է ենթադրել, որ այստեղ եղել են սրբատաշ կրաքարից կառուցված, գուցե և սյունապարզ, նշանավոր շենքեր: Այդ բանը հաստատող նշաններ էլ կան: Այստեղ գտնվել է կրաքարից պատրաստված պան խարխուս և քիլիք քեկր՝ լավ մշակված և անտիկ շրջանին ընդողղեցված: Անցումներով: Բլրի զառաքին ևս, հավանաբար, եղել են աշեր ընկնող շենքեր, սակայն այժմ այստեղ պահպանվում են վաղ միջնադարյան փողոցի ամրոցի բավականին հաստ պատերը՝ կրաշաղախ միջուկով և երեսապատման քարերով:

Սրբատաշ կրաքարից կառուցված և սյունապարզ շենքերը, ինչպես երևում է, շատ են եղել Արտաշատում, քանի որ քաղաքի տարածքի տարրեր մասերում, հին և նոր գերեզմանոցներում լանդիպում են ավերված շենքերի քարեր, միացման երկաթն զամերի համար արված փոսիկներով, ինչպես և սյունների խարխուսներ (լուսանկ. աղ. 58 բ): Վերջիններից լավագույնը տարբերվում են, որ նրանց պատկանել են տարրեր շենքերի Գտնվել են նաև սյունների լավ մշակված գլաններ: Դրանցից մի քանիսը Արտաշատի հին շենքերի ավերակներից XIX դ. տարվել են Արարատ գյուղը՝ օգտագործելու այստեղ կառուցվող եկեղեցու համար, և այժմ ընկած են այդ եկեղեցու շուրջը, իսկ առանձին մասերը գտնված են

հիկդիցու մուտքի առջև և ներսում: Դրանց՝ անտիկ Արտաշատին պատկանելը կանոնից դուրս է, մասնավաճեք, որ նրանց վրա պահպանվել են զլանները տարբեր մասերն իրար միացնելու երկաթե դամբարի համար արված փոսիկները: Անտիկ դարաշրջանի ավելի փոքր շափերի սյուներին ևրկու զլան և խարխալների բեկորները զբոսնվել են Արտաշատի շրջանի Ագատաշվան պուղում:

Այսմյան Արարատ քաղաքի մոտերքի հանքերից բերված մանրատիկ կլաբարը լավ մշակված, հիվանդ վիճակում իր տեղում, ինչպես մասնավոր Ալգալիսի սպիտակ քարից կառուցված շենքերը շրջաօթյուն են հաղորդում քաղաքին (շենքերն ունեցել են ճարտարապետական հարուստ քանակները) նրանց քանակներից առավել գտնվել է մի փոքրիկ բեկոր Շենքերի սենյակների ներսից ունեցել են կրաշագանից պատրաստված ձևավոր քիլեր, որոնց տարբեր շափերի նմուշները գտնվել են բուրգներից բաժանակալի հետո՝ հարթավայրում, վարած արտի մեջ: Մի հին շենքի տեղից հավաքված սվաղի բեկորներից, 7—8 գույնի ներկված, վկայում են, որ շենքերը հարդարվել են նաև որմնանկարներով: Գույներից, մասնավորապես կարմիրը նրանցավորումներով, նարնջագույնը, դեղինները, սևը, սպիտակը աչքի են ընկնում իրենց հստակ նրանգներով: Պետք է հուսալ, որ հետագայում կբացվեն որմնանկարների, ինչպես և խճանկայների հետքեր և նմուշներ:

Շենքերը մասամբ ծածկված են հողե թրծած կավե կլմինդերներով, որոնց շատ օրինակներ գտնվել են քաղաքի տարբեր մասերում: Աղմինդերներն ունեն անտիկ դարաշրջանին բնորոշ ձևավորում, իսկ շատերի արտաքին մակերեսը ծածկված է կարմիր ներկով: Փովածքի կլմինդերներին (ստենների) իրար հետ ըստ ըստի եղբայր ծածկվել են իրենց, եռանիստ և կիսախողովաձևի կլմինդերներով (կլմալուներով):

Արդ, քաղաքի նախնի ի՞նչ սկզբունքներով է կառուցվել Արտաշատը և ի՞նչ ճարտարապետություն է ստեղծել, Մտրաքանի ասերով՝ ճարտաշին, իսկ Պլուտարքոսի վկայությամբ՝ ճանաչում զեղեքի՞նք այս քաղաքը: Առաջին բլրի պեղումներից իրենում է, որ այստեղ կառուցումները կատարվել են միասնական նախագծով, որը հարմարեցված է անկանոն եռանկյունաձև բլրի տեղանքին: Շենքերը հարկն են պարիսպներին, ապա

ենդ փողոց-միջանցքներով անջատվել բլրի վերին մասից, որտեղ կառուցվել են մի քանի շենքեր՝ կենտրոնական մեծ հրապարակի երկու կողմերում: Ութնորդ բլրի վրա բացվել է հինգ զուգահեռ փողոց, բլրի թեք լանջին, որի տարածքը մեծ է և հատող փողոցների շխան Այստեղ ևս կառուցումները կատարվել են միասնական նախագծմամբ, որը ոչ մեծ խախտումներով պահպանվել է նաև քաղաքի ավերումներից և վերակառուցումներից հետո՝ դարեր շարունակ: Շենքերը փողոցների վրա կազմել են իրար հպած համատարած շարքեր:

Զարդույթ և ամենափոքր բլրի պեղումները վկայում են, որ այն հանդիսացել է քաղաքի բլուրների վրա գտնվող միջնարդրոյի և պարսպապակ թաղամասերի ներքին ռազմական միջանցքի հանգույցը: Այն ամբողջված է պարիսպներով և աշտարակներով, որոնց միջև թողնված է 1,60 մ լայնությամբ անցում, որով միայն կարելի էր 1-ին, 2-րդ և 3-րդ բլուրներից անցնել դեպի մյուս բլուրները, ինչպես և հակառակ ուղղությամբ (գծագր. աղ. 32 գ):

Քաղաքաշինության հետ սերտորեն կապված էր նաև քնակալության համար կոմունալ-կենցաղային հարմարություններ ստեղծելու հարցը: Խոռքը վերաբերում է, առաջին հերթին, քաղաքի ջրամատակարարմանը: Քաղաքի տարածքում գտնված խորտի և փոքր շափերի, ինչպես և ծեփաձև կավե խողովակները (նաև սեղի քնակիչների դաշտային աշխատանքների ժամանակ իրենց նկած չընտելի դիմ հատվածը) տարախույս չեն թողնում, որ քաղաքի ջրամատակարարման հարցը լուծվել է հաջողությամբ (լուսանկ. աղ. 39 բ): Խմելու ջուրը կարող էր բերվել Գանդիկ տասնյակ կիլոմետր հեռավորությունից, բայց Արաքս գետից էլ է կավե խողովակներով ջուր վերցվել: Մյուս կարևոր միջոցառումը քաղաքի լճերի կառուցումն էր: 3-րդ բլրի պեղումներում, առաջին և չորրորդ փողոցների վրա կավադործ արհեստավորների մի թաղամասում հայտնաբերվել են երկու բաղնիքի հետքերը, որոնց գտնվում են մեկը մյուսից բնագամներ 26—30 մետր հեռավորությամբ վրա:

Քաղաքի տարածքում կատարվող դիտումների, երկրագործական և մեխանիզմային աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերվել են նաև մի քանի ալլ բաղնիքների հետքեր: Ուշագրավ է, որ բոլոր բաղնիքներն ունեցել են կրկնակի հատակ և

ստորհատակյա շեռուցման համակարգ-հիպո-կառ-ստ, որը բնորոշ է հոծա-հոծմեակնան թերմե-րին: Բաղնիքների վերին հատակները հիմնվել են կլոր կամ քառանկյա կավե խողովակների, բոլորակ կամ քառակուսի աղյուսներից կազմված միա-կետյա քարե հենակների վրա: Նշված հինգ սիսիի հենակների օրինակներն էլ հայտնաբերվել են Արտաշատում: Վերին հատակը կազմվում էր լե-նակների վրա դրվող մեկ կամ երկու շերտ խո-շոր աղյուսների փոփոխությ, որի վրա լցվում էր անջրամափանց շագանի շերտը, սովորաբար 5—7 սմ հաստությամբ: Հոծմեակնան նշանավոր ճարտարագիտ. վիսրուսկիում (մ.թ.ա. I դ. երկ-րորդ կես) հաղորդում է, որ անջրամափանց շա-գանի կազմվում էր ծեծած աղյուսից և կրի՝ 3 : 1 հարաբերությամբ²⁰, Պեղումները վկայում են քաղաքային քնակությամբ կուլտուր- կենցաղային բավականաչափ բարձր մակարդակի մասին:

Ոլորների առջև փոխված հարթավայրի թաղամա-սերը տակավին չեն պեղված, ուստի զմայր է որդակի խոսել այս քաղաքի նախագծման մա-սին, բայց գատկով րլորների վրա կատարված պեղումներից, կարելի է ենթադրել, որ զուգորդ-ված են եղել քաղաքաշինության տեղական և հնդ-լենիստական օկգրունքներ՝ առաջինների գերա-կշռությամբ:

Փաղաքի ճարտարապետության վերաբերյալ փաստացի նյութերը համեմատաբար յազմասան են և պատկերն ավելի որոշ է: Ենթերի ծած մա-սը կառուցվել է տեղական կարմրավուն, մեղքու-մով պատրաստված անտաշ քարերով և ծածկվել է գերանների վրա փոխող եղեգնի վրա լցվող հո-ղն հարթ ծածկով, մի ավանգույթ, որը սկիզբ տանելով Հին արևելքում, իսկ Հայաստանում սո-վորական լինելով ուրարտական ժամանակներից, հարատևել է մինչև XX դարը: Դրա կողքին քա-ղաքի շատ շենքեր, մասնավանդ հասարակական խոշոր շենքերը, կառուցվել են բաց գույնի ման-րահատիկ կրաքարից, գերազանց մշակվումով: Հայտնաբերված մի քանի տասնյակ սյան կրա-քարի խարսխները, սյուների զւանները և գե-ղեցիկ անցումներով ու աստամնավոր քիվերի բե-կորները ցույց են տալիս, որ քաղաքում եղել են զգալի թվով սյունադարձ շրիղ շենքեր, որոնք, դասակով հայտնաբերված մեծ քանակությամբ ծածկի կղմինգրներից, ունեցել են կղմինգրն երկ-թեք ծածկ (բուսակն. աղ. 39 պ): Նման ծածկերը

Հայաստանում տաշանում և սովորական են գու-նում հելլենիստական դարաշրջանում:

Ուշագրավ է նաև շենքերի ներսի հարդարանքը: Ինչպես նշվեց, պատերը զարդարվել են գույնզգույն ավաղով և որմնակարներով: Հայտնաբերված երկբաշափական զարդեր կրող բեկորների հա-լուստ երանցները, խորք գծերով երկբաշափա-կան պատկերների (ֆիգուրների) բաժանված լի-նակը մեքանցում են նրանց պունյան որմնա-նկարչության առաջին ունին: Սովորական բնա-կելի շատ շենքերում օգտագործվել է պարզ գու-նավոր ավաղը:

Հին ժամանակներից ի վեր հայ ժողովուրդն աշխ է բնկել իր շինարարական գործունեությամբ, որն իր գրսնությունը, բնականաբար, գտել է նաև Արտաշատ մայրաքաղաքում: Փաղաքի պարսպ-ները կառուցվել են քարի ճեղքված, կիսամշակ, մասամբ և մշակված խոշոր բլոկներից: Փարի երկիր Հայաստանում շինարարություն իրակա-նույնի է առավելապես քարով, տեղ-տեղ երևում են աղյուսաշար պատեր ու շինություններ՝ հում աղյուսից, և միայն մի փաստ է մեկ հայտնի, երբ շինությունը կառուցվել է թրծած աղյուսով: Սա-կայն թրծած աղյուսն օգտագործվել է քաղաքի թաղնիքներում, որոնք ունեն կրկնակի հասակ և աղյուսներով կազմվող վերին հատակը հնմվել է մասամբ քարից պատրաստված, բայց առավելա-պես կավե աղյուսներով շարված կամ խողովա-կված հենակներին վրա:

Ճեղքված քարերով կառուցված շենքերի պա-տերը ավաղված են կրաշաղախով, իսկ կիրը ստացվել է կրաքարը աղբյուր եղանակով: Կրա-շաղախից են պատրաստվել նաև շենքերի ներսի հարդարանքի համար օգտագործված ձևավոր քիվերը: Ենթերի ծածկի համար, ինչպես վերնում նշվեց, լայնորեն օգտագործվել է կղմինգրը՝ ծե-ծած աղյուսից և կրից կաղմված անջրամափանց շաղախը: Այսպիսով կարելի է հավաստել, որ շե-նարարության հետ կապված են ձեղն մի քանի արհեստներ՝ քարաշուկությունը, քարի որմնադրու-թյունը, աղյուսագործությունը, կիր պատրաս-տելու արհեստը և կրով ավաղ անելը, կղմինգր-ների արտագործության արհեստը:

Ճարտարապետության հետ սերտորեն կապված էր նաև առաջնագործությունը՝ շենքերի փայլա-մասերի պատրաստման արհեստը: Ուշագրավ է, որ Արտաշատում գնայի փողոց գուրս եկող մի

լինական պատի մեջ հայտնաբերվել են շար-
վածքի ամբողջ երկարությամբ աղուցված փայտ-
յա գլաններ՝ պատին կաշմուկվում հազարգելու
նպատակով:

Կարևոր նշանակություն է տրվել քաղաքի պաշտ-
պանության հարցին:

Այսպիսով գտնվելով Արաքսի և Մեծամորի
միացման տեղում, կրկու գետերի միջև բնկած
տարածքում, պաշտպանված է եղել ջրային հոսք
դատնիշներով: Արաքսի վրա նետված Տափերա-
կան կոշիկո կամուրջը կառուցված էր անմիջու-
ղան քաղաքի առջև և, հավանաբար, քաղաքի
դարպասից դարձաբ Բաջվում էր նրա վրա և այս-
տեղից մայր ճանապարհը տանում էր հարավ-
արևմուտք՝ դեպի Տիգրանակերտ: Մեծամորի վրա
նետված կամուրջը սկիզբ առնող ճանապարհը
լրջալրաբովան ուղղությամբ տանում էր դեպի
Վաղարշապատ, իսկ հարավարևելյան ուղղու-
թյամբ՝ դեպի Իրան:

Գետերով պաշտպանված լինելով հանդերձ,
ինչպես նշվեց, քաղաքն ուներ պաշտպանության
պահեստական հզոր համակարգ, բաղկացած ըն-
դարձակ պարիսպներից, ջրով լցված փոսից և
առյուծաբաններից:

Հայտնաբերված են մեծ քանակությամբ և
ուարենի չափի կլոր քարեր, որոնց մի մասը, հա-
վանաբար, օգտագործվել է քարենտ մեքենայով,
ձեռքով և պարաստիկով թշնամու վրա նետելու
համար²⁷:

Փաղաքի պարսպին մոտենող թշնամու զինվոր-
ների պաշարողական մեքենաների վրա նետվել
են նավթի (մազութի) մեջ թաթախված բոցու-
վառվող լավեր: Այդ առթիվ վկայություն է
պահպանել հուսանական պատմիչ Դիոն Կասիոսը
(մոտ 155—235 թթ.), որը ճիշտ է ոչ թե Արտա-
շատի, այլ Տիգրանակերտի վերաբերյալ: Իս-
պառմամբ է, որ երբ Լուկուլոսը պաշարեց Տիգ-
րանակերտը, քաղաքի պաշտպանները մեծապես
փնասեցին նրան նետածգությամբ և պաշարո-
ղական մեքենաների վրա նավթ թափելով, որը
բոցավառվում էր այնպես, որ հրկիզում էր այն
ափներ, ինչի կաշում էր և հանգեցնել հեշտ լճի²⁸:

Ուշագրավ է, որ 1-ին դարի վրա պեղումների
մասնաձև պարսպի տակ ներսից մի քանի տեղում
գտնվեցին նավթի (մազութի) չորացած զանգված-
ներ, իսկ սենյակներից մեկում դետեկված կա-
րամեխի մեջ լցված է եղել նավթ:

Փաղաք թափանցած թշնամու հեծելազորի դեմ

գործածվել են նաև երկաթե փշերը, զրանք նե-
տալաքի ծայրերի պես սուր ծայրերով, եռա-
նյալ և քառանյալ փշերը էին, որոնք թափվում
էին փողոցներում և ինչպես էլ ընկնեին՝ ծայրը
ցցված էր մնում, և թշնամու հեծելազորը անց-
նելիս, «փշերը» մտնում էին ձիերի ոտքերը և
շարքից նսնում նրանց:

Դատելով քաղաքի տարածքի ընդարձակ չա-
փերից կարելի է նկատել, որ այն ունեցել է
մինչև հարյուր հազարի նանոզ բնակչություն,
որի նյութական անպահովության համար անհրա-
մեշտ էր քաղաքային բավականաչափ ընդար-
ձակ և զարգացած տնտեսություն: Ինչպես անտիկ
գրառչության քաղաքներին, Արտաշատին ևս բնո-
յուշ է, կեղև քաղաքային տնտեսության հերթ հիմ-
նական ճյուղերի՝ կրթագործության, արհես-
տային արտադրության և առևտրի բավականա-
չափ բարձր մակարդակը: Քաղաքների բնակիչ-
ները հելլենիստական և ուշ անտիկ դարաշրջա-
նում կաղմում էին ինքնավար համայնք, որն ու-
ներ իր հողերը՝ քաղաքի շուրջը և քաղաքին պատ-
կանող լեռնալանդշխրում: Հին Հայաստանում
քաղաքներին, տաճարներին, թագավորին ու այլ
մեծահոգիներին պատկանող մասնատիրական
բնակավայրերը կոչվում էին ադարաններ²⁹, որոնց
բնակիչները ստորոկ կամ կիսատարուկ (կուտե)
ևրկադարձներ էին:

Տնտեսության նման կարգը, անշուշտ, եկա-
տելիորեն ազդում էր քաղաքաշինության վրա:
Փաղաքը խիտ էր կառուցապատված, քանի որ
քաղաքի ներսում չկային այգիներ, երկադար-
ժության և անասնապահության հետ կապված
տարածք, շինություններ և այլ հարմարանքներ:

Հույն, հռոմեացի և հայ հեղինակները Արտա-
շատի մասին խոսում են մեծ դրվատանքով, իսկ
պեղումները առարկայապատված, քանի որ
են բացահայտում հայաց աչք հիմնավոր ծալ-
րադարձքի ժառանգող տառիներ իր բազում կող-
մերով: Թեև պեղված է քաղաքի մի փոքր մասը,
բայց արդեն կարելի է ասել, որ Արտաշատը հան-
դեսացել է Հին Հայաստանի ոչ միայն վարչա-
րադարձքի, այլև առևտրատնտեսական և մշա-
կութային խոշորագույն կենտրոնի և այդ զորք
խաղացել է շուրջ հինգ դար շարունակ: Արտա-
շատը, այն հնոցն է, որտեղ համաձուլվել են հայ-
կական հիմնավոր ավանդական ու նորամուտ հեղ-
լենիստական մշակութային և ձևավորվել է հայ-

կական Հելլենիստական մշակութիւնը Դրա շնորհիւ Հին հայկական մշակութիւնը եւ հարստացել է նշանակալիորեն առաջադիմել է, իսկ երկիրն իր արժանապէսը անդն էլ զբաղել Հելլենիստական արեւելքի կրկնների շարքում:

Պատշաճաւ Այս քաղաքը կառուցվել է Վանա լճի հյուսիսարեւելյան ափին, Աղիովիտի դաշտում:

Խորհնային նկարագրելով IV դարում պայատական դավադրութեան զոհ պետեցած Դնելի թաղումը, գրում է. «Իսկ Արշակայ հանդերձ նախարարքն իրեցեալ ի դաշտ Աղիովիտի զդին Կենւոյ՝ թաշկայ յարհունակաճ Բաղաբին Պարկշատի» (ընդգծումը մերն է—Ա. Ա.): Նշանակում է Զարիշատը եղել է արքունի քաղաքը: Երբ է հիմնուելով այս քաղաքը՝ ստուգ հայտնի չէ: Էստ Մանտիզանի, այն համարուար, հիմնադրվել է III—II դարերում (մ.թ.ա.)¹¹: IV դարի նշանավոր քաղաքների շարքում հիշատակվում է նաև Զարկշատը և այն համարվում ամեն քաղաքը՝ Նույն ժամանակըըըըըըըը, Հայաստանի մի շարք քաղաքների ամբարձութունների ժամանակ, Զարիշատից գերվում են 10000 հայ և 14000 հրեա ընտանիք¹²:

Կանակմից վեր է, որ կեն հաղարամյակից ավելի կյանք ունեցող այդ քաղաքը, որը IV դարում գտնվում էր ժամանակի խոշոր քաղաքների շարքը և հայտնի էր իբրև «արքունական քաղաք», ակտիվ է ունենար իր դիրքին համապատասխան տարածարժեք կառուցվածքներ:

Զարեհավան: Զարեհավանը գտնվում էր Բրիտանիայի հարավային կողմում, Բաղրանդի շրջակայքում: Ընթացում է, որ այն հիմնվել է Այստանի Ա-ի որդի Զարեհի կողմից (II դ. մ.թ.ա.)¹³: Դեռ IV դարում այն Հայաստանի նշանավոր քաղաքներից էր: Նույն դարում, հայկական մի շարք քաղաքների վերջը հիշատակված ամբարձութունների ժամանակ, Զարեհավանից գերվում են 5000 հայ և 8000 հրեա ընտանիքներ¹⁴: Այնուհետև, ըստ երևույթին, այն կորցնում է իր նշանակությունը և V դարում հիշատակվում իբրև մի աննշան դուռ¹⁵:

Նախնավան: Նախնավանի հիմնադրման ժամանակը հայտնի չէ, դեռևս II դարում այն հիշատակվում է Պաղատի մոտ: Այս հնագույն քաղաքը, գտնվելով համաշխարհային աստորի Բաղրանդայն ճանապարհներից մեկի՝ հյուսիսային մայրուղու վրա, իբրև ժամանակի առևտրի

ճանաչված կենտրոններից մեկը դարձրեց շարունակ նշանակալից գեր է խաղացել միջազգային առևտրում:

IV դարի երկրորդ քառորդում պարսկական զորքերի կողմից մեծ ամբարձութունների ենթարկված Հայաստանի նշանավոր մի շարք քաղաքների թվում նշվում է նաև Նախնավանը¹⁶:

Տիգրանակերտ: Տիգրանակերտը կառուցվել է Մեծ Հայքի Այծնիք գաւառում, այժմյան՝ Դարեհի քաղաքի տեղում¹⁷: Տիգրան Բ-ն (95—56/55), իմնադրելով այն, դարձրել է իր լայնարձակ պետության մայրաքաղաքը¹⁸: Մայրաքաղաքի ներսում կառուցվել էր ամրակուռ միջնաբերդը: Արքունի ապարանքը գտնվում էր պարիսպներից դուրս: Ապարանքային համալիրի շրջապատում տեղեկվել էին «պարտիզներ», զրոստարաններ, պառտեղներ ու ձկնալսողներ¹⁹:

Քաղաքը շրջապատված է եղել բարձր և շուրջապատված լայն պարիսպներով: Պարիսպների բարձրությունը հասել է մինչև 50 կանգուն (մոտավորապես 25—26 մետրի), իսկ լայնությունն ամբարն մեծ է եղել, որ պատերի միջ կառուցվել են պահակազորի դիմանցիկ ու գտնադոն տնտեսական ալլ շինքերի²⁰:

Տիգրանակերտ ամրացվել էր որպես ոչ միայն ժամանակի խոշոր պետություններից մեկի մայրաքաղաք, այլև երկրի տնտեսական ու մշակութային կյանքում մեծադույն գեր խաղաղող կարևորագույն կենտրոնը: Հետանալիս նրա նշանակությունը դուրս էր ստորական մայրաքաղաք լինելու սահմաններից: «Տիգրան Բ-ն,—գրում է Մանանդյանը,—հասկացել էր, ըստ երևույթին, որ նահապետական հայ կենցաղի, տնտեսական ու կուլտուրական առաջադիմությանը կարող էր մեծապես նպաստել ճեղքնախառն անվաճի լուրջը, որը կենտրոնն էր արհեստների, արդու-նագործությունների և առևտրի զարգացման» (ընդգծումը մերն է—Ա. Ա.):

Տիգրան երկրորդն իր արշավանքների ընթացքում Կապադոկիայի, Կիլիկիայի, համալսարար և Ասորիքի, Կարդուքի Աղիսերենի Հելլենիստական 12 քաղաքների ընտելությունը բուն կերպով տեղափոխում է Հայաստան և մեծ մասամբ բնակեցնում Տիգրանակերտում:

Նշանավոր հույն հռոմոր Ամֆիկրատեսը, արտաքինում Աթենքից, մերժում է Մեդիկանների հրավերը և ապաստան գտնում Տիգրան Երկրորդի արքունիքում: Այդտեղ էր ժամանակի ճանաչված

դրող և փխխտփա Մետրողորոս Անկասիացին, որը
գրել է Տիգրան Նրկորդի պատմությունը:

Հելլենիստական քաղաքների բնակչության հետ
մեկտեղ ըռնի կերպով մայրաքաղաք են զաղ-
թեցնում նաև հայ իշխանավորներին ու ազնվա-
կաններին:

Քաղաքի ազդարնակչությունն ինքն էլ իր կող-
մից էր նպաստում շինարարության և քաղաք
բնդարձակման աշխատանքներին:

Որքան էլ այդ տեղեկությունների մեջ լատի-
զանցություններ լինեն, ակնհայտ է, որ Տիգրա-
նակերտի կառուցումը հանդիսացել է ժամա-
նակի ճարտարապետական-կառուցողական ար-
վեստի զարգացմանը մեծապես նպաստող՝ պե-
տական նախաձեռնությամբ ու հսկողությամբ
կատարված շինարարական հակալսածավալ գործ:

Ինչ ինչ տիպի ու լատի կարող էր եղած լինել
քաղաքը, ստույգ զովար է առել Պրտնականների
մի մասն այն համեմատում է նիւռևի և Բարե-
լունի հետ, իսկ ոմանք՝ հելլենիստական տիպի
քաղաքների հետ, որը համարել է:

Տիգրանակերտը բազմամարդ ու զինզինի քա-
ղաք լինելու հետ մեկտեղ, նաև անառիկ բնդ էր
նա, քայքի արհեստական մեծ ամրություններ
ունենալուց, կառուցված է եղել «...պաշտպան-
ված ու զովարամատչելի լինելու տեղում»⁵²,
69 թվականի (մ.թ.ա.) գարնանը, կր լուկոլլոսի
ւղբերը պաշարում են Տիգրանակերտը, «հո-
մեացիների բոլոր ջանքերը՝ գրավելու քաղաքը
դրոհով և պատերազմական մեքենաների օգու-
թյամբ՝ մնացին ասարդոյուն...»: «Ամիսներ շա-
րունակ Տիգրանակերտը մնաց կանգուն և ան-
պարտելի»⁵³ (քնդգծումը մերն է—Ա. Ս.): Քա-
ղաքը զրավվեց միայն 69 թվականի աշնանը,
հույն վարձկան զորքի դավաճանության պատ-
ճառով:

Տիգրանակերտը հետագայում նույնպես մնում է
խլրե անառիկ բնդքաղաք և երազմամարդ մեծ
կենտրոն: Ուղիղ մեկ դար հետո Տիգրանակե-
րտը պաշարվում է պարթևները կողմից, սակայն
քաղաքը գրավելու նրանց բոլոր ճիգերն անյ-
նում են ապարդյուն:

Տիգրանակերտի երբաճք ու անմատչելի պա-
րիսպները հիշատակվում են նաև մեր թվակա-
նության 1—IX դարերում: Ավելի ուշ Տիգրանա-
կերտի ամրությունների մասին ուշագրավ տե-
ղեկություններ ենք ստանում Շապուհ II-ի (309—
379) մի հարձակման առթիվ:

Ե՛ն Յունացն մատուցեալ մեծաւ բռնությամբ
յնցուցին ի պարիսպն զկոչեցեալ էշմու եւ է այս
գործի մեքենայից անուատր, յնրից նրից արանց
մղեղով տարեալ, և ի ներքուստ կացնովք և օակ-
րօք երկերեսովք և կացեալոր մընոճք՝ փորել՝
զհիմունանս եւ զպարսուսաւ արաւեալ զայն, ու
ի հալկազնոյն Տիգրանայ ևոծալ և յարմաւեալ
սրմունքն, քաղեալ բնկեցին»⁵⁴ (քնդգծումը մերն
է—Ա. Ս.):

Գմբախտարար, Տիգրանակերտի ճարտարա-
պետական ոչ մի հուշարձանի վերադրելու նույն-
պես կոնկրետ տվյալներ չունենք: Ընդ է, գո-
յություն ունեն Տիգրանակերտ-Ֆարկին քաղա-
քի առանձին տեսարաններ պատկերող մի քա-
նի նկարներ (քաղաքի ավերակների քնդհանուր
տեսքը, արևելյան և հյուսիսային պարիսպների
առանձին հանդույնները և այլն), իսկ պարիսպ-
ներից մեկի վրա IV դարում փորագրված է հու-
նարեն արձանագրություն, սակայն դրանք հա-
զիվ թե կարողանան հիմք հանդիսանալ Տիգրա-
նակերտի սկզբնական կառուցվածքի մասին թե-
կուղ հեռավոր դատավոր կազմելու համար (զծա-
գր. աղ. 54 ա, բ):

Այնուամենայնիվ, կառվածից վեր է, որ ժա-
մանակի խոշորագույն պետություններից մեկի
այդ նորաստեղծ մայրաքաղաքը, ուր տեղական
ազգաբնակչության հոծ մասսաների հետ մեկտեղ
քանի կերպով բնակեցվել էին հելլենիստական
բազմաթիվ քաղաքների բնակիչներ և որը բնա-
կելի, արհեստագործական, առևտրական, հասա-
րակական, մշակութային (թատրոնի) նորակա-
ռույց շինքերի, իշխանական գլխակների և ար-
քունի պալատական խոշոր համալիրի հետ մեկ-
տեղ ունեց ուղարտականակն մի հզոր սիստեմ և
Առաջավոր Ասիայի առնամեծ հելլենիստական
քաղաքներ, Սելևկիայի և Անտիոքի մրցակիցն էր
լինելու⁵⁵, պետք է որ այդ մեծին արժանի իր
կառուցվածքներով մեծապես նպաստած լինե-
րկրի ճարտարապետական մտքի ու կառուցո-
ղական արվեստի զարգացման գործին:

Մտնուե: Ենթադրվում է, որ Մտնուքը կառուց-
վել է Արաթանիի և նրա ձախ վտակ Կաթառի
միջև:

Փավստոս Բուզանդը, խոսելով Աշտիշատ այ-
ցելած մի իշխանի մասին, գրում է, ռՄրանից
հետո... իջավ Եփրատ գետի ափը... երկու գե-
տերի խառնուրդի մոտ, որանդ Տեուց ի վեր մի
բաղավ է շինված եղել Սաճառուայ քաղաքովից

Մծորհ կոչված անդունդ»⁵⁶ (ընդգծումը մերն է— Ա. Ս.): Մծուրնի կառուցումը Մանատուրեի կողմից կարող է տեղի ունեցած լինել I դարի վերջին քառորդում կամ II դարի սկզբին: Քաղաքն ունեցել է ստրատեգիական և առևտրական տեսակետից նպաստավոր պայմաններ: Այն իշխում էր ճանապարհների մի խոշոր հանգույցի վրա, որտեղից անցնում էին դեպի Մենթոնեն, Կարին, Տիգրանակերտ, Արտաշատ, Բագրվան և մի շարք այլ վայրեր տանող կարևոր ուղիներ: Մերոսը, հիշում է. «Անվ հայելով ի մատնանն Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրեացույ զոր էգիտ գրոշմալ ի վերայ արձանի ի Մծրին քաղաքի՝ լապարանն Սաևառուկ արվայի ճանդեպ դրան արվունակուն տաճարին, ժամկնալ յաւերածի արվունակուն կայնելցն:

Քանզի դոմեն տաճարին աջորդի խնդրևալ ի դուռն արքային Պարսից և քաղաքի զանազան վանս սնանցն ըստ դիպան արձանագրին դրոշմնալ ի վերայ վիմի զամս և դուռուս հինգ թուգատրացն հայոց և պարթևոց»⁵⁷ (ընդգծումը մերն է— Ա. Ս.):

Այդ տեղեկությունների հիման վրա հղբակացվում է, որ Մծուրը նույնպես եղել է Հայաստանի աթոռանիստ քաղաքներից:

Ինչպես երևում է, ապարանքն ունեցել է ճարտարապետական ուշադրով համալիր:

Փայտակարան: Փայտակարանը հայ մատենագրության մեջ հիշատակվում է իրեն IV դարի առաջին կեսերին Հայաստանի նշանավոր քաղաքներից մեկը⁵⁸:

Վաղարշապատ: Վաղարշապատ քաղաքը հիմնադրվել է II դարի առաջին կեսում, Վաղարշ I (117—140) թագավորի կողմից գեղան Որվանդունիների ժամանակ հիշատակված Վարդգեսի մամիկոնականների տեղում: Հայաստանի ուղի ունեցող քաղաքներից մեկի առաջացմանը նպաստեցին Տրուանոս կայսեր Արևելք կատարած արշավանքից հետո երկրի տնտեսական դարգույնման համար ստեղծված բարենպաստ պայմանները: 163 թ. հռոմեացիների կողմից Արտաշատ քաղաքի նվաճման և հայերի ապստամբության ճնշումից հետո Վաղարշապատը, որը վերանվանվեց Նոր քաղաք (Կալնեպոլիս), հռչակվեց Հայաստանի մայրաքաղաք և ապրիսին

մնաց մինչև երկրի անկախության կորուստը⁵⁹:

Գրավոր աղբյուրների օգնությամբ և հնագիտական ուսումնասիրությունների արդյունքների հիման վրա հնարավոր է որոշ պատկերացում կազմել հին Վաղարշապատի քաղաքաշինական կառուցվածքի և հատակագծման, տեղագրության ու ճարտարապետության մասին⁶⁰: Ըստ այդ տվյալների, քաղաքը բաղկացած է միջնաբերդից, բուն քաղաքից և արտաքաղաքային տարածքից:

Միջնաբերդ: Ավելի քան հավանական է, որ միջնաբերդը մոտավորապես զբաղում էր այժմյան էջմիածին վանքի տարածքը⁶¹: Այն շրջափակված էր պարսպով և ուներ ուղղանկյուն ձև. Պարսպի գոյության մասին են ակնարկում Ագաթանգեղոսի Հայոց պատմության հաղորդած տրվյալներն ու էջմիածնում հայտնաբերված 175 և 185 թթ. լատինական արձանագրությունները (լուսակ. աղ. 36 ա)⁶²: Ըստ Ագաթանգեղոսի, Միջնաբերդում էր գտնվում Մայր եկեղեցին ու թագավորական պալատը: Վերջինիս ստույգ տեղը պարզ չէ, բայց այն տեղագրված կարող է լինել Մայր եկեղեցուց արևմուտք և հարավարևմուտք⁶³: Այն, որ միջնաբերդում կային փողոցներ (սփողոց ի ներքնադուխս)՝ ակնարկում է ալտարի այլ շինքերի գոյության մասին: Ըստ ընդհանուր հիմքերը կան պնդելու, որ Մայր եկեղեցու տեղում անտիկ դարաշրջանում կանգնած էր հիթանոսական տաճար: Մայր տաճարի վերականգնման աշխատանքների ժամանակ պլուհընել են նախաքրիստոնեական կառույցների մնացորդներ՝ ուրարտական ժամանակաշրջանի բազալտե կոթող, քարե վեմ՝ երկաթի կապերի համար բերրով, ինչպես նաև օջախ-կրակարան: Մայր եկեղեցու հարավային մասում հասակի տակ երևացել են արևելք-արևմուտք կողմնորոշում ունեցող շինքի հիմքերի մնացորդներ⁶⁴: Անտիկ տաճարը Հայաստանի մյուս տաճարների նման ունեցել է քրիստոնեության ընդունման օրերին: Այն մեծ նշանակությունը, որ ունեցել է էջմիածին Մայր եկեղեցին, ակնարկում է նրա տեղում անտիկ դարաշրջանում կանգնած հիթանոսական տաճարի կարևորության մասին: Հավանական է, որ հիթանոսական տաճարը նվիրված է եղել Անահիտ-Արտեմիդին պաշտամունքին⁶⁵: Այդ մասին է վկայում Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված Վաղարշապատի Արտիմեդ մյուս առնունք: Նրա մեջ տեսնելով հունական Արտեմիդի դիցուհու անունը, որն արևելքում (այդ թվում և

* Տեքստը՝ Գ. Ա. Տիրոսյանի:

Հայաստանում) նույնացրելում էր Անանիոսի և, որ
կարելի է դառնալ, երբեք չէր հաջողվում, որ բազմաթիվ
հայտնի է լիներ նաև իր գլխավոր օրբովայնը՝ Պա-
լատական շենքից ու տաճարից բացի կարելի է
խոսել միջնաբերդում գոյություն ունեցող երկրորդ
շենքի՝ բայերի մասին⁶⁵։ Նրա մնացորդները
բացվել են Մայր տաճարից գեղի արևելք ընկած
տարածքում։ Քանի զեն կառուցվեց մինչև վերջ
ռոտանիստների մասին, որոնք հազարավորվել են
բաժանմունքների լավատար շենքում, որոնք
տող ընդհատակյա լանցքերով Ծենքի պատերի,
այն լավով, որ պահպանված են, շարված են
շաղկապով միացած ուղղանկյուն կամ թառակու-
նաղանկյունիքով։ Հատակը կազմված էր ափսոս-
ված փղից ու շագախից։ Նրա վրա շարված էին
կամ խողովակներ, որոնք ծառայում էին որպես
լինաներ վերին հատակի համար։ Նրանց ավելի
մեծ կառուցվածքն աղբյուրի նպատակով հե-
նակ-խողովակները լրված էին շաղկապով։

Վերին հատակի կառուցվածքը պարզ չէ, բայց
երևի նրա ստորին շերտը կազմված է եղել կալի
մեծ սալերից, որոնց շուրջ անկյունները հենվել
են հիշատակված խողովակաձև հենակների վրա։
Վաղարշապատի միջնաբերդի բաղնիքի պատ-
կանում է ամրոցային ախյի բաղնիքներին, որոն-
ցից Հայաստանում հայտնի են Դաւնիում և Ար-
տաշատում և որոնք նախնականում էին աշխու-
նների ոչ շատ մեծ թվի համար⁶⁷։

Քաղաքը։ Այն կարծիքը, ըստ որի Վաղարշա-
պատը քաղաքը այնպիսի էր որ դրավելուց լինել
այնպիսի էր միայն ժողովրդից զուրկ արևելք ըն-
կած տարածքը, Զվարթնոցի մոտակայքում, հերք-
վեց⁶⁸։ Այժմ ապացուցված է, որ Վաղարշը,
որ անսխի քաղաքը գտնվել է միջնաբերդի շուրջը,
այնպիսի՝ ժամանակակից էջմիածնի տեղում։

Քաղաքի մեծությունը, նրա սահմանները սրշ-
վում են մոտավորապես Քաղաքի սահմանը է մի-
լանի զարգացման, որոնցից երկուսը՝ արևելյանն
ու հարավայինը, հայտնի են գրավոր աղբյուր-
ներից (Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն)։
Նրանց սահմանները սահմանում են զրոշելու
, ուղի ու մատուցող տարածքը։ Այսպես՝ քաղաքի
արևելյան սահմանը գտնվում էր միջնաբերդից
գեղի ու, Հռոմիսի տանող կնա հանապարհին, իսկ
քաղաքի հարավային սահմանը գտնվում էր ս. Գա-
յանի վանքի շրջակայքում։

Այս նախնական տվյալներից երևում է, որ
քաղաքի մակերեսն աճում էր մեծ չէր, մասնա-
կանը, եթե հաշվի չառնենք այստեղից, որ
այս քաղաքում կենտրոնացած էր, ինչպես,
կանոններ, բազմաթիվ թվերով կազմված էր բուն
քաղաքի հետ։

Վաղարշապատը սրային հարթավայրային քա-
ղաք ունեցր իր առանձնահատկությունները, որոն-
ցից ամենակարևորը նրա պաշտպանական ան-
հոյատու պիքսն էր⁶⁹։ Այն զրկված էր ջրային
բնական պատնեշներից ու բարձունքից, որի վրա
կարող էր տեղադրված լինել միջնաբերդը։ Այդ
պատճառով նա ամբողջությամբ պետք է հույս
գներ իր պաշտպանական կառույցների վրա։
Դրավոր աղբյուրներից հայտնի է, որ վերջինե-
րը բազմաթիվ էին իրար զուգահեռ ընթացող
բարև պարսպից ու հողի պատնեշից, որոնց միջև
գտնվում էր ջրով լցված խորանոց⁷⁰։

Պարթևական և Մուսուխյան զարաշրջանի Մի-
շտանի, Բրանի ու Միջին Ասիայի հարթավայ-
րային պայմաններում առաջացած կլոր կամ կլո-
րավոր հատակադիր ունեցող քաղաքների ու քա-
ղաքային կենտրոնների նմանությամբ⁷¹ կարելի է
կենթադրել, որ Վաղարշապատը ևս իր պաշտպա-
նական հնարավորությունները բարձրագույն
նպատակով ունեցր պարսպային, որոնք շրջանակ
էին կազմում, թեպես այդ մասին կոնկրետ փաս-
տեր չունենե՞ր⁷²։ Այն կապակցությամբ մեծ հետա-
քնորոշություն է ներկայացնում այն հանգաման-
քը, որ VII դարի 40-ական թվականներին առա-
ջացած Զվարթնոցի քաղաքատիպ բնակավայրը,
ինչպես երևում է հնագիտական դիտարկված-
ներից, ունի կլոր հատակադիր, որը կարող էր
առաջացած լինել հարեան Վաղարշապատի ապ-
ղեցությամբ⁷³։

Առաջադաճային տարածքը։ Գրավոր աղբյուր-
ների տվյալները և հնագիտական պեղումների
արդյունքները հնարավորություն են տալիս խոս-
ելու քաղաքամերձ տաճարի, զամբարանապա-
ռի և արտադրական կենտրոնների մասին։ Վեր-
ջիններն տեղադրված էին քաղաքից դուրս, հյուս-
սիսային կողմում։ Այստեղ տարածվում էին քա-
ղաքամերձ երկրաբանական գոտու մեջ մտնող
խաղողի այգիները, որտեղ գոյություն ունեին
հատուկ շենքեր՝ խաղողը մշակելու հնամենիով,
գինին պահելու տարողություններով և ապակի-
գործական արհեստանոցով⁷⁴։

Բացառված չէ, որ Զվարթնոցից մեղ հասած

վաղմիջնադարյան հոսանքներն առաջին հերթին կա-
սաղորդական առանձնահատկությունները հիմքում
ընկած իրենև գրավոր աղբյուրներից նպատեն ան-
տիկ Վաղարշապատի հնձոտները:

Քաղաքից արևելք, գլխավոր ճանապարհի կող-
բին, քարձուրի վրա, աշտուղ, ուր այժմ գտնու-
վում է ս. Հովհաննիսյանի վանքը, ղեկի վեր էր խոյա-
նում անտիկ տաճարի շինքը: Այդ մասին են վկա-
յում նկեղեղու պատերի օտի բացվող հին կա-
սաղորդի լավ մշակված տուֆե քարերը⁷⁵: Քարերի
մշակման ոճը և ձևը, հար և նման է Դանիելի
Նիսանոսական տաճարի մանրամասների մշակ-
ման նշանակին: Լիովին համընկնում են պարա-
նաշյուս, ուղտերաշար և այլ զարդանախշ գո-
տիները⁷⁶ (լուսանկ. աղ. 36 ք):

Մյուսնշանակալի հնաքարեր է, որ ս. Հովհաննիսյան և
կեղեղու տեղում կամ նրա մերձակիցում անտիկ
դարձարձում կանգնած էր հեթանոսական տա-
ւար՝ նման Դանիելի տաճարին: Շատ կարևոր է
այն հանգամանքը, որ մի կողմից անտիկ մամու-
նահայրդանի շինքերի բնկերները, ուրեք գտնվել
են էլձմոտին Մ.ս. ի կեղեղու և ս. Հովհաննիսյան տա-
ճարի հիմքերի օտի, Դանիելի ճարտարապետա-
կան կատարյունի օրինակով ինքզինում և մ.թ.
առաջին դարերում և որ մյուս կողմից՝ այս ինք-
զինում համընկնում է դրավոր աղբյուրների արվ-
յալների հետ, որոնք Վաղարշապատի խոյա-
նումը տեսնում են մ.թ. II դար Քաղաքում չէ,
նաև, որ Վաղարշապատի քաղաքամերձ տաճարը
նույնպես ձևով էր արիկ առոտուն՝ Միշի-Այուդ-
յանի: Այն հանգամանքը, որ տաճարը գտնվում
էր քաղաքի պարիսպներից դուրս, գլխավոր ճա-
նապարհի մոտ, հաստատում է նման նիթապո-
թյան:

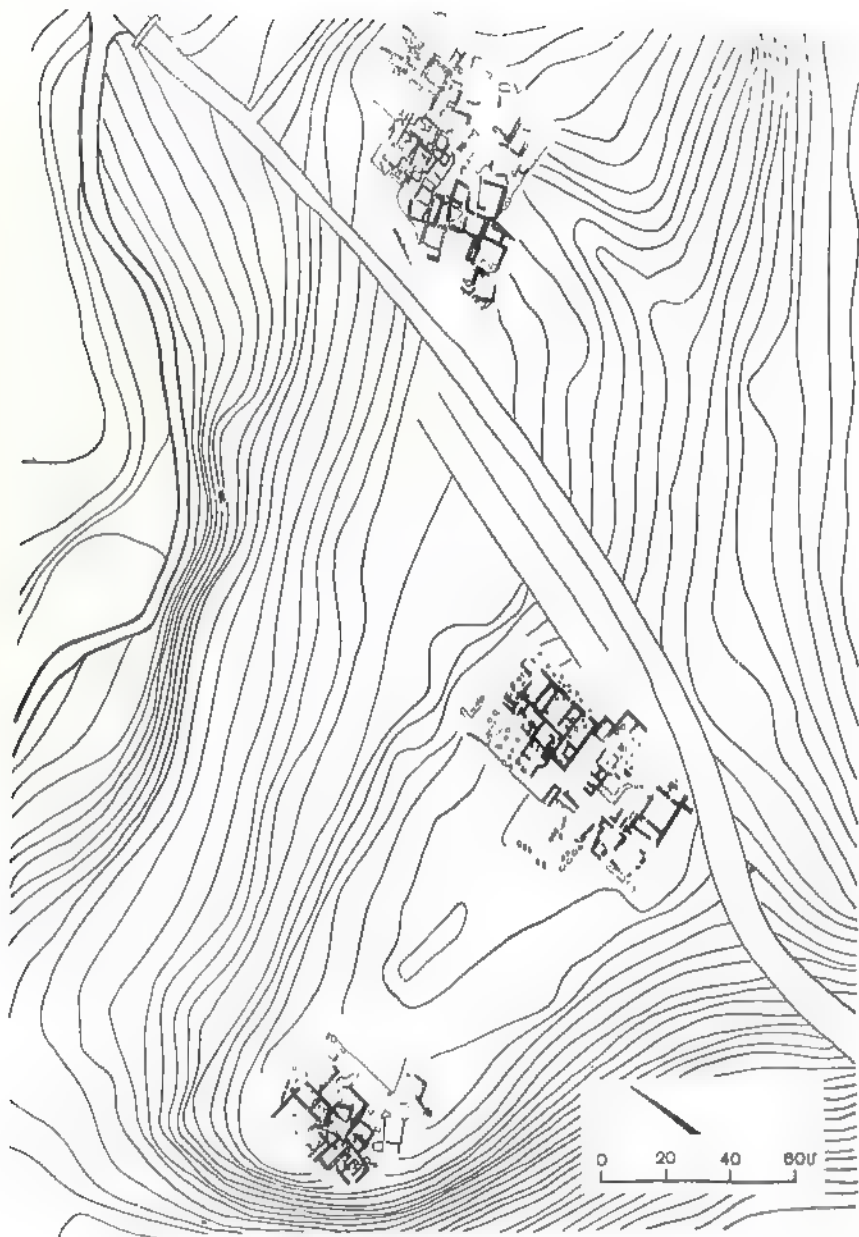
Արտաշատում Արեւ-Այուդյանի տաճարը նույն-
պես տեղադրված էր քաղաքից դուրս, ճանապար-
հի վրա (Մովսիս Լուսինյանի, Հայոց պատմու-
թյան, գիրք 2-րդ, դ. 40): Այս դուռահանու արվի
համարել ինքն, ինք հայրի առնելը, որ, ինչպես
Արտաշատում, աշտուղ և աշտուղ էլ Վաղարշապատում
կանգնած էր Անահիտ-Արտեմիդի տաճարը: Անտ-
իկաթյունների նույն դուռեր ձևով տաճար-
ների գոյություն փաստը Վաղարշապատում և
Արտաշատում պատահական չպետք է համարել:
Պետք է նիթադրել, որ նոր հիմնված, շուտով
մայրաքաղաք դարձած Վաղարշապատում կրկն-
վելին կամ փոխանվելցին այն նրեթյունները,
որոնք բերոր են Արտաշատին: Հին մայրաքա-

ղաքի Արտաշատի օրինակով հայ Արտաշատները
Վաղարշապատում մ.թ. II—III դարերում կանգ-
նեցրին Արեւի (Այուդյանի, Միշի) և Լուսինի (Անա-
հիտի, Արտեմիդի) տաճարները, ընդ որում ընդ-
օրինակումը արտահայտվում է անգամ այն հան-
գամանքի մեջ, որ մի տաճարը կանգնած էր
քաղաքում, իսկ մյուսը՝ քաղաքից դուրս, ճա-
նապարհի վրա: Արեւի ու Լուսինի տաճարների առ-
կայությունը Վաղարշապատում արդարացված է
նաև Հին Հայաստանի ղեկավարի ան առաջ
ծուլյունների պաշտամունքի դարգացման տես-
կետից: Կարելի է որոշակիորեն պնդել, որ Հին
Հայաստանում իշխած թագավորական երեք ղե-
նաստիաներն էլ իրենց հովանավոր առաջն-
ներն էին համարում Արեւի ու Լուսինի, նրանց
էին պաշտում Երվանդունիներն Արմավիրում և
Բագրատունի, իսկ Արտաշեսյաններն ու Արշա-
կունիները՝ Արտաշատում: Վաղարշապատի՝ Ար-
շակունիների նոր մայրաքաղաք հռչակվելու կա-
պակցությամբ, այստեղ հաստատվեց նրա նույն
առաջնաթյունների պաշտամունքը, որոնց նը-
կերպագում էին նախորդ ղեկավարների նը-
կայությունից: Նախկին մայրաքաղաքներում:

Հնաքրեական պնդումների ընթացքում հաս-
տատվել է, որ հին Վաղարշապատի դամբարա-
նադաշտը գտնվում էր քաղաքի պարիսպներից
դուրս, արեւելքում: Նա մոտավորապես սիւնվում էր
ս. Հովհաննիսյանի վանքի շրջապատից, ձգվում արեւել-
յան ուղղությամբ և արաբադում ս. Հովհաննիսյանի
ձվարթնոց տանող ճանապարհի կես հեռավորու-
թյան վրա⁷⁷: Այստեղ քաղաքի են քարակղերը,
հիմնահողային ու կարածոյին թաղմանի, կա-
վե դադաները: Փամբարանադաշտը սկիզբ է ա-
նել մ.թ. I—II դարերում և գոյատևել մինչև IV—
V դարերը:

Հին Վաղարշապատի քաղաքաշինական կա-
ռույցվածքը միայնում է Հին Հայաստանի քաղա-
քաշինական մոտեց հատուկության մասին: Ոչա-
գրուկյան արժանի է արտածուլյան կաղմակերպ-
ման ընդհանուր մտահղացումը, որն իր արտա-
հայտությունն է գտել քաղաքը բաղկացուցիչ
մասերի բաժանելու մեղքերի մեջ, մասեր, որոն-
ցից ամեն մեկն իր դերն ուներ (միջնաբերդում
պալատատաճարային կենտրոնական համալիր
առանձնացրած, դամբարանադաշտի սահմանա-
դատումը բուն քաղաքից և այլն):

Հին Վաղարշապատը հիլինիստական Հայաս-
տանի այն տեղադրված քաղաքներից է, որի մա-

Աղ. Գիւրակափան թմբ. համալիրը տեսակապէս

մին մենք տեղադրական բաժնական Նստակ պատկեր ունենք: Հայտնի է ոչ միայն նրա բարկացուցիչ մասերի տեղադրումը, այլ նաև առանձին բազմաբայական ու պաշտամունքային նշանակություն կառույցների, արտադրական օրյակտների և քաղաքաշինական կառուցվածքի այլ տարրերի տեղերը:

Նրվա ավան: Երիզան (այժմյան Երվեկան) պատմական Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից է: Այն ստեղծվել է աչ ժողովրդի կազմավորումից շատ դարեր առաջ, հանգիստեալով հայաստանցիների կրթության կենտրոններից մեկը:

Հայաստանում քրիստոնեական կրոնի ընդունմանը նախորդող կեսնադարավա ժամանակաշրջանի մեղ հասած տեղեկություններից երևում է, որ Երիզան միաժամանակ հանգիստացել է հեթանոսական կրոնի հանրաձանաչ կենտրոն: Այդտեղ էր կառուցված Անահիտի պաշտամունքին նվիրված խոշորագույն տաճարներից մեկը, որի հուշակոթ տարածվում էր ոչ միայն ամբողջ Հայաստանում, այլև հիսկի սահմաններից շատ հեռու:

Այսպիսով, քեև անհնարին է խոսել Հին Հայաստանի քաղաքների հատակագծային ընդհանուր կառուցվածքի, քաղաքի հորինվածքի հիմքում ընկած քաղաքաշինական սկզբունքների մասին, այնուհանդերձ, թեկուզ ամենաբնիկհանուր ձևով դրսևորվում է այդ քաղաքների հիմնական ուղղագիծը:

Հիշատակված բոլոր քաղաքներում անխաբիր քաղաքի հիմնական սրգանիվմի կոմպոզիցիոն կենտրոնը կազմում է միջնարկը, որը, ստեղծվելով պաշտպանական տեսակետից բնական առավել նպաստավոր տեղանքում, ինչում է քաղաքի ոչ միայն միացած հատվածի, այլև նրա շրջապատի ամբողջ տարածքի վրա:

Միջնարկի լուսնային պաշտպանական հնարավորությունների լրացնելով արհեստական կառույցները (պարիսպ, աշտարակներ), այն միակցվում է քաղաքի ընդհանուր տարածքի հետ և ուշ աճնեղ առնվում պաշտպանական մի ընդհանուր համակարգի մեջ (պարիսպ, ուղղանկյուն աշտարակներ, պարսպին դուղընթաց կամ արհեստական հունով ընթացող հորդառատ ջուր, արհեստական խրամներ, փոսեր և այլն):

Պիվար լի նկատել, որ բնակավայրի տեղանքի ընտրման ու ամրաշինության այլ սկզբունքներ

ըը Հայկական լեռնաշխարհում հիմնականում հայտնի են դեռևս բերդ-շենքերի, Հայաստանի և Ուրարտուի քաղաքների ու ամրոցների կառուցվածքներից:

Նիսավալան: 1977 թ. Ախուրյանի ջրամբարի տարածքում հայտնաբերվեց անտիկ դարաշրջանի բնակավայր, որը ուսումնասիրում է ՀեՄՀ ՖԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հնագիտական արշավախումբը⁷⁸, Բնակավայրը տեղադրված է Ախուրյանի ձախ ափին, նրա և Կարս գետի միախառնման կետից 3 կմ հյուսիս: Այն բաղկացած է մի քանի ընդարձակ, առանձնացած բնակելի զանգվածներից, ալելի քան 6 հա ընդհանուր տարածությունը և դամբարանադաշտից: Տարածված է արևելքից արևմուտք ձգվող երկար, երկու դարավանդներից կազմված և զետահուտի վրա իջնող հրվանդանի վրա, որը հյուսիսից ողողվում է Սևակնի, իսկ հարավից և արևմուտքից Ախուրյանի ջրով: Արևելյան և հարավարևելյան կողմով հըրվանդանը ոչ մեծ բարձունքներով հարում է սարահարթին (գծանկ. ազ. 55):

Բնակավայրից հյուսիս, Սևակն առվակից այն կողմ, տարածվում է հելլենիստական ժամանակաշրջանի դամբարանադաշտը:

Հնագիտական ուսումնասիրությունների ընթացքում հայտնաբերվել են մշակութային շինարար, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր շինարարական համալիրը: Հուշարձանների կյանքի տարրեր չըղաներին արտացոլող սղջ հնագիտական նյութերն և տվյալների հանրագումարի ցնեություն հիման վրա ալզ շերտերը կարելի է թվագրել.

1-ին՝ ստորին, ամենավաղ շերտը—մ.թ.ա.

II դ. 1-ին կեսով,

2-րդ շերտ՝ մ.թ.ա. II դ. երկրորդ կեսով,

3-րդ շերտ՝ մ.թ.ա. I դ. սկիզբ և մ.թ. I դ.,

4-րդ շերտ՝ մ.թ. II—III դդ.:

Այնուհետև կյանքը բնակավայրում մարում է, միայն IX դ. շատ կարճ ժամանակով վերակենդանանում է, որ հաստատում են այդ ժամանակաշրջանի խեցեղենի սակավաթիվ բեկորները և երկու դրամները:

Բացաված լն, որ այս շրջանի կյանքը կենտրոնացված էր հուշարձանի արևմտյան մասում:

Առաջին շերտ. առավելագույնս ի հայտ է հանել 1-ին և 2-րդ պեղավայրերում: Այս ժամա-

⁷⁸ Տեղադր. Ֆ. Ի. Տեղ-Մարտիրոսով:

նախադրանքի կառուցելը ունեն մի շարք բնորոշ դժեք՝ երկրի կողմերի նկատմամբ խոտազույն կողմնորոշում։ Ինչպես ցույց տվեցին այս շրջանի ոչ մեծածախի կառուցելիքի պեղումները, բնակավայրը կառված է եղել մի քանի՝ իրարից անկախ տների խմբերից։ Բոլոր տներն ունեն ուղղանկյուն հատակագիծ։ Երեսարանական տիկների կան բնորոշվում է միջին և խոշոր լավերի ճեղքված բարերի օդափոխումով՝ կալվե շաղիտով միացած, որը կառուցվել է ալիքի վաղ ժամանակների՝ կիրկուլյան կառուցաներին նմանվող տեսք։ Ենեցիկում լայնորեն օդափոխվել են տուֆի և կրաքարի լավ տաշված տորածն գետնախարխսներ՝ ծածկը պահող փայտե սյուների համար։ Այս երեսփյուղ Հայաստանի մշակութային դարձյալման մեջ բացահայտում է ընդհանուր դժեք հելլենիստական արևելքի մշակութային հետ, որտեղ տորածն խարխսներն ունեն խիստ լայն տարածումը։

Ուշագրության արժանի է, հատկապես, լանջերին արհեստականորեն հարթեցված հրապարակների ստեղծումը, որոնց վրա բարձրացվում էին շենքերը, և այս դեպքում լանջի ուղղությամբ կտրվածքները երեսպատվում էին միջին և խոշոր լավերի ճեղքված բարերի միջառք շարքով։ Ըստ որում մի շինություն այսպիսի երեսպատումը կառուցել էր հիմք ծառայել լանջի վրա ավելի բարձր դիրքով կանգնած մյուս շինության պատի համար, որը և ողջ շենքին տալիս էր աստիճանավոր տեսք։ Նշենք, որ արհեստական դարձյալման երկրի օդափոխումը՝ շենքեր կառուցելու համար, հատուկ է Հայաստանի շինարարական գործին զուգահեռ III հալարամյակից։

Ստորին դարձյալման տներից մեկում բացվել են նեղ մուտքով իրար միացած երկու շինություններ։ Դրանցից մեկը պահպանել էր կիրկուլյան կերպի երեսպատը, որի կողքով ձգվում էր հատակի քարի ուղահատակը, որի վրա էլ կանգնեցված էին կուրիք տաշված տուֆե տորածն խարխսները։ Հաջորդ շինություններն ունեն կալվե տուֆանված հատակ, որի կենտրոնում զբոսված էին լավ տաշված կրաքարե տորածն խարխսները։ Մենյակում առիթնված հատակի մեջ հայտնաբերվեցին տնտեսական հորեր։ Խարխսների քառակուսի դասավորությունը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ շենքի ծածկը կոնկրետ է պլանտան ձևով։

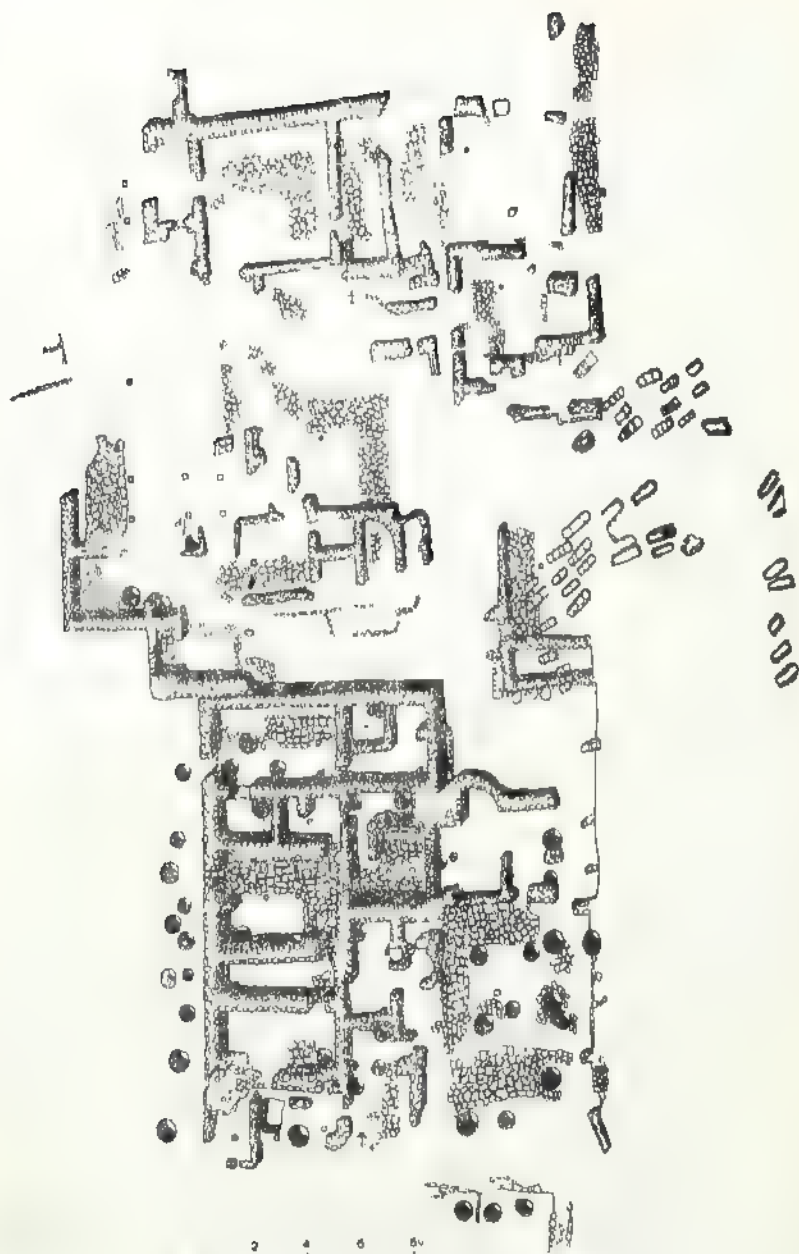
Առաջին պեղավայրում բացված են տներ, ո-

րոնցում օդափոխվել են մեծ արամալիք (0,40 մ)՝ դանաձն տուֆից խարխսներ։ Այս ժամանակաշրջանի մի քանի տներ պեղվել են նաև վերին դարձյալման երրորդ պեղավայրի արևմտյան մասում։ Դրանք ևս պահպանել էին սաղահատակների նմանքը։

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում երրորդ պեղավայրի հարթեցրած մասում, ավելի բարձր դիրքում տեղադրված շենքը։ Նրա պատերի ստորին շարքերն են միայն պահպանվել, որոնք ունեն մանր, հարթ տաշված, կողի վրա դրված բարերի երկշար շարվածք, լցված մանր զնաքարերով և հողով։ Դատելով շարվածքից և վերին մասի հարթ կտրվածքից, կարելի է ենթադրել, որ դրանք մատակ էին որպես հում ուղյուղան վերնապատերի հիմք։ Ենեցի մուտքը, ի մ լայնությամբ, շարված է չորս քառակուսի սալերով։ Հասակը կալվելով սղաղված է, որի վրա գրված է լավ հղված սև տուֆե տորածն խարխս։

1-ին շերտի բոլոր շինությունները ծածկված էին ածխի և մոխրի հզոր, 0,2—0,4 մ հաստությամբ շերտով։ Ողջ ընտելավայրը ընդգրկած հըրդհհն այնքան ուժեղ է եղել, որ թրծել է 3-րդ պեղավայրի շինքի կավածնի հատակը։ Այս շերտում հայտնաբերված ինտալաքները ցույց են տալիս, որ կորածնան պատմապահ հանդիսանում են ուղիական գործողությունները։ Ըստ որում մի շարք շինություններ լրիվ ունեցել են, իսկ մյուսների պատերը պահպանվել են մինչև 2 մ բարձրությամբ։

Նրկուղ շերտ, լավ պահպանվել է 1-ին և 3-րդ պեղավայրերում։ Այն բնորոշվում է հուշարձանում ողջ կյանքի, նախ և առաջ նորոտալակտության ժամանակավոր անկումով։ Առաջին պեղավայրում նկատվում է 1-ին շերտի շինությունների վերակառուցում։ Պատերը երեսպատող քարերի մեջ փորվում են անցքեր՝ փայտյա դեղնակների ամրացման համար, որոնց մյուս ծայրը ազուլվում էր բնակարանի հատակում, կողքով թաղված մեծ քարի մեջ։ Այս պայմաններում գերանը անցնում էր տորածն խարխսներից մեկի վրայով, որը բացառում էր այդ խարխսի վրա սյուն կանգնեցնելու հանգամանքը։ Ենեցիկի վերակառուցումներ նկատվել են և 3-րդ պեղավայրում, ըստ որում բնորոշ է նոր շինարարական տիկնիկայի կերպում՝ կավածնի պատերի օդափոխում, որոնք ներքից և

Աղ. 56. Շիրակական, երկրորդ պալատային, ստանդարտի

րենսպատմութեան են մանր զննաքարերի հաշվառար շարքերով: Առաջին հետաքննարկան է այստեղ հայտնաբերված փորրը սքրտորանը, որը 2,5X3 մ չափերի շինուկնուն է՝ վերը նշված տնխնիկայով շարված: Այն ունեցել է անկանոն ու ուղղանկյուն ուրվագիծ և խտաղույն կողմնորոշված է եղել երկրի կողմերի նկատմամբ: Մուտքը, հավանաբար, եղել է հարավային կողմից: Լեռքում, արևմտյան պատի մոտ, բարձրացված են եղել երկու կիսակլոր մուկներ, նույնպես կա՛վածե՛փ՝ երեսպատված մանր զննաքարերի հաշվառար շարքերով: Հյուսիսարևելյան անկյունում տեղադրված է ջրայն՝ անկյուններում շորս ուղղահայաց դրված քարերով և կամե պատերով: Սենյակի կենտրոնում տեղադրված է տուֆե խարիսխը, որը ընդօրինակում է ատտիկյան ոճին: Խարիսխի վրա դրված էր կիսամշակված սերդոփիկ կտոր, որը ցույց է տալիս, որ խարիսխը օգտագործվել է որպես զոհասեղան: Խարիսխների օգտագործումը այդ նշանակութամբ լայն տարածում ուներ անտիկ աշխարհում:

Մուկների տեղադրությունը արևմտյան պատին կից, զոհասեղանին մոտ, որոշում են աղօթողի դիրքը զեպի արևմուտք: Սրբարանի շուրջը հայտնաբերվել է կարասների մեջ կատարված մարդկանց և շների համատեղ բաղնաթիվ թաղումներ: Հայտնաբերված նյութերի ամբողջությունը թույլ է տալիս շինութունը համարելու սրբարան: Տվյալ սրբավայրը Հայաստանի հելլենիստական հուշարձաններում առաջին հերթին է զուգահեռներ մեզ հայտնի չեն:

3-րդ շեւտ. քնակավայրի կյանքի ծաղկման ժամանակաշրջանն է: Քնակավայրի բոլոր համվածներում կատարվել են շինարարական մեծ աշխատանքներ:

1-ին պեղավայրում բացվել են 2—5 շինութուններից բաղկացած տներ և նրանց կից բակեր (լուսանկ. աղ. 34): Հատակագծով նրանք հման են 1 շերտի տներին: Նույնպես են և շինարարական տնխնիկան, ընդամենը խոշոր քարերի օգտագործում չի նկատվում: Գերակշռում է միջին չափերի ճեղքված, կոպիտ տաշված քարերի շարվածքը: Տներում հայտնաբերվում են սալապատ հատակներ, տուֆից և կրաքարից, դասնաձև և քառանկյուն (պրոֆիլավորված) խարիսխներ:

2-րդ պեղավայրում վերին դարավանդում բացվել է սրբավայր, նրա առջև տարածված հրա-

պարակով (զծագր. աղ. 58): Պահպանվել է հրապարակի սալահատակված մի հատված (10 մX20 մ): Սրբավայրը զեպի հրապարակ է ուղղված արևելյան ճակատով, որը շարունակվելով, դառնում է կից տների համար պարիակող պատ: Այս պատի հարևանությամբ հայտնաբերված ոսկրաբանական նյութը ցույց է տալիս, որ արտաքուստ պատը հարգարված է եղել եղջերուների, այծյամների, ցուլերի, այծերի, խոյերի գլուխներով: Պատի մեջ առկա են 1 մ լայնությամբ երեք մուտք, որոնցից երկուսը տանում են ուղղակի շինութունները, իսկ երրորդը՝ զեպի զննաքարերով ծածկված նեղ փողոցը, որը ձգվում է սրբավայրի ներքին տների միջով: Տները բաղկացած են մեկ կամ երկու բնակելի համալիրներից: Առաջին լավ պահպանվել են զեպի հրապարակ ուղղված ալն շենքերը, որոնց տեղադրված են սրբավայրի հյուսիսարևելյան մասում: Տներից մեկը բաղկացած է երեք, իսկ երկրորդը՝ հինգ սենյակներից, պոմից և նրանց կից բակից: Ամենամեծ սենյակը, որպես կանոն, ունի մի մասով ուսարկված տոփանված հատակ: Մարերկված մասի երկայնքով դրված են տորաձև խարիսխներ: Սենյակի մյուս մասում, հատակի մեջ, բացվել են մոխրով լեցուն հորեր:

Հտաղապան առանձնանում է սրբավայրի արևելյան մասի կենտրոնում տեղադրված, քարե սալերով շարված երկու հարթակը՝ զեպի արևելք ուղղված ուղղանկյուն զոհասեղանով: Հարթակի երկայնքով դրված են տորաձև բաղնախ: Մովոր, այս համալիրը խիստ վնասվել է դաշտառնությունների աշխատանքների ընթացքում:

Պահպանվել է միայն մի մասը՝ զոհասեղանով, իսկ հնում տեղադրված 7 սյուներից՝ միայն հինգը:

Հարկ է նշել, որ սրբավայրի շենքերը հատակագծով, շինարարական տնխնիկայով չեն տարբերվում ստորին դարավանդի բնակելի շենքերից: Ընդհանուր է և հնագիտական նյութը:

Այսպիսով, Շիրակավանքի սրբավայրերի համալիրում ի հայտ է գալիս պաշտամունքային շինութունների առանձնապիսի միտումը, քնակավայրի պաշտամունքային կենտրոնի, դեռևս չձևավորված տաճարային ճարտարապետության պարունակներով:

Այստեղ մենք հանդիպում ենք Հայաստանի ալիքի վաղ հուշարձանների ավանդների շարունակությունը: Այսպես, Դվինի հնագույն սրբա-

վայրը միաժամանակ և արհեստագործական արհեստանոց է⁸⁰։ Մյուս ընտանիքի համալիրների հետ ճարտարապետորեն ընդհանուր է նաև Սշուկանի սրբավայրը⁸¹։ Սրբավայրերի և նույնիսկ տաճարների կողմից բնակարանի ճարտարապետական հատակագծի պահպանումը նկատվում է և ուշ ասորիստանյան մի քանի հուշարձաններում⁸²։

Կարելի է ենթադրել, որ Շիրակավանի սրբավայրը ձևավորվել է զեռեա հուշարձանի կյանքի առաջին շրջանում։ Դրա հյուսիսային ծայրամասում հայտնաբերվել են մեծ պատի և շինութչյան մնացորդների, ռակայն տնպիսի ամբրված վիճակում, որ դժվար է ընտրել նրանց ընտելվել։

Սրբավայրում հայտնաբերված նյութերից դատելով, այստեղ պաշտում էին արեին, լուսինին, կատարում պտղաբերության հետ կապված ծեսեր։

Երեւոյ պեղավայր. այստեղ վերին դարավունդում բացվել է մեծ շինք՝ 1000 քառ. մ տարածությամբ։ Ցավոք, ըստ մեծ ավերումների հետևանքով, ներքին շինությունների ճշգրիտ հատակագիծը և նրանց ֆունկցիոնալ պատկանելության որոշումը զգուշորեն չեն հասնում էլ։

Մեծ տպավորություն է թողնում այստեղ բացված սյունադարձ դահլիճը, որի թռիչքը հյուսիսից հարավ 16,5 մ է, իսկ արեկիցք արևմուտք պահպանված մասի երկարությունը 12 մ։ Դահլիճի արևմտյան պատը լրիվ ամբրված է։ Արեկիցք դահլիճին ևն հարում մի շարք սենյակներ, որոնք դահլիճի հետ կապվում են 1 մ լայնք ունեցող ստաբիլով։ Հարավային և հյուսիսային պատերը խուլ են։ Հյուսիսային պատի երկայնքով ձգվում է քարե սալերից շարված հարթակ, որը տոհմանված և հատակից բարձր է մոտավորապես 0,4 մ։ Դահլիճի կենտրոնում պահպանվել են 4 մեծ, հրաշալի մշակում ունեցող առաքն տորածն խարիսխներ։ Արեկյան սենյակներից մեկում հայտնաբերվել են ևս երեք նույնատիպ խարիսխներ, որոնք թափված էին հողակույտի մեջ։ Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ դահլիճն ունեցել է պահպանված շտրից ամվելի՝ ութ կտմ ծայրահեղ զեպքում վեց սյուն։ Պետք է նշել, որ խարիսխները նույնական են Զ-րդ պեղավայրի 1-ին շերտի թրծված, կավածեփ հատակով սենյակում հայտնաբերվածների հետ և, կարելի է ենթադրել, որ դրանք սյունադարձ դահլիճում օգտագործվել են երկրորդ անգամ։ Այսպիսով, հնում, երբ ամբողջական էր արեկյան մասը, և՛ Ս սյունների, և՛ նրանց խարիսխների 4,1 մ քալի ավայրության

պայմաններում դահլիճը պետք է ունենար 16,5 մ × 16,5 մ չափեր։

Հատակագիծ նշենք, որ դահլիճի հարավային պատը ույն խարիսխներից հետո է ու թի 4 մ, այլ 7,5 մ։ Այստեղ շինարարները գիտակցաբար օգտագործել են 1-ին շերտի շինության մնացորդները, որոնք գտնվում են դահլիճի տակ։ 2 մ ավելի բարձրությամբ պահպանված Մ-աձև կանգնած պատերը ծածկվել են հողով այնպես, որ պետի մակերևույթին մնացել է 0,5 մ ու բարձր մաս, որի վրա շարվել են նոր պատերը։ Այստեղից էլ հարավային պատը ձևոր է բերել 3,5 մ երկարությամբ մուլիեր, որոնց վրա հենվել են սյուններից կաղ զեռանները։ Այս մուլիերի շերտից հարավային պատը ունեցել է խոր որմնախորշեր։ Հայաստանում բազմասյուն լավագույն դահլիճներ հայտնի են ուղարտական ժամանակաշրջանից (Արգիշտիիինի, Հերոսի, Աշակա)։ Պետք է հատկապես առանձնացնել Արմավիրի սյունադարձ դահլիճը, որը, սովորաբար, համարվում է ուղարտական ժամանակաշրջանի կառույց⁸³, բայց, մեր կարծիքով, վաղ հայկական ժամանակաշրջանի շինություն է⁸⁴։ Այստեղ սյունադարձ դահլիճը կառուցվել է պարսպի պատի երկայնքով, որն ունի ելուստ-կենտրոններ։ Ըստ որում որմնահենքը ծառայել են դահլիճի համար արեկյան պատի վրա որպես մուլիեր, իսկ նրանց միջև ընկած տարածություններ՝ որմնախորշեր։ Սակայն որմնահենքը խարիսխների հետ չեն համապատասխանեցված միասնական թալով, ուստի Արմավիրի սյունադարձը կարող է լինել Շիրակավանին ժամանակագործին նախորդող, բայց ու տիպաբանորեն։ Անկասկած է, որ Շիրակավանի սյունադարձը հատակագծի՝ զույգ պատահական շինարարական այս գլուխը հետագայում ստանում է լայն, հաստատուն կիրառում։ Այն արտացոլվում է Դանիի ու ժամանակաշրջանի ամառային պալատի սյունադարձի⁸⁵, Դիլիի սյունադարձ դահլիճի ճարտարապետության մեջ։

Ենթի և նրա սյունադարձ դահլիճի մասշտաբները, նրա կողմնորոշումը ու թի երկրի կողմերի, այլ ըստ ուղիների, պաշտամունքային ընտելի գլուխների բացակայությունը թույլ են տալիս այն ընտելու որպես աշխարհիկ, ամենայն հավանականությամբ, պաշտական-տնտեսական համայնք, ըստ որում այն իր ընդհանուր հատակագծով տարբերվում է Շիրակավանի ընտելի

Աղ. 57. Վան. տարցր գրեւոր Նաուսիզիք

զանգվածներին, միայն իր մեծ մասշտաբներով՝ սյունաքարհով և անտեսական շինությունների քանակով։ Այս նրեույթը բնորոշ է հին աշխարհի, մասնավորապես Ասորեստանի պալատական շինություններին⁹⁰։

Հուշարձանի մագլուղը ընդհատվում է հանկարծակի։ Այստեղ հորհհի հետքեր չեն նկատվում։ Հավանաբար, բնակիչները I դ. լքել են բնակավայրը։ Այս ժամանակաշրջանը չի էր ռալմական բուռն ընդհարումներով, իսկ անտիկ Շիրակավանը շունեք պաշտպանական կառույցներ։ Այդ պատճառով բնակչությանը, առաջին հերթին ինքին դարձավանդի, հետագիւ են ավելի սուղահով վայր։

Արտուրը ղեւա, տա շրջանում բնակավայրում կյանքը շարունակվել է միայն ստորին զարգացման, իսկ վերինը մեր է անվել դավարությունադաւա։ Այստեղ ամենավաղ թաղամները կատարվել են պալատական մասում, աստիճանաբար ընդարձակվելով դիպի արևելք և հասել են մինչև Ջրդ պեղավայրը։ Քնակիչները քարաքիզային դամբարաններ պատրաստելու համար օգտագործել են ավելի մաղ շինությունների քարերը, որը խիստ ազդել է դրանց պահպանվածության վրա։

Ստորին զարգացումը շինարարության մեջ նոր տարրը մի քանի բնակարանների միացումն է մի միասնական շինարարական զանգվածի մեջ։ Այստեղ քաղվել է տների մի այնպիսի զանգված՝ հյուսիս—հարավ կենտրոնական առանցքային գծով, որին նրեու կողմից կցված են մի քանի իրար հարող տներ՝ իրենց բակներով։ Մյուսն կողմին առկա են և առանձին կանգնած տներ։ Տների կողմը կազմում է սենյակը՝ քառանկյունի դասավորված խորիսինքնով, հավանաբար գլխատան տիպի ծածկի համար։ Դիստանը կից առկա են պահեստային սենյակներ, գոմ է շինվել։ Ստվարաքար տան համալիրը բաղկացած է 3—5 սենյակից։ Կենտրոնական սենյակի մի մասը նույնպես ունի սպահասեղ։ Իրիվ սպահասեղված են գոմեր։ Տունն ունի մեկ կամ երկու ռալա՝ տեղադրված սենյակների անկյուններում։ Օջախները շարված են քարից։ Հանգիպում են թնիները։ Հայտնաբերվել են անտեսական մեծ հորեր՝ նեղ, քառակուսի շարված անցրերով, որոնք դիպի ցած լայնատեղ են (խոր. 3մ)։ Սենյակներից մեկում հայտնաբերվել է նրկու խարոխներից և ուղղանկյուն խորանարդներից կազմված զահասեղան։ Մյուս տներում դանվել են

մարդուն՝ փոքր շափերի արխաիկ ռճի քարե արձանի գլուխ, խնցղեն դրոմ՝ ալծի պատկերով, սրբազան հացը դրոմնու համար։ Այսինքն, կարելի է ասել, որ այս շրջանում պահպանվում էր վաղ ժամանակների պաշտամունքը, միայն այն ստորերկրյալնր, որ ժխակատարությունները սրբավայրից տեղափոխել էին բնակարանները։

Այս ժամանակաշրջանից հետո կյանքը բնակավայրում ընդատվում է ընդլիար։

Այսպիսով, անտիկ Շիրակավանի հնագիտական նշույթի համառոտ ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս այն առանձնացնելու Հայաստանի նույն զարգացմանի մյուս հուշարձաններին։ Առանձնահատկությունը ճարտարապետության մեջ է՝ շինների մասշտաբայնության, տրապեզ, պլանան և ալլ ուղվադիծ ունեցող խորիսինքնի առոտ օգտագործման մեջ, որը չի նկատվում նույնիսկ մեծ Կապանների՝ Արմավիրի, Արտաշատի ճարտարապետության մեջ։ Այս երեույթը կարելի է բացատրել միայն Շիրակավանի՝ որպես առանձնային համայնքի բնակավայրի բնույթով։

ԱՐՐՈՑՆԵՐ

Ամրաշինությունը գտնվում էր զարգացման նշանակալից աստիճանի վրա. ստեղծվել էր անտիկ ամրոցների ընդարձակ ցանց՝ Արտաքրոս, Բաղարբրց, Բաղաղնշ, Գարոյն, Գառնի, Հաղամակերտ, Հունարակերտ, Սինորա, Շատերիզ, Ուղական և ալլու ժամանակի ամրաշինության (Ֆորտիֆիկացիոն) պաշտպանական սխեմի և ռազմականոցողական արվեստի զարգացման աստիճանի ըմբռնման տեսակետից առանձնահատուկ նշանակություն ունի Գառնի ամրոցը։

Գառնի ամրոցը գտնվում է Սրանից 28 կիլոմետր դեպի հարավ-արևելք, պատմական Կոտայք գավառի (այժմյան՝ Արմավանի շրջանի) Գառնի գյուղի հարավային կողմի հասնկյունան ատարածում, ծովի մակերեսից շուրջ 1400 մետր բարձրության վրա (գծագր. աղ. 57, լուսանկ. աղ. 49 ա)։

Գառնի ամրոցում շինարարական կյանքը սկսվում է դեռևս վաղ բրոնզեդարյան պահպանվել են կլոք կացարանի և կիկլոպյան պարսպապատի մնացորդներ⁸⁷։

Մատենագրությունը Գառնի ամրոցի կառուցումը կապում է հայ ժողովրդի ամենահնամար

անցյալի հետ. Մովսես Խորենացու ժոռ իշխատակիցն ավանդության համաձայն, Հայկ նահապետի թոռ Ամասիայի որդի Գեղամը «... առոտամբ նորին լերինն ի ձորակի միում ամբողջինն ձնափերտ մի, և կոչն զանուն նորա Գեղամի, որ լստոյ ի Գանձկաջ թոռանն ի նորա անուանեցաւ Գանձք»⁸⁸,

Գառնիի վերաբերյալ ամենա հազուայն ստույգ տեղեկությունները տալիս է Գառնի անտիկ տաճարից ոչ հեռու, 1963 թ. գտնված ուրարտական թագաւոր Արգիշտի Ա-ի (781—760) սեպագիր արձանագրութիւնը (յուսանկ. աղ. 10 ք)։

Արձանագրութեան մեջ տնջում է, որ Արգիշտի Ա-ն «նվաճեց Գիանիանի կրկիրը...», նշանակում է, Գառնի—«Գիանիանի» անունը և այն կրող երկիրը գտնվում է ունեցել դեռևս նախաուրարտական ժամանակներում⁸⁹։

Արձանագրութիւնը փորագրված է ռվիշապա անվանվող քարակիրտ կոթողի պահպանված մասի քանդակապատ երեսի վրա։

Գառնիի վերաբերյալ պատմական մյուս ստույգ տեղեկութիւններ հաղորդում է I դարի հռոմեական պատմագիր Կորնելիոս Տակիտուսը։

Ճ թ. Փարսանունի որդի Հռոգոմանիցը, ցուականալով հայկական գահը խնչն Հռոմի կողմից նշանակված իր հորեղբայր Միհրդատից, հարձակվում է Հայաստանի վրա։ Հատ Տակիտոսի Միհրդատը հանկարծակի ներխուժումից ահաբեկված՝ փախել ու պատգապւմ էր Գառնի ամրոցում, որն ռապաշով էր թե՛ տեղագրութեան և թե՛ հռոմեական կայսրորդի սլաշտպանութեան հետեւանքով⁹⁰։

Հռոգոմանիցը ուժով չի կարողանում գրավել ամրոցը, դիմում է խորամանկութեան։ Կաշանելով հռոմեական կայսրորդի հրամանատար պրեֆիկտ Կելիուս Պոլիոնին, նա հաղտութեան դաշինք կնքելու պատրաստվելով Միհրդատին հրավիրում է պարիսպներից դուրս և ապա, «... իբրև թե հաղթատարիմ իր նրդման... շարժագրեղ ոչ թուր և ոչ էլ թույն», սպանում է՝ խեղդամուտ անելով դրոգերի տակ։

Այդ դեպքերից իրավաբիւրեն կարգաւորում է, որ «... Գառնիի արդեն իսկ այդ ժամանակ անմատուց ընդ էր՝ շրջապատված անտիկ պարիսպներով»⁹¹, և իբր լայնալիւն, բնականաբար, պետք է ստեղծված լինէր ավելի վաղ։

Կորբուլոնի արշավանքների ընթացքում, հռոմեական զորքերի կողմից 59-ին Արտաշատ մայ-

րաքաղաքի ավերման ժամանակ, մեծ ավերածութիւնների է ենթարկվում նաև արքունի ամսահանոց Գառնի ամրոցը։ Այդ մասին է վկայում 1945 թ. նկարել Մ. Սարյանի և գլուղաւանեւ Ս. Գալմիանի կողմից Գառնիում հայտնաբերված «... նարին արձանագրութիւնը (յուսանկ. աղ. 45 ք)։

Ըստ պ. Կ. Տրեբերի, արձանագրութեան թարգմանութիւնը հետեւյալն է.

«Հիշտու Տրիքիսանա Մեծ Հայքի թագաւորը կըր իշխանը կառուցեց սպարակ թագուհու համար (և) այս անտիկ ընդը իր թագաւորութեան 11-րդ տարում, Մեննասը, տըրոջ ցանկութեամբ (որպէս) մեծ սպարապետի լիտուգոս (ի նշան, շնորհակալութեան Մատն վկայի ներկայութեամբ վճարեց»⁹²։

Նշանակում է, Տրգատ թագաւորի զահակութեան 11-րդ տարում ամրոցը և նրա մէջ դրանիւղ զաստակերտը ենթարկվել են վերակառուցման։ Արձանագրութեան միջ հիշատակված Տրգատ թագաւորը համարվում է Տրգատ Ա-ն, իսկ նրա զահակութեան 11-րդ տարին՝ 76 թ.⁹³։

I դարում Գառնիում տեղի ունեցած այդ աշխատանքների նադրադանում է նաև Մովսէս Խորենացին⁹⁴, սակայն նա Տրգատ Ա-ի գործունեութիւնը վերագրում է քրիստոնէութեան Հայաստանում պիտական կրոն հռչակած Տրգատ Գ թագաւորին (287—330)։

II դարի երկրորդ կեսին—III դարի սկզբին, Վաղարշակ թագաւորի որդին՝ Մեծ Հայքի թագաւորը, Գառնիում թողել է արամեական գրութեամբ արձանագրութեան⁹⁵։

Հասկանալի է, որ Մեծ Հայքի թագաւորը, որը, ինչպէս ենթադրվում է, Վաղարշակ թագաւորի որդի Խոսրով I էր⁹⁶, ինչ-որ կարեւոր առիթով է թողել այդ արձանագրութիւնը Գառնիում⁹⁷, սակայն ի՞նչ առիթով, անհայտ է⁹⁸։

Ամրոցի պաշտպանական համակարգի արեւելյան հատվածում, որտեղ տեղանքի պատճառով հակառակորդ զմարտութեամբ կարող էր ձուռնակ պարսպապատին, հետևապէս նրա հարձակումը հնարավոր կլինէր ավելի փոքր ուժով ծա մղել, ավելի փոքր թվով աշտարակներ են կառուցված, ուստիք՝ միմյանցից մեծ հեռավորութեան վրա (յուսանկ. աղ. 41 ք)։ Ամրոցի հյուսիսային և հյուսիսարեւմտյան մասերում, որտեղ թշնամին կարող էր համեմատաբար անապգել մտնել, պարսպապատերին, հետևապէս պետք էր, որ ավելի մեծ ուժեր կենտրոնացվէին նրա դեմ, աշ-

տարակները կառուցված են մեծ թվով, այսինքն՝ միջանց ալեյի մոտ (լուսանկ. աղ. 41 ա)։ Ընդ որում տեղանքից անկախ, իբրև ռազմապաշտպանական հատուկ միջոցառում, մուտքից դեպի արևմուտք 4-րդ և 5-րդ աշտարակները մյուս աշտարակների համեմատությամբ կառուցված են ալեյի ներս՝ ստեղծված է պահեստական տեղ, որի մեջ ներքաշված հակառակորդի ուժերը, ինչպես իրավացիորեն նշում է Բ. Սուտքիյանը, ընկնելով աննպաստ պայմանների մեջ, պետք է դառնային ալեյի հեշտ խոցելի (զծադր. աղ. 55 դ)։

Ամրոցի առավել վաղ շրջանի աշտարակները ուղղանկյունի են։ Նման աշտարակներ գոյություն ունեն նաև հելլենիստական ճարտարապետության այլ կենտրոններում։

Հայկական լեռնաշխարհում ուղղանկյուն ձևի աշտարակներ ստեղծվել են շատ ալեյի վաղ՝ նախաուրարական և ուրարտական ժամանակներից (Տուրպալ¹⁰⁰, Շամիրամ, Նազրվան, Արգիշ-տիխիեի¹⁰¹, Բելշերաի¹⁰²)։

Դառնիի աշտարակները կառուցվել են հրկու եղանակով։ Պաշտպանական տեսակետից առավել պատասխանատու հանդուցում՝ մուտքի աջ և ձախ կողմերի աշտարակները շարված են որձաքարի համատարած խոշոր զանգվածներով, չոր, առանց շաղախի։ Մնացած մյուս բոլոր աշտարակների արտաքին պարսպով կառուցված են 1,15—1,50 հաստությամբ քարե շրջանակներ և նրանց մեջ շերտ-շերտ լցված է կրից, ավազից, Շեղջված որձաքարից և գետաքարերից կազմված կրարիտով։

Ամրոցի կառուցումը օգտագործվել են մետաղական միայն հորիզոնական կապեր, իսկ տաճարի շենքում նրանց դուգակցվում են ուղղահայաց ձողերի հետ։ Հայաստանի անտիկ ժամանակաշրջանի նյութական մշակույթի հուշարձանների նյութերը ըստ են տարիս, որ Դառնի ամրոցում կիրառված մետաղական միացումներով շինարարական տեխնիկան գոյություն է ունեցել Հայաստանի նույն, ալեյի վաղ ժամանակաշրջանի նաև այլ վայրերում (Արմավիր¹⁰³, Երվանդաշատ¹⁰⁴)։ III—II դդ. մ.թ.ա., Երվանդակերտ¹⁰⁵, Արտաշատ¹⁰⁶ II դ. մ.թ.ա., Անի III—II դդ. մ.թ.ա.¹⁰⁷,

Ամրոցի պարսպում ակնառու են շինարարական մի քանի շրջաններ, որոնք որոշակի լույս են սփռում Հայաստանում պատի կառուցողական

արվեստի աստիճանական դարգացման ընթացքի վրա։

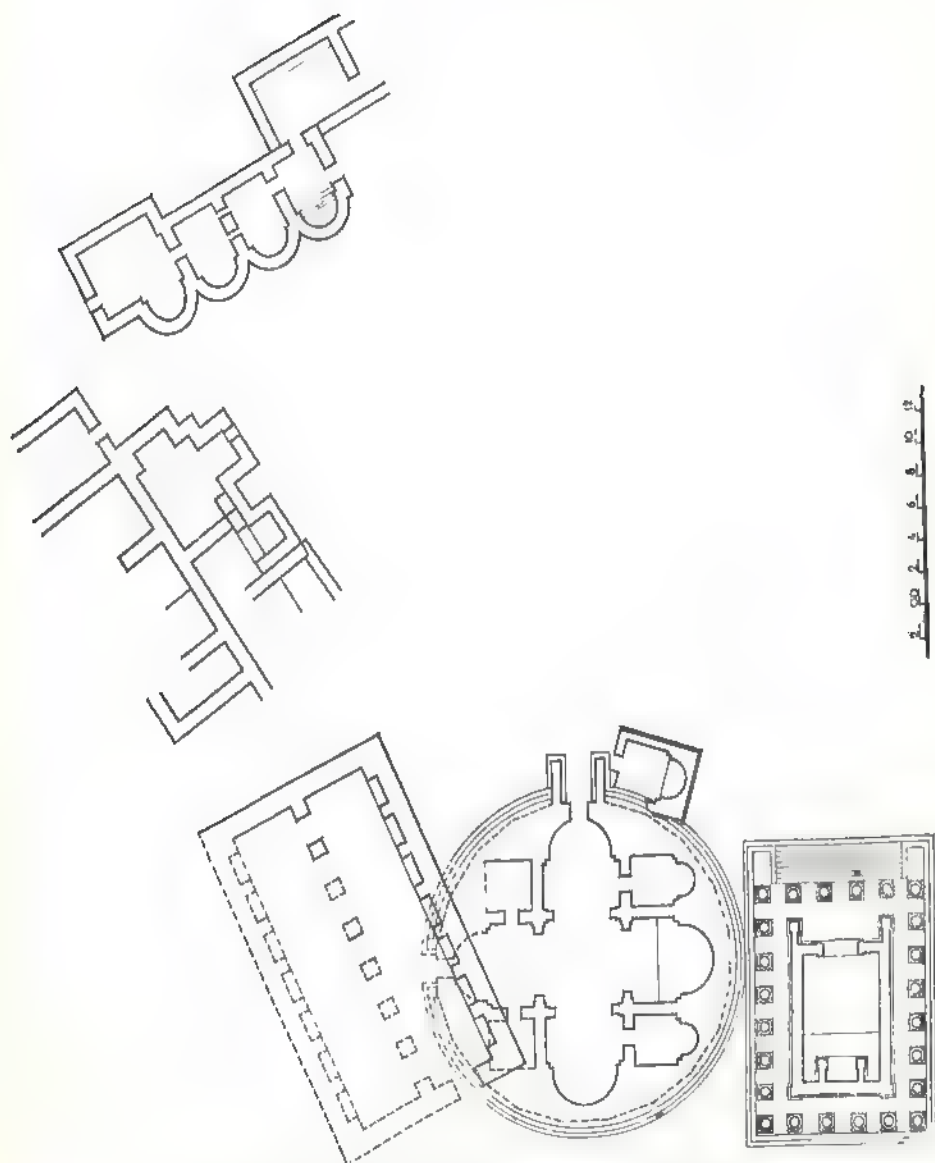
Շինարարական առաջին հնագույն շրջանի պարսպի ուղղանկյուն հատակագիծ ունեցող աշտարակների պատերը շարված են մաքուր տաշված որձաքարի խոշոր զանգվածներով, առանց շաղախի, և որմնաքարերը միացված են իրար երկաթյա կապերով։ Այս հատվածը պատկանում է ամրոցի մինչև 51 թվականի գոյություն ունեցած պարսպին և, ինչպես նշում է, ստեղծված պետք է լինի տեղական մ.թ.ա. I—II դարերում։ Անիկիրայրուն այս շրջանին է պատկանում պարսպի մոտ յոթված որձաքարի խճի առաջին շերտը։

Երկրորդ շրջանը նույն շինարարական տեխնիկայով և գրեթե նույն չափերի քարերով կառուցված մտն է, ուր շարվածքի ու քարերի մշակման որակը որոշակիորեն դիվում է նախորդ շրջանին։

Այս հատվածն է, անշուշտ, որ վերակառուցվել է Տրդատ I-ի գահակալության II-րդ տարում, այսինքն 70-ին (մ.թ.ա.)։ Պարսպի մոտ բացված որձաքարի խճի երկրորդ շերտը, ըստ իրենցին, առաջացել է այս վերակառուցման ժամանակ։

Երրորդ շրջանը կապված է մուտքի արևելյան կողմին կցված կիսալուրի աշտարակի կառուցման հետ։ Այստեղ, ի տարբերություն նախորդ շրջանների շինարարական արվեստի, պատերը կառուցված են համեմատաբար փոքր քարերով, առանց երկաթյա կապերի, և որմնաքարերի միացման համար իբրև կապակցող նյութ գործ էածված կրաշաղախը։ Սակայն պատի հիմնական կրող մասը, նախորդ շրջանների նման, գործվել քարն է և ոչ շաղախը։

Պատի կառուցման այս եղանակը հանդիսանում է նախորդ շրջանների՝ չոր, առանց շաղախի կառուցվող պատերից կրաշաղախային խոշոր միջուկով պատերին անցման նախնական փուլը¹⁰⁸։ Հայտնի է, որ Մովսես Խորենացին Դառնի ամրոցի կառուցումը վերագրում է Տրդատ III-ին (287—330)¹⁰⁹։ Հնարավոր է, որ ռազմապաշտպանական տեսակետից ամրոցի կարևորագույն հնագույնում ստեղծված այդ խոշոր կիսալուր աշտարակի կառուցողը լինի Տրդատ III-ը, որին հետաքաշում (Քենդա առավել մեծարման նպատակով) վերագրվել է ամրոցը ամրոցի կառուցումը։

Աղ. 59. Պատնի, պալատական շենքեր և երանց շրջապատի կառույցներ, հատակագիծ: ա) Ան-
տիկ տաճար, բ) Փառուրդի և կնճղի, գ) Մասուա (Սալտիկի և կնճղի),
դ) Պալատական դահլիճ, ե) Պալատական շենքի մեկուկուսներ, զ) Բաղնիք

Չորրորդ շրջանը խիստ փոքր քանրոյով էրև-
տապատած և կրաշաղախի մեծ միջուկով պատի
կառուցվածքն է. կառուցողական աշխ եղանակը
Հայաստանում լայն կիրառում ունի Գիմնակա-
նում և ՎՍՂ դպրոցում¹ ։

Ինչպէս ցույց են տալիս այդ եղանակով իրա-
կանացվածք, ամրոցի մուտքի արեւելյան աշտա-
րակի ու արեւմտյան աշտարակից զնայի արեւմտար
նպղով բաղկանե մեծ բարձրութեամբ պահպան
դած պատի մնացորդները, և պարսպապատի
Հաւսնայանի հատվածի ամբողջ երկաւնրով թափ-
ված համահման պատի որմնաքարերը² միջնա-
դարում տեղի է ունեցել ամբողջ պարսպապա-
տի խոշոր վերակառուցում։

Դռանի գլուխի հետզույն իրաւորներից մեկի
վրա փորագրված Կատրանիդի թագուհու 879 թ.
արձանագրութեանից երևում է, որ այդ մասն-
նակներում Գրառնի պատկանել է Բագրատունի-
ների, որոնք և կարող էին իրականացրած լինել
այդ վերակառուցումը³։ Հետագայն նման խո-
շոր վերակառուցում կարող էր տեղի ունեցած
լինի Բագրատունյաց թագավորւթյան շրջա-
նում, թիւրքա X դարում։

Հինգերորդ շրջանը ամրոցի պլանովոր մուտքի
արեւելյան աշտարակի ներսի կողմում շինարա-
րական նույն տեխնիկայով ստեղծված տուֆաշին
կառուցվածքն է, որն, ամենայն հավանականու-
թեամբ, պատկանում է Զաքարյանների ժամանա-
կաշրջանին։ Բագրատունիներից հետո Գրառնի
եկել է Զաքարյանների սեփականութիւնը. տնտիկ
տաճարի պարակալի վրա պահպանվել է Գրառնիի
տնը նորայի իշխանուհու և նրա որդի Ամիր Զա-
րարիի⁴ 1291 թ. փորագրված արձանագրութեանը։

Պալատական շէնքեր. Գրառնի ամրոցի պարիսպ-
ներից ներս ալահպանվել են Զարտարապետական-
գիղարվեստական մեծ արժեք ներկայացնող աշ-
խարհիկ և պաշտամունքային կառույցների մնա-
ցս զննի։

Պալատական խումբը բաղկացած է եղել մի
քանի շէնքերից։ Պեղումների հետևանքով առայժմ
բացվել են այնչի քան 40 մ երկարութեան և մոտ
15 մ լայնութեան արձանի ապարանքի մնացորդ-
ները։ Հարավարեւելյան կիսում գտնվել է 1:2
համաչափութեամբ կաճարակապ մի խոշոր դահ-
լիճ, իսկ մյուս կիսում տեղադրված են եղել
տարբեր չափերի ու նշանակութեան բազմաթիւ
սենյակներ (գծագր. աղ. 59)։

Դահլիճից պահպանված է հյուսիսարեւելյան

պատը⁵ 2,00—2,20 մ բարձրութեամբ, իսկ մյուս
պատերը, չնչին բացառութեամբ, ոչնչացված են։
Շէնքի մնացորդների մի մասը գտնվում է VII
դարում կառուցված քրիստոնեական քառարկից
եկեղեցու արեւմտյան շէնքերի տակ։ Նշանակում
է, VII դարում պալատական կառուցվածքը մա-
սամբ կամ ամրացւնալիս արդեն ավերվել էր։

Պալատական խմբի մյուս մասի, զնայի հրա-
պարակ ուղղված պատն ունի միմյանց աջորդող
մի քանի ուղղահայեւ ելուններով մշակված ել-
րալիւծ։ Անկանկած, զուս միա բարձրացված ճա-
կատն ունեցել է բաղկան հարաւուս ու արտա-
հատուլ տեսք։ Հյուսիսարեւմտյան սենյակներից
մեկի ներսի պատերի ծնկի վրա պահպանվել են
մուգ վարդագույն ներքի նախի։

Յժի նկարագրի հարկում զգալիւն է ունեցել
սրմանեկարւթյան, ապա կարելի է պատկերաց-
նել, թի ինչ շրել տեսք պետք է ունեցած լինին
վերահարակի պալատական մյուս սենյակներն ու
արքունական ընդունելութեան դահլիճները։ Պա-
տեր կառուցված են ճեղքված որձաքարից և զի-
տարալից, իրեն միացնող նյութ օդառաքրծված է
կրաշաղախ։ Պալատական խմբի, զնայի բաղնիքի
շինքը ուղղված կիսում, քարի որմնաշարերին
զուգընթաց, տեղ-տեղ հանդիպում է թրձած աղ-
լուսի շարվածք։

Դահլիճի 9,65×19,92 մ չափի հատակագծային
ներքին տարածութեանը ութ ուղղանկյունի մու-
թերի միջոցով (որոնցից տեղում գտնվել են երե-
րի⁶ 1,12—1,08 մ չափի ներքնասյուրեր) բաժան-
ված է եղել երեւ հավասար մասի⁷ նաւիլ⁸։
Պահպանվել են զնայի տնակի տաճար ուղղված
պատի⁹ 0,98×0,70 մ ելուն ունեցող բոլոր որմ-
նասյուրերի մնացորդները։ Պետք է նշաղրել, որ
նույն քանակի և չափերի որմնասյուրեր կային
նաե հուդիպաւից պատին կից (գծագր. աղ. 60)։

Դնայի տնակի տաճարն ուղղված պատի ան-
կյունից, 1,295 մ հեռավորութեամբ պահպանվել է
դռան բացվածքը երկող պատի հատվածը։ Իմա-
նայով որմնասյուրերից մինչև մութերը եղած
հեռավորութեանը (4,25 մ), մենք տվյալ պատի
շարունակութեան և համապատասխան մութի
միացման անկյունում զետեղելով նույն 1,295 մ
չափը, ստացանք դռան բացվածքի լայնութեանը¹⁰
4,250—(1,295+1,295)=1,660 մ, որով և տա-
բողջացավ դահլիճի հատակագծային հորինված-
քի հնարավոր վերարտադրումը։

Դռան բացվածքը կարող էր լինել նաե դահլի-

ճի՛ր՝ ղեպի՛ կի՛րճը՝ ուղղված՝ պատի՛ վրա (թի՛րեւս նաեւ մյուս նալի՛ համանման հատվածում)։

Գա՛լիճի՛ հատակը անտիկ տաճարի պատվանդանի ներքին եզրի նիշից դտնվում է 2,52 մ ջցած, տեւտարակույս պարստական կառուցվածքը եււղէ է երկհարկանի՝¹¹³։

Որմնամուկթի՛րի ե մուկթի՛րի դասավորութլանից ու շափից՝ ՚նտեւում է, որ կառույցը ունեյնէ է թաղակալած ծածկ, որ յուրարտաշուր նալ՝ ծածկելէ է միտեման թոիշք տնեյող ինքնուրույն թաղալ՝¹։

Վերը նշվեց, որ VII դարում քաաարսիդ կկկղեցու արեմտյան մասի հիմքերը դրվէլ են դահլիճի պատերի վրա։ Հիմքերի տակ պահպանված պատի բարձրութլոնը կազմում է 2,80 մ, իսկ նույն պատի շարունակութլան վրա ալն հասնում է մինչև 2,80 մ, բնական է, հի՛ն շնիքի սկզբնական բարձրութլոնը կարող էր իննեղ աղելի մեծ։

Գահլիճի՛ հատակագծի հիմքում ղեկած 1։2 համաչափութլոնը կիրառվէ է նաեւ կենտրոնական կամարաշարի կամարների բացվածքի համար (որպիսի հարաբերութլամբ կիսաաղբաւնած ղերշավորութլոն ունեցող կամարը հաղվաղնալ է անտիկ ճարտարագետութլան մեղ)։

Թաղի կառուցման եղանակի համար հնարավոր է երկու տարբերակ։

Մեկը՝ ձթն որմնամուկթիքից դեպի կենտրոնական կամարաշարի համապատասխան մուկթըլը նետվնն թաղակիր կամարները ե նրանց մեղ ստացված աղատ տարածութլոնեկը ծածկվնն թաղի համապատասխան սեկցիայի քարերով։

Երկրորդը՝ ձթն սրմնամուկթից որմնամուկթ կամարների նետվնն դահլիճի երկալնական ուղղութլամբ ե ալգ յուրահատուկ կամարաշարի վրալից սկզբնաղղովի ղեպի կենտրոնական կամարաշարը ղնթնացող թաղը։

Կաաղին ղեպքում աղելի դյուրին կարող է լիւնել թաղի կառուցումը, սակալն թաղակիր կամարների ե թաղի կրունկի քարերի միացման շաղջւյնեկը ստացվում են ող շատ հասարկ։

Երկրորդի ղեպքում, ընայած թաղը ստանում է շուրջ 20 մ երկարութլոն, սակալն նրա կոնստրուկտիվ իրականացումը համեմատաբար՝ աղելի պարզ է։

Պալատական դահլիճը թճ՝ ճարտարագետական մտահաղամբ (որաշակի համաչափութլամբ հատակագծալին հորինվածք, ներքին տարածութլան նաղելի բաժանում, կամարաշարը) ե թճ՝

կառուցման ձեաղ՝ (պատի շարվածք առանց աղյուսի օդտաղորման, մուկթիքի մեծաղանգված որձաքարի ներքնասալիկներ, թաղակաղ միասնական ծածկ) տարբերվում է պալատական իմքի մյուս կնաի շինութլոնեկերից¹¹⁵։

Կառուցողական եղանակով ե օդտաղորմած շինանյութաղ ալն տարբերվում է նաեւ անտիկ տաճարից։

Ուշագրաղ է պալատական դահլիճի կամարաշարի կառուցվածքում զրոգորմաղ սկննալսողողութլոնը։ 1,08×0,98 մ շափեր ունեցող մուկթիքի վրա նետված կամարների թոիշքները կազմում են ընդամենը 1,74 մ։ Անշուշտ, կառույցները ցուաբերել են իրաղացի զողողութլոն, սրովհետեւ կամարաշարի վրա ինքում են երկու կողմի նաղելի թաղերի համապատասխան պատերը։ Սակայն մեղ թվում է, աղքան մեծ զողողութլոնն, ըստ էութլան, նաեւ փորձի պալատի հետեանք։

Շաղանի է, որ Հրաղամիզդի հանկարծակի հարձակուղից ահարեկված, Միհրդատը մ.թ. 52 թ. փալեղ ե պաաղաղաղել է Գառնի աճրոցի արքունի աղաղանցում։ 50 թ. հոռմնական զորքերի կողմից Արաաշատի կործանման ծամանակ աղեկածութլոնեկերի են ենթարկվում նաեւ Գառնի աճրոցը ե նրա ներսում դանղող պալատական կառույցները։

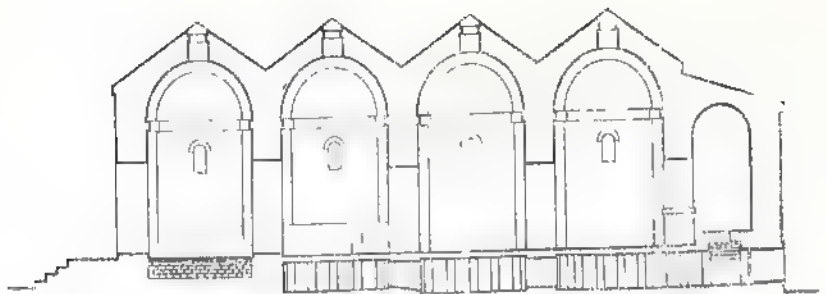
Ճնարաղը է, որ ուսումնասիրղող դահլիճը պաաղանի մինչև 59-ի աղերումեկը դուկթլոն ունեցած պալատական շինքին։

Գառնիի րաղելիք։ Ալն դանղում է հնթանոսական աաճարից մոտ 50 մ դեպի հյուսիս-արեմուտք. ներկայումս կիսաղանղ միճակում է։

Ենեղը գլխաղղը ճակատղղ ուղղված է դեպի յուսիս-արեկը, որի հետեանքաղ աճրոց կառույցը ստացղ է հյուսիս-արեկը, հարաղ-արեմուտքի կողմեկերղումը (լուսանկ, աղ. 42 ա)։

Հատակագծեւ սեկի նույն ուղղութլամբ միւանց հաղորդող շարս սննալնեկերից կազմված հաաակ հորինվածք։ Սննալնեկերի ղեպի հարաղարեկը ուղղված պաաերն սննն արտաղերից կորաղծ, իսկ ներսից, մի մասը՝ պալատան, մյուսը՝ կիսաղբաւնած տեք ունեցող իորշեր (աղաղներ) (գծաղղ. աղ. 51, լուսանկ. աղ. 42 բ)։

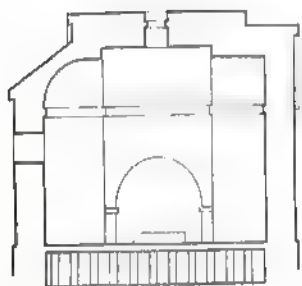
Հյուսիսարեկյան կողմից հաղված աաղալն սննալն ունի 2,91×3,14 մ, գրեթե քաաղուսի հատակագղծ, որի հարաղարեկյան ճակատը

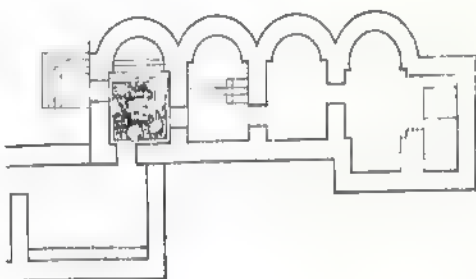
Ա

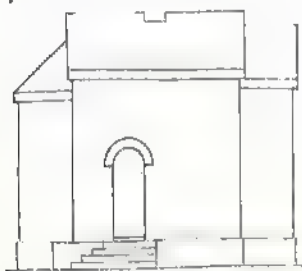
Բ

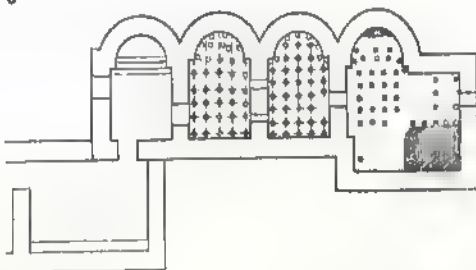
Գ

Դ

Ե

Զ

0 1 2 3,1

0 2 4 6,5

Աղ. ՅԼ. Դանիել. բաղնիք, ա) ներկայնական կտրվածք, վերակազմություն, բ) լավագուրություն, գ) լայնության կտրվածք, վերակազմություն, զ) Հյուսիսային հակառակ վերակազմություն, ե) Հատակագիծ, վերակազմություն, զ) Հատակագիծ հիպոկաուստով լավագուրություն

պատկերում է 2,39 մ բացվածք ունեցող պայտաձև խորշով:

Առաջին սենյակի մյուսների համեմատականորեն ունեցել է առավել խոտուկ ենթքին ձևավորում: Խոտորկոմբյուն մետաղած թուրք սենյակների, այն շուրջաքանդակ պատի վրա ունի 0,80—0,91 մ լայնությամբ դասն մեկական բացվածք, որոնցից մեկը հաղորդակցվում է դրսի, մյուսը՝ հյուսիսարևմտյան կողմից հետադուռն է կցված սենյակի, իսկ երրորդը՝ մնացած լողանկյակների հետ:

Սենյակի պայտաձև խորշի առջև կառուցված է 0,32×0,27 մ չափի նստարան, որի համար իրի թիկնակ ծառայել է նստարանի հետեից բարձրացող 0,45 մ բարձրություն և 0,30 մ հաստությամբ ունեցող պատը: Նստարանն առնչված է համանման մի կառույցվածք էլ ստեղծված է այդ պատի հետին ճակատին կից՝ պայտաձև խորշի մեջ: Երրորդ նստարանն ունի ալիկի մեծ բարձրություն, քան առաջինը, որի հետևանքով պայտաձև խորշի հասակը սենյակի հատակի հորիզոնի համեմատությամբ ստացվել է ալիկի ներքև:

Կանգածից վեր է, որ պայտաձև խորշի ներսում ստեղծված է լողել ջրավազան: Թե ինչի՞ է ծառայել այդ ալիկանը, ոտույզ զգվում է առկա Բերկա այն ունեցել է դեկորատիվ նշանակություն, իրեն սենյակի ներքին ձևավորման մասնաբաժանից մեկը Բացառված չէ նաև, որ բազմից աջցիտներն ընդունում էին ոտը լողանք:

Սենյակի հատակը (2,91×3,14) ունեցող պակաս ծածկված է բարձր արվեստով կառուցված խճանկարով (լուսանկ. աղ. 43 ա, բ, 44 ա, բ):

Այս սենյակը թե՛ բազմերի որդ հորինվածքում պատված դիրքով և թե՛ ներքին շուրջահատակ (առավել հարստ) մշակմամբ, անշուշտ, հանդիսացել է բազմերի նախասրահ-հանդերձարանը:

Հնապուրյան բազմերից առանձին նախասրահներ ունեն ոչ միայն մեծ չափերի, այլև Գառնիի բազմերի նման ալիկի համեմատ չափերի բազմեր-ները:

Այսպես, վերոտանի՝ Նույն ժամանակաշրջանի (II—III) Արամայիսեի (Մյանթալի) էրթաթավների պալատական բազմերի հինգ սենյակներից մեկից առաջինը (Գառնիի նման) հանդիսացել է բազմերի ընդհանուր հանդերձարանը¹⁰:

Նման սրիսակներ, երբ նախասրահի համար հատկացված են հասակ սենյակներ, դրսևորում ունեն նաև բազմաթիվ այլ վայրերում (Մե ծովի հյուսիսային ափերում՝ Նաբաբի բազմերը, Տրե-

րի հոռմնակն միլլաների բազմերները և այլն):

Կառնիի բազմերի հանդույ սենյակները վնասված են ալիկի շատ:

Նախասրահի կից ոտը ջրով լողանկյակի նստարան ստացել է շնչին ընդունվում, որովհետև այն կրակարանից նկող բացի և ծխի հոսանքից անջատված էր (փոքր անցքեր ունեցող) երկու հաստ պատով և զանիվում էր կրակարանից բաժանված հետո:

Այլևհետև, ասոր ջրով լողանկյակի երկրորդը լինելով, նրան հանդույ կրորդը հանդիսացել է զուր քաժանմունքը:

Երրորդ սենյակն, իսկ Կոթախ, բազմացած է երեք մասից: Հյուսիսարևելյան կեսը թե՛ օտար կազմի ընդհանուր տեսքով, ինչ չափերով (2,90×3,05) և թե՛ արտիկի բացվածքի առկայությամբ նման է նախորդ սենյակներին և, անկասկած, թաք ջրով լողանալու սենյակին է: Մյուս կեսի հյուսիսարևմտյան մասը, ամենաք հատկանկարն է, ջրամբարի տեղն է, իսկ հարավարևմտյան հատվածում՝ հատակի ներքին մասում դանդիկ է նստը, որի միջոցով արագացվել է ջուրը:

Բոլոր սենյակների պատերը շարված են պեռաբարձրով և ճեղքված որանքարի կտրիներով, իրի միացնող նյութ օգտագործված է կրաշաղախով:

Հանդերձարանի սենյակի պատերը պահպանվել են 1,50—2,00 բարձրությամբ, իսկ հյուսիսարևմտյան պատը՝ մինչև դասն բարձրությամբ ներսառաջ: Երրորդ, երրորդ և չորրորդ սենյակների հատակի ուղղությամբ նախամենների բարձրությունը, նաևում է 1,40—1,65 մետր:

Բոլոր սենյակների և կորոնիվ խորշերի անկյունները, ինչպես և հանդերձարանի պեռերի բացվածքների երկուները, շարված են մարտրաշված 0,40—0,50 մ բարձրությամբ ունեցող սուրբարարով, երբեմն օգտագործվել է նաև ալյուր: Լողանկյակներում դրսից ոչ մի բացվածք (լուսամուտի կամ պոսն) հետք չկա: Դժվար է անդամ սրբադի ասել, լողանկյակները միմյանց հետ ինչպես են հաղորդակցվել դռների, թե՛ կրաշաղախով բացվածքների միջոցով:

Հանդերձարանի պատերի վրա պահպանված են ծիփի երկու շերտի մնացորդներ, առաջինը մոտ երկու սանտիմետր հաստությամբ՝ ուղղաձուլվում, իսկ նրա վրա, անհամեմատ շատ բարակ, ընդամենը մի շերտի միլիմետր չափի, բաց վարպետի:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԿ

ԳԼԾՏԱՆՈՒՆՔՆԵՐՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔՆԵՐ

Նախադրիստոնեական Հայաստանում գոյություն է ունեցել պաշտամունքի կառուցվածքների ինչպես առանձին, այնպես էլ ճարտարապետական խոշոր խմբերի բնդարձակ ջրանց։

Մատենագրական կցկուտը տեղեկությունների հիման վրա մեհենական աչք կառուցվածքներից մեկ հայտնի են։

Արմավիրի «Աբեղակի» և Լուսինի պաշտամունքի նվիրված տաճարը Հայկական տաճարային կառուցվածքների այս հնագույն հուշարձանը Հ. Մոսեանյանը դիտում է որպես հունական տաճար Գանի որ Արմավիրի օձերիցակի և Լուսինի պաշտամունքի տաճարը, մեր կարծիքով, խոշոր նշանակություն է ունեցել հայրական տաճարայնություն համար, մենք անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ աչք հարցին առավել անհամաձայն

Մոսինա խորհույցին, խոսելով առաջին հայ Արշակունի թագավորի զորմունքության մասին, գրում է.

«Այս բոլորից հետո Արմավիրում մեհեն շինելով՝ արձաններ է կանգնեցնում արեգակին, լուսնին և իր նախնիքներին»։

Մի և այլ տեղ, անդրադառնալով Արաշիտ աշխարհալիքի փոքր Ասիա կատարած այրվածքներին, հաղորդում է, «Ասիայում դռնելով Արտեմիդի, Հերակլի և Ապոլլոնի պղնձաձուլ ռսիկոս՝ արձանները, բերել է ապիս մեր երկիրը, արպեսգի կանգնեցնեն Արմավիրում։ Քրմապիտաները, որոնք Վահագնիների ցեղից էին, Ապոլլոնի և Արտեմիդի արձաններն առնելով կոնգրեսիոն Արմավիրում, իսկ Հերակլեսի արձանը, որ Ակուդասի և Կրիտացի Ղիպիոնոսի գործն էր,

իրենց նախնի վահագնը համարելով, կանգնեցրին Տարոնում, իրենց սեփական Աշտիշատ պուրում՝ Արտաշեսի մահվանից հետո»։

Երվանդատա քաղաքի կառուցումը նկարագրելուց հետո, հայտնում է, «Բայց երվանդն իր քաղաքը շինելով՝ Արմավիրից այնտեղ փոխադրելու ամեն ինչ, բացի կուտերից, որովհետև իր համար օգտակար չհամարել նրան էլ իր քաղաքը փոխադրելու... Ուտոի նրանից հյուսիս... Ախուրյան գետի վրա շինել մի փոքր քաղաք, նման իր քաղաքին և կոչել Բաղարան, այսինքն թե քաղնեկնի այնտեղ են տեղափոխված, և այնտեղ փոխադրել Արմավիրում եղած բոլոր կուտերը»։

Ըստ խորհույցի, Արմավիրում գոյություն ունի իսկ սոսինների սրբազան պուրակ, ուր կատարվում էին զանազան դաշակություններ։

Կատվածից վեր է, որ Արմավիրում գոյություն ունեցած հայրական լեգիոնական կրոնի անդրանիկ կենտրոնը (որը գնում նա ժողովրդի կազմավորումից շատ առաջ) անհրաժեշտ էր ուղիղ փոխում՝ հայրական պետականության նախորդող ուրարտական պետության կրոնական նշանավոր օջախներից մեկը) վեհական նշանակություն կարող էր ունենալ հայրական տաճարաշինության կազմավորման ու նրա հետագա զարգացման համար Արևելին, Արմավիրը հանդես է եկել ոչ միայն իրեն հնարավոր ընդհանուր աղբյուրության աղբյուր, այլ հայրական տաճարաշինության վրա ազդել է ուղղակի, անմիջականորեն Արևելին, երբ Արմավիրից մայրաքաղաքը տեղափոխվում է Երվանդատ, ինչպես տեսանք, նոր մայրաքաղաքից փոքր հեռու կառուցվում է

հարստութիւնը: Եկեղեցւոյ ամբողջ գաղափար եղել է տաճարի սեփականութիւնը:

Տաճարում գրվող Անահիտի արձանը ավանդաբար զարդարւածովում էր սահուց: Մարիոս Անտոնիոսը (34—33 մ.թ.ա.) Արտավազդ Բ-ից վերստին լուծելու համար, կողոպտելով Անահիտի տաճարը, տարավ Նրա ոսկեւնայլ արձանը²⁰: Մոս չորս դար հետո, քրիստոնեաների կողմից տաճարի ավերման ժամանակ, այնտեղ զրոյթած Անահիտի արձանը դարձաւ ոսկու էր²¹:

Տաճարի համարմէն այնքան մեծ էր, որ այնտեղ երկրպագութիւն էին դնում ոչ միայն հայ, այլև յույն թագաւորները²²: Տաճարին կից պաշտօնուն ունեին հիերոփոսներ²³:

Հայ հեթանոսական կրօնի այդ հնագույն սրբավայրն իր կազմակերպութիւններով զոյատեւում է մինչև Հայաստանում քրիստոնեութիւնն արևմտական կրօնի հռչակումը:

Անշուշտ պաշտամունքի՝ բազմադարյան կյանք ունեցող այդ խոշորագույն օջախում, այնտեղ է որ յիսկին պաշտօնէիք կուտքի սակեւնայլ արձանին, տաճարին, Երարծրաբերծ պարիսպներին²⁴ համապատասխանող ճարտարապետական նաեւ այլ կառուցվածքներ, որոնց զգալի մասը քրիստոնեութիւնն ունեցող դարձավ եռւյն տեղում հիմնված եկեղեցւոյ սեփականութիւն²⁵:

Աշտիշատի Անահիտի տաճարը: Աշտիշատը մտնում էր քրմական դառի տոհմիկ կալվածքի մէջ²⁶ և հանդիսանում էր հայկական հեթանոսական կրօնի գլխավոր կենտրոնը²⁷:

Այն եղել է «...շաշիք տեղիք թագաւորացն նայոց մեծաց... որ և անուանեալ ըստ հաճախաշատ պաշտման տեղացն՝ Յաւաիշատա»²⁸ (ընդգրծումը մերն է—Ա. Ա.)

Թի ինչպիսի նշանակեցից կառուցվածքներ էին տաճարը և նրան կից շինքերը, թիւս կարելի է Իոանէլ Եւսարոսներին՝ այդ տաճարին ցույց տրվող արտակարգ վերաբերմունքից: Խոսքով թաղովորի (III դ.) մեկ ընծայաբերման մասին Արաբիանդեսոսը հիշատակում է, թէ ինչ-որ հաղթանակի առթիւ նա Անահիտի տաճարին նվիրեց սպիտակ նուրագներ, սպիտակ ձիեր և ուրիշական շորերներ՝ զարդարված ոսկով և արծաթով, միտաք գործվածքներ, ոսկի պսակներ և արծաթի զուկաւներ ու այլ սրբազան տնայնք, որոնք զարդարված էին թանկագին քարերով, ոսկեզօծ և արծաթագործ զգեստներ ու դարձեր²⁹ (ընդգծումը մերն է—Ա. Ա.):

Եթի նկատի ունենանք տաճարում պաշտօնող աստծու նաեւ ոսկեւնայլ արձանը, ապա պետք է կռահել, որ եղել է նաեւ տաճարի ներքին այդ շրջութիւնը և հարստութիւնը ներդաշնակ ճարտարապետական հասարակարգին և կառուցվածքը:

Քրիստոնեական տաճարների ծագման ու կազմավորման արքայի լուսաբանման տեսակետից՝ խոտարարական է այն փաստը, որ քրիստոնեութիւնը, օգտւելով Աշտիշատի հիերոփոսութիւնից, հինգ այլուր կառուցեց թշալոց մեծ և աստղին մօտը եկեղեցիներ³⁰... և, կաթողիկոսական շրջող ապարանքով³¹:

Արտաշատի Անահիտի տաճարը Քրիստոնեւութիւնն ունեցող ժամանակ տաճարի ավերման նկարագրութիւնն մեզ հիշվում է, թէ «...նաեւնայն շինեալածը մեհենին ի հիմանց զըրկեալ տապալեցան և լուցեալ յանկարծորն փայտեկերուն Տըր-ճհնցա... և ծուխն ծառայեալ մինչև յամոյս հասանալը»³²:

Քրիստոնեական վաղ շրջանի պաշտամունքի կառուցվածքների վրայի մասն ունեցել է փայտածածի տանիք. ըստ երևույթին Արտաշատի տաճարը նույնպէս ունեցել է նման կառուցվածք, որի ավերման ժամանակ սփայտակերտն հրդեհեցան:

Վաղարաւականի Անճաղցայց եկեղի Դարբնաց Բաւ կռվող տեղում գտնված Անահիտի տաճար, որի մասին որեւէ այլ ակնարկ չունենք³³:

Աշտիշատի Վանազնի պաշտամունքին Եփրատում տաճարը: Անահիտի տաճարի ճարտարապետական կոմպլեքսում ստեղծված այս կառուցվածքի մասին հիշատակվում է, թէ՛ «...մեհենին մեծագանձ, լի ոսկեւով և արծաթով, և բազում նուէրք մեծամեծ թագաւորաց ձօնեալ անդ...»³⁴:

Աշտիշատի տաճարներին կոմպլեքսում կառուցված՝ Աստիլիի պաշտամունքի տաճարը. որի մասին նույնպէս որեւէ այլ ակնարկ չունենք³⁵:

Մեծ Հայկի Դեբեդեզ գավառի Բաղաստիկն դաւալում գտնված Մինիի պաշտամունքի տաճարը: Այստեղ Տիգրան Երկրորդը կանգնեցրել է Եփրատի Զինուորի արձանը³⁶:

Քրիստոնեւութիւնն ունեցող ժամանակ ավերվում է նաեւ Միհրի տաճարը և տեղը կառուցվում եկեղեցի³⁷:

Եկեղեցւոյ գաղտնի Թիլ ավանում կառուցված՝ Նանեի պաշտամունքի տաճարը Նանեի տաճարում Տիգրան Երկրորդը կանգնեցրել է հռոմեական Անահիտի արձանը³⁸: Քրիստոնեւութիւնն ունեցող

ման ժամանակ ավերվում է տաճարը և հարբուտությունը հանձնվում նույն անդամ Հիմնադրվող եկեղեցու³⁹։

Վաղաքապետի և Առաջատարի միջև գտնված երազանվոյն ավանի՝ Տիրի պաշտամունքի տաճարը, որը ավերվում է Տրգատ III թագավորի և Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքով⁴⁰։

Իսրայելացի զավատի Քարգան գյուղում կառուցված Բաբելոնի տաճարը։ Տիգրան Երկրորդի հրամանով տաճարում կանգնեցված է եղել Բաբելոնի արձանը «...որ ի փղոսկրոյ և բերդէ կազմեալ էր արծաթով...»⁴¹։

Քրիստոնեական կրոնի ընդունման ժամանակ կործանվում է նաև այս տաճարը և ամբողջ կալվածքը հանձնվում նույն տեղում կառուցվող եկեղեցուն⁴²։

Բաղրևաճի Բաղվան կամ Դիցավան ավանի տաճարը։ Բազմաանը դեռ հնագույն ժամանակներից հանդիսացել է խոշոր ուխտատեղի, որ Տիգրան Գ-ն իր ներքո՝ Մոսան քրմապետի դերձանի վրա կառուցում է մեհյան⁴³։

Տառնում (Աշտիշատից ոչ շատ հեռու) Փաբևի լեռան վրա կառուցված տաճարները։ Քրիստոնեական կրոնի ընդունման ժամանակ այս տաճարների տեղում կառուցվում է ու Կորապետի նշանավոր վանքը⁴⁴։

Բազմաանում կառուցված հեթանոսական տաճարների համալիրը⁴⁵։ Ն. Մ. Տոկարսկին, խոսելով Գառնի ամրոցի հուշարձանների մասին, գրում է. «Այստեղ տեղի է հիշատակել Բաղաբանի միտմամբ եկեղեցու ավերակների մասին, որի երկրորդական պատերից խիստ ասպնջ եկող սրմնաույունները պահպանված են կայունական խոսակերպով»⁴⁶։

Նույն հուշարձանների գոյությունը Բաղարտում միանգամայն հասկանալի է։ Չէ որ, դեռևս III—II դդ. (մ.թ.ա.), երվանդաշտոցի ոչ հետո կառուցվեց Բաղարաբը, որտեղ իրեն երկրի պաշտամունքի զլխավոր կենտրոն դնողվեցին հեթանոսական տաճարների մեծ խումբը, Հիշենք հորեննայու զվալսվյունը, ըստ որի, երվանդ թագավորը Երվանդաշտ մայրաքաղաքից ալ հեռու « Ախուրյան գետի վրա, շինեց մի փոքր քաղաք նման իր քաղաքին և կոչեց Բաղարան, այսինքն թի՛ քաղիկներն աշխտեղ են տեղավորված. և այնտեղ փոխադրեց Արմավիրում եղած քրոյի հուսքերը։ Շինեց նաև մեհյաններ և իր

երվանդ եղրորը քրմապետ նշանակեց (Դիրք, Բ, զլ. Խ)։

Երազավորսի հեթանոսական տաճարը։ Ն. Մառը, անդրադառնալով Երազավորսի հեթանոսական շրջանի դամբարանների նյութերին, հիշատակում է, որ Երազավորսում (Բաշ-Շուրազյալ), ըստ Հ. Սրբիլու բանավոր հաղորդման, գոյություն ունեն հեթանոսական տաճարի մնացորդներ⁴⁷։

ՎԱՂԱՐԵԱՊԱՏՈՒՄ ՄԱՅՐ ՏԱՍԱՐԻ ԵՎ Ս. ՀՈՒՓՈՒՄԵ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԻՄՔԵՐՈՒՄ ՊԱՆՈՒՄԱԿԱՄ ԵԼՓԱՆՆԱՍԱԿԱՆ ՏԱՍԱՐԻ ԲԵԿՈՐՆԵՐ

Էջմիածնում (նախկին Վաղարշապատ) վերջին տարիներին բացվեցին նախաքրիստոնեական շրջանի կառուցվածքների մի քանի ուղադրված բեկորներ։

Մայր տաճարի սկզբնական կառուցվածքի (IV դ.) հիմքերի մոտ բացվեց բազալտե մի խոշոր ուրմաքար՝ մետաղական կապերի հեղքերով, որը հիշեցնում է Գառնի ամրոցի անտիկ շրջանի պարսպապատերի որմնաքարերը, իսկ ս. Հովհաննիսի տաճարի ավերակները որմնաույնների առկա՝ տուֆակերտ ինչոր շենքի քիվի (1,30 X 0,80 X 0,40 մետր չափերի) քանդակադրոց երեք բեկոր, որոնց մշակումը հար և նման է նույն ամրոցի հեթանոսական տաճարի մանրամասների մշակումներին։

Այլ բեկորների զգալի շափերից և նրանց վարդաբանագիտական սեփյ զվար չէ կատհել, որ ներքևը պատկանել են բավական հարուստ մշակում ունեցող ճարտարապետական խոշոր կառույցի։

Անոթ հետաքրքրական է, ի՞նչ բնույթի կառուցվածք է եղել այն։

Ինչպես տեսանք վերը, քրիստոնեական կրոնը Հայաստանում պետական հաշվադրվող շրջանում, հեթանոսական մշակույթի մյուս հուշարձանների նա ավերվում են նաև տաճարները և նրանց անդամ թաղմանովում պաշտամունքի նոր կառուցվածքները Ընդ որում, Աշտիշատից ոչ հեռու գտնված հեթանոսական տաճարներից մեկի տեղում կառուցված եկեղեցու վերաբերյալ պահպանվել է հիշատակություն այն մասին, որ եկեղեցու համար բնագտնվել է հատակաքանդակ նույն կոմպոզիցիան, որպեսին ուներ մեհյանը, Եթան-

զի՛հմեն կենդեցոյն եղաւ ի նոցն տեղիս, նոցն շափովն լաշնութիւնն և երկարութիւնն, բայց միայն զի նորա յարմարութեամբ երկրպագէինք: Նշանակում է, Հիթանոսական տաճարի հատակագիծն սենեցիկ է ուղղանկյուն-էրկաշնական հորինվածք և ընդունվել է նույն տեղում կառուցված եկեղեցու համար, այն աուրբերդովամբ միայն, որ ըսեղանքս արհմայան կըզմից անդափովվել է արհմայան կողմը:

Հոփիսիմէի տաճարի դմբիթակիր որմնամուրթերի հիմքերում պահանջված Հիթանոսական շրջանի ճարտարապետական բեկորները նույնպես պատկերելի են այդ նույն տեղում երբեմնի ղոյրովյուն տեկցած Հիթանոսական պաշտամունքային կառուցվածքի (յուստեկ, աղ. 36 բ):

Ինչպես տեսանք, Հայաստանում քրիստոնեության առաջմեծան ժամանակ ավերվել է Հիթանոսական տաճարների զգալի մասը և նույն տեղում կանգնեցվել են քրիստոնեական պաշտամունքի առաջին կառուցվածքները⁴⁸:

Սակայն Հիթանոսական տաճարների մի մասը ժողովրդովելով, ուղղակի փոխարկվել են քրիստոնեական պաշտամունքի առաջին կառուցվածքների:

Փալատոս Բուզանդը, նկարագրելով Տարսուսում՝ հիթանոսական նախկին սրբալայրում կառուցված Յհայց մեծ և առաջին եկեղեցին՝ այցելւած ինչ-որ ուսմիհանավորների, գրում է,

Երբովհետեւ հենց այսպիսի սուրբ էին հայոց եպիսկոպոսապետները՝ թագավորի, մեծամեծների, նախարարների և ժողովրդի խառն բաղմովյան հետ միասին պատվել այն տեղերը, որոնք առաջ կառվեին պատկերների տեղեր կլին և հետո ասածու անունով սրբվեցին ու դարձան ուղղիկ տներ և ուխտատեղիներ թղթի համար⁴⁹ (ընդգծումը մերն է—Ս. Ս.):

Հետևանքով, քրիստոնեական պաշտամունքի վաղ շրջանի մի շարք կառուցվածքներ հանդիսացել են Հիթանոսական նախկին մեհյաններ⁵⁰:

Նշանակում է, հիթանոսական տաճարները ոչ միայն հատակագծային կոմպոզիցիայով, այլև տարածական-ծավալային կառուցվածքով իմաստեղանում բավարարում էին քրիստոնեական պաշտամունքի անդրանիկ կառուցվածքների պահանջները:

Հիթանոսական պաշտամունքի այդ կառուցվածքների մեծագույն մասը զոյրովյուն է սենյակ միջև Հայաստանում քրիստոնեական կրոնի

հաստատումը: Բնականարար, պաշտամունքի լադմադարյա կյանք ունեցող այդ կառուցվածքները պետք է որ հանդիսանային իրենց նշանակության և հայկին համապատասխան՝ ճարտարապետական-կառուցարարական բարձր արվեստի երկեր:

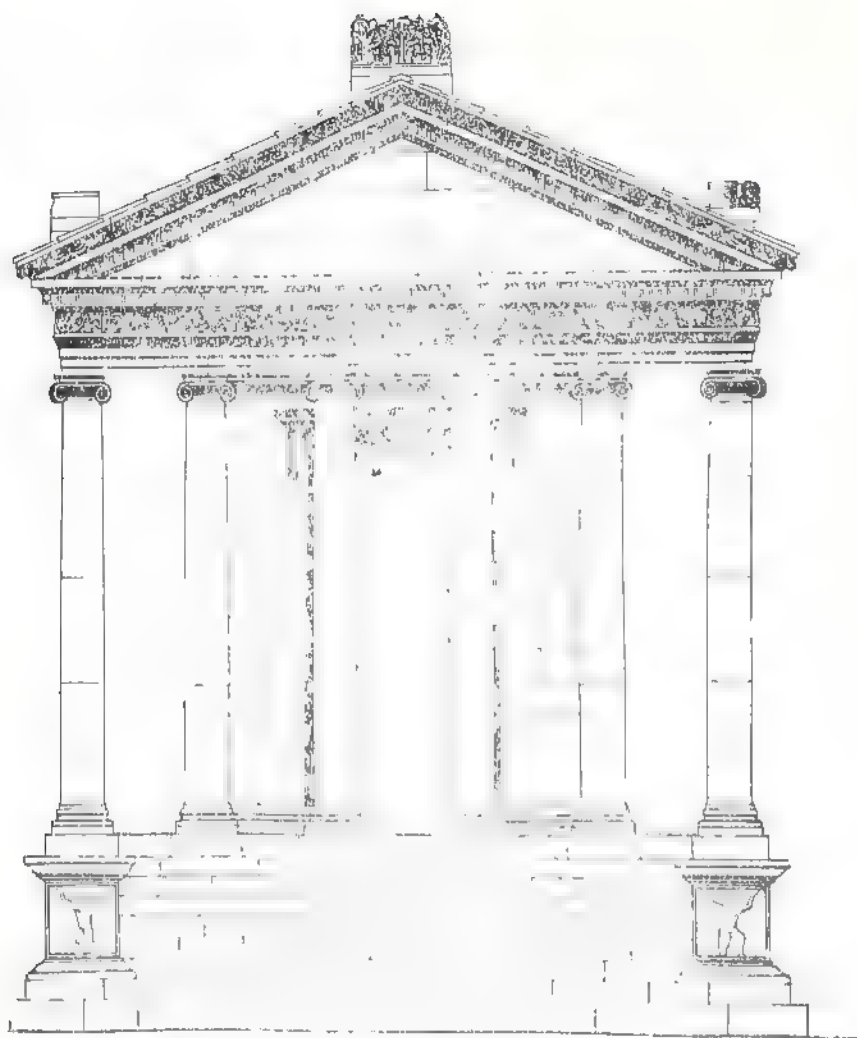
III դարի վերջերին կամ IV դարի սկզբներին, երբ երկրում քրիստոնեական կրոնը հռչակվել է պետական, Հիթանոսական մշակույթի մյուս հուշարձանների հետ կործանվել են նաև պեթիկ այս բոլոր կառուցվածքները: Միայն առանձին աեկերում որոշ մեհյաններ հարմարեցվել են նոր կրոնի պահանջներին և վերածվել քրիստոնեական պաշտամունքի տաճարների: Երջանիկ բաղաձուլյուն, ըստ երեւոյթին, կազմել է Գառնի սմբոցի արքունի Հիթանոսական տաճարը:

Գառնի ներանոսական տաճարը՝ կառուցված է սմբոցի եռանկյունաձև տարածքի հարավարևելյան հատվածում, հռանկյան շուրջ 500 մետր ընդարձակ լինելով ունեցող ընդհանր մայրերից ստեղծված դազաթից ոչ շատ հեռու՝ Արաա քիտի հրաշագեղ կերճի գրեթե երկրին Ստեղծված լինելով աեկաների բավական բարձր մասի վրա, այն ընկալվում է սմբոցի ոչ միայն ներքի, այլև գրեթե գրեթե բոլոր կետերից (յուստեկ, աղ. 45 ա, 49, 50):

Կառուցման ստույգ ժամանակը հայտնի չէ: Դիտական դրականության մեջ նրա կառուցման ժամանակի վերաբերյալ առաջարկվող թվագրությունը առատանվում է ավելի քան կես հազարամյակի սահմաններում (III—II դդ. մ.թ.ա.—մինչև IV դ. մ.թ.ա.): Սակայն ժամանակի պատմական իրադարձությունների և հատկապես տաճարի ճարտարապետական-շինարարական արվեստի վերաբերյալ պարզվում է, որ նրա կառուցման մեջ, անտառայնությամբ, կապվում է հայոց Տրդատ Ա թողալարի գահակալության ժամանակաշրջանի հետ (66 թ. հետո):

Քրիստոնեական կրոնի բեղունության հետ տաճարի շենքը ծառայել է աշխարհիկ նպատակների, հանդիսանալով Տրդատ Գ թագավորի բոլոր խորհրդողութի հովանոցը: Անշուշտ, այդ է պատճառով, որ միջնադարում համարում էին կառուցվել է Տրդատ Գ թագավորի անվան հետ և հիշատակվել սասարաւթ Տրդատայա, «թողթ Տրդատայ» անուններով:

Տաճարը կանգուն միճակում մնացել է մինչև

Աղ. ԵՅ, Գառնի. Անտիկ տաճար, Հյուսիսային ճակատ, վերակազմությունը ըստ Ն. Բունիաթ-յանի

XVII դարը և խորտակվել 1679 թ. Հայաստանում տեղի ունեցած երկրաշարժի մասնակի Այնտուհետե, թեև ավերված, բայց իբրև մեծ արժեք ունեցող հազվագեղ հուշարձաններից մեկը, նա իր վրա բեկեղծ վերջին արվարձանական տաշակական ճարտարապետության հարցերը շուշափող նայլենի և օտար բաղձալիքով մտնակալների ուշադրությունը (Շարգեն, Մորեն, Կեր-Պերտեր, Կյալուա, զե Մենդերյա, Տեյթեր, Շանար, Շնաաղե, Մաա, Մմիրհով, Թորամանյան, Բոնլաթյան, Մանանդյան, Տրեեր և այլն)։

Իբրև հիմնական շինանյութ օգտագործված է տեղական կապտավուն որձաքարը, որը մշակված է մեծապես. խորպետվածքով Բնական է, որ նման կատարելության դուրսբխումը կարող էին հասնել այդ շինանյութի վրա աշխատելու մեծ փորձ ունեցող տեղական վարպետները։ Շինա, արական այդ տեխնիկան, Դասնիի տաճարի կառուցումից շատ դարեր անց կիրառված է հույ՝ Կաննի ամրոցի պարիսպներում և աշտարակներում, ինչպես նաև Արամիկում, Երվանդաշտում, Անիի նախարարիստոնեական կառույցվածքներում և այլուր։

Որձաքարի մշակման և քարե պատի կառուցման քարձր արվեստը Հայկական լեռնաշխարհին հայտնի էր դեռևս օւրարտական շրջանից, որը հեղինակաւոր մշակույթի ասեղծման բնթացքում պետք է հստակ լինի դարպասման նոր, ավելի բարձր աստիճանի։

Պատերը շարված են չոր, աստեղ շաղախի, որմնաքարեր ինչպես հորիզոնական, այնպես էլ ուղղանկյուն ուղղությամբ միացված են երկաթյա կապերով և երկաթի ու քարի միացման փոսիկները լցված են կապարով։ Սյունիքի քարերի միացման տեղերում օգտագործված են նաև բրոնզե ուղղանկյուն կապիչ։ Շինարարությունը կատարված է խոշոր բլոկներով. առանձին քարեր (արհեստի նախամուտքերի, առաստաղի սալերը, որոնք ունեն 0,30—1,05 մ լայնություն, 0,44—0,51 բարձրություն և ավելի բան 4,00 մ երկարություն) կցուում են միմեյն հինգ տոննա։

Շենքն ունի ոչ մեծ կառուցվածք։ Նրա հատակապին իրենից ներկայացնում է 5,04×7,98 մ չափի մի սրահ (այսպես կոչվող՝ «նաոս») հյուսիսային կողմից երկաթական պատերի շարունակությունների միջև ներգծված նախաարահով (պորտնաոս), որանք արտաքինից շրջապատված են քամաշար (կարճ ճակատներում վիշական, եր-

կար ճակատներում՝ ութական) սյունիքով (զմայր. աղ. 62)։ Սյունաշարքի համար բնարվել է շեկահան ուճի (լուսանկ. աղ. 46 ա, 47 ա), այսպես կոչված, հանաճոտնական օրգերը, այսինքն սյունիքը պրվել են բարձր պատվանդանի (պոպյալի) լրա է պատվել են լարուտ մշակված սևաուր լեռնակներով (արթարարով, ֆրիդ, լվվ) (լուսանկ. աղ. 46 ա, բ, 47 բ 18 ա, բ)։

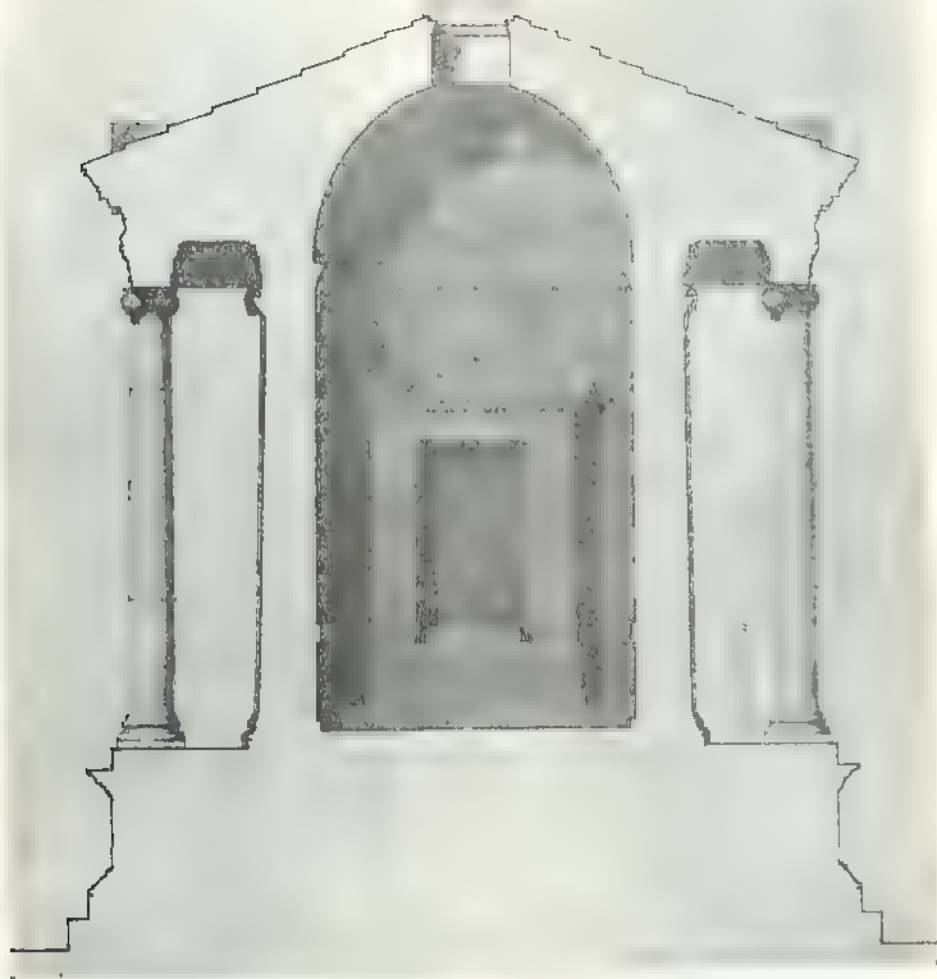
Համարը դիտավոր ճակատով ուղղված է դեպի հյուսիս (զմայր. աղ. 62)։ Կլիտավոր ճակատի զրեթն ամրոցը լայնքով ընթանում են մեծ բարձրության ինը աստիճաններ, որանց երկու կողմերի պատվանդանների ճակատներին պատկերված են երկատարների մեկական բարձրարանողակներ՝ տաշանտեր։ Կալանտները մեկական ասորիքով ծանկի են կեղծ և ձևերը վեր պարզած պահում են ինչ-որ ծանրություններ կարծիք կա, լատ որի պատվանդանի վրա պրված են կպել զոհաեղաններ, որանք և ստեղծել են աստականեր կրելից ծանրությունների տապալորություն։

Սեխալորում է, որ Դանիի տաճար նվիրված է եղել հին հայկական արևի աստված Միհրի պաշտամունքին։

4. Տրեերը նկատի ունենալով Կասիոս Դիոնի (մոտ 155—235 մ.թ.) այն հիշատակությունը, բաո որի 64 թ. Հռոմում Տրդատ 1-ը հանդիպում է ներսինի և առում, ընս ներկայացա քեզ, իմ աստծուն, երկրպագու քեզ, իբրև Միթրայիս, և Տակիտուսի (1-ին դ. մ.թ.) այն վկայությունը, որ Տրդատ 1-ը միաժամանակ կատարում էր ջրումական (քրմականի) ֆունկցիա, գրում է.

«Եկալիսով մի կողմից մենք զործ ունենց Կասիոս Դիոնի հաղորդման հետ, որ Տրդատը իր (զերազույն) աստվածը համարում էր Միթրային՝ Միհրին, մյուս կողմից, մեր առջև Տակիտուսի խոսքերն են՝ Տրդատի քրմական պարտականությունների մասին։ Այդ հանգամանքները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Տրդատը, 66 թ. վերապաշտելով Հռոմից և ձեռնամուխ լինելով Գորբուկոնի կողմից ավերված Արտաշատի, ինչպես և Կաննի ամրոցի վերականգնմանը, հենց այդ մասնակ էլ կառուցում է տաճար, նվիրելով այն Արևի-Արեգակի աստծու պաշտամունքին, որին դեռևս 1-ին դ. (մ.թ.ա.) երկրպագում էր Տիգրան II-ը և որին Արշակունի Տրդատ 1-ը անանկ Միթրա»։

Ընդ որում, կենելով այն բանից, որ «մեհյան»-ը

Աղ. ԲՃ. Կառնի. Անտիկ տաճար. լաշնական կտրվածք, վերականգնվելու

սերմում է թՄիհր-Մհերս աստծո անունից և հեթանոսական տաճար հասկացողության հետ մեկտեղ, առաջին հերթին նշանալու է՝ միհրական պաշտամունքի տաճար, ուրեմն Գառնիի տաճարը իդիլ է մեհյան այդ բառի հիմնական իմաստով⁵²։

Նոր հետազոտությունները ցույց են տվել, որ պաշտովող կուռքի արձանը կանգնեցված է եղել նաև Գառնիի տաճարում։

Մասնագիտական դրականության մեջ, համեմատելով հռոմեական և սիրական հեթանոսական տաճարների ներքին հսրինվածքը, հիշատակվում է, որ Միհրական տաճարների ներքին լուծումը յուրահատուկ է։ Ինչպես հռոմեական տաճարներում, նրանց միջև ևս պաշտովող (կուռքը) արձանը կանգնած էր ետևի պատի մոտ։ Սակայն, հռոմեական տաճարների արքիդների փոխարեն, սիրական տաճարի աղոթարանը (ցնլան) խորքում պահվում է բարձր պատվանդանի վրա բռնված additon-ով⁵³։

Միհրական տաճարներից համանման լուծումներ ունեն Բալարևկի մեծ ու փոքր տաճարները, Պալմիրայի, ալապես կռված, Բալի տաճարը, Ջնուալայի տաճարները և այլն⁵⁴։ Նույն հրևույթը բնորոշ է փոքրասիական պաշտամունքի տաճարներին (Պերգամ, Պրինն և այլն)⁵⁵։

Այդպես է եղել նաև Գառնիում։ Պաշտովող կուռքի արձանը կանգնեցվել է աղոթարանի հետևի պատի մոտ, բարձր պատվանդանի վրա, ներառված բավականին մեծ չափեր ունեցող ուղղանկյունի խորշի մեջ (զծագր. աղ. 84)։

Խորշի բացվածքի չափերը ցույց են տալիս, որ նրա մեջ գրված արձանը կարող էր ունենալ դպրի բարձրություն։

Գառնիում մուտքի բացվածքն աղոթարանի ներսի տաճարության համեմատությամբ այնքան մեծ է, որ այնտեղից եհրս Թափանցող լույսը լիովին բավարարում էր աղոթարանի անհրաժեշտ լսվող լուսավորելու համար։

Սակայն, ընայած դրան, Գառնիի աղոթարանը լուսավորվել է նաև վերինից՝ երկրից։ Երբեք լույսը, անշուշտ, ունեցել է սիմվոլիկ նշանակություն։ ցանկացել են պաշտովող կուռքի վրա լույսի խորձ իջեցնել նաև վերինից։

Այս առումով ուշադրավ են ճարտարապետության պատմության հանրաճանաչ մասնագետ Օգյուստ Շուադիի դիտումները. նա գրում է. «Ահհրաժեշտ է նշել, որ այն տաճարները, որոն-

ցում առավել ստույգ են հաստատված վերինից լուսավորելու բացվածքների առկայությամբ, նվիրված են լույս անձնավորող աստվածություններին՝ Զեւսին (Նիքեպիա, Սկինոնա), Ապոլլոնին (Ֆիգալիա, Միլեթ)⁵⁶։

Ուրեմն, նույն երևույթն ենք տեսնում նաև Գառնիի՝ արևի պաշտամունքի տաճարի կառուցվածքում։

Հիթանոսական պաշտամունքի այս ուշագրավ հուշարձանն, ըստ ընդհանուր հորինվածքի, մասնում է հռոմահռոմեական ճարտարապետության համանման կառուցվածքներին (զծագր. աղ. 85, 86, 87)։

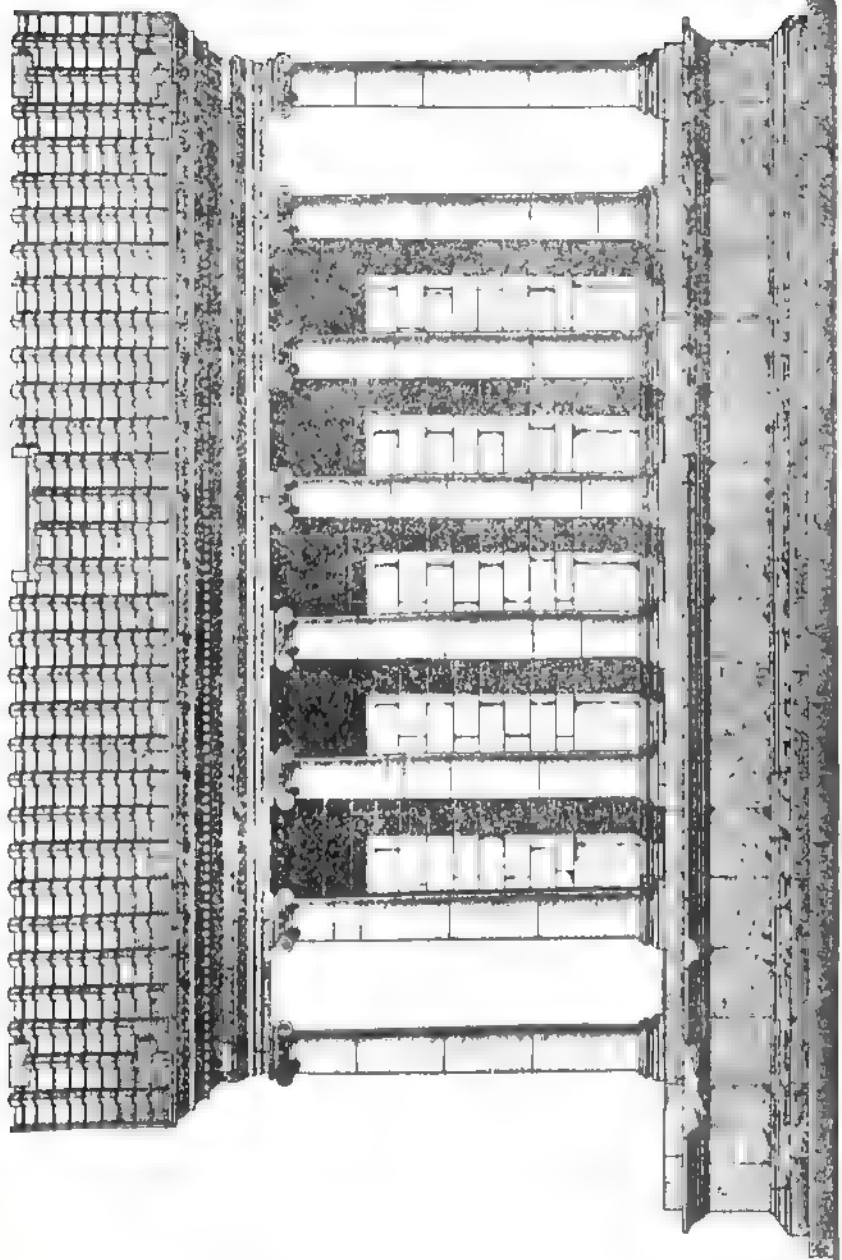
Ինչպես տեսանք, I—I դարերում (մ.թ.ա.) Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի մի շարք երկրների հետ հիլլենիստական մշտույթի ստեղծման օջախներից էր և միանգամայն տրամաբանական է, որ մեր թվականության նախորդ կամ նույնիսկ սկսելու դարերում պաշտամունքի տեղական կառուցվածքներին դուրսից, հանգստ գալիս նաև դրսից վերցրած առանձին հորինվածքներու Գառնիի տաճարը հենց այդ կարգի հուշարձան է։

Տաճարն ըստ ընդհանուր կոմպոզիցիայի հունական պերիպտեր է, ըստ առանձին մասնամասերի կառուցվածքի (բարձր պուլում, ճակատի մեծ թևություն, որոշ տեսակի զարգացանդակները առկայությամբ և այլն) մոտենում է հռոմեական արվեստին։

Վերահիշելիքից նենյով, հասագործողների մի մասն այն համարում է «...հռոմեական տիպի տաճար»՝ կառուցված հռոմեական ինչ-որ կալսեր պատվին⁵⁷, կամ դիտում որպես «հռոմեական տաճարի բնորոշ տիպ», ուր «հռոմահռոմեական ոճը յուրսերինակ ներդաշնակությամբ միացվում է ասիականի հետ»⁵⁸։ Ուրեղներն այն անվանում են «հիլլենիստական-հռոմեական կառուցվածք», իսկ վերջերս գիտնականների որոշ խումը այն կապում է տեղական, նույնիսկ նախահիլլական (ուրարտական) ճարտարապետության հետ⁵⁹ կամ պարզապես համարում Հայաստանի ամենավաղագույն շրջանի կառուցվածք⁶⁰։

Սակայն Հայկական լիոնաշխարհին օտար չէր ուղղանկյունի հատակագծով, սյունաշարքով ու ճակատով կառուցվածքի կերպարը։

Մուսասիի ուրարտական տաճարը (IX դ. մ.թ.ա.), ինչպես իրավամբ նշում է անագնիկոս Բ. Պիրոտովսկին, «...ներկայացնելով սյունաշար-

Ազ. 65. Պատկ. Անտիկ մանար. հրկայական կողմից. Հերակլաճուկյան

քով և ճակատով տաճարների նայունի տիպերից հնագույնը, ընկավ անտիկ ճարտարապետության շինքում»¹ (ընդգծումը մերն է—Ա. Ս.):

Հասանալի է, որ Մուսասիրի տիպի տաճարները կարող էին գոյություն ունենալ Հայկական լեռնաշխարհի նաև այլ վայրերում. այդ մասին է վկայում Իջևանից (Աստղիբլուր) գտնված մ.թ.ա. VI դարի գործ համարվող երկլանջ տանիքով շենքի կալվածին մոդելը:

Մուսասիրի տաճարի առաջամուտիական կերպարը, մոտենալով մասնավորապես «պոստսիրոս», «սեռնեումի տաճար» (Ֆրեսա «Էնդո պերիպետրոս» կոչվող) տիպի պաշտամունքի կառուցվածքներին, իր հորինվածքով (բարձր պատմական-զան), վրան վեց (կլոր կամ ուղղանկյունի կտրվածքով) սյունիքից կազմված սյունաշարքով, սբ (սոքի սյունների համեմատությամբ մեջտեղի սյունների հնազանդությամբ մեծ է, նախամուտքով, բարձր ճակատով, ակրոտերիսով, ընդհանրություն ունի նաև Գառնիի տիպի (Քիկոուլ պերիպետրոս) կառուցվածքը ունեցող) տաճարների հետ: Տարբերվում են ըստ էության հոնիական օրդերն է, որն իբրև այդպիսին մշակվից անտիկ ճարտարապետության մեջ:

Հոնիական հիշեցնող խոշակներով սյուներ վառապետոր Ասիայում հանդիպում են ամենախոր սիցյալում (Ցաղիկ-կալալի հերալդիկ քանդակի վրա պատկերված վոլյուտաներով սյուները՝ XVI—XIII դդ. մ.թ.ա., Բըլղիսպանի դամբարանի մուտքի կառուցվածքում՝ VII դ. վերք, VI դ. սկիզբ, մ.թ.ա., Կուրնեպոլից ոչ հեռու Գառն, Գուլստարի ժայռփոր դամբարանի հսկասի, սեւախահնեական» կոչվող խոշակներով սյուները ուր վերջիններք, դեպի վեր նկղացում ունենալով, սկիզբն են» ասումսաճն պարտեպետով անտար-լիմենա, VII դ. երկրորդ կես մ.թ.ա.):

Հայտնի է, որ հոնիական օրդերի երկու (ոչ մեծ տարբերություն ունեցող) տարբերակներից առաջինը՝ հիմնականը, համարվում է Ժիսթրոսիական տարբերակը (կիրառված Սամոս կղզու և Եփեսոսի դիսթրոս տաճարներում 560—550 թթ. մ.թ.ա.), երկրորդը՝ հունականը, որը «կազմավորվից հիմնականից ավելի ուշ»՝ կիրառված Դիլփիրում՝ հոնիական դանձառանքի կառուցվածքներում (մոտավորապես 525 թ. մ.թ.ա.):

Ավելին, փոքրասիական ծագում ունի նաև Գառնիի տաճարի (I դար) հոնիական օրդերի համալից համակարգը: Գառնիի տաճարի պերիպ-

ետերիու հորինվածքը, լինելով հիշեցնողական ժամանակաշրջանի ճարտարապետական-կառուցողական ընդհանուր արվեստի արգասիք, իր լուրջ ուղիղ կառուցչի իմքում՝ հիմնականում ունի Մուսասիրի ուղարտական տաճարի կերպարը, աղոթարարի հատակագիծն իր համալիցությամբ լինելով, նույնիսկ բացարձակ չափերով՝ արև և նման էր էրեբունիի ուղարտական տաճարի «Սուրի» հատակագծին, իսկ հոնիական օրդերի համալիցական համակարգն, ըստ էության, ունի վոլյուտիական ծագում:

Տուրինի տեսչ. ցույց տալով Հայոստանի հուշարձանի տեսչ. ցույց տալով, վաղ միջնադարի և ուղարտական մասնաշաղկապների տաճարների միջև գոյություն ունեցող մասնաշաղկապ կապը, Գառնիի և Փոփրախ-կալի տաճարների (VIII դ. մ.թ.ա.) համակարգով հորինվածքի մոտին ներշնչվեց, որ «Փոփրախ-կալի հատակագծի հարվածն ունի «սակյա հատման» համալիցություն և մոտենում է Գառնիի հիմնաստական տաճարի հատակագծի համալիցությամբ լինելուն»:

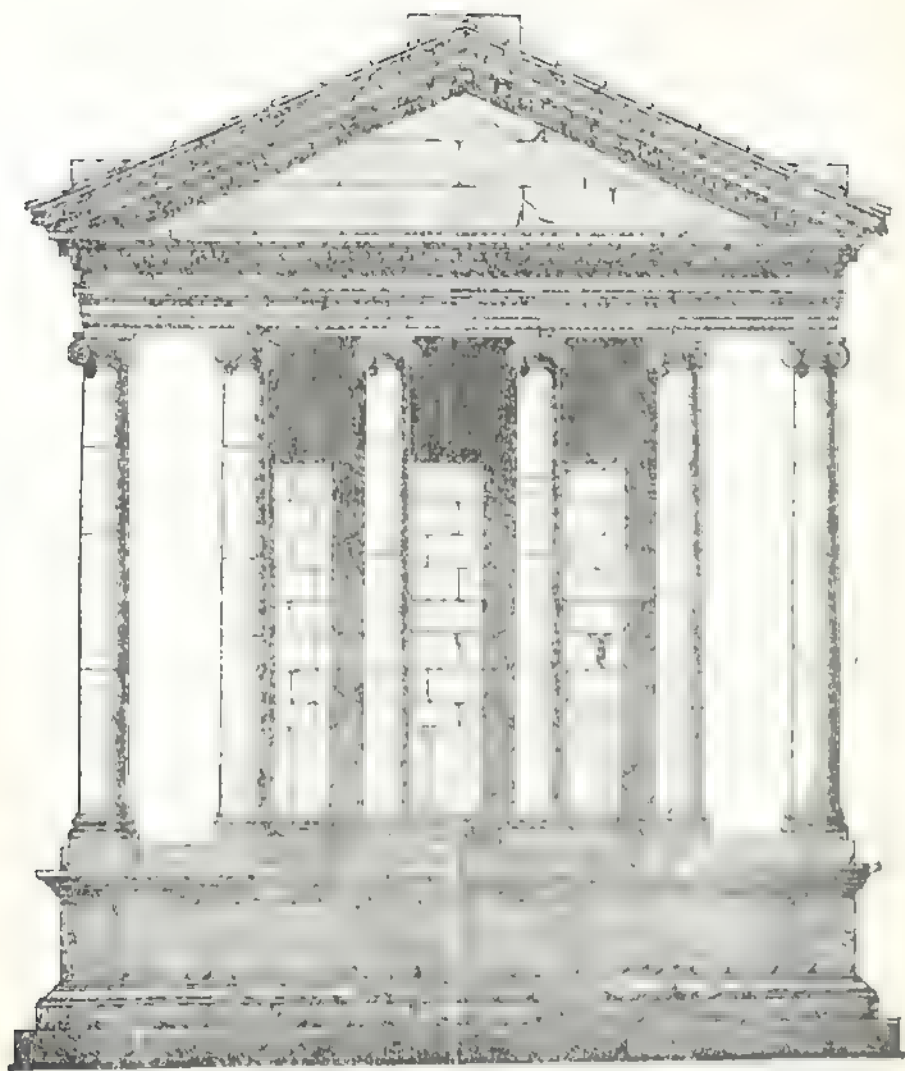
Ինչպես վերը ասեանք, նույն մոտիվները գոյություն ունի նաև ավելի ուշ՝ էրեբունիի պեղումների ժամանակ բացված «Սուրի» կոչվող ուղարտական տաճարի (VIII դ. մ.թ.ա.) և Գառնիի միջև Ընդ որում «Սուրի» և Գառնիի պատարանները հարևան են ու միմյան համալիցությամբ լինելով, այլև բացարձակ չափերով:

Բնական է, ուրեմն, որ Գառնիի աղոթարարի համար կարող էին օրինակ լինել ոչ թե Փոփրախ-կալին կամ տարածքային անսովորից ավելի մոտ գտնվող «Սուրին», այլև ավելի միջնադարում գոյություն ունեցող՝ նույն ժամանակների կամ ավելի ուշ շրջանի համանուն ուրիշ կառուցվածքներ:

Գառնիի տաճարի հիմքերի ամրացման մասունակ, 1959 թ. հայտնաբերվելիս հնագույն սրբալիցայի դարձված հաստատող իրական ապացույցներ՝ տաճարի հարավային պատի տակ հնադուրն շինքի պատի մնացորդներ, իսկ արևելյան պատի հիմքերից ցած՝ սրբազան կրակի մոխիրը պահելու հորի՝ ածուխի, մոխրի, դուրահորված կենդանիների ոսկորների և հնադուրն խնցրեղենի մնացորդներով լեցուն:

Հին շինքի պատը շարված է լարով, շինանյութը՝ հեղքված որձաքարն է, իբրև կապակցող նյութ օգտագործվել է հողը (կավը):

Շարվածքի ձևը և շրջապատում գտնված խն-

Ազ. ՅՈՒ. Դառնի. Առաջիկա տանաք. Հարազատին նահատ, վերականգնութիւն

ցեղերը հնարավորություն են տալիս հին շենքեր համարել առնվազն վաղ հայկական (եթև ոչ առավել հին) շրջանի կառուցվածք:

Մեմորիալ կառուցվածքներ: Մոզմես խորհնային հաղորդում է, որ նրա մարտում ղեկավար է Սերվանդ թագավորը, Արտաշեսը և...հիշելով, թե երկանդը Արշակունյաց ցեղի խառնուրդ էր, հրամայում է թաղել և մատարան դնել⁵²։ կամ հիշատակում է, որ Ք...հայոց թագավոր Տիգրան Վերջինը պատվել է իր եղբոր՝ Մաման թրամպետի գերեզմանը թագավանում... գերեզմանի վրա բազին շինելով⁵³։

Հուշարձան է կանգնեցվել նաև ի նշան հաղթանակի: Նույն պատմվելը հայտնում է, որ Վաղարշակ թագավորի որդին... հյուսիսային ցեղերի դեմ Պղոս պատերազմի հաղթանակի անթիվ, իբրև «...իր տերության նշան մի արձան է կանգնեցնում հունարեն դրով»⁵⁴։

Հետաքրքրական են հատկապես դամբարանային կառույցները (հայ Արշակունի թագավորների՝ Անի Կամախի և Անդեղ բերդի դամբարանները, փարաքարի դամբարանը և այլն):

Փարաքարի դամբարանը գտնվում է Նյմիսանի շրջանի համանուն գյուղի արևմտյան բլրի դա-թաթին: Այն ունի աշտարակաձև հորինվածք, որը վեր բարձրանալով որձաքարից շարված համա-տարած հարթակի վրայից, արտաքինից ունեցել է ութանիստ, ներսից՝ կորագիծ կառուցվածք:

Թաղումը կատարվել է շենքի կենտրոնում: Պահպանվել է հիմքի շարվածքի հորիզոնի ուղ-ղությամբ անտաշ խողոր աւելորդ պատրաստ-ված 1,05—1,55 մետր լայնի ձվածիր ղեկավանը, որտեղ հայտնաբերվել կողքի վրա թեքված ու մի փոքր կող եկած վիճակում մարդու կմախք՝ կողմնորոշված հյուսիս-արևելքից հարավ-արև-մուտք:

Դեռեղմանի շուրջ ստեղծված կլոր շինություն պատի ներքին շարքի բոլոր քարերի վրա ան-խտիր գոյություն ունեին դեպի շինություն կենտ-րոնը կոնսոլաձև կախված լեկերորդ քարեր⁵⁵:

Այդ քարերի դասավորության սկզբունքը հի-շեցնում է Օշականի դղիմենների, այսպես կոչ-ված, «հակայի տներն», ծածկերի կառուցման սկզբունքը, որպիսին Հայաստանում լայն կի-րառում ունի դեռևս Քսենոֆանի (V դ. մ.թ.ա.) ժամանակներից:

Անհշուտ Փարաքարում նույնպես դրություն է ունեցել նույն բնույթի կառուցվածք, որի կենտ-

րոնական հատվածը ավերվել է դանձ որոնողների կողմից գերեզմանի կողպատման ժամանակ: Սա-կայն զծվար է ասել, թե ի՞նչ տեսք է ունեցել այդ կենտրոնական հատվածը, արդյո՞ք այն կազ-մել է առաջին շարքի տրամադրանական շարու-նակությունը, թե հանդիպելով գերեզմանի վրա ստեղծված ինչ-որ կառույցի՝ ընդհատվել է: Մի բան ակնհայտ է, որ աշտարակաձև կառուցված-րի հատակի տակ եղել է թաղման սենյակ հի-շեցնող տարածություն:

Դամբարանի շինությունը ներկայումս ամբող-ջապես ավերված է, սա՛յ պահվել է միայն ներքին 1—2 շարքը: Երևիայում տեղական մոխրագույն տուֆաքարն է (ֆելզիտ), պատերը շարված են չոր, առանց շաղախի:

Երջապատում թափված պատի շարքի սովորա-կան քարերի հետ հանդիպում են մուտքի կամ լուսամուտի բազմաթիվ վերին կրկնող կամա-րի, մի կողմը անտաշ, երեք կողմը սրբատաշ եռանիստ որմնասյան և քարակերտ ծածկի բե-կորներ:

Ուշագրավ են կրկնակի (հորիզոնական և ուղ-ղածից ուղղությամբ) կորություն ունեցող քարերը, որոնք պատկանել են կլոր պատից թաղակապ ծածկի (կամ դիրքի) անցման շարքերին:

Կան սրբատաշ քարեր, որոնք ունեն ներսի կո-րությունը հակադիր նաև դրսի կողմից կորություն: Ինչպես երևում է, դամբարանի արտաքին բազ-մանիստ կողերին տրվել է որոշ կորություն:

Կլոր շինության պատի դրսի կողքի մինչև հար-թակի դրսի նյւրը հավասար է մոտ երեք մետրի, հարթակի վրա, մինչև կլոր շինության պատը գո-յություն ունեն միմյանց զուգահեռ երկու բազ-մանիստ շարքերի հետքեր կամ կլոր շինության արտաքին բազմանիստ պատին զուգահեռ գո-յություն է ունեցել նաև երկրորդ պատ և երկու պատերի միջև ստեղծվել օդակամե սրբա (դա-լաներնայ), և կամ, որ առավել հավանական է, հարթակի վրա ստեղծված է եղել դամբարանը արտաքինից երկրորդ բազմաստիճան օտիրոբառ (պատվանդան): Վերջինը աշտարակաձև և բազ-մանիստ ծավալին կարող էր առել ավելի մեծ վե՛րություն:

Վերը հիշատակված եռանիստ որմնասյան քա-րը, անտառակալու, գետնիված է եղել դամբարա-նի ուղանիստ ծավալի արտաքին նիստերի հան-դիպման տեղյուններից մեկում:

Ընշտ համանման հորինվածք ունի Պղալի

Ազ. 87. Փսոնք. Անտիկ տաճար. Հյուսիսային ճակատ. վերականգնված

(Դավաճիւն, Հարաւսլաւիա) Ի դարի կենսերին ստեղծված դամբարանի արտաքին ծաւալը:

Ինչպէս բազմանիւստ ժաւալի արտաքին նիւտերի հանդիպման աիկցուններում, որմնասլուն կամ սլուն գոյութիւն ունի նաև Ի—II դարերի դամբարանային ալլ կառուցվածքներում:

Փարաքարի դամբարանի կառուցման ժամանակը անհայտ է: Դեռևս 1956 թ. սյդ տեղանքում գտնվել էր անտաւլադը 2-րդ թաղաւորի (55—34 թթ. մ.թ.ա.) մեկ դրամ, իսկ 1961 թ. Դառնիի հնադիտական արջաւախների ջրկատի կառարած ուղղունների ժամանակ, գերեզմանի մոտից գտնվեցին նույն (Ի-ին դարի մ.թ.ա.) չորրորդամեք, որոնցից երեքը Տիգրան II թագաւորի (95—55 թթ.):

Ինչպէս տեսնում ենք, դրամներ թողարկման ժամանակաշրջանը դրսի համընկնում է Փարաքարի դամբարանի նարարապետական հորինվածքն ունեցող համանման հուարձանների կառուցման ժամանակաշրջանի հետ:

Հետեւեւս հնարաւոր է կարակացնել, որ Փարաքարի դամբարանը կարող էր ստեղծվել մեր թվականութունից առաջ Ի-ին դարի կեներից մինչև մեր թվականութւն Ի-ին դարի կենսերն ընկած ժամանակահատվածում:

Աշտարակած կըր կառուցներ, իհարկե, Հայաստանում քիչ շկան, սակայն, ինչպէս ճիշտ նկատում է Թ. Թորամանյանը, դրանք առաւել հնադուն շրջանի հուարձաններ են:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԳ

բազմազան մոտիվների կիրառման սկզբունքը՝ բազմազանություն միասնության մեջ:

Եթե հումա-հոմոնիմական դասական շրջանի հարտարարատական միանման մանրամասններն ունեն միևնույն մշակումը, Հայաստանում (Գառնիի տաճար) նրանք երբեք չեն կրկնվում: Անհամ որդերի, ֆրիգի, ըստ էության, միայն ա-հարկի տերևներով մշակված անընդհատ ձգված դարձաբանական հարտարարակետը խույս է տվել միօրինակությանից: Մերթ ականթի երկու ներքին ճյուղեր, կնկնով ֆրիգի մակերեսի ներքևի ելքից, ալիքաձև տարածվում են աջ ու ձախ և պսակվում տարբեր անասակի ու քանակի թևերիկներ ունեցող գեղարանդակ ծաղիկներով կամ վարդյակներով: Մերթ ականթի մի զույգ հյուսիսի տե-րևներ՝ նույն կորուսված բարձրանում են վեր և մեղմորեն խոտարվելով ցած, ստեղծում միև-նույն կենտրոնից տարբեր շառավիղներով սկզբը-նավորված ճյուղավորությունների հարուստ հո-րինվածք: Մերթ ականթի փարթամ միայն մեկ ոտը, նույն ալիքաձև ընթացքով սփռվում է ֆրի-գի մակերեսին, և ալիքների բեկման հանգույց-ներում մի քանի սահուն պտույտներ կատարելով, ամբողջական լցնում ֆրիգի դաշտը: Եվ այսպես շարունակ... Ինչ և ականթի տերևի միջուցով, պահպանելով նույն ալիքաձև հորինվածքը, ստեղծվում են մեկը մյուսին չկրկնող մյուսից ուշագրավ դարձաբանական բազմաբանգ մոտիվներ: Զարդաբանականներում ականթի ու դափնու տերևների հարուստ տարբերակների ու նրանց հնարամիտ դասավորությունների հետ հանդես են գալիս զանազան ծաղիկներ, կաղնու տերևներ, նույն և բուսական այլ զուգարանդակ-ների բազմապիսի համակցություններ: Բազմա-զան ձևով են մշակված ոչ միայն արխիտրավ-ների սոֆիտները, խոյակների բարձիկները, պա-ֆոնը, այլև գլխավոր թիվի վրա պատկերված առյուծի գլուխների քանդակները:

Եթե հումանական կառուցվածքներում զարդա-նկարման տեխնիկան կիրառվում է կանոնիկ ե-ղանակներով (կարկինի օգնությամբ կամ ձրկրա-շափական կառուցումներով), Գառնիում կատար-ված է ազատ, առավել սահուն պլաստիկ ձևով (խոյակների պարույրների կառուցում, ճարտարա-պետական պրոֆիլների կառուցումներ և այլն):

Միանման մանրամասնից բազմազան ձևով մշակելու սկզբունքը կիրառված է հիլլենիստա-կան մշակույթի նաև մյուս կենտրոններում՝ Փոքր

Ասիա (Պերգամ, Միլետ, Պրինեն և այլն), Մի-քիա (Պալմիրա, Բաալբեկ, Անտիոք, Զեռաշա և այլն) և այլուր:

Խնամելու Գեղարվեստական արտահայտա-կանության հիմնական միջոցներից մեկը է խճանկարը: Պահպանվել է Գառնիի արքունի բաղ-նիքի, հանգրժարանի հատակի վրա պատկեր-ված խճանկարը, որը նախաքրիստոնեական Հա-յաստանի մոնոմիկետալ գեղանկարչության առ-այժմ մեկ հայտնի միակ հուշարձանն է:

Պահպանված մասից ակնառու է նրա միֆա-կան-դիցարանական սյուսենը՝ վարդազույն շքե-րանակի մեջ պատկերված է ծով, ուր նուրբ մշակված գունային (տոնալ) փոխանցումները ստեղծում են ջրի ալիքների շարժման պատրանք, նկարի տարբեր հատվածներում ծովի ջրերի տարբեր միմակ, առես ալիքների ծիփանքին հա-մապատասխան ծովը մերթ ստանում է քայ-կանաշավուն տեսք, մերթ ավելի մոռ գույն, մերթ մեղմանալով, հասնում չինջ պարզության: Զրիքի մեջ պատկերված են դանազան դիրքով մի-ֆական աստվածություններ ու առասպելական էակներ (իստիոնիստալոններ—մարդ՝ ձիու առ-ջևի ոտներով և ձկան վերջավորությամբ, ներինդ-նի, (ծովիկայներ), մեծ ու փոքր բազմապիսի ձկներ է. այլն): Աստվածությունների և ջրահար-սերի պատկերների մոտ հունարեն գրված են նրանց անունները (Դալվիս, Թեոս, Արքիոս, Էրոս, Պոթոս և այլն):

Խճանկարի կենտրոնում՝ հյուսվածապատ շքե-րանակում պատկերված են տղամարդու և կնոջ մերկ կենքեր: Առաջինի մոտ գրված է «օվկիս նոս» (ուր, ըստ դիցարանության, բոլոր աստված-ների հայրն է), իսկ երկրորդի մոտ՝ «ծով» (ուր գեղեցկության և սիրտ աստվածուհի Աֆրոդիտի մայրն է): Երջանակի վերևում գրված է. «Ուլեն լստանալով աշխատեցին»՝ առեղծվածային ար-տահայտությունը:

Խճանկարի առանձին պատկերներ, մասնա-վորապես ձկների, կատարված են մեծ վարպե-տությամբ: Սահուն գծանկարը, անատմիական համոզիչ կառուցվածքը, գույների երանգները ցուցադրում են խճանկարային արվեստի բարձր մակարդակը:

Խճանկարը սպարափակ է ընկած դուռա-վոր թաքերի կտրված 0,5—1,0 մ մակերես ունեցող խորանարդիկների: Բարդություն ու պարզություն են ալելի մեծ (1—1,5 մ²) չափի

խորանարդիկներու Գոյութիւնն ունեն 15 երանգներ: նկարի նուրբ փոխանցումների իրականացումը դլուրացնելու նկատառումով օգտաւորած ված են երկրաչափական տարբեր ձևերի խորանարդիկներ (քառակուսի, ուղղանկյունի, շեղանկյունի, եռանկյունի):

Խճանկարի հիմքը կառուցված է հարթ, ամուր տոփանված գետնի վրա, ապա շարված է զետաքարի և ձնդքված որձաքարի երեք շերտ, յուրաքանչյուրը ամրացված է կրաշաղախի լիցքով: Այդ ամենի վրա դրված է 14—15 սմ հաստութեան բետոնի շերտ և ապա լցված խճանկարի հատիկներով շարման համար՝ 33 սմ քարձրութեան (կրի, ավաղի, մանրացված աղյուսի կամ կղմինդի խառնուրդից) խմորը:

Խորանարդիկները շարված են միմյանց կպած. որոշ դեպքերում նաև իրարից մի փոքր հեռու, մակերևանից, հղկված են:

Ինչպես նկարի կոմպոզիցիոն կենտրոնը, այնպես էլ մնացածի զգալի մասը, հետևապես և հորինվածքը համեմատաբար ավելի ամբողջական ձևով բնկալում է սենյակի հարավարևելյան պատի կողմից, ավելի ստույգ, կորադիմ խորշի բացվածքի առջևից:

Սենյակի երեք զանկից մեկը գտնվում է հյուսիսարևելյան պատի հարավային սանկյունում. այցնելուն ներս մտնելով սենյակ՝ մի հայացքով կարող է ընկալել խճանկարի գրեթե ամբողջ հորինվածքն իր մանրամասներով:

Խճանկարի հիմնական սյուժեն, կատարման տեխնիկան, ոճային ու գունային առանձնահատկութիւնները հիմք են տալիս այն համարելու III դարի վերջի գործ:

Արձաններ: Պաշտովող կրուքի արձան կա՝ Կենցված է հղել նաև Գառնիի տաճարում. այն

դրված է հղել ցնչալի ետևի պատի մոտ, բարձր պատվանդանի վրա՝ ներառված բավական մեծ շափեր ունեցող ուղղանկյուն խորշի մէջ:

Հեթանոսական փոքր տաճարների ներսը սովորաբար լուսավորվում է անհամեմատ մեծ շափեր ունեցող մուտքի քաջվածքով: Գառնիում մուտքի բացվածքն ալնքան մեծ է, որ այնտեղից ներթափանցող լույսը լիովին բավական էր աղոթասրահը անհրաժեշտ շափով լուսավորելու համար: Ձնայած դրան, Գառնիի աղոթասրահը լուսավորվել է նաև վերևից՝ երդիկից:

Իրավամբ հեթանոսական է, որ Գառնիի տաճարը նվիրված է հղել հին հայկական աստվածներից մեկին՝ Միհրին: Ուրեմն, կարելի է եզրակացնել, որ Գառնիի երդիկի լույսը նույնպես ունեցել է պնդովիկ նշանակութիւն. ցանկացել են պաշտովող կրուքի վրա իջեցնել արևի ճառագայթների խուրձ:

Միհրը հաճախակի պատկերվել է ցուլի դեմ մենամարտելիս: Տաճարի վերականգնման շինարարութեան ժամանակ կատարված մասնակի պեղումների ընթացքում, կառուցից մոտ 20 մետր դեպի հյուսիս, գտնվեց սպիտակ մարմարից մեծ վարդապետութեամբ քանդակված ցուլի կնդակ: Անտարակույս այն պատկանել է տաճարի ներսում գրված պաշտովող կրուքին, որը քրիստոնեական կրոնի ընդունումից հետո հանվել է շենքից և ունշացվել:

Քանդակի այդ բնկորը ոչ միայն հաստատում է, որ տաճարը իրոք նվիրված է հղել Միհրին՝ ալնքն արևի պաշտամունքին, այլև ցույց է տալիս քանդակի նյութը և ճանապարհորդութեան ընձեռում որոշակիորեն պատկերելու քանդակի հնարավոր ընդհանուր կոմպոզիցիան՝ Միհրը ցուլի հետ մենամարտելիս:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՒՄԻ

ԿԱՌԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵԽՆԻԿԱՆ ԵՎ ԿՈՆՍՏՐՈՒԿՏԻՍԱՆԵՐԸ

Հայաստանի ոտորկատիբական հասարակության ժամանակաշրջանի կառուցողական տեխնիկան, դեռևս հնագույն շրջանում, Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված հարուստ ավանդույթների շարունակությունն ու նրանց զարգացումն է։

Պատերի համար որպես շինանյութ ծառայել են լավ մշակված որձաքարը և տուֆը. օգտագործվել են նաև գնդաքարը, ճեղքված որձաքարը և թրժած աղյուսը ։

Պաշտպանական կառուցվածքներում և մոնումենտալ շենքերի մեծացումն մասում պատերը շարված են չոր, առանց շաղախի և քարերը իրար հետ միացված են երբեմն մետաղական կապերով։ Առանձին (պալատական, կոմունալ) շենքերի պատերի մեջ օգտագործված է նաև կրամաշախ։ Մածկերը եղել են փայտաշեն (հարթ) և քարաշեն (թաղակապ)։

Այսպես, Գանձի տաճարի պատվանդանը իր բարձրությամբ ներկայացնում է կրաքտեոնի մեծ ամրություն ունեցող համատարած զանգված, ըստ էության, կրասպալտված որձաքարի խոշոր զանգվածներով։

Շենքային պատերը շարված են չոր, առանց շաղախի. որմնաշարքը ըստ լայնության կազմված է պատի հաստության չափն ունեցող մեկական քարից, որոնք ընդհուպ հպված են միմյանց և ինչպես հորիզոնական, այնպես էլ ուղղանկյուն ուղղությամբ իրար հետ կապված երկաթյա դափերով ։

Հորիզոնական դամբարի ծալքերը թևքվել են 30 սանտիման անկյամբ և աղույրվել քարերի $6 \times 6 \times 6$ սմ չափի խոռոչների մեջ, իսկ քարի և գամի միացման հանգույցը լցվել է կապարով։

Կապարի հալվածքի հոսքը կատարվել է քարերի վրա փորված՝ դնպի ներս աստիճանաբար խորացող եռանկյունաձև նեղ ակոսների միջոցով։

Շինարարական նույն տեխնիկայով են կառուցված նաև տաճարի բոլոր մասերը, սակայն շենքի տարբեր մասերում օգտագործվել են տարբեր նյութի, տարբեր քանակի ու չափի գամեր, նալած տվյալ մասի ամրությունն ապահովելու անհրաժեշտությամբ։

Սյան բնի քարերը միմյանց, խարսխին և խռչակին են միանում (2×2) (3×3) ու կտրվածք ունեցող երկու կամ երեք բրնձե, իսկ խարսխի՝ հատակի սալերին՝ նույն չափի և քանակի երկաթե ձողերի միջոցով։

Անտաքլեմենտների մասերից՝ արխիտրավները հորիզոնական ուղղությամբ ամրացվում են երկու զույգ գամերի, իսկ խռչակների հետ կապվում մեկական երկաթյա ուղածիգ ձողերի միջոցով։ Նույնպիսի միացումների ունեն նաև Փրիլի և քիվի քարերը, միայն քիվի քարերը, որոնք դրված են Փրիլի և Կրան ընդհուպ հպված առաստաղի սալերի շարունակության վրա, վերջինների հետ միանում են երեքդի-չորս, համեմատաբար մեծ կտրվածք ունեցող ուղղանկյուն ձողերի միջոցով։

Ճակտոնների քիվի և Նրանց տակ գտնվող տիմպանի քարերի միջև մետաղական կապեր չկան։ Ճակտոնի քիվի քարերը ամբողջ խորությամբ ունեն թեք կտրվածք, այդ թեք մակերևույթով առաջին շարքի քարը նստում է ճակտոնի ներքին անկյունաքարի շեղանկյուն կտրված համապատասխան մակերևույթի վրա և ապա բոլոր քարերը հաջորդաբար՝ մինչև ճակտոնի գագաթի

բարը ներառյալ, հենվում են միմյանց վրա։ Առտադակտն կապեր ստեղծվել են ճակատների բի-վի քարերի միայն մերկի Հարթությունների վրա։ Արտակարգ ուժեղ են ճակատների անկյունաքա-րերի ու գագաթների միացումները ակրոտերիա-ների հետ, ճակատների անկյունաքարերից յուրա-բանչյուրի վրա մետաղական ձողերի քանակը հասնում է տասից տասներկուսի։

Տաճարի բոլոր քարերն իրենց ժանրային կենսադոնում ունեն 4—8 սմ խորություն և 5×6 սմ մակերեսով մեկական փորվածք, որոնց վերևի մակերեսը գնպի խոռոչի հաստեղ ուս-տիճանադար լայնանում է։ Ակնհայտ է, որ այդ խոռոչներում տպւցվել է մետաղական սեղանձե հարմարանք, որի միջոցով, հատուկ պարանների սղնուվյամբ քարերը բարձրացվել և տեղադրվել են կառույցի համապատասխան մասերում։ Քարերի բարձրացման այդ միջոցը անտիկ շրջանի կա-ռուցողական տեխնիկայում կիրառվող հանրա-հայտ ձևերից է։

Ցկլան ունեցել է թաղակապ քարակերտ թաղ։ Տաճարի ավերակների մեջ գտնվել է աղոթա-որհաճի պատերի հյուսիսարևմտյան հանգույցի մեկ ամբողջական անկյունաքար, որը ցույց է տալիս շենքի երեք ուղղությամբ ընթացող պա-տերի հաստությունների ստույգ լավիերով ընդ պրում, ուշադրալն այն է, որ աղսթատարհի հյու-սիսային պատը, որը կրում է նախամուտքի շուրջ շորս միտը երկարություն և ալվիկ քան հինգ տոննա կշիռ ունեցող առաստաղի ալերիկ հսկայական բեռը, ունի ալվիկ փողը հաստու-թյուն (0,70—0,75 մ), քան արտաքին սյունա-սրահների առաստաղի՝ երկու անգամ ալվիկ թի-թե սալաքարերի բեռը կրող պատը, որն ունի շատ մեծ հաստություն։ Եթիշտ է, փայտե կոնստ-րուկցիաների զնպքում այդ մեծ հաստություն ունեցող պատերի վրա պետք է ալվիանար նան փայտե հեծանների կշիռը, սովալյն անիմաստ կլիներ մտածելը, որ անհամեմատ չնչին կշիռ ունե-ցող փայտե մե քանի հեծանի համար կարող էր պատերի կառուցվածքում նման տարբերություններ ստեղծելու կարծիք առաջանալու Բնական է, որ արևելյան և արևմտյան պատերի մեծ հաստու-թյուններն արվել են ժածկից առաջացող շատ ալվիկ մեծ բեռի համար, և այդ մեծ բեռը, հաս-կանալի է, կարող էր ունենալ միայն քարակերտ ծածկը։

Աղոթատարհի երկայնական (արևելյան ու արև-

մերտյան) պատերի լի, օին շարքի քարերը ար-տաքին կազմից իրենց բարդությամբ լար-վածյան մշակումով (պրոֆիլներով), քարերի տաշվածքի Գլխատւրալով և ուսումարվածու-թյան աստիճանով Հար և նման են նույն պատերի դիմացից ընթացող սյունաշարերի արխիտրալ-ներին, իսկ ներքի երեսի վերևի մասը 0,23×0,27 մ քարձրություն և 0,14×0,51 մ խորու-թյամբ կտրված ու հանված է։ Այդ հատվածի տեղում առաջացած խորշի ներքի մակերեսը հետադոտողները մշտապես պատկերել են որպես հորիզոնական հարթություն և ենթադրել, որ դրա վրա դրվել է «մատենըլատա» կոչված փայտե գերանը։

Պարզ է, որ մատենըլատը պետք է դրվել հո-րիզոնական մակերես ունեցող քարի պատի եր-կանցով, որպեսզի նրա վրա հնարավոր լինի շարել շենքի՝ լայնական ուղղությամբ տեղա-դրվելից փայտե հիմնական հեծանները։ Սա-կան ուշադիր լսիվադրությունը ցույց է տալիս, որ քարերն ունեն ակնհայտ շեղ կտրվածք, ճիճ դրանց վրա դնելու լինիին մատենըլատները (որ, ևստարակույս, պետք է ունենալին ուղղանկյու-նի կտրվածք), ապա նրանց վերևի մակերեսը հորիզոնական վիճակում պահելու համար ան-հրաժեշտ կլինի ներքևի մակերեսները քարերի շեղ կտրվածքի վրա տեղադրելու նպատակով նույնպես անել շեղ։ Սակայն դա, կլինի միան-դամայն անիմաստ։ Եթի քարերի վրա դրվելու էին փայտե գերաններ, ապա ինչու պետք է ուղղանկյունի կտրվածք ունեցող փայտե գերա-նի տակի քարը տաշվի շեղ և այդ շեղությունը հորմարվելու նպատակով էլ փայտե գերանի՝ քարի վրա նստող մասը նույնպես շեղ տաշվելու։

Կասկածից վեր է, որ աղոթատարհի երկայնա-կան պատերի վրա տեղադրված այդ քարերի շեղ կտրված մակերեսները արվել են նրանց վրա համապատասխան թնջություն ունեցող ու-րիշ քարեր անդադրելու նպատակով։ Նշանա-կում է՝ աղոթատարհի երկայնական պատերի ամբողջ երկարությամբ դասավորված շեղ մա-կերեսով այդ քարերը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ աղոթատարհի թաղակապ ծածկի առաջին շարքի, ալալես կոչված, «կրունկի» քարերը։ Կրունկի քարերի վրա հաջորդ շարքի կառուցման համար պոյություն ունեցող տեղի ձևից ու խոշոր լա-փերից արկհայտ է դառնում նաև Հաջորդ շարքի քարակերտ հորիզմածքը։ Բարձրախտարար պահ-

պանվել են աղոթասրահի թի՛ն՝ արհմտյան և թի՛ն՝ արևելյան սյուների հրկախումքամբ աչք պս-
տերից սկզբնավորվող թաղի կրունկի լույսը քա-
րերը։ Այս փաստերից հետևում է, որ աղոթա-
սրահի առատաաղը՝ հյուսիսից հարավ ընկած
ամբողջ տարածությունը, ծածկված է հղկ մեկ
միասնական թաղով, և այն, ինչպես ցույց է տա-
լիս աչք թաղի ներքինից հաշված երկու շարքի
(երունկի և նրա քարերի վրա զետեղված հա-
ջորդ շարքի) կառուցվածքը, եղել է քարակերտ։
Կրունկի առանձին քարերի վրա պահպանված
էին կրաշաղպի մնացորդները։ Ինքնին հասկա-
նալի է, որ կրաշաղպի կարող էր օգտագործվել
աղոթասրահի առաւտաղի քարաշին ծածկի
զեւերում։

Տաճարի ավերակների մեջ գտնվելիցն աղոթա-
սրահի շաղախակապ քարաշին ծածկի գրեթե
անաղաքտ պահպանված մի շարք ընկերներ, ո-
րոնք թի՛ն՝ քարի տեսակով (ործաքար), թի՛ն հող-
մահարվածության աստիճանով, թի՛ն քարի մշակ-
ման ֆակտուրայով, թի՛ն մետաղական կապիլի
համար ունեցած հնազույն խոռոչներով, թի՛ն տա-
ճաքի բոլոր բեկորների ծանրության ուղիղ կենտ-
րոնում գոյություն ունեցող քարերի բարձրադ-
ձան համար փորված (վերնում նեղ, ներքում
լայն լափի) խոռոչի առկայությամբ, պատկա-
նում են տաճարի սկզբնական կառուցվածքին։
Այդ քարերից մեկի վերին մասիկոնսն ունի մա-
քուր տաշված կորած և տեսք, որի կորի շառավիղը
ճշտությամբ համապատասխանում է աղոթա-
սրահի լայնության կեսին (2,52 մ) աչինքն՝ լիո-
վին համեմկնում է այն կերին, որպիսին կարող էր
ունենալ աղոթասրահի դռնաձև (կիսաշրջանաձև)
հորինվածք ունեցող թաղակապ ծածկի լայնական
կտրվածքը։ Փարք դրված է հղկ հարավային
ճակատը ձգրափակող պատի վերին շարքի արե-
մբտյան մասում և շնորհիվ իր մեծ լափերի
(բարձրությունը հավասար է 0,63 մ, խորությունը՝
0,64 մ, երկարությունը՝ 1,75 մ) գրավել է շալ-
քի ամբողջ արհմտյան կեսը։ Նրա վրա պահ-
պանված մետաղական կապի ազդեցման փոր-
վածքը ցույց է տալիս, որ այդ քարը մետաղա-
կան հորիզոնական դամուճ միացված է՝ հղի
նույն շարքի արևելյան կեսի նույնանման քա-
րին։

Հայտնաբերված քարերից մյուսը եղել է
նույն պատի՝ վերինից հաշված երկրորդ շարքի
տրևիկյան անկյունում, նրա կորությամբ շառավիղը

հավասար է աչ պատի առաջին շարքի վերք
հիշատակված քարի կորության շառավիղին, այ-
սինքն՝ երկուսի կորագծի հարազդերը կապվում
են միմյանց շարունակությամբ։ Փարք վրա կա
հորիզոնական դամի ազդեցման համար փորվածք։
Պահպանված է նաև թաղի հարավային ճա-
կատը հղրափակող տվյալ պատի բոլոր շարքերի
ուղղանկյուն որմնախորշերի նշանակալից մասը։
Երրորդ քարը պատկանում է թաղակապ ծած-
կի հյուսիսային ճակատը հղրափակող պատի
վերինից հաշված առաջին շարքին և տեղադրված է
հղկ այդ շարքի արևմտյան կեսում։ Իր ընդհա-
նուր մշակումով, տեսքով, մետաղական կա-
պի ճանար արված փորվածքով, վեր լարձար-
նելու համար քարի փանրության և կենտրոնում
բացած հատուկ խոռոչով, եղբերի կտրվյալ
շառավիղով աչ քարը հար է նման է թաղի հա-
րավային ճակատը հղրափակող պատի վերին
շարքի համապատասխան որմնաքարերին։

Նկարագրված քարերը հնարավորությամբ են
ընձևում ոչ միայն վերականգնել աղոթասրահի
թաղակապ ծածկի հարավային և հյուսիսային
ճակատների իրական պատկերը, այլ ճշտորեն
որոշել թաղի տեսակը՝ ձևը (կիսաշրջանաձև) և
նրա սկզբնական կառուցվածքի ստույգ լափերը։
Կարելի է մտածել, որ Դառնիի տաճարի աղո-
թասրահի հարավային և հյուսիսային ծալքերի
կիսաշրջանաձև վերափորությամբ այդ պատերի
ինչ-որ ձևով կատարել են քրիստոնեական վաղ
շրջանի հին հռոմեական կամ սիրիական բազի-
լիկային կառուցվածքների փայտակերտ տանիք-
ների հորինվածքներում հանդիպող կամարների
դերը (Հռոմում՝ ս. Ագնեսի՝ IV դարի տաճարը,
Սիրիայում՝ Ռուվենայի բազիլիկան, Կալք-Լուզեն,
V—VII դդ., և այլն)։ Սակայն դա բոլորովին
բացառված է, եթե նույնիսկ նկատի չունենանք
Դառնիի տաճարի թաղակապ ծածկի վերք հի-
շատակված մնացորդների գոյությունը։ Բանն
այն է, որ փայտաշին ծածկ ունեցող նման կա-
ռուցվածքներում, օրինակ՝ Ռուվենայի բազիլի-
կայում, շենքի երկայնական պատերին ուղղա-
հայաց կառուցվել են քարաշին կամարների և
վերջինների վրա բարձրացվել փայտակերտ
տանիքի լանջերին դուգհանո երկթեք պատեր,
որպեսզի այդ երկթեք պատերը, տանիքի ծալեղ-
ների հետ մեկտեղ կարողանան կրել կղմինդրի
տանիքը։ Նույն սկզբունքը կիրառված է նաև
Հռոմի ս. Ագնեսի տաճարի տանիքի կառուցված-

րում. տաճարի արտիզի կռնխալի բացվածքը ե-
րկողդ կամարի վրա բարձրուցել է հրկիթի վեր-
ջավորութիւնը ուղղաձիգ պատ, որը փայտաշէն
տանիքի ծակեղենի հետ կրում է ընդհանուր տա-
նիքի կալաբամածը: Եթէ Դաւենի տաճարի
աղօթասրահի ծածկը լինէր փայտաշէն, ապա
աղօթասրահի կտր վերջավորութիւնը այդ պա-
տերի վրա պիտի է բարձրացված լինէին նաև
հրկիթի վերջավորութիւնը պատեր: Այս դեպքում
միասնական տնիքային կառուար հրկիթի վեր-
ջավորութիւնն ունեցող պատերի տակ կտր վեր-
ջավորութիւնը պատերի գլուխները: Տաճարի
կառուցողները ինչու պետք է հաստիկ շարխոնով
խնամքով ու որոշակի դմարութիւնը մշակելին
կորածն ուրմաքարի, զգուշութիւնը տեղադրելին
դրանք շարքերի մեջ, մեծ ճշտութիւնը ստանա-
նալին պատի վերջավորութիւնն կիսաշրջանաձև
հղափայտի է անմիջապէս այդ ամենի թաքցնելին
հրկիթի վերջավորութիւնն ունեցող պատի շար-
քերի տակ: Պարզ է, որ Դաւենի տաճարի կտր
վերջավորութիւնը պատերի վրա ուրիշ պատեր
չեն բարձրացվել, և որ կտր վերջավորութիւնն
ունեցող այս պատերը եղել են ոչ այլ ինչ, եթէ
ոչ աղօթասրահի թաղակապ ծածկի հշտիսա-
լին ու հարավային ճակատները եղբայրակող
պատերը:

Ն. Մառի պեղումների ժամանակ տաճարի նոր
հայտնաբերած բնկոթների թվում հիշատակվում է
թաղի երկու քար կլորացող կողմով ծավոթ կի-
սաշրջանաձև թաղի այդ քարերը տեղում չեն
պահպանվել:

Տաճարի արևելյան և արևմտյան ճակատներին
ամբողջ նրկարութիւնը պահպանվել են անտար-
չմանքի քիմի համարյա բոլոր քարերը (30-ից
պահպանվել են 28 հատ), որոնց վրա անխոր
գլուխներն ունեն կրաշագանի մեծ չափի մնա-
ցողոցներ: Կրաշագանի մնացողներ կան նաև ճակ-
տների քիմի ինչպես անկյունների, այնպես էլ
զապալների քարերի վրա: Կրաշագանից առաջու-
ցող բնիքը թիկնաւանկուր նպատակով շագանի մեջ
էջված են ոչ թէ պատերի համար օգտագործված
հրձաքարի բնկոթներ կամ հիմքի շագանի մեջ օգ-
տագործված գնաւաքար, այլ շատ թիկն հրարխա-
լին ծակոտակն կարմրավուն քարեր: Նույն կող-
մութիւն կրաշագանի խողով դանդախներ մեծ
քանակութիւնը թափված են նաև տաճարի ավե-
րակների շրջապատում:

Եթէ տաճարի հշտախալին ճակատնի զապալից

մինչև հարավային ճակատնի զապալն ընկած
տարածութիւնն վրա, տաճարի երկանջ տանիքի
ամբողջ կառուցվածքում օգտագործվել է կրա-
շագան, ապա ինքնին հսկանալի է, որ այն
կարող էր պետք գալ ոչ թէ փայտաշէն, այլ քա-
րակերտ տանիքի առկայութիւնն զնկարում:

Տաճարի հշտախալին ճակատնի հետի (դեպի
հարավ ուղղված) ճակատի վրա պահպանված են
կիսաշրջանաձև թաղի կորովայնը համապատաս-
խանող, մեծ կորովայնն ու քարծրութիւնն փոր-
վածքներ, ուր ազուցվել են քարաշէն թաղի ա-
ւելքը:

Նույն կորովայնը մշակված թաղի մեկ որմ-
նաքար պահպանվել է աղօթասրահի հշտախա-
լին պատի արտաքին՝ դեպի նախամուտքը ուղղ-
ված ճակատի վրա: Այս քարի կորածն մշակված
մասը որոշակիորեն տարբերվում է աղօթասրահի
հարավային պատի վրա թաղակապ ծածկից
պահպանված քարերի տեսքից: Այստեղ քարի
հաստութիւնն մի կեսը (դեպի աղօթասրահ
ուղղված ճակատը) ունի սովորական օրմնաքարի
նման ուղղանկյունի կտրվածք, իսկ մյուս կեսը
(դեպի նախամուտքը ուղղված ճակատը)՝ կորածն
մշակում: Պարզ երևում է, որ վերջինիս վրա զե-
տեղված է եղել ծածկի սալ: Քարի բոլոր ճա-
կատներն էլ ունեն կիսամագրու առջվածք: Ան-
կանկած է, որ նա դրված է եղել նախամուտքի և
աղօթասրահի ընդհանուր պատի այն հանգույ-
ցում, որը ոչ մի տեղից չի երևացել: Ինչպես
ցույց են տալիս քարի վրա պահպանված մե-
տաղական կապերի խոռոչները, այդ տեղը կա-
րող էր լինել միայն նախամուտքի առաստաղի
հարթ ծածկի վրա գտնվող՝ տվյալ պատի հշտ-
ախարհմտյան հատվածը, այսինքն ճիշտ և ճիշտ
հշտախալին ճակատնի հետի ճակատի վրա
ստեղծված թաղակապ ծածկի հշտախարհմտյան
հատվածի համապատասխան փորվածքների դի-
մացը: Ուրիշ հշտախալին ճակատնի պատի
հետի երևելի վրա եղած փորվածքներին հա-
մապատասխանող թաղը մի ճակատով ազուց-
ված է եղել ճակատնի հետի պատի մեջ, իսկ
մյուսով տեղադրվել է աղօթասրահի հշտախա-
լին պատի՝ կտր մշակում ունեցող համապատաս-
խան հատվածի վրա: Այս նշանակում է, որ
նախամուտքի առաստաղի հարթ ծածկի վրա
կառուցվել է երկրորդ ծածկ. այս անգամ թա-
ղակապ:

Հայտնի է, որ տաճարի արեւելյան, արեւմտ-

յան և հարազատին ճակատների սլունաշորքերի տասաստացները հորիզոնական ծածկի սալերի նախամուտքի վրա, հյուսիսային ճակատում՝ հարամուտքի հորիզոնական ծածկի սալերն ունեն գլխի կրկնակի շափեր, հետևապես անհամեմատ շատ մեծ սեփական կշիռ:

Պարզ երևում է, որ նախամուտքի հորիզոնական ծածկի՝ առանց այն էլ ծանր սալերի վրա, ինչ-որ լրացուցիչ բեռնից կեղծ ծանրություն է դրացնելու նպատակով, նախամուտքի հորիզոնական ծածկի վրա ստեղծվել է եռեկ խոտովապ սառն:

Ինչպես վերը նշվեց, տաճարի ավերակների շրջապատում թափված էին երկչանց տանիքում ժամանակին օգտագործված կրաշագանի լայնամաքի բնկերները: Դրանց մեջ կան այնպիսի խոշոր զանգվածներ, որոնք իրենց շափերով կարող էին տեղադրվել միայն տաճարի հարավային և հյուսիսային առանցքերի ստորակերկ հարթ ծածկերի վրա: Հարավային ճակատի սլունաշորքի առաստաղն ունի փոքր թուխք, և սլք պատճառով այստեղ հանդուրժվել է շագանի խոշոր լիցք, որից առաջացող ծանրությունը ոչ մի վնաս չէր կարող պատճառել հարթ ծածկին: Վտանգավորը հյուսիսային ճակատն էր. նախամուտքի՝ մեծ թուխք ունեցող հարթ առաստաղը կարող էր շագանի ծանրության սակ չզիմանալ:

Գառնի տաճարն ամբողջապես քարակիրտ է, իսկ աղբյուրային և նախամուտքի հարթ առաստաղի վերևում ստեղծված ծածկերն ունեն Գարաշեն քաղաքի ստեղծված:

Հետևապես, Գառնի տաճարը լինելով I դարի երկրորդ կեսի զործ, անտիկ ժամանակաշրջանի քարակիրտ թաղական կառուցվածք ունեցող նույնատիպ տաճարներից հնագույններից մեկն է: Հայկան է, որ անտիկ ճարտարապետության մեջ թաղավոր-թաղական կոնստրուկցիաները մեծ զարգացում ստացան հին Հռոմի ճարտարապետության մեջ հատկապես I—IV դարերում:

Թաղավոր կոնստրուկցիաները խոշորագույն նշանակություն են ունեցել նաև հայկական ճարտարապետության զարգացման համար:

Թ. Թորամանյանը գտնում է, որ թաղավոր հայկական ճարտարապետությունն ինչ երևան է գալիս V—VI դարերից հետո: Նա գտնում է, «V և VI դարերում հասարակական մեծ շենքերի տանիք-

ները ծածկված էին փայտով... Եթե նույնիսկ գտնվեն հիշյալ ճարտարապետների շինված շենքեր, որոնք կամարածածկ են, հետագա վերանորոգությունն արդյունք պետք է համարել»:

Պատմագիտիկը շատ ունեն մեծամեծ եկեղեցիները հղանելու և փայտաշեն տանիքները այրելու մասին տեղեկություններ... Ստեփան Ք. Մ. VII դարում, ինչպես գրելով թղթաբան, այնպես էլ կամարաշենությունն այնպիսի գերագույն կատարելության էին հասցրել Հայաստանի ճարտարապետները և այս ճարտարապետից սկսած մեղադրանքներն են հայտնի կամարների մեծ կշիռն ու նախնական շենքերի տանիքների ծածկված էին քարի կամարներով: Նույն տեսակետին է նաև Ն. Տոկարսկին:

Այսպիսով, Գառնի անտիկ ժամանակաշրջանից դուրսված ունեցող քարակիրտ թաղական կոնստրուկցիաները մեծապես նպաստում են վաղ միջնադարի հայ ճարտարապետության կազմավորման ուղղւ աշխարհացի ընկալմանը:

Թաղի զբաղմունք-կոնստրուկցիան ավարտուն հորինվածքից ու կատարելագործված կառուցակերպից հետևում է, որ այն սկզբնավորվել է ավելի վաղ անցյալում: Բ. Բ. Պրոտորովսկին նշում է, որ մուտքի բացվածքի կամ խորշի վերին մասի կամարած կերպագործում և թաղը Հայկական լեռնաշխարհում գոյություն ուներ դեռևս ուրարտական ժամանակներում (զա հասկանալի է, քանի որ Ասորեստանում թաղական ծածկը հազվագեղ կերպով էր):

Ավելի քան հավանական է, որ Դանիկի տաճարի կառուցման ժամանակ (I դ.) Հայաստանում գոյություն են ունեցել թաղական նաև այլ կառուցվածքներ: Սակայն, եթե նույնիսկ Դանիկի քարակիրտ թաղը լինել Հայաստանի տվյալ ժամանակաշրջանի միակ կառուցվածքը, ապա նա պետք է որոշակի նշանակություն ունենար նույն և հետագա ժամանակների թաղական շենքերի ստեղծման գործում:

Դանիկի տաճարի կառուցումից մինչև քրիստոնեական կրոնի ընդունումն ընկած շուրջ երկու հարյուր հիսուն տարվա ընթացքում, անհավանական է, որ նույն կոնստրուկցիայով հուշարձաններ ստեղծվել, այդ է հաստատում քրիստոնեական կրոնի ընդունման հենց սկզբին Հայաստանում պաշտամունքի թաղական բաղժամի կառուցվածքների գոյությունը:

Անտիկ շրջանում գոյություն ունեցող ճարտարապետական առանձին ձևեր, կոնստրուկտիվ լուծումներ, կառուցողական եղանակներ (Պատկերի տալիս) երևան են գալիս Հայաստանի քրիստոնեական վաղ շրջանի ճարտարապետական-կառուցողական արվեստում:

ա) կրաշաղախային միացումով քարաշեն պատ.

բ) քարակերտ թաղ.

գ) թաղակապ ծածկի կրաշաղախի վրա ամրացված քարի զիջմանըրով (սուրճ, կալիպտեր) աստիքը.

դ) ձևիկտն.

ե) մոտաքի բարավորի բեռնաձախման կառուցողական եղանակ.

զ) մոգուլային համակարգ.

է) կլոր կտրվածքով անշատ կանգնած սյուններ (խարիսխ, բուն, խոլակ) իրար հետ մեծադանակալան զանկերի և կապերի միջոցով միացում.

ը) կլոր կտրվածքով անշատ կանգնած սյուններ (խարիսխ, բուն, խոլակ) իրար հետ մեծադանակալան զանկերի և կապերի միջոցով միացում.

թ) հոնիական խոլայի հորինվածք՝ վերամշակված և պարզեցված ձևով. երբեմն միայն առանձին մասեր.

ժ) ատտիկան խարսխի հորինվածք՝ ոչ մեծ փոփոխությամբ և՛ պարզեցված ձևով.

ժա) քիվ՝ առամենաշարով. քիվ՝ պսակող մասի ղեպի առաջ եկող մեծ ելուստով:

Եթե նկատի ունենանք անտիկ շրջանի մյուս կառուցվածքների ճարտարապետական որոշ ձևեր ու կոնստրուկտիվ լուծումներ՝ որմնամուկ, մուկ, պայտածև և կիսաշրջանաձև հատակագծով խորշաբսիդ կամ զմբծարգ, ճեղքված որձարար-գծաբարի կրաշաղախային պատ, հիպոկատառներով ջեռուցման համակարգ, ճորագործներով մշակված քարակերտ սրբատաշ պատի շարվածք, կորագծի վերջավորությամբ լուսամուտ, ապա ինքնին հասկանալի է, որ անտիկ շրջանում գոյություն ունեցող այս ամենը, ինչպես և կառուցողների մի շարք տեսակներ, հանգեն գաղով Հայաստանի քրիստոնեական վաղ շրջանի ճարտարապետական-կառուցողական արվեստում, պետք է նշանակալից դեր կատարած լինեին այդ նույն շրջանում, հետևապես և՛ վաղ միջնադարի հայ ճարտարապետության, մոնումենտալ արվեստի

կազմավորման ու հետագա դարձման գործում:

Իհարկե, Պատկերի կառուցվածքը եղանի չեն եղել. նրանք Հայաստանում գոյություն ունեցող ժամանակին բնորոշ ճարտարապետական հուշարձանների միայն մի մասն են կազմել: Այստեղ նրանք եկող երևույթները, բնականաբար, պետք է գոյություն ունենային նաև երկրի մյուս վայրերում ստեղծված հուշարձաններում:

Ավելին, ճարտարապետական համանման ձևեր ու հարգարանքի (զարդաբանդակի) տեսակներ գոյություն ունեն հելլենիստական շրջանի տարերք երկրներում (Փոքր Ասիա, Միդիա և այլն): Սակայն հիշատակված կառույցների տեսակները, ճարտարապետական նախնի կոնստրուկտիվ լուծումներն ու կառուցողական եղանակները Հայաստանում առավել ի հայտ են գալիս հիմնականում Գառնիի անտիկ տաճարի և ամբողջի համակարգի մյուս կառուցվածքներում, որով և էլ ավելի նշանակալից դարձնում Գառնիի ամբողջի ճարտարապետական համակարգի դիրքական արժեքը ոչ միայն երկրի անտիկ ժամանակաշրջանի ճարտարապետական-կառուցողական արվեստի զարգացման իրական մակարդակի քաջահայտման, այլև քրիստոնեական վաղ շրջանի հայկական ճարտարապետության ծագման տեսանկյունից նշանակալից ըմբռնման համար:

Այսպեսով, թե՛ Գառնիի ամբողջի ճարտարապետական համակարգի, թե՛ Հայաստանի անտիկ շրջանի արդեն մեզ հայտնի քաղաքների ու նրանց կառույցների, մատենագրական, վիճակագրական ու հնագիտական նյութերի և քրիստոնեական կրոնի ընդունման ժամանակ Հայաստանում արդեն իսկ գոյություն ունեցած ճարտարապետական հուշարձանների առումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայ դասական ճարտարապետության քաղաքաշինությունն և ամրաշինության հիմնական մի շարք սկզբունքներ (քաղաքների ու ամրոցների տեղանքի ընտրություն, նրանց պաշտպանական սիստեմի կազմակերպման, հատակագծային ընդհանուր ստրուկտուրայի մշակման և այլն), աշխարհիկ, պաշտամունքի և մեծերի բնույթի շինքերի առաջատար տեսակներ (պալատներ, տաճարներ, բնակիչի, մշակութային ու տնտեսական նշանակության բազմապիսի աշխատանքներ), ճարտարապետական կարևորագույն ձևեր, կոնստրուկտիվ հնարքներ ու կա-

տարջալ միջոցներ, որմնամուկ, մոկլ, քլուն, կամտը, գմբեթարդ, քարակերտ թաղ, քորաշին ծածկի վրա կրաշաղախ և կղմինդրով տանիք, ժողովրդական տան հազարաշին ծածկի բնույթի գմբեթ, պայտած և կիսաշրջանած խորշ-աբսիդ, եղբարգոտներով մշակված քարաշին պատ, իրեր որմնաքարի կապակցող նյութ (կրաշաղախի օգտագործում և այլն), մոնումենտալ շենքերի կառուցողական սկզբունքի տեսական ընդհանրացումներ (մոդուլային համակարգ, ճարտարապետական մասկրամսների քանդակազարդման արվեստում կիրառվող ռազմազանություն միասնության մեջ սկզբունք և այլն) Հայաստանում զոյություն են տեսնել զոոնա անտիկ ժամանակներում:

Այնչապ է, որ այս ամենը, ըստ էության բնկայն հիմնական միջոցն է, որի շուրջ միանյութական է Բրիտանական վաղ շրջանի Հայաստանի նախնադարյանական-կառուցողական ամբողջ արվեստը:

Նշանակում է, քրիստոնեական վաղ շրջանի հայ ճարտարապետության կառուցվածքների հիմնական մի շարք տեսակներ, ճարտարապետական ձևեր ու արտահայտչական միջոցներ Հայաստանում, ըստ էության, առկա են եղել քրիստոնեական կրոնը պետական հռչակելուց առաջ:

Այդ ճարտարապետության, ինչպես և քրիստոնեական վաղ շրջանի կառուցվածքներում դրսևիկումն առանձնահատկությունների թուղմնասիրությունից հետևում է, որ Հայաստանի անտիկ ժամանակաշրջանի ճարտարապետական մշակույթը որոշակի շփման մեջ է գտնվել հունական, հռոմեական և մասնավորապես հելլենիստական հարևան երկրների (Փոքր Ասիա, Միդիա, Իրան և այլն) ճարտարապետական արվեստների հետ և ինքն էլ իր մեջ առեղծվել է տվյալ ժամանակա-

շրջանին բնորոշ, բայց ճանաչում գտած առանձին կոմպոզիցիոն, սակայն խառնված լինելով տեղական (տոնաշաղթոտական մշակույթին բնորոշ) հարուստ ավանդակներին մրա, ընթացել է ղարգայցման յուրահատուկ ուղիով:

Ժառանգելով, ղարգայցելով ու հարստացնելով Հայկական լեռնաշխարհի տեղական էթնիկական խմբերի, Հայաստանի և դարձրական ժամանակների կառուցողական ավանդակները, հայ ճարտարապետությունն իր կազմավորման ընթացքում համարձակ ձևով վերացրել է, վերամշակել, տեղայնացրել և իր մեջ ներառել նաև արտաքին աշխարհի ճարտարապետական մշակույթից այն, ինչը համապատասխանում էր նրա ղարգայցման նիքրին օրինալափությանը (երկրի կլիմայական պայմաններին, շինանյութին, քանական միջավայրին, ժամանակին, ժողովրդի հոգեկան խառնվածքին, ըմբռնումներին, սովորույթներին և այլն): Եվ անցնելով բազմադարյան ուղի, առաժանարար բյուրեղացել է, ստացել իր ազգային յուրահատուկ դիմքը:

Նախաքրիստոնեական շրջանի ճարտարապետական-կառուցողական արվեստի ուսումնասիրությանը, մասնավորապես քրիստոնեական կրոնը պետական հռչակելու հենց սկզբին (անտարախույս նրա նախօրեին) Հայաստանում ճարտարապետական տեսական մասն ու կառուցողական արվեստի բարձր մակարդակի արգասիք հանդիսացող նշանակալից քանակությամբ հուշարձանների առկայությունն աներկբաբար ջուլլոն տալիս, որ հայ ազգային նախնադարյան բնույթի սկզբնաղբում, նրա առանձնահատկապես զարգացած պարզեցված և հեղինակալից ղարգայցման շրջանում, որ և ներկայացնում է հայ ղառական նախնադարյան առաջին փուլը:

շխարհ հիմնական զանգվածը տարվել է, ուստի պեղումների նախագիծն այն ներկայացնում էր պաշարակազմի ռաբար մի զանգված, որի զագաթի մոտիկները և հավանաբար, մշակութային վերին շերտերի զանգվածն անարժեք մի բանի տրանզիտի թափանցումի մետը էր կազմում: Առաջին Բյուզ-Սնիդի ավազանի շերտի ճարտարագիտության վերաբերյալ տվյալները թաղված են Ս. Զ. Արքրալյանի աշխատություններին, տե՛ս Օ. Ա. Абибуллаев, Некоторые итоги изучения холма Кюль-тепе в Азербайджане. Советская археология (այսուհետև՝ СА), 1963, № 3, էջ 157: **Նույնի՝** Энеолит в бронзу на территории Нахичеванской АССР, Баку, 1982, с. 24—35

10. **Р. М. Мункаев, Н. Я. Мерперт.** Раисеизмелделерсе кие поселения Северного Месопотамии М., 1981, с 156—178.

11. **И. Г. Наринков.** Раскопки энеолитического поселения Идоль-тепе. В сборн.: Археологические открытия 1968 г. (այսուհետև՝ АО), М., 1969, с. 356—397; **Д. А. Ахундов, В. Г. Азизов, և և:** 3:

12. **Ռ. Մ. Քարաջյան, Թիգրանի վաղ երկազորման ընկալաբար.** Երևան, 1975: Թիգրանի ընկալաբարի ճարտարագիտության վերաբերյալ բոլոր փաստական տվյալները թաղված են այն մեծագործությանը:

13. **Г. С. Исмаилов.** Археологическое исследование древнего поселения Баб-Деранш, Баку, 1978, էջ 9—10

14. **U. Esin, G. Arsebül.** Tülintere Excavations, 1971 In Keban Project 1971 Activities, Middle East Technical University (այսուհետև՝ METU), Keban Project Publications (այսուհետև՝ KPP), ser. 1, No. 4, Ankara, 1974, էջ 149—154, աղ. 112—114, 116, 122—123: **U. Esin.** Tülintere Excavations, 1972. In Keban Project 1972 Activities METU, KPP, ser. 1, No. 5, Ankara, 1975, էջ 147—163 աղ. 76—83, 90—93

15. **T. Burton-Brown.** Excavations in Azerbaidjan, 1948. London, 1951.

16. **C. A. Burney.** The excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1961. Iraq, vol XXIV, part 2, 1962, էջ 137, 17: **Р. М. Мункаев,** Энеолит Кавказа В кн.: Энеолит СССР, Археология СССР, М., 1982, էջ 118, աղ. XLV, եկ. 21.

18. **H. Hauptmann.** Die Grabungen auf dem Norgun-Tepe, 1972. In Keban Project 1972 Activities, METU KPP, ser. 1, No. 5, Ankara, 1976, էջ 84—85, աղ. 39—41 62.

19. **К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили.** Древние культуры Южного Кавказа (V—III тыс. до н. э.), Л., 1976, էջ 22—25. **Т. Чубинишвили** К древней истории Южного Кавказа Тбилиси, 1971, էջ 31—32 **А. Н. Джавახишвили, Իմի աշխ., էջ 40—41. А. А. Иссам.** Из истории прошлого Миласко—карабагской степи Тр. 2-й Азербайджанско-археологической экспедиции, т. II, Материалы к исследованию по археологии СССР (այսուհետև՝ МИА), № 125, М.—Л., 1965, էջ 13: **Համագործակցության հետքերը նեոլիթի և բրոնզի դարի միջև** Մասիս-Բրազ (նեոլիթ) արհեստական բլուր-բլուր-համայնի արհեստյան և հարակից խորհրդանշական զանգված

են Գ. Ն. Կրկնյանի կողմից 1969 թ., այդ հուշարձանի արհեստից առաջ, որը տեղի է ունեցել 1971 թ. շինարարական աշխատանքների ընթացքում:

Գրուի երկրագ

1. **Ի. Վ. Խանգալյան.** Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը ի.թ.ա. III հազարամյակում, Երևան, 1967, էջ 51; **C. Burney, D. M. Lang.** The Peoples of the Hills. Ancient Ararat and Caucasus London, 1971, էջ 43; **Р. М. Мункаев.** Кавказ на заре бронзового века, М., 1975, էջ 150—151

2. **Բ. Է. Արսևյան.** Изучение этнической структуры АО 1977 г., М., 1978, էջ 503—504; **Խույի,** Современное состояние изучения археологии и этнографии древней культуры (Культура древности и этнография древности). В республиканской научной конференции по проблемам культуры и искусства Армении. Тезисы докладов, Ереван, 1982, էջ 19—21, 256—278.

3. **Г. Է. Արսևյան.** Норматив—полный памятник эпохи бронзы, АО 1978 г., М., 1980, էջ 423 Կ. Ն. Կրկնյան, Ս. Հ. Խիսլյան, Է. Ռ. Խրախլյան, Հուշարձանների պեղումների նորարար և ներքին ճարտար գյուղերի միջև: Հայկական ՄԱԿ-ում 1970—1980 թթ. գագաթային հասարակական աշխատանքների արդյունքների նվիրված գիտաժողովների Թիգրանի, Երևան, 1981, էջ 46—80:

4. **Օ. Ա. Абибуллаев.** Остатки жилища во втором слое поселения Кюль-Тепе около Нахичеван: Труды Азербайджанской археологической экспедиции, т. II, МИА, № 125. М.—Л., 1965, էջ 40—84, երկր., Энеолит и бронза на территории..., с. 81—104.

5. **А. И. Джавახишвили.** Եզգ. աշխ., էջ 85:

6. **Ի. Վ. Խանգալյան.** Գրառույթի պեղումները (Հայկական ՄԱԿ-ում 1977—78 թթ. գագաթային հասարակական աշխատանքների արդյունքների նվիրված գիտաժողովների Թիգրանի), Երևան, 1979, էջ 9—10: **Է. Chanzadjan.** Die frühbronzezeitliche Kultur des armenischen Hochlandes und ihre Beziehungen zu Vorderasien. In: Gesellschaft und Kultur im alten Vorderasien, Her. von H. Klengel, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, Berlin, 1982, էջ 22, 24 3:

7. **Է. Ա. Բալբурտյան.** Культурный очаг из раскопок Шенгавитского поселения в 1936—1937 гг., Вестник древней истории, 1938, № 4; **Խույի՝** Краткий отчет о раскопках Шенгавитского городища Рухомтис, Архив Главного управления по охране и исследованию памятников истории и культуры при Совете Министров Арм. ССР, Дело № 1377; **Խույի՝** Дневник раскопок Шенгавитского городища Рухомтис, Архив тот же, дело № 1378; **Խույի՝** Отчет о раскопках Шенгавитского городища, произведенных в 1937 г. Архив тот же, дело № 1378; **Խույի՝** Шенгавитское поселение. Рухомтис, Архив тот же, дело № 1379; **Б. В. Плотровский.** Поселения медного века в Армении, СА, т. XI, 1949,

32 Г. И. Мирцхулава. Самшвилде. Тбилиси, 1975 (հիշգրծնք), էջ 10—18, 70—71.

33 Т. Чубиншвили, Զեփ. աշխ., էջ 40—50; А. И. Джавахкишвили, Զեփ. աշխ., էջ 191—193.

36 Բ. Մ. Քաթարյան, Ս. Ս. Կնիքյան, Լ. Ս. Պետրոսյան, Երազմական խոսնակարարական բնագավառի և դամբարանադաշտեր. Հայկական ՍՍՀ-ում 1972—1978 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքների ներկայացումը հնագիտական թիմի կողմից, Երևան, 1978, էջ 11.

35 Т. С. Хачатрян. Древняя культура Ширака III—I тыс. до н. э. Ереван, 1975, էջ 34—35.

36 Т. Чубиншвили. Амиранис Гора. Материалы к древнейшей истории Месхет Джавахети Тбилист, 1953 (հիշգրծնք), էջ 16—35, 39, 94—96, 98, 11, 9, աշխ., III, XII—XIV Եզրեր՝ Древнейшая культура в долине Куры и Аракса, Тбилиси, 1965 (հիշգրծնք), Եզրեր՝ К древней истории..., էջ 55—57, 60—65, 72, աշխ. III (3, XVI, XXIV; К. Х. Кушанова, Т. Н. Чубиншвили, Զեփ. աշխ., էջ 88—89, 14, 28; А. И. Джавахкишвили, Զեփ. աշխ., էջ 150—163:

37 H. Koşay, K. Turfan, Etzungen—Kazık kazısı sonucu Türk Tarih Kurumu, Belleten, Vol. XXIII, No. 91 էջ 349—413, H. Z. Koşay, H. Vary, Die Ausgrabungen von Pulur, Ankara, 1964, H. Z. Koşay, H. Vary Ausgrabungen von Güzelova, Ankara, 1967, էջ 31, աշխ.

38 А. И. Джавахкишвили, Զեփ. աշխ., էջ 133—149; Я. А. Киквидзе, Զեփ. աշխ., А. И. Джавахкишвили, Л. Н. Гловин, Զեփ. աշխ., էջ 60—61.

39 G. E. Areshian. On the Problem of Cultural and Ethnic Interaction of Europe with Armenian Highland and Adjacent Regions in Antiquity. In: Problems of the European Ethnography and Folklore, II Congress of the International Society for European Ethnology and Folklore, Suzdal—Moscow, 1982, էջ 132—135.

40 Р. М. Мунчагов. Древнейшая культура..., էջ 31—46; Եզրեր՝ Кавказ на заре..., с. 174—177.

41 Գ. Արշինյան, Լ. Մինոյան, Գ. Սարգսյան. Հայաստանի կենտրոնի 1976 թվականի դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքների ներկայացումը 1977, թ. 3, էջ 257.

T. Burton-Brown, Զեփ. աշխ.; С. A. Burney, Excavations at Yanik Tepe, North-West Iran..., էջ 141, 146, 147; Եզրեր, The excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1961..., էջ 139—140.

42 U. Eslin, G. Arsenik, Զեփ. աշխ., էջ 181—189, աշխ. 122.

43 Е. Бабурян, По поводу древней керамики..., с. 210.

44 Ս. Լ. Սարգսյան. Խոսնակարարական համադրություններ..., էջ 171:

45 Է. Վ. Խանգուլյան. Գանդի..., էջ 7; Գ. Արշինյան Կ. Դավթարյան, Գ. Տրապյան, Ա. Փախերայան. Հնագիտական հետազոտություններ Հայկական ՍՍՀ Արարատի և Երևանի շրջաններում, ՀՍՀՀ ԳԱ, Կարմիր Նոստրադական գիտությունների, 1977, № 4, էջ 79—80.

46 Г. Е. Арсисян, К. К. Кафадарян, Рождение монументальной архитектуры на территории Армении (первая половина III тысячелетия до н. э.). В сборн. Памятники культуры Новые открытия, Ежегодник 1974 г., М., 1975, с. 397—403.

47 В. Maisler, M. Steklis, M. Avi-Yonah, Զեփ. աշխ., Israel Exploration Journal, Vol. 2, 1952, No 4, էջ 223—228.

48 С. A. Burney, Excavations at Yanik Tepe, North-West Iran, էջ 148—149; Г. Е. Арсисян. Норабад-новый памятник..., էջ 428; Գ. Արշինյան, Լ. Մինոյան, Գ. Սարգսյան Զեփ. աշխ., էջ 288.

49 Б. А. Куфтин. Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941, с. 101—105; Л. Г. Жоржикшвили, Э. М. Гогодзе, Զեփ. աշխ., с. 12—13, 55—57.

50 Г. Е. Арсисян. Новонайденное курганное поле у южного подножья горы Арагац. Тезисы докладов все союзной конференции «Достижения советской археологии в XI пятилетке», Баку, 1985, с. 63—64.

ԳԻՐԿԱՆ ԵՐԱՐՈՂ

1 H. Hauptmann Die Grabungen auf dem N. 1952—1972. Keban Project 1972 Activities. I. C. K. Ser. I, No 5. Ankara 1976, էջ 74—75, աշխ. 59(1).

2 Г. Ф. Гобеженишвили. Беле-и-культура курганских погребений, Тбилиси, 1981 (հիշգրծնք), էջ 33—42, 93—98; Ш. Ш. Дедобришвили, Курганы Алаванской долины Труды Казахской археологической экспедиции, II Тбилиси, с. 21—24.

3 Б. А. Куфтин, Զեփ. աշխ., էջ 82—83; О. М. Джапаридзе, Археологические раскопки в Триалети. К истории грузинских племен во II тысячелетии до н. э. Тбилиси, 1989 (հիշգրծնք), с. 16—49.

4 Բ. Քաթարյան, Երազմական խոսնակարարական համադրություններ. Կ. 1, Երևան, 1982, էջ 188.

5 С. Г. Давидзян, Лорн-Берд. I, Ереван, 1981, էջ 19—20. О. М. Джапаридзе, Н. А. Киквидзе, Г. Б. Алалишвили, А. Т. Церетели. Результаты работ Месхет-Джавакхетской археологической экспедиции Тбилиси, 1981 (հիշգրծնք), с. 92—93, 99—100, рис. 38, 44.

6 С. Лисицян, Кошун-Дави. Мегалитическое городище в Сисьяне (Зангезур), В сб.: Академия Наук СССР академику Н. Я. Марру, М.—Л., 1935, с. 709—721.

7 Г. Е. Арсисян, Вопросы типологии поселений Армении позднего бронзового и раннего железного веков. Гос. музей искусств народов Востока, Научные сообщения, вып. X, М., 1978, с. 101—103.

8 Լ. Ս. Սարգսյան. Բլուրի բնակարարական համադրությունները Հայաստանի հնագիտական հետազոտությունների, Կ. 3, Երևան, 1989, էջ 12—14, 54, 4, Է. Վ. Խանգուլյան, Կ. 2, Մինոյան, Է. Ս. Սարգսյան, Մեծաձոր, Երևան, 1975, էջ 38—39, 107—116; Л. Н. Кафадарян, Раскопки Кармирбердской (Тазакенской) крепости. СА. 1972, № 4, с. 25.

9 В. С. Сорокин, Следы древнейшего поселения

- 24 К. Л. Оганесян. Кармир-блур IV (архитектура Тейшебани), Ереван, 1955, с. 9.
- 25 А. А. Мартirosян, Архистихияли, с. 77
26 Նույն տեղում:
- 27 Вольфрам Клейс. Раскопки в районе крепости и поселения в Бастаме в 1977 г. II Международные Симпозиум по армянскому искусству Ереван 1978.
28 Նույն տեղում:
29 Նույն տեղում:
- 30 C. A. Burney and G. R. I. Lawson. Measured plans of Urartian Fortresses. Anatolian Stud. X, 1960 с. 177-19.
- 31 Wolfram Kleiss. Archäologische Mitteilungen aus Iran.
- 32 Wolfram Kleiss. Archäologische Mitteilungen aus Iran.
- 33 «Археологическая экспедиция 1916 г. в Ван». Раскопки двух впадин на Ванской скале и надписи С. н. дурра II, взятая из раскопок западной лестницы Д. К. лады Н. Марра и И. Орбели. Издание русского археологического общества. Петг., 1922, с. 10.
- 2 М. Э. Матве. Искусство Древнего Египта М.—Л., 1961, с. 25
- 3 Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур I, 1950, Ереван, с. 20.
- 4 И. М. Дьяконов. ВВУ—1952, № 2, с. 321-335
- 5 C. F. Lehmann Haupt. Armenien einst und jetzt. 6. I. Berlin, 1910.
- 6 Константин Оганесян. Крепость Эребуни Ереван, 1980
- 7 Tahsin Ozguc. Altin-tepe Kazıları Excavations at Altin tepe. Ankara, 1961
- 8 Փիլոսոֆիկ համարիչ և Նիկարայի Բրիտանական հանգրվանի հետախույզումը. A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayal Dere by C. A. Burney. Anatolian Studies—Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, Vol. XVI—1966, էջ 55-112:
- 9 Г. А. Тирацян. Урартский Армавир (по данным археологических раскопок). Культура Востока Древность и раннее средневековье. Сборник статей Ленинград 1978, с. 106-112.
- 10 1. А. Мартirosян, Архистихияли Ереван 1974 м.) 1958, № 4.
- 11 Б. Б. Пиотровский. Кармир блур I, 1950. II, 1952. IV, 1955; К. Л. Оганесян. Кармир-Блур IV. Архитектура Тейшебани, 1955.
- 12 К. Л. Оганесян. Урартское поселение в долине реки «Известия» АН АрмССР (областական 1958, № 4.
- 13 Wolfram Kleiss. Planaufnahmen urartischer Burgen. Archäologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge Band 6—1973, Band 8—1975, Band 10—1977.
- 14 К. Керан. Узкое ущелье и черная гора. Москва 1982, с. 58.
- 15 А. Б. Тираев. История Древнего Востока, том I, с. 135
- 16 Ն. Հարությունյան. Նորահայտ օնկադրի արևմտադարձի, «Նվաճողական Հայաստան», 8 օգոստոսի 1962 թ.
- 17 Г. А. Меликашвили. Наир-Урарту, с. 353-371
- 18 Н. В. Арутюнян. Новая клинообразная надпись из Кармир блура. Историко-филологический журнал, № 3, 1963.
- 19 Tahsin Ozguc. Altintepe Kazıları..., 3-10.
- 20 ВИА—էջ 241.
- 21 Wolfram Kleiss. Urartische Architektur 28-44,
- 22 Г. А. Меликашвили. Наир-Урарту, с. 451-452
- 23 E. Herzfeld. Archaeological History of Iran, London, 1935, էջ 15-16
- 24 Б. Б. Пиотровский. Ванское царство, с. 174, рис. 35
- 25 Леонард Вулли. Ур Халдеев, с. 102
- 26 Б. Б. Пиотровский. Ванское царство, с. 224.
- 27 ВИА, с. 109
- 28 Emin Bilgic—Baki Ogun. Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz 1964. Reprinted from Anatolia, volume VIII, 1964, Ankara 1965, էջ 93-120.
- 29 C. F. Lehmann—Haupt, Armenien II. 2.

Պատկերասրահ

- 1 Леонард Вулли. Ур Халдеев. Издательство Восточной литературы, М., 1961, с. 185.
2 Նույն տեղում, էջ 186:
- 3 C. A. Burney and G. I. Lawson. Urartian reliefs at Adilcevaz on Lake Van, and a rock relief from the Kizilirmak near Bitcik. Anatolian Studies. Vol. VIII, 1958, с. 11-218.
- 4 Всеобщая история архитектуры. Изд. АН СССР, М., 1944, табл. 31 и 1, 2, 3.
5 Նյու Կասթլիո քաղաքի և հիշատակության Գերիի տաճարից եզրագծերի ներկայացումը քաղաքային, Միջառաքելի բնակիչի ջնջվածի գտնվողությունը. C. Davies The Town—House in Ancient Egypt. Metropolitan Museum Studies, 6, I, New York, 1919, էջ 233. Պաշտպանի կողմից կատարված № 254 դամբարանից վերջում տանիքի վերականգնումը, ինչպես նաև քաղաքային բնակիչի տան արտադրությունը հին եգիպտական քաղաքների համարժեք է ե, ըստ երևույթին, ի կարգ տարիքի լինելը Ք. М. Лурье. Египетский дом времен Нового царства Труды Государственного Эрмитажа, том I. М.—Л., 1958, с. 51-52.
- 6 Andre Parrot. Nineveh and Babylon. Thames and Hudson, 1961.
- 7 А. А. Мартirosян. Город Тейшебани. По рискам 1947-58 гг. Ереван 1961, с. 7-37
- 8 Ст. Лисицян. Крестьянские жилища высокой Армении, ИКАИ, Тифлис, 1926, т. IV, с. 55-70.

Պատկերասրահ

- 1 Henri Frankfort. The art and architecture of the Ancient Orient, London, 1954, с. 73-101

Գրչւ շարժիչ

- 1 Б. Б. Пиотровский. Вавское царство, с. 228
- 2 Н. Я. Марр и И. А. Орбели. Археологическая экспедиция 1916 года в Ван, 1922, Б. Б. Пиотровский, ԶԺԷ, աշիւ. с. 207—209.
- 3 А. А. Ивановский. МАК, с. 64.
- 4 В. Минорский. Кельшини стела из Топузави и древнейшие памятники вблизи урмийского озера Записки Восточного отделения русского археологического общества, том XXIV, вып. 1—IV, Петроград 1917
- 5 А. А. Казанков. Пещера с тайниками в Вавской и тадеви. Изв. Кавказского музея XI. № 1—2, 1917, с. 28—32.
- 6 Лескир Вули, Ур. Халдее, с. 96.
- 7 С. А. Burney. A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere. Anatolian Studies, v I. XVI, 1966, с. 55—111:
- 8 Tahsin Ozguc. Altin tepe II. с. 65—72.

Գրչւ լիւրճեր

- 1 Письмо Ф. Энгельса К. Марксу. Собр. соч. т. XXI, с. 494.
- 2 Н. М. Дьяконов. Заметки по урартской эпиграфике. Эпиграфика Востока. Изд. инст. истории материальной культуры АН СССР, Ленинград, IV 1951, с. 112.
- 3 C. F. Lehmann-Haupt. Atmen I. Karte XXI „Der Mesopotamien“.
- 4 Գեորգեր՝ Wolfram Kleiss. Laotische Architektur, ԳԵԵԶ.
- 5 М. Хоренский. История Армении. Перевод Н. О. Эмиля. М., 1893, с. 28—29.
- 6 Б. Б. Пиотровский. Вавское царство, с. 139
- 7 В. Шлаев. Урартские крепости Закавказья и их изучение (автореферат кандидатской диссертации), Москва 1954, с. 6.
- 8 Н. М. Дьяконов. АВИУ—2, с. 327
- 9 В. С. Голенищев. Надпись древневавского царя Русы II, ЗВО, XIII, 1901, с. 1.

Մասնագիտ

Երկրագրություն

- 1 Ս. Ս. Ներսիսյան, Հայ Ժողովրդի կազմավորման ազդեցությունը և հայկական անալիզի պատմական կազմավորումները, առաջին աշխատությունը, Երևան, 1971, 4. Ա.
- 2 Գ. Կ. Սարգսյան. Հայկական արևելքում, առաջին աշխատությունը, հատ. Ա, էջ 489: Բ. Ն. Առաքելյան. Արևելքի շինարարական արվեստի պատմությունը (Մ.Ս.Ս. VI դ.—Մ.Ս. III դ.), Երևան, 1976, էջ 3—5, 8 Մոսկվայի երկրագրության պատմության հարցեր, Բեռլին, 1913, գիրք երկրորդ, Կ. ԺԲ, ԺԳ: 2. Մանանդյան, ԶԺԷ, աշիւ., էջ 174:
- 4 Գ. Խ. Տարսյան. Կոնստանդուպոլիս, 1960.

յու Ա. Ներսիսյան. Կոնստանդուպոլիսի քաղաքական և արվեստական շինարարությունը, Երևան, 1962, էջ 7:

- 11 ВИА, изд. АН СССР, М., 1944, т. 1, с. 121
- 12 А. Мартиросян. Архитектурный с. 22—35
- 13 М. Э. Матвеев. Указ. соч., с. 136.
- 14 В. Н. Авдеев. ИДВ, с. 183.
- 15 М. Сальвини. Уточнения в чтении двух урартских надписей в Иранском Азербайджане. Доса в Восток и мировая культура. М., 1981, с. 69—73.

Գրչւ վեցերորդ

- 1 Գ. А. Меликянцян. Наир-Урарту, с. 148.
- 2 Б. Б. Пиотровский. Вавское царство, с. 141, рис 8
- 3 Wolfram Kleiss. Urartäische Architektur с. 28—44.
- 4 Б. Б. Пиотровский. Вавское царство, с. 199, рис 56
- 5 С. А. Burney, ԶԺԷ, աշիւ., էջ 101.
- 6 Rudolf Naumann. Architektur Kleinasien von ihren Anfängen bis zum Ende der ethnischen Zeit. Tübingen 1955, с. 98—99.
- 7 А. А. Ивановский. МАК VI, с. 44—45.
- 8 С. А. Burney, ԶԺԷ, աշիւ., աշիւ. VI, ԶԺԷ, Ժ.
- 9 A. Leising. Awestische Forschungen, Leipzig, 1855
- 10 Витрувий. Десять книг об архитектуре. М., 1936.
- 11 Витрувий. Архитектурные ордера СПб., 1897
- 12 Կ. Փոլսկի. Երկրագրության և արվեստի իմաստներ, Կ. Բրյու. Пропорции античной и средневековой архитектуры. М., 1936.
- 13 Д. Хамбидж. Динамическая симметрия в архитектуре. М., 1936
- 14 Э. Массель. Пропорции в античной и средневековой М., 1936.
- 15 А. В. Сивков. Об основных линейных мерах Урарту и древней Армении. «Известия» АН Армянской ССР, № 1—2, Ереван, 1944.
- 16 В. Н. Авдеев, ИДВ, с. 319
- 17 М. Э. Матвеев. Роль художника в искусстве Египта. Государственный Эрмитаж. Труды отдела истории культуры и искусства Востока IV, Л., 1947, с. 53
- 18 К. Л. Оганесян. Зодчий Трдат. Ереван, 1951, с. 44.

ճ. Բ. Ն. Առաքելյան, Արևելքի շինարարական արվեստի պատմության (Մ.Ս.Ս. VI դ.—Մ.Ս. III դ.), էջ 11: առաջին աշխատությունը, Երևան, 4. Ա, էջ 878:

Գրչւ անալիզ

- 1 Կ. Л. Оганесян. Архитектура Эрбани (Армения), I, Ереван, 1961, էջ 28 և հայերեն, Կ. Լ. Տիրապետյան, Արևելքի շինարարական արվեստի պատմության իմաստները, Երևան, 1960, № 7—8.
- 2 R. Nauman. Bauwerke der hebräischen Gross-

reichs auf Buyuk-kale Ausgrabungen der Deutschen Orientgesellschaft und des Deutschen Archäologischen Instituts. Abhandlungen der Deutschen Orient Gesellschaft. Berlin, 1937

3 К. Л. Оганесян, *Հղթ. աղթ.*, էջ 88 և հաջորդ.

4. Նույնը, էջ 97 և հաջորդ.

5 В. Микорский, Колышани, стела из Толузова и древнейшие памятники вблизи урмийского озера Записки Восточного отделения русского археологического общества. Том XXIV, вып. I—IV, Петроград, 1917.

6 Քանեփոն, Անտարիս, IV, 4, 5:

Գլխի երկրորդ

7 Կ. Կոստանյան, Հայոց հնթանոսական կրթնը, Վարդապատ, 1879, էջ 16:

8 Փալաթա Բալաղ, Հայոց պատմություն, Երևան, 1947, շրթրթը ղարթություն, ղլտի ՌԿ:

9 ՄԲ. Խորենացու Պատմություն Հայոց, ղրթը Բ, ղլ. ԿԶ:

10 Ստ. Մալխայան, Մ. Խորենացու Հայոց պատմության աշխարհարթը թարգմանություն, Երևան, 1940 (ձանթիս-ղրթություններ), էջ 205:

11 Փալաթա Բալաղ, Հայոց պատմություն, Երևան, 1947, շրթրթը ղարթություն, ղլ. ՄԵ:

12 Հ. Մանեղյան, Արմավրի հոմարին արձանդրությունները ևոր լուսարանություն, Երևան, 1946:

13 Գ. Ա. Տիրացյան, Արմավրի պեղումները (հաղթին պեղումները 100-ամյակի աթիվ), Պատմա-բանասիրական հանդես, 1939, № 2:

14 Գ. Ա. Կիրացյան, К вопросу о городах Армении доэллинистического времени (VI—IV вв. до н. э.) — Древний Восток, города и торговля, Ереван, 1973

15 Գ. Ա. Կիրացյան, Архитектурные памятники Армении доэллинистического времени, Ереван, 1974

16 Կ. Վաֆայան, Արգիշտիի ձարտարանությունը, Երևան, 1933:

17 Բ. Ն. Արաքյան О некоторых результатах археологического изучения древнего Арма-
Պատմա-բանասիրական հանդես, 1939, № 4:

18 Գ. Ա. Կիրացյան, Города Армении эллинистического времени в свете археологических исследований, — Вестник древней истории, 1979, № 2

19 Գ. Ա. Կիրացյան, Урартский Армазир, — «Культура Востока», древность и раннее средневековье», Л., 1978

20 Բ. Ն. Արաքյան, Հղթ. աղթ.:

21 Կ. Վաֆայան, Հղթ. աղթ.:

22 Գ. Ա. Կիրացյան, Новые археологические материалы послепарфянского времени на территории Закавказья (Турция) и их место в истории древнеармянской культуры, — Древний Восток, т. 2, Ереван, 1970

23 Կ. Վաֆայան, Կ. Վ. Կառապետյան, Արմավրի 1974—1976 թթ. պեղումները, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1977, № 3 Նույնի՝ Արմավրի 1977—1978 թթ. պեղումները, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1979, № 4, Նույնի՝ Արմավրի 1979—1980 թթ. պեղումները, Կարթը Նախարարական գիտություններ, 1981, № 1, Նույնի՝ Արմավրի 1981—1982 թթ. պեղումները, Կարթը հասարակա-

կան գիտություններ, 1983, № 5:

24 Կ. Վ. Տիրացյան, Արմավրի պեղումները, Կարթը հասարակական գիտություններ, 1972, № 2, Նույնի՝ Հասարակական գիտությունները Արմավրում, Կարթը հասարակական գիտություններ, 1973, № 5, Նույնի՝ Արմավրի պեղումները, Կարթը հասարակական գիտություններ, 1974, № 12, Նույնի՝ Արմավրի 1973 թ. պեղումները, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1974, № 3:

25 Կ. Վ. Տիրացյան, Կ. Վ. Կառապետյան, Արմավրի 1977—1978 թթ. պեղումները, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1979, № 4, Նույնի՝ Արմավրի 1979—1980 թթ. պեղումները, Կարթը հասարակական գիտություններ, 1982, № 1:

26 Գ. Ա. Կիրացյան, Города Армении эллинистического времени.

27 Հ. Մանեղյան, Քանեփոն տեղանքը հայ ժողովրդի պատմության, հատ. 2, Երևան, 1944, էջ 111:

28 Նույն տեղանք, էջ 112:

29 Նույն տեղանք, էջ 113:

30 ՄԲ. Խորենացու Պատմություն Հայոց, ղրթը երկրորդ, ղլ. ԿԶ:

31 Հ. Նույն տեղանք, ղլ. ԿԶ:

32 Բ. Փոքրամյան, Նյույթի հայկական ձարտարանություն պատմության, հատ. 1, էջ 284—285:

33 Նույն տեղանք, էջ 143:

34 ՄԲ. Խորենացու Պատմություն Հայոց, ղրթը երկրորդ, ղլ. ԿԶ:

35 Բ. Փոքրամյան, Նյույթի հայկական ձարտարանություն պատմության հատ. 2, էջ 331:

36 Սոփոկան Խորենացու, Պատմություն Հայոց, ղրթը 2-րդ, ղլ. ԿԶ:

37 Strabo XI 14.6. տե՛ս Հ. Մանեղյան, Քանեփոն տեղանքը հայ ժողովրդի պատմության, Երևան, 1944, էջ 120—121:

38 Plut. Lucius, XXVI, 5.

39 Սոփոկան Խորենացու, Պատմություն Հայոց, ղրթը 2, ղլ. ԿԶ:

40 Բ. Ն. Արաքյան, Կարթներն արձանդրություններն Արտաշատ ձարտարանից, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1937, № 4, էջ 302—311:

41 Tacitus, Annales 41, Սոփոկան Ն. Հյուրմուզյանի թարգմանությունը (Վերանդի աշխարհարթ), Վենետիկ, 1872, էջ 367:

42 Նույն տեղանք, էջ 368:

43 Vitruvius, Десять книг об архитектуре, М., 1936, с. 136.

44 Քանեփոնի ձարտարանի նկարագիրը, որ կար ղարթը պարթև տակ ղրթը երթն ղարթն են ղատ կանոնավոր ձևով, ղատի ղի բացավում, որ ղարթը ունենաին և ալի, որինք, ղի ղարթը ղի կոտորված պատերի հիմքերը ալարթիկու, ողջությունները և ղարտարությունը պարթևական ղարտարություն:

45 Սոփոկան Խորենացու, Նախարարական հանդես, 1975, էջ 125:

39 Թագավորներն ունեն նաեւ իրենց սեփականությունը հազմող թաղաքապետի րնակավայրերի դաստակերտները:

40 ճՄ. Խորենացու Պատմություն հայոց, գիրք 9, գլ. ԻԳ.

41 Հ. Մանանդյան, Փնեական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության հատ. 1, էջ 136:

42 Փ. Բաղանդ, Հայոց պատմություն, Երևան, 1947, շրթրդ գրություն, էջ 24, 55:

43 Հ. Մանանդյան, Փնեական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության հատ. 1, էջ 139:

44 Փ. Բաղանդ, Հայոց պատմություն, Երևան, 1947, շրթրդ գրություն, էջ 26, 55:

45 ճՄ. Փարսեացու Պատմություն հայոց, 1804, Բիթ-իւս, էջ 63:

46 Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Երևան, 1947, շրթրդ գրություն, գլ. ԾԵ:

47 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 170—171:

48 Նույն տեղում:

49 Նույն տեղում, էջ 168:

50 Նույն տեղում, էջ 166—168:

51 Նույն տեղում, էջ 163:

52 Հ. Մանանդյան, Տիգրան Նրկորդը և Հոմեր, էջ 129:

53 Հ. Մանանդյան, Փնեական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության հատ. 1, էջ 185—186: Տիգրանահերտի համար այդ հարձակումը անակնկալ էր, որովհետեւ Տիգրանը Մենուգ ու հանդիսու զբաղված էր Տիգրանահերտի թաղաքային կյանքի ակտիվության աշխատանքներով (Հ. Մանանդյան, Տիգրան Նրկորդը և Հոմեր, էջ 83):

54 ճՄ. Խորենացու Պատմություն հայոց, գիրք 9, գլ. ԻԲ:

55 Հ. Մանանդյան, Տիգրան Նրկորդը և Հոմեր, էջ 136:

56 Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, շրթրդ գրություն, գլ. ԾԴ:

57 «Պատմություն Սեբեոսի հայկազոսի ի Հերակլ», Բիթլիս, 1912, գրք. Ի, 1:

58 ճՄ. Խորենացու Պատմություն հայոց, Բիթլիս, 1912, գիրք 9, գլ. 9, 9, 9:

59 Պ. Ա. Մանանդյան, О торговле в городах Армении, Ереван, 1954, с. 114—118, Ա. Մ. Կրկաշարյան, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության զգույններ, Երևան, 1970, էջ 120—124:

60 Շ. Դ. Երեմյան, Развитие городов и городской жизни в Древней Армении, «Вестник древней истории», 1953, № 3, с. 21—23, Կ. Յ. Թրեвер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л 1953, с. 251—270: Յ. Մ. Արտյույան, К вопросу о градостроительной культуре древней Армении, «Известия АН АрмССР» (общество. науки), 1956, № 10, с. 78—81. Թ. Ավարիկյան, Հայազգիտական հետազոտություններ, Երևան, 1968, էջ 149: Ս. Սարգսյան, Հին Հայազգիտական տեղագրությունը ըստ հետազոտական և մատենագիտական աղյուսների, Կրթութ հասարակական գիտությունների, 1975, № 7, էջ 52—59:

61 Ս. Փայանդ, Հին Հայազգիտական պեղումներ, Երևան, 1955: Ա. Սանիյան, Նոր Եյթոսի էլեմենտի Մայր տաճարի կառուցմանի վերաբերյալ, Վերականգնում, 1956, № 8—9, 11, Ա. Ա. Շանյան, Новые данные об архи-

тектурном облике Эчмиадзинского собора, «XXV Международны конгресс востоковедов», доклад делегации СССР, М., 1960. նույնի էլեմենտի Մայր տաճարի հարաբերական չափերի վերաբերյալ, 1961, № 1:

62 Մ. Ի. Ростовцев, Новые латинские надписи с юга России, «Известия Археологической комиссии», 1909, вып. 33, с. 3:

63 Հ. Մանանդյան, Ստորագրություն էլեմենտի, հատ. 1, Հայազգիտական, 1942, էջ 80—82, Ս. Փայանդյան, Հայազգիտական ի Հայոց, Գրական ժողովրդական, հատ. 9, Երևան, 1975, էջ 32:

64 Ա. Սանիյան, Հայկական հարաբերականությունը ստորագրական հասարակարգի ժամանակաշրջանում: Այնպիսի հայ հարաբերականության պատմության, Երևան, 1964, էջ 54—55:

65 Ս. Փայանդյան, նշվ. աշխ., էջ 27, Ն. Շանյանյան, նշվ. աշխ., էջ 77:

66 Դ. Ա. Կիրան, К вопросу о градостроительной структуре и топографии древнего Виларшаната, Պատմա-քաղաքական հանգիս, 1977, № 2, էջ 85—87:

67 Ե. Ն. Արաքելյան, Гарни, II, Ереван, 1957, с. 23. Դ. Ա. Կիրան, Памятник коммунальной техники древней Армении—бояня в крепости Гарни, «ИФЖ» 1959, № 2—3:

68 Ա. Փայանդ, նշվ. աշխ., էջ 23 և հա.

69 Յ. Մ. Արտյույան, К вопросу о градостроительной культуре... с. 78:

70 Համեմատի համակնեցող զուգահեռ պարզությունը Գալարդիտական և Երևանի իրարմոլ տեղադրված համակնեցող պատկերները Տիրուպարգի. L. Vanden Berghе Archeologie e l'Iran Ancien, Leiden, 1959, էջ 46—47:

71 R. Chirshman, Persian Art. The Parthian and Sassanian dynasties, New-York, 1962 с. 34—35, ևս. 46—47 160.Դ. Ա. Կոսեև, Культура Парфии, М., 1966:

72 Օ. Խ. Խաղաչյան, Композиционные особенности планировки оборонительных сооружений Армении, «Архитектурное наследство», т. 13, М., 1972:

73 Ա. Փայանդ, նշվ. աշխ., Դ. Ա. Կիրան, К вопросу о градостроительной структуре и топографии..., Պատմա-քաղաքական հանգիս, 1977, № 2:

74 Ազարկանդ, Հայոց պատմություն, էջ 160, 166, 192, 201, 260, 203, 311:

75 Ա. Սանիյան, Հայկական հարաբերականությունը ստորագրական հասարակարգի ժամանակաշրջանում: Այնպիսի հայ հարաբերականության պատմության, Երևան, 1964, էջ 34, նշ. 10. Նույնի Հայկական հարաբերականության մշակույթը հնդկաստանյան հարաբերական, Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ. 1, էջ 851:

76 Կ. Յ. Թրեвер, նշվ. աշխ., էջ 37:

77 Ա. Փայանդ, նշվ. աշխ., էջ 18, 36—43, 51—52, Թ. Քաղանյան, Գալարանների պեղումները Տիրուպարգի շրջակայքում, Վնյուսի Հայկական հարաբերականության պատմության, 4, 2, Երևան, 1943, էջ 269—276: Ժ. Դ. Խաղաչյան, Ի. Ս. Թոթյան, Նյույիսի Հայազգիտական Կարապետական զամարտական, Կրթութ հասարակական գիտությունների, ԼՍՍՀ ԳԱ, 1976, № 5:

78 Անտիկ Երևանական պեղումների վերաբերյալ հա-

էրրոմները հրաշարակիչն են «Археологические от-
крытия в СССР, 1977—1983 рр.»

79 **И. Р. Пичикян**, Традиции Востока в древнеармян-
ской архитектуре «Второй Международный сим-
позиум по армянскому искусству», доклады, т. 1,
Ереван, 1978, с. 258.

80 **К. Х. Кушнарёва**, Древнейшие памятники Двиня,
Ереван, 1977, с. 15.

81 **С. А. Есаян, А. Г. Канецян**, Строительная техника
урартских сооружений Ошакана «Вестник об-
щественных наук», 1983, № 4, с. 74.

82 **Geoffrey Turnen**, The state apartments of the Late
Assyrian, Palaces, Iraq V. XXXp 2 p. 117 218 XLII
London 1970.

83 **Գ. Ս. Ֆրաշյան**, Արավիկիի պեղումները, հրաշար-
ակական գիտություններ, 1974, № 12:

84 **Ф. И Тер-Мартirosов**, К стратиграфии Армавир-
ского холма, «Вестник общественных наук» 1974,
№ 1.

85 **Ս. Ա. Սահիլյան**, Փանոսի անտիկ կառույցների հա-
րադարձությունը, 1983, էջ 501:

86 **Geoffrey Turnen**, Չիլ. աշխ. ԿՈՒ. L.L.

87 **Գ. Խանգալյան**, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը
և թ. թ. 111 հազարամյակում, Երևան, 1987, էջ 15—16,
էկ. 31:

88 **ԷՄ. Խորենացու Պատմություն հայոց**, գիրք առաջին,
ԵՊ, էջ 43:

89 **Ե. Մ. Արամյան**, «...» համալսարանական հանգստի,
Երևան, 1984, № 2 էջ 292 293:

90 «Փայտա Կորնելիան Տախտառի տարածություններ,
բաղնիք և լադիներն ենք Քաղաքական Պ. Ստանիկյան, Երևան,
1941, էջ 55—59: 2. Մանանդյան, Փանոսի համարներն ա-
րավանագրությունը և Փանոսի հեթանոսական տաճարի կա-
ռուցման մասնակի, Երևան, 1946, էջ 191

91 2. Մանանդյան, Փանոսի համարներն արևմտագրությունը
և Փանոսի հեթանոսական տաճարի կառուցման մասնակի,
էջ 19:

92 **К. В. Тревер**, Надпись о построении армянской
крепости Гарни, Ленинград, 1949, с. 20

93 **К. В. Тревер**, Очерки по истории культуры древ-
ней Армении, с. 67.

94 **ԷՄ. Խորենացու Պատմություն հայոց**, գիրք Բ, գլ. Դ:

95 **А. Г. Периханян**, Армянская надпись из Гарни,
«ИФЖ», 1964, № 3, с. 138

96 Նույն տեղում, էջ 123

97 Նույն տեղում:

98 **А. Г. Периханян**, Չիլ. աշխ. էջ 135:

99 **Б. Н. Аракелян**, Гарни, I, с. 3:

100 **Б. Б. Петровский**, Ванское царство (Урарту), М.,
1959, с. 37

101 **А. А. Мигириски** Армянская или, Ереван, 1971
11

102 **А. А. Мигириски** Армянская или, Ереван, 1971
19

103 **Б. Н. Аракелян**, О некоторых результатах архео-

логическое изучение древнего Армавира. 1969, № 4,
էջ 163, էկ. 5:

104 **Բ. Քաղաքյան**, Նյութեր հայկական հարադարձու-
թյան պատմության, Երևան, 4. 1, 1942, էջ 284—285:
105 Նույն տեղում, էջ 331:

106 **Բ. Ն. Սահիլյան**, Հին Արտաշատ, Երևան, 1975,
էջ 20:

107 **Н. Я. Марр**, Ани, М.—Л., 1934, с. 15.

108 **Ս. Սահիլյան**, Հայկական հարադարձությունը
ստրատիգրիական հաշարակարգի մասնակաղաքական, աճս
«Արևիկի հայ հարադարձություն պատմության», Եր-
վան, 1984, էջ 50:

109 **Մոսկվայի Խորենացու Պատմություն հայոց**, գիրք Բ,
գլ. Գ:

110 **О. Х. Хапаханян**, Конструкции и формы в армян-
ской архитектуре IV—XIV веков, «Архитектура
и строительная техника, М., 1960, с. 194

111 **Б. Н. Аракелян**, Гарни, I, с. 38, 84.

112 Կառուցվածքի ներքին տարածության աշխարհի բա-
նանան օրինակ կա նաև արարական հարադարձու-
թյան մեջ (Բնակարանի):

113 Փանոսի զարդերի հորինվածքը կարող է որոշակի
գնահատարտ լինել լիակ մրցադարձի հայկական բնույթի
կառուցվածքների նկարագրման դրամում (Բնիկ, Արտև և
այլն):

114 Փրնիկ Փանոսի զարդերի լադի ու հատակագծային
համանման հորինվածքային կառուցվածք և Քաղաքներին
անտիկ շրջանի պլանավարդ զարդեր (Վրաստան), միայն
Փանոսի մասով մույնների փոխարեն այնտեղ պլանավարդ
է, թափ փոխարեն փայտաշեն ծածկ (աճս Ե. Ե. Ե-
րուսե, Архитектура Грузии, 1970, с. 278.

115 Պալատական խմբի միայն մասի վերականգնության
նյութագրիչ լինել ներկայացրեմ, որովհետև կառույցի ա-
ռանձին հատվածներն պետք է պեղվեն:

116 **Мухета**, Итоги археологических исследований, 1
I (А. М. Апариядзе, Г. Ф. Гобеджишвили, А. Н.
Калаидзас, Г. А. Ломтадзе, Археологические
памятники Армянского, по раскопкам 1937—1946
Тбилиси 1955, с. 148—212). На груз. яз. с русск.
резюме.

Գրադի քերտը

1 Երևի լեռ աշար անենայնի մեհանը շինեալ լըմալի՝
անգրիս հաստառն Արեգական և Լուսնի և իւրեք ճախնոցոն
(ԷՄ. Խորենացու Պատմություն հայոց, գիրք Բ, գլ. Գ):

2 Սո. Մալխասյանը հայտնում է, որ ԷՄԻԵԼԵԼԵԼ և Գի-
պիկոս նշանավոր Լուսնի քանակագրությունը էին Կրկուս
կղզուց, ապառն էին վնջերոց դարում՝ Ն. Փ. Արտուսում
և Սիկիլիանում ... նրանք անունների ու քանակական արձա-
նները հիշատակում են մի քանի հույն մասնագիտիկներ,
անձ Մալխաս Խորենացու, Հայոց պատմություն, Երևան,
1961, թ 27 մասնագրություն, Երևան, 1961, թ 27 մասնագրություն
աշխարհաշար Բարդանալությունները վերջում են Սո. Մալ-
խասյանի թարգմանությունը (Մոսկվայի Խորենացու, Լու-
սնի պատմություն, Երևան, 1961):

3 Նույն տեղում, գիրք Բ, գլ. Կ:

66 Այդ բարերը պեկումները ժամանակ հոս բաշխեցին, որպեսզի նարավոր լինեն գերեզմանի շրջապատը ուսումնասիրել:

Գլուխ չափադ

1 Витрувий, Десять книг об архитектуре. М., 1936, кн. III, гл. III, с. 68

2 Նույն տեղում, գլ. II, էջ 5:

3 Նույն տեղում, IV գիրք, գլ. II, էջ 1:

4 Б. Н. Аракелян, Гарин II, Ереван, 1957.

Գլուխ հինգերորդ

1 Խ. Քաղամանյան, Շինանյութերն ու նրանց գործածության կերպը Հին Հայաստանում, Երևան, 1932:

2 Մենազական կապերի հետքերով սլան բնի քարեր որդեն հայտնաբերված են Արտաշատում, իսկ հիպոկատառներով բազելիքի լեռներ՝ Վաղարշապատում ավելի վաղ հայտնաբերվածից հետո՝ նաև Արտաշատում:

3 Խ. Քաղամանյան, Եջմ. աշխ., էջ 38:

•
•

Պատկերազարդումները և դժագրական աղյուսակները Մ. Լ. Սահիրյանի ղեկավարությամբ ընտրել, ձևավորել և մշակել են Գ. Ա. Քնյուսյանը, Հ. Մ. Գրիգորյանը, Զ. Հ. Ավետիսյանը, մասնակցել են՝ Ռ. Զ. Խուլաթյանը, Ա. Ա. Էրիզորյանը, Ա. Վ. Հակոբյանը և համապատասխան զետեւները հեղինակները:

Հրատարակողները կատարել են՝ Պ. Գ. Նաղարյանը, Պ. Վ. Պալատյանը, Մ. Ն. Բաղդասարյանը, Վ. Մ. Մամալաշվիլին:

Գժագրական և լուսանկարչական աղյուսակների ձևավորման աշխատանքներին խորհրդատու Կ. Վ. Ղաֆազարյան:

Ց Ա Ն Կ Ե Ր

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ազատանդեղոս 229
 Ազգբա 266
 Ազատյան Ե. Յ
 Ալեքսանդր Մանեղունացի 209, 209, 211
 Ալիշան Ղեկնդ 7
 Ալապղո Նավկո Ազրիան 9, 10
 Ակոկ 162
 Ահաբաժապղա 165, 209
 Ամասիա 250
 Ամենեմհաթի 111 176
 Ամենեհթեպ Ա 180
 Ամենեփիա 11 182
 Ամիր Զաքարի 244
 Ամֆիկրատոս 226
 Ալվադյան Ա. 10
 Անահիտ 229, 230, 233
 Անտոնիոս Մարկոս 251
 Աշուկա 148, 206
 Աշուրբանիպալ 169
 Աշուրնուիրպալ 11 167
 Ապոլլոն 217, 249
 Մկրտչյան Բ. Ն. 217, 242
 Ավագյան Ս. Յ
 Արարիկ 175
 Արամաղ 210, 250
 Արզիշախ Ա 89, 90, 100, 115, 118, 123, 131, 148, 147, 150, 152, 162, 169, 170, 175, 182, 188, 212
 Արևիկ-Աղուլոս 231
 Արիստոտել 95
 Արկաթիա 215
 Արշակունիկ 231, 262
 Արտաշես Ա 202, 215, 217, 226, 249, 262
 Արտաշեսյաններ 231
 Արտաշիր 296
 Արտեմիդ 217, 226, 230, 249
 Արտավազդ Բ 251, 264
 Բաբայան Լ. Յ
 Բաղդատունիներ 244
 Բալթրուդայթիս Յու. 7
 Բալլան Գ. Յ
 Բախման Վ. 7
 Բալթուրթյան Ս. 277
 Բաբգաման Եղնապի 250

Բարխուդարյան Ս. Յ
 Բաքի Օգլու 171
 Բիդիլ Էմին 171
 Բերեյ Զարդ 118, 118, 122, 149, 186, 194
 Բուստունով 250
 Բրուսե Մարի 7
 Բունիսթյան Ն. 256
 Դանդուֆ Ֆրանչիսկո Յ
 Դնդամ 240
 Դլավիտ 266
 Դլուկ 206
 Դնեկ 226
 Դրիգոր Լուսավորիչ 252
 Դրիգորյան Ա. Յ
 Դրիգորյան Վ. Յ
 Դրիմ Գ. 7
 Դադյան Խալիկ 110
 Դավթյան Յ. 240
 Դարեհ 1 90, 209, 215
 Դիլ Ե. 7
 Դիոս Կասիոս 226, 256
 Դիոս (Ջես) 250
 Դիսկոս Կրետացի 249
 Դյակոնով Ի. 94
 Դյուրուա դի Մոնպերիու 5, 256
 Դուլուսայան Լ. Յ
 Դոնարեդյան Պ. 10
 Դեիս 281
 ԴՕեռֆրիտ Մարիո Յ

Եսայան Ս. 277
 Երվանդ (Թադևոս) 215—217, 252
 Երվանդյաններ տե՛ս Երվանդունիներ
 Երվանդունիներ 211, 212, 231, 250
 Երվանդ—Սրոնտա 211, 215
 Երևմյան Ա. Յ
 Երվազ 252

Զարեհ 217, 226
 Զարիադրես 215
 Զարյան Ա. Յ
 Զաքարյաններ 244
 Զորյան Լ. Յ

Հետ 192

Իրգման Կ. 206

Էրոս 286

Էփրեկյան Ս. 7

Քամանյան Ա. 9

Քեյլերա 122, 159, 160, 177

Քանդա 260

Քիզլատ Պալասաթ 159

Քինդրի 10

Քովվապան Մ. 8

Քորամանյան Թ. 7, 3, 70, 82, 155, 216, 256, 264,

272, 286

Քուլ. սն.՝ ամուսն 176

Քուկուլյինինտդատ Ա. 86

Ճուտովսկի 108

Էշտուկնի 177 185, 159

Էսաբեկյան Լ. 9

Էջանովսկի Ա. Ա. 170

Էվարդա 163, 166

Էրիտանն (թանդակագործ) 188

Էսայան Ծ. 7, 277

Էսման 118, 119, 122, 166

Էկկուզ Պոլ 155

Էիման-Էսապա 80, 87, 144, 165

Էինլ Սո. 7, 186

Էլիսիյան Ստ. 140

Էուկուլուս 225

Էուդի 122, 126, 140, 169, 186, 188, 190, 197, 185, 182,
203

Էուլիպիսյան Լ. 8

Էսանդադյան Է. 7, 277

Էսաշարյան Ա. 86

Էսաբիշ Գ. 187

Էսսերով 1 240, 261

Էսշաթ 244

Էսոբասզ 166

Էրենթելի Գ. 185

Էլամբիդես 80

Էստրանդի 244

Էկե. Պարտիզ 256

Էլույս Վ. 107, 118, 119, 121, 122, 126, 138, 157, 158, 163

Էյուրոս 80

Էուդելվի 206

Էոնդակով Ն. 7

Էուրբուլան 217, 244 256

Էսանն Պադո 8

Էսմուրարի 104

Էսյոն Նաշապետ 240

Էսրոֆյանյան Ն. 159

Էսրոֆյանյան Վ. Յ. 10

Էսսրաբյան Խոջադ 8

Էսլիկանասցի 197

Էսխեպարյան Ա. 10

Էնրակին 249

Էնրոդոս 198

Էնրցիկ Է. 166, 206, 200

Էովաննիսյան Կ. 8, 112

Էոֆրիստեր Էսրաֆես 10

Էրադամիդ 240, 246

Ղափանցյան Գ. 88, 140

Ղաֆադարյան Կ. 8, 158

Մաթան 252

Մալխասյան 285

Մանանդյան Լ. 215, 220, 249, 250, 256, 286

Մանվելյան Լյուսի 10

Մառ Ն. 262, 266, 271

Մարարա 223

Մարգուկ 182

Մարտիրոսյան Լ. 8, 112, 151, 158

Մարտիկյան Տ. 8

Մեյքիշվիլի Գ. 98, 163

Մեթյան Ռիկարդ 10

Միսուս 82, 116, 118, 125, 136, 140, 142, 162, 163, 170,

176, 177, 184, 185, 189

Մինեհան 249

Մեսանլ 127

Մետրոդորոս Սկևպիացի 228

Միչը-Ապուլոն 331

Միչրզաթ 240, 246

Միրեսկի Վ. 179, 208

Միրայեյան Գ. 277

Մկրտչյան Շ. 10

Մնացականյան Լ. 8

Մնացականյան Ստ. 8

Մովսիս Խորենացի 84, 87, 88, 124, 138, 143, 210, 211,
215—218, 226, 229, 231, 240, 242, 249, 260, 262, 292

Մորիկ 256

Մուքաչյան Պ. 8

Մուրադյով Ա. 7

Մուրսիխ Բ. 86

Մակոբսոն Ա. 8

Մարալով Յու. 8

Մուարյա 208

Նեխեդու 182, 187

Նեյտն 256

Նախկյան Գ. 8

Նախխոթանյան Լ. 7

Նանար 256

Նապոլի 11 211, 218, 228

Նարդն 256

Պառառ Անդրե 138

Երեւելի 122, 159, 177
Շնամազն Գարլ 7, 256
Շաւաղի Օղլուստ 7, 256

Չերիկով է. 170, 206

Պասխա 131
Պետի 1 127
Պիտարովնի Բ. Տ, 104, 150, 155, 256, 272
Պլինիոս 215
Պլո. սարգոս 217, 223
Պոթոս 266
Պոլիան Կիլիսա 240
Պոպ 206
Պոտ Սոկար 169
Պապովնոս 211, 226

Ղոսեր 176
Ղալայանց Ս. 7

Ռամզեա 1 139
Ռիմշնայդեր Մ. 118, 138
Ռիմշոյա Գ. 7
Ռասալ Ա 90, 97, 98, 110
Ռասա Բ 90, 116, 158, 159, 170, 198, 197
Ռուսա Գ 147, 150

Սալմանասար 1 89
Սալմանասար 171 37
Սալմիկի Մ. 139
Սահեկյան Ա. 3
Սահապուզ 222, 229
Սարգսյան Ս. ձ
Սարյան Մ. 240
Սարգսն Բ 80, 86, 100, 116, 118, 122, 124, 143, 163, 166,
170, 187, 188, 182
Սարգուրի Ա 193
Սարգսուրի Բ 89, 90, 94, 98, 100, 147, 150, 187, 176, 212
Սերնոս 229
Նիքի 1 169, 176
Նիւնկյաններ 226
Նիւսախերի 104, 122
Նիվիով Ա. 197
Նիլուդոս 249

Ունիւով 250, 256
Սարժիզովնի Բ. 7
Սարարոն 217, 220, 223
Ուսպիլովնոմաս Ա 38

Վա.նալ 249
Վահանիներ 249
Վաղարշ (Վաղարշակ) 229, 240, 262
Վինյուա 194
Վիտորովնո 197, 265
Վուլի Լեոնարդ 132, 134, 136, 130

Տախիտոս Կոնստինտոս 230, 240, 250
Տիլիքեր 256
Տեդ.Մարտիրոսով 233
Տերսին Կարլ 6
Տիգրան Բ 292, 226, 228, 250—252, 254 234
Տիգրան Գ 8, 229
Տոկարանի Ն. 8, 252, 272
Տրայանոս 229
Տրդատ Ա 5, 240, 242, 254, 256
Տրդատ Գ 240, 242, 252, 254
Տրեկի Կ. 240, 250, 256
Տուրան Ա. 159

Յայլիկ 197

Ռարիկի 189

Փաւստոս Բուզանց 229, 254
Փարասմոն 240

Փսերոս Աքիմեկյան 209, 211
Քունոֆոն 309, 302
Փապով 287

Օղլուլ Ռահիմ 107, 149, 166, 187, 183
Օրեկի Հ. 7, 119, 124, 176, 178, 232

Ֆիրդուսե Զիյա 7
Ֆրանկովիչ 208
Ֆրանկոս Գ. 141, 163, 206
Ֆրատադոնի Բոմադո Ռեյնա 9

ՏՆՆԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՑԱՆԱ

Աբարդի 180	Անգալտոր-Ֆինի 128, 161, 163
Աբդուս 184	Անգալ 87
Աբդուսի շրջան 45, 238	Անի, շրջան 73
Աբդու-Շարաբին 155	Անի (Կամախ, Կամախա) 89, 210
Աբդու-Ֆինի 90, 95, 121	Անիաշտանի Բերդ 94
Աբդու-Րուբ (Կալաի Բերդ) 46	Անիսար 281
Աբդուրու, լեռ 87	Անկառաշտի Բերդի 251
Աբդուրին 202, 226	Անտիոք 228, 266
Աբդուլազ 80, 156, 170	Անտիոքի գաղտ 66
Աբդուրահման ԽՍՀ 10, 31	Անկախ, ամրոց 84
Աբաս, գետ 254	Անտարակ 70, 109
Ազատավան, գյուղ 323	Անտիոք 228, 248, 251, 252
Ազա Կրկիթ 88, 100, 101, 116, 122, 188	Անտիոք 80, 170, 171, 177
Ազոթի Խալաթ 14, 78	Առաջավոր Անի 14—16, 18—21, 44, 80, 88, 138, 141
Ալման 228	148, 169, 198, 208, 228, 258
Ալանի 184	Ասիա 189
Ալանդիդի 80, 100, 106, 107, 113, 158, 184, 185	Ասորեստան 16, 33, 88—90, 95—97, 104, 107, 167, 168, 180, 182, 194, 202, 204, 226, 339, 372
Ալմին-Ֆինի 80, 100, 107, 118, 148, 147—151, 181, 182, 186, 188, 189, 189, 189, 189, 189, 189	Աստղիդուր 280
Ալմինավան ԽՍՀ Խալաթի գաղտ 31	Ալման 8, 70
Ալմին 17	Ալմանի-Կալի 188
Ալմին 180	Արագած, գյուղ 78, 101, 134, 139, 140, 144, 155, 157
Ալմինի, քաղ. 188	Արագած, լեռ 65, 67, 73, 89
Ալմինի 45, 58, 59—61, 63	Արագած, միջնաբերդ 126
Ալմինի 131, 281	Արագածոտն 80, 211
Ալմինի, գետ 112, 215, 216, 233	Արալիք 97
Ալմինի շրջան 232	Արածանի, գետ 149, 150, 184, 228
Ալմին 107	Արարատ 144, 222, 223
Ալմին 106, 173	Արարատ լեռ 80, 148, 217
Ալմինի (Ալմինի), ամրոց 46, 84	Արարատյան գաղտ 24, 28, 30, 32, 34, 35, 41, 46, 65, 70, 80, 86, 90, 100, 101, 115, 128, 187, 188, 211, 217
Ալմինի Գաղտ 226	Արարատյան թաղավարություն 8
Ալմինի, գաղտ 226	Արարատ 25, 30, 40, 60, 32, 68, 80, 90, 128, 211, 217, 218—219, 220, 232, 233, 235
Ալմին, գետ 78	Արարատ 98
Ալմին 22, 55	Արարատ 235
Ալմին 181, 210	Արարատի լեռ 8, 80, 84, 100, 101, 106, 107, 109, 110, 112, 113, 115, 128, 129, 150, 151, 153, 165, 188, 194, 196, 212, 227, 242
Ալմինի 8, 176	Արարատի լեռի շրջան 188
Ալմինի-Գաղտ 45, 47, 56, 59—63	Արարատի լեռ 176
Ալմին 10	Արարատի լեռ 37
Ալմին 181	Արարատ 70
Ալմին 58	Արարատի 8, 90, 115, 144, 159
Ալմին 48	Արարատ 80
Ալմին 15	Արարատ, ամրոց 84
Ալմին Մալուհ (Ելման) 16	Արարատի լեռ (Կալաի լեռ) 215
Ալմինի, Ելմանի 71, 211	Արարատի լեռ (Միլի) 248
Ալմին 26	
Ալմինի 262	
Ալմինի 71, 124	

Արմավիր 5, 8, 100, 101, 150, 211, 212, 214—217, 231,
237, 239, 242, 248, 250 332, 256, 265, 286

Արշամաշատ 215

Արտակերտ, ամրոց 239

Աշոտակերտ 176

Արտամեդ 155

Արտաշատ 5, 8, 203, 217, 218, 220, 222, 225, 229—
231, 230, 240, 242, 250, 253, 255, 256, 265, 286, 287

Արարիկի տե՛ն Վաղարշապատ

Արտաս, լեռնաշղթա 135

Արցախ 6

Արուխտ 24, 32

Արուս 133, 235

Արուշիյա 26

Արարների հովիտ 176

Արենցյան Աֆրիկա 14

Արենցյան Հայաստան 6

Արենցյան վրաստան 56

Արենցյան Տիպրիս (Քուհասան) 89

Արենիկ 46

Արենոյան Անատոլիա 53

Արմավրյան Արա 39

Արմավրյան Գերմանիա 10

Արմավրյան Հայաստան 10

Արմավրյան Իրան 148, 165

Արգյանատան 107

Արիսիկա 121

Բաալբեկ, առճար 253, 266

Բաբա-Գերգիշ 28, 55

Բաբելոն 88, 104, 164, 180, 171, 198, 204, 288

Բաղլայուր, գյուղ 251

Բաղլայան 229, 232, 262

Բաղլանիքի 285

Բազարյան 8, 218, 217, 231, 249, 250, 252

Բաղրանեղ 228, 232

Բալիխ, գետ 38

Բալի տանուր 268

Բալիանյան թ—դի 28, 55

Բաղարկը, ամրոց 233

Բազալիք, ամրոց 239

Բամբակաշատ գյուղ 212

Բալազեղ 179, 206

Բանդան, ամրոց 34

Բաստամ 80, 106, 107, 178, 128, 134, 135, 133, 143, 157,
193

Բաղամիսի առճար 252

Բեթ-Ֆերա՛ 58

Բելիք 10

Բելլեմուլիան 53

Բենդի-Ճախի 154

Բեդալան, ամրոց 86

Բեդի 193

Բես Մորգան 17

Բիտ-Հիլանի 206

Բիալիլի 163, 170, 189

Բյուզանդիա 8

Բյուրական 155

Բուլգար, լեռ 185

Բուլգար 19

Բուլգարի 148, 163, 206

Բոստանկալա 173, 186

Բուլղարա 10

Կալիլյան լեռ 38

Կաղարի, լեռնաշղթա 17, 18

Կաղար-Սիլիսի 38, 24

Կանի 5, 8, 42, 44, 45, 65, 223, 230, 231, 237, 240, 242,
244, 245, 255, 273, 285, 286

Կանի, ամրոց 214, 239, 240, 242, 246, 252, 254, 256,
261, 273, 285, 286

Կանիի տանուր 231, 234, 256, 258, 260, 265—268, 270—
273

Կաղարիլի 302, 211

ԿԻ՛ 10

Կեղամա լեռնաշղթա 73

Կեղարիլիք 73

Կիլիկիա-Կաղար 25

Կամիլի տե՛ն Կամարի

Կանալա 73

Կոլ-Սիլի 31, 46, 50, 64, 73

Կոլիկիլի 82

Կոնի-Սիլի 46

Կորդի-Կոլի 202

Կուլար 55

Կուլարիլի, լեռնաշղթա 55

Կոնի 10

Կանի, քաղ. 101

Կանիա-Կանի, գետ 184

Կանա 164, 187

Կանալի 264

Կանուրան 33, 55, 63

Կանալի 30, 35, 153, 164

Կանալի Վարարա 36, 46

Կանանիլի գավառ 210, 252

Կարիլի քաղ. 251

Կարիլի, ամրոց 230

Կա-Ա-Կանիա 260

Կերեղ 22

Կերիլիք 260

Կեկարյան 121

Կեկարյան Սիլի 47, 54, 56

Կեկար-Կ-Սիլի 194

Կեկար-Կ-Սիլի 129

Կենդիլի, տանուր 196

Կերյան գավառ 251

Կեկալ, գետ 89

Կեկարիլի գավառ 25

Կեկարիլի վիլայիթ 19

Կեկի-Կոլ, քաղ. 169, 170, 172

Կեկարյան 252

Կեկար 56

Կվին 8, 70 158, 218, 226, 237, 285

Դաշդադի 106, 107, 124

Դուռ Շատուրի 34, 122, 134, 162, 170

Դարսա նվիրող 121

Եգիպտոս 94, 129, 131, 135, 137, 138, 141, 148, 169, 178, 175, 176, 183, 188, 192, 194, 198, 206, 231

Երոզմայի 106

Եկեղյաց ցավատ 250, 251

Ենզիբա 276

Երազամայի, ավան 262

Երազգաժողով (Բաշ-Շորթաղյալ) 252

Երասա 215, 217

Երգեկայի գաշա 107

Երեղու 153

Երեղու, ավան (Երզնկա) 233, 250

Երվանդակերտ 203, 214, 216, 242

Երվանդաշատ 202, 212, 213, 216, 226, 242, 249, 250, 262, 256

Երվանդական 202

Երևան, 10, 15, 35, 41, 184, 187, 189

Երևանյան լիճ 41

Եփեսոս, քաղաք 260

Գփրատ 16, 121, 187, 210, 228

Եղգուտ ամրոց 158

Եղուտա 6, 133

Հաղթության լեռներ 16

Հանգեղուր 70, 124

Հավի-Չեմի-Շանիդուր 16

Հարեհավան 226

Հարիշատ 226

Հերեհակի-Մեհի 118, 119, 124, 214

Հերեղիլի 156

Հիվանդանոցի շրտմար 180

Հուսի ամրոց 82

Հորաց-քար (Ղազուն-գաշ) 70, 81

Հվարմեղ 159, 187, 230

Հյեհան ծով 119

Հոֆու տանար 198

Հիլիանի 80, 81

Հեղահա-բույաղ 189

Հլառ 43

Հյլաղիկ, քաղ. 30

Հլ-Մուսո 16

Հլիվանի 5, 25, 34, 39, 40, 53, 64, 153, 173, 187, 239—231, 252

Հարսերի 167

Հրդանա (Արդանա) 16, 25

Հրդանի 5, 8, 34, 101, 110, 113, 116, 118, 124, 125, 129, 131, 144, 146, 162, 163, 165, 167, 169—171, 177, 179, 189, 192—194, 198, 198, 204, 206, 209, 209, 237, 260

Հրդան 58, 62, 107

Իթիկլար, զլուզ 25

Իսթաթա ի Արթուր 53

Իսթաթա 56

Իսթաթա-Մեհի 54, 56

Իսթիկ 22, 118, 121, 196

Ինի 137

Իսթիկ-Մուսո 59

Ինի Անուր 94

Ին-Լի-Մեհիլ 166

Ինի Աստուր 17

Ին-Լի-Մուսոյան 20

Ինի Մազալար 21

Ինի Միլիֆալի (Ինիկալար) 16

Ին-Քուրդիլի 51, 56

Ինիլու 25, 27, 28, 30, 32

Ինիլու-Մեհիլի 5, 8, 76, 90, 94, 97, 100, 101, 103, 104, 106, 107, 109, 112, 113, 115, 128, 129, 131, 133, 134, 135, 137, 140, 133, 153, 153, 181, 189, 193, 196, 197, 242, 265

Ինիկ-գուր 153

Ինիկ-գուրան 21

Ինիկիլի 55, 56

Ինի, ավան 251

Իսթիկ ինիկ 24

Իսթիկ, զլուզ 252

Իսթիկ-Կուրի 90, 97, 104, 109, 128, 137, 138, 144, 150, 154, 161, 165, 186, 193, 198, 198, 233, 244, 260

Իսթի-գուր, ամրոց 72, 74, 83, 83

Իսթիլ 53, 58, 67, 68

Իսթիկիլի 137, 138

Իսթիկ ինիկ 98, 106, 107, 124

Իսթիկիլի 94

Իսթիկ-Մեհի 26, 28

Իսթիկիլի (Հրդան) 184, 187

Իսթիկ-գուր 28, 24, 28, 82

Իսթիկ 155

Իսթիկի տանար 177

Իսթիկ 260

Իսթիկիլ 10

Իսթիկ 10

Իսթիկ 6, 10, 85, 179, 180, 183, 187, 189, 193, 196, 202, 204, 206, 208, 209, 211, 225, 230, 274

Իսթիկ 187

Լազարավան 70

Լազարիկ, քաղաք 14

Լազարիկ, ամրոց 70, 84

Լազարիկ 6

Լազարիկ 21

Լազարիկ, զլուզ 76, 78, 82

Լազարիկ Ղազարավան 10, 14, 140

Լազարիկ 34

Լազար 118

Լազարի 8, 70, 71, 92

Լազարի 46

Լուի 8, 59

Լուի-Իսթիկ 70

Լուիկիկ 86

Խարուր- զնտ 68
 Խալիկ, Երկիր 163
 Խալիվուս 80, 95, 103, 140, 141, 143, 206
 Կազաղ օվկիանոս 88
 Կան-Իրրանիմ-Շահ, բնակավայր 39, 52, 56
 Կանիցուրտան 68
 Կավար, բազար 176
 Կարակ 243
 Կարբիլդ 52, 54, 55, 62
 Կարբիլդի դաշտ (Ալիկնուվ) 25, 32, 33, 50, 55, 65
 Կատրան 206
 Կիզանեստ գորտ 47, 55, 59, 62, 63
 Կոչ, բազար 130
 Կոշար, զնտ 155
 Կասանայուդ, ջրանցք 164
 Կորգում, դուղ 97, 125
 Կորդղային Հայաստան 5, 7, 6, 11
 Կորասար 132, 180
 Կորվիրայ 218, 220
 Կրամ, զնտ 28, 32, 71
 Կրամիա-Դիգի-դարա 23, 24
 Կուրուշիկ 80
 Կուզիտան 17

 Մալկ 50
 Մուլանի 183
 Մսիք 215

 Կալը-Խալե 270
 Կալե-Ալդար 176
 Կալե-Բազարուլուղ 90, 159
 Կալե-Ֆինին Գրգար 157
 Կալե-Բամայի-Աղա 150, 180
 Կալե-Կաման 99, 124
 Կալե-Հողար 178, 180
 Կալե-Սիրախ 188
 Կալանին 118
 Կալիտ (Նիմրուղ) 94
 Կախան (Ծգիպտոս) 94, 155
 Կամարին (Գլամբեղ) 46
 Կալալիգեթ 90, 118, 149, 150, 181, 182, 185, 175, 180,
 189, 194-197
 Կապադոկիա 202, 236
 Կաստան 59
 Կարազիհադին, հարվավայր 108
 Կարազ 82
 Կարասա, զնտ 222
 Կարին 228
 Կարմիր բլուր 3, 71, 100, 104, 115, 124, 136, 139, 142,
 151, 153, 155, 159, 161, 169, 170, 171, 187, 199
 Կարմիր բերդ 71
 Կարեհ դաշտ 32, 58, 62
 Կարս 10
 Կարս, զնտ 233
 Կար-Տուկուրան Նիկուրտա 168
 Կեջ-հալիլ 90, 157, 138, 150, 151, 154, 162 170
 Կեջ-կալիսի 150, 158

Կրկնական 260
 Կրկնիկ 52, 182, 202, 225
 Կրկնիկան Հայաստան 6
 Կիրարտ 285
 Կիրառական 39
 Կղզակ բլուր տե՛ս Ադարբայր
 Կրիգոս 113
 Կոնին 21
 Կովկաս 7
 Կոտայք 239
 Կարդուք 202, 226
 Կվաշխեկի 44, 47, 49, 55, 60, 62, 63
 Կրեսն 167
 Կուարլինի հովիտ 153, 137
 Կուխ-Սամրիլ 167, 158
 Կումախա, Կրկիր 89
 Կումենու 123
 Կուսնուսն 260
 Կուր, զնտ 22, 30, 31, 32, 33, 55, 68

 Հադամեկերտ, ամրոց 289
 Լալիկ 56
 Համա 58, 58
 Հայաստ 58, 95, 210, 233
 Հայաստ-Աղբի 83, 89, 93, 233
 Հայաստան 5-11, 16, 25, 34, 44, 55, 63-65, 67, 98,
 78, 99, 91, 101, 124, 138, 140, 165, 173, 182, 186,
 189, 200, 204, 208-212, 214-218, 224, 228, 238-251
 233, 234, 238, 237, 240, 242, 250, 254, 258, 268, 280,
 282, 284, 288, 272-274, 297
 Հայկարեղ 97, 112, 124, 143, 155, 192
 Հայկական լեռնաշխարհ 11, 19-15, 18, 19, 22, 25, 28,
 30-34, 36, 44, 45, 59, 55, 55, 58, 63, 64, 67, 68,
 70, 72, 78, 80, 88, 202, 210, 212, 222, 242, 250, 255
 260, 272, 274
 Հայկական հսձ 73, 88, 218
 Հայկական Տավրոս 19
 Հաջի Բալուր, դուղ 216
 Հաջի-հալիլ 82
 Հաջի Ֆիրուզ 22, 39
 Հառիճ 59
 Հասանբու 131
 Հասան-դալա 214
 Հաստան 22
 Հատար 298
 Հարավային Անատոլիա 18
 Հարավային Ռուբլենին 28
 Հավտան-Ֆինին 46
 Հարավային Կովկաս 22, 38, 81, 32, 63
 Հարավային Ղրիմուր 48, 65
 Հարավային 10, 294
 Հիլար 12
 Հին արևելք 90, 104, 128, 125, 159, 162, 166, 169, 172,
 179, 184, 185, 198, 204, 224
 Հին Հայաստան 8, 217, 225, 231
 Հին Հունաստան 68, 97

Հոնաստան 14

Հյուսիսային Քալիաններ 63, 43

Հյուսիսային Միլազկոտ 17, 22, 24, 192, 203

Հյուսիսային Սիրիա 39, 170

Հյուսիսային (Կարեո) Փուլսոյ 62

Հնգկաստան 148, 208

Խոնամբրեյան 184

Հոռոմ, գլուզ 73, 70, 92

Հոռոմ 9, 202, 258, 270, 272

Հրազդան, գետ 41, 101, 103, 239

Ջյուրեկոյ, ամբոց 46, 66

Դազալ 28, 56

Դաթազալա 185

Դաթաշոթիկ-Սինին 48

Դոդու, ամբոց 38

Դոշուն-գաշ ան'ն Զորաշ-բար

Կրդին, գլուզ 78

Դուրուշաշ, գետաճովիտ 46

Եսաակ 263

Եալսիիտ 50, 52, 54, 55, 63

Եակո 116, 158, 173, 208

Եալիսյուն 67

Եանան, երկիր 38, 90

Եաթազա 121

Եարանդի Հովիտ 121, 157, 187

Եաբանդի ջրանցք 184

Եարաստան 80, 202, 204

Եարի քաղաք 188

Եասիսի բլուր 33, 276

Եասիսի շրջան 41

Եասմալար, ամբոց 73, 38

Եաստարա 5

Եեդրգո 84, 118

Եդդինեա-ճարաւ 125, 141

Եկիտան 239

Եկիտա 80, 154

Ենամոր 3, 70, 71, 101

Ենամոր, գետ 217, 218, 225

Ենձ բերդ 78, 54

Ենձ Հալք 228, 240, 251

Ենկրիի լիւսն 140

Ենկալանին 184

Ենեսալանին 80, 171

Ենեսալի ջրանցք 186, 187

Ենթազոթ ուրնելի 15, 217

Եերոին 21, 53

Եիսնդոտ 176

Եիւան 9, 10

Եիւինթ 119, 286

Եիւի տափաստան 48

Եիւ-Ղարաբաղի տափաստան 38

Բինգելյուտ 55

Բիթադիտ 92, 104, 126 129 143, 148, 155, 158, 163,

165—167, 169, 170, 177, 198, 196, 199, 230

Ինքերկաւան ձով 90, 187

Իրլին Ասիա 205, 230

Իրանին (Նախարկես) 36

Իրանիական ինգազորութիւն 83

Ինդոք ան'ս Մոսկոն

Իմուրն 229

Իրուրեյրի 16, 12

Իրա դաշա 149

Իդիրալուր 8, 34—37, 39—41, 43, 45, 49, 52, 53, 64,

66, 67, 73, 78

Ինսական 76

Ինսական տափաստան 31, 32

Ինսասիկ 122, 124, 138, 162, 165—167, 169 196

197, 249, 260

Զադիլի կալա 260

Ճանիլի լիւսն 22, 26, 31, 37, 46, 48—50, 59, 64, 67, 78

Ճարիմ-Սինին 26

Յնկրիով 20, 21, 140

Նապրկան 70, 242

Նախրի 38, 48

Նախրի-Արարատ 35

Նախարկես 28

Նախիջեան 10, 25 36, 52, 40 43 49, 49

Նախկան 226

Նահալ-Օրնի բեականլար 16, 17

Նանին տաճար 261

Նոց-Ի-Ռոստիժ 179, 180, 208

Նոֆի-Լուլու (գիմափոթ) 197

Ննկա 129

Ննրքին Անգաֆ 167

Ննրքին Զարբաի 85

Ննրքին Քարիլի (Շիկու-Քարիլի) 63, 62, 63

Նինուսի, քաղաք 228

Նոնմերիւրանի չրքան 173

Նոր Արմազիր 212, 215

Նորշուն-Սինին 31, 50, 52, 54—56, 68

Նոր քաղաք (Կալնկալիս) 229

Շահ-Սինին 82

Շահմեա, գետ 70

Շահմեա, կիրճ 70

Շահրիար 250

Շամիրամ 8 97, 98, 186, 242

Շամիրամալիք 26

Շամիրամի ուզգինի 125

Շամիրամի ջրանցք 184, 185

Շամիր 82

Շամշադին 78

Շատրեթ, ամբոց 239

Շենգալիք 8, 41—46, 49, 52, 53, 59, 176

Շերագին-ամիր 107, 157

Շիքրուր, ամբոց 76, 78, 86

Շիրակ 58, 59

Շիրակական 56, 59, 233, 236 237, 239 284

Շոնու-Սինին 33, 24, 40

Եռշ (Սուզա) 148, 165, 180, 204, 208

Էմել-բուր 64

Ետրաի 180

Եուզափերիս-դարա 24

Եսմեր 134

Դադակն, ամբոջ 230

Դեկերբուր 46

Դեկեմազ 46

Զաթաւ-ձաւուր 18, 21, 22, 38

Զայոնա Թեփախ 18, 20, 22, 32

Զեհնե Թադուխիւս 55

Շալմիրա 258, 268

Շաղհասին 15, 18, 20, 33, 58, 58

Շասարգադ 142, 170, 180, 204

Շարսկանայր 46, 71

Շատալիպուարա 142 ւ 06

Շերդամ 258, 268

Շիրահպիւս 148, 170 190, 204, 206

Շալա 83

Շարա 202

Շարհե, 258, 266

Շարոս, բերդ 180

Շալիպարաք 31

Շավուր 58, 58, 70

Շեռաշա 286

Շրաւոքիտ 3, 41, 43, 49, 82

Տեղաշ 157

Տիրա 93

Տումիրեա 5

Տոսախինիլի (Ռաստամ) 90, 116

Տոսախինիլի (Թափրախ-կաշի) 97, 144, 187

Տոսաուսան 6

Տուվա 270

Մեանդուզ 122

Մալիսան (Աշուսահերա) 178, 188

Մանարա 176

Մամուլ 80, 104

Մամշիլիլի 59

Մամուս, Կղզի 260

Մատնաշքուր 73, 78, 78, 84, 88

Մարդարապատ 188

Մար-բուլազ 185

Մարի 141

Մարշի փուլուր (Մարշի-բուր) 52—54, 58, 60, 63

Մ. Գալանն, վանք 280

Մ. Գալիլի, բուր 180, 180, 151, 212

Նեհեր 179, 208

Նելեկիա 228

Նելս, Կեա 116, 116

Նեկեղեղ 84

Նիլուս 138

Նեմլեքեն-փինար 18

Սեկիւն 265

Տիրեթա, ամբոջ 239

Սեպուր 169

Սեպան 70

Սեպա 107

Սիրիա 8, 38, 286, 277, 273, 274, 267

Սիրիսան 161

Սիրան 170

Ստեփ 6

Սուլ 202

Սուլուդի ամբո 22

Սուրի Կաւանդ 116

Սոփրահի 12

Սեան, Կեա 233

Սեան 92

Սեանա լիճ 89, 161

Սեանի ամբուր 76, 80

Սեանի լիճաշքիւս 73

Սե Ժով 248

Վան 112, 126, 150, 177, 178, 185, 189, 209—211

Վանա թաշ 142, 178, 177, 178 197, 209

Վանա լիճ 25, 88, 97, 118, 128, 140, 185, 170, 176, 180,

185, 188, 226

Վանի խաղափուրջու 80, 86

Վանաշի ամբուր 231

Վաղարշապատ 218, 225, 229—231, 252 267

Վաշուրան 86

Վասպուրական 8, 10, 261

Վարադա լիճ 85, 185

Վարդաշա, ամբոջ 82

Վարդանան 228

Վարդա, Կաղաք 180

Վարի բերդ 78

Վարդարա 80, 106, 118, 161

Վերի բերդ (Վարդի ամբոջ) 73, 24, 78, 78, 82

Վերի Անդաթ 110, 171

Վերի Եփրատ 86

Վերի Զար 128

Վերի Միքայելաք 88

Վերի Մեմլիս 185

Վերի Կ

Վերանան 6, 8, 185, 248, 265

Վերանան ԿՍՂ 10, 86

Տուր 8

Տալուրուս 28, 214

Տարմախուս, բերդ 115

Տարա 115, 249, 254

Տարա, բերդ 115

Տափերական կամարք 225

Տեղեր 74

Տերա Մամաա 14

Տերերիսա, լիճ 15

Տերերիսա 131

Տիրանական Գաշ, 225, 226 228, 229 284

Տիրիս 215

Տյումզադ 121
 Տիբի տաճար 252
 Տյուխն-Ֆեֆի 25, 29—31, 50, 52
 Տողր 211
 Տոնի, դյուղ 187
 Տրբի 248
 Տրոյա 53
 Տուշպա 95, 97, 98, 100, 110, 116, 122, 124, 126, 143, 144, 157, 169, 176, 177, 185, 187, 189, 192, 209, 211, 242
 Տուֆաշեն, ամրոց 82

 Տելահերա 214
 Տողաձաբդ, ամրոց 84, 86

 Սալայիս, բերդ 115
 Սպ 91
 Սյուր-Ֆեֆի 108, 107, 157
 Սպիտի ջրանցք 187, 188
 Սպիտ (Մարտի) 122, 184, 189, 192
 Սննամիտ 189
 Սկան 88
 Սյր, քաղաք 128, 129, 132, 138, 154, 180
 Սյրատական պատմություն 5
 Սյրատու 5, 88, 89, 90, 91, 97, 98, 100, 108, 107, 109, 112, 113, 115, 116, 118, 121, 122, 124, 128, 126, 128, 128, 141, 143, 144, 148, 150, 152, 154, 157, 158, 182, 185—187, 171, 175, 177, 180, 184, 185, 188, 190, 192—194, 198, 199, 204, 206, 208, 210, 333
 Սյրիայի հարկավայր 189
 Սյրիո լիճ 22, 23—23, 46, 50, 52, 89, 95, 106, 118, 150,

157, 158, 178, 180, 187, 189, 192
 Վամրակ, գետ 59
 Վալուպարան 229
 Վարաբար 264
 Վոսկիյան Գեդի 183
 Վոքր Ասիա 55, 139, 249, 250, 266, 273, 274
 Վոքր բերդ, ամրոց 76, 86
 Վոքր Ջար 121
 Փարթ Կովկաս 24
 Վոքր Հայք 210
 Վոքր Վեդի 215

 Իարկ, լիճ 252
 Ինդիլենայ 49
 Էնդիլ դյուղ, ջրամբար 167
 Քնրմանդ 17
 Դիբրեն-Լի-Ներակ (Դիվ-Ներակ) 56, 58, 66, 67
 Էլուս-Ֆեֆի 25, 26, 38, 38—40, 42, 49, 275, 276
 Քոսի-Նոթի, ընկավայր 59
 Քորուլու-Ֆեֆի 57

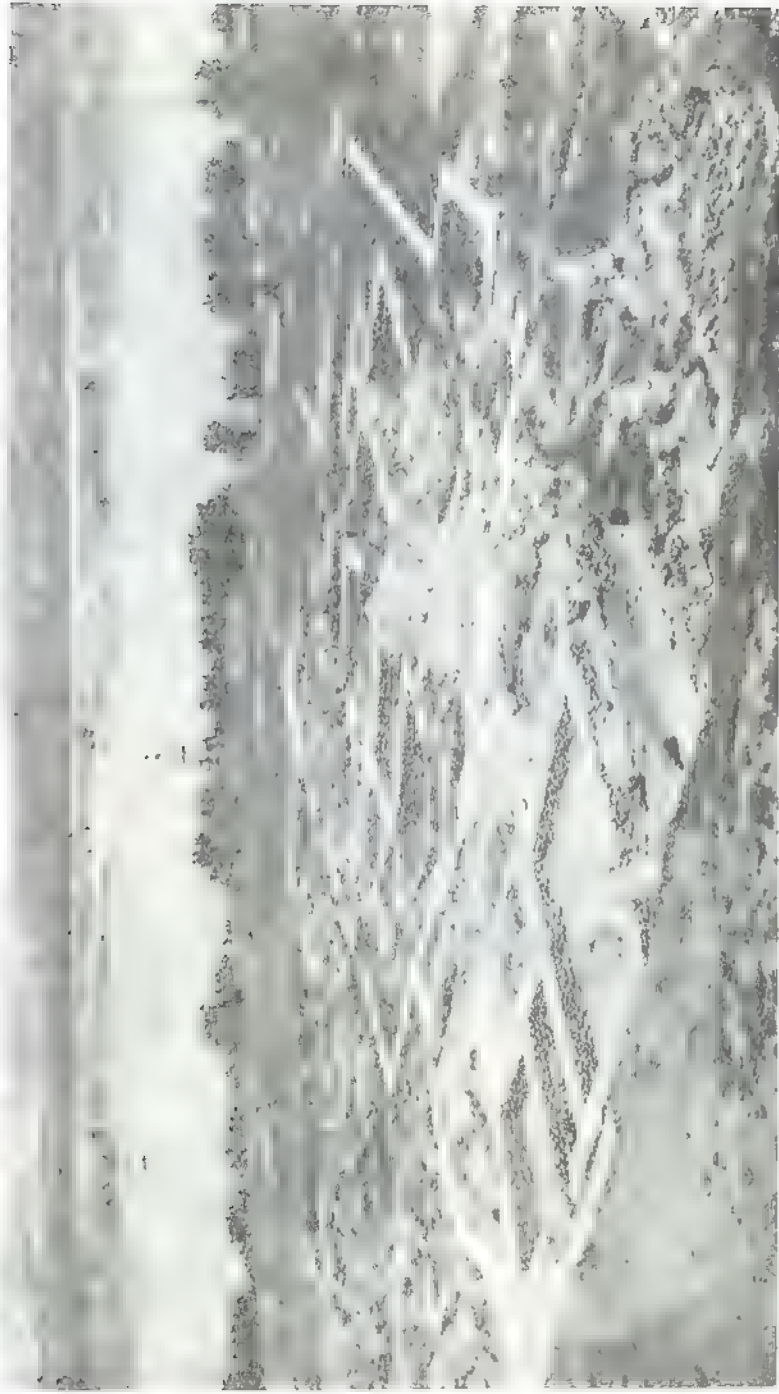
 Բզի, հեռավայր 69
 Բյուզյալ 14
 Բշական 91, 108, 110, 112, 237, 262
 Երոնտի, գետ 56

 Ջարիկ, քաղաք 226
 Ջիլ 176
 Ջրանկանոց 46
 Ջրուզարադ 284
 Ջրանարա 7, 10, 14, 145

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ

1. Միջոցառում. կոնցերտի անոթ

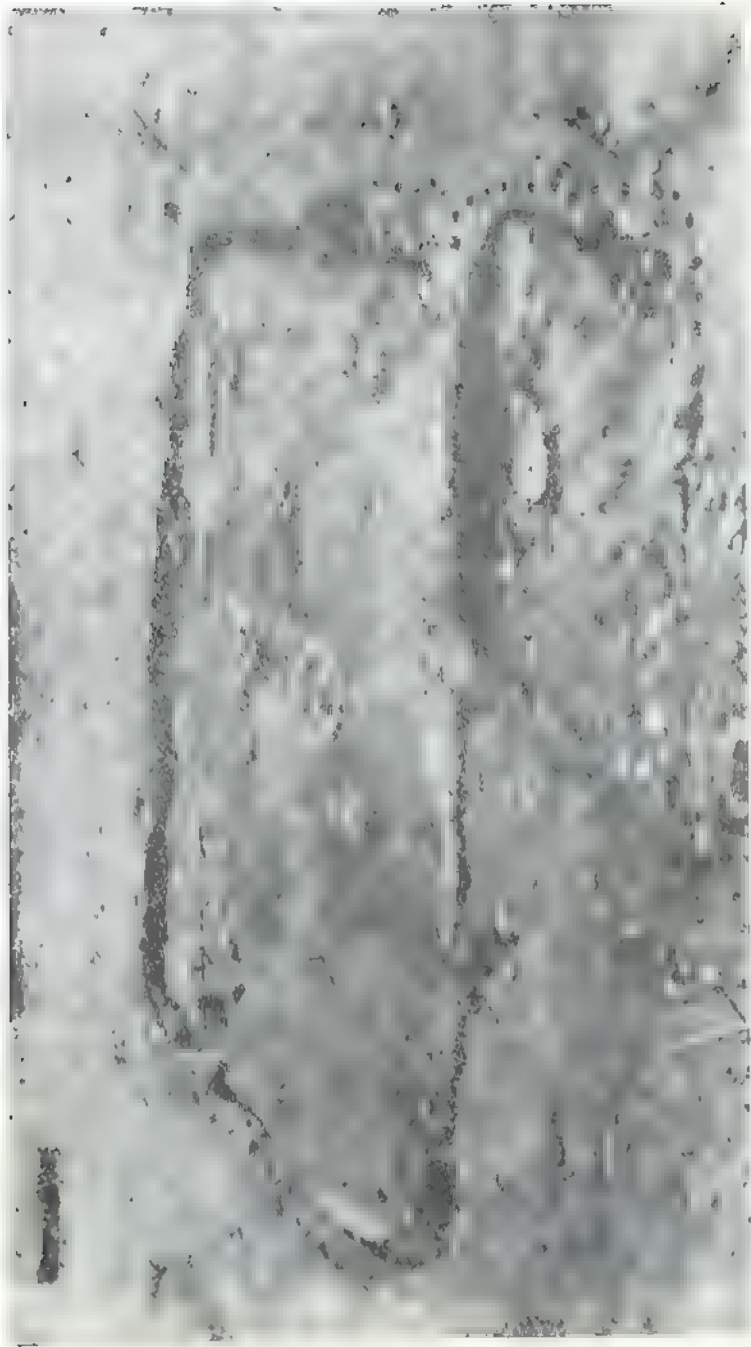
2. ա) Շենգավիթ. վերին շինարարական հորիզոնի ընդհանուր տեսարան:

2. Ի) Շենգենյան կարգի կիրառման համակարգի մասին

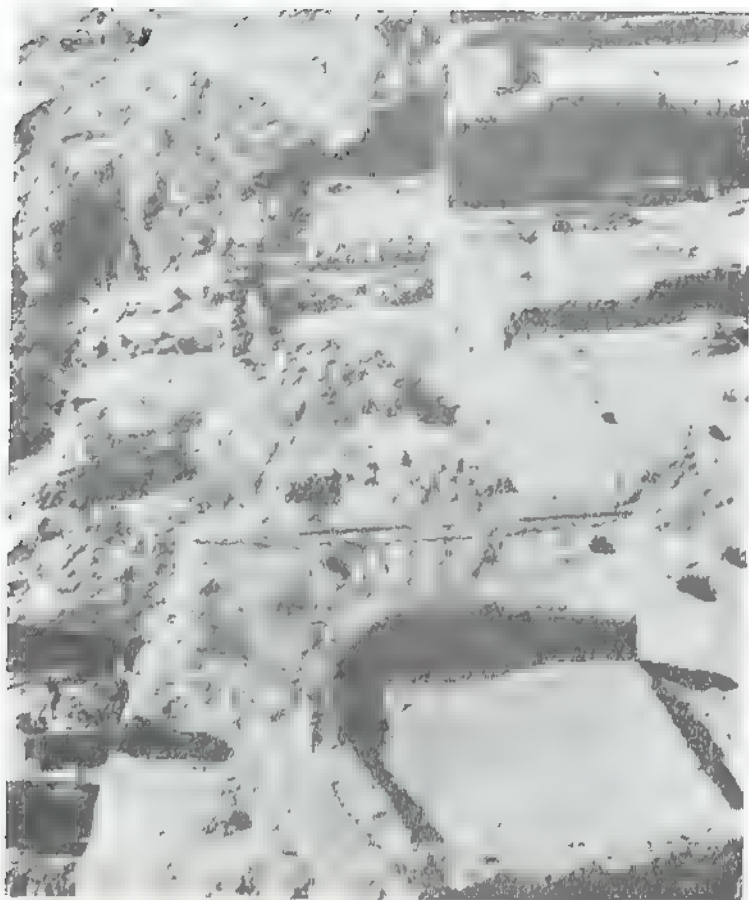

3. ա) Ամիրնիս-գրո. օղղակյունակ կացաւանի հատակագծի բերանէն տեսուան

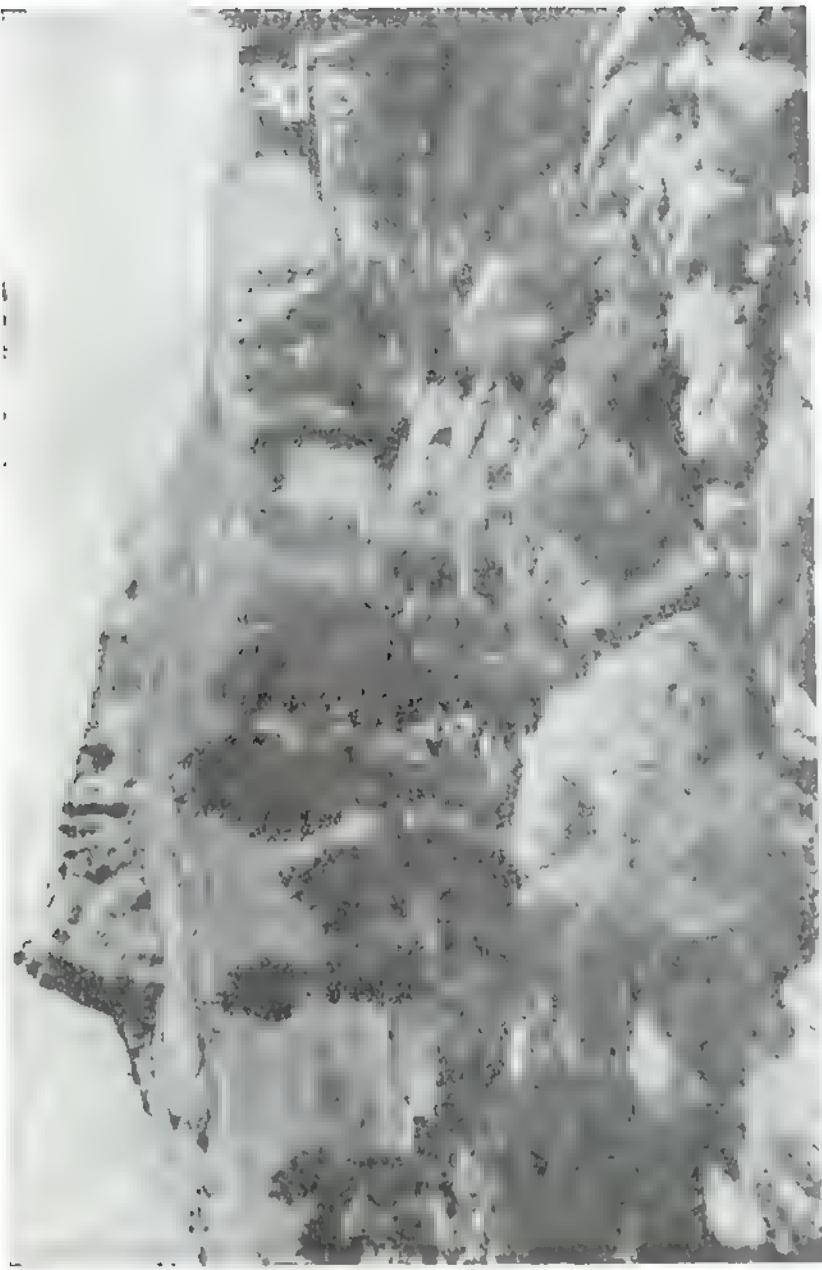

Յ. Բ) Կվադրանի. Կադրանի բնական տեսքով

4. 'Եկիրմենքի՛ն. պեղավայրի շնորհանույ՝ տեսարան

5. Վառ. Քոփրախ-Վալի ընդհանուր տեսքը

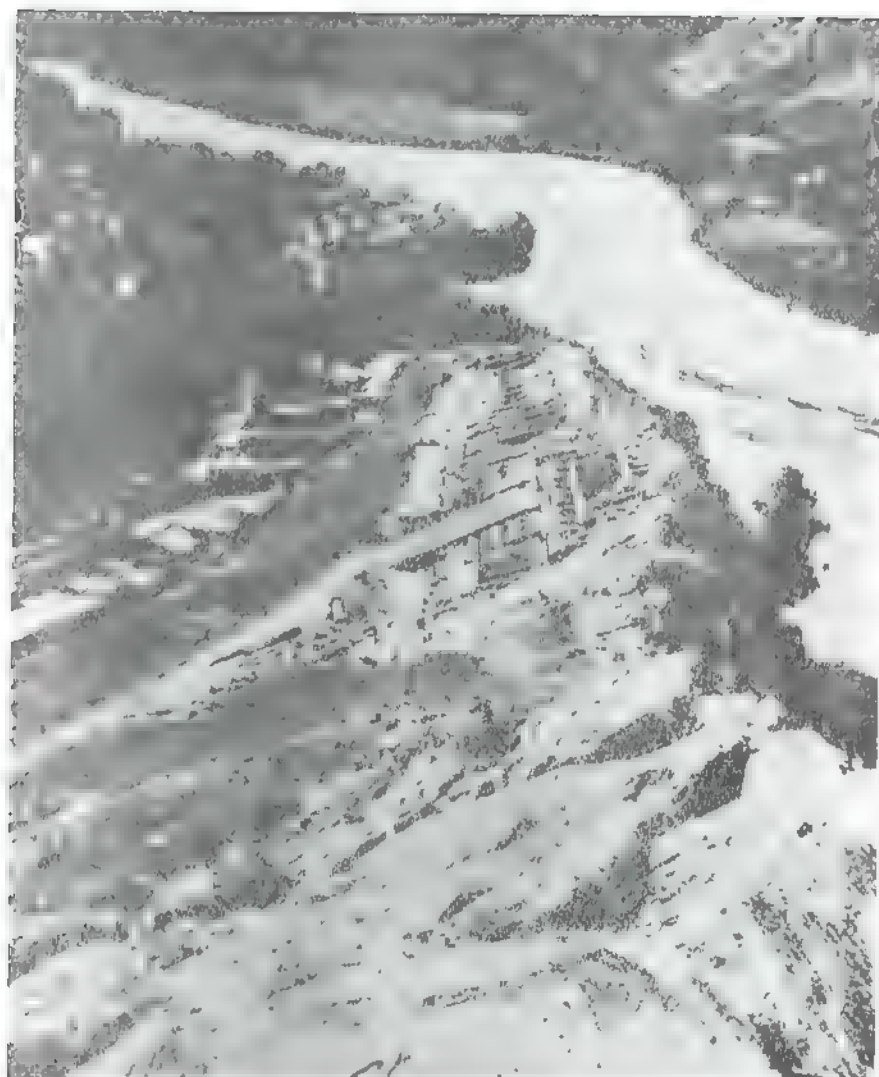

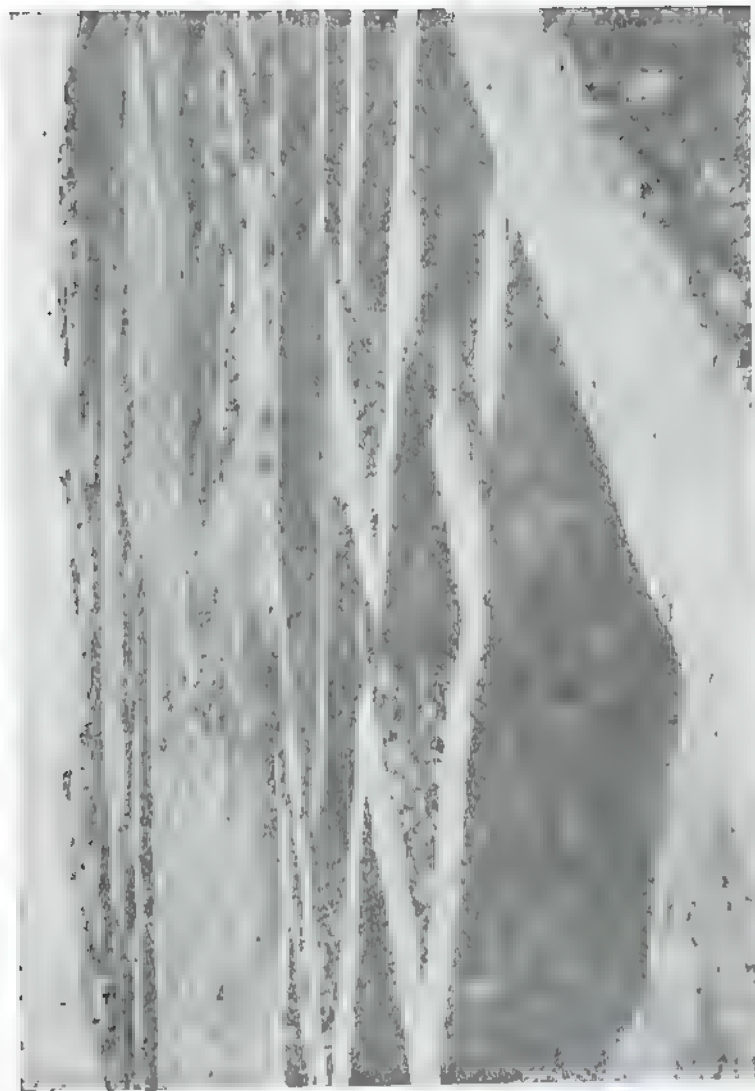
՝ 6. ա) հեքրակի, քեղամուր տնայր

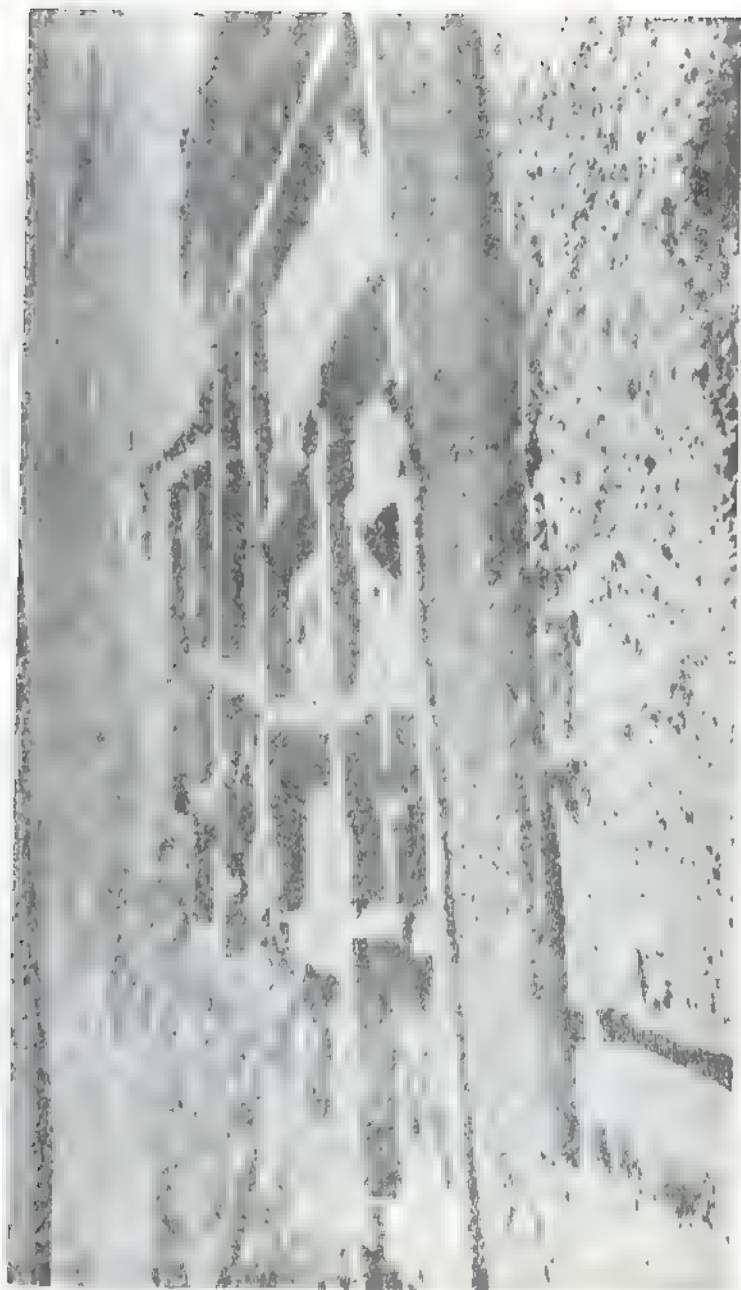
6. ք) Քեշեքսի ընդհանուր տեսք

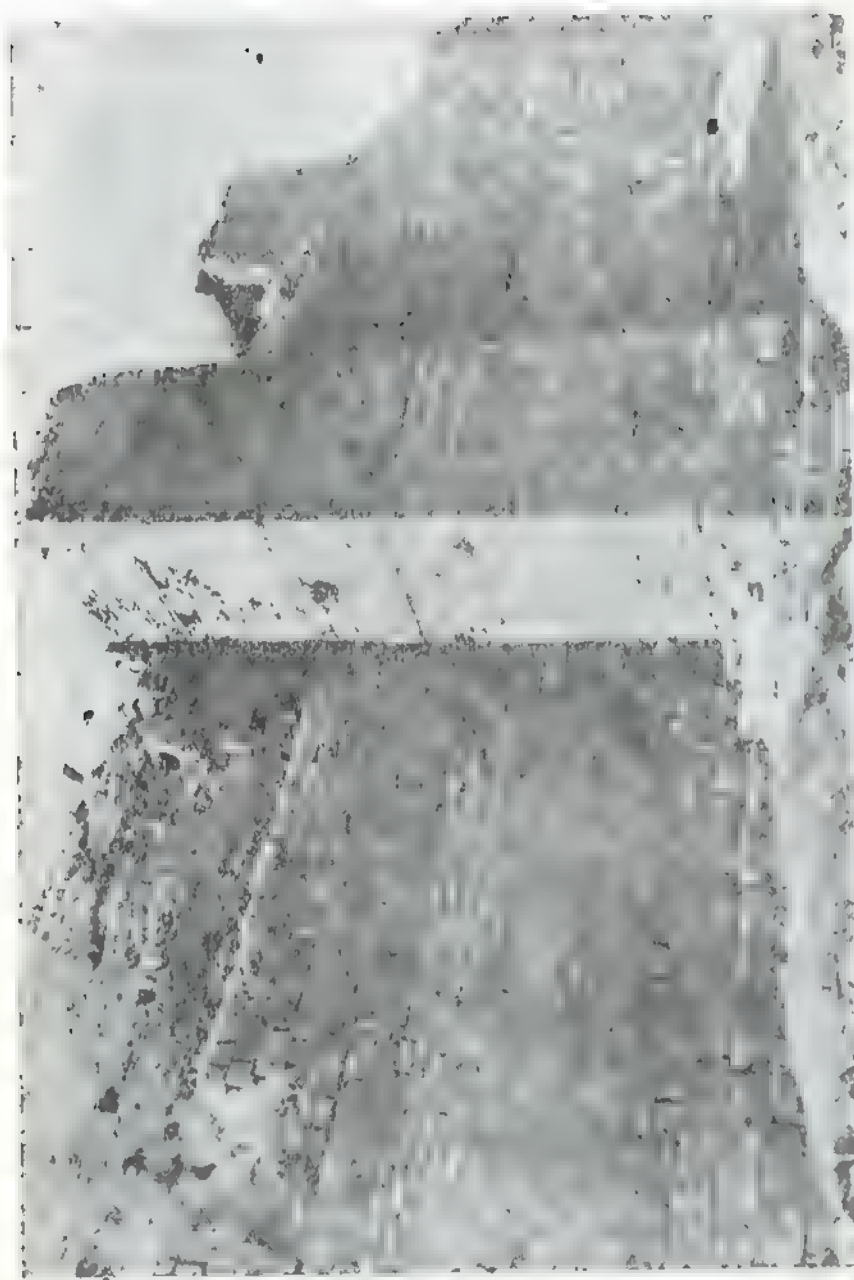
7. Խ) Բասուամ, քնդհանուր տեսիք

Տ ա ԹԵՂԵՆԻ, Լ ա ԹԱԻԻ. Բնական քաղաքացի Գրիգոր

9 ա) Տույզաւ. միջնաբերդի առաջին պարիսպը

9. ք) Տուշպու. սիլեմբերդի արտաքին պարիսպը

10. ա) Էրեբունի. միջնաբերդի հարավարևմտյան հատվածը

10. Բ) Էրեբրուի, միլեպերդի հառափարեկյան պարիսպ

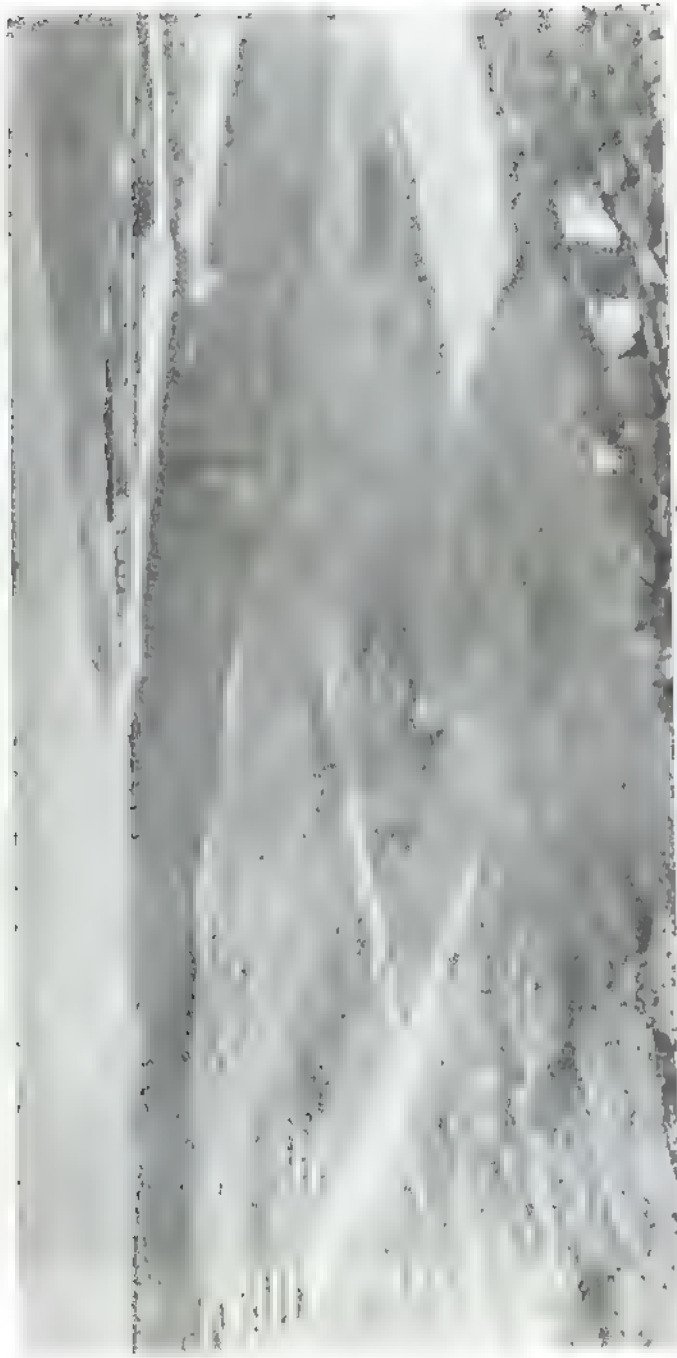

11. Կրթական, միջնակարգի մասով առանձնացված

12 Էրեբունի, պալատի մուտքը սեպագիր արձանագրությամբ

18. Էջերուի. պալատի մեծ դահլիճը

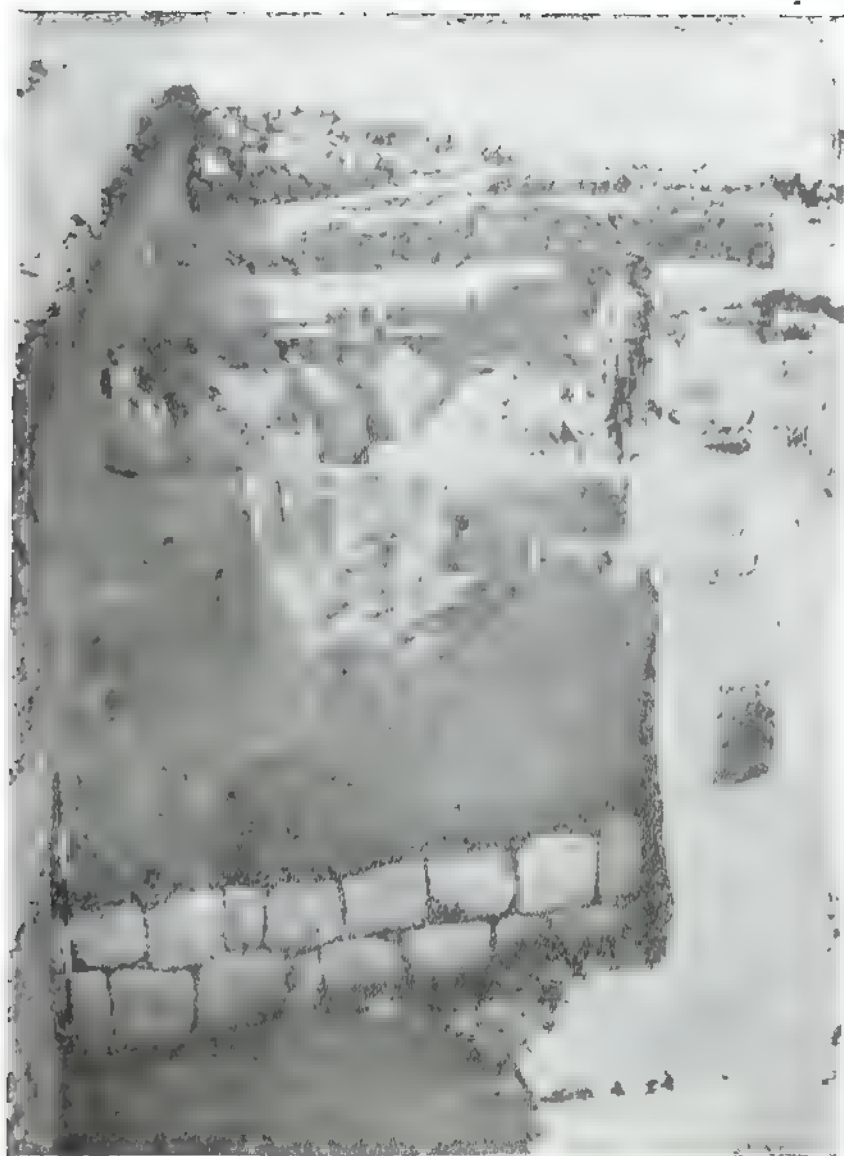

14. Յեյկերանի. միջնաբերդի կառանների մասանը

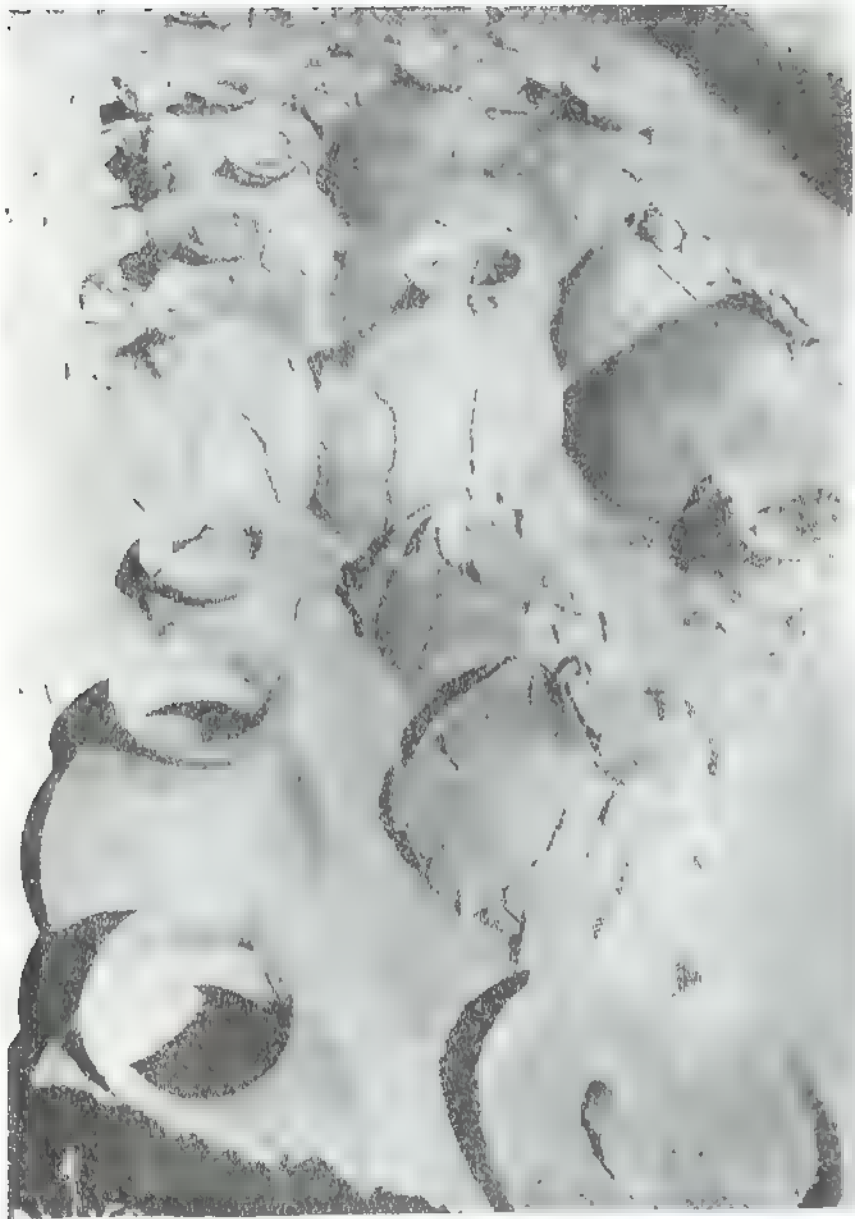

15. Թեյշերահնի, սենյակ միջնաբերդի հառավային հատվածում

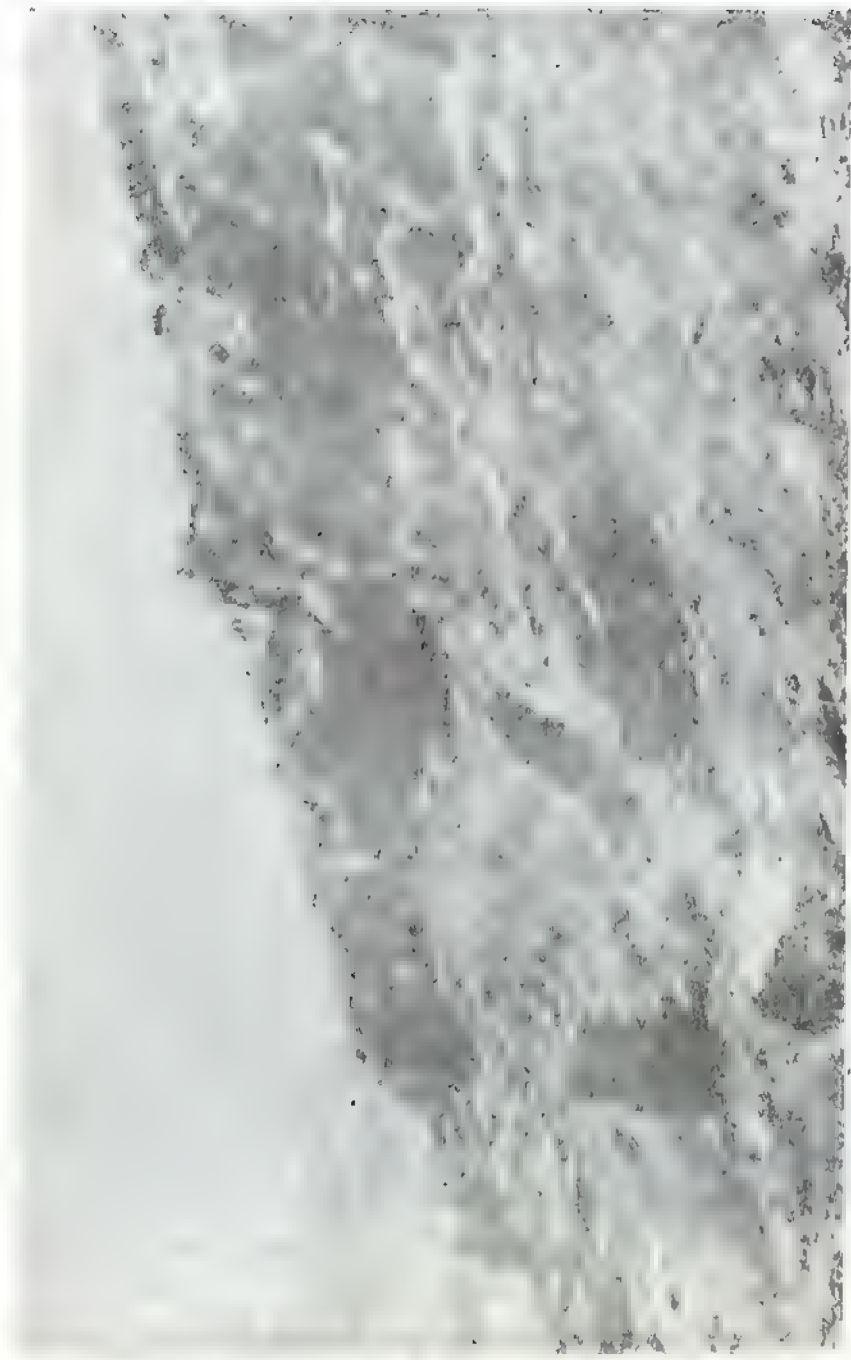

16. ա) Կալաիդերե, միջնաբերդի տնտեսական մասը

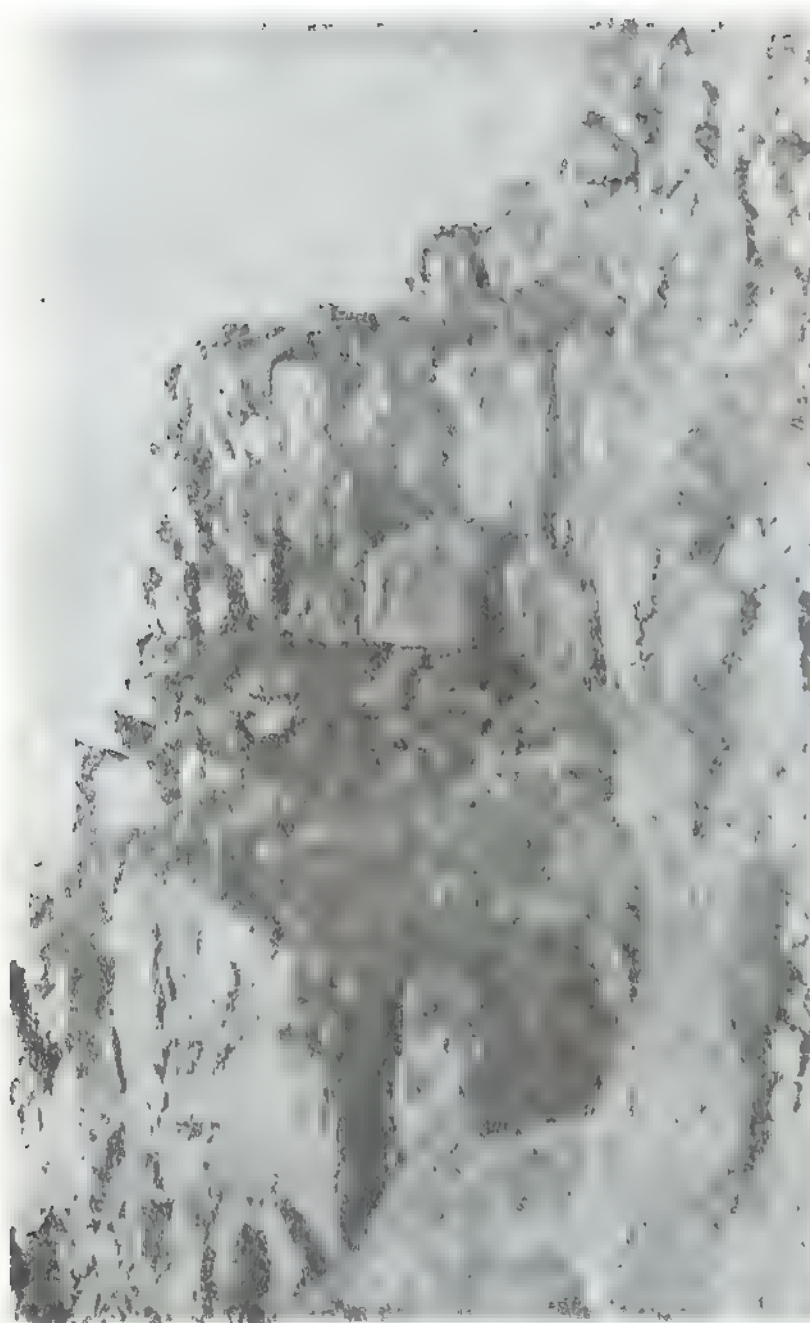

16. բ) Կայալիդրեւ. միջնաքիւղի կառասնեւի մառանը

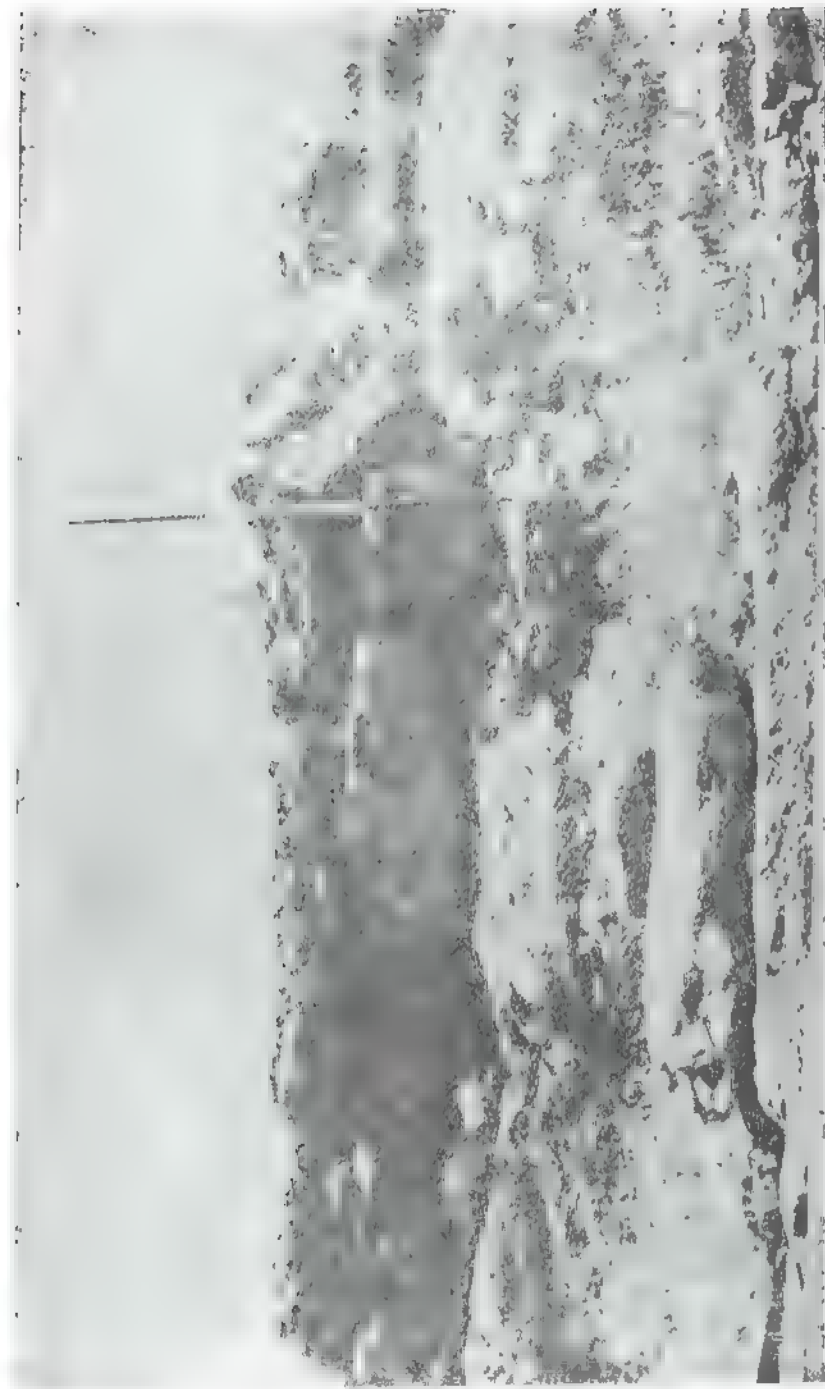

17. ա) Կալե Դավառ, ընդհանուր տեսքը

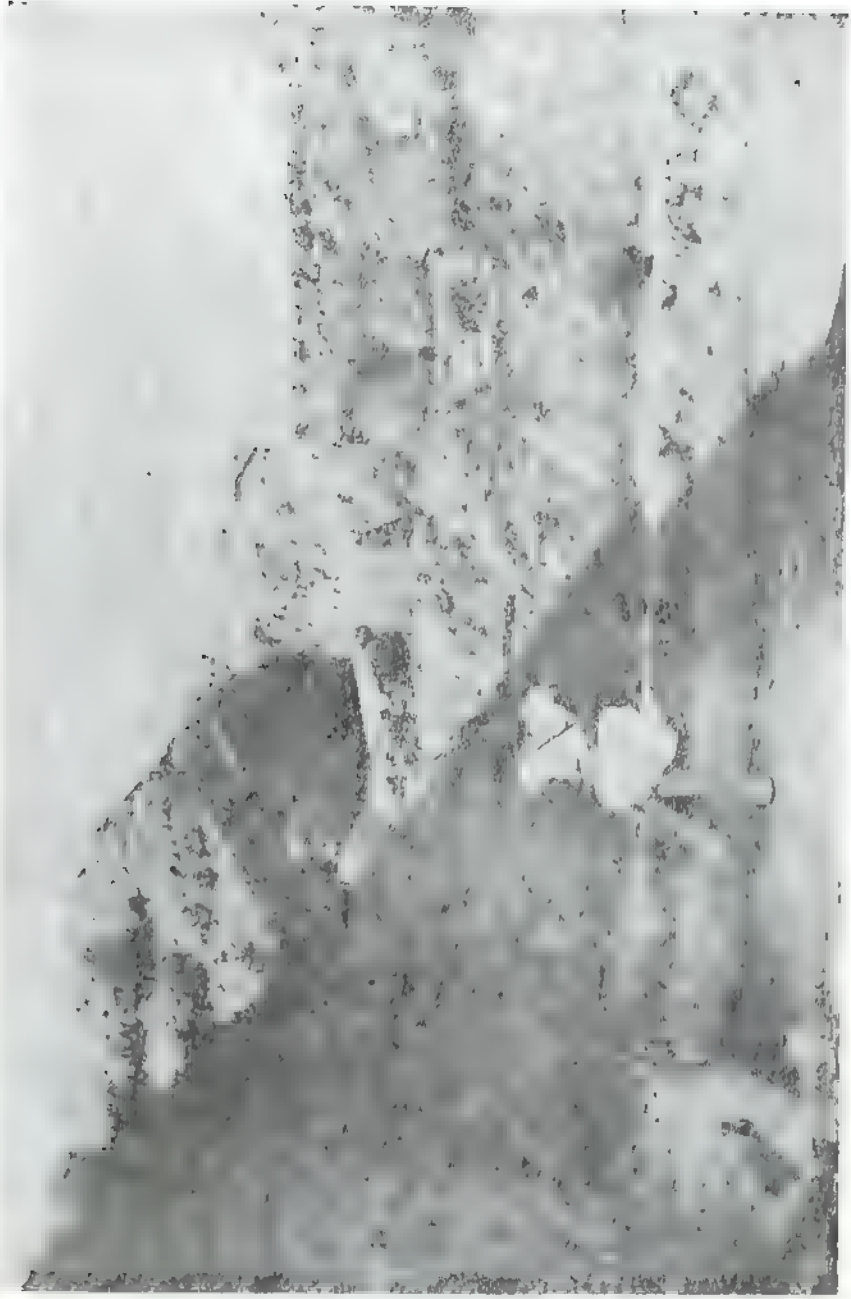
17 ր. 1 օլ. հալոյ. միջոցները պահպան

17. գ) Կալե-Յամանա. Վլչնաբերդի պառի ճամուլաճր

17 դ) Կալէ-Խամայի Ալա. միջնաբերդի բնօրինակ տեսք

18. Էրեբունի. Խալի տաճարի սյունազարդ սրահի տեղադրված մասը

19. ա) Ալրիճ-թելիւ. տաճարի գլխաւոր նախաբակի կենտրոնական մասը

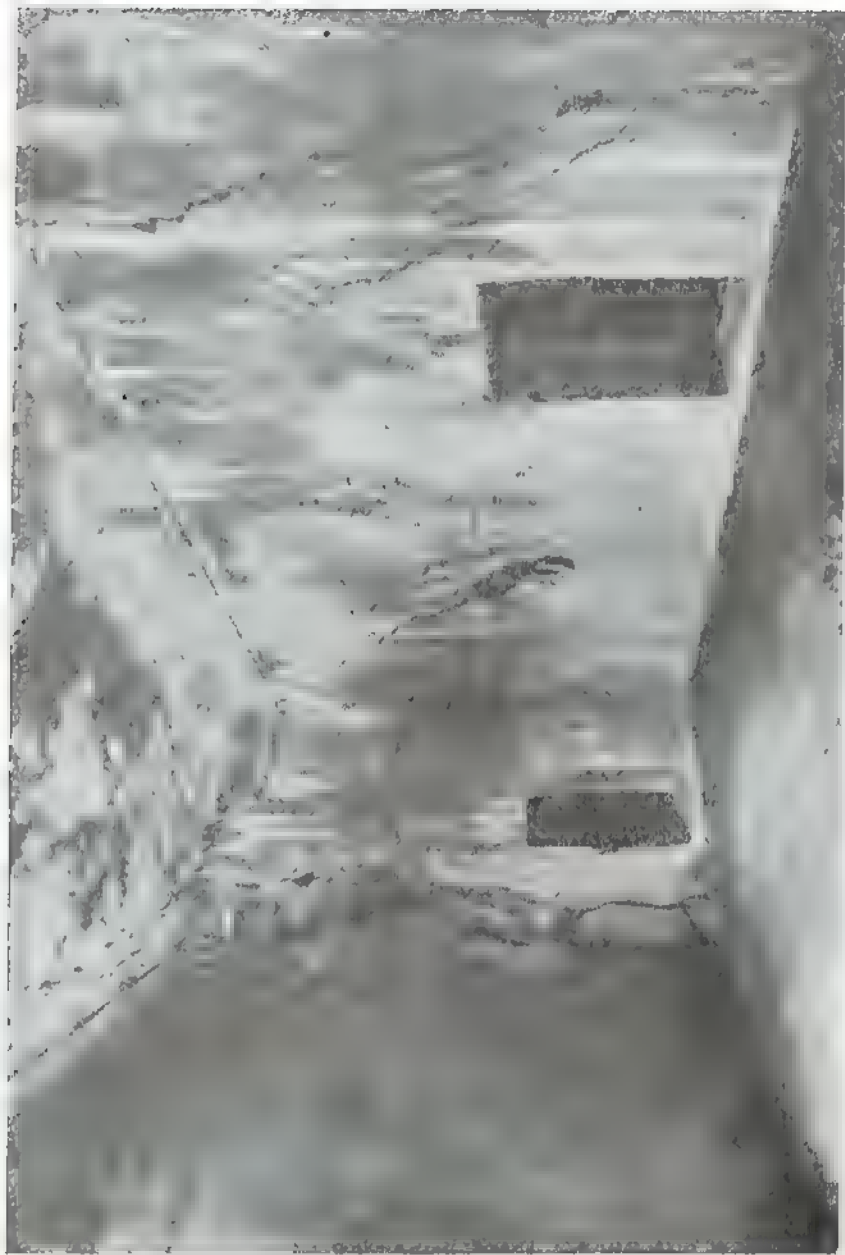

19. ք) Ալբեր-բելե. աստուի ետի ճակար

20. Արդի-բնիկ. կորակների շարքը

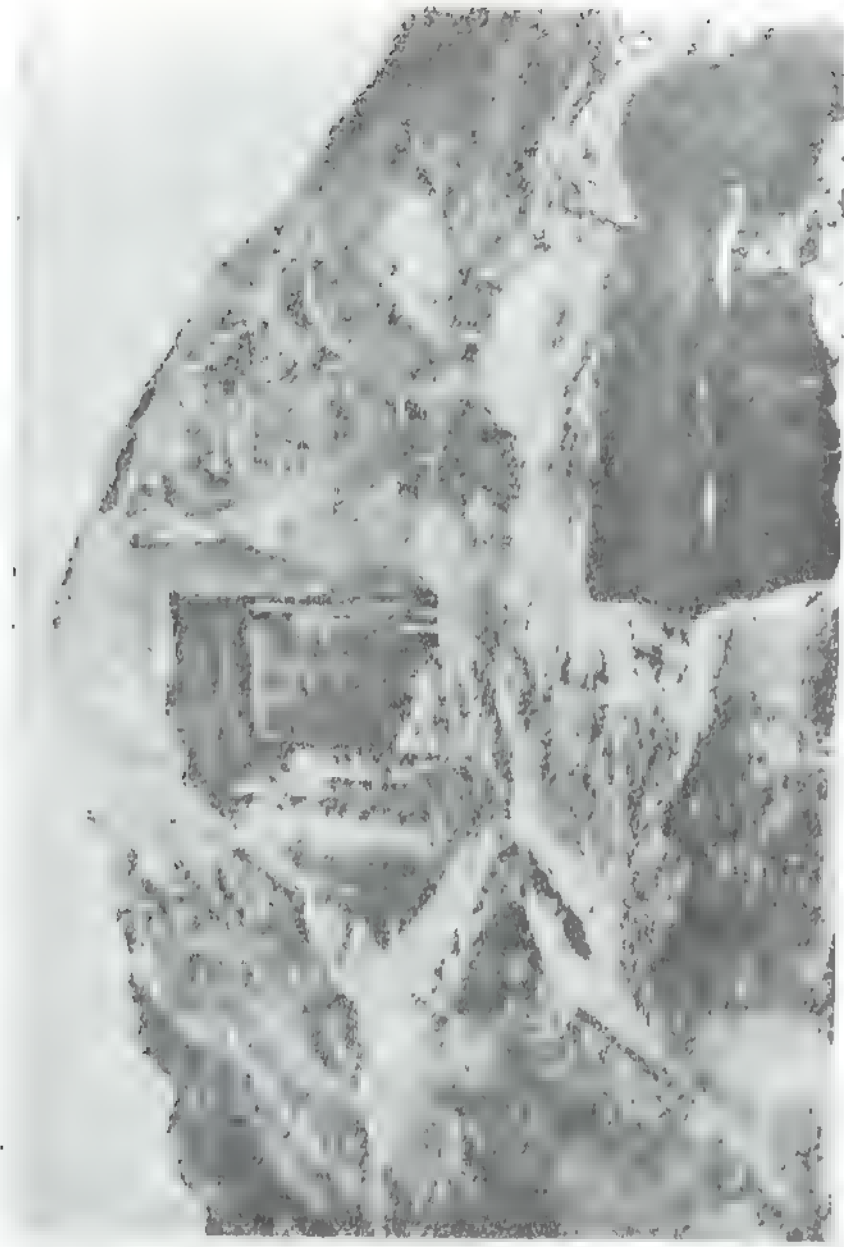

21. ա) Տաշարանի ժայռ. վահանի կառույց

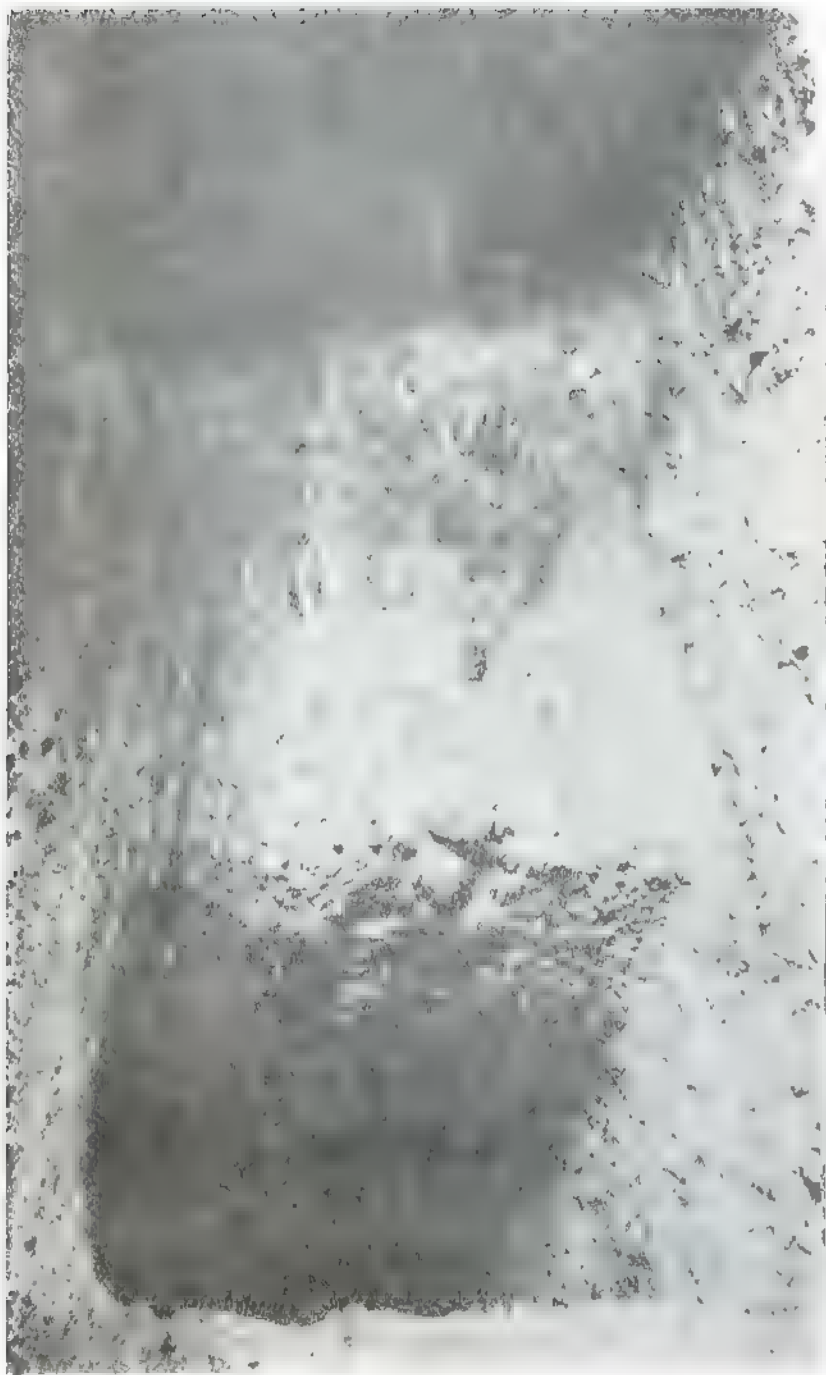

21. Բ) Տուրպա. փմախիտ կառույց

22. ա) Քաղաքի կայք. Կենտրոնի դուռ

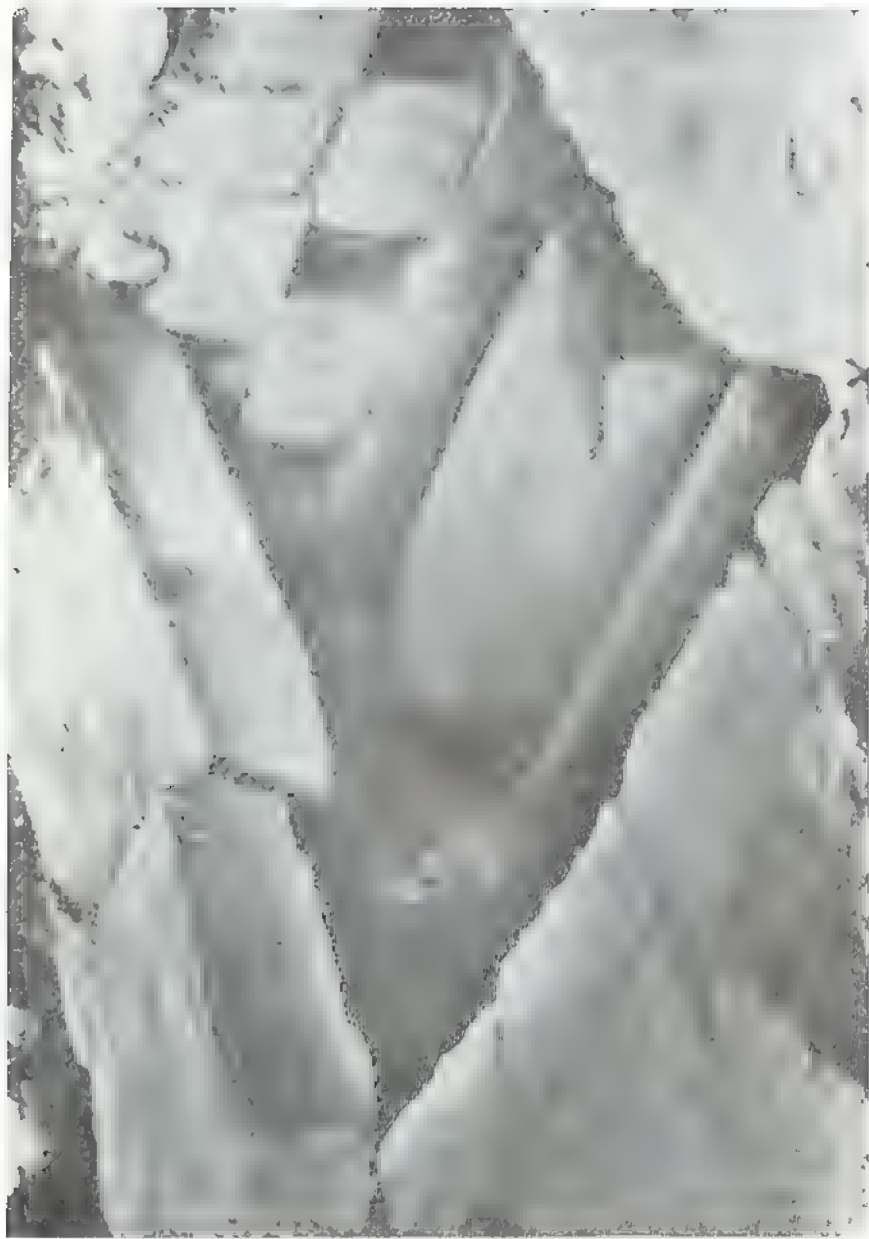
22. ք) Կարն հողար. վիճակի պատկեր

23. ա) Կարմիր բլուր. ճյուղի չափեր

23. ր) Կարմիր բլուր, Ռուսաշի ջրանցքի բանկի սկիզբը

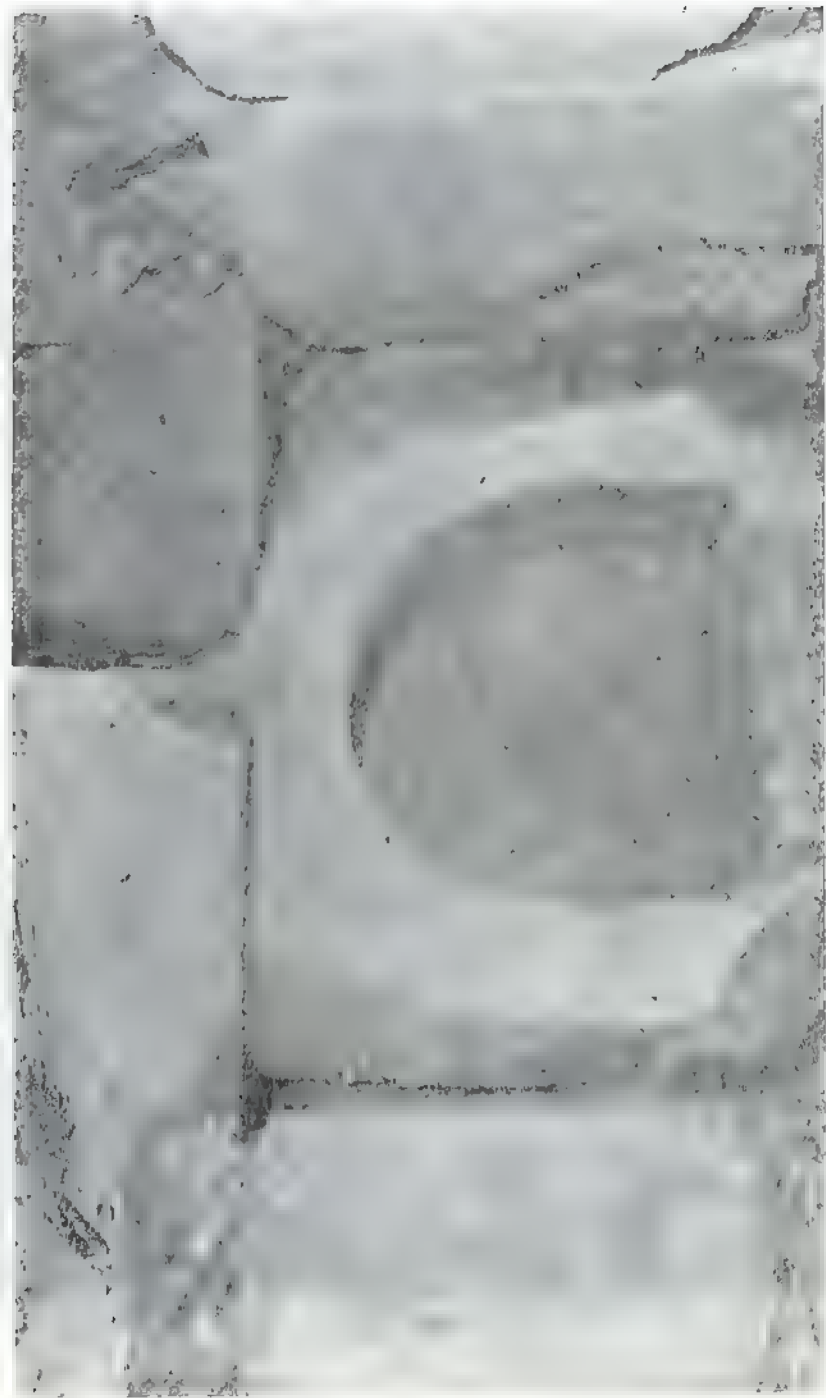

24. ա) Ալյուտ-բեկի. դամբարանի ներքին տեսքը

24. ք) Ալիբե-բեկե. դամբարանի մուտքը

25 Ալբին քվե. խոր զանգարան

26. Գանդուկ Արծկից (Աղիլեազ)

27. Փանդակ և րծկեից (Աղիլշեն)

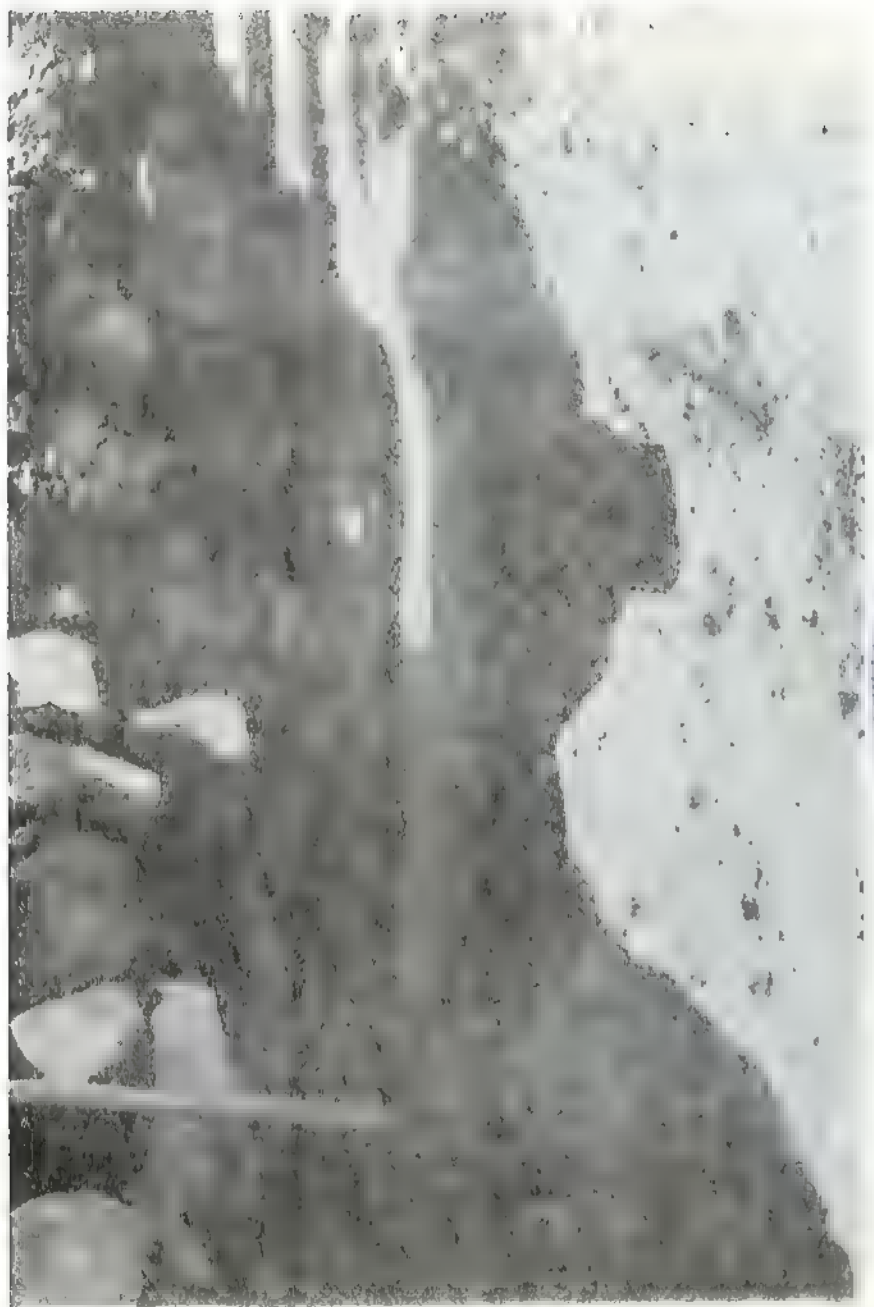

28. Քաղաքի կենտրոնից

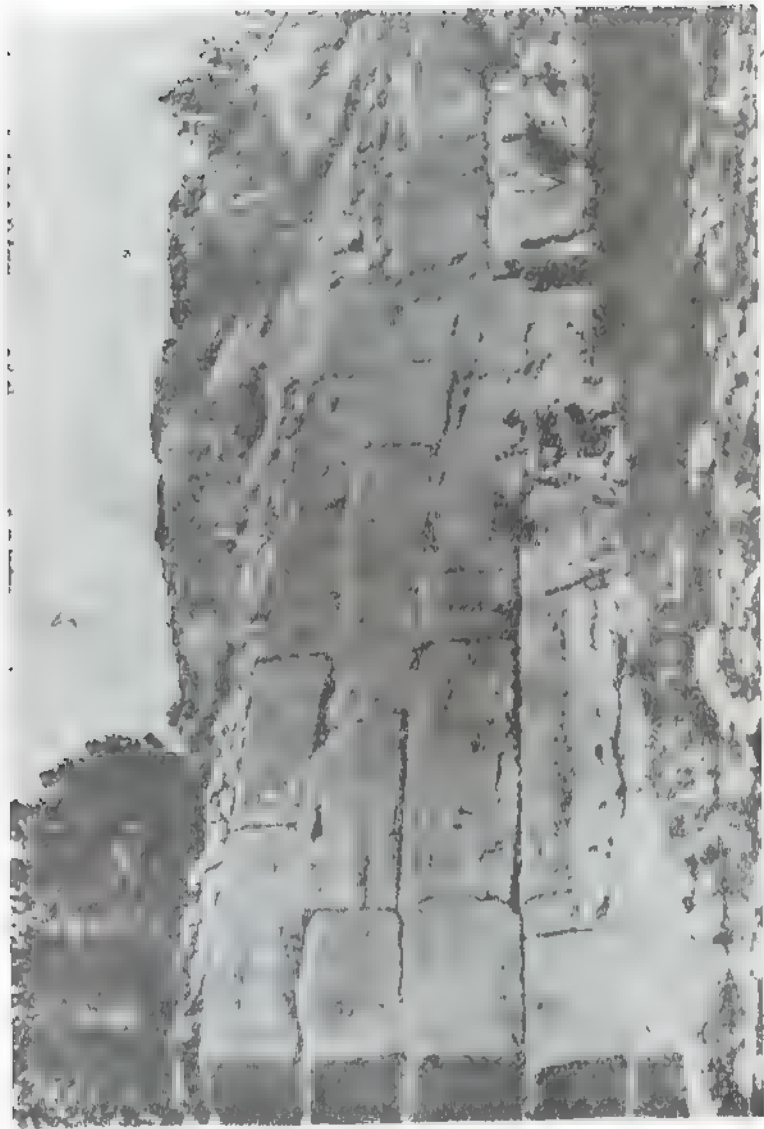

29. ա) Ռաբրակաձև կառույցի հիմերը

29. բ) Գալույսի հեծանձեր սովորի վրա

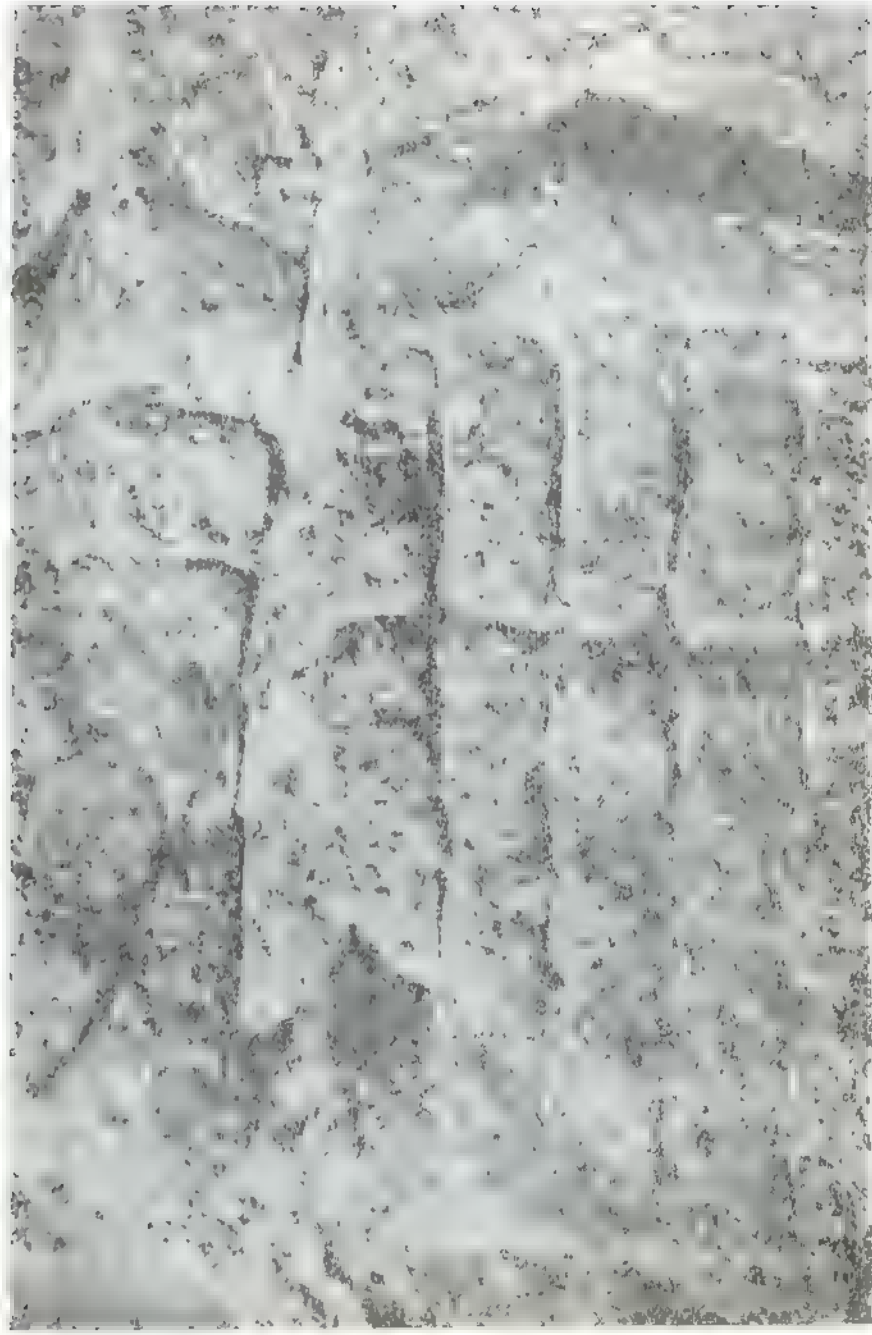

30. ա) Ուրարտական պարիսպների օրինակ

30. ք) Կարմիր բլուր, համ աղյուսի ռոմածի օրինակ

31. Կապիք բլուր. կապիքի մնացորդներ համայնության

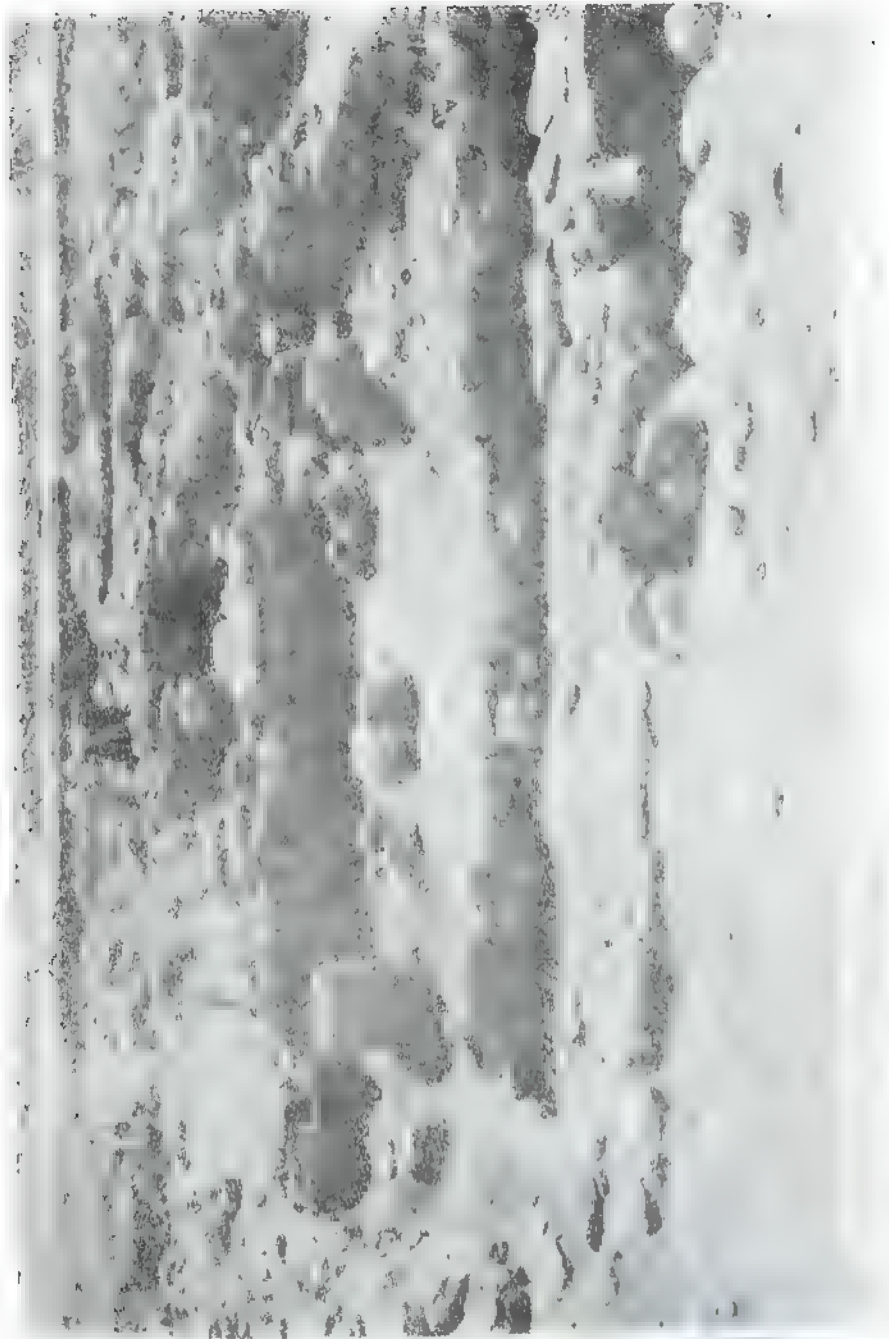

32. Գործիքի բլուր. բազմաբնակավայրի մ. հիմ

33. Հեքթոնի-մոսի քարե անոթներ

34. Երբակավան, բնակչի տան համալիր (սեղման 1-ին տեղամաս)

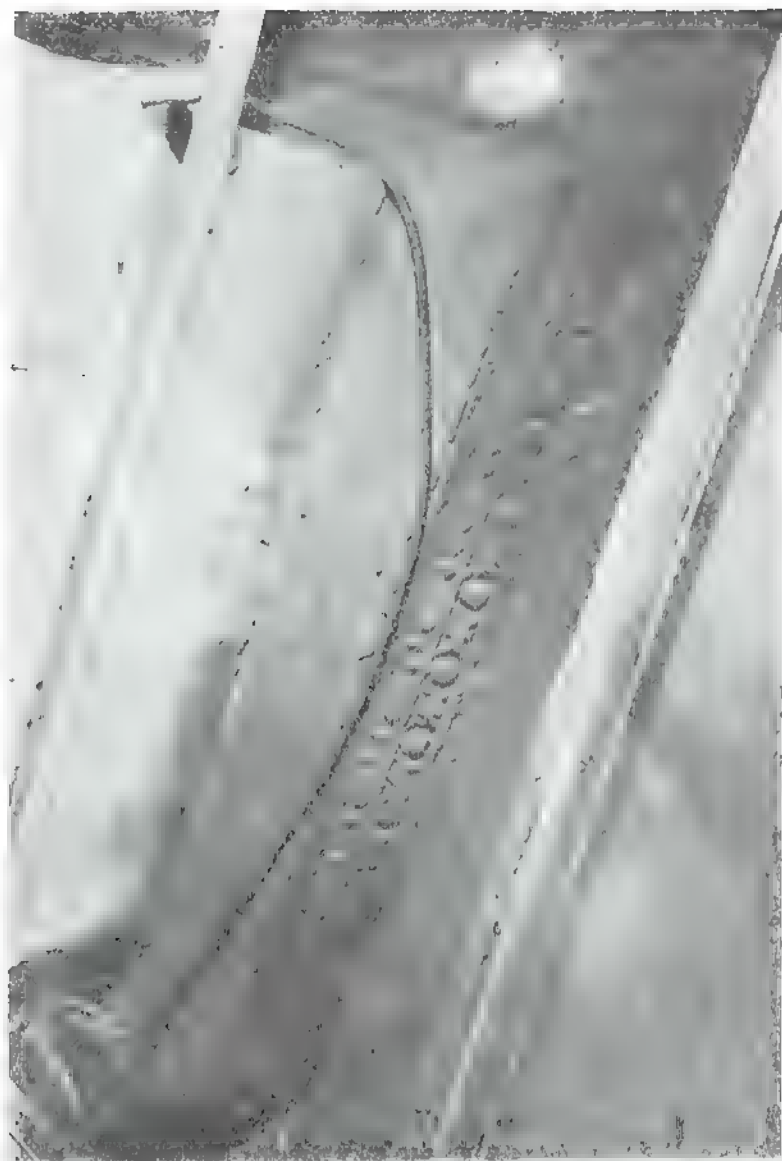

36 ա) Վաղարշապատ, լատիներեն արձանագրություն

ՃԵ. Բ) Հնդկական ժողովրդի համայնական առաջնության ժամանակ

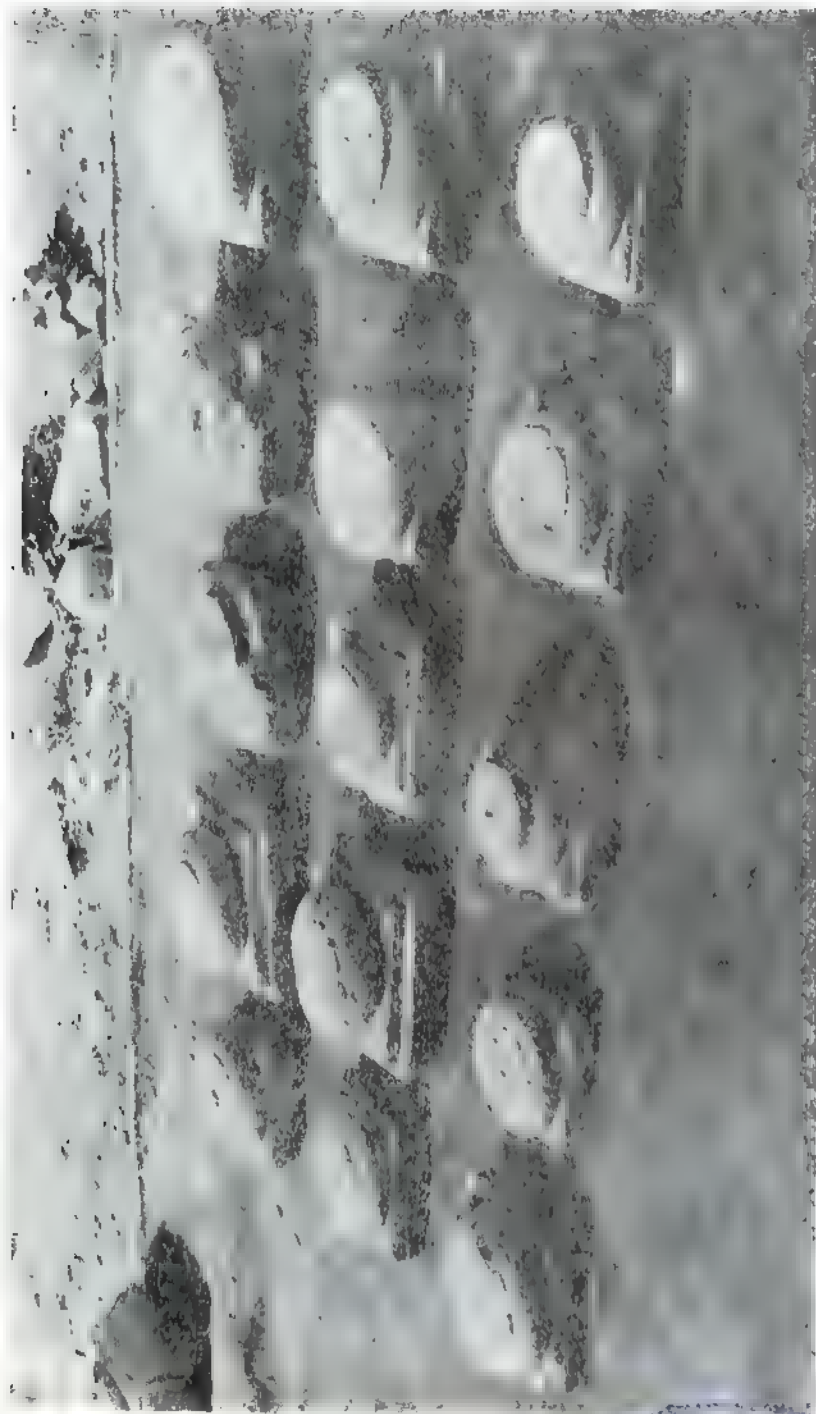

37. Արտաշատ. ուրբոռի լճի վրա քաղված թաղամասի մի հատվածը

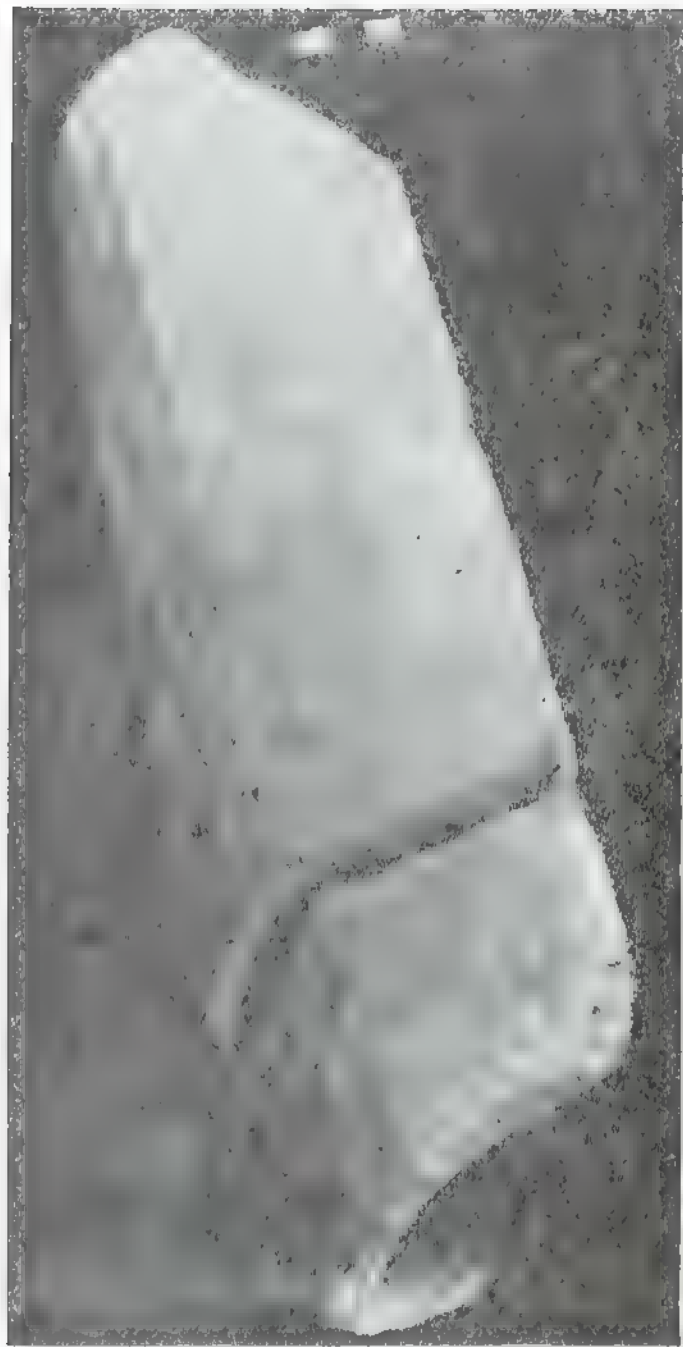

38. ա) Արտաշատ. մի համված պարսի հիմնեթց

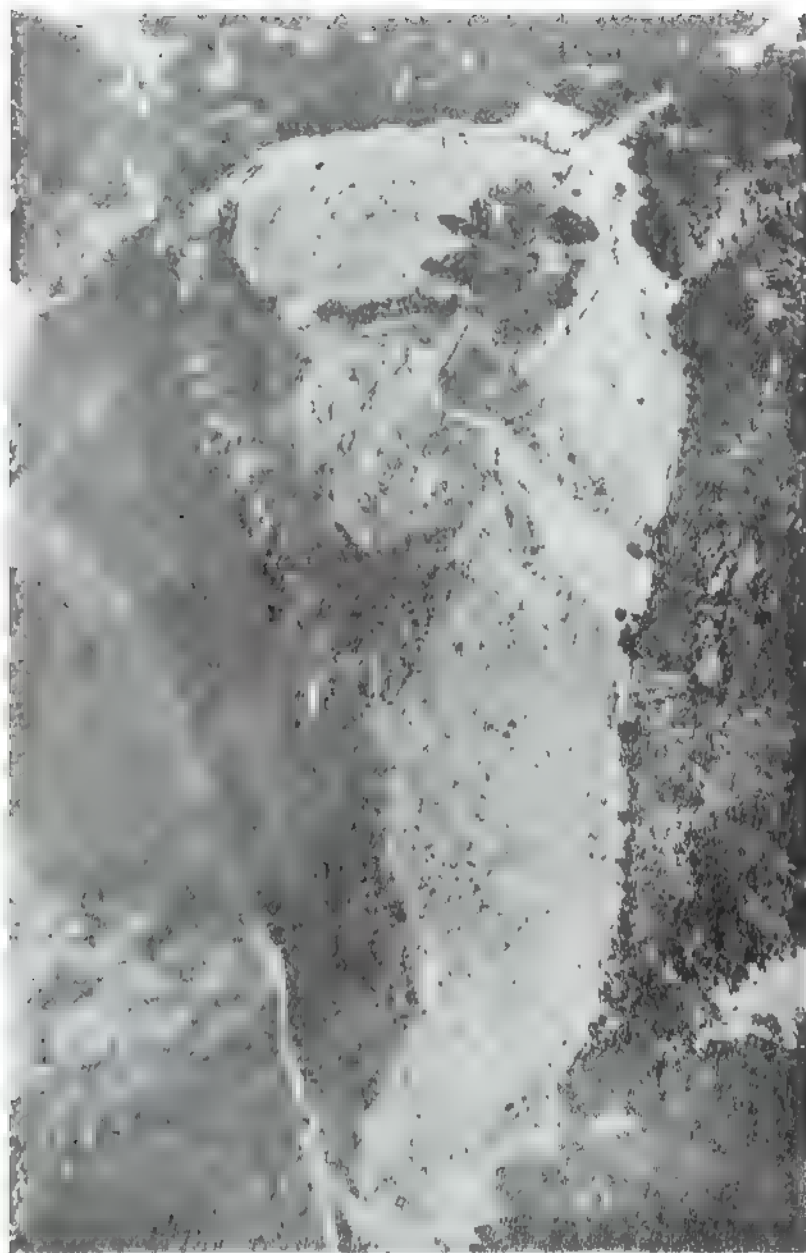
38. ք) Արտաշատ. սյունի խափսիկներ (կրամարից)

39. ա) Արտաշատ. ծածիկ կղզիէն (կախափեր)

ՀՀ ԲՆԱԿԱՆԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԿԱՊԻՏԱԼԻ խոցով (ՃԵՂԿԱԾԻՆ)

40. ա) Գառնի, ամրոցի բնօրինակու տեսքը

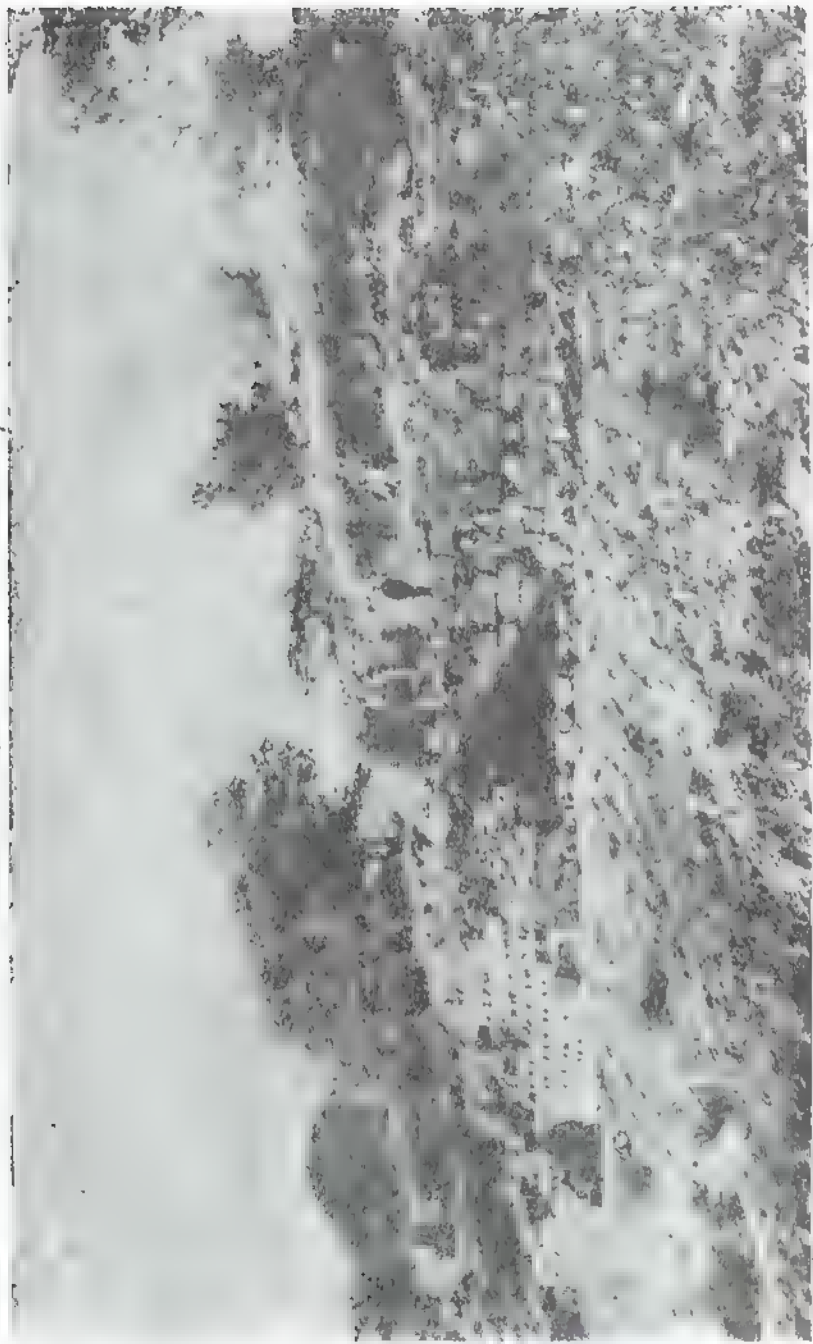

40 ր) Արգիշտի Առաջինի Գանձի սկզբի արձանագրությունը VIII դարում

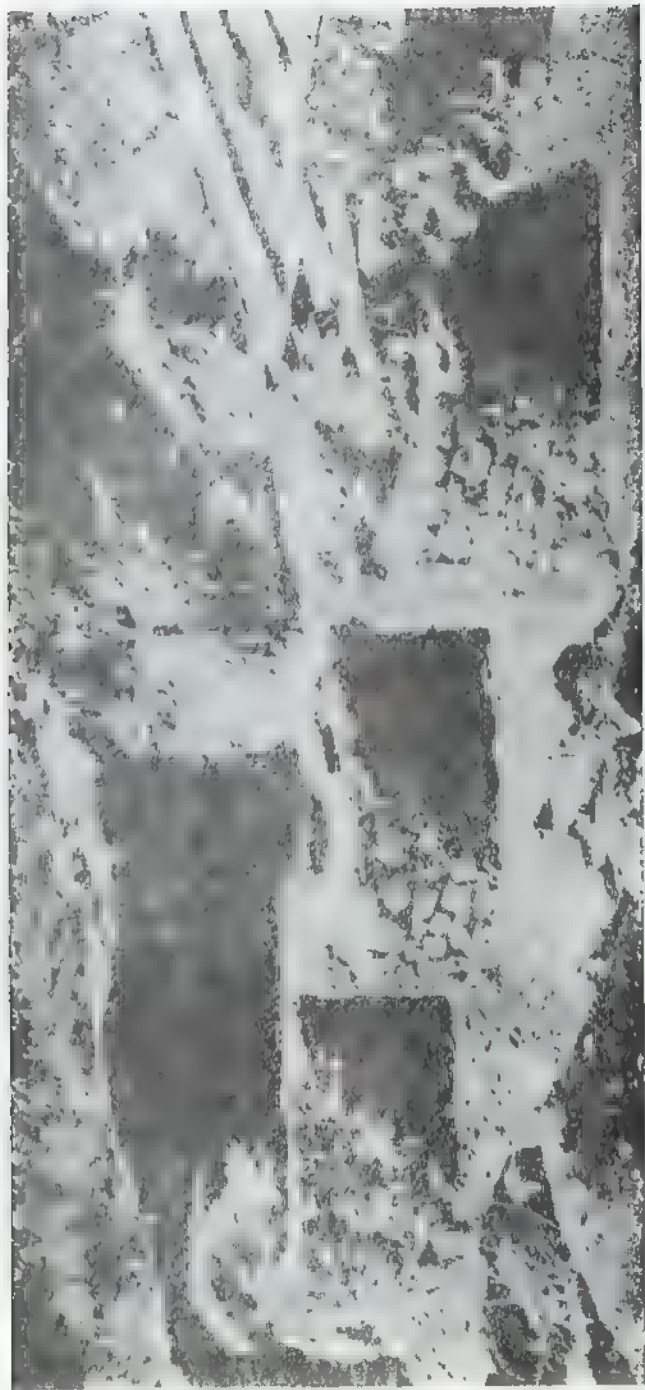

41. ա) Փռնիկ. ամրացի պարսիկ ճշգրտակամայնի համալսոթ

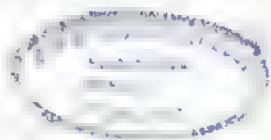
41. p) Գառնի: ամենցի քարհայր տեղիլից

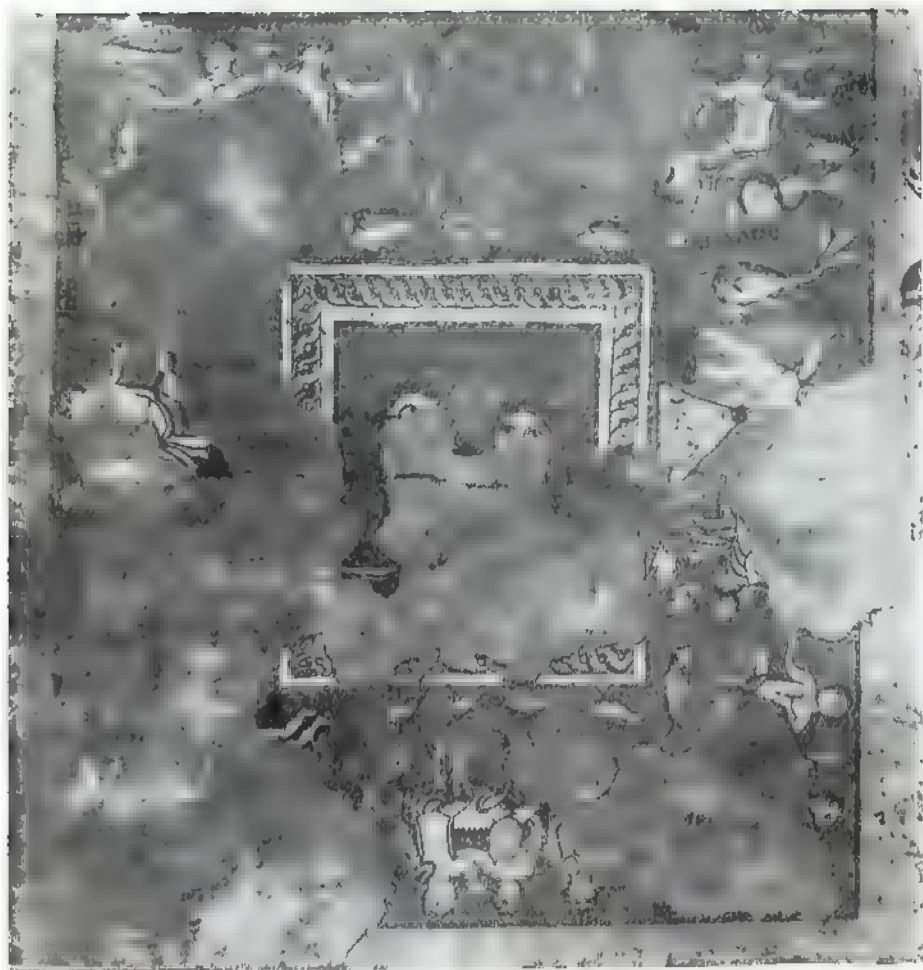

42. ա) Պատճի. բաղնիքի շենքի արտաքին հատվածի ավերակները

32 Ք Գառնի լադիկի լի սլամէ լակէնէի ընդհանուր տեսք

43. ա) Դաունի. բազմիմի հանդերձարանի հատակի խնամկարը

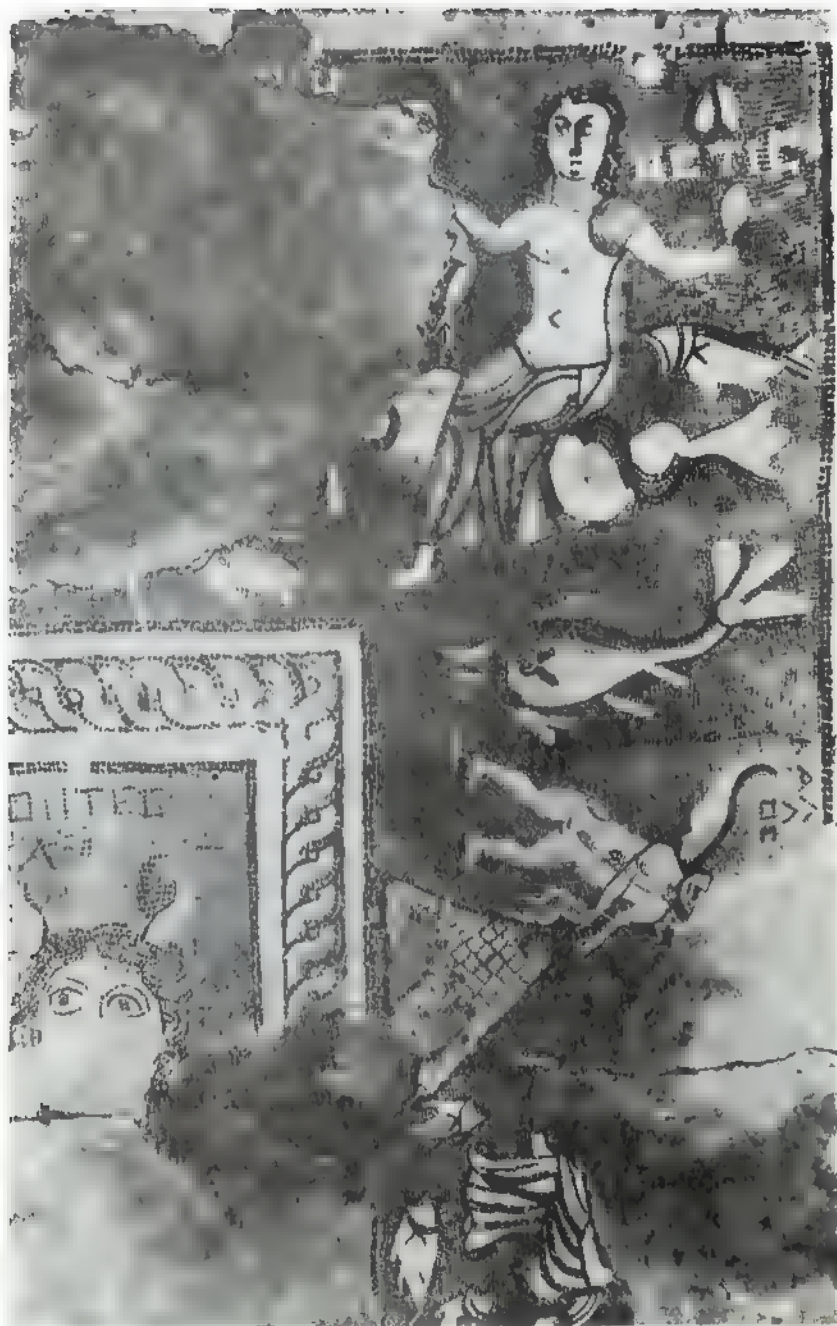

43 թ) Դաունի. բաղնիքի հանդիմանումը. հատակի խճանկարի վերնագրի կապիտալներ

14 Վառնա, բազելի համալսարանի խճանկարի համված

11 ր) Դստնի, բաղնիքի հանդերձաւանի խնանկարի նաւոված

45. ա) Գրառնի. տաճարի ընդհանուր տեսքը վաղաժամից հետո (1930-ական թթ.)

45. ր) Գառնի. Տրդատ Առաջինի հուշարձնի արձանագրությունը (76 ք.)

46. ա) Գունի. տաճարի ավերակները

46 թ) Գառնիի, տեղանքի արձանագրություն, Մյունխենի հանգույցները

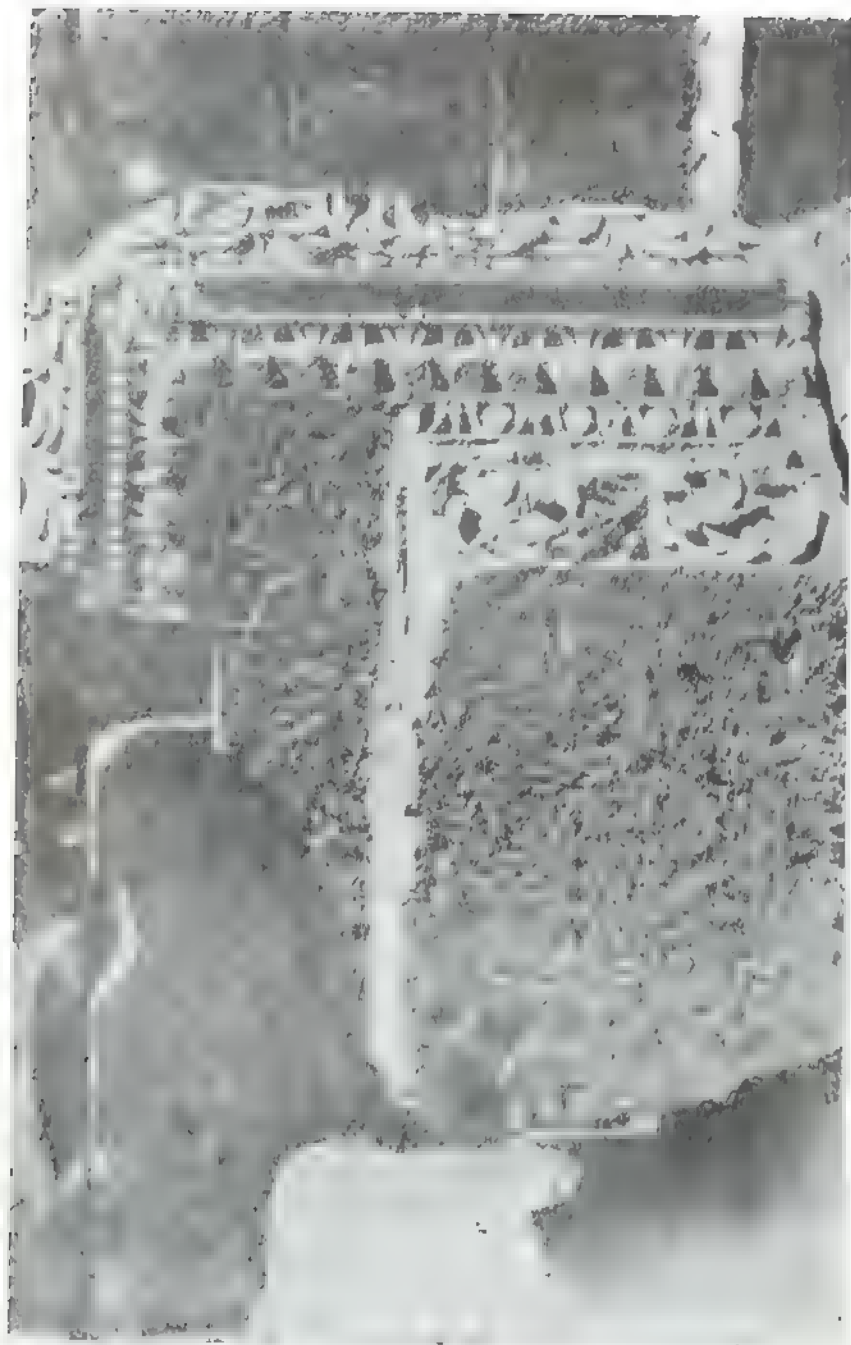

47. ա) Գուռնի. ամենի պանդուրի խոյակ

Fig. 1. The main building of the Institute.

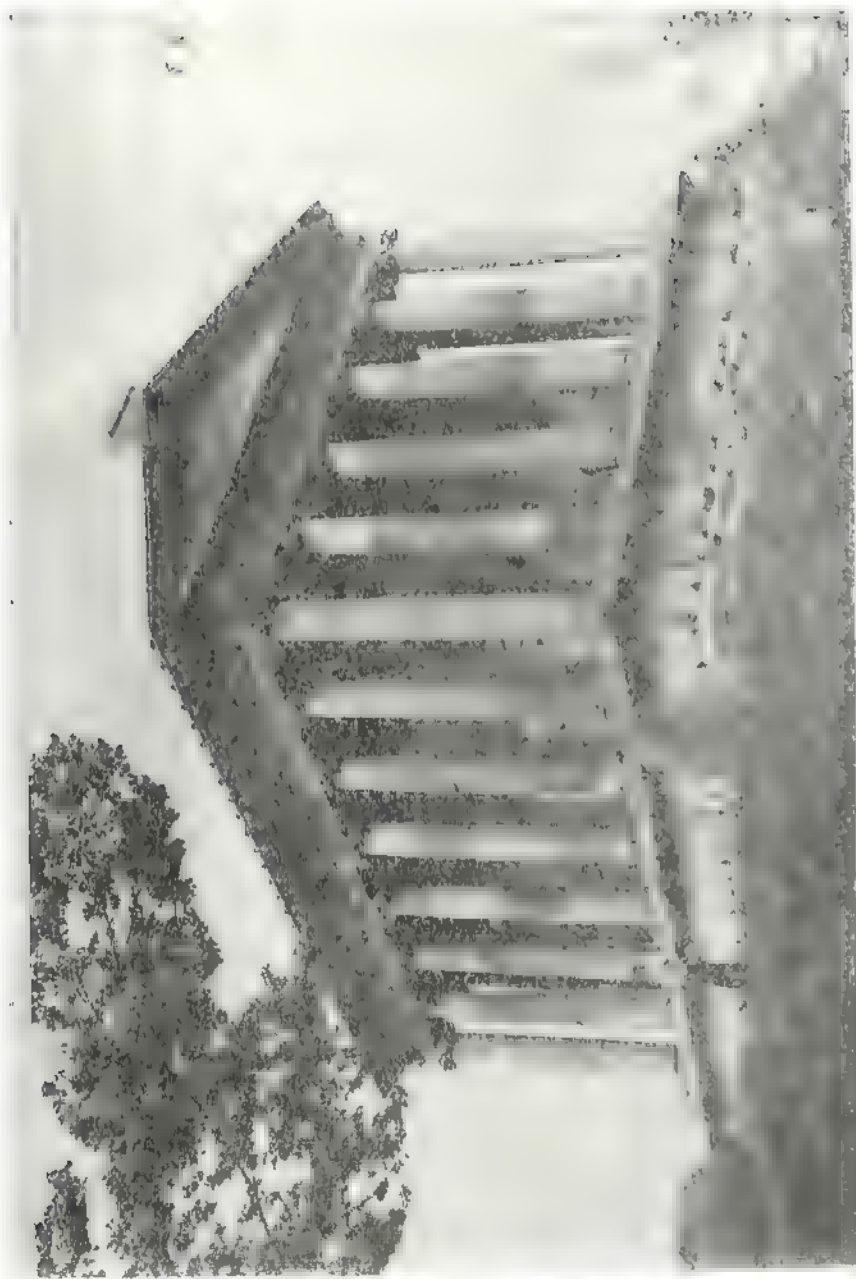
1. Երևանի Կոմիտասի անվան երաժշտական դպրոցը

48. ք) Գառնի. տաճարի մասնի սաղարթիկի քվար

49. Գուռնի. ամառի քննաշնորհ տնակը հյուսիսից

50. Պատնի տանալի քրդական տեղի հարավ-արևմտյան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Արվեստի ինստիտուտի կողմից	7
ԲՆԱՍԻՆԻՆ (Գ. Ե. Աղևաճ, Կ. Կ. Ղաֆաջաբյան)	
Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետությունը նախնազարյան համայնական հասարակարգի և պետական առաջին կազմավորումների ժամանակաշրջանում	17
ՆԵՐԱԾՈՒՄՈՒՆ	
Ճարտարապետության տարազանքի մասին	11
ԴԱՆԻԱՆԱՅԻՆ	
Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետությունը ներքին-Վերինի զարգացման	12
ԴԱՆԻԱՆԱՅԻՆ	
Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից շրջանների ճարտարապետությունը վաղ բրոնզի դարում (մ.թ.ա. IV հազարամյակի կեսից մինչև III հազարամյակի Յ-րդ դարը)	33
ԴԱՆԻԱՆԱՅԻՆ	
Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետությունը վաղագույն հասարակության և պետական տարածքի կազմավորումների ժամանակաշրջանում (մ.թ.ա. III հազարամյակից մինչև բրոնզի դարի մինչև մ.թ.ա. I հազարամյակի սկիզբը)	43
ԲՆԱՍԻՆԻՆ (Կ. Լ. Նովոսելսկայա)	
Ուրարտական ճարտարապետությունը	87
ՆԵՐԱԾՈՒՄՈՒՆ	89
ԴԱՆԻԱՆԱՅԻՆ	
Փայտաշինություն	89
ԴԱՆԻԱՆԱՅԻՆ	
Քանդակաչափի ճարտարապետություն	126
ԴԱՆԻԱՆԱՅԻՆ	
Մոնումենտալ կառույցներ	147
ԴԱՆԻԱՆԱՅԻՆ	
Փայտաշինության վիճակագրական համալսարաններ	175
ԴԱՆԻԱՆԱՅԻՆ	
Ճարտարապետական կառույցներ	181
ԲՆԱՍԻՆԻՆ (Կ. Լ. Նովոսելսկայա)	
Հայկական ճարտարապետությունը ստրկատիրական հասարակարգի ժամանակաշրջանում (մ.թ.ա. VI դ. — մ.թ. III դ.)	201
ՆԵՐԱԾՈՒՄՈՒՆ	202
ԴԱՆԻԱՆԱՅԻՆ	
Վաղ հայկական զարգացման ճարտարապետությունը	263
ԴԱՆԻԱՆԱՅԻՆ	
Ներքին զարգացման ժամանակաշրջանում և քաղաքացիական կառույցների	272
ԴԱՆԻԱՆԱՅԻՆ	
Քաղաքականության կառույցներ	242
ԴԱՆԻԱՆԱՅԻՆ	
Ճարտարապետական արտադրական միջոցներ	265
ԴԱՆԻԱՆԱՅԻՆ	
Կառուցողական տեխնիկան և կոնստրուկցիաները	269
ԲՆԱՍԻՆԻՆ (Կ. Լ. Նովոսելսկայա)	275
Ցանկեր	287
ՀԱՆՈՒՆԱԿԱՆՈՒՆ	297

120077.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՏԱՐԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Վեց հատորով

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

Հրատ. խմբագիր Լ. Ս. ՍԱՐԳՅԱՆ

Նկարչական ձևավորումը Հ. Ա. ՄԱՅՅԱՆԻ

Տէխ. խմբագիր Գ. Հ. ՍԱՐԳՅԱՆ

Հանձնված է շտրվածքի 30.06.1995 թ.: Ստորագրված է տպագրության 13.05.1996 թ.: Զտվոր 84X108/107 Թուղթ N 1: Տառատեսակ՝ գոթիկ սովորական: Բարձր տպագրություն: Պայմ. 42,42 մմմ.: տպագր. 18,75+40 մ. ռե մամուլ: Ներք. մամուլ 42,42: Հրատ.-հաշվարկ. 37,34 մամուլ: Հրատ. թ 7170: Պատվեր 197: Գինը՝ պայմանագրային:

Հախատանի ԳԱԱ Հրատարակչություն, 375018, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:

Հախատանի ԳԱԱ Հրատարակչության ապարան, 378410, ք. Աշտարակ, 2:

ՀԱՍ Ֆինանսար Գիտ. Գրադ.

230007379

ЦЕНА

III
7379